

ISMA INFORMĀCIJAS
SISTĒMU
ANNO 1994 MENEĢŽMENTA
AUGSTSKOLA

**ISMA University
of Applied Sciences**

Kherson State University

MILITARY OFFENCES AND WAR CRIMES: BACKGROUND, THEORY AND PRACTICE

Collective monograph

2023

*Recommended for printing and distribution via Internet
by the Academic Council of Baltic Research Institute
of Transformation Economic Area Problems according
to the Minutes № 4 dated 24.04.2023*

Reviewers:

Head of the Editorial Board – **Stratonov Vasyl Mykolaiovych** – Doctor of Law, Honored Lawyer of Ukraine, Academician of the National Academy of Higher Education Sciences of Ukraine, Professor at the Department of National, International Law and Law Enforcement, Kherson State University;

Djakons Romans – Doctor of Engineering, Professor, Academician, President of ISMA University of Applied Sciences;

Koval Alla Anatoliivna – Doctor of Law, Professor, Professor at the Department of Constitutional and Administrative Law and Process, Acting Vice-Rector for Research and International Cooperation, Petro Mohyla Black Sea National University;

Havlovska Alina Oleksandrivna – PhD in Law, Associate Professor, Acting Head of the Department of National, International Law and Law Enforcement, Kherson State University;

Dzyurbel Andriy Dariiovych – PhD in Law, Assistant Professor at the Department of Criminal Law and Process, West Ukrainian National University.

Military offences and war crimes: background, theory and practice :
collective monograph. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija
Publishing», 2023. 876 p.

CONTENTS

SECTION 1. The concept, signs and content of administrative coercion under the conditions of martial law and state of emergency (Vyprytskyi A. O., Makhova L. O.).....	1
1. The concept and content of administrative coercion under the conditions of the state of emergency	2
2. The content of administrative coercion under the conditions of the state of emergency	10
3. The concept and content of administrative coercion in the conditions of martial law	16
SECTION 2. Prospects and inevitability of responsibility for committing war crimes, genocide, aggression and crimes against humanity (activities of the Joint Investigative Group for the Investigation of Serious International Crimes in Ukraine (JIT); cooperation with the International Criminal Court; prospects for the creation of an International ad hoc tribunal, etc.) (continued review) (Basysta I. V., Vlasova H. P., Stratonov V. M.).....	25
1. Activities of the Joint Investigative Group for the Investigation of Serious International Crimes in Ukraine (JIT).....	32
2. Cooperation with the International Criminal Court	35
3. Prospects for the creation of an International ad hoc tribunal	40
4. Prospects of compensation by Russia for damages caused by crimes committed on Ukrainian territory	50
5. Existing appeals of Ukraine to international courts and aspects of universal jurisdiction	56
SECTION 3. Collaborative activity in conditions of war: concepts and criminal liability for illegal actions (Batrachenko T. S.).....	73
1. Definition of the concept of “collaborator” and “collaborationism”	74
2. Legal analysis of the criminal offense provided for in Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine.....	83
SECTION 4. Philosophical and legal reflection of administrative torts (Blahodarnyi A. M., Lysenko O. V.)	98
1. The anthropological component of determination of administrative torts	99
2. Forms of the prevention of administrative torts	105
SECTION 5. Military courts as a challenge of today in the conditions of armed aggression of the Russian Federation against Ukraine: a historical retrospective and the genesis of development (Bobrova Yu. Yu., Bobrov Yu. O.).....	112
1. Formation of the system of military courts in Ukraine as a subject of judicial power: a historical and legal excursion.....	113

2. Determinants of the creation of military courts in the judicial system of Ukraine in the conditions of armed aggression of the Russian Federation against our state	128
SECTION 6. Experience of organizing informational and psychological support of peacekeeping contingents of the Armed Forces of Ukraine as a means of preventing war crimes (based on the materials of the mission to Iraq in 2003–2005) (Vedenev D. V., Semenyuk O. G.).....	139
1. Formation of the national organizational and legal framework of peacekeeping and the tasks of its informational and psychological support.....	141
2. Leading factors influencing the moral and psychological situation around the peacekeeping contingent of Ukraine in Iraq	146
3. Informational and psychological support of Ukrainian peacekeepers in Iraq as a factor in the prevention of war crimes	150
SECTION 7. Formation of prerequisites for the formation of laws and customs of war in the ancient era: classical and modern approaches to solving the problem (Havrylenko O. A., Syroid T. L., Fomina L. O.).....	164
1. The newest views on the problem of the formation of the basis of the right of war in the Ancient East.....	165
2. Formation of the basis of the laws and customs of war in ancient Greece and Rome: modern approaches to the use of classical sources.....	180
SECTION 8. How to punish war criminals in Ukraine: mechanisms for restoring justice (Harasymiv O. I., Marko S. I., Riashko O. V.).....	205
1. War crimes: history, definition, characteristics	207
2. Problems on the way of implementation of bringing to criminal responsibility	209
3. Pretrial investigation of war crimes.....	213
SECTION 9. Specifics of repeal of custodial restraint and alteration of restraint from other grounds under martial law (article 616 of the Criminal Procedural Code of Ukraine) (Harkusha A. H.).....	219
1. Formation of legislation under martial law	221
2. Repeal of restraint for military service under conscription during mobilization	222
3. Alteration of restraint	229
SECTION 10. Specificity of journalistic documentation of environmental crimes during a full-scale military invasion of Russia into Ukraine (Honchar O. M.).....	236
1. Military Crimes and the practice of documenting them	238
2. Features of environmental crimes and the practice of documenting them in Ukraine after a full-scale Russian invasion	241

SECTION 11. Notification of suspicion of committing ideological, cultural and educational collaborationism: analysis of compliance with the requirements of Art. 277 of the Criminal Procedure Code (Hutnyk A. V.).....	250
1. Analysis of the introductory part of the notification of suspicion	252
2. Descriptive and motivational part analysis of the notification of suspicion	255
SECTION 12. Russian aggression and the political and legal status of the captured Ukrainian territories in accordance with international, Ukrainian and Russian law (Durman M. O., Durman O. L.)	274
1. Definition of research terms and conditions.....	275
2. Events of 2014 – the occupation of Crimea and the creation of illegal armed formations of the DPR and LPR	279
3. Events of 2022 – occupation of part of Kherson and Zaporizhzhia regions	284
SECTION 13. Sociological aspects of military occupation (on the example of Southern Ukraine) (Zubchenko O. S.).....	294
1. Occupation as a dysfunction of social institutions	295
2. Occupation and cooperation with the enemy	302
3. Occupation as a state of everyday life.....	306
SECTION 14. Contemporary issues of criminal liability for military offences and the need for their prevention urge immediate decisive actions to tackle the current challenges (Karpenko M. I.).....	316
1. Insights into the Ukrainian legislation on criminal liability for crimes against the established procedure of doing military service.....	317
2. Military delinquency in a special period: reasons and conditions that necessitate a reaction by public authorities	328
SECTION 15. War crimes related to the use of missile weapons: criminal, procedural and forensic aspects (Kirin R. S., Korotayev V. M.)	339
1. Problematic criminal-legal aspects of crimes related to the use of missile weapons	340
2. Separate procedural problems of involving an expert to identify the instrument of crimes of the aggressor state	344
3. Problematic issues of methodological research support missile weapons	348
SECTION 16. Concept and procedure of application of administrative responsibility in the Armed Forces of Ukraine (Komarnytska I. I.)	365
1. Delineation of administrative and disciplinary responsibility of servicemen of the Armed Forces of Ukraine	366
2. Administrative responsibility of servicemen of the Armed Forces of Ukraine	377

SECTION 17. On the question of responsibility for genocide and military aggression against Ukraine (Konstantiy O. V.).....	387
1. The commission of the crime of genocide of Ukrainian citizens by the Russian Federation from the standpoint of international law	388
2. Regarding the responsibility of the political and military leadership, military and propagandists of the Russian Federation for committing the crime of genocide in accordance with the legislation of Ukraine	394
3. Regarding the prosecution of the leaders of the Russian Federation and Belarus for the crime of military aggression against Ukraine.....	398
SECTION 18. Peculiarities of criminal responsibility for voluntarily leaving a military unit or place of service in the legal families of the world (Anglo-American, continental (Romano-Germanic), Far Eastern) (Lenda O. V.).....	407
1. General principles of the study of criminal responsibility for voluntarily leaving a military unit or place of service in the context of the specifics of certain types of legal families	408
2. Peculiarities of criminal responsibility for voluntarily leaving a military unit or place of service in the Anglo-American law family	409
3. Peculiarities of criminal liability for voluntarily leaving a military unit or place of service in the continental (Romano-Germanic) law family	413
4. Peculiarities of criminal responsibility for voluntarily leaving a military unit or place of service in a Far Eastern law family	417
SECTION 19. Socio-legal characteristics of the institution of legal responsibility of servicemen of the Armed Forces of Ukraine in the aspect of ensuring legality and law and order (Melyuk S. M., Hryhorenko Ye. I., Perederii O. S.).....	422
1. Social foundations of the formation and further development of the complex and interdisciplinary institute of legal responsibility of military personnel	423
2. Trends in the transformation of institutions of criminal and administrative responsibility of servicemen of the Armed Forces of Ukraine	431
SECTION 20. The importance of military violent criminal offenses (Morozyuk N. S.)	440
1. Practical issues of classification of certain military violent criminal offenses	440
2. The practical significance of compensation in military violent criminal offenses	451
3. The importance of military violent criminal offenses and their role for modern criminal law	455

SECTION 21. International information cooperation in the field of Criminalistics and forensic expertise in the field of Investigation and counteraction to war crimes (Nehrebetskyi V. V.).....	468
1. International cooperation of forensic experts in the field of areas of investigation of war crimes.....	469
2. Experience of foreign countries in using biometric technologies as a means of countering criminal and other offenses.....	476
3. Information and analytical systems in forensic expertise.....	481
4. Biometrics in the system of mechanisms for countering war crimes and other offenses in the war zone.....	484
SECTION 22. Ensuring military law and order by criminal and legal influence measures under the martial law in Ukraine: problems and ways of solutions (Nikolaienko T. B.).....	493
1. Military law and order as an object of military criminal offenses for ensuring the military discipline.....	494
2. The current state of ensuring the military service order in the conditions of martial law: problems and prospects.....	507
SECTION 23. Inspection of buildings and structures that were subjected to artillery shelling and bombing during the investigation of war crimes (Pilyukov Yu. O., Yusupov V. V., Banakh S. V.).....	525
1. A methodological approach to the inspection of buildings and structures that were subjected to artillery shelling and bombing during the investigation of war crimes.....	526
2. Peculiarities of the inspection of buildings and structures that were subjected to artillery shelling and bombing during the investigation of war crimes.....	532
SECTION 24. Domestic legal tradition of institutionalization of military and police formations (Pronevych O. S.).....	542
1. Articulation of the problem and the state of its research.....	543
2. The origins of the Ukrainian national tradition of institutionalization of military and police formations.....	544
3. Institutional and legal principles of operational and service activities of the Military Law and Order Service in the Armed Forces of Ukraine...	549
4. Legislative work on the institutionalization of the military police.....	558
SECTION 25. The principle of distinction as one of the grounds for the qualification of war crimes (Ptashnyk I. R.).....	568
1. Features of qualification of armed conflicts.....	569
2. Peculiarities of the principle of delimitation as a basis for further qualification of war crimes.....	575

SECTION 26. Conflict-related sexual violence: specific aspects of criminal law enforcement (Rufanova V. M.).....	584
1. Conflict-related sexual violence: concepts, forms, difference from sexual violence committed in peacetime	586
2. Criminal responsibility for conflict-related sexual violence and countermeasures	592
SECTION 27. Investigation and determination of looting from crimes against property committed in the occupied territories of Ukraine (Syvodied I. S.).....	600
1. Distinction of looting from theft, robbery, robbery, fraud and extortion	601
2. Separation of looting from other property crimes	608
SECTION 28. Prosecution for the most serious international crimes committed in Ukraine during the full-scale military invasion of the aggressor country: international legal, jurisdictional and criminal procedural aspects (Smyrnov M. I.).....	613
1. Prospects and legal consequences of Ukraine’s ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court in the context of russian’s military aggression against Ukraine.....	615
2. Ukraine's recognition of the jurisdiction of the International Criminal Court as a mechanism for holding russia accountable for the crime of aggression against Ukraine	618
SECTION 29. The genesis of the concept of abduction, appropriation, extortion and other forms of appropriation of military property under the criminal legislation of Ukraine (Sobko G. M., Kit R. D.).....	627
1. The first origins of the establishment of responsibility for the commission of military property criminal offenses on the territory of modern Ukraine.....	628
2. Criminal law characteristics of military property criminal offenses during the first formation of Ukraine as an independent country and in Soviet times	636
3. The current state of criminal responsibility for committing military property criminal offenses committed by military personnel	643
SECTION 30. Criminal and Law Aspects of Military Criminal Offenses Counteraction in the State Border Guard Service of Ukraine (Stepanova Yu. P.)	654
1. Legal relations arising due to the professional activity of a serviceman of the State Border Guard Service of Ukraine as an object of military criminal offenses	655
2. Normative, legal and practical aspects of criminal liability of servicemen of the State Border Guard Service of Ukraine for violation of military service relations	663

SECTION 31. The person of a war criminal who voluntarily left a military unit or place of service (Tkachenko P. I.).....	686
1. Socio-demographic characteristics of a war criminal who voluntarily left a military unit or place of service	687
2. Personal-role and moral-psychological features of a special subject of a crime, the responsibility for which is provided for in Art. 407 of the Criminal Code of Ukraine.....	694
3. Criminal-legal and general social features that constitute the criminological structure of a person who voluntarily leaves a military unit or place of service	702
SECTION 32. Some issues of qualification of pollution or damage to the lands of Ukraine committed by Russian military (Khashev V. H.).....	710
1. Analysis of the objective signs of the criminal offense provided for in Article 239 of the Criminal Code “Land pollution or damage”.....	711
2. Analysis of subjective signs of the criminal offense provided for in Article 239 of the Criminal Code “Land pollution or damage”.....	725
3. Analysis of qualified types of criminal offense provided for in Article 239 of the Criminal Code “Pollution or damage to land”.....	728
SECTION 33. Criminal offenses related to the evasion of conscription as acts of encroachment on the military security of Ukraine (Shablysty V. V., Berezniak V. S., Katorkin R. A.)	736
1. The impact of criminal offenses in the field of conscription and mobilization on the military security of Ukraine.....	737
2. Objective signs of criminal offenses related to evasion of conscription.....	743
3. Subjective signs of criminal offenses related to evasion of military service	749
SECTION 34. Criminal and legal characteristics of use of weapons of mass destruction (Shamsutdinov O. V.).....	761
1. Object of the war crime “use of weapons of mass destruction”	763
2. The objective side of the composition of the use of weapons of mass destruction.....	768
3. Subjective signs of the use of weapons of mass destruction	784
SECTION 35. Criminalistics support for the investigation of military criminal offenses and war crimes: digitalization, innovations, prospects (Shevchuk V. M.).....	795
1. Transformation of crime in the conditions of war and new tasks of criminalistics through the prism of digitalization	797
2. Problems of the formation of military criminalistics and its role in modern conditions.....	801
3. Digital criminalistics and its role in the detection and investigation of war crimes and military criminal offenses	805

SECTION 36. Criminal and Legal Provision of military security of Ukraine (Yunin O. S., Shevchenko S. I.)	823
1. The concept of national security and its relationship with military security.....	824
2. Concepts and signs of military security of Ukraine.....	833
3. Criminal offenses against the military security of Ukraine	837
SECTION 37. Criminal characteristics of willful destruction or damage of military property (Yurikov O. O.)	847
1. Objective signs of intentional destruction or damage to military property.....	848
2. Subjective signs of intentional destruction or damage to military property.....	853
3. Improvement of the Criminal Code of Ukraine in terms of liability for intentional destruction or damage to military property	858

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ЗМІСТ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ В УМОВАХ ДІЇ РЕЖИМУ ВОЄННОГО ТА НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ

Виприцький А.О., Махова Л.О.

ВСТУП

Правове регулювання відносин, які виникають під час природних катаклізмів, техногенних аварій та катастроф, соціально-політичних та військових конфліктів, історично здійснювалось за допомогою державних актів, що декларують питання застосування заходів надзвичайного характеру¹.

Практичне застосування заходів адміністративного примусу завжди пов'язане з обмеженням, до того ж, часто досить суттєвим, конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб. У зв'язку з цим дуже актуальним і доцільним є створення дієвих правових засад застосування цих заходів, тобто забезпечення належного їх правового втілення. Від досконалості нормативної регламентації процесу діяльності державних та правоохоронних органів щодо застосування заходів адміністративного примусу, чіткості приписів, наявності розвинутої системи законодавства в багатьох випадках залежить також ефективність зазначеної діяльності. В теорії держави та права під правовим регулюванням вважається результативний, нормативно-організаційний вплив, який здійснюється на суспільні відносини за допомогою системи правових засобів (індивідуальних приписів, норм, правовідносин) з метою їх охорони та розвитку відповідно до суспільних потреб².

Актуальність цієї роботи полягає в тому, що з одного боку в науці адміністративного права існує великий інтерес до заходів адміністративного примусу, з іншого боку, закони, які стосуються правового регулювання заходів примусового характеру в умовах

¹ Кузніченко С.О. Управління органів внутрішніх справ в особливих умовах, викликаних аномальними явищами техногенного і природного характеру. Харків: вид-во НУВС. 2001. 170 с.

² Марчук В.П., Ніколаєнко Л.В. Т.О., Гуржій Т.О., Теорія держави і права: підручник / за заг. ред. Л. В. Ніколаєвої, Т. О. Гуржія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. 424 с.

надзвичайного та воєнного стану, за обмеженістю застосування, є практично недосконалими.

Метою даної праці є дослідження проблем теоретичного удосконалення, правового регулювання та практичного застосування заходів адміністративного примусу в умовах надзвичайного та воєнного стану. З урахуванням поставленої мети мають бути розв'язані такі завдання:

- аналіз досліджень щодо застосування адміністративно-правових заходів в умовах надзвичайного та воєнного стану;

- визначити поняття, ознаки та певний зміст правового інституту суспільних відносин у сфері застосування адміністративно-правових заходів в умовах надзвичайного та воєнного стану;

- виробити рекомендації, спрямовані на удосконалення теоретико-правових засад адміністративного примусу в умовах дії правових режимів надзвичайного та воєнного стану.

Аналізуючи стан дослідження питань, пов'язаних з правовою природою адміністративно-правових заходів в умовах надзвичайного стану, в різні часи цими проблемами переймалися, А.Т. Комзюка, В. К. Колпакова, Т. О. Коломоєць А. В. Басов, О. К. Безсмертний, Ю. В. Дрозд, О. К. Безсмертний, М. І. Єропкина, Р.В. Кісіль, Б. В. Россинский, Ю. М. Стариков, які підготували наукові роботи монографічного характеру з цієї тематики. Разом з тим, в правовій літературі майже не знайшли свого наукового обґрунтування проблеми, пов'язані з застосуванням примусових заходів в зазначених обставинах. Отже, при наявності значної кількості різноманітних наукових джерел та джерел з засобів масової інформації, до цього не було наукових робіт, в яких би досліджувалась уся повнота надзвичайних адміністративно-правових заходів при веденні правового режиму надзвичайного та воєнного стану.

1. Поняття та зміст адміністративного примусу в умовах дії правового режиму надзвичайного стану

Конституційні та цивільно-правові права і свободи людини і громадянина та їх гарантії визначають зміст та спрямованість функціонування держави. Для виконання завдань у сфері забезпечення безпеки держави і громадян від різного роду загроз, а зокрема надзвичайних ситуацій, що зумовлюють запровадження режиму надзвичайного стану, держава застосовує в т.ч. і різноманітні адміністративно-правові засоби.

Адміністративно-правові засоби встановлюють механізм реалізації прав та свобод громадян, за допомогою адміністративного

правозастосування забезпечується їх реалізація, правоохоронні адміністративно-правові засоби застосовуються для захисту прав і свобод громадян від різного роду загроз (наслідків надзвичайних ситуацій, адміністративних проступків тощо), основу яких становлять заходи адміністративного примусу.

Необхідно зауважити, що однією з найнебезпечніших загроз для держави та її громадян є надзвичайні ситуації, адже їх виникнення спричиняє непередбачені матеріальні витрати, економічне навантаження, людські жертви, руйнування інфраструктури, а отже, збільшення вимушеного безробіття, економічної збідності, що об'єктивно сприяє зростанню соціальної напруги в країні серед населення. Щодо статистичних даних надзвичайних ситуацій, то у 2019 році, порівняно з 2018, загальна кількість надзвичайних ситуацій зменшилась на дванадцять відсотків, при цьому зменшилась кількість надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру, а кількість надзвичайних ситуацій соціально-політичного характеру дещо зросла. Порівняно з 2018 роком незмінною залишилась кількість надзвичайних ситуацій державного рівня, а кількість надзвичайних ситуацій регіонального, місцевого та об'єктового рівня зменшилась. Відзначимо, що кількість надзвичайних ситуацій регіонального рівня зменшилась у два з половиною рази. Протягом 2019 року було зареєстровано сім надзвичайних ситуацій державного рівня (у 2018 році – три надзвичайних ситуацій техногенного характеру державного рівня).

Крім надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру для українського народу властиве виникнення надзвичайних ситуацій бунтівного соціально-політичного характеру. Про це свідчать події, що відбувались у 1998 році в м. Києві, під час проведення опозицією акцій проти існуючої влади, у 2004–2005 році організація та проведення так званої «помаранчевої революції», а також політичні та суспільні зміни в Україні з 21 листопада 2013 до лютого 2014 року, які були викликані спротивом проти відходу політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на Європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсу. Збройний конфлікт, що виник на територіях Донецької та Луганської областей України між організованими та керованими Російською федерацією незаконними збройними формуваннями ДНР і ЛНР, визнаних терористичними організаціями та з іншого боку – українськими правоохоронцями із залученням Збройних сил України. Початок збройного конфлікту в регіоні припав на середину квітня 2014 року, коли озброєні групи проросійських активістів захопили адміністративні будівлі та відділки міліції у Слов'янську, Артемівську та Краматорську. Під час виникнення

вище наведених подій, органи державної влади використовували певні правові, організаційні, фінансові заходи, що мали б терміново забезпечити стабілізацію обстановки. Однак, практика застосування даних заходів свідчить, що чинне законодавство в регулюванні багатьох питань відстає від нагальних потреб практичного застосування, воно не відповідає потребам сьогодення, має низку недоліків, правових прогалин та колізій, не визначає чітко поняття певних правових категорій, що ускладнює правозастосовну діяльність відповідних державних органів та органів місцевого самоврядування.

Ця позиція підкріплюється результатами опитування держслужбовців, серед яких, понад сімдесят шість відсотків впевнені у необхідності зміни нормативної бази, яка регулює відносини в умовах надзвичайної ситуації та надзвичайного стану.

Правове підґрунтя застосування заходів адміністративного примусу в умовах дії режиму надзвичайного стану становлять норми, що закріплені у:

– Конституції України (ст. 64, п. 31 ст. 85, п. 19 ст. 92, п.п. 20, 21 ст. 106, п. 10 ст. 138);

– Кодексі цивільного захисту України;

– Законах України «Про правовий режим надзвичайного стану», «Про Раду національної безпеки і оборони», «Про національну Поліцію», «Про внутрішні війська МВС України», «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію», «Про службу безпеки України», «Про збройні сили України»;

– відповідних Указах Президента;

– Постановах Кабінету Міністрів України, що регулюють питання, які виникають у зазначених умовах;

– наказах, інструкціях, правилах, що надходять від відповідних державних та правоохоронних органів.

При введенні надзвичайного стану на певній території особливого значення набувають надзвичайні заходи, які є поєднанням адміністративно-правових заборон та обов'язків для фізичних і юридичних осіб та надання додаткових прав органам державної влади. Ці заходи є необхідною складовою системи елементів надзвичайного стану, а їх юридичне оформлення закріплено у ст. 16, 17, 18, 21 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»³.

Запровадження цих заходів спричиняє істотні зміни у правовому статусі фізичних і юридичних осіб, а отже передання органам виконавчої

³ Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 квітня 2000 р. № 1550-III / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України 2000. № 23. Ст. 176.

влади, органам місцевого самоврядування надзвичайних повноважень, якими вони наділяються для ліквідації загрози безпеки, що виникла на певній території. При цьому компетенція держaparату розширюється, в основному, за рахунок обмеження прав і свобод громадян та юридичних осіб. У разі введення режиму надзвичайного стану виникає особливий посилений режим діяльності органів державної влади та управління, що дозволяє обмежувати деякі конституційні та цивільно-правові права й свободи громадян та права й інтереси юридичних осіб.

Заходи, що застосовуються в умовах дії режиму надзвичайного стану, є недопустимими і антиконституційними у звичайних умовах життєдіяльності, але їх застосування є необхідним у разі виникнення надзвичайної ситуації, що зумовлює введення режиму надзвичайного стану⁴.

Застосування владою обмежень прав фізичних і юридичних осіб є вимушеним заходом, адже для ліквідації загрози безпеки як для держави, так і для громадян незвичайних правових засобів, які використовують у звичайних умовах життєдіяльності країни. Негативні наслідки, які зумовлює надзвичайна ситуація вимагають від органів виконавчої влади та місцевого самоврядування застосовувати адекватні заходи, визначені у Законі України «Про правовий режим надзвичайного стану» – інакше, держава не здатна забезпечити виконання покладених на неї функцій, що закріплені в основному Законі держави, а саме забезпечення безпеки у суспільстві.

Аналіз Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» засвідчує, що значне місце у його змісті відводиться визначенню порядку застосування заходів адміністративного примусу в умовах дії режиму надзвичайного стану⁵. Зауважимо, що однією з обов'язкових умов введення надзвичайного стану на території України або окремії її частині є визначення в Указі Президента України «Про введення надзвичайного стану» переліку і меж надзвичайних заходів, вичерпного переліку конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням надзвичайного стану, а також перелік тимчасових обмежень прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Режим надзвичайного стану істотно розширює межі правового регулювання осіб щодо здійснення їх прав і свобод. Aparату управління

⁴ Басов А.В. Адміністративний примус у змісті надзвичайного стану. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених. 2005. Вип. 8. С. 139–147.

⁵ Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 квітня 2000 р. № 1550-III / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України 2000. № 23. Ст. 176.

надаються повноваження обмежувати або забороняти реалізацію окремих конституційних прав, які за звичайних умов захищаються.

Завдяки адаптації типів правового регулювання досягається найбільш ефективна можливість контролювати ситуацію. Громадяни повинні діяти так, як необхідно у конкретний кризовий момент – дозволено все, що дозволено законом. Отже, режим надзвичайного стану створює певну направленість у реалізації суб'єктами своїх прав і свобод. Проведений у ході нашого дослідження, вивчення практичного досвіду діяльності працівників Державної служби з надзвичайних ситуацій під час застосування примусових заходів, виявило, що абсолютна більшість рятувальників мають опір з боку населення.

Розглянуті взаємозв'язки типів правового регулювання створюють особливий «обмежувальний настрій» у механізмі засобів юридичного впливу. Наперед ставляться адміністративно-правові заборони, які дозволяють спрямувати поведінку громадян в «жорстке адміністративно-правове русло». Стикаємося із застосуванням адміністративного примусу, що регламентується адміністративним правом, де найбільш повно його досліджено та визначено нормативне підґрунтя⁶.

З'ясування питання щодо порядку застосування державними органами адміністративного примусу в умовах дії режиму надзвичайного стану передбачає, насамперед, аналіз наукових та практичних поглядів на визначення поняття та ознак адміністративного примусу.

У роботах вчених-адміністративістів (А.Т. Комзюка, В.К. Колпакова, Т.О. Коломоєць тощо) детально досліджено поняття адміністративного примусу, у зв'язку з цим зосередимо увагу на загальному аналізі цього визначення.

Деякі правники розглядають адміністративний примус, як систему засобів психологічного або фізичного впливу на свідомість і поведінку людей з метою досягнення чіткого виконання встановлених обов'язків, розвитку суспільних відносин, забезпечення правопорядку⁷.

Українські дослідники, такі як: В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко зазначають, що адміністративний примус – це владне, здійснюване в односторонньому порядку та передбачених правовими нормами випадках застосування від імені держави до суб'єктів правовідносин, по-перше, превентивних заходів попередження правопорушень, по-друге,

⁶ Басов А.В. Адміністративно-правовий режим надзвичайного стану: дис. ... кан. юр. наук: 12.00.07. Харків, 2007. 201 с.

⁷ Битяк Ю.П., Богуцький В.В., Гаращук В.М. Адміністративне право України: підруч. для юрид. вузів і фак. за ред. Ю.П. Битяка. Харків. 2005. 459 с.

заходів припинення правопорушень, по-третє, заходів відповідальності за порушення заборон⁸.

Т.О. Коломоєць у дисертаційному дослідженні «Адміністративний примус у публічному праві України; теорія, досвід та практика реалізації» запропонувала власне визначення адміністративного примусу в публічному праві України під яким слід розуміти особливий, комплексний, поліструктурний різновид державно-правового примусу, тобто визначених нормами публічного права способів офіційного фізичного або психологічного впливу владних органів на фізичних та юридичних осіб у вигляді особистих, майнових, організаційних обмежень їх прав, свобод та інтересів у випадках вчинення цими особами протиправних діянь (у сфері відносин публічного характеру) або в умовах надзвичайних обставин в межах окремого, економного, спрощеного, оперативного адміністративного провадження задля досягнення багатоаспектної ретро-перспективної мети (превенції, припинення протиправних діянь, попередження та локалізації наслідків надзвичайних ситуацій, забезпечення провадження в справах про правопорушення, притягнення винних осіб щодо відповідальності)⁹.

Найбільш вдале визначення адміністративного примусу наводить автор А. Т. Комзюк у монографії «Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації». Вчений зазначає, що адміністративний примус – це застосування відповідними суб'єктами до осіб, які не перебувають в їх підпорядкуванні, незалежно від волі і бажання останніх передбачених адміністративно-правовими нормами заходів впливу морального, майнового та іншого характеру з метою охорони суспільних відносин, що виникають у сфері державного управління, шляхом попередження і припинення правопорушень, покарання за їх вчинення¹⁰.

Варто зазначити, що таке визначення характерне і для адміністративного примусу, який застосовується в умовах надзвичайного та воєнного стану, однак має особливості. Аналіз наукових, навчальних, публіцистичних джерел дозволяє простежити певну тенденцію – адміністративісти формулюють дефініції адміністративного примусу, а далі характеризують найважливіші, найсуттєвіші ознаки. Визначення лише разом із дослідженням його

⁸ Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України: підручник. Київ. 2003. 544 с.

⁹ Коломоєць Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації: дис.... доктора юрид. наук: 12.00.07. Харків 2005. – 455 с.

¹⁰ Комзюк А.Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції України: дис.... доктора юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2002. 407 с.

ознак дає загальне уявлення про адміністративний примус, а зокрема про адміністративний примус, що застосовується в умовах дії правових режимів надзвичайного та воєнного стану.

Слід зауважити, що для адміністративного примусу, який застосовується в умовах дії режиму надзвичайного стану властиві всі ознаки адміністративного примусу, а саме: офіційний, державно-владний характер; множинність та розмаїття суб'єктів застосування (державні органи, а у деяких випадках і громадські організації); чисельність осіб, щодо яких здійснюється застосування; відсутність службового підпорядкування між суб'єктами застосування та особами, щодо яких здійснюється відповідне застосування; специфіка юридико-фактичних підстав (як наявність, так і відсутність протиправного діяння); багатоваріантність зовнішніх форм прояву; примусовий характер; спрощеність, оперативність, економність процесуального режиму застосування; заходи адміністративного примусу встановлюються, змінюються, скасовуються актами управління залежно від потреби¹¹.

Треба зауважити, що для адміністративного примусу, який застосовується в умовах дії режиму надзвичайного стану характерні і певні особливості. По-перше, заходи адміністративного примусу в умовах дії режиму надзвичайного стану застосовуються лише в строк, що визначений у Законі України «Про правовий режим надзвичайного стану», а саме на території України до тридцяти діб, а в окремих її регіонах – до шестидесяти. Тобто адміністративний примус, що застосовується в умовах дії режиму надзвичайного стану має тимчасовий характер.

По-друге, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування в умовах дії режиму надзвичайного стану, з метою ліквідації наслідків надзвичайної ситуації можуть застосовувати лише ті заходи адміністративного примусу, що прямо передбачені в Указі Президента України «Про введення режиму надзвичайного стану» та у Законі України «Про правовий режим надзвичайного стану». Слід зауважити, що під час ліквідації надзвичайної ситуації, виникнення якої зумовило запровадження режиму надзвичайного стану, державні органи можуть застосовувати і інші заходи адміністративного примусу, проте використання їх властиво для повсякденної діяльності цих органів. Тому, порядок їх використання не регулюється Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану». Так, у разі виникнення масових безпорядків або інших надзвичайних ситуацій соціально-політичного характеру працівники органів внутрішніх

¹¹ Коломєць Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації: дис.... доктора юрид. наук: 12.00.07. Харків 2005. – 455 с.

справ можуть застосовувати фізичну силу, спеціальні засоби, зброю з метою врегулювання цієї ситуації. Однак, правові підстави застосування цих заходів прямо передбачений ст. 42, 43, 44, 45, 46 Закону України «Про національну поліцію».

По-третє, дія заходів адміністративного примусу, що застосовується в умовах дії режиму надзвичайного стану розповсюджується на фізичних та юридичних осіб, які знаходяться або мешкають на території дії спеціального режиму.

Проведений вище аналіз поняття та ознак адміністративного примусу уможливило вживання поняття адміністративного примусу, що застосовується в умовах дії режиму надзвичайного стану, зокрема, застосування відповідними суб'єктами до фізичних і юридичних осіб, які не перебувають в їх підпорядкуванні, на території і під час дії режиму надзвичайного стану тимчасових, особливих обмежувальних заходів впливу морального, економічного та іншого характеру з метою захисту національної безпеки.

Таке визначення адміністративного примусу, що застосовується в умовах дії режиму надзвичайного стану має декілька позитивних моментів. По-перше, зрозуміла об'єктивна необхідність адміністративного примусу в умовах дії режиму надзвичайного стану для вирішення завдань щодо забезпечення діяльності деяких державних органів (наприклад, органи внутрішніх справ), забезпечення безпеки громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного порядку. В цьому полягає сутність адміністративного примусу в процесі взаємодії державних органів з фізичними та юридичними особами. По-друге, при такому розумінні адміністративного примусу, що застосовується в умовах дії режиму надзвичайного стану, його зміст, порівняно легко відділити від інших адміністративно-правових засобів примусу в аспекті правового регулювання. По-третє, викладене розуміння адміністративного примусу, що застосовується в умовах дії режиму надзвичайного стану дозволяє принципово по-новому показати застосування заходів примусу в механізмі надзвичайного стану. По-четверте, зазначення розуміння адміністративного примусу, що застосовується в умовах дії режиму надзвичайного стану дає можливість усвідомити характер відносин, специфіку даного предмету регулювання.

2. Зміст адміністративного примусу в умовах дії режиму надзвичайного стану

Аналізуючи зміст адміністративного примусу, що застосовується в аспекті дії режиму надзвичайного стану слід дослідити дуже дискусійне питання, а саме підстави застосування та класифікацію заходів адміністративного примусу.

Насьогодні склалось декілька поглядів щодо підстав застосування заходів адміністративного примусу. Одна група вчених вважає, що адміністративний примус застосовується лише до осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, друга група вчених вважає, що адміністративний примус можна застосовувати не лише як реакцію держави на правопорушення, але й у разі потреби, в охороні громадського порядку та забезпеченні громадської безпеки в особливих та надзвичайних умовах. Проаналізуємо вищезазначене.

Представники першої групи вважають, що адміністративний примус обов'язково має характер адміністративного покарання і здійснюється лише у зв'язку з неправомірним та небезпечним для суспільства діянням. Р.В. Кісіль, Б. В. Россинский, Ю. М. Стариков зазначають, що державний примус здійснюється як реакція державних органів на неправомірну, загрозливу для суспільства поведінку людей. Його застосування обумовлено конфліктом між державною волею, яка виражається у правовому акті й індивідуальною волею осіб, які його порушують.

Дискусійним є погляд вище вказаних науковців щодо обмеження прав та свобод громадян в умовах існування надзвичайної ситуації. Ці заходи не є заходами примусу, не зважаючи на «невигідність» наслідків, що настають для особи. Далеко не всі «невигідні» наслідки, навіть якщо вони передбачені нормами права та виникають у результаті свідомих дій осіб, є результатом примусу. Примус застосовується тільки до конкретного суб'єкта права, який порушив норми права і має персоніфікований індивідуальний характер. Один і той же захід в одному випадку може бути примусом, а в іншому – ні, залежно від того, чи була неправомірною поведінка. Отже, пов'язується застосування адміністративного примусу з наявністю адміністративного правопорушення¹².

Однак, вважаємо переконливими позиції тих вчених, які наполягають, що заходи адміністративного примусу можуть застосовуватися як до правопорушників, так і до осіб, які не вчиняли

¹² Кісіль З.Р., Кісіль Р.В. Адміністративне право: навч. посібник. 3-тє вид. Алєрта. ЦУЛ, Київ. 2011. 696 с.

правопорушення¹³. Як влучно зазначає А. В. Басов, підставою правомірному обмеженню адміністративно-правового статусу громадян, окрім правопорушення, можуть бути і юридично значимі події, такі як надзвичайні ситуації техногенного або природного характеру, соціальні конфлікти, воєнні дії та збройні заворушення та ін.)¹⁴.

Науковець О. К. Безсмертний у дисертаційному дослідженні «Адміністративно-запобіжні заходи, що застосовуються органами внутрішніх справ» зазначає, що адміністративний примус у цілому здійснює завдання охорони, розвитку і зміцнення нормальних управлінських відносин і виконання правопорушень, усунення їх наслідків, які можуть завдати шкоди суспільним або державним інтересам. Він є правовим засобом захисту суспільних відносин від протиправних дій, відновлення правомірного стану, забезпечення охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки у звичайних умовах життєдіяльності та за умов виникнення надзвичайних ситуацій¹⁵.

Досить цікаве визначення адміністративного примусу надав Ю. В. Дрозд. На його погляд, критерієм адміністративного примусу є метод адміністративного впливу держави в особі уповноважених законом державних органів, посадовців на суб'єктів соціального життя (фізичних і юридичних осіб) з метою запобігання і припинення протиправної поведінки в інтересах охорони прав та законних інтересів усіх членів суспільства, забезпечення громадської безпеки і правопорядку, а також притягнення винних до юридичної відповідальності¹⁶.

Як влучно зазначає С. О. Кузниченко, в числі факторів, що вимагають застосування примусових заходів в ситуаціях, не пов'язаних із вчиненням правопорушень, може виступати державна необхідність або суспільна необхідність щодо попередження настання шкідливих наслідків, охорони громадського порядку і забезпечення безпеки. За таких умов владні органи, використовуючи надані їм додаткові повноваження, звужують можливість реалізації громадянами деяких

¹³ Курочка М.І. Адміністративний примус, обумовлений необхідністю припинення правопорушення. Форум права. 2015. № 4. с. 133–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_4_26.

¹⁴ Басов А.В. Адміністративно-правовий режим надзвичайного стану: дис.... кан. юр. наук: 12.00.07. Харків, 2007. 201 с.

¹⁵ Безсмертний Є.О. Адміністративно-запобіжні заходи, що застосовуються органами внутрішніх справ: дис.... канд. юрид. наук 12.00.07. Харків, 1997. – 155 с.

¹⁶ Дрозд Ю.В. Співвідношення адміністративної відповідальності з іншими видами адміністративного примусу: автореф. дис... канд. юрид. наук.: 12.00.07 – Київ. 2010. – 18 с.

конституційних прав та свобод. При цьому це обмеження (примус) не пов'язане з вчиненням протиправних дій, а застосовується у зв'язку з настанням відповідної події¹⁷.

Адміністративний примус під час дії режиму надзвичайного стану є основою правового регулювання суспільних відносин, оскільки занурюється в різноманітні суспільні відносини: цивільно-правові, конституційні, господарські, екологічні, трудові, адміністративні тощо. З метою якнайшвидшого усунення впливу негативного фактору на населення на відповідній території застосовуються правові заходи надзвичайного характеру, які викликають екстрені обмеження прав і свобод фізичних осіб та суб'єктів господарювання.

Правомірне обмеження адміністративно-правового статусу громадян, виступаючи реалізацією режиму надзвичайного стану, стало основою виділення особливої форми адміністративно-правового регулювання. Його специфіка полягає у характері правового впливу в зазначених умовах і проявляється у встановленні режиму адміністративно-правових обмежень. Розширення компетенції органів управління дає можливість певним чином змінити характер примусового впливу. Дія приписів щодо обмеження прав і свобод в умовах дії режиму надзвичайного стану поширюється не на конкретних осіб, а на населення всієї території, де діє режим. У надзвичайних умовах такий вид регулювання стає переконливо – переважачим¹⁸.

Уявлення про адміністративний примус неможливо без аналізу його класифікації. Останнім часом це питання фокусує величезну увагу науковців про що свідчить низка досліджень. Однак, проблематика класифікації заходів адміністративного примусу в умовах дії режиму надзвичайного стану не отримала остаточного визначення у відповідних наукових роботах, незважаючи на вагоме практичне і теоретичне значення з'ясування даного питання. Як влучно зазначає О. К. Безсмертний, чітка класифікація заходів необхідна, передусім, для з'ясування сутності різноманітних заходів примусу, які застосовуються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування в умовах дії режиму надзвичайного та воєнного стану, усвідомлення мети, «юридичного потенціалу», їх співвідношення і взаємодії¹⁹.

¹⁷ Кузниченко С.О. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану»: наук.-практ. комент. Одес. держ. ун-т внутрішніх справ.– Харків. 2015.– 163 с.

¹⁸ Басов А.В. Адміністративно-правовий режим надзвичайного стану: дис.... кан. юр. наук: 12.00.07. Харків, 2007. 201 с.

¹⁹ Безсмертний Є.О. Адміністративно-запобіжні заходи, що застосовуються органами внутрішніх справ: дис.... канд. юрид. наук 12.00.07. Харків, 1997. – 155 с.

Деякі вчені вважають, що всі заходи адміністративного примусу необхідно поділити на: заходи відповідальності та заходи захисту. До першої групи входять заходи стягнення, до другої – заходи, що мають превентивний характер²⁰.

Інші правники висловлюють думку про відсутність в адміністративному примусі адміністративно-запобіжних заходів. Доводячи це тим, що адміністративно-запобіжні заходи не є заходами примусу, оскільки належать до заборонних норм права. Ці норми не мають персонального характеру застосування до окремої особи, а направлені всім без винятку громадянам, тому їх не можна розглядати як захід адміністративного примусу. Адже ним може бути тільки індивідуальний акт управління, який має конкретного адресанта²¹.

На нашу думку, дуже слушною є позиція М. І. Єропкина, який вважає, що заходи адміністративного примусу доцільно поділяти на такі заходи впливу: заходи адміністративного припинення; адміністративно-запобіжні заходи, адміністративні стягнення. Запропоновану класифікацію підтримують та використовують у своїх працях більшість сучасних вчених-адміністративістів: В. Б. Авер'янов, О. М. Бандурка, О. К. Безсмертний, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, Т. О. Коломієць тощо. Вони вважають, що зазначені групи заходів примусу застосовуються у випадках: притягнення до адміністративної відповідальності осіб, що вчинили адміністративні проступки, припинення протиправних дій, попередження правопорушень або забезпечення безпеки, внаслідок стихійного лиха чи інших порушеннях будь-яких сфер життєдіяльності суспільства.

Щодо класифікації заходів адміністративного примусу, передбачених Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану», та які застосовуються в умовах дії цього режиму то зауважимо, що на думку А. В. Басова, деякі надзвичайні ситуації, зумовлені введенням режиму надзвичайного стану є протиправними (терористичні акти, масові безпорядки, перехід державного кордону тощо) і їхнє усунення потребує від влади країни залучення як адміністративно-запобіжних заходів, так і заходів адміністративного припинення.

Враховуючи це, А.В. Басов вважає, що заходи, передбачені Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану», відносяться як до заходів адміністративно-запобіжного характеру, так і до заходів

²⁰ Безсмертний Є.О. Адміністративно-запобіжні заходи, що застосовуються органами внутрішніх справ: дис... канд. юрид. наук 12.00.07. Харків, 1997. – 155 с.

²¹ Галунько В.В., Олефір В.І., Пихтін М.П. та ін. Адміністративне право України: навчальний посібник у 2-х томах; за заг. ред. В.В. Галунька. ПАТ «Херсонська міська друкарня». Херсон. 2011. 320 с.

адміністративного припинення. У разі запровадження на певній території надзвичайного стану, в Указі Президента «Про введення надзвичайного стану» в обов'язковому порядку будуть визначені додаткові заходи, що застосовуються під час дії режиму надзвичайного стану і спрямовані як на запобігання виникнення протиправної поведінки, так і на її припинення²².

Безумовно, цей погляд має право на існування, проте обґрунтованою та доцільною є позиція Т. О. Коломoeць, яка вважає, що залежно від фактичних підстав запровадження режиму надзвичайного стану, всі заходи, що застосовуються органами державної влади направлені насамперед на захист людей: попередження загибелі та знівечення²³.

Заходи адміністративного попередження, що застосовуються в умовах дії режиму надзвичайного стану, умовно можна поділити на три групи, об'єднавши із схожими правовими і процесуальними властивостями.

Перша група – загальні адміністративно-примусові заходи попереджувального характеру правового режиму надзвичайного стану: посилення охорони громадянського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення; заборона страйків; обмеження руху транспортних засобів та їхній огляд; встановлення особливого режиму в'їзду та виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де вводиться надзвичайний стан; заборона проведення масових заходів, окрім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом.

Друга група – заходи адміністративного примусу попереджувального характеру в умовах надзвичайного стану у зв'язку з надзвичайними ситуаціями техногенного або природного характеру: евакуація людей з місць небезпечних для проживання; запровадження особливого порядку розподілу продукції харчування і предметів першої необхідності; усунення від роботи на період надзвичайного стану, в разі неналежного виконання їхніх обов'язків, керівників державних підприємств, установ і організацій, від діяльності яких залежить нормалізація обстановки в районі надзвичайного стану; встановлення для юридичних осіб квартирної повинності для тимчасового розміщення евакуйованих або тимчасово переселеного населення; встановлення карантину та проведення інших обов'язкових санітарних та протиепідемічних заходів.

²² Басов А.В. Адміністративно-правовий режим надзвичайного стану: дис.... кан. юр. наук: 12.00.07. Харків, 2007. 201 с.

²³ Коломoeць Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації: дис.... доктора юрид. наук: 12.00.07. Харків 2005. – 455 с.

Третя група – заходи адміністративного примусу попереджувального характеру правового режиму надзвичайного стану у зв'язку з масовими порушеннями громадянського порядку: запровадження комендантської години (заборона перебування на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень особи у встановлені години доби); перевірка документів у громадян, а у разі необхідності, проведення особистого огляду, огляду речей, транспортних засобів, багажу і вантажів, службових приміщень і житла громадян; обмеження або тимчасова заборона продажу зброї, отруйних і сильнотоксичних хімічних речовин, а також алкогольних напоїв; особливі правила користування зв'язком та передачі інформації через комп'ютерні мережі; тимчасове вилучення у громадян зареєстрованої вогнепальної і холодної зброї та боєприпасів тощо.

Всі інші заходи, які застосовують державні органи в умовах дії режиму надзвичайного стану і не передбачені Законом України «Про правовий режим надзвичайного» можна віднести до інших видів заходів адміністративного примусу (адміністративне затримання, застосування фізичної сили, застосування вогнепальної зброї тощо), однак, більшість їх використовується у повсякденному житті та звичайних умовах життєдіяльності.

Показово, що всі заходи адміністративного примусу, що застосовуються в умовах дії режиму надзвичайного стану можна класифікувати за певними критеріями, які розроблені в адміністративному та конституційному праві. Так, залежно від мети застосування ці заходи можна поділити на: заходи загальнопрофілактичної спрямованості (встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де вводиться надзвичайний стан; обмеження руху транспорту та його огляд); заходи, що застосовуються для попередження адміністративних правопорушень з боку конкретних осіб (посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення; заборона проведення масових зібрань, окрім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом; заборона страйків). Залежно від характеру правоохоронного впливу заходи адміністративного примусу, що застосовуються під час надзвичайного стану поділяються на: особистісні (запровадження особливого порядку розподілення продуктів харчування і предметів першої необхідності), майнові (встановлення для юридичних осіб квартирної повинності для тимчасового розміщення евакуйованого або тимчасово переселеного населення, аварійно-рятувальних формувань та військових підрозділів, залучених до подолання надзвичайних ситуацій) та організаційно-

правові (тимчасова заборона будівництва нових, розширення діючих підприємств та інших об'єктів, діяльність яких не пов'язана з ліквідацією надзвичайної ситуації або забезпеченням життєдіяльності населення та аварійно-рятувальних формувань).

Залежно від об'єкту впливу – на ті, що застосовуються щодо фізичних осіб (тимчасова чи безповоротна евакуація людей з місць, небезпечних для проживання, з обов'язковим наданням їм стаціонарного або тимчасового житла; заборона призовникам і військовозобов'язаним змінювати місце проживання без відома відповідного військового комісаріату); комендантська година; перевірка документів у громадян, а в необхідних випадках – проведення особистого огляду, огляду речей, авто, багажу і вантажів, службових приміщень та житла громадян; юридичних осіб (зміна режиму роботи підприємств, установ, організацій усіх форм власності, переорієнтація їх на виробництво необхідної в умовах надзвичайного стану продукції, виконання мобілізаційних завдань та державних замовлень, інші зміни виробничої діяльності, необхідні для проведення аварійно-рятувальних і відновлювальних робіт; усунення від роботи на період надзвичайного стану, в разі неналежного виконання своїх обов'язків, керівників державних підприємств, установ і організацій, від діяльності яких залежить нормалізація обстановки в районі надзвичайного стану, та покладення тимчасового виконання обов'язків зазначених керівників на інших осіб); змішані (мобілізація та використання ресурсів підприємств, установ і організацій, незалежно від форми власності, для відвернення небезпеки та ліквідації надзвичайних ситуацій з обов'язковою компенсацією понесених втрат; обмеження або тимчасова заборона продажу зброї, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин, а також алкоголю та речовин, вироблених на спиртовій основі).

За строками реалізації – ті, що реалізуються шляхом виконання певних разових дій (перевірка документів у громадян, а в необхідних випадках – проведення особистого огляду, огляду речей, транспортних засобів, багажу і вантажів, службових приміщень та житла громадян), не пов'язані із строком (заборона виготовлення і розповсюдження інформаційних матеріалів, що можуть дестабілізувати обстановку), такі, що вирізняються тривалістю дії (запровадження комендантської години).

3. Поняття та зміст адміністративного примусу в умовах дії режиму воєнного стану

Останні роки принесли багато значущих резонансних історичних подій Україні. Євромайдан, Революція Гідності, Анексія Криму,

Антитерористична операція на сході України – все це спричинило загострення та актуалізацію проблеми правового забезпечення життєдіяльності громадян в умовах впливу негативних факторів. У зв'язку із загрозою національній безпеці та державному суверенітету України 24 лютого 2022 року о 5 годин 30 хвилин указом Президента України було введено воєнний стан²⁴. Воєнний стан – це особливий правовий режим, який запроваджують на території держави у зв'язку із збройною агресією, небезпекою територіальній цілісності. Він передбачає надання певним органам державної влади відповідних повноважень, необхідних для усунення загрози. Після оприлюднення Указу Президента та відповідно до статті 40 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» стало зрозуміло, що введення воєнного стану передбачає також обмеження певних прав та свобод громадян, що відповідають Конституції України²⁵.

Законодавець визначає воєнний стан як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози безпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень²⁶. Цитована дефініція була надана законодавцем у 2015 р. і залишилася чинною з початком повномасштабного вторгнення сусідньої країни. Як визначено, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб є складовою частиною дії цього особливого правового режиму. І фактично першою правовою підставою їх обмеження виступає факт введення воєнного стану. Порядок введення воєнного стану визначається ст. 5 Законом України «Про правовий режим воєнного стану» і представляє собою цілий ряд дій, які передують

²⁴ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 № 389-VIII. Голос України. 2015. № 101.

²⁵ Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 19 лютого 2022 № 1160. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text> // (дата звернення : 12.04.2022)

²⁶ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 № 389-VIII. Голос України. 2015. № 101.

введенню воєнного стану і обмеженню прав та свобод осіб. Кінцевим етапом є оприлюднення Указу Президента України разом із законом щодо затвердження такого указу Президента України та набрання чинності²⁷. Після повномасштабного вторгнення з Російської Федерації, Український Уряд, Верховна Рада, Президент на підставі діючого законодавства запроваджена найбільш обтяжливі для фізичних та юридичних осіб обмеження: примусовий труд, вільного виїзду за межі України, вилучення майна на потреби армії, квартирная повинність, вільно вираження деяких поглядів та переконань, обмежується право вільного пересування територією країни тощо.

Як зазначається в п. 5 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», в указі Президента України про введення воєнного стану має зазначатися вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина прав та законних інтересів юридичних осіб, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і свобод людини та громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Так, звернення до Указу Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р. «Про введення воєнного стану в Україні» дозволяє визначити, що «можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30 – 34, 38, 39, 41 – 44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення правового режиму воєнного стану...»²⁸. Отже, можемо визначити другу правову підставу для обмеження прав і основних свобод людини та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану – визначення їх конкретного переліку які передбачені в Указом Президента України. Стосовно фізичних та юридичних осіб можемо констатувати, що наразі можуть бути обмежені наступні права та свободи, а також права та законні інтереси юридичних осіб:

- право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції;
- право на невтручання в особисте і сімейне життя;
- право на недоторканність житла;

²⁷ Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України: підручник. Київ. 2003. 544 с.

²⁸ Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні». від 24 лютого 2022 № 64/2022 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-4139>

- свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно полишати територію України;
- право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;
- право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації;
- право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності;
- право на підприємницьку діяльність;
- право на освіту;
- право на страйк;
- право на працю.

Україна проводить свої політичні, економічні, енергетичні та правові реформи в умовах довготривалої гібридної війни та повномасштабного вторгнення з боку Російської Федерації. За останні тридцять три роки Україна чотири рази (у 1990-1992 роках та 2004-2005 і 2013-2014 роках, а також з 2022 року до теперішнього часу) ставала свідком безпрецедентних та повномасштабних подій порушення норм міжнародного права.

ВИСНОВКИ

Адміністративний примус, що застосовується в умовах дії режиму надзвичайного та воєнного стану – це застосування відповідними органами державної влади та місцевого самоврядування (до фізичних або юридичних осіб, які не перебувають в їх підпорядкуванні, на території і під час дії режиму надзвичайного та воєнного стану тимчасових, особливих обмежувальних заходів впливу морального, майнового, особистісного та іншого характеру з метою захисту національної безпеки та забезпечення безпеки життєдіяльності населення країни та інших країни цивілізованого світу.

Таке визначення адміністративного примусу, що застосовується в умовах дії режиму надзвичайного та воєнного стану має декілька позитивних моментів. По-перше, при такому розумінні адміністративного примусу, що застосовується в умовах дії режиму надзвичайного та воєнного стану, його зміст порівняно легко відмежувати від інших адміністративно-правових засобів примусу в механізмі правового регулювання. По-друге, зрозуміла об'єктивна

потреба адміністративного примусу в умовах дії режиму надзвичайного та воєнного стану, для вирішення завдань щодо забезпечення діяльності деяких державних органів (наприклад, Служби безпеки України, Збройних сил України, Державної прикордонної служби України, Міністерства внутрішніх справ), забезпечення безпеки фізичних осіб, нормального функціонування національної економіки а також її розвиток, кібербезпеки, енергетичної безпеки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу. У цьому перевага адміністративного примусу в процесі взаємодії державних органів з громадянами та юридичними особами. По-третє, зазначення розуміння адміністративного примусу, що застосовується в умовах дії режиму надзвичайного та воєнного стану усвідомити характер відносин, специфіку предмету регулювання. По-четверте, викладене розуміння адміністративного примусу, що застосовується в умовах дії режиму надзвичайного та воєнного стану дозволяє вперше принципово по-новому показати використання адміністративних заходів примусу в механізмі надзвичайного та воєнного стану.

АНОТАЦІЯ

Українська державність вимушена рушити до реалізації та втілення свого права на самооборону як реакція на неспровокований збройний напад Російської Федерації з використанням також земель Республіки Білорусь. Військо-дипломатична риторика країни агресора, застосовувані нею форми та методи воєнних дій вимагають від України використовувати всі можливі засоби супротиву²⁹.

З перших днів повномасштабного вторгнення країни – агресора Російської Федерації в Україну перед українською державною владою та дружніми нам державами в цілому постала низка потужних викликів, вирішенню яких саме і сприяє введений на території всієї України особливий правовий режим (воєнний стан). Війна – це не лише ведення бойових дій нашими Збройними силами України на фронті з державо-агресором безпосередньо з Збройними силами Російської Федерації, а й протидія діяльності розвідки ворожих груп, боротьба колабораціоністами, підтримання громадської безпеки й правопорядку, безпеки та регулювання дорожнього руху в тилу, запобігання та виявлення кібератакам, організація та проведення евакуації цивільного населення з небезпеки, соціальна підтримка переміщених осіб тощо.

²⁹ Гринько Р.В., Демчик Н.П., Мота А.Ф. Адміністративно-правові аспекти застосування примусу державною прикордонною службою України в умовах воєнного стану *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. DOI http://lsej.org.ua/4_2022/56.pdf

Повний рік війни вказав на деякі проблеми, розв'язання яких викликало певні що змушені повномасштабним вторгненням законодавчі зміни, зокрема у сфері кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та цивільно-правової відповідальності, а також прийняття та формальне закріплення нових вимушених правозастосовних процедур, щодо реалізації обмежувальних заходів правового режиму воєнного стану. Деякі з таких положень є абсолютно новими, спровокованими екстремальними умовами воєнного стану, тому і потребують у найкоротші часи ретельного наукового аналізу та обґрунтування з метою прогнозування подальших наслідків і можливого удосконалення для отримання чітких механізмів реалізації та застосування на практиці.

Реальна дійсність сьогодні свідчить про значні зміни у житті країни, що супроводжуються і виникненням різного роду техногенних катастроф, надзвичайних ситуацій природного характеру та техногенного характеру, явищ соціально-політичного характеру (проведення різноманітних масових заходів, спроба захоплення державної влади, виникнення групових порушень громадського порядку і масових безпорядків). Ступінь розвитку і перебігу перерахованих подій та процесів у тій чи іншій мірі впливає на повсякденну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, тим самим визначаючи особливості їх функціонування та порядок взаємодії між собою. При цьому виникає нагальна потреба у соціалізації усіх сфер суспільного життя шляхом підтримання надійного громадського порядку у разі виникнення надзвичайних ситуацій різного характеру та рівня, що зумовлюють введення спеціального режиму надзвичайного стану.

Підстави, порядок введення та режим надзвичайного та воєнного стану передбачають особливий порядок функціонування органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, які в процесі ліквідації наслідків надзвичайного та воєнного стану усунення причин та умов його допущення вживають низку адміністративно-правових заходів, основним з яких є адміністративний примус, який застосовується виключно з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Розгляд теоретичних і практичних проблем застосування заходів адміністративного примусу в умовах дії режиму надзвичайного та воєнного стану є одним із основних та пріоритетних напрямків сучасних наукових досліджень у сфері діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, що потребує комплексного поєднання знань різних за своїм предметом правового регулювання галузей права.

Необхідно зазначити, що після набуття Україною незалежності, питання щодо застосування заходів адміністративного примусу в умовах

дії режиму надзвичайного та воєнного стану не посіли належного місця у працях вчених-правників. Більшість теоретичних та практичних розробок присвячувались питанням економічної стабільності, застосуванню адміністративної відповідальності, організації охорони громадського порядку та організації діяльності органів внутрішніх справ в згаданих умовах.

Література

1. Кузніченко С.О. Управління органів внутрішніх справ в особливих умовах, викликаних аномальними явищами техногенного і природного характеру. Харків: вид-во НУВС. 2001. 170 с.

2. Марчук В.П., Ніколаєнко Л.В. Т.О., Гуржій Т.О., Теорія держави і права: підручник / за заг. ред. Л. В. Ніколаєвої, Т. О. Гуржія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. 424 с.

3. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 квітня 2000р. № 1550-III / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України 2000. № 23. Ст. 176.

4. Басов А.В. Адміністративний примус у змісті надзвичайного стану. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених. 2005. Вип. 8. – С. 139–147.

5. Басов А.В. Адміністративно-правовий режим надзвичайного стану: дис.... кан. юр. наук: 12.00.07. Харків, 2007. 201 с.

6. Битяк Ю.П., Богущкий В.В., Гарашук В.М. Адміністративне право України: підруч. для юрид. вузів і фак. за ред. Ю.П. Битяка. Харків. 2005. 459 с.

7. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України: підручник. Київ. 2003. 544 с.

8. Шестак Л.В. Адміністративне право: навч. посіб. Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці. Чернігів. 2011. 256 с.

9. Коломоєць Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації: дис.... доктора юрид. наук: 12.00.07. Харків 2005. – 455 с.

10. Комзюк А.Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції України: дис... доктора юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2002. 407 с.

11. Кісіль З.Р., Кісіль Р.В. Адміністративне право: навч. посібник. 3-тє вид. Алерта. ЦУЛІ, Київ. 2011. 696 с.

12. Курочка М.І. Адміністративний примус, обумовлений необхідністю припинення правопорушення. Форум права. 2015. № 4. С. 133–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_4_26.

13. Безсмертний Є.О. Адміністративно-запобіжні заходи, що застосовуються органами внутрішніх справ: дис.... канд. юрид. наук 12.00.07. Харків, 1997. – 155 с.

14. Дрозд Ю.В. Співвідношення адміністративної відповідальності з іншими видами адміністративного примусу: автореф. дис... канд. юрид. наук.: 12.00.07 – Київ. 2010. – 18 с.

15. Кузниченко С.О. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану»: наук.-практ. комент. Одес. держ. ун-т внутрішніх справ.– Харків. 2015.– 163 с.

16. Кузниченко С. О. Адміністративно-правові наслідки запровадження надзвичайних адміністративно-правових режимів. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2008. – Вип. 43. – С. 211-218. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2008_43_35.

17. Галуцько В.В., Олефір В.І., Пихтін М.П. та ін. Адміністративне право України: навчальний посібник у 2-х томах; за заг. ред. В.В. Галуцька. ПАТ «Херсонська міська друкарня». Херсон. 2011. 320 с.

18. Адміністративне право України. Академічний курс: підруч.: у двох томах: Т. 1. загальна частина. за ред. колегія: В. Б. Авер'янов. Видавництво «Юридична думка». Київ. 2004. – 584 с.

19. Коломоєць Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації. Монографія. за ред. В.К. Шкарупи, Запоріжжя. 2004. 404 с.

20. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015р. № 40-41, Відомості Верховної Ради. ст.379.

21. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015р. № 389-VIII. Голос України. 2015. № 101.

22. Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-4139>

23. Мерник А.М., Кузьміна В.О., Бурлаков В.М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичний і практичний аспекти. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 2. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/9>

24. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 19 лютого 2022 р. № 1160. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text> / (дата звернення: 12.04.2022)

25. Гринько Р.В., Демчик Н.П., Мота А.Ф. Адміністративно-правові аспекти застосування примусу державною прикордонною службою

України в умовах воєнного стану Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 2. DOI http://lsej.org.ua/4_2022/56.pdf

Information about the authors:

Vyprytskyi Andrey Oleksiyovich,

Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Civil, Economic and
Environmental Law, Dnipro University of Technology,
19, Dmytra Yavornytskoho avenue, Dnipro, 49005, Ukraine

Makhova Liliia Oleksiivna,

Senior Lecturer at the Department of Civil, Economic and Environmental
Law, Dnipro University of Technology,
19, Dmytra Yavornytskoho avenue, Dnipro, 49005, Ukraine

**ПЕРСПЕКТИВИ ТА НЕВІДВОРОТНІСТЬ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ВЧИНЕННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ, ГЕНОЦИДУ,
АГРЕСІЇ ТА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ (ДІЯЛЬНІСТЬ
СПІЛЬНОЇ СЛІДЧОЇ ГРУПИ З РОЗСЛІДУВАННЯ ТЯЖКИХ
МІЖНАРОДНИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ (ЛІТ);
СПІВРОБІТНИЦТВО ІЗ МІЖНАРОДНИМ КРИМІНАЛЬНИМ
СУДОМ; ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ МІЖНАРОДНОГО
ТРИБУНАЛУ AD NOS ТОЩО) (ПРОДОВЖЕННЯ ОГЛЯДУ)¹**

Басиста І. В., Власова Г. П., Стратонов В. М.

ВСТУП

Окупація Росії – це геноцид. Скрізь, де українці повертають собі територію, вони рятують життя та відновлюють принцип, згідно з яким люди мають право не наражатися на катування, депортацію та вбивства – зазначив американський історик, професор Єльського університету, спеціаліст з історії Східної Європи Тімоті Снайдер². За десять місяців війни Національна поліція України розпочала понад 51 тис. кримінальних проваджень за фактами злочинів, вчинених військовослужбовцями РФ та їх пособниками³. За офіційними оприлюдненими даними Офісу Генерального Прокурора України

¹ Розпочато на шпальтах збірника Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html> (Басиста І.В. Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності С. 17-44). Продовжено у розділі «Захист прав дітей та забезпечення їх безпеки за умов воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності» колективної монографії «Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense» (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs): Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. Р. 42-78. 552. <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7881/16459-1> <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-2>

² 15 дуже важливих причин. Чому світові потрібна перемога України. NEW VOICE. 26 січня 2023 року. <https://nv.ua/ukr/opinion/putin-golovna-zagroza-timoti-snyder-pro-te-chomu-svitovi-potribna-peremoga-ukrajini-ostanni-novini-50299922.html>

³ Понад 51 тисячу кримінальних злочинів скоїли рашисти за 10 місяців війни. Інформаційне агентство АрміяInform. 25 грудня 2022 року. <https://armyinform.com.ua/2022/12/25/ponad-51-tysyachu-kryminalnyh-zlochyniv/>

станом на 28 грудня 2022 року зареєстровано 59571 воєнний злочин та 18117 злочинів проти національної безпеки України⁴ (серед них 6000 проваджень за державну зраду та колабораційну діяльність (4053 провадження, з яких 620 направлено до суду⁵), а вже станом на 19 січня 2023 року із зареєстрованих злочинів проти національної безпеки України показник розпочатих кримінальних проваджень щодо державної зради становив 1959, а щодо колабораційної діяльності – 4170⁶. Станом на 23 січня 2023 року показник злочинів агресії та воєнних злочинів збільшився до 65660. У «магістральній справі» щодо агресії РФ («24 лютого») значаться 636 підозрюваних із числа представників військово-політичного керівництва РФ⁷. Своєю чергою, за вказаний період та станом на 4 грудня 2022 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини зафіксувало 17181 жертву серед цивільного населення, з них – 6702 загиблих і 10479 поранених⁸ (лише за два тижні січня 2023 року російські окупанти вбили 104 та поранили 284 людини із числа цивільних осіб⁹). Як передає Укрінформ з посиланням на повідомлення УВКПЛ, загалом найбільше постраждали жителі Донецької та Луганської областей. Відзначається, що причиною смертей та поранення стало переважно застосування зброї вибухової дії з широкою зоною ураження, включаючи обстріли з важкої артилерії, реактивних систем залпового вогню, ракет та авіаударів. Фактичні цифри щодо жертв є значно вищі, оскільки інформація з деяких місць, де тривають

⁴ Офіс Генпрокурора України: задокументовано понад 59 тисяч воєнних злочинів. Інформаційне агентство АрміяInform. 28 грудня 2022 року. <https://armyinform.com.ua/2022/12/28/ofis-genprokurora-ukrayiny-zadokumentovano-ponad-59-tysyach-voyennyh-zlochyniv/>

⁵ В Офісі генпрокурора відкрили понад шість тисяч справ за фактом держзради та співпраці з ворогом. 19 січня 2023 року. <https://regionews.ua/ukr/news/ukraine/1674120281-v-ofisi-genprokurora-vidkrili-ponad-shist-tisyach-sprav-za-faktom-derzhzradi-ta-spivpratsi-z-vorogom>

⁶ <https://armyinform.com.ua/2023/01/19/ofis-genprokurora-ukrayiny-zadokumentovano-ponad-65-tysyach-voyennyh-zlochyniv/>

⁷ <https://www.gp.gov.ua>

⁸ В Україні загинули понад 6700 цивільних – оновлені дані ООН. Укрінформ. 5 грудня 2022 року. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3628388-v-ukraini-zagynuli-ponad-6700-civilnih-onovleni-dani-onn.html>

⁹ Русские нацисты в январе убили более сотни украинцев – данные оон. флот 2017. 17 січня 2023 року. <https://flot2017.com/russkie-nacisty-v-yanvare-ubili-bolee-sotni-ukraincev-dannye-onn/>

інтенсивні бойові дії, надходить із запізненням¹⁰. Передусім, йдеться, про Маріуполь, Ізюм, Лисичанськ, Попасну та Северодонецьк, звідки наявні повідомлення про численні жертви серед мирного населення¹¹; особисто нас болюче вразила інформація, що лише у Маріуполі могло загинути до 87 тисяч цивільних¹², але станом на сьогодні ця цифра не є офіційно підтвердженою. Як повідомляв Укрінформ, за даними Уповноваженого ВР з прав людини, через повномасштабну війну росії проти України у нашій державі безвісти зникло 15 тисяч людей¹³. Іншими повідомленнями констатується загибель в Україні з початку повномасштабного вторгнення Росії понад 9400 мирних жителів, серед них – 461 дитина¹⁴. «Щойно росіяни втекли з Херсона, вони почали щодня обстрілювати мирних людей. Слідчими підрозділами Національної поліції на деокупованій території Херсонщини задокументовано вже близько 600 воєнних злочинів. На Харківщині задокументовано 3400 воєнних злочинів та вже виявлено близько 900 тіл, з них 700 – цивільні особи», – розповідав перший заступник очільника МВС Євгеній Єнін в ефірі всеукраїнського телемарафону «Єдині новини», про що повідомляє Урядовий портал¹⁵. За повідомленнями голови Луганської ОВА Сергія Гайдая у Telegram від 26 січня 2023 року, рашисти закривають міста, пересування окупованими територіями здійснюється тільки за перепустками. Також ворог

¹⁰ В Україні загинули понад 6700 цивільних – оновлені дані ООН. Укрінформ. 5 грудня 2022 року. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3628388-v-ukraini-zaginuli-ponad-6700-civilnih-onovleni-dani-oon.html>

¹¹ ООН офіційно підтвердила загибель майже семи тисяч мирних українців. 27 грудня 2022 року. <https://ukrainian.voanews.com/a/oon-zahybel-myrnykh-zhyteliv/6893406.html>

¹² Микола Осиченко, президент Маріупольського телебачення, волонтер, громадський діяч розповів, як розгорталися події в Маріуполі на початку війни. 18.08.2022. https://dnipro.tv/dumka-eksperta/mykola-osychenko-prezydent-mariupolskoho-telebachennia-volonter-hromadskiy-diiach-rozpoviv-iak-rozhortalsia-podii-v-mariupoli-na-pochatku-viyni/?fbclid=IwAR0btsZnZ2Kc4Wa9FeluQE_cBsVpvydPiNETkUiFxpurfbgr0yoaMfKgc

¹³ Через повномасштабну війну росії проти України у нашій державі безвісти зникло 15 тисяч людей. Укрінформ. 5 грудня 2022 року. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3628190-cerez-povnomasstabnu-vijnu-rf-v-ukraini-bezvisti-znikli-15-tisac-osib.html>

¹⁴ В Україні з 24 лютого загинули понад 9 тисяч цивільних – МВС. КІЇВ 24. 4 грудня 2022 року. <https://24.kyiv.media/news/v-ukrayini-z-24-lyutogo-zagynuly-ponad-9-tysyach-czyvilnyh-mvs>

¹⁵ Євгеній Єнін: Від обстрілів окупантів загинуло вже понад 9 400 мирних жителів. УРЯДОВИЙ КУР'ЄР. 5 грудня 2022 року. <https://ukurier.gov.ua/uk/news/evgenij-yenin-vid-obstriliv-okupantiv-zaginulo-vz/>

проводить »виховання населення» у катівнях, з яких багато хто не повертається¹⁶. Окрему проблему складають примусові депортації українців до держави агресора, особливо гостро стоїть питання повернення українських дітей, яких станом на 25 січня 2023 року може бути 728 тис.¹⁷, хоча за даними Державного порталу розшуку дітей «Діти війни»¹⁸ станом на 25 січня 2023 року верифіковано («відомо звідки конкретна дитина була депортована, де і в якому статусі вона проживала на території України, де вона зараз знаходиться на території РФ, в якому статусі, які дії проводяться щодо неї російською владою»¹⁹) 14711 депортованих дітей²⁰.

У попередніх публікаціях вже зазначалося, про те, що щодня на території України вчиняються аналогічні нові злочини²¹, тому й беззаперечною є теза, що агресор має бути покараний²².

На запитання про наявні проблеми у царині притягнення до відповідальності за вчинення означених вище злочинів за національним законодавством, то колегами-науковцями опубліковано достойні праці, котрі розкривають значну частину актуальних кримінальних та

¹⁶ Росія перетворює окуповані райони Луганської області на концтабір –ОВА. NEW VOICE. 26 січня 2023 року. <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/gayday-rozpovivshcho-rosiya-peretvoryuye-lugansku-oblast-na-konctabir-novini-ukrajini-50300058.html>

¹⁷ <https://childrenofwar.gov.ua>

¹⁸ <https://childrenofwar.gov.ua>

¹⁹ Офіс омбудсмена верифікував перебування в РФ 12 тисяч українських дітей. Радіо Свобода. 14 грудня 2022 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dityvyvezennia-rf/32176786.html>

²⁰ <https://childrenofwar.gov.ua>; Басиста І.В. Порушення прав дітей в Україні та злочини щодо дітей, скоєні російською армією під час широкомасштабної війни, розв'язаної росією 24 лютого 2022 року (продовження огляду). Матеріали круглого столу «Кримінально-правові й процесуальні відповіді на виклики воєнного стану в Україні. Факультет правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» (27 січня 2023 року). Київ : НаУКМА, 2023.

²¹ Як ЄС та МКС допомагають Україні в розслідуванні воєнних злочинів РФ. DW.COM. 7.06.22. <https://www.dw.com/uk/yak-yes-ta-mks-dopomahaiut-ukraini-v-rozsliduvanni-voiennykh-zlochyniv-rf/a-62051363?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>

²² Росія має нести відповідальність за воєнні злочини в Україні – Зеленський. Автор: АСПІ – інформаційне агентство АСПІ. 27 грудня 2022 року. <https://aspi.com.ua/news/politika/rosiya-mae-nesi-vidpovidalnist-za-voenni-zlochyni-v-ukraini-zelenskiy#gsc.tab=0>; Басиста І.В. Порушення прав дітей в Україні та злочини щодо дітей, скоєні російською армією під час широкомасштабної війни, розв'язаної росією 24 лютого 2022 року (продовження огляду). Матеріали круглого столу «Кримінально-правові й процесуальні відповіді на виклики воєнного стану в Україні. Факультет правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» (27 січня 2023 року). Київ : НаУКМА, 2023.

кримінальних процесуальних граней у цій царині²³. Наведемо лише незначну частину із того, з чим стикнулася на сьогодні національна судова система, про що вже відзначив в інтерв'ю «Ракурсу» Станіслав Кравченко – голова Касаційного кримінального суду у складі Верховного суду. «...В кожній ситуації з військовополоненими слід розбиратися окремо. Чи це просто військовополонений і його дії не можна назвати кримінально караними діяннями, чи все-таки в його діях могли бути ознаки злочинів, за які він має відповідати? Якщо ідеться лише про участь особи у бойових діях, то вона має міжнародний статус комбатанта. По таких особах, хоча вони і утримуються під вартою із статусом військовополоненого, немає кримінальних проваджень. Військовополонений може притягуватися за вчинення воєнних злочинів, міжнародний статус комбатанта його не рятує, якщо говорити про те, що всі ми побачили під Києвом, в Ізюмі та інших місцях. Як би хто не називав, є міжнародні конвенції, які визначають ознаки війни, і ні в кого у світі, крім росіян, немає сумнівів у тому, що в Україні триває війна... Те, що відбувалося з 2014-го року, участь у бойових діях тощо, ми кваліфікували як участь у терористичній організації, убивства і т. д. І кваліфікували за цивільним, а не військовим законодавством. У цьому і полягає проблема, що фактично називаючи події війною, до 24-го

²³ Щербань С.В. Проблеми визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду на національному рівні. Невідкладні заходи з протидії російській агресії з Криму: політичні, юридичні, економічні, управлінські та соціальні аспекти: збірник науково-практ. конфер. /Національна академія державного управління при Президентові України, Представництво Президента України в АРК (м. Київ, 4 вересня 2018 р.). Київ, 2019. URL: <http://www.ppu.gov.ua/wpcontent/uploads/2018/11/materyalynauchnopraktycheskoj-konferentsyy-neotlozhnye-mery-po-protyvodejstvu-rossyjskoj-agressyy-zykryma.-polytycheskye-yurydicheskye-ekonomycheskye-upravlencheskye-y-sotsyalnye-aspekty-04.09.2018.pdf>; Антонюк Н. Забезпечення справедливого та ефективного правосуддя в Україні у справах про воєнні злочини є ключовим. Судова влада України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1301090/>; Дроздов О.М., Дроздова О.В., Карпенко М.О., Зуєв В.В. Співробітництво із міжнародним кримінальним судом: організаційні, юрисдикційні та кримінальні процесуальні аспекти. Юридичний електронний науковий журнал. № 8. 2022. С. 485-492; Навроцька В. Взаємодія МКС та внутрішньодержавних правоохоронних органів щодо розслідування фактів збройної агресії РФ проти України. Knowledge, Education, Law, Management. 2022. № 2 (46). URL: <http://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/8633>; Стецюк, М. М. Формування доказів у кримінальних провадженнях про воєнні злочини за стандартами міжнародного кримінального суду. Київ. 2022. С. 115-117. Воєнні злочини: методологія розслідувань для громадських організацій. ГО «ТРУС ХАУНДС». Truth Hounds NGOCopyright © CivilM+ 2023. 40 с. <https://truth-hounds.org/wp-content/uploads/2023/01/voenni-zlochyni-metodologiya-rozsliduvan-dlya-gromadskih-organizacij.pdf> та ін.

лютого ми кваліфікували ці дії за загальними нормами Кримінального закону, а не як воєнні злочини. Тепер постає питання – чи розмежовувати події, що сталися до і після 24-го лютого? Але ж і ми, і світова спільнота чудово розуміємо, що всі ті лнр-днр, РФ, стрелковигіркіни, що були там з 14-го року, і ті, хто там сьогодні, – це одні і ті самі люди. Поки що так і є: перші залишаються із своєю кваліфікацією, яку ми давали відповідно до законодавства мирного часу»... «...на моє зауваження про те, що ми не мали практичного досвіду розгляду подібних справ, колеги відповіли, що на щастя відповідного досвіду з часів Другої світової війни не має більшість країн. Такі масові злочини скоювалися фактично лише в Югославії та Руанді»... «хто ж має відповідати за розв'язання і ведення агресивної війни? Перше, що спадає на думку, – той, хто приймає рішення, президент, мабуть, прем'єр-міністр, міністр оборони, начальник генерального штабу і так далі і далі вниз цією вертикаллю, але ж де, на кому цей перелік закінчується? Ще до відкритого нападу РФ до Верховного суду надійшла на касацію справа про ведення агресивної війни, а загалом я знаю, що таких справ, розслідуваних і переданих до суду, було дуже багато. Про кого ведеться мова, якщо говорити про суб'єкт злочину. В одній із справ фігурувала особа, яку було притягнуто до відповідальності, – скажімо, командир батальйону чи командир роти, які беруть участь у бойових діях. Так от підпадає він під визначення «ведення агресивної війни» чи є звичайним комбатантом? Побачивши в цьому правову проблему, зокрема, щодо визначення суб'єктів, ми передали справу на розгляд Великої палати, яка нині вивчає це питання. За логікою суб'єктом «ведення агресивної війни» може бути той, хто розв'язує таку війну і може її припинити. Скільки тих людей – один чи п'ятеро, чи більше? Де та межа?»²⁴.

Не зупинимось повторювати, що за таких реалій різностороння допомога та підтримка міжнародної спільноти, у тому числі і при документуванні означених кримінальних правопорушень, є неоціненною. Зокрема й відвідування України закордонними партнерами лише скріплює нашу віру у невідворотність перемоги добра і неминучість покарання зла. Стратегія, що направлена на роботу по збору доказів воєнних злочинів країни-агресора триває, про що вже йшлося²⁵. У цьому ключі варто продовжити огляд

²⁴ Олександра Примаченко «Воєнний злочинець буде заарештований, щойно вийде за межі своєї країни, без строку давності» – голова Касаційного кримінального суду. Ракурс. 24 жовтня 2022 року. <https://racurs.ua/ua/3025-toy-hto-natyskaie-knorkumaie-znaty-yogo-derjava-zaplatyt-za-vsi-ci-ruynuvannya-suddya-vs.html>

²⁵ Басиста І.В. Кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми провадження слідчих (розшукових) дій при розслідуванні кримінальних правопорушень, що вчинені щодо жінок та дітей в умовах воєнного стану. Матеріали Всеукраїнської науково-

останніх тенденцій, котрі мають місце у цій царині, зокрема зосередимося на діяльності Спільної слідчої групи з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні (ІІТ); аспектах співробітництва із Міжнародним кримінальним судом; перспективах створення Міжнародного трибуналу ad hoc та кроках по забезпеченню відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах; наявних зверненнях України до міжнародних судів та аспектах універсальної юрисдикції, про що вже йшлося у більш ранніх публікаціях²⁶, виходячи із наявних на той часовий проміжок даних.

практичної конференції «Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану (електронне видання. Львів, Київ, Дніпро, 20 квітня 2022 року). ЛьвДУВС, НАВС, ЛугДУВС ім. Е.О. Дідоренка, ДДУВС. С. 53-59; Басиста І.В. Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 17-44. <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>; Басиста І.В. Перспективи відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах. Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: матеріали науково-практичного семінару (Львів, 2 грудня 2022). Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 6-11. <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>; Басиста І.В., Назар Ю.С., Хатнюк Ю.А. Захист прав дітей та забезпечення їх безпеки за умов воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності/ Protecting the rights of children and ensuring their safety in the context of war crimes, genocide, aggression and crimes against humanity: розділ у колективній монографії «Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense» (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs): Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 42-78. 552. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7881/16459-1> <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-2>; Басиста І.В. Порушення прав дітей в Україні та злочини щодо дітей, скоєні російською армією під час широкомасштабної війни, розв'язаної росією 24 лютого 2022 року (продовження огляду). Матеріали круглого столу «Кримінально-правові й процесуальні відповіді на виклики воєнного стану в Україні. Факультет правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» (27 січня 2023 року). Київ : НаУКМА, 2023.

²⁶ Там само.

1. Діяльність Спільної слідчої групи з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні (ЖГ)

Варто пригадати із попередніх публікацій²⁷, що правоохоронні органи ЄС в рамках спільної інституції Євроюст ініціювали створення Спільної слідчої групи щодо розслідування злочинів, вчинених збройними силами РФ на території України²⁸. Як повідомляла «Європейська правда» у дописі від 25.03.2022 року, що за інформацією прес-служби Офісу Генерального прокурора України, Україна, Польща та Литва (Генпрокурори) уклали цей документ та скріпили підписами представники цих країн в Євроюсті. Цю угоду про створення спільної групи для розслідування воєнних злочинів, скоєних російськими військами в Україні, котра також уповноважена займатися збором, обміном та зберіганням доказів воєнних злочинів росії, зібраних державами-сторонами, а також – виявленням активів воєнних злочинців з метою їх замороження та конфіскації²⁹. Трішки пізніше, про що вже йшлося³⁰, до цієї спільної слідчої групи приєдналися Естонія, Латвія та

²⁷ Басиста І.В. Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 30-32. <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>; Басиста І.В., Назар Ю.С., Хатнюк Ю.А. Захист прав дітей та забезпечення їх безпеки за умов воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності/ Protecting the rights of children and ensuring their safety in the context of war crimes, genocide, aggression and crimes against humanity: розділ у колективній монографії «Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense» (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs): Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 42-78. 552. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7881/16459-1> <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-2>

²⁸ Віталія Лебідь Яким має бути спеціальне правосуддя для злочинів проти українського народу. Закон і Бізнес. 8.04.2022. <https://zib.com.ua/ua/151148.html>

²⁹ Україна, Польща та Литва створили спільну робочу групу щодо воєнних злочинів РФ. Європейська правда. 25.03.2022. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/25/7136657/>

³⁰ Басиста І.В. Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С.30-32. <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>; Басиста І.В., Назар Ю.С., Хатнюк Ю.А. Захист прав дітей та забезпечення їх безпеки за умов воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності/ Protecting the rights of children and ensuring their safety in the context of war crimes, genocide, aggression and crimes against humanity: розділ у колективній монографії «Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense» (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs): Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 42-78. 552. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7881/16459-1> <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-2>

Словаччина. «Румунія стала сьомим членом Спільної слідчої групи з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні (JT). Угоду про приєднання до JT підписали Генеральний прокурор України Андрій Костін та Генпрокурор Румунії Габрієла Скутеа та члени групи під час координаційного засідання Євроюсту у Гаазі», – йдеться у повідомленні Офісу генпрокурора у телеграм-каналі³¹. Вже у ретроспективному огляді слід підкреслити, що у квітні 2022 року Єврокомісією було запропоновано розширити мандат Євроюсту із розслідування воєнних злочинів в Україні (тобто створювалися передумови для участі європейських фахівців у розслідуваннях воєнних злочинів, скоєних на території України під час повномасштабного російського вторгнення, а також у накопиченні доказової бази). Передбачено, що агентство матиме право обробляти бази даних, включаючи відео– й аудіозаписи, супутникові знімки, та обмінюватися цими даними з національними та міжнародними органами, а також органами влади України із суворим дотриманням заходів захисту даних³². А вже 19 травня Європарламент дав згоду на розширення мандату Євроюсту, аби це агентство ЄС могло допомогти у розслідуванні воєнних злочинів, скоєних під час агресії росії проти України. За такі зміни регламенту Євроюсту на пленарному засіданні в Брюсселі проголосували 560 євродепутатів, 17 – висловилися проти, ще 18 – утрималися. Цими змінами Євроюсту дозволили підтримувати держави ЄС у протидії геноциду, злочинам проти людяності, воєнним злочинам і пов'язаним кримінальним правопорушенням, включно зі збереженням, аналізом і зберіганням доказів, пов'язаних з цими злочинами. Також це агентство може створити автоматизовану систему зберігання даних для цього³³. Також історичною подією є приєднання Офісу прокурора МКС до Спільної слідчої групи³⁴, про що вже зазначалося³⁵ і про це повідомляв Укрінформ із посиланням на European

³¹ Румунія приєдналася до Спільної слідчої групи з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні. INTERFAX –Україна. 13 жовтня 2022 року. <https://interfax.com.ua/news/general/865379.html>

³² Міжнародний кримінальний суд долучився до розслідування воєнних злочинів рф в Україні. 25.04.2022. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3467098-miznarodnij-kriminalnij-sud-dolucivsa-do-rozsliduvanna-voennih-zlociniv-rf-v-ukraini.html>

³³ Європарламент погодив мандат Євроюсту щодо розслідування воєнних злочинів в Україні. 19.05.2022. <https://www.dw.com/uk/yep-pohodyv-mandat-yevroiustu-shchodo-voienyukh-zlochyniv-v-ukraini/a-61854007?maca=ukr-rss-ukrmet-ukr-all-3816-xml>

³⁴ Міжнародний кримінальний суд долучився до розслідування воєнних злочинів рф в Україні. Фокус. 25.04.2022. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3467098-miznarodnij-kriminalnij-sud-dolucivsa-do-rozsliduvanna-voennih-zlociniv-rf-v-ukraini.html>

³⁵ Басиста І.В. Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 33. URL: <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>

Union Agency for Criminal Justice Cooperation від 25.04.2022 (прокурор МКС Karim A.A. Khan QC та генеральні прокурори Литви, Польщі та України підписали угоду про першу в історії участь та приєднання Офісу прокурора МКС до Спільної слідчої групи)³⁶. Президент Євроюсту Ладислав Хамран відзначав, що ще ніколи в історії збройних конфліктів юридична спільнота не реагувала з такою рішучістю. Розслідування воєнних злочинів в Україні та притягнення винних до відповідальності стане, за його словами, наймасштабнішою подібною подією. Прокурор Karim A.A. Khan QC вважає, що діяльність JT (Спільної слідчої групи зі штаб-квартирою в Гаазі, котра фінансується Євроюстом) може стати моделлю для міжнародних розслідувань у майбутньому. За його словами, саме так необхідно реагувати на злочини подібного масштабу, із якими часто доводиться стикатися суддям МКС. Євроюст, зі свого боку, надасть JT технологічну допомогу для збору даних про воєнні злочини, забезпечить усний та письмовий переклад зібраних доказів, подбає про те, щоб усі дані, зібрані JT, були доступні для обміну між усіма залученими сторонами – запевнив Ладислав Хамран³⁷. Окрім того, країни-учасниці ведуть, як власні розслідування, так і роботу з українськими громадянами – потерпілими та свідками, які перебувають на їхній території. Окрім того, як інформують в Офісі Генпрокурора, експертні групи з Литви, Польщі та Словаччини активно працюють в Україні у межах JT на деокупованих територіях³⁸. В Україні працює найбільша в історії МКС команда експертів та слідчих, які проводять незалежне розслідування. «Вони безпосередньо на місцях вчинення воєнних злочинів збирають докази для початку процесу притягнення до відповідальності на міжнародній арені правосуддя»³⁹. Варто сказати й про крайню, вельми знакову у частині підвищення фаховості наших практиків (сподіваємося триваючу і повторювану), ініціативу станом на сьогодні. Так 13 лютого 2023 року у Парижі 18 прокурорів і поліцейських з України розпочали навчальний курс (організований

³⁶ Міжнародний кримінальний суд долучився до розслідування воєнних злочинів рф в Україні. Фокус. 25.04.2022. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3467098-miznarodnij-kriminalnij-sud-dolucivsa-do-rozsliduvanna-voennih-zlociniv-uf-v-ukraini.html>

³⁷ Як ЄС та МКС допомагають Україні в розслідуванні воєнних злочинів РФ. DW.COM. 7.06.22. <https://www.dw.com/uk/yak-yes-ta-mks-dopomahaiut-ukraini-v-rozsliduvanni-voiennykh-zlochyniv-uf/a-62051363?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>

³⁸ Румунія приєдналася до Спільної слідчої групи з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні. INTERFAX –Україна. 13 жовтня 2022 року. <https://interfax.com.ua/news/general/865379.html>

³⁹ Венедіктова: Найбільша в історії МКС команда працює в Україні для притягнення до відповідальності воєнних злочинців. 30.05.2022. <https://interfax.com.ua/news/general/835776.html>

посольством Франції в Україні та Національною школою суддів Франції) із розслідування воєнних злочинів⁴⁰.

2. Співробітництво із Міжнародним кримінальним судом

До вже оприлюднених раніше даних⁴¹ про те, що:

– вироки МКСу дозволять не враховувати навіть дипломатичний захист, якщо підсудний потрапить на територію країни, яка визнає юрисдикцію МКС⁴²;

– потерпілим, як і юристам варто розуміти, що внутрішні механізми роботи МКС є специфічними, витратними та тривалими. Наявні два «часові виміри» у рамках МКС, а саме: «вимір ситуації» та «вимір справи». На сьогодні Україна із сучасними подіями підпадає під «вимір ситуації», а МКС щодо цього перебуває на етапі розслідування, але ще немає справ, у яких й відбувається активне спілкування з потерпілими (представник МКС Dr. Philipp Ambach – Chief, Victims Participation and Reparations Section at the International Criminal Court)⁴³; потерпілими у МКС можуть бути визнані, як фізичні, так і юридичні особи, котрі вправі представляти свої інтереси самостійно або через свого правника.

⁴⁰ Розслідування воєнних злочинів: у Франції розпочалося навчання 18 українських прокурорів і поліцейських. Радіо Свобода. 14 лютого 2023 року. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-frantsiya-navchannya-rozsliduvannya-ukrayina/32270880.html>

⁴¹ Басиста І.В. Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С.30-32. <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>; Басиста І.В., Назар Ю.С., Хатнюк Ю.А. Захист прав дітей та забезпечення їх безпеки за умов воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності/ Protecting the rights of children and ensuring their safety in the context of war crimes, genocide, aggression and crimes against humanity: розділ у колективній монографії «Juvenile policy as a component of supporting Ukraine’s national security and defense» (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs): Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 42-78. 552. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7881/16459-1> <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-2>

⁴² Міністр Малюська спрогнозував, коли будуть перші вироки щодо військових злочинів Росії в Україні. Інформаційне агентство ASPI. 30.04.2022. <https://aspi.com.ua/news/politika/ministr-malyuska-sprognozuvav-koli-budut-pershhi-viroki-schodo-viyskovykh-zlochyniv#gsc.tab=0>

⁴³ У перебігу вебінару «Osoby pokrzywdzone przed MTK: sytuacja Ukraina» представник МКС Dr. Philipp Ambach (Chief, Victims Participation and Reparations Section at the International Criminal Court) відзначив про ці особливості.

Подавати власні звернення вони можуть у перебігу обох часових вимірів у рамках МКС, зокрема, як під час «виміру ситуації» так і у перебігу «виміру справи»⁴⁴.

– прибувши в Україну втретє з початку повномасштабного вторгнення росії, прокурор МКС Karim A.A. Khan QC, в інтерв'ю Укрінформу, відмовився коментувати розслідування, які ще тривають, але зазначив, що «...ми маємо постійну повну присутність в Україні, відкриваємо офіс у Києві, вже узгодили місце розташування. Працюємо і з Генеральною прокуратурою України, і з національними органами, і зі спільною слідчою групою (ЖТ), і з Євроюстом. Працюємо незалежно і співпрацюємо, щоб докопатися до істини. Судове засідання розпочнеться, коли про це скажуть судді. Щоб я мав змогу звернутися до суду, потрібні докази. Не збираюся цього робити, доки в мене не буде якісних беззаперечних доказів. Водночас не збираюся зволікати чи тягнути час»⁴⁵;

– видання Bloomberg із посиланням на джерела зазначає, що МКС має намір почати розглядати в першу справу про воєнні злочини РФ в Україні вже цієї зими, але певної дати початку розгляду справи поки не встановлено⁴⁶;

– відкриваючи в Гаазі організовану його країною Міжнародну конференцію щодо координації зусиль, спрямованих на досягнення справедливості через ситуацію в Україні, Міністр закордонних справ Нідерландів Вопке Гукстра зазначив про унікальність участі судово-слідчої групи МКС в розслідуванні потенційних воєнних злочинів в Україні⁴⁷;

⁴⁴ У перебігу вебінару «Репарації потерпілим від СНПК: досвід МКС», котрий відбувся 23 січня 2023 року та був зорганізований Центром «ЮрФем: освіта» представники МКС Soraya Brikci та Dr. Philipp Ambach (Chief, Victims Participation and Reparations Section at the International Criminal Court) відзначили про ці особливості.

⁴⁵ Ірина Драбок Прокурор Міжнародного кримінального суду Карім Хан: «Я зосереджений на тому, щоб розслідування було ефективним, а не повільним» Укрінформ, Гаага. Урядовий Кур'єр. 29.07.2022. <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/prokurog-mizhnarodnogo-kriminalnogo-sudu-karim-han/>

⁴⁶ Гаага візьметься за справу про воєнні злочини РФ в Україні вже цієї зими, – Bloomberg. ФОКУС. 20.07.2022. <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/522841-gaaga-vozmetsya-za-delo-o-voennych-prestupleniyah-rf-v-ukraine-uzhe-eto-y-zimoy-bloomberg>

⁴⁷ Міністр закордонних справ Нідерландів Вопке Гукстра подякував Міжнародному кримінальному суду та Європейській комісії за проведення заходу щодо війни в Україні та наголосив, що для досягнення справедливості треба об'єднати зусилля. Укрінформ. 14.07.2022. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3528738-gukstra-na-konferencii-v-gaazi-sodo-zlociniv-rf-nam-potribna-strategia-pidzvitnosti.html>

та інших вже відомих й проаналізованих даних⁴⁸, вважали б за належне додати, що не дивлячись на те, що перед МКСом немає імунітету ні в кого, зокрема і у глав держав, все ж таки МКС не може розслідувати злочин агресії, якщо обидві сторони конфлікту не є учасниками Римського статуту. Ні Росія, ні Україна не ратифікували Римський статут⁴⁹. Як вже підкреслювалося⁵⁰, з огляду на результати проведеного авторитетного аналізу⁵¹, Статут МКС визначає, що суд не здійснює свою юрисдикцію щодо злочину агресії, скоєного громадянами або на території держави, яка не є стороною Статуту. Навіть якби обидві

⁴⁸ Басиста І.В. Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С.30-32. <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>; Басиста І.В., Назар Ю.С., Хатнюк Ю.А. Захист прав дітей та забезпечення їх безпеки за умов воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності/ Protecting the rights of children and ensuring their safety in the context of war crimes, genocide, aggression and crimes against humanity: розділ у колективній монографії «Juvenile policy as a component of supporting Ukraine’s national security and defense» (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs): Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. Р. 42-78. 552. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7881/16459-1> <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-2>

⁴⁹ Миська влада Гааги підтримує проведення спецтрибуналу над Путіним у місті. Українська Правда, Європейська Правда. 4 січня 2023 року. <https://www.euointegration.com.ua/news/2023/01/4/7153594/>

⁵⁰ Басиста І.В. Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С.30-32. <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>; Басиста І.В., Назар Ю.С., Хатнюк Ю.А. Захист прав дітей та забезпечення їх безпеки за умов воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності/ Protecting the rights of children and ensuring their safety in the context of war crimes, genocide, aggression and crimes against humanity: розділ у колективній монографії «Juvenile policy as a component of supporting Ukraine’s national security and defense» (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs): Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. Р. 42-78. 552. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7881/16459-1> <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-2>

⁵¹ Tom Dannenbaum MECHANISMS FOR CRIMINAL PROSECUTION OF RUSSIA’S AGGRESSION AGAINST UKRAINE / Механізми кримінального переслідування агресії Росії проти України. URL: <https://www.justsecurity.org/80626/mechanisms-for-criminal-prosecutionof-russias-aggression-against-ukraine/>

держави стали державами-сторонами МКС, їх ратифікації не мали б зворотної сили. Заява за статтею 12(3) може мати зворотну силу, але вона не робить державу, яка робить заяву, державою-стороною⁵². За інформацією від Associated Press, як зазначає MIND.UA., прокурор МКС Karim A.A. Khan QC, звертаючись до Асамблеї держав-учасниць щорічних зборів – наглядового органу МКС, підтвердив, що «...МКС не зможе притягнути президента росії владіміра путіна до відповідальності за агресію, але високопосадовці можуть опинитися під судом за військові злочини або геноцид»⁵³.

Питання вчинення геноциду на українських теренах та щодо українців, судячи зі всіх офіційних даних та наявних публікацій є очевидним, взяти хоча б факти примусових депортацій, в тому числі й українських дітей⁵⁴, не говорячи вже про інші злочини, котрі вчинені представниками рф, при цьому фахівці радять зважати на наступні ситуації. Якщо для деяких дослідників вже очевидно, що у війні Росії проти України є ознаки геноциду, то при цьому, лише сім урядів визнали це геноцидом. У розмові з Радіо Свобода дослідник геноциду боснійців Хікмет Карчіч зазначив, що його не дивують дії російських солдатів в Україні, адже Росія вже вчиняла геноцид проти українського народу. «Вже є історичний факт і докази того, що геноцид в Україні був скоєний раніше... Тож сьогодні можна говорити про те, що російська агресія та воєнні злочини є таким собі продовженням державної політики, яка сягає давнини», – каже Карчіч, згадуючи про Голодомор-геноцид 1932–1933 років. Поряд з цим ще зарано вдаватися у ці юридичні визначення. Зараз важливо знати, що Росія вчиняє масові звірства з метою знищення українців на окремих територіях України. І тепер також видно, що риторика, яку використовує Росія та російські еліти, медійні, політичні чи церковні, має на меті тотальний демонтаж ідеї, що українці існують,

⁵² Tom Dannenbaum MECHANISMS FOR CRIMINAL PROSECUTION OF RUSSIA'S AGGRESSION AGAINST UKRAINE / Механізми кримінального переслідування агресії Росії проти України. URL: <https://www.justsecurity.org/80626/mechanisms-for-criminal-prosecutionof-russias-aggression-against-ukraine/>

⁵³ Прокурор МКС виступив проти ідеї ЄС про створення спеціального трибуналу для розслідування злочинів росії. mind.ua. 6 грудня 2022 року. <https://mind.ua/news/20250365-prokuror-mks-vistupiv-proti-ideyi-es-pro-stvorennya-specialnogo-tribunalu-dlya-rozsliduvannya-zlochiviv>

⁵⁴ Басиста І.В. Порушення прав дітей в Україні та злочини щодо дітей, скоєні російською армією під час широкомасштабної війни, розв'язаної росією 24 лютого 2022 року (продовження огляду). Матеріали круглого столу «Кримінально-правові й процесуальні відповіді на виклики воєнного стану в Україні. Факультет правничих наук Національного університету «Кієво-Могилянська академія» (27 січня 2023 року). Київ : НаУКМА, 2023.

що українська нація існує, і що українці на цій території існують як народ. Тож, по суті, коли ми говоримо про наміри геноциду, ми бачимо, що є багато доказів цього, особливо у ЗМІ, що є досить цікавим, оскільки ми давно не бачили такого. Засоби масової інформації та певні політичні діячі, а в деяких випадках і церковні чиновники, дуже відверто і дуже прямо закликають до масових страт, вбивств та до знищення України. Такого ми не бачили насправді з 1990-х років у Європі, з часів геноциду в Боснії. Що схоже на боснійський геноцид, це те, що тут ми маємо ті самі еліти, які беруть участь в дегуманізації українців: політичні еліти, академічні еліти, церковні еліти⁵⁵.

Як зазначає українське видання, 17 грудня 2022 року в інтерв'ю виданню медіагрупи Redaktions Netzwerk Deutschland Міністр юстиції Німеччини Марко Бушман висловив позицію, що цілеспрямовані удари по енергоінфраструктурі України, за умов зими та морозів, можуть стати приводом для розслідування, «наприклад, злочину проти людяності». Доказом відповідальності Путіна є його ж публічні виступи, у яких він розповідає про цілеспрямовану тактику. Міністр юстиції також уточнив, що в Німеччині проти Путіна почати розслідування не можуть, тому що він має імунітет як глава іноземної держави⁵⁶.

І на завершення цього блоку, як дилему для подальших роздумів, варто навести нещодавно оприлюднену інформацію про те, що «...Нідерланди не будуть судити Путіна за збиття малайзійського «Боїнга». За місцевими законами у президента держави-терористки є імунітет. Однак слідчі оприлюднили докази причетності російської верхівки до загибелі майже трьох сотень пасажирів рейсу МН17. Для суду доказів недостатньо, однак слідчі вирішили їх оприлюднити, аби ще раз нагадати про відповідальність російської верхівки за смерть пасажирів. Прокурори обіцяють знову відкрити справу щойно з'явиться хоча б один новий свідок»⁵⁷.

⁵⁵ «Довести злочини росіян буде легше, ніж злочини сербів» – дослідник геноциду боснійців. Радіо Свобода. 26 листопада 2022 року. <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrainian-genocide-russia-scholar-interview/32149999.html>

⁵⁶ МКС може розпочати розслідування щодо Путіна за удари по енергетиці України – глава мін'юсту Німеччини. ГОРДОН. 17 грудня 2022 року. <https://gordonua.com/ukr/news/worldnews/mvs-mozhe-rozpochati-rozsliduvannja-shchodo-putina-za-udari-po-energetitsi-ukrajini-ndash-golova-min-justu-nimechchini-1641245.html>

⁵⁷ В Гаазі представили докази причетності Путіна до збиття літака рейсу МН17, однак його не судитимуть і справу закрили. ТСН. 9 лютого 2023 року. <https://tsn.ua/exclusive/v-gaazi-predstavili-dokazi-prichetnosti-putina-do-zbittya-litaka-reysu-mn17-odnak-yogo-ne-suditimut-i-spravu-zakrili-2261182.html>

3. Перспективи створення Міжнародного трибуналу ad hoc

Про це вже йшлося у багатьох авторів, та й у власних наукових пошуках⁵⁸, де зазначалося, що не дивлячись на те, що за вчинення злочину агресії станом на початок жовтня 2022 року за положеннями національного кримінального та кримінального процесуального законодавства вже повідомили про підозру 626 росіянам (мова йде про вище політичне та воєнне керівництво РФ), Генеральним прокурором України констатовано, що все ж таки «...нам потрібна міжнародна підтримка у питанні пошуку механізму покарання за злочин агресії»⁵⁹. Вже й раніше зазначалося, що агресія заборонена статтею 437 Кримінального кодексу України, але на перешкоді реальному притягненню до кримінальної відповідальності можуть стати імунітети⁶⁰ та пов'язаний із цим принцип *par in parem imperium non habet*, що держави не можуть судити одна одну⁶¹.

Ще влітку у Гаазі учасники Ukraine Accountability Conference (конференції з притягнення до відповідальності за злочини РФ під час

⁵⁸ Басиста І.В. Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 30-32. <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>; Басиста І.В., Назар Ю.С., Хатнюк Ю.А. Захист прав дітей та забезпечення їх безпеки за умов воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності/ Protecting the rights of children and ensuring their safety in the context of war crimes, genocide, aggression and crimes against humanity: розділ у колективній монографії «Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense» (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs): Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. Р. 42-78. 552. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7881/16459-1> <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-2>

⁵⁹ Ірина Гамалій Про підозру у вчиненні воєнних злочинів в Україні повідомили 176 військовим РФ, – Офіс генпрокурора. LB.UA. 5.10.2022. https://lb.ua/society/2022/10/05/531572_pro_pidozru_vchinenni_voiennih.html

⁶⁰ Басиста І.В. Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С.26 та ін. <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>

⁶¹ Tom Dannenbaum MECHANISMS FOR CRIMINAL PROSECUTION OF RUSSIA'S AGGRESSION AGAINST UKRAINE / Механізми кримінального переслідування агресії Росії проти України. URL: <https://www.justsecurity.org/80626/mechanisms-for-criminal-prosecution-of-russias-aggression-against-ukraine/>

війни в Україні) створили Групу діалогу з відповідальності для України (як передає Цензор.НЕТ, про це повідомляється в телеграм-каналі Офісу генерального прокурора України). 45 країн-учасників погодили Політичну декларацію про співпрацю для досягнення спільного результату. Група Діалогу, заснована на цьому заході, має об'єднати національні, європейські та міжнародні ініціативи для документування та правосуддя для міжнародних злочинів. Робота групи з підтримки України керуватиметься Офісом генерального прокурора⁶². Також ще в липні 2022 року заступник керівника Офісу Президента України і посол з особливих доручень Міністерства закордонних справ провели зустріч з представниками іноземних ЗМІ, під час якої розповіли про проєкт створення міжнародного трибуналу, який розглядатиме злочин агресії Росії проти нашої країни. Проєкт може отримати назву Tribunal for Russia⁶³. Також і Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба неодноразово закликав створити Міжнародний спеціальний кримінальний ad hoc трибунал для розгляду збройної агресії Росії проти України, ініціативу створення котрого станом на липень 2022 року вже були підтримали Парламентська асамблея Ради Європи, Європейський парламент, Парламентська асамблея НАТО, Парламентська асамблея ОБСЄ, Сейм Литовської Республіки⁶⁴. «На сьогодні не існує міжнародного суду або трибуналу, який міг би виконати цю функцію. Створення спеціального трибуналу закрие прогалину», – зазначив дипломат, тепер слово за урядами⁶⁵. «Європа може відіграти історичну роль у створенні спеціального трибуналу щодо злочину агресії росії проти України. Давайте це зробимо! Це буде найкращий шлях для захисту принципів міжнародного права», – зазначив Президент України

⁶² У Гаазі створили групу діалогу для притягнення РФ до відповідальності за злочини. ЦЕНЗОР. НЕТ. 14.07.2022. https://censor.net/ua/news/3354198/u_gaazi_stvoryly_grupu_dialogu_dlya_prytyagnennya_rf_do_vidpovidalnosti_za_zlochyny

⁶³ Україна притягне до відповідальності за злочин агресії вище політичне та військове керівництво РФ, – в ОП розповіли про проєкт міжнародного суду. Цензор. НЕТ. 21.07.2022. https://censor.net/ua/news/3355672/ukrayina_prytyagne_do_vidpovidalnosti_za_zlochyn_agresiyi_vyshe_politychne_ta_viyiskove_kerivnytstvo

⁶⁴ Кулеба в Гаазі назвав п'ять параметрів спецтрибуналу для покарання керівництва РФ за агресію проти України. Інформаційне агентство ASPI. 14.07.2022. <https://aspi.com.ua/news/politika/kuleba-v-gaazi-nazvav-pyat-parametriv-spectribunalu-dlya-pokarannya-kerivnictva-rf-za#gsc.tab=0>

⁶⁵ Саша Картер «Земля горітиме під ногами росіян»: Кулеба відвітував про кроки до створення спеціального трибуналу над рф. Українські Національні Новини: інформаційне агентство. 13.07.2022. <https://www.unn.com.ua/uk/news/1985500-zemlya-goritime-pid-nogami-rosiyan-kuleba-vidzvituvav-pro-kroki-do-stvorenniya-spetsialnogo-tribunalu-dlya-rf>

на сесії ПАРЄ, повідомляє кореспондент Укрінформу⁶⁶. Про те, що Київ опрацює кілька варіантів створення Спеціального трибуналу щодо притягнення до відповідальності винних в агресії проти України, мандат якого стосуватиметься злочину, який почався ще з тимчасової окупації росією Криму наприкінці лютого 2014 року, заявляв і посол із особливих доручень Міністерства закордонних справ України Антон Кориневич⁶⁷. Вже станом на 22 вересня 2022 року Президентом України було утворено робочу групу, яка займатиметься опрацюванням питання створення спеціального міжнародного трибуналу щодо притягнення до відповідальності винних в агресії проти України. Відповідний указ № 661/2022 опублікований на сайті глави держави, повідомляє Укрінформ⁶⁸. Наприкінці жовтня Міністри закордонних справ України та Естонії Дмитро Кулеба й Урмас Рейнсалу провели телефонну розмову, де, серед іншого, обговорили «...наступні кроки на шляху відповідного спеціального трибуналу...»⁶⁹, а вже 12 листопада Дмитро Кулеба в Твіттер повідомив, що «...із Міністром закордонних справ Естонії Урмасом Рейнсалу узгодили кроки щодо створення спеціального трибуналу у справі про агресію росії проти України»^{70,71}.

⁶⁶ Європа може відіграти історичну роль у створенні спеціального міжнародного трибуналу для притягнення росії до відповідальності за злочини в Україні та механізму виплати росіянами компенсацій. УКРІНФОРМ. 13.10.2022. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3592416-zelenskij-u-pare-zaklikav-pidtrimati-stvorena-tribunalu-dla-rosii.html>

⁶⁷ Україна опрацює кілька варіантів створення спецтрибуналу для росії – МЗС. УКРІНФОРМ. 24.10.2022. <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3599834-ukraina-opracovue-kilka-variantiv-stvorena-spectribunalu-dla-rosii-mzs.html>

⁶⁸ Покарати росію: Зеленський утворив робочу групу щодо створення трибуналу. УКРІНФОРМ. 22.09.2022. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3577435-pokarati-rosiu-zelenskij-utvoriv-gobocu-grupu-sodo-stvorena-tribunalu.html>

⁶⁹ Обговорили кроки для створення спецтрибуналу для російських воєнних злочинців, – Кулеба провів розмову з естонським колегою Рейнсалу. ЦЕНЗОР. НЕТ. 23.10.2022. https://censor.net/ua/news/3375741/obgovoryly_kroky_dlya_stvorennja_spetstrybunalu_dlya_rosiyskijh_voennyh_zlochynstiv_kuleba_proviv_rozmovu

⁷⁰ Міністри МЗС України та Естонії узгодили кроки щодо створення спецтрибуналу у справі російської агресії. MIND. 12.11.2022. <https://mind.ua/news/20249454-ministri-mzs-ukrayini-ta-estoniyi-uzgodili-kroki-shchodo-stvorennja-spectribunalu-u-spravi-rosijskoyi-agre>

⁷¹ Басиста І.В., Назар Ю.С., Хатнюк Ю.А. Захист прав дітей та забезпечення їх безпеки за умов воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності/ Protecting the rights of children and ensuring their safety in the context of war crimes, genocide, aggression and crimes against humanity: розділ у колективній монографії «Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense» (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs): Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 42-78. 552. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7881/16459-1> <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-2>

Також Глава МЗС України Дмитро Кулеба обговорював з нідерландським колегою Вопке Хукстрою питання притягнення РФ до відповідальності за воєнні злочини. Про це він розповів на пресконференції у Києві, повідомляє «Європейська правда». Ми говорили про притягнення до відповідальності РФ за злочини, вчинені проти України. В тому числі ми сьогодні предметно проговорили кроки, які нам потрібно зробити разом з іншими партнерами для створення Спеціального трибуналу з переслідування Росії за вчинення злочину агресії» – сказав Кулеба. Як наголосив у свою чергу Вопке Хукстра, Україна має перемогти у війні, а воєнні злочинці повинні бути притягнуті до відповідальності. Нагадаємо, що і міністр закордонних справ Чехії Ян Ліпавський висловився за створення спецтрибуналу над вищим керівництвом Росії за воєнні злочини, скоєні в Україні⁷². Про це він заявив у своєму Twitter, пише «Європейська правда». «Чехія – серед країн, які виступають за створення спеціального трибуналу для суду над вищим політичним керівництвом Росії за злочини в Україні. Будь-які політичні лідери держави мають нести відповідальність за розв’язання війни. Зараз не час говорити про мир. Росія розуміє тільки силу... Якщо ми хочемо безпеки – мають діяти правила, і ми маємо забезпечувати їхнє виконання на міжнародному рівні», – заявив Ян Ліпавський⁷³.

13 грудня 2022 року у ЗМІ повідомили, що у Нідерландах висловили готовність створити спеціальний трибунал. Про це заявив міністр закордонних справ Вопке Хукстра, пише NOS. У Гаазі в Нідерландах уже діє Міжнародний кримінальний суд (МКС), однак росія не визнає його юрисдикцію. Створення нової структури потребує «широкої міжнародної політичної підтримки» та «фінансової підтримки». Отож, серед дружніх держав створення трибуналу станом на початок грудня вже підтримали в Естонії, Чехії, Латвії та Литві, Франції та Нідерландах. При цьому, Єврокомісія пропонує два варіанти втілення правосуддя: 1) спеціальний незалежний міжнародний трибунал на основі багатостороннього договору або ж 2) гібридний суд – спеціалізований суд, інтегрований у національну систему правосуддя, але з міжнародними суддями. В обох випадках необхідна підтримка з боку

⁷² Кулеба та глава МЗС Нідерландів обговорили кроки для створення Спецтрибуналу щодо РФ. Європейська Правда. 15 листопада 2022 року. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/11/15/7150690/>

⁷³ Глава МЗС Чехії висловився за спецтрибунал над вищим керівництвом РФ за воєнні злочини в Україні. Європейська Правда. 6 листопада 2022 року. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/11/6/7150107/>

ООН⁷⁴. Варто пригадати, що ще у жовтні 2022 року нижня палата парламенту Нідерландів – Палата представників – підтримала резолюцію із закликом створити в Гаазі спеціальний трибунал для суду над президентом Росії та іншими причетними до воєнних злочинів в Україні. Про це повідомляла «Європейська правда» з посиланням на RTL Nieuws. Резолюцію до парламенту внесла партія D66, а її учасник Сьорд Вімер Сьордсма вважає, що трибунал є необхідним для притягнення до відповідальності безпосередньо Путіна. Також резолюція містить залик до влади Гааги почати пошук підходящої будівлі та глави МЗС – заручитися підтримкою ЄС і ООН⁷⁵. Очевидно, що як наслідок означених ініціатив міська рада Гааги підтримала лідера нідерландської партії VVD Лотте ван Бастен Батенбург щодо створення у місті спецтрибуналу для розслідування злочинів Росії, скоєних в Україні. Про це ван Бастен Батенбург сказала в коментарі «Укрінформу», передає «Європейська правда». Вона зауважила, що в Гаазі вже базуються Міжнародний кримінальний суд, спецтрибунали щодо Руанди та Югославії, а також європейські органи юстиції та поліції – Євроюст і Європол. «Тому ми маємо досвід і міжнародно-правову інфраструктуру для розміщення майбутнього спеціального трибуналу, який буде вести розслідування та судове переслідування злочинів і звірств, скоєних у цій агресивній російській війні», – сказала ван Бастен Батенбург. Політикиня додала, що майбутній спецтрибунал щодо РФ може розміститися в офісах і залах трибуналів щодо Руанди та Югославії, так як вони вже завершують свою роботу⁷⁶.

27 листопада 2022 року було анонсовано, що міністри юстиції країн Групи семи вперше в історії цього формату зберуться на зустріч, основною темою якої буде розслідування скоєних в Україні воєнних злочинів і притягнення винних до відповідальності. Як пише «Європейська правда», про це повідомив Марко Бушманн, міністр юстиції Німеччини, яка зараз головує у G7⁷⁷. А вже 30 листопада

⁷⁴ Ярослав Герасименко Нідерланди готові прийняти у себе трибунал над росією. HRMADSKЕ.UA. 13 грудня 2022 року. <https://hromadske.ua/posts/niderlandi-gotovi-prijnyati-u-sebe-tribunal-nad-rosiyeyu>

⁷⁵ У парламенті Нідерландів підтримали створення спецтрибуналу для Росії в Гаазі. Українська Правда, Європейська Правда. 20 жовтня 2022 року. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/10/20/7149070/>

⁷⁶ Міська влада Гааги підтримує проведення спецтрибуналу над Путіним у місті. Українська Правда, Європейська Правда. 4 січня 2023 року. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/4/7153594/>

⁷⁷ Міністри юстиції G7 проведуть першу в історії зустріч – щодо розслідування воєнних злочинів в Україні. Українська правда, Європейська правда. Неділя, 27 листопада 2022. <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/27/7378157/>

2022 року з'явилося повідомлення у ЗМІ, що така зустріч вже відбулася і у її результаті погодили декларацію щодо співпраці при розслідуванні воєнних злочинів РФ на території України та притягнення винуватих до відповідальності (заплановано покращити координацію розслідувань; створення мережі контактних пунктів для розслідувань, куди зможуть звертатися міжнародні організації та інші держави; докази повинні бути зібрані якісно і належно, щоб їх можна було використати у будь-якій судовій системі; необхідні надзвичайно підготовлені та фахові слідчі)⁷⁸.

На початок грудня 2022 року й Франція спільно з європейськими та українськими партнерами розпочала роботу зі створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії Росії проти України, повідомила 30 листопада пресслужба французького Міністерства закордонних справ. «Для Франції боротьба з безкарністю за злочини, скоєні в Україні під час російської агресії, є пріоритетом. Ми повністю підтримуємо судову систему України та Міжнародний кримінальний суд, які мають юрисдикцію проводити неупереджені, незалежні розслідування, щоб притягнути до відповідальності осіб, відповідальних за такі злочини», – йдеться у повідомленні. Напередодні президентка Європейської комісії Урсула фон дер Ляєн запропонувала створити спеціалізований суд за підтримки ООН для розслідування злочину агресії Росії. Вона заявила про готовність «розпочати співпрацю з міжнародним співтовариством, щоб отримати найширшу міжнародну підтримку»⁷⁹. Як повідомив раніше посол з особливих доручень Міністерства закордонних справ України Антон Кориневич, у Європейській службі зовнішньої діяльності готують позицію щодо можливих опцій створення спеціального трибуналу для притягнення до відповідальності керівництва Росії за злочин агресії проти України. Київ опрацьовує кілька варіантів створення спеціального трибуналу, один із них – на основі угоди між Україною та ООН, яка може ухвалити відповідну резолюцію. Серед всіх варіантів, найбільш пріоритетним є той, яка забезпечить максимальну міжнародність, бо це дасть змогу юридично вирішити питання посадових імунітетів вищого політичного і військового керівництва Росії. «Для нас дуже важливим є те, що сьогодні колеги з Європейського Союзу, зокрема з Європейської служби зовнішньої діяльності, готують option paper, тобто, по суті, позицію щодо можливих опцій стосовно

⁷⁸ Страны G7 договорились о сотрудничестве в расследовании преступлений РФ – подробности. флот. 30 листопада 2022 року. <https://fлот2017.com/strany-g7-dogovorilis-o-sotrudnichestve-v-rassledovanii-prestuplenij-rf-podrobnosti/>

⁷⁹ Війна РФ проти України. Франція заявила про початок роботи зі створення спецтрибуналу. Радіо Свобода. 01 грудня 2022. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-frantsiya-spetstrybunal/32156854.html>

реалізації відповідальності за вчинення злочину агресії проти України на основі висновків засідання Європейської ради 20-21 жовтня», – сказав посол з особливих доручень МЗС України⁸⁰.

Британський юрист Джефрі Найс, який співпрацював із Міжнародним трибуналом щодо колишньої Югославії (з 1998 по 2006 рік був головним прокурором у справі колишнього сербського лідера Слободана Мілошевича), вважає, що президент Росії Володимир Путін має бути притягнутий до відповідальності (як пише «Європейська правда» з посиланням на радіостанцію BBC Radio 4). За його словами, звинувачення проти Путіна абсолютно очевидні.

«Немає жодних сумнівів у тому, що командний ланцюжок веде безпосередньо до Путіна...». При цьому, ним висловлено і певні застереження щодо ймовірних маніпуляцій у цій царині, яких український народ не має права допустити. Путіна, а не окремих офіцерів, особливо важливо судити, оскільки в такий спосіб «моральну відповідальність буде встановлено на найпершому етапі, і потім її не можна буде піддати сумніву або змінити»⁸¹.

Як інформує Радіо Свобода, Міністр закордонних справ Німеччини Анналена Бербок 16 січня 2023 року теж закликала створити спеціальний міжнародний трибунал для судового переслідування російських лідерів за вторгнення Москви в Україну. Про це повідомляє агенція Reuters⁸².

19 січня 2023 року з'явилося повідомлення про ухвалення Європейським парламентом резолюції про створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії РФ проти України. «Вітаю ухвалення резолюції Європейським парламентом про створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. Закликаю всіх наших партнерів підтримати такий трибунал. Росія має бути притягнута до відповідальності за свою агресивну війну, справедливість має перемогти», – написав Президент України у твіттері. «Євродепутати закликають ЄС та його держави-члени, у тісній співпраці з Україною та міжнародним співтовариством, наполягати на створенні спеціального міжнародного трибуналу для переслідування злочину агресії проти

⁸⁰ У ЄС готують позицію щодо створення спецтрибуналу для покарання керівництва Росії. Європейська Правда. 22 листопада 2022 року. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/11/22/7151140/>

⁸¹ Експрокурор у справі Мілошевича: Путіна важливо судити. Українська Правда, Європейська Правда. 1 січня 2023 року. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/1/7383207/>

⁸² Німеччина закликає до створення спеціального трибуналу проти Росії – Бербок. Радіо Свобода. 16 січня 2023 року. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-nimechchyna-rosija-trybunal/32226107.html>

України, вчиненого політичними та військовими лідерами Російської Федерації та її союзниками. Створення такого трибуналу, стверджують євродепутати, усуне недоліки поточних інституційних механізмів міжнародного кримінального правосуддя та доповнить слідчу роботу Міжнародного кримінального суду (МКС), який зараз не може розслідувати злочин агресії проти України», – йдеться в повідомленні. У Європарламенті також наголошують, що політичне та військове керівництво Росії та Білорусі має бути притягнуте до відповідальності. Текст резолюції, яка є рекомендаційною, схвалили 472-ма голосами «за», 19 «проти» і 33 – утрималися⁸³. «Ухвалення резолюції Європарламенту із закликом до створення спецтрибуналу є чітким знаком, що Європа підтримує Україну в нашій спільній боротьбі за справедливість і поділяє нашу позицію: керівництво Росії та її союзників має бути притягнуто до відповідальності якнайшвидше», – написав Генпрокурор України у твіттері⁸⁴. «Я вдячний членам Європейського парламенту за ухвалення постанови про створення спеціального трибуналу у справі про злочин агресії проти України. Важливий крок до правового механізму судового переслідування російського керівництва та запобігання таким злочинам у майбутньому», – написав Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба у твіттері⁸⁵. «Європарламент щойно проголосував за резолюцію, що не має обов'язкової сили, яка закликає до створення спеціального міжнародного суду для переслідування злочинів агресії проти України з боку Росії, зазначивши, що він має вести розслідування не лише щодо Путіна та російського керівництва, а й Лукашенка та керівництва Білорусі», – про це повідомляє РБК-Україна з посиланням на Twitter брюссельського кореспондента «Радіо Свобода» Рікарда Йозвяка⁸⁶.

Судячи із наявних перекладів у національних ЗМІ слів прокурора МКС Karim A.A. Khan QC, то він запевнив, що його суд цілком здатний ефективно розслідувати скоєні в Україні злочини. Про це

⁸³ Європарламент ухвалив резолюцію про створення спецтрибуналу щодо злочину агресії РФ проти України. Радіо Свобода. 19 січня 2023 року. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rezoliutsiya-es-spetstrybunal/32230668.html>

⁸⁴ Генпрокурор: Ухвалення резолюції про спецтрибунал означає, що ЄС підтримує Україну. INTERFAX –Україна. 19 січня 2023 року. <https://interfax.com.ua/news/general/885616.html>

⁸⁵ Кулеба: Ухвалення резолюції про спецтрибунал – це важливий крок до переслідування керівництва РФ. INTERFAX –Україна. 19 січня 2023 року. <https://interfax.com.ua/news/general/885583.html>

⁸⁶ ЄЛИЗАВЕТА ДРАБКІНА Європарламент закликав створити спецтрибунал для Росії та Білорусі. РБК-Україна. 19 січня 2023 року. <https://www.rbc.ua/rus/news/spetstrybunalu-rf-ta-bilorusi-buti-evroparlament-1674128412.html>

пише Associated Press. При цьому Прокурор МКС, звертаючись до Асамблеї держав-учасниць, щорічних зборів наглядового органу МКС, заявив: «Ми повинні уникати фрагментації і натомість працювати над консолідацією»⁸⁷.

Своєю чергою, в Організації об'єднаних націй циркулює проєкт резолюції щодо створення міжнародного трибуналу на зразок Нюрнберзького для притягнення керівництва Росії до відповідальності. Про це повідомляють українські ЗМІ, посилаючись на «The Guardian». «Це те, що дуже хвилює президента Зеленського. Це те, чого хоче Україна, і я думаю, що це матиме велике значення. Але питання в тому, чи матимуть вони достатньо голосів. Наразі всі резолюції Генасамблеї щодо України мали достатню підтримку», – цитує видання амбасадорку США з питань глобального кримінального правосуддя Бет Ван Шаак. Нею також повідомлено про два робочі варіанти, про котрі вище вже йшла мова, але дещо з уточненнями: двосторонній договір між Україною та ООН або ж національний суд, створений Україною з ЄС або Радою Європи з додаванням міжнародного елемента, можливо, схваленим голосуванням на Генеральній асамблеї ООН⁸⁸.

При такому стані справ, дещо не однозначно сприймається грудневе повідомлення в ЗМІ, де цитовано нового Верховного комісара ООН по правах людини за результатами його інтерв'ю агенції ЕРД, пише «Postimees» 28 грудня. Фолькер Тюрк відмітив, що притягнути Путіна до відповідальності надскладно, як в політичному, так і в юридичному планах. Також підкреслено, що тому й потрібно належне переслідування⁸⁹.

24 січня 2023 року в ЗМІ з'явилася інформація про те, що Парламентська асамблея Ради Європи схвалила звіт та резолюцію під назвою «Сексуальне насильство у часи конфліктів», присвячену серед іншого питанню російської агресії проти України. Про це повідомляє кореспондент «Європейської правди» зі Страсбурга. Документ, підготовлений австрійською депутаткою Петрою Байр, містив лише побічні згадки про російську агресію, однак його вдалося суттєво

⁸⁷ Прокурор МКС виступив проти ідеї ЄС про створення спеціального трибуналу для розслідування злочинів росії. MIND.UA. 6 грудня 2022 року. <https://mind.ua/news/20250365-prokuror-mks-vistupiv-proti-ideyi-es-pro-stvorennya-specialnogo-tribunalu-dlya-rozsliduvannya-zlochiviv>

⁸⁸ В ООН можуть розглянути проєкт резолюції щодо створення трибуналу над РФ – ЗМІ. КІЇВ 24. 5 грудня 2022 року. <https://24.kyiv.media/news/v-oon-mozhnut-rozglyanuty-proyekt-rezolyuciyi-shhodo-stvorennya-trybunalu-nad-rf-zmi>

⁸⁹ Привлечь к ответственности за войну лично Путина нереалистично – комиссар ООН. ОСТРО. 28.12.2022. <https://www.ostro.org/ru/news/pryvlech-k-otvetstvennosti-zavojnu-lychno-putyna-nerealistychno-komyssar-oon-i399184>

змінити за допомогою правок, поданих українськими депутатами та парламентарями з держав-партнерів. Серед поправок, поданих до документа, найбільші суперечки викликала поправка 4, що змінювала опис ситуації в Європі. Замість розмитої і фактично некоректної фрази «у 2022 році війна повернулася до нашого континенту», депутати пропонували записати: «З лютого 2014 року Російська Федерація веде агресивну війну проти України, яку вона відновила 24 лютого 2022 року масованим вторгненням в Україну». Після цього правка була схвалена з невеликою перевагою: 47 за, 43 проти. У підсумку резолюцію з цією нормою затвердили одногосно: 126 депутатів проголосували за⁹⁰.

А вже 26 січня 2023 року з'явилося повідомлення, що Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила рішення, яким затвердила свої вимоги щодо створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії. Про це повідомляє зі Страсбурга кореспондент «Європейської правди». Резолюція ПАРЕ щодо правових та правозахисних складових агресії РФ проти України стала основним документом щодо України, який ухвалили на поточній сесії асамблеї. У ньому значна увага приділена створенню нового міжнародно-правового механізму покарання за злочин агресії. «Не існує іншого міжнародного кримінального трибуналу, компетентного переслідувати і карати за злочин агресії, вчинений проти України», – пояснює свій заклик ПАРЕ. «Російські та білоруські політичні та військові лідери, які планували, готували, ініціювали або здійснювали ці дії, і які мали можливість контролювати або керувати політичними або військовими діями держави, повинні бути ідентифіковані та притягнуті до відповідальності. Без їхнього рішення про розв'язання цієї агресивної війни проти України не відбулося би звірств, що випливають з цієї війни», – підкреслює документ. ПАРЕ, утім наголошує на потребі розслідувати також воєнні злочини, злочини проти людяності та звинувачення у геноциді, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду⁹¹.

«2 лютого 2023 року Фінляндія приєдналася до ключової групи – «core group» (налічує вже 19 країн окрім України та Фінляндії, також входить зовнішньополітична служба ЄС), створеної задля підтримки України у забезпеченні відповідальності Росії за її злочин агресії». Фінляндія підтримує як розслідування Міжнародного кримінального

⁹⁰ ПАРЕ визнала, що військова агресія РФ проти України почалася у 2014, а не 2022 році. Українська Правда, Європейська правда. 24 січня 2023 року. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/24/7154747/>

⁹¹ ПАРЕ ухвалила рішення про спільну відповідальність влади РФ та Білорусі за злочин агресії. Українська Правда, Європейська правда. 26 січня 2023 року. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/26/7154923/>

суду, так і українських фахівців. Нагадаємо, наприкінці січня група щодо створення спецтрибуналу збиралася у Празі, у засіданні взяли участь 20 країн⁹².

Європейський союз досяг одностайності про потребу створити механізм покарання російської верхівки за злочин агресії, але наразі не дав згоду на створення у Гаазі окремого спецтрибуналу (у ЄС пояснюють, що наразі не дійшли згоди щодо деталей створення такого трибуналу). Про це йдеться у підсумковому документі саміту Україна-ЄС, коментований переклад якого публікує «Європейська правда». При цьому дали окрему згоду на міжнародне кримінальне переслідування за вчинення злочину агресії⁹³. На майданчику Єврооусту триває робота над проведенням міжнародного саміту з питань відповідальності за злочин агресії в Україні, що має стати основою для систематизації доказів із метою формулювання обвинувачення⁹⁴.

4. Перспективи відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах⁹⁵.

На цьому поприщі є надважливими, як національні, так і міжнародні ініціативи. Зокрема щодо крайніх із національних, то низько схиляю голову перед знаним професором Миколою Івановичем Хавронюком, котрий в унісон до пропозиції Європейської комісії щодо гармонізації кримінальних злочинів та покарань за порушення обмежувальних заходів ЄС (про це, як пише «Європейська правда», йдеться у повідомленні Єврокомісії. «Поки триває російська агресія проти України, надзвичайно важливо, щоб обмежувальні заходи ЄС були повністю імplementовані, а порушення цих заходів не окупилося. Пропозиція Комісії встановлює загальні правила ЄС, які полегшать розслідування, переслідування та покарання за порушення обмежувальних заходів у всіх державах-членах» – йдеться у

⁹² Фінляндія приєдналася до групи країн, що працюють над покаранням Росії за злочин агресії. Українська Правда, Європейська Правда. 3 лютого 2023 року. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/3/7387783/>

⁹³ ЄС погодився допомагати Україні створити міжнародний суд для лідерів РФ. Українська Правда, Європейська Правда. 3 лютого 2023 року. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/02/3/7155491/>

⁹⁴ Єрмак провів засідання робочої групи зі створення трибуналу щодо агресії проти України. INTERFAX – Україна. 13 лютого 2023 року. <https://interfax.com.ua/news/general/891107.html>

⁹⁵ Басиста І.В. Перспективи відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах. Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: матеріали науково-практичного семінару (Львів, 2 грудня 2022). Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 6-11 <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>

повідомленні⁹⁶), у вельми стислі терміни запропонував відповідний ґрунтовний український законопроект, котрий на своїй сторінці у ФБ виніс на розгляд наукової спільноти. Вважаю, що такі юридичні кроки на часі, адже через відсутність належної гармонізації національного законодавства загалом, через кульгавість кримінального та кримінального процесуального законодавства, подекуди відірваність від потреб «сьогодні і вже», ми пожинаємо і ще тривалий час будемо збирати невтішний урожай.

«Коли обговорювалося створення спеціального трибуналу, йшлося і про питання відшкодування заподіяної шкоди. Яку модель буде обрано? Дуже важливо, чи буде це питання на національному рівні, чи суд стягуватиме по кожному кримінальному провадженню. І тут постають питання – з кого стягувати і яким чином реалізувати це рішення? Є варіант – держава сплачує громадянам і підприємствам, а тоді звертається до міжнародних інституцій по відшкодування. Отже, держава спочатку компенсує, а потім на міжнародному рівні ставиться питання про компенсацію цих витрат Україні. Найкраще було би, якби існував спеціальний державний фонд, з якого держава компенсувала би збитки потерпілим. Обрання певного підходу буде дуже важливим для національних судів»⁹⁷.

Загалом відновлення України за наслідками російського вторгнення за масштабами порівнюють із наслідками Другої Світової Війни. Кабінет Міністрів України розраховує залучити більш, як 600 млрд грн. на відновлення у 2023 році пошкоджених інфраструктури і житла. Канцлер Німеччини Олаф Шольц і президент Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн заявили, що для відновлення України повинен бути створений свій «план Маршалла», в котрому Євросоюз має зіграти свою роль⁹⁸. Також найближчим часом очікується проведення фінансово-економічного «Рамштайну» за участі країн ЄС та G7, МВФ, СІБ, ЄБРР, ОЕСР та інших міжнародних фінансових організацій⁹⁹.

⁹⁶ Єврокомісія представила пропозиції щодо криміналізації порушення санкцій ЄС проти РФ. Європейська Правда. 2 грудня 2022 року. <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/12/2/7151742/>

⁹⁷ Олександра Примаченко «Воєнний злочинець буде заарештований, щойно вийде за межі своєї країни, без строку давності» – голова Касаційного кримінального суду. Ракурс. 24 жовтня 2022 року. <https://racurs.ua/ua/3025-toy-hto-natyskaie-knopku-maie-znaty-yogo-derjava-zaplatyt-za-vsi-ci-ruynuvannya-suddya-vs.html>

⁹⁸ Восстановление Украины: денис шмыгаль представил новый масштабный проект на форуме в давосе. флот 2017. 18 січня 2023 року. <https://flot2017.com/vosstanovlenie-ukrainy-denis-shmygal-predstavil-novyy-masshtabnyj-proekt-na-forume-v-davose/>

⁹⁹ Шмыгаль оголосив про запуск фінансового та енергетичного «Рамштайнів». ЦЕНЗОР.НЕТ. 24 січня 2023. https://censor.net/ua/news/3395387/shmygal_ogolosyv_pro_zapusk_finansovogo_ta_energetichnogo_ramshtayniv

Варто пригадати, що Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй закликала притягнути Росію до відповідальності за порушення міжнародного права через вторгнення в Україну, включно з виплатою репарацій. Резолюцію напередодні підтримали 94 зі 193 членів Асамблеї. У документі йдеться про те, що Росія має бути не лише притягнута до відповідальності за порушення міжнародного права в Україні, а й «повинна нести юридичні наслідки за всі свої міжнародно протиправні дії, враховуючи відшкодування за збитки і втрати, спричинені такими діями». Радіо Свобода розпитало у Вейна Джордаша – королівського адвоката, британського юриста із багаторічним стажем, який уже два десятиліття займається міжнародним гуманітарним правом, а з 2015-го допомагає Україні розслідувати злочини Росії. Він зазначив, що репарації надходять до України як до держави. Будуть тисячі заяв: у людей були зруйновані будинки, школи, люди втратили своїх рідних. Це справжній виклик. Резолюція передбачає запровадження міжнародного механізму репарацій. І вона рекомендує країнам-членам ООН у співпраці з Україною створити міжнародний реєстр, щоб вести облік заяв на відшкодування, облік руйнувань, вартість відновлення тощо. Тож або Генеральна асамблея створить власний механізм для цього або самі країни розроблятимуть такі механізми на національному рівні. Як на мене, другий варіант має менше сенсу, бо у цьому випадку необхідний саме централізований механізм, який має ініціювати Генеральна асамблея¹⁰⁰.

Своєю чергою, як зазначається, реалізація обмежувальних заходів ЄС продемонструвала складність виявлення активів, що належать олігархам, які приховують їх у різних юрисдикціях через продумані юридичні та фінансові структури. Повертаючись до запропонованої Єврокомісією директиви щодо гармонізації кримінальних злочинів та покарань за порушення обмежувальних заходів ЄС, котра згадана вище, на початку цього пункту, то вона передусім має на меті встановити однаковий рівень штрафів у всіх державах-членах. Основні елементи пропозиції включають перелік кримінальних злочинів, які порушують санкції ЄС та правопорушення, які охоплюватимуть також обхід обмежувальних заходів ЄС. Крім того, пропозиція Єврокомісії містить загальні базові стандарти покарань. Цю пропозицію обговорюватиме Європейський парламент і Рада ЄС в рамках звичайної процедури. Варто нагадати, що у травні 2022 року Єврокомісія запропонувала додати порушення обмежувальних заходів ЄС до списку злочинів ЄС. Водночас комісія запропонувала нові посилені правила щодо повернення та конфіскації активів, які також сприятимуть

¹⁰⁰ Сашко Шевченко Резолюція Генасамблеї про репарації – перший крок до конфіскації активів РФ – британський юрист. Радіо Свобода. 15 листопада 2022 року. <https://www.radiosvoboda.org/a/reparations-ukraine-gemeral-assembly-un-russia-war/32132159.html>

реалізації обмежувальних заходів ЄС. Пропозиції надходять у контексті робочої групи «Заморозити та конфіскувати», створеної в березні. Після ухвалення 28 листопада рішення Ради ЄС, що визначає порушення обмежувальних заходів Союзу як сферу серйозного злочину, Єврокомісія висунула цю пропозицію для Директиви про порушення обмежувальних заходів ЄС, як другий крок¹⁰¹.

Як один із прикладів дієвості ініціатив та наступальності кроків наших партнерів у цій царині, є, серед величезної кількості заходів, один із крайніх за хронологією, коли Міністерство фінансів США 26 січня 2023 року визнало російську приватну військову компанію «Вагнер» транснаціональною злочинною організацією та запровадило проти неї додаткові санкції. Під санкції потрапили також партнери російської ПВК та інші компанії, які сприяють військовому комплексу росії – загалом 6 фізичних та 12 юридичних осіб¹⁰².

Загалом всі ці заходи у своїй сукупності, що реалізуються у концепті «Заморозити та конфіскувати», не лише фінансово гальмують російську злочинну військову машину, але й дозволять запустити майбутній механізм компенсації збитків. Зокрема, серед іншого вже раніше перераховано¹⁰³, 13 грудня 2022 року з'явилося повідомлення, що Уряд Великої Британії розробляє механізм, який дасть змогу використовувати заарештовані рахунки російських бізнесменів, які потрапили під санкції, для відновлення України. Про це заявив глава

¹⁰¹ Єврокомісія представила пропозиції щодо криміналізації порушення санкцій ЄС проти РФ. Європейська Правда, 2 грудня 2022 року. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/2/7151742/>

¹⁰² Денис Булавін США визнали ПВК «Вагнер» транснаціональною злочинною організацією. 26 січня 2023 року. <https://hromadske.ua/posts/ssha-viznali-pvk-vagner-transnacionalnoyu-zlochinnoyu-organizaciyeyu-sho-ce-dast>

¹⁰³ Басиста І.В. Перспективи відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах. Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: матеріали науково-практичного семінару (Львів, 2 грудня 2022). Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 6-11. URL: <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>; Басиста І.В., Назар Ю.С., Хатнюк Ю.А. Захист прав дітей та забезпечення їх безпеки за умов воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності/ Protecting the rights of children and ensuring their safety in the context of war crimes, genocide, aggression and crimes against humanity: розділ у колективній монографії «Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense» (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs): Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 42-78. 552. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7881/16459-1> <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-2>; Басиста І.В. Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С.17-44. URL: <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>

МЗС Джеймс Клеверлі в Палаті громад британського парламенту, інформує Цензор.НЕТ із посиланням на DW¹⁰⁴.

Як передає кореспондент Укрінформу, 26 січня 2023 року вже і ПАРЄ визначила, яким має бути майбутній механізм компенсації збитків Україні (буде створений багатостороннім договором або угодою, відкритою для всіх держав-однорумців, за підтримки Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Європейського Союзу та інших міжнародних організацій – про це йдеться у резолюції «Правові аспекти та аспект прав людини в агресії російської федерації проти України», ухваленій Парламентською Асамблеєю Ради Європи)¹⁰⁵.

Ще у грудні Комітет міністрів Ради Європи ухвалив План дій «Стойкість, відновлення та реконструкція» (2023-2026) для України з рекордним обсягом фінансування у 50 мільйонів євро. Про це повідомили у пресслужбі РЄ, пише «Європейська правда». «Він є частиною внеску нашої організації у процес відбудови та відновлення країни, що зіткнулася з жорстокою агресією Російської Федерації та величезними руйнуваннями», – сказала генеральний секретар Ради Європи Марія Пейчинович Бурич. Він також спрямований, серед іншого, й на підтримку програми реформ України після рішення ЄС про надання Україні статусу кандидата у члени Євросоюзу¹⁰⁶. Також 13 числа цього ж місяця у Парижі пройшла міжнародна донорська конференція за участі понад 45 країн і 20 міжнародних організацій, яка мала на меті підтримати Україну на тлі постійних російських атак по критичній інфраструктурі. Про це пише Associated Press, повідомляє «Європейська правда». Швеція була однією з перших країн серед учасників зустрічі, яка пообіцяла збільшити допомогу. Міністр зовнішньої торгівлі країни Йохан Форсселл оголосив про внесок у розмірі 55 мільйонів євро на гуманітарну допомогу та відновлення шкіл, лікарень та енергетики. Веб-платформа дозволить Україні скласти список своїх потреб у цивільній допомозі та дозволить донорам показати, що вони нададуть у відповідь¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Велика Британія планує спрямувати заарештовані гроші російських бізнесменів на відновлення України, – Клеверлі. 13 грудня 2022 року. https://censor.net/ua/news/3386826/velyka_brytaniya_planuye_spryamuvaty_zareshtova_ni_groshi_rosiyskyh_biznesmeniv_na_vidnovlennya_ukrayiny

¹⁰⁵ ПАРЄ визначила, яким має бути майбутній механізм компенсації збитків Україні. УКРІНФОРМ. 26 січня 2023 року. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3659873-pare-viznacila-akim-mae-buti-majbutnij-mehanizm-kompensacii-zbitkiv-ukraini.html>

¹⁰⁶ Рада Європи затвердила план дій для України на рекордні 50 млн євро. Українська Правда, Європейська Правда. 14 грудня 2022 року. <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/14/7380755/>

¹⁰⁷ У Парижі розпочалася міжнародна конференція з підтримки України. Європейська Правда. 13 грудня 2022 року. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/13/7152394/>

Також нагадаємо, що раніше Європарламент під час голосування підтримав резолюцію щодо визнання Росії державою – спонсором тероризму. Таке формулювання підтримується не всіма євродепутатами. Зокрема євродепутат від Польщі Радослав Сікорський зазначив, що на його думку, Росія є терористичною державою, а не державою – спонсором тероризму. А це важливо, передусім, для жертв тероризму, котрі повинні мати можливість задовольняти свої вимоги за рахунок заморожених російських активів¹⁰⁸.

Своєю чергою влада США, працюючи у цій царині над власним законодавством (щодо статусу SST), судячи із наявних повідомлень, вже зробила ряд надважливих кроків. Зокрема, на сайті Офісу Генерального прокурора України 23 грудня 2022 року з'явилася інформація, що Сенат США 22 грудня ухвалив Justice for Victims of War Crimes Act – Закон про правосуддя для жертв воєнних злочинів, який закладає правову основу для притягнення до відповідальності всіх, хто вчинив воєнні злочини проти українського народу, а також виправляє прогалини в американському законодавстві. За словами Генерального прокурора України, ухвалений закон дозволяє переслідувати воєнних злочинців у США незалежно від місця скоєння злочину, продовжує термін давності для воєнних злочинів, виявлених через роки після їх скоєння, а також оновлює чинне законодавство, дозволяючи притягати до відповідальності громадян інших держав. Раніше за ці злочини до відповідальності могли бути притягнуті виключно громадяни США, зазначив Костін¹⁰⁹.

Що ж стосується механізмів відшкодування шкоди за рішеннями МКСу, котрі різняться із національними¹¹⁰, то до вже раніше

¹⁰⁸ Україна має змінити свої правила, щоб приєднатися до Європи: інтерв'ю з євродепутатом від Польщі Сікорським. 7 грудня 2022 року. <https://uatv.ua/uk/ukrayina-maye-zminyty-svoyi-pravya-shhob-pryyednatysya-do-yevropy-interv-yu-z-yevrodeputatom-vid-polshhi-sikorskym/>

¹⁰⁹ Сенат США ухвалив закон про правосуддя для жертв воєнних злочинів, який дозволяє притягати до відповідальності громадян інших країн. INTERFAX – Україна. 22 грудня 2022 року. <https://interfax.com.ua/news/general/880044.html>

¹¹⁰ Басиста І.В., Благуа Р.І., Комісарчук Ю.А. Актуальні проблеми застосування кримінального процесуального законодавства: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 205-208, 211, 248 та ін. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/5086>; Кримінальний процес: підручник у 3-х частинах / Басиста І.В., Благуа Р. І., Гловюк І. В. та ін. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. <https://www1.lvduvs.edu.ua/pidruchnyky-posibnyky>

оприлюднених даних варто додати, що наслідком їх застосування можуть бути restitution, compensation, rehabilitation, satisfaction¹¹¹.

5. Наявні звернення України до міжнародних судів та аспекти універсальної юрисдикції

До вже раніше оприлюднених й узагальнених даних слід додати, що десятий позов України проти РФ було подано до ЄСПЛ ще 23 червня. «Це справа про верховенство права та забезпечення колективного гарантування прав і свобод людини в Європі. Саме тому Міністерство юстиції ініціювало питання підтримки іншими державами-членами Ради Європи міждержавної заяви України проти РФ № 11055/22» – зазначила заступник Міністра юстиції (на кінець серпня ЄСПЛ повідомив лише про чотири такі клопотання, а вже 16 вересня 2022 року 18 держав-членів Ради Європи повідомили про намір долучитися до справи Україна проти Росії (X) (Ірландія, Швеція, Бельгія, Польща, Естонія, Чехія, Німеччина, Литва, Латвія, Нідерланди, Іспанія, Франція, Хорватія, Італія, Румунія. Крім того, Великобританія планує приєднати додатковий період, який завершиться 11 жовтня. Люксембург також заявив, що звернення про приєднання буде направлено до суду найближчим часом)¹¹². «...відкриваєм новий рік в ЄСПЛ рішенням по прийнятності міждержавної справи «Україна та Нідерланди проти Росії» (стосується адміністративної практики порушень Росією прав людини на тимчасово окупованій території Донецької та Луганської областей з 2014 року) – зазначила уповноважена у справах ЄСПЛ Маргарита Сокоренко¹¹³.

Що ж дає державам так звана універсальна юрисдикція – можливість притягувати до відповідальності за порушення міжнародного права. Тобто інші держави можуть притягувати до відповідальності за справи,

¹¹¹ Soraya Brikci Right to reparations before the ICC. Матеріали презентації на вебінарі 23 січня 2023 року. https://fileview.fwdcdn.com/?url=https://mail.ukr.net/api/public/file_view/list%3Ftoken%3DYULqJSPiEkABO6KvYViPMER4DwVCEakwZ807L_-Sc7kdilrUTVmZKvRp7G19agV45baykAlMIDjFFRF3c6x-n0WuYVc8epShWyttcQ:rAYcZUaQd-VpxpZB%26r%3D1674744210605&default_mode=view&lang=ru#start=0

¹¹² До десятого позову України проти РФ до ЄСПЛ мають намір приєднатися ще 18 країн-членів Ради Європи. delo.ua. 17 вересня 2022 року. <https://delo.ua/politics/dodesyatogo-pozovu-ukrayini-proti-rf-do-jespl-mayut-namir-prijednatisya-shhe-18-krayin-cleniv-radi-jevropi-404203/>

¹¹³ ЄСПЛ оголосить рішення щодо прийнятності справи «Україна та Нідерланди проти Росії» 25 січня. delo.ua. 9 СІЧНЯ 2023 РОКУ. <https://delo.ua/politics/jespl-ogolosit-risennya-shhodo-priinyatnosti-spravi-ukrayina-ta-niderlandi-proti-rosiyi-25-sichnya-409295/>

які якимось чином пов'язані з конфліктом в Україні¹¹⁴. До вже раніше оприлюднених оглядів¹¹⁵ варто додати, що й Німеччина збрала сотні доказів воєнних злочинів в Україні, зокрема, у Бучі та щодо атак на українську цивільну інфраструктуру, заявив генеральний прокурор ФРН Петер Франк в інтерв'ю газеті Welt am Sonntag і додав, що бачить потребу в судовому процесі на міжнародному рівні. Він додав, що зараз кількість доказів, які мають прокурори, – це цифри «тризначного порядку», але не надав подробиць. Німеччина почала збирати докази в березні 2022 року для переслідування можливих воєнних злочинів, в тому числі шляхом опитування українських біженців та оцінки загальнодоступної інформації, сказав Франк, додавши, що німецькі прокурори ще не розслідують конкретних осіб. «Ми готуємося до можливого подальшого судового розгляду – чи то з нами в Німеччині, чи то з нашими іноземними партнерами, чи то перед міжнародним судом», – додав він¹¹⁶.

При означеному стані справ, й влада країни-агресора розпочала процедуру денонсації міжнародних договорів (це фінальний етап розриву відносин) з яких її ще не виключила Рада Європи. Це, як правило, ті із них, котрі не передбачають її членство у Раді Європи. Хоча її участь, для прикладу у Європейській конвенції з прав людини Рада Європи припинила паралельно з її членством у цій організації через агресію проти України. При цьому, формально країна-агресорка залишається учасницею ще 41 міжнародного договору Ради Європи, у тому числі про кримінальну відповідальність за корупцію. Участь країни-агресорки у ЄСПЛ і відповідній Конвенції припинилися ще 16 вересня 2022 року. Причини виходу Росії із всіх конвенцій пов'язують із обструкцією, для прикладу, їй передбачили участь в «...GRECO (The Group of States against Corruption) без права голосу». Крім того, це свідчить про намагання Росії дистанціюватися від всього, що пов'язане із Радою Європи. У інших організаціях, для прикладу ООН

¹¹⁴ Дзенана Карабеговіч Комісія ООН щодо України підтвердила факти сексуального насилля російських військових щодо дітей – Джумхур. Радіо Свобода. 25.01.2023. <https://www.radiosvoboda.org/a/intervyu-dzhumkhur-komisiya-onn-zlochyny-rosiyi/32235955.html>

¹¹⁵ Басиста І.В. Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С.28 та ін. URL: <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>

¹¹⁶ Німецькі прокурори збрали сотні свідчень воєнних злочинів РФ в Україні. Голос Америки 5.02.2023. <https://ukrainian.voanews.com/a/6948647.html>

чи ОБСЄ припинити співпрацю значно важче або й, як зазначають окремі експерти – неможливо. При такому стані справ та відмові Росії виконувати рішення ЄСПЛ, все ж таки Генеральний секретар Ради Європи у грудні 2022 року направила лист Лаврову та нагадала про обов'язок виконання всіх рішень ЄСПЛ, які мали місце до денонсації (не виконаними є рішення ЄСПЛ у 2227 справах, а компенсацію не виплачена у 1874 справах: на 8 листопада 2022 року це більш як 2 млрд євро)¹¹⁷. Президент Парламентської асамблеї Ради Європи Тіні Кокс вважає, що повернення РФ до складу Ради Європи буде можливе лише після виплати значної компенсації Україні, а також громадянам, які постраждали через порушення прав людини. Про це він заявив на зустрічі з журналістами у Страсбурзі, повідомляє кореспондент «Європейської правди». Кокс закликав розглядати виключення Росії з Ради Європи як частину ширшого процесу. «Не тільки Росію вигнали з Ради Європи, але Росія також сама виключила себе з цивілізованого світу», – підкреслив він. «Одного дня Росія захоче повернутися. Але для цього вона має заплатити ціну, зокрема, виконавши усі рішення Європейського суду з прав людини. Усі скарги, подані до 16 вересня 2022 року, будуть розглянуті, – додав президент ПАРЄ¹¹⁸.

Своєю чергою, Україна наразі готується до офіційних кроків для доведення незаконного перебування РФ у Раді Безпеки ООН, що має запустити політичний процес щодо позбавлення Росії цього місця, повідомив міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба. «Настав час для відвертої, аргументованої розмови про узурпацію РФ місця в Раді Безпеки ООН та ООН у цілому», – наголосив він. Також Кулеба додав, що «міжнародне право, а не інтриги та махінації на угоду РФ – ось на чому стоять Україна»¹¹⁹. Але не все так гладко і просто. Для прикладу, Віцеканцлер МЗС Естонії Мярт Вольмер заявив, що більшість держав не поділяють підхід України до питання про членство Росії в Раді Безпеки ООН, тому питання про її виключення з цього органу наразі не є перспективним. Про це пише «Європейська правда» з посиланням на ERR. «Естонія один із лідерів і найактивніших прихильників України за темами, які якраз стосуються ізолювання Росії в різних організаціях, відсутності Росії від ухвалення рішень у світі, притягнення її до

¹¹⁷ Россия выходит из всех европейских конвенций. 1.01.2023. <https://newssky.com.ua/rossiya-vyehodit-iz-vseh-evropejskih-konvenczij/>

¹¹⁸ Президент ПАРЄ сказав, яку ціну доведеться заплатити Росії для повернення до Ради Європи. Українська Правда, Європейська Правда. 27 січня 2023 року. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/27/7386773/>

¹¹⁹ Україна готується до офіційних кроків, які доведуть незаконне перебування РФ у Раді Безпеки ООН – Кулеба. Interfax – Україна. 20 грудня 2022 року. <https://interfax.com.ua/news/general/879469.html>

відповідальності за злочини. Цей напрямок дуже хороший і правильний. Розмови про ООН потрапляють у ту саму категорію, але в цьому випадку треба враховувати, що дуже великої міжнародної підтримки в Україні з цього питання, на жаль, немає», – сказав віцеканцлер МЗС Естонії¹²⁰.

Висновки. У процесі проведеного огляду встановлено, що на всіх із розглянутих у цій публікації нами напрямів (зокрема, як у розрізі діяльності Спільної слідчої групи з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні (ЖТ), так і в царині співробітництва із Міжнародним кримінальним судом, а також наступальних кроках по створенню Міжнародного трибуналу *ad hoc*, ініціативах по забезпеченню відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах, наявних зверненнях України до міжнародних судів та аспектах притягнення до відповідальності на умовах універсальної юрисдикції) ведеться наполеглива робота потужними командами у співпраці із закордонними партнерами та міжнародними інституціями. Стратегія України має чіткий вектор – збір доказів злочинних дій, вчинених країною-агресоркою. Доведено, що всі ці наступальні юридичні кроки, в першу чергу, направлені на захист прав, їх поновлення та відшкодування завданої шкоди українським громадянам та державі Україна. При цьому, викликів теж вдосталь, як і тих дилем, котрі потребують нагального вирішення.

Участь Євроюсту у діяльності Спільної слідчої групи з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні (ЖТ) забезпечує не лише її організаційну та фінансову стабільність, а й технічну та процесуальну ефективність. Поряд із узгодженою спільною експертною та слідчою діяльністю на українських теренах, задля забезпечення ефективного формування доказової бази, країни-учасниці ведуть, як власні розслідування, так і працюють із тими нашими громадянами (потерпілими та свідками), котрі, втікаючи від нищівних ворожих атак змушені були залишити власні домівки та свою Країну.

Без перебільшення, участь судово-слідчої групи МКСу є унікальною та визначальною, серед іншого, й у перебігу формування доказової бази задля доведення фактів вчинення країною-агресоркою тяжких міжнародних злочинів на українських теренах. Вироки МКСу дозволять не враховувати навіть дипломатичний захист, якщо підсудний

¹²⁰ Валерія Драгомирова Пропозиція України виключити РФ з Радбезу ООН не має підтримки, – МЗС Естонії. Українські Новини. 28 ГРУДНЯ 2022 року. <https://ukranews.com/ua/news/904955-propozytsiya-ukrayiny-vyklyuchyty-rf-z-radbezu-oon-ne-maye-pidtrymky-mzs-estoniyi>

потрапить на територію країни, яка визнає юрисдикцію МКС¹²¹. При цьому, потерпілим, як і юристам варто розуміти, що внутрішні механізми роботи МКСу є специфічними, витратними та тривалими, але ми впевнені, що вони, поряд із іншими судовими розглядами та позасудовими механізмами, здатні забезпечити у перспективі, серед іншого, й невідворотність відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду та злочинів проти людяності.

Що ж стосується покарання за агресію, то беззаперечною є необхідність в Міжнародному трибуналі *ad hoc*, і відродно, що вже наявні декілька проєктів його створення, а за останні тижні цей процес значно інтенсифікувався, зокрема Європейським парламентом ухвалено резолюцію про створення спеціального трибуналу; Парламентська асамблея Ради Європи схвалила звіт та резолюцію під назвою «Сексуальне насильство у часи конфліктів» та ухвалила рішення, яким затвердила свої вимоги щодо створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії; хоча й у ЄС наразі не дійшли згоди щодо деталей створення такого трибуналу, але ж надано окрему згоду на міжнародне кримінальне переслідування за вчинення злочину агресії; на майданчику Євроюсту триває робота над проведенням міжнародного саміту з питань відповідальності за злочин агресії в Україні; ключова група – «CORE GROUP» налічує вже 20 країн, крайньою на даний час приєдналася Фінляндія.

Наявні позови, триваючі розслідування та прогнозовані розгляди у МКС та Міжнародному трибуналі переслідують й таку мету, як відшкодування заподіяної Україні та українцям шкоди. Однак кінцевої моделі ще не узгоджено, хоча напрацювань є вдосталь. 26 січня 2023 року вже і ПАРЄ визначила, яким має бути майбутній механізм компенсації збитків Україні (буде створений багатостороннім договором або угодою, відкритою для всіх держав-однодумців, за підтримки Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Європейського Союзу та інших міжнародних організацій). Своєю чергою, для успішності означеної перспективи, надважливою вчора і сьогодні є реалізація та інтенсифікація обмежувальних заходів ЄС, котра вже продемонструвала складність виявлення активів. Тому й такі заходи, як директива Єврокомісії щодо гармонізації кримінальних злочинів та покарань за порушення обмежувальних заходів ЄС є нагальною та такою, котра мала б отримати своє втілення й у нашому національному законодавстві. Загалом, маємо розуміти, що всі ці заходи у своїй сукупності, що

¹²¹ Міністр Малуська спрогнозував, коли будуть перші вироки щодо військових злочинів Росії в Україні. Інформаційне агентство ASPI. 30.04.2022. <https://aspi.com.ua/news/politika/ministr-malyuska-sprognozuvav-koli-budut-pershi-viroki-schodo-viyskovikh-zlochiviv#gsc.tab=0>

реалізуються у концепті «Заморозити та конфіскувати», не лише фінансово гальмують російську злочинну військову машину, але й дозволять вдало запустити майбутній механізм компенсації збитків. Тобто спільно «зроблене сьогодні» у цій царині і стане нашим «завтра» щодо репарацій. Застосування порядку універсальної юрисдикції теж має свої перспективи.

АНОТАЦІЯ

Даною науковою розвідкою зроблено спробу продовжити, започаткований ще весною 2022 року, цикл оглядів щодо перспектив та невідворотності відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. У цьому ракурсі, поряд із переконаннями щодо можливості притягувати до відповідальності за порушення міжнародного права на підставі універсальної юрисдикції, розкрито стан справ із створенням Міжнародного трибуналу ad hoc для покарання за злочин агресії та проаналізовано крайні на сьогодні ініціативи у цій царині. Розвинуто судження про дієву наслідковість наявних звернень України до міжнародних судів, співпрацю із Міжнародним кримінальним судом та участь у Спільній слідчій групі з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні (ЖТ).

Констатовано, що наявні позови, триваючі розслідування та майбутні розгляди у МКС та Міжнародному трибуналі переслідують й таку мету, як відшкодування заподіяної Україні та українцям шкоди. Однак кінцевої моделі ще не узгоджено, хоча напрацювань є вдосталь. 26 січня 2023 року вже і ПАРС окреслила, яким має бути майбутній механізм компенсації збитків Україні.

Аргументовано, що досі практично не вирішеним залишається питання підвищення ефективності пошуку тих активів, котрі мали б бути замороженими та конфіскованими, бо такі кроки здатні не лише фінансово гальмувати російську злочинну військову машину, але й дозволять вдало запустити механізм компенсації збитків. Обґрунтовано, що нагальною і такою, що мала б бути імplementованою й до українського законодавства є європейська ініціатива, котра оприлюднена директивою Єврокомісії щодо гармонізації кримінальних злочинів та покарань за порушення обмежувальних заходів ЄС.

Акцентовано, що за означених реалій, варто й зрозуміти та вірно оцінити справжні спонуки до дії, коли влада країни-агресора розпочала процедуру денонсації міжнародних договорів, з яких її ще не виключила Рада Європи.

Література

1. Dr. Philipp Ambach (Chief, Victims Participation and Reparations Section at the International Criminal Court) у перебігу вебінару «Osoby pokrzywdzone przed MTK: sytuacja Ukrainai».

2. <https://armyinform.com.ua/2023/01/19/ofis-genprokurora-ukrayiny-zadokumentovano-ponad-65-tysyach-voyennyh-zlochyniv/>

3. <https://childrenofwar.gov.ua>

4. <https://www.gp.gov.ua>

5. Soraya Brikci Right to reparations before the ICC. Матеріали презентації на вебінарі від 23 січня 2023 року. https://fileview.fwcdn.com/?url=https://mail.ukr.net/api/public/file_view/list%3Ftoken%3DYULqJSPiEkABO6KvYViPMER4DwVCEakwZ807L-_Sc7kdilrUTVmZKvR7G19agV45baykAlMIDjFFRF3c6x-n0WuYVc8epShWyttcQ:rAYcZUaQd-VpxpZB%26r%3D1674744210605&default_mode=view&lang=ru#start=0

6. Soraya Brikci та Dr. Philipp Ambach у перебігу вебінару «Репарації потерпілим від СНПК: досвід МКС», котрий відбувся 23 січня 2023 року та був організований Центром «ЮрФем: освіта».

7. Tom Dannenbaum MECHANISMS FOR CRIMINAL PROSECUTION OF RUSSIA'S AGGRESSION AGAINST UKRAINE / Механізми кримінального переслідування агресії Росії проти України. URL: <https://www.justsecurity.org/80626/mechanisms-for-criminal-prosecution-of-russias-aggression-against-ukraine/>

8. Антонюк Н. Забезпечення справедливого та ефективного правосуддя в Україні у справах про воєнні злочини є ключовим. Судова влада України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/press-centr/news/1301090/>

9. Басиста І.В. Кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми провадження слідчих (розшукових) дій при розслідуванні кримінальних правопорушень, що вчинені щодо жінок та дітей в умовах воєнного стану. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану (електронне видання. Львів, Київ, Дніпро, 20 квітня 2022 року). ЛьвДУВС, НАВС, ЛугДУВС ім. Е.О. Дідоренка, ДДУВС. С. 53-59.

10. Басиста І.В. Перспективи відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах. Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: матеріали науково-практичного семінару (Львів, 2 грудня 2022). Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 6-11. URL: <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>

11. Басиста І.В., Назар Ю.С., Хатнюк Ю.А. Захист прав дітей та забезпечення їх безпеки за умов воєнних злочинів, геноциду, агресії та

злочинів проти людяності/ Protecting the rights of children and ensuring their safety in the context of war crimes, genocide, aggression and crimes against humanity: розділ у колективній монографії «Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense» (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs): Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 42-78. 552. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7881/16459-1> <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-2>

12. Басиста І.В. Порушення прав дітей в Україні та злочини щодо дітей, скоєні російською армією під час широкомасштабної війни, розв'язаної росією 24 лютого 2022 року (продовження огляду). Матеріали круглого столу «Кримінально-правові й процесуальні відповіді на виклики воєнного стану в Україні. Факультет правничих наук Національного університету «Кієво-Могилянська академія» (27 січня 2023 року). Київ : НаУКМА, 2023.

13. Басиста І.В. Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С.17-44. URL: <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>

14. Басиста І.В., Благута Р.І., Комісарчук Ю.А. Актуальні проблеми застосування кримінального процесуального законодавства: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 432 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/5086>

15. Булавін Денис США визнали ПВК «Вагнер» транснаціональною злочинною організацією. 26 січня 2023 року. URL: <https://hromadske.ua/posts/ssha-viznali-pvk-vagner-transnacionalnoyu-zlochinnoyu-organizaciyeyu-sho-ce-dast>

16. В Гаазі представили докази причетності Путіна до збиття літака рейсу МН17, однак його не судитимуть і справу закрили. ТСН. 9 лютого 2023 року. URL: <https://tsn.ua/exclusive/v-gaazi-predstavili-dokazi-prichetnosti-putina-do-zbittya-litaka-reysu-mn17-odnak-yogo-ne-suditimut-i-spravu-zakrili-2261182.html>

17. В ООН можуть розглянути проєкт резолюції щодо створення трибуналу над РФ – ЗМІ. Київ 24. 5 грудня 2022 року. URL: <https://24.kyiv.media/news/v-oon-mozhut-rozglyanuty-proyekt-rezolyucziyishhodo-stvorenniya-trybunalu-nad-rf-zmi>

18. Воєнні злочини: методологія розслідувань для громадських організацій. ГО «ТРУС ХАУНДС». Truth Hounds NGO Copyright ©

CivilM+ 2023. 40 с. <https://truth-hounds.org/wp-content/uploads/2023/01/voenni-zlochini-metodologiya-rozsliduvan-dlya-gromadskih-organizacij.pdf>

19. В Офісі генпрокурора відкрили понад шість тисяч справ за фактом держзради та співпраці з ворогом. 19 січня 2023 року. URL: <https://regionews.ua/ukr/news/ukraine/1674120281-v-ofisi-genprokurora-vidkrili-ponad-shist-tisyach-sprav-za-faktom-derzhzradi-ta-spivpratsi-z-vorogom>

20. В Україні з 24 лютого загинули понад 9 тисяч цивільних. МВС. Київ 24. 4 грудня 2022 року. URL: <https://24.kyiv.media/news/v-ukrayini-z-24-lyutogo-zagynuly-ponad-9-tysyach-cyvilnyh-mvs>

21. В Україні загинули понад 6700 цивільних – оновлені дані ООН. Укрінформ. 5 грудня 2022 року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3628388-v-ukraini-zaginuli-ponad-6700-civilnih-onovleni-dani-oon.html>

22. Велика Британія планує спрямувати заарештовані гроші російських бізнесменів на відновлення України, – Клеверлі. ЦЕНЗОР.НЕТ. 13 грудня 2022 року. URL: https://censor.net/ua/news/3386826/velyka_brytaniya_planuye_spryamuvaty_zaareshtovani_groshi_rosiyskyh_biznesmeniv_na_vidnovlennya_ukrayiny

23. Венедіктова: Найбільша в історії МКС команда працює в Україні для притягнення до відповідальності воєнних злочинців. 30.05.2022. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/835776.html>

24. Війна РФ проти України. Франція заявила про початок роботи зі створення спецтрибуналу. Радіо Свобода. 01 грудня 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-frantsiya-spetstrybunal/32156854.html>

25. Віталія Лебідь Яким має бути спеціальне правосуддя для злочинів проти українського народу. Закон і Бізнес. 8.04.2022. URL: <https://zib.com.ua/ua/151148.html>

26. Восстановление Украины: Денис Шмыгаль представил новый масштабный проект на Форуме в Давосе. ФЛОТ 2017. 18 січня 2023 року. URL: <https://flot2017.com/vosstanovlenie-ukrainy-denis-shmygal-predstavil-novyy-masshtabnyj-proekt-na-forume-v-davose/>

27. Гаага візьметься за справу про воєнні злочини РФ в Україні вже цієї зими, – Bloomberg. ФОКУС. 20.07.2022. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/522841-gaaga-vozmetsya-za-delo-o-voennyh-prestupleniyah-rf-v-ukraine-uzhe-etoj-zimoy-bloomberg>

28. Генпрокурор: Ухвалення резолюції про спецтрибунал означає, що ЄС підтримує Україну. INTERFAX – Україна. 19 січня 2023 року. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/885616.html>

29. Герасименко Ярослав Нідерланди готові прийняти у себе трибунал над росією. HROMADSKЕ.UA. 13 грудня 2022 року. URL: <https://hromadske.ua/posts/niderlandi-gotovi-prijnyati-u-sebe-tribunal-nad-rosiyeyu>

30. Глава МЗС Чехії висловився за спецтрибунал над вищим керівництвом РФ за воєнні злочини в Україні. Європейська Правда. 6 листопада 2022 року. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/11/6/7150107/>

31. Дзенана Карабеговіч Комісія ООН щодо України підтвердила факти сексуального насилля російських військових щодо дітей – Джумхур. Радіо Свобода. 25.01.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/intervyu-dzhumkhur-komisiya-onn-zlochynu-rosiyi/32235955.html>

32. До десятого позову України проти РФ до ЄСПЛ мають намір приєднатися ще 18 країн-членів Ради Європи. DELO.UA. 17 вересня 2022 року. URL: <https://delo.ua/politics/do-desyatogo-pozovu-ukrayini-proti-rf-do-jespl-mayut-namir-prijednatisya-shhe-18-krayin-cleniv-radijevropi-404203/>

33. «Довести злочини росіян буде легше, ніж злочини сербів» – дослідник геноциду боснійців. Радіо Свобода. 26 листопада 2022 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrainian-genocide-russia-scholar-interview/32149999.html>

34. Драккіна Єлизавета Європарламент закликав створити спецтрибунал для Росії та Білорусі. РБК-Україна. 19 січня 2023 року. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/spetstribunalu-rf-ta-bilorusi-butievroparlament-1674128412.html>

35. Драгомирова Валерія Пропозиція України виключити РФ з Радбезу ООН не має підтримки, – МЗС Естонії. Українські Новини. 28 грудня 2022 року. URL: <https://ukranews.com/ua/news/904955-propozytsiya-ukrayiny-vyklyuchyty-rf-z-radbezu-onn-ne-maye-pidtrymky-mzs-estoniyi>

36. Дроздов О.М., Дроздова О.В., Карпенко М.О., Зуєв В.В. Співробітництво із міжнародним кримінальним судом: організаційні, юрисдикційні та кримінальні процесуальні аспекти. Юридичний електронний науковий журнал. № 8. 2022. С. 485-492.

37. Експрокурор у справі Мілошевича: Путіна важливо судити. Українська Правда, Європейська Правда. 1 січня 2023 року. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/1/7383207/>

38. Євгеній Єнін: Від обстрілів окупантів загинуло вже понад 9 400 мирних жителів. УРЯДОВИЙ КУР'ЄР. 5 грудня 2022 року. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/evgenij-yenin-vid-obstriliv-okupantiv-zaginulo-vz/>

39. Єврокомісія представила пропозиції щодо криміналізації порушення санкцій ЄС проти РФ. Європейська Правда. 2 грудня 2022 року. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/2/7151742/>

40. Європа може відіграти історичну роль у створенні спеціального міжнародного трибуналу для притягнення росії до відповідальності за злочини в Україні та механізму виплати росіянами компенсацій.

УКРІНФОРМ. 13.10.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3592416-zelenskij-u-pare-zaklikav-pidtrimati-stvorennia-tribunalu-dla-rosii.html>

41. Європарламент погодив мандат Євроюсту щодо розслідування воєнних злочинів в Україні. 19.05.2022. URL: <https://www.dw.com/uk/yer-pohodyv-mandat-yevroiustu-shchodo-voiennykh-zlochyniv-v-ukraini/a-61854007?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>

42. Європарламент ухвалив резолюцію про створення спецтрибуналу щодо злочину агресії РФ проти України. Радіо Свобода. 19 січня 2023 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rezoliutsiya-es-spetstrybunal/32230668.html>

43. Єрмак провів засідання робочої групи зі створення трибуналу щодо агресії проти України. INTERFAX – Україна. 13 лютого 2023 року. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/891107.html>

44. ЄС погодився допомагати Україні створити міжнародний суд для лідерів РФ. Українська Правда, Європейська Правда. 3 лютого 2023 року. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2023/02/3/7155491/>

45. ЄСПЛ оголосить рішення щодо прийнятності справи «Україна та Нідерланди проти Росії» 25 січня. DELO.UA. 9 СІЧНЯ 2023 РОКУ. URL: <https://delo.ua/politics/jespl-ogolosit-risennya-shhodo-priinyatnosti-spravi-ukrayina-ta-niderlandi-proti-rosiyi-25-sichnya-409295/>

46. Ірина Гамалій Про підозру у вчиненні воєнних злочинів в Україні повідомили 176 військовим РФ, – Офіс генпрокурора. LB.UA. 5.10.2022. URL: https://lb.ua/society/2022/10/05/531572_pro_pidozru_vchinenni_voiennih.html

47. Ірина Драбок Прокурор Міжнародного кримінального суду Карім Хан: «Я зосереджений на тому, щоб розслідування було ефективним, а не повільним» Укрінформ, Гаага. Урядовий Кур'єр. URL: 29.07.2022. <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/prokuror-mizhnarodnogo-kriminalnogo-sudu-karim-han/>

48. Кримінальний процес: підручник у 3-х частинах / Басиста І.В., Благута Р. І., Гловюк І. В. та ін. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. <https://www1.lvduvs.edu.ua/pidruchnyky-posibnyku>

49. Кулеба в Гаазі назвав п'ять параметрів спецтрибуналу для покарання керівництва РФ за агресію проти України. Інформаційне агентство ASPI. 14.07.2022. URL: <https://aspi.com.ua/news/politika/kuleba-v-gaazi-nazvav-pyat-parametriv-spectribunalu-dlya-pokarannya-kerivnictva-rf-za#gsc.tab=0>

50. Кулеба та глава МЗС Нідерландів обговорили кроки для створення Спецтрибуналу щодо РФ. Європейська Правда. 15 листопада 2022 року. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/11/15/7150690/>

51. Кулеба: Ухвалення резолюції про спецтрибунал – це важливий крок до переслідування керівництва РФ. INTERFAX – Україна. 19 січня 2023 року. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/885583.html>

52. Міжнародний кримінальний суд долучився до розслідування воєнних злочинів рф в Україні. 25.04.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3467098-miznarodnij-kriminalnij-sud-dolucivsa-do-rozsliduvanna-voennih-zlociniv-rf-v-ukraini.html>

53. Міжнародний кримінальний суд долучився до розслідування воєнних злочинів рф в Україні. Фокус. 25.04.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3467098-miznarodnij-kriminalnij-sud-dolucivsa-do-rozsliduvanna-voennih-zlociniv-rf-v-ukraini.html>

54. Міністр закордонних справ Нідерландів Вопке Гукстра подякував Міжнародному кримінальному суду та Європейській комісії за проведення заходу щодо війни в Україні та наголосив, що для досягнення справедливості треба об'єднати зусилля. Укрінформ. 14.07.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3528738-gukstra-na-konferencii-v-gaazi-sodo-zlociniv-rf-nam-potribna-strategia-pidzvitnosti.html>

55. Міністр Малюська спрогнозував, коли будуть перші вироки щодо військових злочинів Росії в Україні. Інформаційне агентство ASPI. 30.04.2022. URL: <https://aspi.com.ua/news/politika/ministr-malyuska-sprognozuvav-koli-budut-pershiviroki-schodo-viyskovikh-zlociniv#gsc.tab=0>

56. Міністри МЗС України та Естонії узгодили кроки щодо створення спецтрибуналу у справі російської агресії. MIND. 12.11.2022. URL: <https://mind.ua/news/20249454-ministri-mzs-ukrayini-ta-estoniyi-uzgodili-kroki-shchodo-stvorennja-spectribunalu-u-spravi-rosijskoyi-agre>

57. Міністри юстиції G7 проведуть першу в історії зустріч – щодо розслідування воєнних злочинів в Україні. Українська правда, Європейська правда. 27 листопада 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/27/7378157/>

58. Міська влада Гааги підтримує проведення спецтрибуналу над Путіним у місті. Українська Правда, Європейська Правда. 4 січня 2023 року. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/4/7153594/>

59. МКС може розпочати розслідування щодо Путіна за удари по енергетиці України – глава мін'юсту Німеччини. ГОРДОН. 17 грудня 2022 року. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/worldnews/mvs-mozhe-rozpoznati-rozsliduvannja-shchodo-putina-za-udari-po-energetitsi-ukrajini-ndash-golova-min-justu-nimechhini-1641245.html>

60. Навроцька В. Взаємодія МКС та внутрішньодержавних правоохоронних органів щодо розслідування фактів збройної агресії РФ проти України. Knowledge, Education, Law, Management. 2022. № 2 (46). URL: <http://kelmczasopisma.com.ua/viewpdf/8633>

61. Німецькі прокурори зібрали сотні свідчень воєнних злочинів РФ в Україні. Голос Америки 5.02.2023. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/6948647.html>

62. Німеччина закликає до створення спеціального трибуналу проти Росії – Бербок. Радіо Свобода. 16 січня 2023 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-nimechchyna-rosija-trybunal/32226107.html>

63. Обговорили кроки для створення спецтрибуналу для російських воєнних злочинців, – Кулеба провів розмову з естонським колегою Рейнсалу. ЦЕНЗОР. НЕТ. 23.10.2022. URL: https://censor.net/ua/news/3375741/obgovoryly_kroky_dlya_stvorennya_spetstrybunalu_dlya_rosiyisk_yh_voyennyh_zlochynstiv_kuleba_proviv_rozmovu

64. Олександра Примаченко «Воєнний злочинець буде заарештований, шойно вийде за межі своєї країни, без строку давності» – голова Касаційного кримінального суду. Ракурс. 24 жовтня 2022 року. <https://racurs.ua/ua/3025-toy-hto-natyskaie-knopku-maie-znaty-yogo-derjava-zaplatyt-za-vsi-ci-ruynuvannya-suddya-vs.html>

65. ООН офіційно підтвердила загибель майже семи тисяч мирних українців. 27 грудня 2022 року. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/oon-zahybel-myrykh-zhyteliv/6893406.html>

66. Осиченко Микола, президент Маріупольського телебачення, волонтер, громадський діяч розповів, як розгорталися події в Маріуполі на початку війни. 18.08.2022. URL: https://dnipro.tv/dumka-eksperta/mykola-osychenko-prezydent-mariupolskoho-telebachennia-volonter-hromadskiy-diiach-rozpoviv-iaak-rozhortalsia-podii-v-mariupolii-na-pochatku-viiny/?fbclid=IwAR0btsZnZ2Kc4Wa9FeluQE_cBsVpvydPiNETkUKiFxpuprpbgr0yoaMfKgc

67. Офіс Генпрокурора України: задокументовано понад 59 тисяч воєнних злочинів. Інформаційне агентство АрміяInform. 28 грудня 2022 року. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/12/28/ofis-genprokurora-ukrayiny-zadokumentovano-ponad-59-tysyach-voyennyh-zlochyniv/>

68. Офіс омбудсмена верифікував перебування в РФ 12 тисяч українських дітей. Радіо Свобода. 14 грудня 2022 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dity-vyvezennia-uf/32176786.html>

69. ПАРЕ визнала, що військова агресія РФ проти України почалася у 2014, а не 2022 році. 24 січня 2023 року. Українська Правда, Європейська правда. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2023/01/24/7154747/>

70. ПАРЕ визначила, яким має бути майбутній механізм компенсації збитків Україні. УКРІНФОРМ. 26 січня 2023 року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3659873-pare-viznacila-akim-mae-buti-majbutnij-mehanizm-kompensacii-zbitkiv-ukraini.html>

71. ПАРЕ ухвалила рішення про спільну відповідальність влади РФ та Білорусі за злочин агресії. Українська Правда, Європейська правда.

26 січня 2023 року. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/26/7154923/>

72. Покарати росію: Зеленський утворив робочу групу щодо створення трибуналу. УКРІНФОРМ. 22.09.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3577435-pokarati-rosiu-zelenskij-utvoriv-robocu-grupu-sodo-stvorennja-tribunalu.html>

73. Понад 51 тисячу кримінальних злочинів скоїли рашисти за 10 місяців війни. Інформаційне агентство АрміяInform. 25 грудня 2022 року. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/12/25/pomad-51-tysyachu-kryminalnyh-zlochyniv/>

74. Президент ПАРС сказав, яку ціну доведеться заплатити Росії для повернення до Ради Європи. Українська Правда, Європейська Правда. 27 січня 2023 року. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/27/7386773/>

75. Привлечь к ответственности за войну лично Путина нереалистично – Комиссар ООН. ОСТРО. 28.12.2022. URL: <https://www.ostro.org/ru/news/pryvlech-k-otvetstvennosty-za-voynu-lychno-putyna-nerealystychno-komyssar-onn-i399184>

76. Прокурор МКС виступив проти ідеї ЄС про створення спеціального трибуналу для розслідування злочинів росії. MIND.UA. 6 грудня 2022 року. URL: <https://mind.ua/news/20250365-prokuror-mks-vistupiv-proti-ideyi-es-pro-stvorennja-specialnogo-tribunalu-dlya-rozsliduvannya-zlochyniv>

77. 15 дуже важливих причин. Чому світові потрібна перемога України. NEW VOICE. 26 січня 2023 року. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/putin-golovna-zagroza-timoti-snyder-pro-te-chomu-svitovi-potribna-peremoga-ukrajini-ostanni-novini-50299922.html>

78. Рада Європи затвердила план дій для України на рекордні 50 млн євро. Українська Правда, Європейська Правда. 14 грудня 2022 року. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/14/7380755/>

79. Розслідування воєнних злочинів: у Франції розпочалося навчання 18 українських прокурорів і поліцейських. Радіо Свобода. 14 лютого 2023 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-frantsiya-navchannya-rozsliduvannya-ukrayina/32270880.html>

80. Росія має нести відповідальність за воєнні злочини в Україні – Зеленський. Автор: Інформаційне агентство ASPI. 27 грудня 2022 року. URL: <https://aspi.com.ua/news/politika/rosiya-mae-nesti-vidpovidalnist-za-voenni-zlochyni-v-ukraini-zelenskiy#gsc.tab=0>

81. Росія перетворює окуповані райони Луганської області на концтабір –ОБА. NEW VOICE. 26 січня 2023 року. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/gayday-rozpoviv-shcho-rosiya-peretvoryuye-lugansku-oblast-na-konctabir-novini-ukrajini-50300058.html>

82. Россия выходит из всех европейских конвенций. 1.01.2023. URL: <https://newssky.com.ua/rossiya-vyhodit-iz-vseh-evropejskih-konvenczij/>

83. Румунія приєдналася до Спільної слідчої групи з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні. INTERFAX –Україна. 13 жовтня 2022 року. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/865379.html>

84. Русские нацисты в январе убили более сотни украинцев – данные ООН. ФЛОТ 2017. 17 січня 2023 року. URL: <https://flot2017.com/russkie-nacisty-v-yanvare-ubili-bolee-sotni-ukraincev-dannye-onn/>

85. Саша Картер »Земля горітиме під ногами росіян»: Кулеба відзвітував про кроки до створення спеціального трибуналу над рф. Українські Національні Новини: інформаційне агентство. 13.07.2022. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1985500-zemlya-goritime-pid-nogami-rosiyan-kuleba-vidzvituvav-pro-kroki-do-stvorennya-spetsialnogo-tribunalu-dlya-rf>

86. Сенат США ухвалив закон про правосуддя для жертв воєнних злочинів, який дозволяє притягати до відповідальності громадян інших країн. INTERFAX –Україна. 22 грудня 2022 року. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/880044.html>

87. Стецюк М. М. Формування доказів у кримінальних провадженнях про воєнні злочини за стандартами міжнародного кримінального суду. Київ. 2022. С. 115-117. та ін.

88. Страны G7 договорились о сотрудничестве в расследовании преступлений РФ – подробности. ФЛОТ. 30 листопада 2022 року. URL: <https://flot2017.com/strany-g7-dogovorilis-o-sotrudnichestve-v-rassledovanii-prestuplenij-rf-podrobnosti/>

89. У Гаазі створили групу діалогу для притягнення РФ до відповідальності за злочини. ЦЕНЗОР. НЕТ. 14.07.2022. URL: https://censor.net/ua/news/3354198/u_gaazi_stvoryly_grupu_dialogu_dlya_prytuagnennya_rf_do_vidpovidalnosti_za_zlochyny

90. У ЄС готують позицію щодо створення спецтрибуналу для покарання керівництва Росії. Європейська Правда. 22 листопада 2022 року. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/11/22/7151140/>

91. У Парижі розпочалася міжнародна конференція з підтримки України. Європейська Правда. 13 грудня 2022 року. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/13/7152394/>

92. У парламенті Нідерландів підтримали створення спецтрибуналу для Росії в Гаазі. Українська Правда, Європейська Правда. 20 жовтня 2022 року. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/10/20/7149070/>

93. Україна готується до офіційних кроків, які доведуть незаконне перебування РФ у Раді Безпеки ООН – Кулеба. Interfax – Україна.

20 грудня 2022 року. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/879469.html>

94. Україна має змінити свої правила, щоб приєднатися до Європи: інтерв'ю з євродепутатом від Польщі Сікорським. 7 грудня 2022 року. URL: <https://uatv.ua/uk/ukrayina-maye-zminyty-svoyi-pravylya-shhob-pryuednatsya-do-yevropy-interv-yu-z-yevrodeputatom-vid-polshhi-sikorskyum/>

95. Україна опрацює кілька варіантів створення спецтрибуналу для росії – МЗС. УКРІНФОРМ. 24.10.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3599834-ukrayina-opracovue-kilka-variantiv-stvorennja-spectribunalu-dla-rosii-mzs.html>

96. Україна притягне до відповідальності за злочин агресії вище політичне та військове керівництво РФ, – в ОП розповіли про проєкт міжнародного суду. Цензор. Нет. 21.07.2022. URL: https://censor.net/ua/news/3355672/ukrayina_prytyagne_do_vidpovidalnosti_za_zlochyn_agresiyi_vyshe_politychne_ta_viyiskove_kerivnytstvo

97. Україна, Польща та Литва створили спільну робочу групу щодо воєнних злочинів РФ. Європейська правда. 25.03.2022. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/03/25/7136657/>

98. Фінляндія приєдналася до групи країн, що працюють над покаранням Росії за злочин агресії. Українська Правда, Європейська Правда. 3 лютого 2023 року. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/3/7387783/>

99. Через повномасштабну війну росії проти України у нашій державі безвісти зникло 15 тисяч людей. Укрінформ. 5 грудня 2022 року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3628190-cerez-povnomasstabnu-vijnu-rf-v-ukraini-bezvisti-znikli-15-tisac-osib.html>

100. Шевченко С. Резолюція Генасамблеї про репарації – перший крок до конфіскації активів РФ – британський юрист. Радіо Свобода. 15 листопада 2022 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/reparations-ukraine-gemeral-assembly-un-russia-war/32132159.html>

101. Шмигаль оголосив про запуск фінансового та енергетичного «Рамштайнів». ЦЕНЗОР.НЕТ. 24 січня 2023. URL: https://censor.net/ua/news/3395387/shmygal_ogolosyv_pro_zapusk_finansovogo_ta_energetychnogo_ramshtayniv

102. Щербань Є.В. Проблеми визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду на національному рівні. Невідкладні заходи з протидії російської агресії: політичні, юридичні, економічні, управлінські та соціальні аспекти: збірник науково-практ. конфер. /Національна академія державного управління при Президентіві України, Представництво Президента України в АРК (м. Київ, 4 вересня 2018 р.). Київ, 2019. URL: <http://www.ppu.gov.ua/wpcontent/uploads/2018/11/materyalnauchnopraktycheskoj-konferentsyy-neotlozhnye-mery-po-protyvodejstvyyu-rossyjskoj-agressyy-yzkryma.-polytycheskye->

yurydycheskye-ekonomycheskye-upravlencheskye-y-sotsyalnye-aspekty
04.09.2018.pdf

103. Як ЄС та МКС допомагають Україні в розслідуванні воєнних злочинів РФ. DW.COM. 7.06.22. URL: <https://www.dw.com/uk/yak-yes-ta-mks-dopomahaiut-ukraini-v-rozsliduvanni-voiennykh-zlochyniv-rf/a-62051363?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>

Information about the authors:

Basysta Iryna Volodymyrivna,

Doctor of Legal Sciences, Professor,
Professor at the Department of the Criminal Procedure and Criminology
Lviv State University of Internal Affairs
Member of the Academic Advisory Council under the Supreme Court
26, Horodotska str, Lviv, 79007, Ukraine

Vlasova Hanna Petrivna,

Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Worker of Science
and Technology of Ukraine,
Head of the Public Law Department
Faculty of Law and International Relations
Borys Grinchenko Kyiv University
13-B, Levka Lukyanenko str., 04212, Kyiv, Ukraine

Stratonov Vasyl Mykolaiovych,

Doctor of Law, Professor,
Professor at the Department of National, International Law
and Law Enforcement
Kherson State University,
27, Universytetska str., 73003, Kherson, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7548-0630>
Profile Google Scholar:
<https://scholar.google.com.ua/citations?user=lfvCZ0wAAAAJ&hl=ru>
Scopus Author ID: 57208740189
Web of Science Researcher ID AAX-6407-2020

КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПОНЯТТЯ ТА КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРОТИПРАВНІ ДІЇ

Батраченко Т. С.

ВСТУП

Таке явище, як колабораціонізм на сторінках історії є актуальним як в сучасному світі, так і в минулому. Це обумовлено існуванням конфліктів між державами або їх частинами та наявності осіб, які співпрацюють з ворогом із різноманітних причин, таких як особистої вигоди, ідеологічних переконань тощо. Наразі колабораціонізм характеризується, як складне суспільно-психологічне явище добровільної, зокрема ідейно-вмотивованої співпраці з ворогом у різних соціокультурних сферах життя, результатом якої є підрив національної безпеки України, створення загрози державному суверенітету, територіальній цілісності, конституційного ладу та іншим національним інтересам держави. Зокрема, посягаючи на безпеку та суверенітет держави, а тим самим становлячи серйозну загрозу для існування територіальної недоторканості країни, яку представляють колаборанти. Суспільна небезпечність колабораціонізму полягає в тому, що він може призвести до таких наслідків як: – загрозу національній безпеці шляхом впливу іншої держави на політику та суспільство країни-жертви, що може призвести до порушення національної безпеки; – скоєння злочинів проти людства, так, колаборація може сприяти здійсненню військових злочинів, геноциду та іншим злочинам проти людства, що може мати надзвичайно тяжкі наслідки для людства в цілому; – збільшення соціальної напруженості, що спричиняє соціальну напруженість в країні, зокрема, через відчуття підриву національної гідності та інших соціальних наслідків; – порушення норм міжнародного права.

Протидією зазначеному суспільно-небезпечному явищу стало прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 03 березня 2022 р. КК України (далі – КК) та доповненням статтею 111-1 «Колабораційна діяльність». Необхідність криміналізації колабораціонізму на території України існувала ще з 2014 р. – часу початку агресії російської федерації, у результаті якої частина території нашої держави виявилася окупованою.

Водночас привертає увагу поспішність, з якою ухвалювався цей та інші закони у сфері кримінально-правового регулювання в умовах воєнного часу. Оцінюючи в сукупності обставини їх ухвалення, на думку відразу спадає вислів професора Дугласа Гусака про те, що крім рішення про початок війни, жодне інше рішення, що ухвалюється державою, не є більш важливим за її присуд про те, яка поведінка повинна бути забороненою і наскільки суворим має бути покарання за неї. Лейтмотив наведеного судження полягає в тому, що рішення про зміну кола кримінально протиправних діянь та визначення їх караності має бути менш відповідальним і виваженим, аніж рішення про початок війни¹.

З огляду на суспільну небезпеку такого явища як колабораціонізм та необхідності крізь призму історичного та соціально-психологічного дискурсу знаходження детермінантів злочинності та формулюванні пропозиції щодо протидії та запобігання колабораційної діяльності.

Крім того, значущість ухваленого 03 березня 2022 р. рішення про запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність, потребує особливої уваги аналіз підстав такої відповідальності, адже відповідний закон застосовується правоохоронними органами про що свідчить офіційно оприлюднена інформація про розпочаті кримінальні провадження за ст. 111-1 КК. Установлення точного змісту цієї норми має сприяти забезпеченню плідної діяльності правозастосовувачів із належного кримінально-правового реагування на поведінку осіб, які співпрацюють з державою-агресором на шкоду інтересам України.

З огляду на вищезазначене, вважаємо питання колабораціонізму та його наслідків таким що потребує нагального дослідження, а звернення до цього питання своєчасним.

1. Визначення поняття «колаборант», «колабораціонізм»

Поняття «колаборант» та пов'язані з ним «колабораціонізм», «колабораціоніст» є похідними поняттями з латинського слова «collaborare» (співпраця). У позитивній конотації колаборація передбачає спільну діяльність або співробітництво. У негативній – зрадницьку співпрацю з ворогом².

¹ Письменський Є., Мовчан Р. Ідеологічний та культурно-освітній колабораціонізм: окремі проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2022. № 2. – С. 9-12 DOI: 10.31733/2078-3566-2022-2-8-16

² Gordon, Bertram M. The Morphology of the Collaborator: The French Case. Journal of European Studies. 1993. № 23, no. 1. p. 1

Термін «колабораціонізм» (франц. collaboration – співробітництво) часто використовується в історичній та політичній літературі для означення добровільної співпраці (на противагу вимушеній) окремих груп чи прошарків населення окупованих територій з окупантами.

Сучасне поняття колабораціонізму є змістовним соціально-психологічним та етичним явищем-феноменом, що охоплює деякі із форм державної зради-співробітництва населення з окупаційною владою, її представниками, країною-агресором через різноманітні дії у військовій, економічній, політичній, інформаційній та інших сферах життєдіяльності. Загальною метою колабораційної діяльності є завдання значної шкоди державному суверенітету, територіальній цілісності та безпеці країни. Провівши аналіз, можна виокремити основні риси та загальні ознаки колабораціонізму, зокрема це:

– наявність суб'єктів колабораційної діяльності, а саме: 1) «колаборантів», тобто громадянина чи групу громадян, що співпрацюють з державою-агресором й завдають шкоди державному суверенітету країни, громадянами якої вони є; 2) країну/представників країни-агресора з якою відбувається безпосередня співпраця;

– чітко виражений характер завдання шкоди державному суверенітету й територіальній цілісності через різноманітні форми здійснення колабораціонізму³

Відносно видів колабораціонізму залежно від бажань та переконань, які мають на меті громадяни, то найбільш поширеною серед науковців є така класифікація: вимушений, добровільний та ідеологічний. Розглянемо більш детально ці види.

1. Вимушений колабораціонізм – здійснення співпраці з окупаційною владою не з проявів власного бажання, так, наприклад, під час Другої світової війни на окупованих територіях створювалися так звані «єврейські гетто», де примусово німецьким командуванням формувалися з числа євреїв місцеві адміністрації – юденрати та поліцейські підрозділи, що виконували вказівки наглядачів. Проте, участь у так званих юденратах та поліцейських підрозділах з числа жителів гетто не гарантувала врятованого життя «вимушеним колаборантам», а лише відтермінувала їх страшний кінець.

2. Добровільний колабораціонізм – форма колабораційної діяльності, при якій населення за власним бажанням та власними переконаннями співпрацює з країною-агресором задля завдання шкоди державному суверенітету та територіальній цілісності країни. Прикладом цього може

³ Письменський Є. Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема. *Право України*. 2020. URL: <https://rd.ua/storage/attachments/11288.pdf>

бути добровільна служба у військових формуваннях країни-агресора, допомога окупаційним адміністраціям і т.д.

3. Ідеологічний колабораціонізм. За переконаннями частково спільна з двома попередніми формами колабораціонізму, адже вимушено відбувається через ідеологічні переконання, але й поєднуються добровільним характером безпосередньої діяльності⁴.

Цікавою видається позиція О. Гончаренко, який виокремлює наступні види колабораціонізму:

1. Воєнний колабораціонізм, який є одним з найпоширеніших та найвідоміших способів співпраці з окупантами: служба у військових підрозділах ворога, поліцейських органах, каральних структурах, розвідка, надання певної військової інформації, допомога противнику зі зброєю в руках. Так наприклад, військові однієї країни в силу власних переконань або примусово ставали в ряди іншої держави та допомагали їй військовим шляхом.

2. Політико-адміністративний колабораціонізм, який проявляється шляхом співпраці з окупаційними органами влади. Так, наприклад, у часи Другої світової війни у невеличких сільських населених пунктах призначались спеціальні старости, які надавали інформацію відповідним військовим формуванням, співпрацювали з країною-агресором. Сьогодні ця практика теж застосовується, під час збройних конфліктів на окупованих територіях країною-агресором призначається не лише власні представники для здійснення керівництва територією, але й певний відсоток місцевого населення-колаборантів для кращого функціонування усіх процесів життєдіяльності та кращої взаємодії з місцевими.

3. Побутовий колабораціонізм, який є однією з найпростіших форм колабораційної діяльності, і полягає у встановленні товариських, дружніх відносин між окупантами та місцевим населенням⁵.

4. Економічний колабораціонізм, за якого передбачається застосування співробітництва у різноманітних сферах та галузях економіки. Будь який людський ресурс під час війни є вкрай важливим, проте розраховувати лише на робочу силу без навичок та вмінь – є неправильним. Тож, навіть у часи війни важливим є пошук професійних

⁴ Янішевська К.Д., Крисько А.С. Загальнотеоретичні аспекти та класифікація колабораційної діяльності як кримінально-правового явища. – Вісник НТУУ «КПІ». Політологія.Соціологія.Право. № 4 (56). – 2022. – 73 с.

⁵ Гончаренко О. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії. *Чтиво*.2019. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Honcharenko_Oleksii/Problemy_instytutsiinoho_vyznachennia_termina_kolaboratsionizmu_ioho_vydiv_ta_oznak.pdf?PHPSESSID=o001hmfhdenos08s30k2n465r4

кадрів: інженерів, сільськогосподарських фахівців, кваліфікованих спеціалістів. Крім цього, важливим є співробітництво з усіма сферами економіки, тобто з власниками різноманітних підприємств, керівників структур, головними фахівцями, які дають змогу ефективно налагодити роботи на економічно важливих під час війни спорудах та базах.

5. Культурно-духовний колабораціонізм. Важливим важелем під час війни, збройного конфлікту або ж навіть просто звичайної підтримки тоталітарного та суворого режиму в країні є пропаганда та культурно-духовна робота з населенням. У контексті колабораційної діяльності це також є поширеним методом взаємодії місцевого населення з окупаційною владою – шляхом залучення місцевих колаборантів до просвітницько-культурної роботи та так званого «промивання мозку». Однією з найпоширеніших форм культурного співробітництва була діяльність окупаційної преси в Україні. Багато газет і журналів так чи інакше допомагали нацистам і їх союзникам деморалізувати, дезорієнтувати і відверто вводити в оману місцеве населення. Також цей вид колабораціонізму своє втілення реалізовував й на базі музейних установ, театрів, бібліотек, церков та інших закладів культури тодішнього місцевого населення⁶.

Сучасні дослідники розмежовують колабораціонізм, що передбачає наявність політичної угоди з окупантом, «кооперування» з окупаційною владою у цивільних галузях, а також «спільне ведення війни» (англ. *co-belligerence*) на боці окупаційних сил. Окрім цього, за сферами діяльності розрізняють як побутовий, адміністративний, економічний, військовий, політичний та військово-політичний види колабораціонізму. Для окупованих європейських країн найхарактерніший був політичний та військовополітичний колабораціонізм. Він проявлявся у створенні номінально незалежних урядів чи адміністративних інституцій, організації пронацистських рухів та партій (Франція, Норвегія, Данія, Нідерланди, Греція, Сербія, Угорщина)⁷. Саме ситуація Другої світової війни внесла істотні корективи щодо негативного значення цього терміну, який отримав негативне тлумачення.

Так, колабораціонізм почали трактувати таким чином, як «допомога ворогу», «підтримка окупаційних сил», «робота, спрямована проти фундаментальних національних інтересів», «зрада» або «державна зрада» чи навіть «танці під музику окупантів». Як свідчать історики,

⁶ Горобець В. Економічний та культурний колабораціонізм: формула співпраці. Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. 2020. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/26.04.2020/pdf/VIM_27_2020-84-106.pdf

⁷ В.Чачава Грузинський колабораціонізм у другій світовій війні / Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2015. Випуск 6. С. 157–163.

колабораціоністським первісно називався уряд маршала Анрі-Філіпа Петена, що був утворений в окупованій гітлерівцями Франції (Режим Віші) через укладення з ними угоди про співпрацю. Саме таким чином офіційно був позначений принцип взаємовідносин гітлерівської Німеччини і Режиму Віші⁸. Звідси походить усталене дотепер загальне розуміння колабораціонізму як співпраці населення окупованих територій або громадян окупованої держави з ворогом (окупантом)⁹.

Крім того, проблема колабораціонізму громадян СРСР у роки Другої світової війни тривалий час спотворювалася радянською історіографією, яка, у дусі марксистсько-ленінської догматики, безапеляційно накладала клеймо «зрадників Батьківщини» та «колабораціоністів», не вдаючись до аналізу причин поведінки як окремих осіб та і цілих народів. Так, кримські татари одними із перших були віднесені радянськими органами влади до «запроданців, активних пособників і ставлеників німецько-фашистських окупантів», що призвело до трагічних наслідків¹⁰.

Також, неможна залишити поза увагою співпрацю з окупантами, до якої вдавалися національно-визвольні рухи з метою створення власних самостійних державних утворень (валлонські рексисти (Бельгія), бретонські безенперротівці (Франція), хорватські усташі (Югославія), словацькі глінківці (Чехословаччина)¹¹.

Термін «колабораціонізм» вперше з'явився у Франції, частина політикуму якої ще у 1940- му році відмовилася від опору агресії Німеччини і стала на шлях співробітництва з нацистським урядом.

Повоєнне облаштування європейського світу обумовило нагальність вирішення проблеми щодо покарань тих осіб, хто співпрацював з нацистами, а також визначення норм кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність. Практика покарань у європейському світі була унормована переважно за такими злочинами як, державна зрада, злочини проти порядку несення військової служби і злочини проти людяності.

У цілому, в роки Другої світової війни, соціально-політичне явище колабораціонізму стало притаманним не тільки Франції, але практично

⁸ Hoffmann, Stanley. Collaborationism in France during World War II. The Journal of Modern History. 1968. vol. 40, no. 3. pp. 375 – 395.

⁹ Топоркова М.Н., Понаморенко С.О., Онищенко О.Т. Проблемні питання законодавчого регулювання кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність (стаття 111-1 КК України) / Журнал «наукові інновації та передові технології». – Серія «Державне управління», Серія «Право». – № 7(9). – 2022. С. 270.

¹⁰ Гуліма О. Колабораціонізм кримських татар у роки другої світової війни: причини і наслідки. – Наукові записки: Серія Історія. – № 2. – 2017. – с. 38-39.

¹¹ В.Чачава Грузинський колабораціонізм у другій світовій війні / Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2015. Випуск 6. С. 163.

кожній окупованій нацистським агресором країні. А значить, це поняття швидко увійшло до політико-юридичного лексикону у виключно негативному значенні.

У радянські часи, французьке за походженням слово «колабораціонізм», майже не вживалось. А для кваліфікування злочинної співпраці з гітлерівськими окупантами у військовій та політичній сфері активно використовувались юридичні категорії «пособництво» та «державна зрада».

Так у повоєнній Франції «державна зрада» або колабораціонізм охоплювали такі дії: носіння зброї, змова з іноземною державою з метою ведення збройних дій проти Франції, змова з ворогом держави з метою переходу його на територію Франції, постачання ворогові озброєння, людської сили, коштів, провіанту, ослаблення моралі французьких збройних сил, кореспонденція з ворогом, надання іноземній державі інформації, що становить дипломатичну таємницю, особою, яка має офіційний доступ до неї, надання будь-яким громадянином Франції чи іноземцем іноземній державі інформації «таємниці національної оборони», тобто військової, політичної, економічної та промислової інформації¹².

У Норвегії учасників німецьких військових та поліцейських формувань із числа норвежців у 50-х роках було також засуджено за державну зраду.

У Польщі після завершення війни була запроваджена відповідальність за співпрацю з окупаційною владою шляхом співучасті в переслідуванні цивільного населення та військовополонених з політичних, національних, етнічних або расових причин, або в завданні шкоди особам на території Польщі, у вимаганні визнання провини шляхом погрози донесенням на особу окупаційній владі та в допомозі у спонуканні до вчинення перелічених вище злочинів. Покараннями за ці злочини була смертна кара, ув'язнення, конфіскація майна та тимчасове обмеження громадянських прав¹³.

Повоєнна Польща інкорпорувала у своє законодавство Нюрнберзькі принципи а отже, на цій підставі було криміналізовано членство в «організаціях, метою яких було вчинення злочинів проти миру, воєнних злочинів, злочинів проти людяності», що охоплювало Нацистську

¹² Hoffmann S. Collaborationism in France during World War II. *The Journal of Modern History*. Vol. 40, No. 3. 1968. P. 375–395.

¹³ Долгорученко О. Колабораціонізм як феномен війни та наукове поняття в межах історико-правових досліджень. – Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. № 56. – 2022. – С. 16-18 DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.56.4>

партію, Гестапо, СС та СД, та встановила відповідальність для лідерів таких організацій¹⁴.

У радянській історико-правовій науці поняття «колабораціонізм» майже не вживалось. А для кваліфікування злочинної співпраці з гітлерівськими окупантами у військовій та політичній сфері активно використовувались юридичні категорії «пособництво» та «державна зрада».

Жителі окупованих територій СРСР, які воювали у збройних силах Німеччини та співпрацювали з фашистами дістали специфічну назву «гіві» (від нім. – добровільні помічники). Відповідно до Декрету від 24 червня 1942 року була вперше встановлена кримінальна відповідальність за «пособництво ворогу» [2, с. 48].

Після 1947 року у статті 58-1 Кримінального кодексу РСФСР з'являються такі суміжні поняття до колабораціонізму, як «контрреволюційна діяльність» та «зрада Батьківщині». Так, відповідно до статті 58-1а, зрадою Батьківщини вважались дії, вчинені громадянами СРСР, що спричиняли шкоду військовій міцності СРСР, а також створювали загрозу державній незалежності або недоторканності території СРСР. А статтею 58-10 Кримінального кодексу РСФСР було передбачено покарання за «пропаганду або агітацію, яка містить заклик до повалення, підризу чи ослаблення Радянської влади або до вчинення інших контрреволюційних (зрадницьких дій) злочинів [9].

Таким чином, відмінність юридичної практики покарань за колабораційні діяння у країнах Європи та СРСР обумовлена політичними, соціально-психологічними, економічними умовами життя, а також особливостями реалізації окупаційного режиму. Як зазначає український вчений В. Дзьобак сприяння окупантам на землях східної Європи, зокрема в Україні або країнах Балтії, переважно характеризувалось своєю антиколоніальною спрямованістю та пов'язувалось із відновленням status quo, що існувало до включення їх до складу Радянського Союзу. У вищезначених регіонах виокремився державний і індивідуалістичний (приватний) колабораціонізм, які мали різну природу. Якщо перший був орієнтований на відновлення державності за допомогою нацистської Німеччини, то другий скоріше носив характер їх ідеологічного неприйняття і негативного ставлення до радянської системи. Слід зауважити, що ті, хто знаходився в окупації не обов'язково підтримували ідеологічно владу загарбників, співпраця могла бути умовою фізичного «виживання».

Оскільки колабораціонізм на окупованих територіях СРСР носив масовий характер, покарання за такі дії були суворими. Колабораціонізм

¹⁴ Wróbel A. The thought of john paul ii about the totalitarianism. *Philosophy, economics and law review*. Volume 1, 2021. P. 160–171. 162.

розумівся як контрреволюційна діяльність – антирадянський або антидержавний рух. Співпраця з ворогом це був найтяжчий злочин воєнної доби і передбачав максимальне покарання. Практика ж покарань в Європі не була однаковою, тут переважно превалювали покарання за адміністративні і економічні злочини проти держави у вигляді позбавлення свободи чи громадянських прав.

В Україні колабораціонізм, як феномен політико-правової дійсності часів радянсько-німецької війни, починає вивчатися з 90-х років ХХ століття.

Перші спроби теоретичного обґрунтування наукового поняття «колабораціонізм» здійснили такі вітчизняні науковці, як О. Потильчак, М. Коваль, О. Лисенко, Т. Вронська, С. Кульчицький.

Праці А. Боляновського, В. Вериги, О. Литвина, І. Дерейка, С. Дробязка, О. Марушенка, Г. Мамулія, І. Муковського, Б. Ковалю, М. Семіряги, В. Сергійчука та В. Шайкан суттєво розширили та конкретизували поняття колабораціонізму у контексті типів та форм «співробітництва з окупантами» періоду війни.

Фактично, сьогодні у історико-правовій науці сформовано три основні підходи до розуміння означеного поняття як феномену періоду Другої світової війни, а саме: – це будь-яке співробітництво з окупантом, відповідно, таке явище заслуговує морального осуду¹⁵; – це складне, неоднозначне суспільно-психологічне та етичне явище, що виникає в результаті взаємодії суб'єктів комунікативного процесу (окремих індивідів, певних політичних організацій) з окупантами. Це добровільна або вимушена співпраця з ворогом у будь-яких сферах життя: політичній, військовій, економічній, побутовій, соціокультурній¹⁶; – це усвідомлене, добровільне та зумисне співробітництво з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй державі та її союзникам¹⁷.

Співробітництво з німецько-фашистським загарбниками, за радянським законодавством повоєнних років, вважалося не лише військово-політичне співробітництво, а й безпосередня ініціативна робота в адміністративних органах окупантів та дуже широка палітра інших видів діяльності пересічних громадян на всіх посадах і робочих місцях установ та закладів, що функціонували на захопленій нацистами території.

¹⁵ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів, 2003. 686 с. 32

¹⁶ Шайкан В. Колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни: причин виникнення, особливості, масштаби. Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ. 2005. С. 44–51.

¹⁷ Дерейко І. Колабораціонізм, поняття. Енциклопедія історії України: Т. 4. Київ. 2007. 528 с.

В академічному тлумачному Словнику української мови колабораціонізм і досі трактується як зрадницьке співробітництво винятково з фашистськими загарбниками в окупованих ними країнах під час Другої світової війни¹⁸.

Однак, Наразі, в умовах сьогодення, а саме повномасштабної війни з росією, у істориків та теоретиків права виникає необхідність переосмислення змісту поняття «колабораціонізм», з метою трактування поняття та визначення складу злочину державної зради або колабораційних діянь в умовах сучасної війни.

Саме повномасштабний наступ ворога у лютому 2022 року змусив українських законодавців звернутися до криміналізації такого поняття як «колабораційна діяльність».

Як юридичне, політичне та кримінально-правове явище у вітчизняному законодавстві поняття «колабораціонізму» вперше почало застосовуватися після анексії Кримського півострову, подій на Сході України та повномасштабного вторгнення російської Федерації 24 лютого 2022 року.

Так, ст. 10 проекту Закону України «Про забезпечення прав та свобод та правовий режим на тимчасово окупованій території» було застосовано положення про співпрацю з державою окупантом, однак слово «колабораціонізм» на той час нормативно не використовувалось.

У 2019 р. Верховною Радою України було ухвалено законопроект «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливості застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки», однак слід зауважити, спроби по утвердженню закону про колабораційну діяльність так і не були не завершеними. На те було три головні причини: відсутність чіткого розмежування між видами колаборації, неточність й розмитість формулювань проектів закону, тодішня політична еліта проросійського характеру в Україні впевнено заперечувала прийняття цих законів в будь який із версій. Проте ситуація змінилась з початком повномасштабного вторгнення російської Федерації на територію України¹⁹.

¹⁸ Reznik O., Andriichenko N., Zvozdetska I., Zarosylo V., (2020). Assessing the activities of the police as a part of the national security sector: experience and prospects. *Revista Género E Interdisciplinaridade*, 1(01). DOI <https://doi.org/10.51249/gei.v1i01.32>

¹⁹ Янішевська К.Д., Крисько А.С. Загальнотеоретичні аспекти та класифікація колабораційної діяльності як кримінально-правового явища. – Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. № 4(56). – 2022. – 71 с.

Таким чином, після довготривалого обговорення, 3.03.2022 року, Верховна Рада ухвалила законопроект № 5144 – «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)»²⁰. Це зміни до Кримінального кодексу, згідно з якими так званих колаборантів – людей, які підтримують будь-яку форму агресії росії проти України, а також не визнають суверенітету України та висловлюються про це публічно, – можуть покарати.

Вкрай визначним та необхідним у законопроекті стала пропозиція щодо запровадження кримінальної відповідальності за пропаганду «колабораціонізму» та публічні висловлювання на підтримку російської федерації, її окупаційної адміністрації та підтримуваних ними незаконних збройних формувань.

15.03.2022 року вступив у силу Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність». В пояснювальній записці до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» передбачено, що колабораціонізм як явище підриває національну безпеку України та становить безпосередню загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності, конституційного ладу та іншим національним інтересам України, тому повинен нести за собою відповідальність, встановлену законом²¹. Таким чином, у статті 111-1 Кримінального кодексу України було встановлено кримінальну відповідальність за колабораціонізм, як особливу форму державної зради.

2. Юридичний аналіз кримінального правопорушення передбаченого ст. 111-1 Кримінального кодексу України

Цікавим, з точки зору законодавчої техніки, видається кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність в країнах Європейського союзу. В цих країнах колаборація з окупантами або іншими ворогами країни зазвичай розглядається як серйозне злочинне діяння, що може мати наслідки для національної безпеки та суверенітету країни. У

²⁰ Пояснювальна записка до проекту закону України «Про заборону колабораціонізму». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ GH4RE00A>

²¹ Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» (№ 2108-IX). URL: <https://www.ukrinform.ua/tubric-ato/3430808-zakon-pro-kriminalnu-vidpovidalnist-zakolaboracionizm-nabuv-cinnosti.html>

зв'язку з цим, більшість країн ЄС передбачають кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність.

Кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність, так само як і в Україні, зазвичай, передбачається в законодавстві країн ЄС у вигляді окремої норми. Наприклад, у Франції колабораційна діяльність передбачається статтею 411-1 Кодексу кримінального кодексу та карається позбавленням волі на строк до десяти років та штрафом до 150 000 євро. У Німеччині колаборація з ворогом країни карається згідно з статтею 80 Кримінального кодексу та може призвести до довічного ув'язнення.

Литовська Республіка, у кримінальному законодавстві якої міститься стаття 120 КК Литовської передбачає відповідальність як окрема форма діянь визначених статтями 117 («Зрада») та 118 («Надання допомоги іншій державі у здійсненні діяльності, ворожої до Литовської Республіки») Кримінального Кодексу Литовської Республіки²².

В Кримінальному кодексі України передбачено відповідальність за колабораціонізм, як особливу форму державної зради, яка полягає у військовому, політичному, економічному, адміністративному, культурному, інформаційному, медійному співробітництві громадянина України з державою-агресором або її представниками, створеними чи підтримуваними нею незаконними збройними формуваннями, яке завдало шкоди державному суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України.

Так у статті 111-1 «Колабораційна діяльність» чітко окреслені її форми, які тягнуть за собою кримінальну відповідальність, а саме:

- участь у збройному конфлікті на боці держави-агресора;
- публічні заклики, спрямовані на підтримку чи співробітництво з державою-агресором та/або окупаційною владою;
- організація та проведення під контролем держави-агресора виборів, референдумів, опитувань, плебісцитів та інших форм безпосереднього волевиявлення громадян на тимчасово окупованих територіях;
- організація та участь у проведенні інформаційних компаній, спрямованих на забезпечення підтримки держави-агресора при здійсненні нею збройної агресії проти України

²² Топоркова М.Н., Понаморенко С.О., Онищенко О.Т. Проблемні питання законодавчого регулювання кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність (стаття 111-1 КК України) / Журнал «наукові інновації та передові технології». – Серія «Державне управління», Серія «Право». – № 7(9). – 2022. С. – 271-272.

– розміщення для загального перегляду у мережі Інтернет закликів до підтримки дій держави-агресора у здійсненні нею агресивних дій, розгортанні збройного конфлікту проти України;

– вступ на посади в органах, самопроголошених чи створених державою-агресором, які виконували чи виконують на тимчасово окупованій території функції;

– передача матеріальних та нематеріальних ресурсів регулярним військам держави-агресора, радникам, інструкторам і найманцям, що направлені державою-агресором, а також незаконним збройним формуванням тощо²³.

Вже в перші дні з моменту набуття законної сили ст. 111-1 ККУ було зареєстровано провадження за фактами учинення цих злочинних діянь. За даними ДБР, станом на 18.04.2022 р. зареєстровано понад 240 кримінальних проваджень за державну зраду та колабораціонізм. Проте ці дані постійно оновлюються²⁴. Це свідчить про динаміку такого суспільно-небезпечного діяння як колабораціонізм, а отже знаходження кримінально-правових заходів боротьби із таким явищем.

Крім того, згідно даних Офісу Генерального прокурора, перший обвинувальний акт за вчинення колабораційної діяльності (ст. 111-1 Кримінального кодексу) був направлений до суду 30 березня 2022 року. Досудовим розслідуванням встановлено, що мешканець м. Краматорська записав на мобільний телефон відео, у якому заперечував здійснення збройної агресії РФ проти України та публічно закликав громадян до підтримки незаконних рішень і дій держави-агресора. У подальшому він виклав запис на власну сторінку у соціальній мережі TikTok²⁵.

Формами вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК України, є публічне заперечення здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України та публічні заклики до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації, співпраці з державою агресором. Цей кримінальний проступок вчиняється у формі активної поведінки – дії: публічного заперечення чи публічних закликів. При цьому публічним вважається

²³ Сайт Верховної Ради України. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3862>

²⁴ Сайт Державного бюро розслідування. URL: <https://dbr.gov.ua/news/za-rik-vid-pochatku-vijni-dbr-rozslidue-majzhe-1-tis.-300-kriminalnih-provazhen-shhodo-zlochinv-proti-nacionalnoi-bezpeki-infografika>

²⁵ Сайт Liga Zakon. В Україні скеровано до суду перший обвинувальний акт за колабораціонізм. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/210314_v-ukran-skerovano-dosudu-pershij-obvinualniy-akt-za-kolaboratsionizm

поширення закликів або висловлення заперечення до невизначеного кола осіб, зокрема у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації²⁶.

Заперечення (публічне) здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України становить таку поведінку, що полягає у відкритому вираженні думки про те, що зазначені факти є такими, які реально не встановлені або відсутні, а так само відкритому спростуванні цих фактів.

Підтримка рішень агресора (з тих же самих підстав – лише підтримка схвалення) – це інформаційна дія, яка демонструє позитивне (схвальне) ставлення фізичної чи юридичної особи до рішень відповідних суб'єктів.

Під рішенням слід розуміти не лише ті чи інші нормативно-правові або інші формалізовані акти агресора, але й обрання певного варіанту поведінки, виконання, здійснення чогось. Підтримка рішень – це з одного боку окремий випадок підтримки дій, адже прийняття певного рішення, доведення його до відома адресатів і його реалізація є сукупністю певних дій. З другого боку – рішення агресора з соціально-політичної (змістовної) точки зору може полягати не лише в діях, а й у бездіяльності. Прикладом рішення-бездіяльності може бути невиконання агресором вказівок Генеральної Асамблеї чи Ради Безпеки ООН, Міжнародного Суду ООН, невиконання домовленостей щодо безпеки гуманітарних коридорів або інше невчинення дій, що впливають із домовленостей з Україною (суб'єкт таким чином може закликати підтримати рішення агресора про невчинення відповідних дій).

Дії та рішення агресора можуть бути різними, однак це не будь-які дії чи рішення. Вони повинні бути релевантними до безпосереднього об'єкта цього кримінального правопорушення, тобто заподіювати шкоду охоронюваним цією статтею відносинам або створювати реальну небезпеку її заподіяння. Публічні заклики до позитивних або нейтральних (не релевантних) стосовно цього об'єкта дій та рішень агресора не можуть вважатися колабораційною діяльністю. Не можуть, наприклад, кваліфікуватися за цією статтею публічні заклики до схвалення рішення агресора щодо виведення військ з території України чи проведення переговорів, за умови якщо такі рішення не спрямовані на ігнорування національних інтересів України²⁷.

²⁶ Сайт Верховної Ради України. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3862>

²⁷ Рубашенко А.М. Публічні заклики до підтримки дій агресора та до співпраці з агресором: проблеми інтерпретації законодавчої новели. Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. С. 135-137.

Погодившись із думкою Є.О. Письменського, видається не правильним вважати, що заперечення, крім зазначеного, має також охоплювати виправдання або применшення здійснення збройної агресії проти України тощо, як про це пише М. Хавронюк²⁸. Тотожні діяння за наявності для того підстав можуть утворювати склад іншого кримінального правопорушення – передбаченого ст. 436-2 КК.

Заклики (публічні), про які йдеться у ч. 1 ст. 111-1 КК, передбачають відкрите звернення до певного кола осіб, що містить ідеї, погляди чи вимоги, спрямовані на те, щоб схилити цих та інших осіб до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України²⁹.

Важливим аспектом кваліфікації є застосування за ч. 1 ст. 111-1 КК при якому караються лише відповідні «заклики». Певні ж «дії», спрямовані на підтримку рішень та/або дій держави агресора, визнаються не колабораційними, а відмінним від них пособництвом державі агресору (ст. 111-2 КК), суб'єктами якого, визначені не тільки громадяни України, а й іноземці та особи без громадянства, за винятком громадян держави-агресора³⁰.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони для проаналізованих видів діяння у межах ідеологічного та культурно-освітнього колабораціонізму є обстановка злочину, що проявляється у їх вчиненні публічно та характеризує їх як такі, що мають підвищену суспільну небезпеку.

Установлюючи ознаку публічності, треба виходити із сукупності обставин, що характеризують час, місце, обстановку здійснення відповідних закликів тощо. Кількість (коло) осіб, яка може характеризувати публічність, хоч і вважається невизначеною, але мінімально має становити не менше двох осіб. Верхньої кількісної межі визначення публічності немає. Заклики, які спрямовані щодо однієї

²⁸ Хавронюк М. Колаборанти з точки зору Кримінального кодексу. *Ракурс*. 2022. URL: racurs.ua/ua/b222-kolaboranti-z-tochki-zoru-kriminalnogo-kodeksu.html.

²⁹ Письменський Є. О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти) : наук. нарис. Сєверодонецьк, 2020. 121 с.

³⁰ Сайт Верховної Ради України. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3862>

конкретної особи, можуть оцінюватися як підбурювання до вчинення кримінального правопорушення³¹.

Протиправне діяння передбачене ч. 1 ст. 111-1 КК, треба відмежовувати від ст. 436-2 КК. Так, зазначені кримінальні правопорушення мають декілька об'єднаних об'єктивних ознак, що зумовлює виникнення проблем їх правильної кваліфікації. Так, в ч. 1 ст. 111-1 КК передбачено відповідальність за публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, натомість ч. 1 ст. 436-2 кримінально караним вважається заперечення збройної агресії російської федерації проти України, розпочатої у 2014 році.

В цьому випадку основною ознакою, що слугує відмежуванням відмежування є суб'єкт кримінального правопорушення. Відповідно ним може бути є громадянин України (спеціальний суб'єкт) у разі вчинення колабораційної діяльності. Проте суб'єкт виправдування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії російської федерації проти України, глорифікація її учасників – загальний, тобто це може бути як громадянин України, так і громадянин іноземної держави, особа без громадянства³².

Наступною є ознакою, за якої можна здійснити відмежування, – обстановка. Так, для кримінального правопорушення, передбаченого ст. 436-2 КК, зазначена ознака не є обов'язковою для об'єктивної сторони (заперечення збройної агресії російської федерації проти України може здійснюватися навіть в індивідуальній бесіді), то для кримінального правопорушення, ознаки якого містить ч. 1 ст. 111-1 КК, потрібно встановити публічність вчинення відповідних актів поведінки. Разом з тим передбачена ч. 3 ст. 436-2 КК кваліфікуюча ознака у виді використання засобів масової інформації так само може означати публічність вчинення відповідних дій, що в такому випадку ускладнює відмежування розгляданих складів кримінального правопорушення.

Крім того, варто акцентувати на місці вчинення злочину «колабораційна діяльність» не є винятково тимчасово окупована територія. Нерідко навіть упродовж доби ворог може неодноразово захоплювати нашу територію, окремі населені пункти, які потім звільняються ЗСУ. Тобто колабораційна діяльність за ст. 111-1 Кодексу може вчинятися на будь-якій території України, зокрема й на контрольованій українською владою, а також на території іноземної

³¹ Маслова О. О. Вчинення злочину в обстановці публічності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2017. № 27. С. 98–100.

³² Сайт Верховної Ради України. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3862>

держави, не виключено – і з території держави-агресора. Все це означає, що злочин може вчинятися дистанційно (стосовно тимчасово окупованої території). Співпраця з окупаційною владою (у буквальному розумінні слова «влада»), що утворюватиме склад колабораційної діяльності, можлива в різних формах. Це означає, що місцем вчинення злочину не завжди може бути «незаконний орган влади, створений на тимчасово окупованій території» (частини 1, 3, 6, 8 ст. 111–1).

Якщо громадянин України з використанням засобів масової інформації (тобто публічно) заперечує збройну агресію російської федерації проти України, розпочату у 2014 році, то вчинене варто кваліфікувати за ч. 3 ст. 436-2 КК. Викладена позиція ґрунтується на тому, що у відповідній частині між ч. 1 ст. 111-1 КК та ч. 3 ст. 436-2 КК утворилась колізія, долати яку можна спираючись на принцип верховенства права.

Кваліфікація зазначених дій за ч. 1 ст. 111-1 КК, з огляду на видимо припущені законодавчі помилки, свідчила б про порушення справедливості, інших загальнолюдських принципів і цінностей. За однакових умов вчинення з використанням засобів масової інформації виправдування або визнання правомірною збройної агресії російської федерації проти України оцінюватиметься за ч. 3 ст. 436-2 КК (з можливістю застосування значно більш суворого покарання), а ці діяння є однорівневими із запереченням такої агресії, що має виключати їх різну правову оцінку.

Здійснюючи буквально тлумачення ч. 1 ст. 111-1 КК, можна констатувати, що дії, караність яких визначає ч. 1 ст. 111-1 КК, не обов'язково становлять надання іноземній державі (іноземній організації) або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України – натомість інші види колабораційної діяльності (чч. 2 – 7 ст. 111-1 КК) можуть вважатися проявом державної зради, а отже, різновидом такої допомоги³³.

Суть колабораціонізму, що є усталеною в правовій та історичній доктрині, завжди віддзеркалює відповідну поведінку як елемент взаємодії (співпраці) з ворогом (окупантом). Поза таких відносин колабораціонізм не може існувати, що звісно не виключає потребу криміналізації подібних дій в іншому форматі. Про це, до речі, свідчить й позиція законодавця щодо обґрунтування змін до КК про запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну

³³ Письменський Є., Мовчан Р. Ідеологічний та культурно-освітній колабораціонізм: окремі проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2022. № 2. – С. 9-12 DOI: 10.31733/2078-3566-2022-2-8-16

діяльність. Парламентарі-розробники цих змін наголошували на необхідності передбачити у ст. 111-1 КК відповідальність саме за співпрацю (курсив наш) з державою-агресором, її окупаційною адміністрацією та/або її збройними чи воєнізованими формуваннями у військовій, політичній, інформаційній, адміністративній, господарській та трудовій сферах³⁴.

Крім того, у ч. 1 ст. 111-1 КК публічні заперечення та заклики можуть здійснюватися і не через зазначену співпрацю, маючи в основі особисті переконання та погляди того чи іншого громадянина України, викликані, наприклад, стійкою антиукраїнською позицією оточення, впливом відповідних пропагандистських джерел, тривалим проживанням на території держави-агресора тощо. Тобто йдеться про те, що замість характерної для колабораціонізму усвідомлюваної співпраці з окупантом, вчиняються такі дії, які перебувають поза межами колабораційної діяльності як поведінки, що завжди характеризується певним рівнем взаємодії з державою-агресором³⁵.

Співпраця з агресором – це спільна діяльність (дії чи бездіяльність), співробітництво з агресором. У власному значенні співпраця – це взаємодія з агресором, яка передбачає двосторонній зв'язок (як об'єктивний, так і суб'єктивний), однак у широкому значенні це може бути і одностороння співпраця. У такому (широкому) розумінні співпраця є тотожною підтримці-сприянню і полягає у створенні відповідних сприятливих умов для здійснення агресором його дій, спрямованих на досягнення цілей агресії (повалення чи зміна конституційного ладу України, захоплення влади, захоплення та окупація чи анексія території, утримання окупованих територій). Співпраця (сприяння) може полягати в наданні різноманітних форм допомоги – інформаційної (напр., збір і надання певної інформації, забезпечення ворожої пропаганди), фінансової (напр., перерахування коштів на відповідні банківські рахунки, надання національної чи іноземної валюти), матеріальної (надання приміщень, транспортних засобів) чи іншої (приховування слідів певної діяльності агресора, подолання супротиву мирного населення тощо). Співпраця може бути як двосторонньою, так і односторонньою (без домовленості з агресором, за

³⁴ Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» (№ 2108-IX). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3430808-zakon-pro-kriminalnu-vidpovidalnist-zakolaboracionizm-nabuv-cinnosti.html>

³⁵ Є.Письменський, Р. Мовчан Ідеологічний та культурно-освітній колабораціонізм: окремі проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2022. № 2. – С. 9-12 DOI: 10.31733/2078-3566-2022-2-8-16

власною ініціативою), як активною (напр., надання інформації чи зброї), так і пасивною, тобто бездіяльністю (напр., незабезпечення певними ресурсами військових формувань України, здійснюване відповідальними за це особами тощо)³⁶.

У ч. 2 та ч. 5 ст. 111-1 КК України відповідальність передбачена для тих, хто добровільно займатиме посади у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора. Якщо посада, яку особа зайняла добровільно в незаконному органі влади, не передбачає виконання організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, то таке кримінальне правопорушення потрібно кваліфікувати за ч. 2 ст. 111-1 КК України. Також в ч.7 встановлено кримінальну відповідальність за зайняття посад у незаконних судових і правоохоронних органах.

Як зазначає М. І. Хавронюк, посада в незаконних судових або правоохоронних органах – це посада хоча б в одному із таких органів, що створений під час окупації, яка передбачає діяльність як судді, або як працівника правоохоронного органу (у розумінні ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів»). Як зазначає вчений, зайняття посади помічника судді, судового розпорядника, іншої посади в апараті суду, прокуратури тощо необхідно кваліфікувати за ч. 2 ст. 111-1 КК України як зайняття посади, не пов'язаної з виконанням організаційно розпорядчих або адміністративно-господарських функцій³⁷. В даному випадку на зазначеному положенні зроблено акцент спеціально, оскільки у соціальних мережах трапляються так звані коментарі ст. 111-1 Кодексу, в яких помилково стверджується, що для притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність вимагається, аби особа займала будь-яку посаду саме в органах влади; суб'єктом кримінального правопорушення пропонується визнавати лише громадянина України.

В ч. 3 аналізованої статті законодавцем визначена відповідальність за здійснення антиукраїнської пропаганди у закладах освіти, що вчиняється з метою: сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення

³⁶ Маслова О. О. Вчинення злочину в обстановці публічності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2017. № 27. С. 98–100.

³⁷ Хавронюк М. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм. Аналіз статті про колабораційну діяльність із серії науково-практичних коментарів Миколи Хавронюка про зміни до Кримінального кодексу, прийняті під час воєнного стану. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-novastattya-kryminalnogo-kodeksu/>.

державою-агресором збройної агресії проти України. Також у ч. 3 ст. 111-1 КК України встановлено відповідальність за вчинення дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави агресора в закладах освіти. Відповідальність за ч. 4 ст. 111-1 КК України настає за так звану економічну співпрацю з ворогом у вигляді передачі матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та (або) збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та (або) провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території.

Так, Вироком Путивльського районного суду Сумської області у справі № 584/313/22 (провадження № 1-кп/584/118/22) від 27.05.2022 встановлено вину Особи_1 у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 111-1 КК України. За змістом мотиваційної частини вказаного судового рішення стає зрозумілим, що громадянин України Особа_1, достовірно знаючи про перебування збройних формувань та окупаційних військ російської федерації на території села Юр'єве, підтримуючи збройну агресію російської федерації проти України, діючи умисно, добровільно вступив в контакт з представниками збройних, воєнізованих формувань держави-агресора. Особа_1 повідомив, що має спеціальні технічні знання, навички у сфері ремонту легкових та вантажних транспортних засобів, а також відповідне приміщення, обладнання та інструменти для проведення ремонтних робіт, і на прохання представників держави-агресора оглянув військову техніку військовослужбовців збройних сил російської федерації, яка вийшла з ладу під час руху по території України. В ході діагностики Особа_1 встановив причини несправності та, в подальшому, особисто, добровільно та з власної ініціативи, використовуючи належне йому обладнання та інструменти, здійснив ремонт військової техніки держави-агресора³⁸.

Відповідальність за ч. 4 ст. 111-1 КК України настає за так звану економічну співпрацю з ворогом у вигляді передачі матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та (або) збройним чи воєнізованим формуванням. Неоднозначність можна простежити стосовно здійсненої диференціації кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність. Зокрема, вчинення політичного (адміністративного) колабораціонізму у формі зайняття керівних посад

³⁸ Вирок Путивльського районного суду Сумської області від 27. 05. 2022 у справі № 584/313/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104534680>.

та організації виборів до незаконних органів (ч. 5 ст. 111-1 КК) передбачає основне покарання у виді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років, тоді як основне покарання за ідеологічний колабораціонізм у формі здійснення відповідних політичних та інформаційних заходів (ч. 6 ст. 111-1 КК) становить позбавлення волі на строк від десяти до дванадцяти років³⁹.

Частиною 7 ст. 111-1 КК України встановлена відповідальність за участь у в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора чи надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України.

Виникають складнощі в практичному застосуванні законодавчої побудови ч. 8 ст. 111-1 КК України. Так, її конструкція унеможливає її правильне застосування. Вочевидь, приймаючи цю норму, законодавець мав на меті створити кваліфікований склад колабораціонізму. При цьому ознаками, що кваліфікують це злочин, мали бути суспільно небезпечні наслідки, завдані колабораційною діяльністю (загибель людей або настання інших тяжких наслідків). Але замість використання стандартної конструкції «діяння, передбачені частинами 5–7 цієї статті, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки», законодавець використав таку конструкцію «вчинення особами, зазначеними у частинах п'ятій – сьомій цієї статті, дій або прийняття рішень, що призвели до загибелі людей або настання інших тяжких наслідків». На нашу думку, найбільш оптимальною побудовою конструкції норми виключення із КК частини 8 статті 111-1 КК. У випадку настання суспільно-небезпечного наслідку у вигляді смерті через колабораційну діяльність (чи інші тяжкі наслідки), то такі дії варто кваліфікувати за сукупністю відповідної частини статті 111-1 КК та статтею про вбивство (умисне чи необережне) чи іншими статтями (залежно від характеру тяжких наслідків).

Аналіз складів кримінальних правопорушень, передбачених 111-1, свідчить про те, що в Україні нарешті було прийнято законодавче рішення з проблемою кримінально-правової протидії колабораціонізму. Стаття містить 8 частин та примітки з 4 пунктами, кожна з яких передбачає окремі форми колабораційної діяльності. Хоча проаналізовані норми важливі та необхідні, вони потребують певного вдосконалення, що стане перспективою для наступних досліджень.

³⁹ Е.Письменський, Р. Мовчан Ідеологічний та культурно-освітній колабораціонізм: окремі проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2022. № 2. – С. 9-12 DOI: 10.31733/2078-3566-2022-2-8-16

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз колабораційної діяльності в умовах війни, зокрема його поняття та кримінальна відповідальність за протиправні дії дає підстави стверджувати що колабораціонізм як в Україні так і багатьох інших державах Європейського союзу є складною проблемою, яка потребує нагального вирішення, а звернення до неї є своєчасним.

Дослідження поняття «колабораціонізм», «колаборант» в історичному та соціально-психологічному дискурсі дає можливість виокремити детермінанти злочинності у цьому ракурсі та сформулювати пропозиції щодо протидії та запобігання колабораційної діяльності.

На підставі юридичного аналізу кримінально-правової норми передбаченої статтею 111-1 Кримінального кодексу України сформовано низку визначальних положень щодо більш ефективного застосування відповідної норми у практичній діяльності.

АНОТАЦІЯ

Наразі колабораціонізм є актуальним питанням не тільки для України але і для більшості країн Європейського союзу. Це обумовлено існуванням конфліктів між державами або їх частинами та наявністю осіб, які співпрацюють з ворогом із різноманітних причин, таких як особистої вигоди, ідеологічних переконань тощо. На підставі проведеного дослідження з'ясовано, що колабораціонізм характеризується, як складне суспільно-психологічне явище добровільної, зокрема ідейно-вмотивованої співпраці з ворогом у різних соціокультурних сферах життя, результатом якої є підрив національної безпеки України, створення загрози державному суверенітету, територіальній цілісності, конституційного ладу та іншим національним інтересам держави. Зокрема, посягаючи на безпеку та суверенітет держави, а тим самим становлячи серйозну загрозу для існування територіальної недоторканості країни, яку представляють колаборанти.

Виявлено детермінанти злочинності в аспекті колабораційної діяльності та на цій підставі сформовано пропозиції щодо протидії та запобігання цього явища. На підставі юридичного аналізу кримінально-правової норми передбаченої статтею 111-1 Кримінального кодексу України сформовано низку визначальних положень щодо більш ефективного застосування відповідної норми у практичній діяльності.

Література

1. Gordon, Bertram M. The Morphology of the Collaborator: The French Case. *Journal of European Studies*. 1993. № 23, no. 1. p. 1.

2. Hoffmann S. Collaborationism in France during World War II. *The Journal of Modern History*. Vol. 40, No. 3. 1968. P. 375–395.
3. Reznik O., Andriichenko N., Zvozdetska I., Zarosylo V., (2020). Assessing the activities of the police as a part of the national security sector: experience and prospects. *Revista Género E Interdisciplinaridade*, 1(01). DOI <https://doi.org/10.51249/gei.v1i01.32>
4. Wróbel A. The thought of John Paul II about the totalitarianism. *Philosophy, economics and law review*. Volume 1, 2021. P. 160–171.
5. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів, 2003. 686 с. 32
6. Вирок Путивльського районного суду Сумської області від 27.05.2022 у справі № 584/313/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104534680>.
7. Гончаренко О. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії. *Чтиво*. 2019. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Honcharenko_Oleksii/Problemy_instytutsiinoho_vyznachennia_termina_kolaboratsionizmu_ioho_vydiv_ta_oznak.pdf?PHPSESSID=o001hmfhdenos08s30k2n465r4
8. Горобець В. Економічний та культурний колабораціонізм: формула співпраці. Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. 2020. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/26.04.2020/pdf/VIM_27_2020-84-106.pdf
9. Гулима О. Колабораціонізм кримських татар у роки другої світової війни: причини і наслідки. – Наукові записки: Серія Історія. – № 2. – 2017. – с. 38-39.
10. Дерейко І. Колабораціонізм, поняття. Енциклопедія історії України: Т. 4. Київ. 2007. 528 с.
11. Долгорученко О. Колабораціонізм як феномен війни та наукове поняття в межах історико-правових досліджень. – Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. № 56. – 2022. – С. 16-18 DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.56.4>
12. Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» (№ 2108-IX). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3430808-zakon-pro-kriminalnu-vidpovidalnist-zakolaboracionizm-nabuv-cinnosti.html>
13. Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» (№ 2108-IX). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3430808-zakon-pro-kriminalnu-vidpovidalnist-zakolaboracionizm-nabuv-cinnosti.html>

ato/3430808-zakon-pro-kriminalnu-vidpovidalnist-zakolaboracionizm-nabuv-cinnosti.html

14. Маслова О. О. Вчинення злочину в обстановці публічності. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. 2017. № 27. С. 98–100.

15. Письменський Є., Мовчан Р. Ідеологічний та культурно-освітній колабораціонізм: окремі проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2022. № 2. – С. 9-12 DOI: 10.31733/2078-3566-2022-2-8-16

16. Письменський Є. Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема. *Право України*. 2020. URL: <https://rd.ua/storage/attachments/11288.pdf>

17. Пояснювальна записка до проекту закону України «Про заборону колабораціонізму». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GH4RE00A>

18. Рубашенко А.М. Публічні заклики до підтримки дій агресора та до співпраці з агресором: проблеми інтерпретації законодавчої новели. Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. С. 135-137

19. Сайт Liga Zakon. В Україні скеровано до суду перший обвинувальний акт за колабораціонізм. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/210314_v-ukran-skerovano-do-sudu-pershiy-obvinuvalniy-akt-za-kolaboratsionizm

20. Сайт Верховної Ради України. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3862>

21. Сайт Державного бюро розслідування. URL: <https://dbr.gov.ua/news/za-rik-vid-pochatku-vijni-dbr-rozslidue-majzhe-1-tis.-300-kriminalnih-provadzhen-shhodo-zlochiviv-proti-nacionalnoi-bezpeki-infografika>

22. Топоркова М.Н., Понаморенко С.О., Онищенко О.Т. Проблемні питання законодавчого регулювання кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність (стаття 111-1 КК України) / Журнал «наукові інновації та передові технології». – Серія «Державне управління», Серія «Право». – № 7(9). – 2022. С. – 271-272

23. Хавронюк М. Колаборанти з точки зору Кримінального кодексу. *Ракурс*. 2022. URL: racurs.ua/ua/b222-kolaboranti-z-tochki-zoru-kriminalnogo-kodeksu.html

24. Хавронюк М. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм. Аналіз статті про колабораційну діяльність із серії науково-практичних коментарів Миколи Хавронюка про зміни до Кримінального кодексу,

прийняті під час воєнного стану. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-novastattya-kryminalnogo-kodeksu/>.

25. Чачава В. Грузинський колабораціонізм у другій світовій війні / Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2015. Випуск 6. С.157–163

26. Шайкан В. Колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни: причин виникнення, особливості, масштаби. Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ. 2005. С. 44–51.

27. Янішевська К.Д., Крисько А.С. Загальнотеоретичні аспекти та класифікація колабораційної діяльності як кримінально-правового явища. – Вісник НТУУ «КПІ». Політологія.Соціологія.Право. № 4(56). – 2022. – 71 с.

Information about the author:

Batrachenko Tetiana Serhiivna

Ph.D. in Law, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Law Enforcement

University of Customs and Finance

2/4, Volodymyr Vernadsky str., Dnipro, 49000, Ukraine

АНТРОПОЛОГІЧНА КОМПОНЕНТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДЕЛІКТНОСТІ

Благодарний А. М., Лисенко О. В.

ВСТУП

Розвиток України як демократичної, соціальної, правової держави передбачає попередження різних форм протиправної поведінки, однією з яких є вчинення адміністративних правопорушень. Особливої актуальності зазначена проблематика набуває у зв'язку з тим, що адміністративна деліктність становить суттєву загрозу різноплановим суспільним відносинам, оскільки систематично посягає на стабільне, кероване, упорядковане життя людей у сучасному складно організованому суспільстві. Так, за допомогою норм, що встановлюють адміністративну відповідальність, здійснюється охорона не лише тих суспільні відносин, які регулюються нормами адміністративного права, але й відносин, що регламентуються нормами цивільного, трудового, фінансового, земельного, господарського на інших галузях права, тому чинне законодавство містить великий перелік адміністративних правопорушень. Зауважимо, що зазначений перелік постійно розширюється завдяки як здобуткам науково-технічного прогресу, так і змінам у суспільному-політичному житті нашої країни. Отже, ефективна протидія, передусім запобігання адміністративній деліктності, є важливим напрямом як державної політики так і подальших досліджень різних галузей наук, зокрема, права, соціології, економіки, філософії. Варто зазначити, що проблематика протидії правопорушенням привертала увагу вчених у різні історичні періоди, адже ідея про пріоритетну роль запобігання правопорушенням перед каральною політикою існувала ще в давні часи. Якщо звернутись до вітчизняного історичного досвіду запобігання правопорушенням, то, наприклад, у пам'ятці української правової культури «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. закріплювалися публічні покарання, виконання яких у будь-якому разі впливало на свідомість інших осіб, що сприяло запобігання новим правопорушенням. Так, відповідно до артикула 23 зазначеного нормативного документа: «якщо б хто-небудь вільну чи чийсь людину чоловічої або жіночої статі украв або продав християнину, такого злодія за достовірних доказів повісити або

відрубати голову, а коли ж продасть у злодійські нехристиянські руки – четвертувати»¹.

Проте більш широкого впровадження у практичну діяльність зазначена ідея почала набувати відносно нещодавно, значною мірою завдяки зусиллям відомого італійського мислителя XVIII ст. Ч. Беккарія².

Загалом, в межах дослідження проблематики, пов'язаної з протидією адміністративним правопорушенням, зокрема, у працях таких авторів як В. Авер'янов, І. Голосніченко, Є. Додін, Л. Коваль, Т. Коломоєць, В. Колпаков, А. Комзюк, О. Кузьменко, М. Малєїн, С. Міловідова, С. Омелянчик, вітчизняною наукою основна увага приділена аналізу законодавства про адміністративні проступки, розкриттю особливостей окремих категорій реальних або потенційних правопорушників (в єдності соціальних, професійних, психологічних, гендерних та інших характеристик). Однак проблематика саме антропологічної компоненти адміністративної деліктності на сьогодні потребує ґрунтовного дослідження. Необхідним також є удосконалення форм практичної діяльності, спрямованої на попередження адміністративних проступків, із урахуванням змін, що відбуваються в соціальній, політичній і правовій системі сучасної України. Із урахуванням вищенаведеного, метою дослідження є визначення потенційних можливостей урахування антропологічної компоненти детермінації адміністративної деліктності для підвищення ефективності превентивної діяльності, що передбачає послідовне розв'язання таких задач: а) визначити антропологічні особливості детермінації різних груп правопорушень; б) запропонувати шляхи удосконалення практичної діяльності у сфері попередження адміністративної деліктності.

1. Антропологічна компонента детермінації адміністративної деліктності

Починаючи розгляд антропологічної компоненти детермінації адміністративної деліктності, тезисно окреслимо авторський підхід до деяких дискусійних термінологічних моментів. Перш за все зауважимо, що в юридичній науці немає однозначності поглядів щодо співвідношення понять «профілактика» та «попередження», а також «проступок» та «правопорушення». У науковій літературі та

¹ Права, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.) URL: <https://www.textbooks.net.ua/content/view/932/17/>.

² Міловідова С.В. Попередження та протидія адміністративним правопорушенням в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ : Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2016. С. 38.

законодавчих актах використовуються такі терміни, як «профілактика», «попередження», «запобігання», «превенція». Чимало вчених вкладають у ці поняття неоднаковий зміст, виходячи з різних рівнів, напрямів та видів попереджувальної діяльності. Оскільки детальний розгляд базових положень адміністративної деліктології не є предметом цієї праці, адже вони мають самостійний характер, хоч, безумовно, певною мірою стосуються проблематики детермінації адміністративної деліктності, то обмежимося приєднанням до висновку, що терміни профілактика та попередження можна вживати як взаємозамінні синоніми. Щодо питання співвідношення понять «адміністративного правопорушення» та «адміністративного проступку», то погоджуючись із широко представленою у юридичній літературі пропозицією розмежувати у майбутньому зазначені терміни, зауважимо, що оскільки чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) ототожнює зазначені поняття, то у роботі ці словосполучення вживаються як взаємозамінні синоніми.

Як вже зазначалось, за допомогою норм, що встановлюють адміністративну відповідальність, здійснюється охорона широкого кола суспільних відносин (лише КУпАП містить чотирнадцять глав, в яких зосереджено норми, що визначають склади більше семиста адміністративних правопорушень). Звісно, що кожній групі правопорушень, об'єднаних одним розділом КУпАП, властиві певні особливості детермінації. Розглянемо питання антропологічної компоненти попередження адміністративної деліктності на прикладі адміністративних правопорушень, які посягають на встановлений порядок управління. Щоб при дослідженні детермінації адміністративної деліктності зазначеної групи правопорушень не відволікатись на проблеми правової регламентації правовідносин, на які посягає певний проступок, розглянемо детермінацію порушення законодавства про державну таємницю (ст. 212-2 КУпАП) – проступку, що завдає шкоди одним з найбільш досконало регламентованих чинним законодавством (насамперед, Законом України «Про державну таємницю») правовідносинам.

Серед засобів боротьби з адміністративними правопорушеннями значну роль відіграє їх попередження, нейтралізація та усунення причин і умов, що їх породжують. Варто зазначити, що у адміністративно-деліктологічній літературі недостатньо приділяється увага питанням попередження адміністративних правопорушень, що примушує звертатись до інших джерел, зокрема, з питань попередження злочинності. Таке звернення вважаємо об'єктивно виправданим, зважаючи на близькість адміністративних проступків (деліктів) і кримінальних

правопорушень (злочинів). У літературних джерелах зазначається, що названі види правопорушень як соціальні явища дуже близькі між собою, а межі між ними досить рухливі і надто умовні³. Доречно навести висловлювання К. Маркса, який розглядаючи застосування закону щодо малолітніх правопорушників, зробив висновок про те, що від позиції офіційного суспільства певною мірою залежить кваліфікація деяких порушень як злочинів чи тільки як проступків. Така розбіжність термінології, зазначав він, є далеко «не байдужою», тому що вирішує тисячі людських долі і визначає моральну «фізіономію суспільства»⁴, отже при дослідженні адміністративної деліктності варто звертатись не лише до джерел з адміністративної деліктології, а також і з кримінології. Тим більше, що історія попередження правопорушень бере початок ще з тих часів, коли не існувало поділу правопорушень на адміністративні проступки та злочини.

Розглянемо більш докладно детермінацію адміністративної деліктності, а також заходи, спрямовані на її попередження. Відповідно до загальнофілософських підходів у науковій літературі причина визначається як явище, що безпосередньо зумовлює, породжує інше явище (наслідок); умови – як сукупність тих, незалежних від причини явищ, що перетворюють у дійсність вміщені у причині можливості породження наслідку. Керуються цими філософськими позиціями і представники юридичних наук, розглядаючи причини та умови правопорушень окремо, **визначаючи причину як сукупність тих факторів**, які в порівнянні з іншими створюють основні чинники, що визначають поведінку суб'єкта, і забезпечують найбільш високу можливість вчинення делікту особою при певних обставинах⁵.

Проте іноді висловлюється думка про «повну причину», тобто сукупність всіх обставин, які зумовлюють настання певного наслідку. Так, М. Малєїн зазначає, що у міру перенесення аналізу від одиничного (конкретного правопорушення) до особливого (їх виду) і загального (сукупності правопорушень) взаємозв'язок між детермінантами (причинами та умовами) ускладнюється, і різниця між причинами та

³ Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2004. С. 172.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 30 т. Изд. 2-е. Москва: Госполитиздат. Т. 13. 1959. С. 516.

⁵ Dembitska, S. Administrative Delict as Danger of Increase of Offences. Juridical scientific and electronic journal. 2019. № 5. DOI: <http://dx.doi.org/10.32782/2524-0374/2019-5/35>

умовами значно скорочується. Зважаючи на це, можна говорити про «причини-умови» порушень⁶.

Усі чинники (детермінанти) правопорушень прийнято поділяти на суб'єктивні та об'єктивні. При цьому до суб'єктивного відносять усе те, що залежить від людини, і навпаки, об'єктивний означає, що предмети, властивості та відносини існують поза суб'єктом і незалежно від нього. Слід погодитися з думкою В. Ремньова, який, досліджуючи проблеми причинності порушень законності в державному управлінні, вказував, що загальна причина такої протиправної поведінки полягає у взаємодії об'єктивних і суб'єктивних соціальних факторів. Причина ж конкретного порушення може бути пояснена поведінкою людей, оскільки будь-яке порушення проходить через волю і свідомість людини⁷.

Виходячи з такого твердження, можна дійти висновку, що суб'єктивні чинники і є переважно причинами вчинення правопорушень, об'єктивні ж чинники – умовами.

Вважаємо, що навіть для такої специфічної групи адміністративних правопорушень, як порушення законодавства про державну таємницю, характерні загальні детермінанти адміністративної деліктності. До загальних причин адміністративних правопорушень у науковій літературі як правило відносять: недостатнє врахування законів управління у змісті рішень, що приймаються; неповноту або нечіткість правового регулювання суспільних відносин; слабкість соціального контролю; недостатньо високий рівень правосвідомості учасників адміністративних правовідносин; відхилену від правових і моральних норм поведінку окремих громадян, яка може бути зумовлена відсутністю належного виховного впливу на людину, та інші причини. Поряд із загальними чинниками, що породжують явище в цілому, в даному випадку адміністративну деліктність, виділяють також причини і умови певних видів (категорій, груп) правопорушень. Є. Додін зауважує, що особи, які вступають у конфлікт зі встановленими правилами, що діють у сфері державного управління, характеризуються індивідуалістично-анархічною антисоціальною спрямованістю, а це означає, що пояснення причин існування у суспільстві адміністративної деліктності потрібно шукати в дії тих факторів, які сприяють формуванню (хоча й неглибокої і незначно відхиленої від системи

⁶ Малєин Н. Правонарушение: понятие, причины, ответственность: монография. Москва: Юридическая литература, 1985. С. 82.

⁷ Ремнёв В.И. Социалистическая законность в государственном управлении: монография. Москва: Наука, 1979. С. 159.

ціннісних орієнтацій, сприйнятих у нашому суспільстві), антисуспільної установки, що має анархо-індивідуалістичну спрямованість⁸.

Не заперечуючи проти дії вказаного чинника, який визначає стан адміністративної деліктності, слід зауважити, що, на нашу думку, визначального впливу на поведінку осіб, які вчинюють порушення законодавства про державну таємницю, цей чинник не матиме. Пояснюється це тим, що з боку зазначених осіб вимагається дисциплінованість, до певної міри підкорення і слухняність, тому їм навряд чи буде властива індивідуалістично-анархічна спрямованість. Хоча, причини конкретних порушень законодавства про державну таємницю у деяких випадках можуть зумовлюватися психологічними антисуспільними особливостями конкретного правопорушника – особи, яка добре знає або, принаймні, достатньо ознайомена із законодавством про державну таємницю, але не має внутрішнього переконання у необхідності суворого дотримання його.

Для деяких осіб, які порушують законодавство про державну таємницю, детермінація їх адміністративно-караних порушень у зазначеній сфері пов'язана з тим, що вони здебільшого виступають щодо інших осіб як підлеглі. Вони практично позбавлені змоги тримати себе на рівні своїх можливостей і обирати соціальну роль відповідно до своїх «природних нахилів», іншими словами, ці особи в наказовому порядку можуть бути зобов'язані вчинювати дії, що порушують законодавство про державну таємницю.

Набувають також значення морально-етичні аспекти адміністративних правопорушень. Так, В. Ремньов, розглядаючи проблеми причинності порушень законності в діяльності апарату державного управління, звертає увагу на те, що суб'єктивний момент у поведінці державного службовця в ряді випадків має вирішальне значення для кінцевого результату і які б проступки не вчинялися, у їх основі найчастіше лежить моральна проблема⁹.

Так, варто погодитись із фахівцями, які зазначають, що прийняте людиною правове рішення з необхідністю є футурологічно вираженим в емоційному сенсі, раціонально обміркованим та морально сприйнятливим у контексті уявлень людини про добро і зло, та з необхідністю здійсненим у системі референтних цінностей особистості, яка визначає стиль і спосіб індивідуальної та суспільної поведінки у

⁸ Додин Е. Понятие и причины административной деликтности. Проблемы административного права и совершенствования административной деятельности органов внутренних дел: сборник научных трудов. Киев : КВШ МВД СССР, 1981. С. 51–52.

⁹ Ремнёв В.И. Социалистическая законность в государственном управлении: монография. Москва: Наука, 1979. С. 161–162.

контексті матеріальних і духовних цінностей та є аксіологічним фундаментом для прийняття всіх типів моральних і правових рішень¹⁰.

Отже, на особливу увагу заслуговують процеси соціалізації та індивідуалізації, під час яких відбувається становлення людини, формування її як особистості, яка виступає щодо світу як суб'єкт. Гармонійність соціалізації та індивідуалізації найбільшою мірою виявляється в поведінці людини, оціненій з погляду вимог усталеного в соціумі нормативного порядку, зокрема формалізованих стандартів поведінки, встановлених владою. Останні обов'язково включають вимоги щодо підтримання елементарного порядку в спільному існуванні безлічі людей. Саме такі вимоги переважно є змістом адміністративно-правових норм. Отже, означені процеси відіграють виняткову роль як передумова законослухняної чи протиправної поведінки, водночас правова поведінка може розглядатися як результат і критерій цих процесів¹¹.

Звісно, для кожної групи правопорушень властиві свої причини скоєння, так, результати аналізу судових рішень по справах про адміністративні порушення законодавства про державну таємницю засвідчують, що основними причинами вчинення зазначених проступків виступають:

– недостатнє знання деякими особами норм чинного законодавства про державну таємницю;

– нехтування деякими особами нормами чинного законодавства, так деякі керівники підприємств, установ та організацій, які здійснюють діяльність, пов'язану з державною таємницею, вважають, що вони не володіють інформацією, розголошення якої може завдати шкоди національній безпеці України.

Зауважимо, що зазначені причини властиві саме для цієї групи правопорушень. Для порівняння, вчинення правопорушень, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку (ст. 173, 173-2, 178 КУпАП), зумовлюють такі чинники:

а) алкоголь: 72% від усіх проступків учиняється у стані алкогольного сп'яніння, що свідчить про первинне значення алкоголю для такого типу правопорушень;

б) безробіття: 52% від усієї кількості правопорушників тимчасово не працюють, не мають стабільного джерела доходу;

¹⁰ Hoian, I. Axiological Aspects of Moral and Legal Decision-making. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2019. № 16. P. 76.

¹¹ Міловідова С.В. Попередження та протидія адміністративним правопорушенням в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ : Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2016. С. 54.

в) низький культурний рівень працівників, зайнятих у промисловості та будівництві. Серед усіх працюючих правопорушників 49% задіяні в галузі промисловості, ще 22% – в галузі будівництва. Такий факт свідчить про низький культурний рівень працівників промислових та будівельних підприємств, вітальність їх потреб. Проведення вільного від роботи часу в них, зазвичай, поєднується з уживанням алкогольних напоїв, що, у свою чергу, призводить до деградації та втрати суспільно-корисних якостей і цінностей¹².

2. Форми профілактика адміністративної деліктності

Більшість вчених як у галузі кримінології, так і адміністративної деліктології вказують при конструюванні поняття профілактики на певну діяльність, що передбачає проведення заходів, які мають своїм завданням недопущення, нейтралізацію чи ліквідацію причин та умов, що породжують або сприяють вчиненню правопорушень.

Значна увага у вітчизняному правознавстві зосереджувалася на проблемах профілактики злочинності. Порівняно нещодавно це поняття почало застосовуватися до адміністративної деліктності, так профілактика адміністративних правопорушень була виділена в окремий вид профілактики. На самостійність адміністративної деліктності в системі правопорушень звертає увагу Є. Додін, використовуючи при цьому такі ознаки, як загальність об'єкта вчинюваних адміністративних проступків і характер суспільної небезпеки цих проступків. На його думку, виділення профілактики адміністративної деліктності в окремий вид профілактики правопорушень зумовить практичний і науковий пошук оптимальних специфічних засобів превенції адміністративних проступків¹³.

Вважаємо, що на сьогодні правове регулювання профілактики адміністративних правопорушень в цілому має лише фрагментарний характер. Відповідно до ч. 1 ст. 6 КУпАП органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, громадські організації, трудові колективи розробляють і здійснюють заходи, спрямовані на запобігання адміністративним правопорушенням, виявлення й усунення причин та умов, які сприяють їх вчиненню, на виховання громадян у дусі високої свідомості і дисципліни, суворого додержання законів України. Певні

¹² Омелянчик С.В. Адміністративно-деліктологічна характеристика особи правопорушника, що посягає на громадський порядок і громадську безпеку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь : Нац. університет державної податкової служби України, 2010. С. 14–15.

¹³ Додін Е. Процессуальные формы профилактики административных проступков. Проблемы социалистической законности: респ. межвед. науч. сб. Харьков : Вища школа, 1982. С. 40.

норми щодо профілактики окремих видів правопорушень містяться в інших законах України, наприклад, розділ IV Закону України «Про державну таємницю», присвячений охороні державної таємниці, передбачає заходи, спрямовані на попередження порушень законодавства про державну таємницю.

На нашу думку, під час профілактики адміністративних порушень законодавства про державну таємницю слід використовувати методи профілактики, властиві для адміністративної деліктності взагалі, але при цьому не слід нехтувати специфічними особливостями зазначеної діяльності. Профілактична діяльність у сфері недопущення порушення законодавства про державну таємницю спрямована на конкретну групу осіб, а саме – осіб, які мають допуск та доступ до державної таємниці. Це зумовлює певну специфіку, що стосується суб'єктів профілактики, конкретних заходів попередження, правової регламентації запобігання деліктності, усунення причин і умов, що її породжують.

Профілактика правопорушень реалізується уповноваженими посадовими особами із використанням комплексу заходів, зокрема, адміністративних. Проект Закону України «Про профілактику правопорушень» визначає профілактику як обов'язкову діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, зокрема, громадських організацій, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, які сприяють учиненню правопорушень, а також виявлення осіб, схильних до вчинення правопорушень, та вжиття заходів до їх виправлення.

У науковій літературі як правило виокремлюють такі рівні профілактики як загальносоціальна, спеціальна й індивідуальна. Ураховуючи антропологічну складову засобів, через які здійснюється профілактика, слід згадати про засоби позитивного формування бажаних стереотипів правової свідомості (у тому числі через переконання) та засоби стримування через демонстрацію загрози примусу і негативних наслідків різного плану в разі, якщо заборонене діяння буде скоєне.

Засоби позитивного формування бажаних стереотипів правової свідомості, у тому числі переконання, варто поставити на перше місце в системі профілактики, оскільки вони передбачають апелювання до людського розуму, до здатності людини раціонально мислити, а також до відчуття потреби поведінки щодо інших суб'єктів (індивідів, груп, суспільства в цілому) як до споріднених, зіставних із собою, – відчуття,

на якому побудована людська етика. Йдеться про найбільш гуманістичну форму впливу на людську поведінку і свідомість¹⁴.

До попереджувальних заходів належить достатньо велика кількість способів, прийомів і дій різноманітних органів та окремих осіб. Так, система заходів, спрямованих на превенцію адміністративних проступків, включає в себе господарсько-економічні, соціально-політичні, культурно-виховні, організаційно-управлінські, технічні, правові заходи¹⁵.

Слід зазначити, що сьогодні правове виховання набуло особливої актуальності. Вирішення завдань формування правової держави передбачає кардинальну зміну ставлення до права, закону, суттєве підвищення правової культури суспільства. Для громадян важливим є знання не лише норм про кримінальну і дисциплінарну відповідальність. Є. Додін зазначає, що оскільки суспільна небезпека адміністративного проступку значно менша, ніж злочину, то і моральне засудження його значно слабше. А тому знання правової заборони дозволяє громадянину вибрати варіант поведінки, відповідний забороні, її незнання створює передумови такої поведінки, яка впливає лише з етичної позиції¹⁶.

Однією з дієвих форм профілактичного впливу на свідомість людини є оголошення особі офіційного застереження про неприпустимість протиправної поведінки. Офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки застосовується до осіб, які систематично порушують законодавство, якщо ці порушення незначні за своїм характером і за їх вчинення не передбачено юридичної відповідальності. Вказаний захід застосовується, якщо немає достатніх підстав для притягнення особи до кримінальної чи адміністративної відповідальності. Метою його застосування є не тільки реакція на протиправну поведінку, але й недопущення її продовження в майбутньому. Правові підстави застосування цього заходу встановлені законами України «Про Національну поліцію», «Про Службу безпеки України», «Про контррозвідувальну діяльність» тощо, порядок застосування визначається відомчими нормативними актами.

¹⁴ Міловідова С.В. Попередження та протидія адміністративним правопорушенням в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ : Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2016. С. 97.

¹⁵ Додін Е. Процессуальные формы профилактики административных проступков. *Проблемы социалистической законности*: респ. межвед. науч. сб. Харьков : Вища школа, 1982. С. 38.

¹⁶ Додін Е. Понятие и причины административной деликтности. *Проблемы административного права и совершенствования административной деятельности органов внутренних дел*: сборник научных трудов. Киев : КВШ МВД СССР, 1981. С. 53.

Зауважимо, що в силу різних обставин офіційне застереження наразі широко не застосовується, значною мірою така ситуація зумовлена тим, що в законах України не міститься конкретних приписів як щодо порядку застосування цього заходу, так і щодо змісту документу про оголошення офіційного застереження. З урахуванням вимог, що висуваються до вказаного документу в практичній діяльності, вважаємо, що він має складатись з таких саме основних обов'язкових відомостей та атрибутів як і протокол про адміністративне правопорушення. Для підвищення ефективності застосування зазначеного заходу, в чинному законодавстві варто передбачити наслідки продовження протиправної поведінки особою, щодо якої було винесено офіційне застереження. На нашу думку, зазначену протиправну поведінку слід вважати обставиною, що обтяжує відповідальність. Ураховуючи, що ст. 35 КУпАП містить вичерпний перелік обставин, що обтяжують адміністративну відповідальність, слід доповнити п. 2 ч. 1 ст. 35 КУпАП такою обставиною, як оголошення особі офіційного застереження.

Оскільки правова визначеність виступає основоположними правовим принципом, що втілює філософські погляди¹⁷, у майбутньому, із метою реалізації зазначеного принципу, вважається за доцільне передбачити в законі, що буде регламентувати питання профілактики правопорушень, чіткий, загальний для всіх уповноважених посадових осіб органів державної влади порядок винесення офіційного застереження. У цьому порядку слід передбачити підстави винесення офіційного застереження, порядок оголошення особі офіційного застереження, вимоги до форми і змісту документу про оголошення офіційного застереження, порядок оскарження рішення про оголошення офіційного застереження, правові наслідки оголошення особі офіційного застереження.

ВИСНОВКИ

Як засвідчує проведений аналіз, ефективна протидія, передусім запобігання адміністративній деліктності, є важливим напрямом як державної політики так і подальших досліджень різних галузей наук, зокрема, філософії, тому проблематика антропологічної компоненти адміністративної деліктності на сьогодні потребує подальшого ґрунтовного опрацювання. Під час профілактики адміністративних порушень певного виду слід використовувати методи профілактики, властиві для адміністративної деліктності взагалі, але при цьому не слід нехтувати специфічними особливостями зазначених деліктів.

¹⁷ Ogneviuk, H. Anthropological Approaches in Legal Certainty Research. Anthropological Measurements of Philosophical Research. 2018. № 14. P. 71.

Профілактична діяльність щодо недопущення правопорушень у певній сфері спрямована на конкретну групу осіб. Це зумовлює певну специфіку правової регламентації запобігання адміністративній деліктності, застосування суб'єктами профілактики заходів щодо усунення причин і умов, які її породжують.

Удосконалення форм практичної діяльності, спрямованої на попередження адміністративних проступків, має здійснюватись із урахуванням змін, що відбуваються в соціальній, політичній і правовій системі сучасної України. Оскільки однією з дієвих форм профілактичного впливу на свідомість людини є оголошення особі офіційного застереження про неприпустимість протиправної поведінки, у роботі обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення застосування зазначеного заходу.

АНОТАЦІЯ

Дослідження спрямоване на визначення потенційних можливостей урахування антропологічної компоненти детермінації адміністративної деліктності із метою підвищення ефективності превентивної діяльності, що передбачає послідовне розв'язання таких задач: а) визначити антропологічні особливості детермінації різних груп правопорушень; б) запропонувати шляхи удосконалення практичної діяльності у сфері попередження адміністративної деліктності. Теоретичний базис дослідження полягає у органічному поєднанні філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження проблематики детермінації та превенції адміністративної деліктності в Україні. Такий методологічний підхід дозволяє проаналізувати та розкрити суть процесу попередження адміністративної деліктності із урахуванням антропологічної компоненти, а також інших чинників, зумовлених як перехідним станом суспільства, так і загальносвітовими глобалізаційними процесами та кризами, з ними пов'язаними. Наукова новизна роботи полягає в розширенні уявлень про антропологічну складову адміністративної деліктності; доведенні за результатами дослідження певної групи правопорушень, що при профілактиці вказаних проступків слід використовувати методи профілактики, властиві для адміністративної деліктності взагалі, але при цьому не слід нехтувати специфічними особливостями зазначених деліктів; розробці заходів, спрямованих на підвищення ефективності превентивної діяльності у зазначеній сфері. Профілактична діяльність щодо недопущення правопорушень у певній сфері спрямована на конкретну групу осіб, що зумовлює певну специфіку правової регламентації запобігання адміністративній деліктності, застосування заходів щодо

усунення причин і умов, які її породжують. Удосконалення форм практичної діяльності, спрямованої на попередження адміністративних проступків, має здійснюватись із урахуванням змін, що відбуваються в соціальній, політичній і правовій системі сучасної України. Оскільки однією з дієвих форм профілактичного впливу є оголошення особі офіційного застереження про неприпустимість протиправної поведінки, у роботі обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення порядку застосування зазначеного заходу.

Ключові слова: адміністративна деліктність; детермінація; профілактика; правова свідомість; офіційне застереження.

Література

1. Dembitska, S. Administrative Delict as Danger of Increase of Offences / S. Dembitska. Juridical scientific and electronic journal. 2019. № 5 – P. 153–156. DOI: <http://dx.doi.org/10.32782/2524-0374/2019-5/35>
2. Додин Е. Понятие и причины административной деликтности. Проблемы административного права и совершенствования административной деятельности органов внутренних дел: сборник научных трудов. Киев : КВШ МВД СССР, 1981. С. 44–54.
3. Додин Е. Процессуальные формы профилактики административных проступков. Проблемы социалистической законности: респ. межвед. науч. сб. Харьков : Вища школа, 1982. С. 36–41.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 30 т. Изд. 2-е. Москва: Госполитиздат. Т. 13. 1959. 770 с.
5. Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 528 с.
6. Малєин Н. Правонарушение: понятие, причины, ответственность : монография. Москва: Юридическая литература, 1985. 192 с.
7. Міловідова С.В. Попередження та протидія адміністративним правопорушенням в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ : Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2016. 231 с.
8. Ogneviuk, H. Anthropological Approaches in Legal Certainty Research. / H. Ogneviuk // Anthropological Measurements of Philosophical Research. 2018. № 14. – P. 62–72. DOI: <http://dx.doi.org/10.15802/ampr.v0i14.150573>.
9. Омельянчик С.В. Адміністративно-деліктологічна характеристика особи правопорушника, що посягає на громадський порядок і громадську безпеку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь : Нац. університет державної податкової служби України, 2010. 18 с.

10. Ремнёв В.И. Социалистическая законность в государственном управлении : монография. Москва: Наука, 1979. 301 с.

11. Права, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.). URL://www.textbooks.net.ua/content/view/932/17/.

12. Hoian, I. Axiological Aspects of Moral and Legal Decision-making. Anthropological Measurements of Philosophical Research. 2019. № 16. P. 66–77. DOI: <http://doi.org/10.15802/ampr.v0i16.187572>.

Information about the authors:

Blahodarnyi Andrii Mykolayovych,

Doctor of Legal Sciences, Professor,
Professor at the Department of General Law Disciplines
National Academy of Security Service of Ukraine
22, M. Maksymovicha str., Kyiv, 03066, Ukraine

Lysenko Oleksandr Vitaliyovych,

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Philosophy
National Academy of Security Service of Ukraine
22, M. Maksymovicha str., Kyiv, 03066, Ukraine

ВІЙСЬКОВІ СУДИ ЯК ВИКЛИК СЬОГОДЕННЯ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ

Боброва Ю. Ю., Бобров Ю. О.

ВСТУП

Збройна агресія рф проти України поставила систему правосуддя та її спроможність забезпечити захист прав, свобод та інтересів людини і громадянина у вкрай важке становище. Особливо це стосується правового захисту військовослужбовців, які зі зброєю в руках виконують свій конституційний обов'язок та захищають територіальну цілісність, незалежність і суверенітет нашої держави.

На сьогодні здатність судової влади щодо задоволення потреб громадян із здійснення судочинства визначається крізь призму доступності суду для людей, можливості своєчасного відновлення справедливості, обґрунтованого притягнення винного до відповідальності та достатності нормативного врегулювання відправлення правосуддя, оперативності судового розгляду, наявності відповідного кадрового ресурсу тощо.

Як і будь-яка інша правова проблема, питання необхідності вдосконалення діяльності системи військової юстиції та військових судів в складі судової влади України вирішувалося і вирішується у залежності від юридичної ідеології і законодавчих технологій, приналежності її до певної системи права, національних традицій, а також від статусу збройних сил та їх ролі у політичній системі суспільства.

Актуальність даного питання пов'язана із виникненням цілої низки об'єктивних і суб'єктивних причин та зовнішньополітичних факторів, зокрема: веденням агресивної війни рф проти нашої держави; значним ростом злочинів та правопорушень в усіх складових Сил оборони; розкраданням бюджету оборонного відомства, які в останній час набули значного суспільного резонансу; незаконним обігом зброї; недостатнім рівнем соціальної захищеності військовослужбовців і членів їх сімей; труднощами комплектування армії та недостатнім її забезпеченням зброєю, боєприпасами, військовою технікою та іншими необхідними для ведення бойових дій ресурсами тощо. У зв'язку з цим, повинен існувати міцний, чіткий та дієвий механізм правового і, перш за все, судового,

захисту військовослужбовців, членів їх сімей, а також усіх громадян України, які залучені до відсічі збройної агресії РФ проти нашої держави, а також притягнення до відповідальності винних у вчиненні військових злочинів у короткі строки компетентним судом відповідно до принципів правосуддя і перш за все, верховенства права.

1. Становлення системи військових судів в Україні як суб'єкта судової влади: історико-правовий екскурс

Реформа правового механізму щодо захисту прав і свобод людини у всіх сферах життя і діяльності на думку О. Ф. Андрійко, має бути спрямована не лише на обов'язок держави забезпечувати права людини, але й на створення реальних можливостей для реалізації цих прав. Обов'язком держави, інших суб'єктів, наділених владними повноваженнями, є створення необхідних гарантій реалізації прав і свобод громадян¹.

Безперечно, що на сьогодні в умовах збройної агресії РФ проти нашої країни потребує вдосконалення механізм судового захисту прав, свобод та інтересів громадян України в умовах воєнного стану.

Для прийняття правильного рішення щодо створення в системі державної влади того чи іншого органу для реалізації її повноважень і, передусім, задля удосконалення судового механізму захисту прав, свобод та інтересів громадян, необхідно звернутися до історичного розвитку держави та проаналізувати вирішення відповідних викликів у певні періоди її розвитку.

Історичні витоки військового суду беруть початок з глибокої давнини та зумовлені появою армії як специфічної державної інституції озброєних людей – військовослужбовців, вчинення останніми правопорушень та порушенням їхніх прав зі сторони держави чи третіх осіб; законодавством, за допомогою якого здійснювалося адміністративно-правове його унормування.

У комплексі цього наукового аналізу питання виникнення та діяльності військового суду потребує глибокого історичного дослідження.

Критеріями періодизації історії виникнення та діяльності військових судів нами обрано історичні періоди утворення і функціонування війська як окремої державної інституції, на території тогочасних українських земель. Так як саме його існування детермінує якісні зміни, котрі призвели до утворення та розвитку інституту військового судочинства.

¹ Андрійко О.Ф., Кисіль Л.Є. Адміністративно-правове забезпечення реалізації прав і свобод громадян України. Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 107–110.

Тому, пропонується виділити вісім періодів функціонування військового суду в Україні.

І період – утворення військових судів у Київській Русі ознаменувався тим, що судова влада, так як і законодавча та виконавча, фактично зосереджувалась у руках Великого князя, який очолював адміністрацію і суд.

Основними джерелами права в цей період були звичаєве право, договори Київської Русі з Візантією, княже законодавство, «Руська правда». Перші норми, що були спрямовані на підтримання військового правопорядку, з'являються вже в «Руській Правді», де вони ототожнювались із державними, тобто військові справи належали до компетенції князівського суду².

ІІ період становлення військових судів – пов'язаний із появою кількох редакцій Литовських статутів: Першого («Старий») 1529 року, Другого («Волинський») 1566 року та Третього («Новий») – 1588 року, під час перебування українських земель у складі Речі Посполитої. Ці Статути, як законодавчі акти народів, об'єднаних в одну державу, ґрунтувались на їх звичаєвому праві та нормах «Руської Правди». І хоча в статутах є норми, що регулюють проходження військової служби, відсутність спеціальних органів військової юстиції пояснюється відсутністю постійного війська³.

За однією з історичних версій, вперше право на військові суди на території України було дароване Універсалом від 20 серпня 1576 року королем Речі Посполитої Стефаном Баторієм (1576–1586 рр.), талановитим вождем, політиком й адміністратором свого часу. Королівський універсал розпочинався такими словами: «Його Королівська милість, за вказані пункти, а саме за вірну й хоробру лицарську службу, якою запорозькі козаки знищили сильні варварські війська, поклали кінець їхній спразі на християнську кров, зупинили їхні безчесні грабіжницькі напади на корону Речі Посполитої та Україну й закрили їм входи на Україну й Річ Посполиту, а також усі їхні незліченні наглі напади на християнські країни хоробрими грудьми відбили, в нагороду за цю службу запорозькому козацтву дарує... привілеї власного судочинства...»⁴. Функція судової влади була покладена на Гетьмана війська козацького.

² Романовський Я.Я., Хлопецький О.О. Історія формування та розвитку військового судочинства України. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=36082 (дата звернення: 20.02.2023).

³ Вовк Ю. Є. Судові органи УНР та Української держави 1917–1920 рр. Львів, 2000. 20 с.

⁴ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3-х т. Київ, 1990. Т. 2. С. 76.

III період – становлення та діяльність військових судів у Запорізькій Січі характеризується появою організованого козацького війська, а військовий характер лицарського ремесла зумовлював створення специфічних норм взаємовідносин у середовищі січового товариства. Дослідник українського права А. П. Ткач зауважив, що особливого значення норми звичаєвого права набули в Січі, яка була центром виникнення великої кількості звичаїв, що перетворилися згодом в норми права. Так, в Січі зародилися норми військово-адміністративної організації козацтва, правил ведення війн, деякі правила діяльності судових установ, види покарань злочинців та низка інших норм матеріального права, яких не існувало в писаних джерелах. Порядок і форма правосуддя, визначалися військовими традиціями, які передавалися з покоління в покоління⁵.

Згодом, з розвитком та зміцненням за порогами Дніпра Запорізької Січі судові, повноваження виконували всі представники козацької старшини: кошовий отаман (гетьман) – найвищий судовий орган, який реалізовував військову, адміністративну та духовну владу. Другою після кошового отамана особою на Січі був військовий суддя, якого щорічно обирали на військовій раді. Він являвся хранителем старих звичаїв і порядків, на яких тримався весь козацький устрій. Обов'язком суддів було здійснювати суд «соро, право й нелицеприятно». Писаних законів на Січі ще не було, тому суддя керувався традиціями, які передавалися з покоління в покоління. Вироки з найбільш важливих справ він передавав на затвердження військовій раді чи кошовому отаману. Інколи військовий суддя заміщав останнього, називаючись «наказним кошовим отаманом»⁶. Суд кошового отамана був судом першої інстанції для військової старшини, а судом другої інстанції була військова рада. Курінні отамани та паланкові полковники також виконували судові функції в межах куреня та паланки (цивільне населення), але справи про тяжкі злочини вони передавали військовому судді та кошовому. Військові суди в Запорізькій Січі були початковим етапом на шляху створення окремого (спеціального) виду судочинства, а військове судочинство було надзвичайно демократичним та справедливим, непідкупним та неупередженим, а гласність, з якою відбувався судовий процес, не давала можливості сумніватись у правильності та справедливості рішень, які виносились цими судами. «Щоб ні воевода, ні боярин, ні стольник у суди військові не вступалися, але від старшин

⁵ Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. 300 с.

⁶ Чайковський А.С. Історія держави і права України. Київ, 2003. 512 с.

своїх щоб товариство судимі були: де троє чоловіків козаків, тоді два третього мають судити»⁷.

IV період – становлення військових судів на українських землях у царській Росії відзначився «Воинским уставом» Петра I, який почав діяти 30 березня 1716 року, а указом царя від 20 грудня 1763 року почав застосовуватись і в козацьких військових справах. Військовими судовими органами за цим статутом були полкові кригсрехти (суди), генеральні або вищі кригсрехти. У 1812 році прийнято «Постанови для управління великою діючою армією», де містився статут про військові суди й про порядок розгляду ними судових справ, і якщо за «Воинским уставом» Петра I передбачався безпосередній вплив адміністративного апарату як на утворення військових судів, так і на впровадження в життя рішень, винесених цими судами, шляхом їх затвердження чи не затвердження, то прийняття «Постанов для управління великою діючою армією» було позитивною зміною, адже відбулось запровадження гласності, права на захист, права на оскарження рішення суду до вищих інстанцій⁸.

На початку другої половини XIX століття постійно діючих органів військової юстиції у царській Росії не існувало, для розслідування і розгляду конкретного військового злочину військовим начальником призначався тимчасовий орган, процес судового розгляду був письмовим і таємним.

Згодом, на основі Военно-судового статуту 1867 року створювалися на постійній основі полкові суди, військово-окружні суди і Головний військовий суд, як суд другої інстанції. Допускалося утворення тимчасових військових судів, особливих військових судів та верховного кримінального суду. Склад полкового суду містив голову і двох суддів, призначених начальником військової частини, у якій він утворювався; окружного – голова суду (тільки генерал) і військові судді та військові слідчі цього ж суду на території військового округу як постійно діюча установи. Усі члени цього суду призначалися на посаду царем за поданням військового міністра. Вирок військового суду підлягав затвердженню командиром полку, при якому він утворювався, та міг бути переглянутий останнім в частині пом'якшення покарання. Тому про самостійність військового суду на цьому етапі історичного розвитку йтися не може.

Відповідно до царського указу «Про створення військово-польових судів» 1906 року, вони створювалися у певних місцевостях разом із

⁷ Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посібник. Київ, 2001. С. 155.

⁸ Романовський Я.Я., Хлопецький О.О. Історія формування та розвитку військового судочинства України. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=36082 (дата звернення: 19.02.2023).

проголошенням військового стану, за вироками яких, здебільшого, застосовувалася смертна кара, вони оскарженню не підлягали, а кримінальні провадження розглядалися у спрощеному порядку протягом двох діб.

У Галичині в період 1773–1918 роки справи щодо військово-службовців розглядалися окремими судами трьох інстанцій: військовий суд, вищий військовий суд і Верховний військовий суд⁹.

Повалення царського самодержавства у лютому 1917 року та перемога більшовиків у ході перевороту в жовтні цього ж року стали поштовхом до вирішення питання про самовизначення України та утвердження її як суверенної держави¹⁰.

У період – становлення та діяльність військових судів в УНР.

Центральною Радою з 14 лютого 1918 року введено посади головних губернських комендантів, які мали право утворювати військові революційні суди. Фактично ці судові установи здійснювали кримінальне переслідування відповідно до Інструкції військового революційного суду, виданої 5 березня 1918 року. Згідно з останньою, губернським військовим комендантам надавалася можливість створення військових революційних судів для розгляду справ про вбивства, підпали, пограбування, згвалтування, розбійні напади, що були вчинені цивільними й військовими особами. Компетенція зазначених судів поширювалася на військовослужбовців і цивільних громадян УНР у випадках вчинення ними вбивства, підпалу, згвалтування, грабежу, розбою. Цим документом встановлювалося, що провадження у військовому революційному суді могло розпочатися тільки за поданням головного губернського коменданта. Тобто, в цей історичний період військова влада фактично підміняла судову та мала її повноваження¹¹. Для розгляду злочинів, що були вчинені військовослужбовцями УНР на її території, згідно з наказом військового міністра від 23 квітня 1918 року № 103, планувалось створити два вищих військових суди в Києві та Катеринославі й 17 штабних судів – у Харкові, Полтаві, Одесі та інших великих містах. Через декілька днів після призначення суддів військових судів, влада в країні перейшла до гетьмана Скоропадського. Тому зазначений наказ на практиці фактично реалізований не був.

⁹ Сердюк В.В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією: автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 11.

¹⁰ Глущенко С.В. Становлення законодавства про спеціалізовані судові органи у дорадянський період історії України. Адвокат. 2013. № 2. С. 31–35.

¹¹ Інструкція військовому революційному судові станом на 5 березня 1918 року. Рада народних Міністрів УНР: офіц. вид. Вістник Ради Народних Міністрів УНР. 1918. № 17. С. 2–4.

Із загостренням військово-політичної обстановки, виникла потреба в організації військових судів і Центральною Радою 23 квітня 1918 року видано наказ «Про Військові суди», згідно з яким утворювався Вищий Військовий Суд у м. Києві з територіальною юрисдикцією на всі справи, що виникали на Правобережній Україні та Чернігівщині. Такий самий суд було утворено у м. Катеринославі для розгляду справ, що виникали на території Лівобережної України, за винятком Чернігівщини. Для розгляду злочинів військовослужбовців, у межах дислокації дивізій, утворювалися штабові і вищі штабові суди як суди першої інстанції, відповідно до компетенції Вищого Військового Суду¹².

21 червня 1918 року в дію вступає Закон «Про організацію військово-судових установ та їх компетенції», за яким суди поділялися на вищі і штабні (як і планувалось у період УНР), проте штабні вже діяли при штабах дивізій, корпусів і Головному штабі. Справи в цих судах розглядалися колегіями в складі голови та виборних суддів. У засіданні вищих судів, до яких належали Київський і Катеринославський військові суди, передбачалася участь прокурора й захисника. Обов'язковою у військових судах була посада військового слідчого. Усі військові судові установи у своїй діяльності мали керуватися колишніми російськими законами, щоправда, з одним застереженням – «...наскільки постанови цих законів не будуть суперечити новим законам Української Держави»¹³. Перелік справ, які підлягали розгляду у військових судах, визначався Законом «Про військову підсудність» від 30 травня 1918 року¹⁴, відповідно до його положень, військовому суду були підсудні справи щодо військовослужбовців, а також щодо цивільних осіб, в разі їх неявки за призовом для відбуття військової повинності, для навчальних зборів з мобілізації. До компетенції військових судів були віднесені і справи щодо мешканців ворожих територій, захоплених під час війни, але за відсутності на них загальних судів. На реалізацію цього ж закону прийнято також закон від 21 червня 1918 року «Про

¹² Про Військові Суди: Наказ Центральної Ради від 23 квітня 1918 року. Державний вісник. 1918. № 14. С. 2.

¹³ Чайковський А.С. Історія держави і права України. Київ, 2003. С. 163.

¹⁴ Закон «Про військову підсудність» станом на 30 травня 1918 року. Рада Міністрів УНР: офіц. вид. Державний вісник. 1918. 7 червня. № 11 (дата звернення: 18.02.2023).

організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію», за яким військові суди поділялися на вищі і штабові^{15,16}.

До 1 квітня 1919 року, згідно з вказаним вище законом, військовослужбовці підлягали військовому суду за всі злочини, не виключаючи і тих випадків, коли вони разом з цивільними брали участь в загальних злочинах. У порядку звичайної підсудності цивільні особи підлягали військовому суду у випадках ухилення від проходження військової служби та неприбуття на навчальні збори, а також в тому випадку, коли вони разом з військовими скоїли службовий злочин. Якщо цивільні особи, котрі раніше проходили службу чи перебували на навчальних зборах, скоїли злочин в період перебування у війську, то вони підлягали також військовому суду. У разі вчинення цивільним під час війни чи військового стану таких злочинів, як: зрада, шпигунство, повстання проти влади, вбивство, розбій, підпал, згвалтування, опір владі, знищення військового майна, вони підлягали військовому суду в порядку виняткової підсудності. У разі ведення бойових дій на чужій території, жителі місцевостей, захоплених армією під час війни, підлягали військовому суду в порядку виняткової підсудності у випадках:

а) за відсутності в цій місцевості загальних судів – за всі злочини;

б) при існуванні загальних судів – за окремі злочини (наприклад, шпигунство, опір владі)¹⁷.

14 жовтня 1918 року утворився Революційний військовий трибунал Республіки, який згодом у 1921 році перетворився на єдиний Верховний трибунал, як касаційно-наглядний орган для всіх інших трибуналів, до складу якого входила Військова колегія, яка у 1924 році була включена до складу Верховного Суду СРСР, а всі військові трибунали стали судами Союзу РСР. Військові трибунали здійснювали свою діяльність на підставі Положення про військові трибунали 1926 року із подальшими змінами 1958 року та 1980 року¹⁸.

До кінця 1922 року Україна вважалася самостійною республікою, з 4 серпня 1920 року на її території були введені, видані в грудні 1919 року

¹⁵ Закон «Про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію» станом на 21 червня 1918 року. Рада Міністрів УНР: офіц. вид. Державний вісник. 1918. 5 липня. № 20.

¹⁶ Глуценко С.В. Становлення законодавства про спеціалізовані судові органи у дорадянський період історії України. Адвокат. 2013. № 2. С. 31–35.

¹⁷ Оверчук С.В. Поняття та види підсудності в кримінальному процесі України: дис. канд. юрид. наук. Київ, 2005. 244 с.

¹⁸ Об утверждении положения о военных трибуналах: Закон СССР от 25 декабря 1958 года. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=1591#0739297119991823> (дата звернення: 14.02.2023).

в РРФСР, «Керівні засади з кримінального права РРФСР»¹⁹, після чого стало звичним введення в дію на території України актів РРФСР, а потім – СРСР, які регулювали відповідальність за військові злочини.

VI період – становлення та діяльність військових судів в радянській Україні.

Положенням про Судоустрій Української РСР від 16 грудня 1922 року військові трибунали, так само, як і військово-транспортні, були віднесені до відання відповідних колегій Верховного Суду Союзу РСР, який мав бути організований найближчим часом, у зв'язку з виникнення Союзу РСР. Незважаючи на те, що Верховний Суд РСР був створений у 1923 року, свою діяльність фактично розпочав у 1924 року, а військові трибунали ще деякий час залишались у віданні союзних республік, а їх вироки в касаційному порядку розглядалися касаційною колегією в кримінальних справах Верховного Суду УРСР.

Відповідно до Положення про військові трибунали й військовою прокуратуру від 20 серпня 1926 року, справи про військові злочини та деякі інші злочини, скоєні військовослужбовцями, почали розглядати військові трибунали, які створювались при військових округах, фронтах, арміях, флотах, корпусах, дивізіях. Загальне керівництво їх діяльністю здійснював Верховний суд УРСР. Касаційною інстанцією для військових трибуналів стала вже остаточно військова колегія Верховного суду СРСР. У кожному військовому трибуналі був військовий прокурор і його помічник²⁰.

Під час Другої світової війни та загрози нападу на СРСР, спостерігалася тенденція розширення підсудності військових трибуналів, зокрема указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 року «Про военний стан»^{21 22}.

Пунктом 6 вищезазначеного документу передбачалася кримінальна відповідальність за законами воєнного часу за невиконання розпоряджень, наказів військової влади та скоєння злочинів, а пунктом 7 – у місцевостях, де було оголошено воєнний стан або, внаслідок

¹⁹ Постанова наркому юстиції від 4 листопада 1920 року «Керівні засади з кримінального права РРФСР». URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/8/634/22/> (дата звернення: 14.02.2023).

²⁰ Романовський Я.Я., Хлопецький О.О. Історія формування та розвитку військового судочинства України. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=36082 (дата звернення: 14.02.2023).

²¹ Указ Президиума Верховного Совета СССР «О военном положении» от 22 июня 1941 года. Ведомости Верховного Совета СССР. 1941. № 29.

²² Романовський Я.Я., Хлопецький О.О. Історія формування та розвитку військового судочинства України. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=36082 (дата звернення: 15.02.2023).

надзвичайних обставин, відсутні місцеві органи державної влади та державного управління СРСР, у районах воєнних дій на розгляд військовим трибуналам передавались усі справи про злочини проти оборони, громадського порядку та державної безпеки, а саме: справи про державні злочини; справи про злочини, передбачені законом від 7 серпня 1932 року про охорону суспільної (соціалістичної) власності; справи про розбій (стаття 167 КК РРФСР та відповідні статті КК інших союзних республік); справи про умисне вбивство (статті 136–138 КК РРФСР та відповідні статті КК інших союзних республік), справи про насильницьке звільнення з домів ув'язнення та з-під варти (стаття 81 КК РРФСР та відповідні статті КК інших союзних республік); справи про ухилення від виконання загального військового обов'язку (стаття 68 КК РРФСР та відповідні статті КК інших союзних республік); про опір представникам влади (статті 73, 731 і 732 КК РРФСР та відповідні статті КК інших союзних республік), справи про незаконну купівлю, продаж та зберігання зброї, а також про розкрадання зброї (статті 164а, 166а, 182 КК РРФСР та відповідні статті КК інших союзних республік).

Військовій владі надавалося право передавати до розгляду військових трибуналів справи про спекуляції, злісне хуліганство та інші злочини, передбачені кримінальними кодексами союзних республік, якщо командування визнає це за необхідне за обставинами воєнного стану.

У пункті 9 зазначеного указу визначалося, що вирокі військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягають і можуть бути скасовані або змінені лише у порядку нагляду, а розгляд справ у військових трибуналах відбувається за правилами, які встановлені Положенням про військові трибунали в районах військових дій 22 червня 1941 року та підписаний указ «Про затвердження Положення про військові трибунали в місцевостях, в яких оголошено воєнний стан, і в районах воєнних дій», яким затверджувалося зазначене положення. Документ визначав порядок організації, комплектування військових трибуналів, алгоритм розгляду справ, опротестування вироків; визначалися питання підсудності. Зокрема, статтею 8 передбачалося, що військові трибунали розглядають справи, віднесені до їх підсудності «статтею 27» Кримінально-процесуального кодексу РРФСР і відповідними статтями кримінально-процесуальних кодексів інших союзних республік (стаття 8 Положення про військові трибунали і військову прокуратуру та стаття 7 указу Президії Верховної Ради Союзу РСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан»). Відповідно до статті 9, військовим трибуналам округів, фронтів, флотів, армій і флотилій підсудні:

а) військовим трибуналам при дивізіях – до командира роти включно та прирівняних до нього за службовим становищем осіб;

б) військовим трибуналам при корпусах – до командира батальйону включно та відповідних йому осіб;

в) військовим трибуналам при арміях (флотиліях) – до помічника командира полку включно та відповідних йому осіб;

г) військовим трибуналам при військових округах, фронтах і флотах – до командира неокремої бригади включно та відповідних йому осіб²³.

Справи розглядались у складі трьох постійних членів, вироки військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали і могли бути скасовані або змінені лише у порядку нагляду.

Система військових трибуналів була досить складною, зокрема у статті 1 Положення про військові трибунали в районах військових дій визначено, що на підставі статті 57 Закону про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік діють військові трибунали:

а) при військових округах, фронтах і морських флотах;

б) при арміях, корпусах, інших військових об'єднаннях і воєнізованих установах.

Лінійні суди залізничного та водного транспорту реорганізуються Народним комісаріатом юстиції Союзу РСР у військові трибунали відповідних залізниць і водних шляхів сполучення²⁴.

Згідно з Положенням про військові трибунали від 25 грудня 1958 року, до складу єдиної судової системи СРСР входили військові трибунали, які створювались в округах, групах військ, флотах, арміях, флотиліях, з'єднаннях і гарнізонах²⁵ та здійснювали судочинство за першою інстанцією щодо всіх злочинів, вчинених військово-зобов'язаними під час проходження ними зборів, військовослужбовцями (зокрема офіцерами), а також вели провадження у справах про шпигунство. Судом касаційної інстанції для військових трибуналів, згідно з Положенням про Верховний Суд СРСР від 12 лютого 1957 року, була Військова колегія²⁶.

²³ Журавель О.А., Нечаєва О.В. Архівні документи військових судів як джерело з історії Другої світової війни. Судова апеляція. 2015. № 1(38). С. 6–14.

²⁴ Журавель О.А., Нечаєва О.В. Архівні документи військових судів як джерело з історії Другої світової війни. Судова апеляція. 2015. № 1(38). С. 6–14.

²⁵ Об утверждении положения о военных трибуналах: Закон СССР от 25 декабря 1958 года. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=1591#0739297119991823> (дата звернення: 14.02.2023).

²⁶ Об утверждении Положения о Верховном Суде СССР: Закон СССР от 12 февраля 1957 года. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901874556> (дата звернення: 15.02.2023).

Приписами статті 12 Положення про військові трибунали визначалося, що у місцевостях, де у зв'язку з винятковими обставинами, не діяли загальні суди, військові трибунали розглядали усі цивільні і кримінальні справи тільки колегіально суддями та народними засідателями із числа військовослужбовців. Військові трибунали були повністю підпорядковані Верховному Суду СРСР і в організаційному, функціональному, матеріально-технічному відношенні зовсім не були пов'язані із судовою системою України²⁷.

Підсудність справ військовим судам може суттєво відрізнятись у мирний і військовий час. Так, наприклад, згідно зі статтею 7 указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 року «Про військовий стан»²⁸, підсудність кримінальних справ військовим трибуналам була суттєво розширена на всій території СРСР, особливо в місцях, оголошених на військовому положенні. У мирний час військовим судам підсудна досить вузька категорія справ, а в період оголошення військового стану – підсудність значно розширюється. Отже, підсудність військовим судам має подвійний характер: реальний і потенційний. Особливого значення в цьому аспекті набуває чітке встановлення меж розширення підсудності справ військовим судам. Йдеться про закріплення правил і випадків, коли військові суди можуть розглядати справи, які за звичайних умов їм не підсудні (наприклад, воєнний стан, мобілізація, особливий період, надзвичайні випадки загальнодержавного масштабу). Неврахування екстраординарних ситуацій, за яких діяльність «цивільних» судів є малоефективною або взагалі неможливою, може призвести до перевтілення військових судів у надзвичайні. Відсутність в законодавстві визначення надзвичайних судів та відповідної підсудності значно ускладнює механізм реалізації конституційної заборони щодо їх створення²⁹.

VII період – становлення та діяльність військових судів в незалежній Україні.

Військові трибунали діяли на території Української РСР до 1991 року. Після розпаду СРСР на території України продовжували діяти військові трибунали гарнізонів та з'єднань, які підпорядковувались військовим трибуналам військових округів:

²⁷ Романовський Я.Я., Хлопецький О.О. Історія формування та розвитку військового судочинства України. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=36082 (дата звернення: 16.02.2023).

²⁸ О военном положении: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 22 июня 1941 года. Ведомости Верховного Совета СССР. 1941. № 29.

²⁹ Оверчук С.В. Військові суди – необхідна складова військової юстиції в Україні. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2015. № 1 (11). С. 1–21.

Прикарпатського, Київського, Одеського та військового трибуналу Чорноморського флоту. Протягом трьох років незалежності апеляційною інстанцією для військових трибуналів регіонів і касаційною інстанцією для військових трибуналів гарнізонів були судові колегії з кримінальних та цивільних справ Верховного суду України³⁰.

Партійне та радянське керівництво союзних республік колишнього СРСР не мали жодного відношення ані до військових частин і установ, що знаходились на їх територіях, ані до органів військової юстиції, котрі обслуговували тих. Але після розпаду союзної держави, незалежній Україні перейшли у підпорядкування не тільки армійські формування, а й органи військової юстиції – військові трибунали та військові прокуратури, які раніше до органів влади Києва не належали.

Після проголошення незалежності України, Президія Верховної Ради України прийняла Указ від 15 січня 1992 року «Про надання Верховному Суду України повноважень касаційної інстанції стосовно справ, які розглядаються за першою інстанцією військовими трибуналами в Україні»³¹, та на виконання цього указу, Президент України видав Указ від 29 лютого 1992 року «Про організаційне, кадрове і матеріально-технічне забезпечення військових трибуналів в Україні»³², поклавши організаційне та кадрове забезпечення на Міністерство юстиції України щодо військових трибуналів ЗСУ, а матеріально-технічне, фінансове і соціальне забезпечення – на Міністерство оборони³³.

24 лютого 1994 року Верховною Радою України вносяться зміни до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР», прийнятий ще у 1981 році, якими доповнили розділ 2 цього ж Закону новою главою «Військові суди» із 12 статей; за положеннями останньої – військові суди включено до системи загальних судів України (стаття 20), а у статті 38⁻¹ визначено завдання військових судів зі здійснення правосуддя у ЗС

³⁰ Романовський Я.Я., Хлопецький О.О. Історія формування та розвитку військового судочинства України. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analtic/index.php?ELEMENT_ID=36082 (дата звернення: 14.02.2023).

³¹ Указ Президії Верховної Ради України «Про надання Верховному Суду України повноваження касаційної інстанції стосовно справ, які розглядаються по першій інстанції військовими трибуналами в Україні». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2044-12> (дата звернення: 15.02.2023).

³² Указ Президента України «Про організаційне, кадрове і матеріально-технічне забезпечення військових трибуналів в Україні» від 29 лютого 1992 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/118/92> (дата звернення: 04.02.2023).

³³ Шевченко В.П. Конституційно-правові основи військового правосуддя в Україні: дис. канд. юрид. наук. Київ, 2002. 175 с.

України та інших військових формуваннях, передбачених законами України³⁴.

Постановою Верховної Ради України «Про перейменування військових трибуналів України у військові суди України і продовження повноважень їх суддів» від 3 лютого 1993 року діючі радянські військові трибунали перейменовано у військові суди України та перетворені:

– військовий трибунал Київського військового округу – у військовий суд Центрального регіону України (Донецька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Чернігівська області та місто Київ);

– військовий трибунал Одеського військового округу – у військовий суд Південного регіону України (Республіка Крим, Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та місто Севастополь);

– військовий трибунал Прикарпатського військового округу – у військовий суд Західного регіону України (Вінницька, Волинська, Закарпатська, Житомирська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька області);

– військовий трибунал Чорноморського флоту – у військовий суд Військово-Морських сил України;

– військові трибунали армій (з'єднань) – у військові суди гарнізонів за місцем їх дислокації³⁵.

24 лютого 1994 році внесено зміни і доповнення до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР», відповідно до статті 38² якого в Україні утворюються військові суди гарнізонів, регіонів і Військово-Морських Сил. Військовий суд гарнізону утворюється на території, на якій розташовано один або кілька військових гарнізонів³⁶.

А згідно з Указом Президента України «Про мережу та кількісний склад військових судів України» від 30 травня 1998 року № 572/98, утворено військові суди Луганського і Полтавського гарнізонів у складі трьох суддів кожний та переміщено військовий суд Калинівського

³⁴ Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР» від 24 лютого 1994 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-12> (дата звернення: 18.02.2023).

³⁵ Постанова Верховної Ради України «Про перейменування військових трибуналів України у військові суди України і продовження повноважень їх суддів» від 3 лютого 1993 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2979-12> (дата звернення: 14.02.2023).

³⁶ Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР» від 24 лютого 1994 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-12> (дата звернення: 18.02.2023).

гарнізону в місто Чернівці, перейменувавши його у військовий суд Чернівецького гарнізону. У такий спосіб, до системи військових судів тогочасної України увійшли три військові апеляційні суди регіонів (Західного, Південного та Центрального), один військовий апеляційний суд Військово-Морських Сил та 24 військові суди гарнізонів, загальна кількість суддів у яких складала – 157.

Законом України «Про судоустрій України» в редакції від 21 червня 2001 року у статті 38² визначено, що військові суди гарнізонів діють як місцеві суди, а військові суди регіонів і Військово-морських Сил мають діяти як апеляційні суди³⁷.

Згідно зі статтею 19 Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 року, відповідно до Конституції України, в системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій. Військові суди належать до загальних судів і здійснюють правосуддя у Збройних Силах України та інших утворених відповідно до закону військових формуваннях³⁸.

Починаючи з 2004 року, в ЗМІ точилися дискусії щодо необхідності діяльності військових судів у системі наявного правосуддя. Згодом було прийняття Концепції вдосконалення судівництва, схваленої Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006³⁹, згідно з якою у судовій системі України не повинно бути військових судів. Ліквідація військових апеляційних судів Західного та Південного регіону, військових місцевих судів Вінницького, Миколаївського, Ужгородського, Чернівецького та Чернігівського гарнізонів була передбачена Указом Президента від 6 липня 2006 року № 599/2006 «Про ліквідацію окремих військових апеляційних та військових місцевих судів, внесення змін до мережі і кількісного складу суддів військових апеляційних та військових місцевих судів»⁴⁰. Пов'язували це із, нібито,

³⁷ Указ Президента України «Про мережу та кількісний склад військових судів України» від 30 травня 1998 року № 572/98. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/572/98> (дата звернення: 04.02.2023).

³⁸ Закон України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3018-14> (дата звернення: 18.02.2023).

³⁹ Указ Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10 травня 2006 року № 361/2006. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006> (дата звернення: 04.02.2023).

⁴⁰ Указ Президента «Про ліквідацію окремих військових апеляційних та військових місцевих судів, внесення змін до мережі і кількісного складу суддів військових апеляційних та військових місцевих судів» від 6 липня 2006 року № 599/2006. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/599/2006> (дата звернення: 04.02.2023).

вступом в дію 1 вересня 2005 року Цивільного кодексу України, в якому не передбачалося категорій справ, підсудних військовим судам.

Військові суди функціонували до вересня 2010 року, розглядаючи справи щодо військовослужбовців, а в останні роки лише кримінальні провадження. Військові судді перебували на військовій службі, мали додаткове забезпечення як військовослужбовці. На жаль, в умовах мирного часу, Україна вважала, що їх діяльність не потрібна, тому їй поставало питання про її відповідність принципу незалежності суддів.

Так, 15 військових судів (2 апеляційних та 13 місцевих) були ліквідовані, відповідно до Закону України від 7 липня 2010 року «Про реорганізацію і статус суддів»⁴¹ та Указу Президента України від 14 вересня 2010 року № 900/2010 «Про ліквідацію військових апеляційних та військових місцевих судів»⁴². У 2010 році в судовій системі України працювали 6446 суддів, з яких 130 – військові судді, що становить лише близько 2 % від їх загальної чисельності⁴³.

VIII період – необхідність утворення військових судів у сучасній Україні.

У березні 2017 року тодішній Президент України Петро Порошенко наголосив, що планує запровадити відновлення військових судів відповідно до наявних міжнародних практик та стандартів. На його погляд, оцінювати дії командирів у бойовій обстановці повинні військові спеціалісти, військові експерти і військові судді, а не цивільні, а рішення військових суддів не будуть ставитися під сумнів самими військовослужбовцями. А вже у листопаді 2017 року гарант повідомив про плани подати до Парламенту проект Закону про військові суди. Проте, що ляже в основу механізму організації його роботи, наразі невідомо, чи-то позитивний міжнародний досвід, чи попередня власна або міжнародна практика їх функціонування⁴⁴.

⁴¹ Закон України «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України» від 24 березня 1999 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14> (дата звернення: 18.02.2023).

⁴² Указ Президента України «Про ліквідацію військових апеляційних та військових місцевих судів» від 14 вересня 2010 року № 900/2010. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900/2010> (дата звернення: 04.02.2023).

⁴³ Карпачова Н. Військове правосуддя має бути відновлене. URL: <https://lawyersunion.org.ua/vidbulosya-zasidannya-kruglogo-stolu-vijskove-pravosuddya-v-ukrayini-aktualni-problemy-organizatsiyi-ta-zdijsnennya/> (дата звернення: 18.02.2023).

⁴⁴ Ми відкриваємо нову сторінку в історії правосуддя у нашій країні. URL: www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-pro-novij-verhovnij-sud-mi-vidkrivaemovnu-44382 (дата звернення: 14.02.2023).

Багатьма народними депутатами вносилися до парламенту низка законопроектів щодо відновлення діяльності військових судів, які так і не були реалізовані.

Як показує історія розвитку та досвід існування військових судів, необхідність їх виникнення детермінована особливою правовою природою правовідносин, пов'язаних з проходженням громадянами військової служби, додатковими вимогами до кваліфікації суддів, які повинні мати ґрунтовні знання в галузі не тільки права, а й військової справи, потребою в окремих випадках організації їх роботи за місцем знаходження військових формувань, а також із необхідністю оформлення допуску на режимні об'єкти та до роботи з таємною інформацією.

На жаль, суспільство і законодавець тривалий час не звертали та не звертають увагу на збільшення кількості військових правопорушень та певну специфіку розгляду судом т. зв. «військових справ», ігноруючи вказане правове питання. Саме тому це наукове дослідження є спробою повернути інтерес до цієї проблематики.

2. Детермінанти створення військових судів в системі судової влади України в умовах збройної агресії рф проти нашої держави

В умовах зовнішньої збройної агресії проти України та порушення її територіальної цілісності, неабияке значення для зміцнення боєздатності військових формувань та обороноздатності нашої держави відіграє людський фактор. Навіть за наявності необхідної кількості озброєння та укомплектованих особовим складом підрозділів, без належного захисту державою прав, свобод та інтересів військовослужбовців успіху у воєнних діях не досягти. Однак нині доводиться констатувати, що адміністративно-правове регулювання такого захисту останніх є нормативно визначеним і врегульованим у недостатній мірі та залишається досить неоднозначним, фрагментарним і неузгодженим. Більше того, згаданий захист носить здебільшого декларативний, безсистемний і непослідовний характер, стосується переважно лише окремих аспектів його організації, без урахування сучасних нагальних потреб не лише держави, а перш за все тих її громадян, які присвятили своє життя військовій справі та зі зброєю в руках захищають майбутнє України.

Більше того, саме на військовослужбовців покладено забезпечення оборони та безпеки держави, однак суть військової служби не зводиться лише до вступу на цю службу, її проходження та припинення, а набуває характеру стратегічного забезпечення цілісності країни і укріплення її конституційного устрою. Звісно ж ефективність несення ними такої служби залежить від обсягу та змісту їх державного захисту, який не відповідає реаліям сьогодення, не враховує соціально-економічні,

правові, політичні фактори, знижує її престиж та обумовлює необхідність покращання такого захисту та його вдосконалення, нормативного закріплення стимулів з метою підвищення значимості військової служби і забезпечення безпеки держави і суспільства.

Ураховуючи наведене, наголошуємо, що лише військовий суд є тим уповноваженим державою органом влади, діяльність якого спрямована на реальне забезпечення правового захисту військовослужбовців шляхом відновлення справедливості та покарання винних відповідно до закону та справедливо, об'єктивний і неупереджений розгляд інших так званих «військових справ» у найкоротші строки.

Завданням дальшого розвитку правосуддя є реальне утвердження верховенства права у суспільстві і забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді. Сутність верховенства права полягає в тому, що права людини та основоположні свободи є тими цінностями, що формують зміст і спрямованість діяльності держави. Однак, верховенство права так і залишатиметься доктриною, позбавленою практичного значення, допоки судді не керуватимуться у своїй професійній діяльності ним як найважливішим принципом.

Подальший розвиток правосуддя в Україні має бути спрямований на утвердження верховенства права через забезпечення:

- доступності правосуддя;
- справедливої судової процедури;
- незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів;
- юридичної визначеності, однаковості судової практики і відкритості судових рішень;
- ефективності судового захисту;
- обов'язковості судового рішення.

Гарантований комплекс прав, свобод та інтересів військовослужбовця покликаний вирівняти його статус порівняно з іншими членами громадянського суспільства, підкреслити ступінь важливості виконуваних ним завдань та вагомість внеску в безпеку, незалежність, територіальну цілісність та суверенітет держави. Нині ж, через ряд об'єктивних та суб'єктивних факторів можливості судової системи України (саме за відсутності в її складі військових судів) судова влада держави не справляється із комплексом питань захисту прав, свобод та інтересів військовослужбовців у повному обсязі, як того вимагають потреби Збройних Сил України та інших утворених відповідно до закону військових формувань, зумовлені сучасною ситуацією у державі, пов'язаною із агресією рф проти України та окупацією частини її території.

При цьому, статтею 24 Конституції України передбачено, що громадяни країни мають рівні конституційні права і свободи і є рівними перед законом без будь якої вказівки на професійну чи-то іншу приналежність. Однак, у зв'язку з проходженням військової служби у статті 17 Конституції України встановлено, що держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їх сімей.

У статті 55 основного закону України міститься правовий припис про те, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Однак, на сучасному етапі, поза увагою законодавця залишилися питання створення дієвих механізмів реалізації задекларованих прав, свобод та інтересів військовослужбовців, у тому числі їх відновлення шляхом ефективного судового захисту. У зазначених умовах постало питання недосконалої наявної правової бази у військовій сфері, неадаптованої до реальних воєнних умов та захисту незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України.

Не дивлячись на вище наведене та ряд інших проблем у судовій системі на сьогодні, саме суд і тільки він залишається тим дієвим механізмом гарантій захисту прав і свобод військовослужбовців, адже судовий захист – це одна з найбільш необхідних та ефективних гарантій їх практичної реалізації та реального захисту у разі порушення.

Право на судовий захист належить до найважливіших громадянських прав людини, що представляють собою традиційні цінності, які визнаються демократичною державою.

Оскільки соціально-економічні процеси в нашій державі та сфера судочинства тісно взаємопов'язані, тому комплекс проблемних питань щодо реформування і розвитку судової системи зачіпає рівень та якість судового захисту прав, свобод та інтересів військовослужбовців. Не можна не звернути увагу й на те, що кількість звернень військовослужбовців до суду невинного зростає. Цей факт пояснюється, перш за все, незадовільним станом справ у військових формуваннях щодо забезпечення та реалізації охоронюваних законом їх прав, свобод та інтересів, зокрема, командирами (начальниками) та органами військового управління. Ми вважаємо, що сьогоднішня ситуація в країні на сучасному етапі її розвитку диктує необхідність переходу роботи судів на якісно новий рівень діяльності шляхом утворення військових судів з метою реалізації конституційного права на захист прав, свобод та інтересів військовослужбовців, як того вимагає престиж військової професії – захисника Батьківщини.

В Україні слід врахувати необхідність забезпечення діяльності триланкової моделі військових судів: окружні військові суди, апеляційний військовий суд, Касаційний військовий Суд у складі Верховного Суду. Саме така модель повністю відповідає існуючій раніше в нашій державі системі судоустрою, яка ефективно діяла протягом 1991–2010 років, забезпечить належний захист прав свобод, інтересів військовослужбовців та сприятиме утвердженню законності і правопорядку в армійських колективах. Крім того, запропонована модель поглиблюватиме демократичний цивільний контроль за Збройними Силами України та іншими складовими сил оборони держави.

Місце військових судів в системі судової влади України – це суди загальної юрисдикції, з урахуванням суб'єкта військової служби – військовослужбовця (військовозобов'язаного чи резервіста під час проходження ними військових зборів), службовця Збройних Сил України – при виконанні ним своїх службових обов'язків чи вчинення кримінального правопорушення на території військової частини (установи), а також учасника незаконних військових формувань (комбатанта) на тимчасово окупованих територіях України.

До юрисдикції військових судів пропонується віднести розгляд кримінальних проваджень: про кримінальні правопорушення, передбачені розділом XIX Особливої частини Кримінального кодексу України «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)»; про кримінальні правопорушення, вчинені військовослужбовцями, у тому числі, в групі з цивільними особами, якщо хоча б один злочин є військовим; про кримінальні правопорушення, вчинені працівниками Збройних Сил України та інших утворених відповідно до закону військових формувань, при виконанні ними своїх службових обов'язків чи на території військової частини (установи, організації); розгляд справ про адміністративні правопорушення, передбачені главою 13-Б «Військові адміністративні правопорушення» Кодексу України про адміністративні правопорушення; розгляд адміністративних справ у порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України, пов'язаних з прийняттям на військову службу, її проходженням та звільненням з військової служби. Також доцільно віднести до юрисдикції військових судів вирішення кримінальних проваджень про злочини, вчинені учасниками незаконних військових формувань (комбатантів) на тимчасово окупованих територіях України.

Утворення військових судів в Україні відповідає стандартам Ради Європи і не суперечить Конституції України, що підтверджується наступним:

– рішенням Конституційного Суду України № 20-рп/2003 від 11 грудня 2003 року⁴⁵, яким Суд, перевіряючи систему судів на її відповідність Конституції України, не визнав, що існування військових судів є неконституційним;

– рішенням Європейського суду з прав людини від 29 червня 2004 року (справа Войтенко проти України)⁴⁶, яким за рішеннями військових судів у цивільних справах визнано статус належного судового рішення і невідповідність діяльності військових судів міжнародним стандартам не виявлено;

– висновком науково-експертного управління Верховної Ради України до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» № 6039 від 12 серпня 2004 року⁴⁷, яким останній має за мету виключити із ряду чинних Законів України нормативні положення про військові суди і тим самим ліквідувати законодавчу базу щодо їх існування у зв'язку з тим, що новий Цивільний процесуальний кодекс України, який за певних умов набере чинності з 1 січня 2005 року, не передбачає підсудність військовим судам справ, що вирішуються у порядку цивільного судочинства.

У висновку, зокрема, зазначено, що частинами 1, 2 статті 125 Конституції України встановлено, що система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності та спеціалізації, забороняється створення в державі надзвичайних та особливих судів. На думку суб'єкта законодавчої ініціативи, яка відображена у Пояснювальній записці, створена в Україні система військових судів суперечить саме вказаним конституційним принципам. Це не так, з огляду на наступне.

Підсумовуючи викладене, слід дійти висновку про те, що в сучасних умовах судова система нашої держави не може ефективно, якісно та в повній мірі, у встановлені законом строки забезпечити

⁴⁵ Рішення Конституційного Суду України № 20-рп/2003 від 11 грудня 2003 року у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення Закону України «Про судову систему України» (справа про Касаційний суд України). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-03> (дата звернення: 14.02.2023).

⁴⁶ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Войтенко проти України» від 29 червня 2004 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_223 (дата звернення: 14.02.2023).

⁴⁷ Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» № 6039 від 12 серпня 2004 року. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=18718&pf35401=57175> (дата звернення: 19.02.2023).

військовослужбовцям захист їхніх прав, свобод та інтересів. Тому, утворення військових судів в Україні з урахуванням міжнародного, зокрема, європейського досвіду у кінцевому результаті призведе до підвищення якості правосуддя, зменшення навантаження на територіальні суди загальної юрисдикції, які на сьогодні внаслідок кадрового голоду мають на розгляді надзвичайно велику кількість справ, а також дасть змогу більш компетентно і у розумні строки розглядати військові справи, наблизити професійно та територіально до даних правовідносин судами і суддями.

Окрім зазначеного, на завершення варто вказати на те, що необхідність здійснення військового судочинства саме військовими судами детермінована умовами сьогодення, його жорстокими воєнними реаліями та специфікою військової служби в Збройних Силах України, критичним станом справ з рівнем злочинності у військових формуваннях, який становить загрозу не тільки їх боєздатності, а й обороноздатності держави в цілому та, в умовах російської збройної агресії, суттєво загрожує національній безпеці України, ставить під загрозу саме її існування.

ВИСНОВКИ

Проблематика створення та діяльності військових судів має глибоке історичне коріння. Починаючи з витоків української державності і до нині вона не втрачає своєї актуальності. Аналіз становлення військового суду на українських землях та в період української державності і незалежної України є підґрунтям для виокремлення позитивного та негативного досвіду його діяльності задля використання у створенні національної моделі військових судів на сьогодні. Така модель повинна враховувати умови сучасності: збройну агресію РФ проти нашої держави; анексію АР Крим; окупацію території України. І, що найважливіше, національна модель військового суду повинна сприяти зміцненню боєздатності військових інституцій та покращанню обороноздатності держави загалом, з метою повернення незаконно окупованих територій та захисту незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України. Наведене підтверджується запропонованою періодизацією історії становлення та діяльності військових судів на території українських земель.

Необхідність здійснення військового судочинства саме військовими судами детермінована умовами сьогодення, його жорстокими воєнними реаліями та специфікою військової служби в Збройних Силах України, критичним станом справ з рівнем злочинності у військових формуваннях, який становить загрозу не тільки їх боєздатності, а й

обороздатності держави в цілому та, в умовах російської збройної агресії суттєво загрожує національній безпеці України, ставить під загрозу саме її існування.

Запропонована трьохінстанційна модель побудови військових судів: окружні військові суди, Апеляційний військовий суд та Касаційний військовий Суд у складі Верховного Суду забезпечить справедливий судовий розгляд справ кожною із судових інстанцій та остаточність судового рішення відповідно до принципів верховенства права і законності та інших принципів судочинства.

АНОТАЦІЯ

Захист прав, свобод та інтересів військовослужбовців судами в умовах війни детермінує необхідність створення в системі судової влади України окремої ланки – військових судів. Позитивний досвід їх функціонування засвідчив ефективність даних інституцій, а тому аналіз діяльності військового судочинства в ретроспективі історичного розвитку України набуває актуальності, що дає змогу оцінити його необхідність на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Актуальність досліджуваної проблематики зумовлена важливістю узагальнення проблем захисту прав, свобод та інтересів військовослужбовців, прав та інтересів військових частин, установ і організацій Збройних Сил України та інших, утворених відповідно до закону, військових формувань компетентним судом. Крім того, її важливість викликана необхідністю систематизувати уже набутий досвід створення та діяльності військових судів в Україні в минулі історичні періоди розвитку її державності.

Література

1. Андрійко О.Ф., Кисіль Л.Є. Адміністративно-правове забезпечення реалізації прав і свобод громадян України. Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 107–110.

2. Романовський Я.Я., Хлопецький О.О. Історія формування та розвитку військового судочинства України. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=36082 (дата звернення: 20.02.2023).

3. Вовк Ю. Є. Судові органи УНР та Української держави 1917–1920 рр. Львів, 2000. 20 с.

4. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3-х т. Київ, 1990. Т. 2. С. 76.

5. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. 300 с.

6. Чайковський А.С. Історія держави і права України. Київ, 2003. 512 с.
7. Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посібник. Київ, 2001. С. 155.
8. Романовський Я.Я., Хлопецький О.О. Історія формування та розвитку військового судочинства України. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=36082 (дата звернення: 19.02.2023).
9. Сердюк В.В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією: автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 11.
10. Глущенко С.В. Становлення законодавства про спеціалізовані судові органи у дорадянський період історії України. Адвокат. 2013. № 2. С. 31–35.
11. Інструкція військовому революційному судові станом на 5 березня 1918 року. Рада народних Міністрів УНР: офіц. вид. Вістник Ради Народних Міністрів УНР. 1918. № 17. С. 2–4.
12. Про Військові Суди: Наказ Центральної Ради від 23 квітня 1918 року. Державний вісник. 1918. № 14. С. 2.
13. Чайковський А.С. Історія держави і права України. Київ, 2003. С. 163.
14. Закон «Про військову підсудність» станом на 30 травня 1918 року. Рада Міністрів УНР: офіц. вид. Державний вісник. 1918. 7 червня. № 11 (дата звернення: 18.02.2023).
15. Закон «Про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію» станом на 21 червня 1918 року. Рада Міністрів УНР: офіц. вид. Державний вісник. 1918. 5 липня. № 20.
16. Глущенко С.В. Становлення законодавства про спеціалізовані судові органи у дорадянський період історії України. Адвокат. 2013. № 2. С. 31–35.
17. Оверчук С.В. Поняття та види підсудності в кримінальному процесі України: дис. канд. юрид. наук. Київ, 2005. 244 с.
18. Об утверждении положения о военных трибуналах: Закон СССР от 25 декабря 1958 года. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=1591#0739297119991823> (дата звернення: 14.02.2023).
19. Постанова наркому юстиції від 4 листопада 1920 року «Керівні засади з кримінального права РРФСР». URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/8/634/22/> (дата звернення: 14.02.2023).
20. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О военном положении» от 22 июня 1941 года. Ведомости Верховного Совета СССР. 1941. № 29.

21. Журавель О.А., Нечаєва О.В. Архівні документи військових судів як джерело з історії Другої світової війни. Судова апеляція. 2015. № 1(38). С. 6–14.

22. Об утверждении положения о военных трибуналах: Закон СССР от 25 декабря 1958 года. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=1591#0739297119991823> (дата звернення: 14.02.2023).

23. Об утверждении Положения о Верховном Суде СССР: Закон СССР от 12 февраля 1957 года. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901874556> (дата звернення: 15.02.2023).

24. О военном положении: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 22 июня 1941 года. Ведомости Верховного Совета СССР. 1941. № 29.

25. Оверчук С.В. Військові суди – необхідна складова військової юстиції в Україні. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2015. № 1 (11). С. 1–21.

26. Указ Президії Верховної Ради України «Про надання Верховному Суду України повноваження касаційної інстанції стосовно справ, які розглядаються по першій інстанції військовими трибуналами в Україні». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2044-12> (дата звернення: 15.02.2023).

27. Указ Президента України «Про організаційне, кадрове і матеріально-технічне забезпечення військових трибуналів в Україні» від 29 лютого 1992 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/118/92> (дата звернення: 04.02.2023).

28. Шевченко В.П. Конституційно-правові основи військового правосуддя в Україні: дис. канд. юрид. наук. Київ, 2002. 175 с.

29. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР» від 24 лютого 1994 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-12> (дата звернення: 18.02.2023).

30. Постанова Верховної Ради України «Про перейменування військових трибуналів України у військові суди України і продовження повноважень їх суддів» від 3 лютого 1993 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2979-12> (дата звернення: 14.02.2023).

31. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР» від 24 лютого 1994 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-12> (дата звернення: 18.02.2023).

32. Указ Президента України «Про мережу та кількісний склад військових судів України» від 30 травня 1998 року № 572/98. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/572/98> (дата звернення: 11.02.2023).

33. Закон України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3018-14> (дата звернення: 18.02.2023).

34. Указ Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10 травня 2006 року № 361/2006. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006> (дата звернення: 12.02.2023).

35. Указ Президента «Про ліквідацію окремих військових апеляційних та військових місцевих судів, внесення змін до мережі і кількісного складу судів військових апеляційних та військових місцевих судів» від 6 липня 2006 року № 599/2006. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/599/2006> (дата звернення: 12.02.2023).

36. Закон України «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України» від 24 березня 1999 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14> (дата звернення: 18.02.2023).

37. Указ Президента України «Про ліквідацію військових апеляційних та військових місцевих судів» від 14 вересня 2010 року № 900/2010. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900/2010> (дата звернення: 10.02.2023).

38. Карпачова Н. Військове правосуддя має бути відновлене. URL: <https://lawyersunion.org.ua/vidbulosya-zasidannya-kruglogo-stolu-vijskove-pravosuddya-v-ukrayini-aktualni-problemy-organizatsiyi-ta-zdijsnennya/> (дата звернення: 18.02.2023).

39. Ми відкриваємо нову сторінку в історії правосуддя у нашій країні. URL: www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-pro-novij-verhovnij-sud-mi-vidkrivaemo-novu-44382 (дата звернення: 14.02.2023).

40. Рішення Конституційного Суду України № 20-рп/2003 від 11 грудня 2003 року у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення Закону України «Про судоустрій України» (справа про Касаційний суд України). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-03> (дата звернення: 14.02.2023).

41. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Войтенко проти України» від 29 червня 2004 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_223 (дата звернення: 14.02.2023).

42. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» № 6039 від 12 серпня 2004 року. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=18718&pf35401=57175> (дата звернення: 19.02.2023).

43. Боброва Ю.Ю., Бобров Ю.О. Детермінанти та дорожня карта з відновлення військових судів в Україні. Право і суспільство. 2021. № 5. С. 3–9.

44. Боброва Ю.Ю. Актуальні питання законодавчого забезпечення діяльності спеціалізованих правоохоронних органів у Збройних Силах України. Правове забезпечення правоохоронної діяльності у сфері оборони України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 21 серпня 2020 року). Київ, 2020. С. 57–60.

45. Бобров Ю.О. Проблеми правосуддя під час воєнного конфлікту на сході України та гібридної війни. Публічне право. 2017. № 4 (28). С. 32–39.

46. Бобров Ю.О. Відновлення військового правосуддя: сучасний стан проблеми. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 5. С. 59–64.

Information about the authors:

Bobrova Yuliia Yuriivna,

Doctor of Juridical Sciences,

Associate Professor at the Faculty of Law,

State Higher Educational Institution «Uzhhorod National University»

26, Kapitulna str., Uzhhorod, 88000, Ukraine

Bobrov Yuriy Oleksandrovych,

Candidate of Juridical Sciences, Honored Lawyer of Ukraine,

Leading Researcher of the Scientific Center,

State Scientific Institute «Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine»

4, Nestorivskyi ave., Kyiv, 04053, Ukraine

**ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МИРОТВОРЧИХ КОНТИНГЕНТІВ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ЯК ЗАСОБУ ЗАПОБІГАННЯ
ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ (НА МАТЕРІАЛАХ МІСІЇ В ІРАКУ
У 2003–2005 РР.)**

Веденєєв Д. В., Семенюк О. Г.

ВСТУП

Висока правосвідомість воїнів-мироотворців, вміння (готовність) користуватися у складних воєнно-політичних та етнопсихологічних умовах зон збройних конфліктів (гуманітарних катастроф) за кордоном нормами міжнародного гуманітарного права («права війни»), а також їх дисциплінованість, належні морально-психологічний стан та морально-політична вмотивованість багато в чому забезпечується (обумовлена) цілеспрямованим та адекватним змісту виконуваних завдань інформаційно-психологічним забезпеченням особового складу військових формувань України, задіяного у закордонних місіях по лінії ООН. Важливим чинником формування правосвідомості та морально-психологічної стійкості миротворців виступає профільоване правове забезпечення – як під час підготовки до участі у стабілізаційних місіях, так і під час їх проведення за межами України.

Порушення законів та звичаїв війни є одним із видів міжнародних злочинів, перелік яких визначено як у договірному, так і у звичаєвому міжнародному гуманітарному праві. Перелік воєнних злочинів, що становлять серйозні порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., включає: умисне вбивство; катування і нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти, умисне заподіяння тяжких страждань чи серйозного каліцтва, завдання шкоди здоров'ю; незаконне, невмотивоване і широкомасштабне руйнування і привласнення майна, не викликане військовою необхідністю, скоєне щодо осіб та майна, що знаходяться під захистом Конвенцій; примус цивільної особи чи військовополоненого служити в збройних силах ворожої держави; позбавлення особи права на неупереджене і нормальне судочинство; незаконна депортація, переміщення цивільної особи; незаконний арешт цивільної особи; взяття заручників (ст. 50 Конвенції I, ст. 51 Конвенції II, ст. 130 Конвенції III, ст. 147 Конвенції IV). Держави-учасниці Женевських конвенцій 1949 р. зобов'язалися прийняти закони, в яких

необхідно встановити ефективну кримінальну відповідальність і покарання для осіб, які вчиняють чи віддають накази вчиняти будь-які серйозні порушення цих Конвенцій (ст. 49 Конвенції I, ст. 50 Конвенції II, ст. 129 Конвенції III і ст. 146 Конвенції IV).

Зауважимо, щодо до Кримінального кодексу України включена ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни», яка встановлює кримінальну відповідальність за «жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій». До кваліфікованих ознак цього злочину відносяться ті самі діяння, якщо вони поєднані з умисним вбивством.

Відповідно до Єдиного звіту «Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування», який ведеться Офісом Генерального прокурора, за 2022 рік в Україні зареєстровано 49483 злочини, передбачені ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни» Кримінального кодексу України ¹. У Збройних Силах України (ЗСУ) визнаний діючим наказ міністра оборони СРСР від 16 лютого 1990 р. № 75 «Про оголошення Женевських Конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р. і Додаткових протоколів до них».

Залученість національних миротворчих контингентів ЗСУ до виконання службових та бойових завдань у специфічних з погляду військово-політичної, природно-географічної та етнорелігійної обстановки регіонах світової кулі стимулювала адаптацію діяльності структур правового забезпечення, морально-психологічного забезпечення (МПЗ) та інформаційно-психологічних операцій (ІПО) ЗСУ до особливостей сучасних локальних війн та збройних конфліктів, антитерористичної діяльності ². Найбільш характерним прикладом стала організація інформаційно-психологічного забезпечення українського миротворчого контингенту (УМК) у ході міжнародної місії в Іраці (2003–2005 рр.).

¹ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: <https://gp.gov.ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravorporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

² Див. докладніше: Руснак І. С., Кохно В.Д. Міжнародна миротворча діяльність у системі забезпечення національної безпеки України: монографія. К.: НАОУ, 2007. 204 с.; Хацановський В. С. Миротворча діяльність Збройних Сил України: досвід, теорія, практика : навч.-метод. посіб. К.: НАОУ, 2006. 123 с.; Кузьмук О. І. Миротворча діяльність у спектрі пріоритетних функцій Збройних Сил України XXI сторіччя. *Наука і оборона*. 2001. № 4. С. 3–12.

1. Формування національної організаційно-правової бази миротворчості та завдань її інформаційно-психологічного забезпечення

Упродовж розбудови військової організації України відбулося унормування законодавчої бази участі ЗСУ у миротворчих та інших міжнародних місіях, що підводило належну базу під правове виховання військовослужбовців, розуміння ними важливості й призначення міжнародних місій, власних відповідальності й обов'язків. Юридичний фундамент миротворчості становлять Закон України «Про участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки» (1999 р.)³, відповідні ухвали Верховної Ради України, укази Президента України, інші нормотворчі й розпорядчі документи.

Закон України «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях» від 23 квітня 1999 р. закріпив правові, організаційні та фінансові засади щодо участі України у міжнародних миротворчих операціях, а також порядок направлення Україною військового та цивільного персоналу, організації його підготовки та забезпечення для участі в діяльності по підтриманню чи відновленню міжнародного миру і безпеки.

Закон України «Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав» (від 2 березня 2000 р.) визначив, зокрема:

- підстави, порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав та умов перебування на території цих держав;
- принципи комплектування, організації підготовки зазначених підрозділів і гарантії правового й соціального захисту осіб військового і цивільного персоналу, членів їх сімей;
- відповідальність за недотримання особами військового і цивільного персоналу підрозділів вимог Конституції, законів України та за порушення законів інших держав при направленні підрозділів Збройних Сил України до інших держав.

Характер й форми участі України в міжнародній миротворчій діяльності визначалися Конституцією та законодавством України, її міжнародними зобов'язаннями та угодами. Відрядження миротворчих місій здійснювалося на виконання резолюцій Ради Безпеки (РБ) ООН, інших документів ООН та виходячи із зобов'язання України згідно із Статутом ООН. Операції з підтримання миру і безпеки спрямовувалися на:

- запобігання виникненню міждержавних або внутрішніх конфліктів;
- врегулювання або створення умов для врегулювання міждержавних, а також внутрішніх конфліктів за згодою сторін конфлікту або з використанням примусових заходів за рішенням РБ ООН;

³ Про участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки. Закон України від 23 квітня 1999 року № 613-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/613-14/sp:max15>

- боротьбу з міжнародним тероризмом і піратством;
- надання гуманітарної допомоги населенню, яке постраждало внаслідок міждержавних або внутрішніх конфліктів;
- виконання поліцейських функцій із забезпечення безпеки і додержання прав людини;
- надання допомоги у подоланні наслідків конфліктів та відновлення миру;
- усунення загрози миру, порушень миру або актів агресії⁴.

Високої правової свідомості (поведінки) від миротворців вимагає і те, що вони, здебільшого, діють, в умовах врегулювання внутрішніх (громадянських, етноконфесійних, релігійних тощо) конфліктів, на які поширюються норми міжнародного гуманітарного права (МГП). Справді, більша частка сучасних війн відноситься до внутрідержавних (громадянських) конфліктів, корі часто доводиться відвертати із застосуванням міжнародних миротворчих місій. Так, у 2003 р. з 19 помітних збройних конфліктів у світі лише 3 (війни в Афганістані, Іраці, індо-пакистанський конфлікт) носили міжнародний характер; 12 з неміжнародних конфліктів почалися до 1990 р. і розглядалися як тривалі, у них загинуло удвічі більше людей, ніж у міждержавних. На думку конфліктологів, внутрідержавні конфлікти залишаються загрозою для міжнародного миру й стабільності, незалежно від того, наскільки більш глобальними і регульованими стали стосунки між державами після завершення «холодної війни» (за період 1990–2003 рр. у світі сталося 59 значних збройних конфліктів, з яких лише 4 не були внутрідержавними)⁵.

Само МГП є галуззю міжнародного права (термін МГП уперше був запропонований директором Міжнародного Комітету Червоного Хреста Ж. Пікте у 1950-х рр.) і являє сукупність міжнародно-правових норм, що регулюють забезпечення й захист населення й об'єктів за умов збройного конфлікту, правовий статус й відповідальність їх учасників⁶. Специфікою МГП є те, що його норми (на відміну від загальних прав людини та права збройних конфліктів) мають чинність лише за умов збройного конфлікту, не дають державі права на застосування сили, не визначають причини й законність війни як такої, і діють у рівній ступені по відношенню до всіх учасників збройного конфлікту⁷.

⁴Губаренко О. Основні принципи застосування миротворчих підрозділів ЗС України. *Військо України*. 1999. № 9–10. С. 11–12; Лобко М. М. *Форми міжнародної миротворчої діяльності. Збірник наукових праць НАДПСУ*. 2004. № 31. Ч. 2. С. 18–22.

⁵ Дуан Р., Густавссон М. Крупные вооруженные конфликты // *Ежегодник СИПРИ*. 2004. 2005. С.110–165.

⁶ Пікте Ж. *Развитие и принципы международного гуманитарного права*. М., 1994. С. 6.

⁷ *Міжнародне гуманітарне право*. Навчальний посібник. К.: Варта, 2000. С. 40–42.

Особливістю МГП є і те, що воно не займається питаннями про причини й походження воєн, справедливості дій сторін – його цікавить лише правова оцінка методів ведення війни (тож навіть агресор може вести бойові дії без порушення норм МГП, а ті, хто йому справедливо протистоїть – порушувати їх).

Норми МГП сформульовані у міжнародних угодах, які можна поділити на такі групи:

- про захист жертв війни;
- про обмеження або заборону певних видів зброї;
- про захист певних об'єктів;
- про міжнародну юрисдикцію з припинення військових злочинів.

Розвиток норм МГП на основі морально-звичаєвих та формально-юридичних постулатів призвів до оформлення таких його основних положень:

- у випадках, не передбачених міжнародними конвенціями, населення й держави-учасники конфлікту користуються загально-визнаними нормами міжнародного права;

- застосування норм МГП по відношенню до конфлікуючих сторін не залежить від того, чи знаходяться вони юридично у стані війни (що особливо важливо для сучасних переважно «не оголошених» війни та громадянських конфліктів);

- ті, хто воює, не повинні необмежено обирати методи і засоби війни, використовувати силу понад достатнього для досягнення цілей війни рівня, завдавати шкоду, не сумісну із цілями війни;

- особи, що опинилися поза бойових дій, мають право на повагу, захист, гуманне ставлення, недоторканість і повагу до особистості;

- поведіння з людьми не повинне залежати від раси, пола, національності, мови, соціального походження тощо;

- військовополоненим має бути забезпечений захист з боку тієї держави, яких їх полонила;

- сторони-учасники конфлікту зобов'язані робити відмінність між цивільними особами й озброєними учасниками, щадити цивільне населення і цивільні об'єкти;

- метою норм МГП є реалізація принципів гуманності й обмеження наслідків збройних конфліктів.

З погляду формування правової самосвідомості військовослужбовців було і те, що гуманітарні операції, котрі проводилися з метою захисту та рятування життя жертв конфлікту або стихійного лиха, надання їм допомоги, полегшення страждань населення, особливо за умов, коли місцева влада не в змозі або не намагається налагодити нормальне забезпечення населення ⁸. У період з 1992 р. Україна приєдналася до

⁸ Міжнародна миротворча діяльність України: 10 років історичного досвіду (інформаційно-аналітичні матеріали). К.: МО України, 2002. С. 5–8; Див. також:

35 міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки. Серед них місії ООН – 21, місії ОБСЄ – 2, місії Європейського Союзу – 3, спільні операції з НАТО – 7, місії на підставі угод з іншими державами – 2. Участь у чотирьох місіях триває (Придністров'я, Косово, Демократична Республіка Конго, Кот-д'Івуар). Через миротворчі та інші міжнародні місії до кінця 2019 р. пройшло понад 44 тис. громадян України. Загальні безповоротні (бойові та санітарні) втрати миротворців до 2020 р. – 55 осіб, сотні військовослужбовців та працівників ЗС України отримали поранення, травми, перенесли небезпечні хвороби⁹.

Крім власне вояків ЗСУ, до складу певних миротворчих контингентів залучалися співробітники підрозділів інформаційно-психологічних операцій ІПСО ЗСУ (з 2016 р. увійшли до складу Сил спеціальних операцій ЗСУ)¹⁰. Підтриманню правопорядку й протидії негативному ІПСО деструктивних сил у зонах виконання завдань українськими миротворцями сприяло введення до складу миротворців співробітників Головного управління розвідки МО (ГУР МО України, Закон України від 22 березня 2001 р. «Про розвідувальні органи України» поклав на них, зокрема, здійснення спеціальних заходів, спрямованих на підтримку національних інтересів і державної політики України в інформаційній сфері¹¹), а також військової контррозвідки СБ України¹².

Зазначимо, що розгортання миротворчої діяльності ЗСУ призвело до активізації розробки засад правового виховання й МПЗ вояків-миротворців.

Коропатнік І. М. Організаційно-правові аспекти застосування підрозділів Збройних Сил України в миротворчих операціях: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2005. 228 с.

⁹ Див. зокрема: Луник О. О. Формування системи залучення Збройних Сил України до врегулювання воєнних конфліктів (1992–2002 рр.): дис. ... канд. істор. наук : 20.02.22 / Київ, НАОУ, 2003. 238 с.; Цюрупа М. В. Миротворчі операції як міжнародно-гуманітарний феномен та специфічний тип воєнної практики. Навчальний посібник. К.: НАОУ, 2003. 120 с.; Козинець І. П. Участь Збройних Сил України в міжнародній миротворчій діяльності (1992–2006 рр.): дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. Київ, 2008. С.185.

¹⁰ Див: докладніше про органи ІПСО: Веденєв Д.В., Семенюк О.Г. Організаційно-управлінський механізм розбудови та діяльності структур інформаційно-психологічного протидіяння Збройних Сил України (2007–2021 рр.). Право та державне управління. 2022. № 3. С. 147– 152; Жарков Я.М., Беседіна Л.М. Досвід виконання завдань в Іраку підрозділами ІПСО ЗС України у складі багатонаціональних сил. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету*. 2009. Вип. 20. С. 178–184.

¹¹ Гвоздь В.І. Воєнна розвідка України на зламі другого тисячоліття. К.: Борисфен Інтел, 2017. 320 с.; Веденєв Д. «Українська розвідка – полноценная самостоятельная структура». Інтерв'ю с начальником Главного управления разведки Министерства обороны Украины А. Галакой. *В мире спецслужб*. 2006. № 4.С. 4–9.

¹² Військова контррозвідка Служби безпеки України: становлення, досвід, пріоритети діяльності. К., 2021. С.108–112.

В ієрархічній структурі підготовки миротворчих контингентів, експерти з восьми провідних показників на третє місце поставили «морально-психологічний стан особового складу та військову дисципліну»¹³. У нормативно-методичних документах та профільних наукових дослідженнях було закріплено статус захисту особового складу від негативного інформаційно-психологічного впливу як однієї з основних підсистем МПЗ підготовки та застосування миротворчих контингентів.

Аналізуючи досвід інформаційно-психологічного забезпечення (ІПЗ) миротворчих операцій, науковці Національного науково-дослідного центру оборонних технологій і воєнної безпеки України слушно дійшли висновку про те, що у міжнародних місіях «цивільно-військова інформація та психологічні операції можуть бути більш важливими ніж в інших військових операціях... У миротворчих операціях, воєнні дії повинні доповнюватися дипломатичними, економічними, інформаційними і гуманітарними зусиллями в досягненні політичної мети»¹⁴.

Визначаючи алгоритм ІПЗ миротворчої діяльності, дослідники пропонували розуміти під ним «комплекс соціально-політичних, міжнародно-правових, організаційних, воєнно-соціальних, гуманітарно-освітніх і соціально-психологічних заходів, спрямованих на формування та морально-психологічне злагодження миротворчого контингенту, його всебічну підготовку і участь в операціях (спеціальних діях) з підтримання та відновлення миру під егідою ООН, ОБСЄ та інших міжнародних організацій»¹⁵.

Як зазначають дослідники, при організації інформаційно-психологічної протидії деструктивним ІПсВ на миротворців рекомендується спрямовувати зусилля (у частині формування необхідної правосвідомості й профілактики військових правопорушень) на:

¹³ НДР «Основи організації, загальні принципи, форми і напрями розвитку миротворчої діяльності України (за участю Сухопутних військ Збройних Сил України)» («МИРОТВОРЕЦЬ – СВ»). К.: НУОУ імені Івана Черняхівського, 2005. С. 39, 131.

¹⁴ Миротворча діяльність Збройних Сил України: досвід, проблеми та перспективи. Тематичний збірник. К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2006. С. 126.

¹⁵ Невмержицький В. М. Психологічне супроводження діяльності військовослужбовців миротворчих підрозділів: методичні рекомендації. К.: РОСА, 2007. 86 с.; Осьодло В. І., Савінцев В. І., Мусієнко О. І. Інформаційно-пропагандистське забезпечення участі військових контингентів Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях: навч. посіб. К.: НАОУ, 2004. 154 с.; Хабчук А. О. Основні тенденції в організації морально-психологічного забезпечення національних контингентів Збройних Сил України. *Воєнно-історичний вісник*: зб. наук. праць НУО України. 2014. Вип. 4. С. 103–108; Хміляр О. Ф. Психічна адаптація військовослужбовців до екстремальних ситуацій миротворчої місії. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Сер. № 12. Психологія: зб. наук. праць. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. № 3. С. 210–215.

– вивчення факторів бойової, соціально-політичної обстановки в зоні відповідальності підрозділу, які можуть бути використані екстремістськими рухами для інформаційно-психологічного впливу на особовий склад;

– проведення заходів з нейтралізації діяльності інформаційних установ різних екстремістських угруповань та рухів через випереджувальне, правдиве розповсюдження в ЗМІ країни, та інформації в комп'ютерних мережах Інтернет;

– роз'яснення військовослужбовцям мети, завдань, форм, методів миротворчих операцій;

– проведення заходів з МПЗ з особовим складом, схильним до панічних настроїв, стресів із забезпечення високої пильності;

– здійснення безперервного і цілеспрямованого інформування особового складу, попередження (припинення) розповсюдження чуток, своєчасне знищення дезінформаційних матеріалів;

– проведення роз'яснювальної роботи серед місцевого населення про завдання миротворців, щодо недопущення опору миротворчій діяльності;

– налагодження співпраці з місцевими органами влади та ЗМІ в регіоні перебування, національними правоохоронними органами тощо¹⁶.

2. Провідні чинники впливу на морально-психологічну обстановку навколо миротворчого контингенту України в Іраку

Найбільш характерним й промовистим військово-історичним прикладом організації протидії інформаційно-психологічним загрозам українському миротворчому контингенту (УМК) доцільно вважати, безперечно, виконання таких завдань під час місії національного контингенту України в Іраку (2003–2005 рр.). 26 травня 2003 р. Рада національної безпеки і оборони України ухвалила рішення про направлення українських миротворців до Іраку. Було сформовано та направлено для виконання завдань в Республіку Ірак 5-у окрему механізовану бригаду (омбр), у подальшому – 6 омбр, 7 омбр та 81-у тактичну групу. Український контингент в Іраку виконував завдання в період з серпня 2003 р. до грудня 2005 р.

Незабаром після поразки іракської армії у війні 2003 року із англо-американською коаліцією (операція «Шок і трепіт»), розгорнулася підготовка іракців до майбутньої «малої війни» (партизансько-терористичним діям)¹⁷.

¹⁶Хабчук А.О. Морально-психологічне забезпечення національних контингентів Збройних сил України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки (1992 – 2006 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22; Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняховського. К.: 2016. С. 175–176.

¹⁷ Див. докладніше:

Склалися масові соціально-психологічні передумови до підтримки населенням збройних формувань антиамериканської опозиції. Начало активної фази партизанської війни в Іраку припало приблизно на травень-червень 2003 р. Вона почала розвиватися на фоні зростаючого незадоволення місцевої людності присутністю й політикою окупаційної адміністрації. Особливістю структури іракського партизанського руху стало те, що він увібрав до себе угруповання різної, а то й протилежної військово-політичної та релігійної орієнтації.

Терор антизахідних формувань спрямовувався, передовсім, на залякування населення, запобігання його співробітництву з коаліцією та підконтрольними Багатонаціональних сил (БНС) адміністративними й силовими структурами. Так, у липні 2005 р. загинуло 59 вояків БНС, 304 іракських військових і поліцейських, 518 мирних мешканців; у жовтні – відповідно, 99, 215 і 465 осіб. Кількість нападів бойовиків на коаліційні сили зросла з 200 випадків на тиждень в 2004 р. до 650 в 2005 р. Якщо в перші післявоєнні місяці атаки на іноземних вояків були епізодичними, то з часом вони переросли в організований опір з чітким плануванням й підготовкою нападів на об'єкти та особовий склад БНС (80% втрат припадало на іракську сторону, тобто на сили безпеки та мирне населення)¹⁸. В цілому дії партизансько-терористичних формувань (ПТФ) та відплатні акції БНС відзначалися високою інтенсивністю, значними жертвами серед мирного населення, за підрахунками міжнародних експертів, тільки з 20 лютого 2003 р. до 2005 р. в Іраку загинуло 28865 цивільних мешканців, 20% жертв становили жінки і діти.

Національний миротворчий контингент до Республіки Ірак прибув до цієї держави на основі Резолюції РБ ООН від 22 травня 2003 р. № 1483 та ухваленого 26 травня 2003 р. РНБО України рішення «Про направлення миротворчого контингенту для участі України в міжнародній миротворчій операції в Республіці Ірак», Указу Президента України «Про направлення миротворчого контингенту для участі України в міжнародній миротворчій операції в Республіці Ірак» від 2 червня 2003 р. Основні частини українського контингенту перебували у складі Багатонаціональної дивізії «Центр-Південь» в Республіці Ірак¹⁹.

¹⁸Николаев В. Особенности проведения операции ВС США и их союзников в Ираке на современном этапе. *Зарубежное военное обозрение*. 2006. № 1. С. 12– 15.

¹⁹Зінковський С. О. Український миротворчий контингент у Республіці Ірак. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*, 2012. № 106. С. 55–61; Маркелов В., Чередниченко О. Участь українських миротворців у стабілізаційних заходах в Іраку. *Проблеми міжнародної безпеки: аналітичний огляд*. 2004. С. 84–93; Луник О. О. Миротворча місія 5-ої окремої механізованої бригади України в Республіці Ірак. *Восна історія*. 2004. № 4–6. С. 23–31.

Миротворчий контингент пережив три ротації, в його складі послідовно перебувало 6100 осіб. 18 з них загинули і понад 40 отримали поранення, захворіло понад 2500 осіб²⁰. Особливо трагічним став день 9 січня 2005 року, коли внаслідок потужного вибуху скупчення боєприпасів (які намагалися знешкодити і, імовірно, були додатково заміновані) біля іракського міста Ес-Сувейра загинуло 8 українських військовослужбовців 72-го окремого механізованого батальйону (всі вони нагороджені орденами «За мужність» I ступеня), ще 7 вояків отримали поранення (відзначені орденами «За мужність» III ст.).

Підрозділи українського миротворчого контингенту виконували місію з підтримання миру та стабільності в провінції Васіт, дислокувалися у базових таборах «Дельта» (аеродром м. Ель-Кут), «Зулу» (на південь від м. Ес-Сувейра), «Атербері» (м. Бадр)²¹. Упродовж перебування в Іраку українські військовослужбовці залучалися до 42 бойових операцій сил коаліції, котрі супроводжувалися прямими бойовими діями із місцевими незаконними збройними формуваннями (НЗФ). Лише згадана 81-а тактична група за 8 місяців провела близько 260 конвоїв, понад 1000 патрулювань, спільно з іракськими військовими реалізувала понад 10 стабілізуючих операцій в ході яких вилучено значну кількість зброї і боєприпасів²².

В цілому, як засвідчив аналіз спеціалістів з МПЗ, дестабілізуючими чинниками впливу на моральний стан військовослужбовців виступали складна воєнно-політична обстановка, постійна психологічна напруга (обстріли базових таборів, ведення бойових дій, терористичні акти), складний клімат та санітарно-епідеміологічна обстановка, відсутність досвіду експлуатації техніки й несення служби у специфічних умовах. У поєднанні із недосконалістю організаційно-штатної структури органів

²⁰ Козинець І. П. Участь Збройних Сил України в міжнародній миротворчій діяльності (1992–2006 рр.)... С. 144–153; Попко С. М. Особливості переміщення українського миротворчого контингенту в зону відповідальності (за досвідом операції в Республіці Ірак у 2003–2006 рр.). *Збірник наукових праць НДІ українознавства*. К., 2010. Т. XXVI. С.383–395; Його ж: Застосування українського миротворчого контингенту в операції з підтримання миру в Республіці Ірак у 2003 – 2005 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. С. 222.

²¹ Розрахунок сил та засобів для забезпечення охорони та оборони базового табору «Дельта» (за досвідом 7 омбр) / Попко С.М. Застосування українського миротворчого контингенту в операції з підтримання миру в Республіці Ірак у 2003 – 2005 рр.... С. 268–269.

²² Зіньковський С. О. Український миротворчий контингент у Республіці Ірак. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*, 2012. №10. С. 59; Луник О. Миротворча місія 5-ої окремої механізованої бригади України в Республіці Ірак. *Воєнна історія*. 2004. № 4–6. С. 24.

по роботі з особовим складом, на початковому етапі це негативно вплинуло на стан духу й військову дисципліну особового складу²³.

Однак попри наведені екстремальні умови несення служби, українські вояки виявили в Іраку високу правосвідомість, бойові та морально-психологічні якості. Не було допущено військових злочинів. За реалістичною оцінкою офіцера штабу Коаліційних об'єднаних сил О. Бурчака, за рівнем професійної підготовки «наші солдати і офіцери не поступаються військовослужбовцям країн – членів НАТО. За рівнем психологічної підготовки до дій у бойовій обстановці наші військовослужбовці... навіть більш стійкі... Психологічна стійкість нашого солдату незрівнянно вища, ніж американського... За середнім рівнем освіченості та кругозору наші військовослужбовці однозначно попереду. Що стосується технічної оснащеності підрозділів – то тут нічого і порівнювати»²⁴.

Провідними напрямками військово-цивільної (невоєнної) діяльності контингенту стали цивільна безпека, налагодження державного управління та економічного життя, інформаційна політика та гуманітарна робота²⁵.

Доцільно відзначити і солідний обсяг гуманітарної роботи та допомоги цивільному населенню, проведеної українським контингентом. В управлінні бригад входив відділ підтримки урядових структур (офіцери були розподілені за різними сферами відповідальності у провінції Васіт – освіта, судова система, поліція, медицина, енергопостачання, забезпечення населення паливом, сільське господарство, фінансове господарство, фізична культура і спорт), який займався налагодженням цивільно-

²³ Підлісний А. Р. Інформаційно-психологічний вплив на військовослужбовців українського миротворчого контингенту в Іраку. *Військово-науковий вісник*. 2012. Вип. 18. С. 55–63; Романовський Я. Я. Організація культурно-виховної, просвітницької роботи в українському військовому контингенті в Іраку у складі об'єднаних стабілізаційних сил. *Труди академії*. 2006. № 68. С. 51–55; Сергієнко О. Особливості інформаційно-пропагандистського забезпечення та культурного обслуговування особового складу 6-ї омбр під час виконання завдань у Республіці Ірак / *Миротворча діяльність Збройних Сил України та досвід застосування підрозділів Збройних Сил України в операції багатонаціональних сил зі створення умов стабільності та безпеки в Республіці Ірак*. К.: ННДЦ ОТ і ВБ України. 2005. С. 316–322; Хабчук А. О. Інформаційно-пропагандистське та культурологічне забезпечення особового складу українського контингенту в Іраку 2003–2005 рр. *Військово-науковий вісник*. 2012. Вип. 17. С. 118–128.

²⁴ Олександр Бурчак: «Де в американського фавівця йшов тиждень, наш справлявся за день». *Вечірні вісті*. 2005. 30 грудня. С.4.

²⁵ Рось А.О., Биченок М.М., Вітковський В.В. та інші. Інформаційна безпека держави у воєнній сфері: Навчальний посібник. К.: НУОУ імені Івана Черняховського, 2011. С. 239.

військового співробітництва, що полягало в організації взаємодії та встановленні зв'язків з представниками місцевої влади, релігійними лідерами та з місцевим населенням²⁶.

Окрім наведених вище чинників, необхідність налагодження інформаційно-психологічної роботи обумовлювалася цілеспрямованими й регулярними негативними, побудованими з урахуванням іракської етноконфесійної специфіки інформаційно-психологічними заходами НЗФ, спрямованими, насамперед, на обробку свідомості місцевого населення, схилення його до співробітництва й участі у партизансько-терористичній діяльності, саботажу й дискредитації місцевої влади та діяльності органів БНС, залякування людності тощо.

3. Інформаційно-психологічне забезпечення українських миротворців в Іраку як чинник попередження воєнних злочинів

Розглянемо сферу інформаційно-психологічного протистояння навколо діяльності українського контингенту в Іраку)²⁷. Поглиблений аналіз дослідників інформаційно-психологічного аспекту миротворчих місій України виявив, що негативний інформаційно-психологічний вплив на військовослужбовців в умовах миротворчої місії здійснювався, як правило, методом навіювання, коли використовувалося специфічне і неспецифічне навіювання²⁸. Основною метою НЗФ в інформаційно-психологічній сфері було формування негативної суспільно-політичної думки населення провінції про БНС та український контингент, поширення уявлень про неспроможність уряду і силових структур Іраку

²⁶ Попко С.М. Застосування українського миротворчого контингенту в операції з підтримання миру в Республіці Ірак у 2003 – 2005 рр... С. 172.

²⁷ Жарков Я.М., Беседіна Л.М. Досвід виконання завдань в Іраку підрозділами ППО ЗС України у складі багатонаціональних сил. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету*. 2009. Вип. 20. С. 178–184; Попко С. М. Застосування українського миротворчого контингенту в операції з підтримання миру в Республіці Ірак у 2003–2005 рр.: дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22; Нац. акад. оборони України. К., 2010. 198 арк.; Хабчук А. О. Інформаційно-пропагандистське та культурологічне забезпечення особового складу українського контингенту в Іраку 2003–2005 рр. *Військово-науковий вісник : зб. наук. праць НАСВ*. 2012. Вип. 17. С. 118–128.

²⁸ Рось А.О., Биченок М.М., Вітковський В.В. та інші. Інформаційна безпека держави у воєнній сфері: Навчальний посібник. К.: НУОУ імені Івана Черняхівського, 2011. С.239; Жарков Я.М., Беседіна Л.М. Досвід виконання завдань в Іраку підрозділами ППО ЗС України у складі багатонаціональних сил. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету*. 2009. Вип. 20. С. 178–184; Підлісний А. Р. Інформаційно-психологічний вплив на військовослужбовців українського миротворчого контингенту в Іраку. *Військово-науковий вісник*. 2012. Вип. 18. С. 55–63.

контролювати ситуацію в країні та поліпшити рівень життя населення. Відбувалося оприлюднення матеріалів негативного змісту у ЗМІ, розповсюдження чуток серед населення, дезінформація командування БНС щодо можливих нападів на патрулі (конвої), обстрілів баз. Йшло поширення матеріалів з вихвалення «геройки» антикоаліційних сил, висвітлення бойової підготовки бойовиків на підпільних базах, напучування терористів-смертників²⁹.

Дослідники звертають увагу і на певні прорахунки або тимчасові недоліки першого етапу організації інформаційно-психологічного й морально-психологічного забезпечення українського контингенту в умовах протистояння місцевим НЗФ та їх негативному ІПВ. Так, у першій ротатії українського національного контингенту в Іраку замість посади заступника командира бригади з гуманітарних питань 5-ї омбр з підпорядкованим йому відповідним відділенням спочатку ввели посаду начальника відділення з роботи з особовим складом – заступника начальника штабу із функціями кадрової роботи, не пов'язані з морально-психологічним забезпеченням. Це спричинило втрату вертикалі організації та управління процесом МПЗ під час підготовки та виконання миротворчих завдань з відповідними негативними наслідками. Незадовільною була і початкова матеріально-технічна база інформаційного супроводження та МПЗ українського контингенту.

Вже тоді зверталася увага на необхідність збереження та імплементації бойового досвіду й психологічної адаптації у реформуванні та підготовці української армії: «Всі зайняті своєю справою і нікому не спаде на думку віддавати ідіотські накази, що в Україні... розкладають армію зсередини, – зазначали військові аналітики. – В Іраку був створений прообраз тієї професійної армії, про яку говорять політики і про яку мріють самі військові. Армії, для якої бойова робота – це будні... Солдати і офіцери, повернувшись додому, розбігаються хто куди: хто звільниться з армії, хто продовжить службу у різних військових частинах. Їх бойовий досвід залишиться з ними. Але його можна було б використати в повній мірі – намагатися зберегти в Україні штатні підрозділи, що пройшли Ірак»³⁰.

Відтак після завершення місії українського контингенту відбувся ретельний аналіз і стану інформаційно-психологічного (ІПЗ) та морально-психологічного забезпечення 5, 6 та 7-ї окремих миротворчих

²⁹ Жарков Я.М., Беседіна Л.М. Досвід виконання завдань в Іраку підрозділами ІПСО ЗС України у складі багатонаціональних сил. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету*. 2009. Вип. 20. С. 181–182.

³⁰ Шевченко А. Бригада. *Дзеркало тижня*. 2005. 30 грудня. С. 2.

бригад ЗС України в Республіці Ірак³¹. В основу роботи з ПЗ та МПЗ миротворчих контингентів було покладено «Концепцію морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) Збройними Силами України», а також вимоги «Концепції організації міжнародного співробітництва у Збройних Силах України», затвердженої наказом МО України від 28 червня 2001 р. № 224. Провідними напрямками морально-психологічного забезпечення визначалися інформаційно-пропагандистське забезпечення; правове й психологічне супроводження; воєнно-соціальна робота культурно-виховна робота; інформаційно-психологічна протидія.

Зазначалося, що інформаційно-пропагандистське забезпечення роботи з особовим складом постійно планувалося відповідно до таких провідних завдань:

1. *Підтримання зв'язків з органами місцевої влади, лідерами політичних партій і громадських організацій, засобами масової інформації* як гаранта безпеки особового складу в межах зони відповідальності. Ними в бригадній ланці безпосередньо опікувались командири бригад, їх заступники з політичних та гуманітарних питань, причому отриманий досвід призвів до впровадження у складі 6 та 7-ої омбр *відділення по зв'язках з громадськістю* (начальник відділення, старший офіцер, офіцер, перекладач). Основними завданнями відділення визначалися:

– випереджувальне виявлення та аналіз загроз інформаційного характеру, оцінка ступеню впливу на місцеве населення політичних партій, релігійних рухів, громадських організацій та їх лідерів, рівня їх авторитету та підтримки пересічними іракцями в зоні м. Аль-Кут та провінції Васіт;

– створення позитивного іміджу України та українського миротворчого контингенту, ведення відповідних банків даних.

– робота із засобами масової інформації, підготовка матеріалів та виступів посадових осіб в місцевих ЗМІ з метою пояснення населенню завдань українського миротворчого контингенту.

– систематичні контактах з представниками всіх місцевих політичних і релігійних партій та рухів, нерелігійних організацій, навчальних закладів, керівників державних структур, силових формуваль³².

³¹ Особливості організації інформаційно-пропагандистського забезпечення миротворчої діяльності в 5,6,7 окремих миротворчих бригадах ЗС України в Республіці Ірак /Аналітичний матеріал. К.: ГШ ЗС України, б.р. 17 с.

³²Попко С.М. Застосування українського миротворчого контингенту в операції з підтримання миру в Республіці Ірак у 2003 – 2005 рр. С. 88–89.

2. *Моніторинг суспільно-політичної обстановки* в провінції Васіт та у прикордонні з Іраном під час патрулювання, проведення гуманітарних акцій, надання медичної допомоги, у неформальних розмовах з місцевим населенням, та силами відділення по зв'язках з громадськістю й розвідувальних підрозділів. Зверталось увагу на вивчення менталітету населення, стереотипів мислення, культури, встановлення дружніх, добросусідських стосунків з місцевими працівниками, безробітними, неформальними лідерами, місцевих традицій тощо.

3. *Створення та підтримання позитивного іміджу українського миротворчого контингенту ЗС України* серед місцевого населення, соціально значущих прошарків – місцевих органів влади, духовенства, неформальних авторитетів серед населення, керівників іракської поліції, прикордонної поліції та національної гвардії. Для цього в організаційно-штатну структуру 6 та 7-ї бригад запровадили *відділ підтримки урядових структур* (куди увійшли фахівці різних спеціалізацій та відповідних служб – фінансової, медичної, тилу, будівництва тощо).

Для поліпшення інформованості населення про діяльність українських військовослужбовців під час першої ротації створили *позаштатну групу психологічних операцій*. Офіцери групи співпрацювали зі ЗМІ по інформаційно-пропагандистському впливу на місцеве населення, розробили кілька видів інформаційних листівок (230 тис. прим.) з метою поширення правдивої інформації про діяльність українського військового контингент, профілактики розповсюдження чуток. До цієї ж роботи залучили *відділення по зв'язках з громадськістю*, колектив *редакційно-видавничої групи* бригади. Констатовалося, що підтримання позитивного іміджу українського миротворчого контингенту допомагало забезпечувати безпеку навколо підрозділів ЗС України та локалізувати дії терористичних груп³³.

4. *Організація та проведення правової й гуманітарної підготовки з особовим складом бригад*. У середньому діяло 70 груп гуманітарної підготовки, в яких проводилися заняття з актуальної суспільно-політичної та гуманітарної тематики один раз на тиждень по дві години. Заняття з гуманітарної підготовки безпосередньо проводилися заступниками командирів з гуманітарних питань усіх рівнів. В склад 6-ої бригади були введені штатні посади офіцерів з гуманітарних питань в батальйонах та практично в усіх ротах.

5. *Інформаційне забезпечення особового складу*: щоденно перед початком виконання кожної задачі, оперативне інформування особового складу про

³³ Луник О. Миротворча місія 5-ої окремої механізованої бригади України в Республіці Ірак. *Воєнна історія*. 2004. № 4–6. С. 25–26.

зміни в обстановці, події в зоні відповідальності. Значно покращилося технічне забезпечення інформаційної роботи польовим автоклубом, радіоцентром у базовому таборі «Дельта», комплектами прийому супутникових сигналів, що дало змогу приймати програми телевізійних каналів Інтер +, «Новий канал», ТРК «Україна», ТЕТ, Ентер тощо.

До особового складу систематично доводилися національні та релігійні традиції місцевого населення³⁴. Спільно з офіцерами розвідки та відділу взаємодії вивчалася та аналізувалася суспільно-політична та релігійна обстановка в зоні відповідальності. У разі ескалації суспільно-політичного, релігійного протистояння між політичними угрупованнями, партіями, кланами та окремими лідерами забезпечувалося належне інформування особового складу щодо дотримання заходів безпеки при виконанні завдань у відповідних населених пунктах та на блок-постах³⁵.

6. *Культурно-виховна робота* з військовослужбовцями. Заходи культурно-виховної та просвітницької роботи проводилися, як правило, до державних, релігійних і професійних свят³⁶.

У ході виконання завдань в Іраку велика увага приділялася протидії інформаційно-психологічному впливу противника. Під власне *інформаційно-психологічною протидією* розумівся комплекс заходів стосовно прогнозування, профілактики та зриву психологічних операцій різного рівня, нейтралізації намагань дезінформувати та деморалізувати особовий склад миротворчого підрозділу, дезорганізувати його бойову діяльність. З погляду забезпечення правопорядку важливою стала робота з військовослужбовцями, які схильні до панічних настроїв, стресів тощо³⁷.

Зі змістовної сторони протидії деструктивним ІПСВ сприяли такі пріоритети інформаційно-просвітницької роботи як вивчення воєнно-політичної обстановки в регіоні перебування, культури, релігії та звичаїв

³⁴ Етнопсихологічні особливості перебування миротворців у країнах арабомусульманського світу / В. С. Шевченко, М. -Л.А. Чепан, О. В. Григоренко, С. В. Іванов, Є. Ю. Алексєєв; М-во оборони України. Голов. упр. розвідки; АПН України. Ін-т психології ім. Г.С.Костюка. К. : Міленіум, 2005. 36 с.

³⁵ Хабчук А. О. Інформаційно-пропагандистське та культурологічне забезпечення особового складу українського контингенту в Іраку 2003–2005 рр. *Військово-науковий вісник*. 2012. Вип. 17. С. 118–128.

³⁶ Романовський Я. Я. Організація культурно-виховної, просвітницької роботи в українському військовому контингенті в Іраку у складі об'єднаних стабілізаційних сил. *Труди академії. Збірник наукових праць НА оборони України*. 2006. № 68. С. 51–55.

³⁷ Капосльоз Г. В. Шляхи оптимізації морально-психологічного забезпечення дій миротворчих підрозділів Збройних Сил України. *Миротворча діяльність Збройних Сил України: досвід, проблеми та перспективи. Тематичний збірник*: Під загальною редакцією Кириченка С. О. К.: ННДЦ ОТ і ВБ України. 2006. С. 164–165.

іракського народу, особливостей суспільно-політичного, релігійного протистояння між політичними угрупованнями, партіями, кланами та окремими лідерами з-поміж місцевого населення та НЗФ.

Профільними спеціалістами організовувався перегляд телепередач, прослуховування радіопередач, перечитування газет місцевих засобів масової інформації, з метою визначення об'єктів, характеру та спрямованості інформаційно-психологічного впливу, його мети і можливих наслідків. Проводилися заходи, щодо нейтралізації діяльності інформаційних засобів у провінції Васіт, які розповсюджували упереджену та недостовірну інформацію про діяльність миротворців. Розповсюдження чуток профілакувалося через безперервне, об'єктивне, психологічно-доцільне інформування особового складу. Для місцевого населення готувалися агітаційно-пропагандистські матеріали та організовувалася взаємодія з органами місцевої влади з питань проведення заходів протидії інформаційно-психологічному впливу антикоаліційних сил³⁸.

Акумуляція досвіду інформаційної діяльності в бойових умовах та урахування недоліків в організації ПЗ та МПЗ призвели до появи відповідних концептуально-розпорядчих документів. У 2004 р. міністр оборони України Є. Марчук затвердив розроблену на виконання доручення Президента України «Довгострокову програму морально-психологічної підтримки українського миротворчого контингенту у Республіці Ірак»³⁹. Передбачалося створення до 30 травня 2004 р. Центру морально-психологічної підтримки миротворців у Головному командуванні Сухопутних військ Збройних Сил України.

За напрямом інформаційно-пропагандистського забезпечення для відвернення можливої протиправної поведінки визначалася такі безпосередні напрями (заходи) протидії негативним ПСВ як формування у особового складу контингенту позитивного ставлення до миротворчої діяльності, розуміння гуманістичної необхідності виконання миротворчої місії, проведення інформаційно-

³⁸ Жарков Я.М., Беседіна Л.М. Досвід виконання завдань в Іраку підрозділами ПСО ЗС України у складі багатонаціональних сил. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету*. 2009. Вип. 20. С. 178–184; Сергієнко О.О. Особливості інформаційно-пропагандистського забезпечення та культурного обслуговування особового складу 6-ої омбр під час виконання завдань у Республіці Ірак / Тематичний збірник: *Миротворча діяльність Збройних Сил України та досвід застосування підрозділів Збройних Сил України в операції багатонаціональних сил зі створення умов стабільності та безпеки в Республіці Ірак*. К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2005. С. 316–322.

³⁹ *Довгострокова програма морально-психологічної підтримки українського миротворчого контингенту у Республіці Ірак. Воєнна історія*. 2004. № 4-6. С. 15–19.

пропагандистських заходів щодо творення позитивного іміджу миротворчої діяльності серед місцевого населення.

Як свідчать провідні дослідники розвитку сил ПСО, «саме в Іраку вперше був застосований підрозділ інформаційно-психологічних операцій (ІПО), що становить практичну цінність в узагальненні його досвіду і порівнянні з досвідом країн НАТО у сучасних збройних конфліктах і миротворчих операціях»⁴⁰.

Саме відділення ІПО мало 4 штатні одиниці: начальник, старший офіцер, офіцер, перекладач. За розподілом обов'язків начальник відділення відповідав за організацію заходів ІПО, взаємодії з місцевими органами влади, політичними партіями, ЗМІ, авторитетними особами, установами й організаціями, організацію моніторингу місцевих і регіональних засобів масової інформації тощо. Старший офіцер займався розробкою матеріалів ІПО, їх розміщенням у ЗМІ та серед населення, створення бази даних, підтримання техніки відділення у робочому стані. Офіцер відділення відповідав за обробку, аналіз і систематизацію інформації, оцінку внутрішньополітичної, соціально-політичної, релігійно-етнічної обстановки, підготовку відповідних доповідей⁴¹.

Під час місії в Іраку, діяльність *відділення ІПО українського контингенту* скеровувалася на:

- створення сприятливих умов для виконання завдань миротворцями;
- формування серед населення та місцевої влади позитивного іміджу України та її військовослужбовців;
- збір та аналіз відомостей про розвиток соціально-політичної, етнорелігійної обстановки, морально-психологічного стану населення Іраку та у провінції Васіт;
- аналіз діяльності політичних, релігійних об'єднань, громадських організацій, місцевих і зарубіжних ЗМІ;
- проведення заходів інформаційно-психологічного впливу (ІПВ) з метою підтримки миротворчої діяльності;
- виявлення заходів ІПВ антикоаліційного спрямування та їх попередження;
- вивчення форм, методів і практичного досвіду роботи підрозділів ІПО країн міжнародних миротворчих сил;

⁴⁰ Жарков Я.М., Беседіна Л.М. Досвід виконання завдань в Іраку підрозділами ІПО ЗС України у складі багатонаціональних сил. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету*. 2009. Вип. 20. С. 178.

⁴¹ Жарков Я.М., Беседіна Л.М. Досвід виконання завдань в Іраку підрозділами ІПО ЗС України у складі багатонаціональних сил. С. 181.

– виявлення та попередження загроз в інформаційній сфері, заходів впливу антикоаліційних сил шляхом моніторингу місцевих ЗМІ, безпосереднього спілкування, вивчення характеру і змісту наочної агітації, інших видів пропаганди (проповідей, чуток, відеодисків та ін.)⁴².

Вибір *об'єктів інформаційно-психологічного впливу* визначався інтересами створення сприятливої обстановки навколо УМК, підтримки позитивного іміджу контингенту серед місцевого населення, запобігання терористичним актам: керівний склад органів влади та силових структур Іраку; осередки політичних партій та громадських об'єднань (на них припав найбільший обсяг роботи із вивчення внутрішньополітичних процесів і визначення розстановки); впливові особи традиційного ісламського суспільства (шейхи, мухтари, імами мечетей); співробітники ЗМІ.

Комплекс форм та методів роботи органу ІПСО УМК включав:

– безпосереднє спілкування з представниками органів влади, силових структур, політичних і релігійних організацій, рухів, засобів масової інформації, впливовими особами, населенням з метою виявлення соціально-політичної обстановки і налагодження взаємодії;

– розповсюдження матеріалів ІПВ у ЗМІ;

– поширення матеріалів друкованої пропаганди через державні, громадські й інші організації (Об'єднаний координаційний центр, підрозділи іракської армії, поліції, виробничі об'єднання, госпіталі, виборчі дільниці та ін.);

– підготовка звернень командного складу УМК в газетах і на телебаченні, відеорепортажі про життєдіяльність тактичної групи, інтерв'ю посадових осіб УМК, відеопроєкти з нагоди релігійних свят, статті;

– робота з населенням із розповсюдження друкованих матеріалів, спілкування, проведення соціологічних опитувань⁴³.

ВИСНОВКИ

Отже, досвід місії в Іраку виявився повчальним із погляду організації інформаційно-психологічного й морально-психологічного забезпечення дій

⁴² Жарков Я.М., Беседіна Л.М. Досвід виконання завдань в Іраку підрозділами ІПСО ЗС України у складі багатонаціональних сил...С. 179–181; Попко С. М. Організація взаємодії з місцевими органами влади та надання допомоги місцевому населенню у контексті проведення інформаційно-психологічних операцій за досвідом виконання завдань українським миротворчим контингентом в Республіці Ірак у 2003–2005 рр. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. К.: ВІКНУ, 2009. Вип. № 21. С. 182.

⁴³ Жарков Я.М., Беседіна Л.М. Досвід виконання завдань в Іраку підрозділами ІПСО ЗС України у складі багатонаціональних сил. С. 183–184.

миротворців ЗСУ як важливого знаряддя забезпечення належної правосвідомості та відвернення воєнних злочинів при виконанні службових та бойових завдань в специфічних бойових умовах країни із іншим етнорелігійним кодом та напруженою суспільно-політичною обстановкою.

Суттєве значення мало налагодження МО України та командування національного контингенту в Іраку роботи із протидії негативному інформаційно-психологічному впливу на особовий склад. Діяльність командування УМК в Іраку щодо захисту особового складу від негативного інформаційно-психологічного впливу включала заходи з: виявлення основних джерел ворожого інформаційно-психологічного впливу; визначення основного змісту, тез та аргументів власної офіційної пропаганди, способів діяльності органів інформаційно-психологічних операцій ЗСУ; вивчення морально-психологічного стану своїх військ і населення в районі виконання завдань, можливого ступеня негативного впливу на них противника; прогнозування можливих сценаріїв інформаційно-психологічного впливу противника; постійне здійснення організаційних, випереджувальних (контр-пропагандистських) заходів протидії інформаційно-психологічному впливу на особовий склад з боку НЗФ тощо.

Було організовано роботу серед місцевого населення, здійснювалася взаємодія з органами місцевої влади з питань проведення заходів протидії інформаційно-психологічному впливу антикоаліційних сил.

Проводились заходи щодо нейтралізації каналів розповсюдження чуток, дезінформації. Проводилася робота з військовослужбовцями, які схильні до панічних настроїв, стресів, забезпечувалась висока пильність, суворий контроль за використанням засобів отримання зовнішньої інформації. Вдалося налагодити співпрацю з питань проведення заходів захисту від інформаційно-психологічного впливу противника з керівництвом національних сил у зоні відповідальності державними та місцевими органами влади в регіоні перебування, правоохоронними органами тощо.

У сукупності із заходами інформаційно-культурного й соціокультурного характеру, налагодженням повсякденних умов несення служби інформаційно-психологічне забезпечення суттєво сприяло відверненню (профілактиці) воєнних злочинів (правопорушень) за рахунок правової просвіти вояків, прищеплення їм розуміння значення самої миротворчої місії та правової відповідальності за порушення норм МГП, поваги до етнорелігійної специфіки місцевого населення (з яким відбувалися конструктивні контакти з вирішення гуманітарних проблем), підтримання військової дисципліни та належного морально-політичного рівня поведінки.

АНОТАЦІЯ

У статті доводиться, що в ході розбудови військової організації України з початку 1990-х рр. відбулося унормування законодавчої бази участі Збройних Сил у миротворчих та інших міжнародних місіях, що підвело належну базу під правове виховання військовослужбовців. Показано, що високої правової свідомості (поведінки) від миротворців вимагає те, що вони, здебільшого, діють, в умовах врегулювання внутрішніх (громадянських, етноконфесійних, релігійних тощо) конфліктів, на які поширюються норми міжнародного гуманітарного права. Підкреслюється, що важливим чинником формування правосвідомості та морально-психологічної стійкості миротворців виступає профільоване правове забезпечення – як під час підготовки до участі у стабілізаційних місіях, так і під час їх проведення за межами України.

Досліджено, як упродовж розбудови військової організації України відбулося унормування законодавчої бази участі ЗСУ у миротворчих та інших міжнародних місіях, що підводило належну базу під правове виховання військовослужбовців, розуміння ними важливості й призначення міжнародних місій, власних відповідальності й обов'язків.

Автори довели, що важливим чинником формування правосвідомості та морально-психологічної стійкості миротворців виступає профільоване правове забезпечення – як під час підготовки до участі у стабілізаційних місіях, так і під час їх проведення за межами України. Докладно висвітлено процес інформаційно-психологічного забезпечення миротворчого контингенту України в Іраку (2003–2005 рр.) як чинника забезпечення правопорядку й недопущення військових злочинів.

Література

1. Бурчак Олександр: «Де в американського фахівця йшов тиждень, наш справлявся за день». *Вечірні вісті*. 2005. 30 грудня. С. 4.
2. Веденеев Д. «Украинская разведка – полноценная самостоятельная структура». Интервью с начальником Главного управления разведки Министерства обороны Украины А. Галакой. *В мире спецслужб*. 2006. № 4. С. 4–9.
3. Веденеев Д.В., Семенюк О. Г. Організаційно-управлінський механізм розбудови та діяльності структур інформаційно-психологічного протидіювання Збройних Сил України (2007–2021 рр.). *Право та державне управління*. 2022. № 3. С. 147–152. DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.3.22>
4. Військова контррозвідка Служби безпеки України: становлення, досвід, пріоритети діяльності. К., 2021. 150 с.

5. Гвоздь В.І. Военна розвідка України на зламі другого тисячоліття. К.: Борисфен Інтел, 2017. 320 с.
6. Губаренко О. Основні принципи застосування миротворчих підрозділів ЗС України. *Військо України*. 1999. № 9–10. С. 11–12.
7. Довгострокова програма морально-психологічної підтримки українського миротворчого контингенту у Республіці Ірак. *Воєнна історія*. 2004. № 4-6. С. 15–19.
8. Дуан Р., Густавссон М. Крупные вооруженные конфликты. *Ежегодник СИПРИ*, 2005. С.110–165.
9. Етнопсихологічні особливості перебування миротворців у країнах арабо-мусульманського світу. М-во оборони України. Голов. упр. розвідки; АПН України. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. К. : Міленіум, 2005. 36 с.
10. Жарков Я.М., Беседіна Л.М. Досвід виконання завдань в Іраку підрозділами ІПсО ЗС України у складі багатонаціональних сил. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету*. 2009. Вип. 20. С. 178–184.
11. Зінковський С. О. Український миротворчий контингент у Республіці Ірак. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*, 2012. №106. С. 55–61.
12. Капосльоз Г.В. Шляхи оптимізації морально-психологічного забезпечення дій миротворчих підрозділів Збройних Сил України. *Миротворча діяльність Збройних Сил України: досвід, проблеми та перспективи*. К.: ННДЦ ОТ і ВБ України. 2006. С. 148–165.
13. Козинець І. П. Участь Збройних Сил України в міжнародній миротворчій діяльності (1992–2006 рр.): дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. Київ, 2008. С.185.
14. Коропатнік І. М. Організаційно-правові аспекти застосування підрозділів Збройних Сил України в миротворчих операціях: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2005. 228 с.
15. Кузьмук О. І. Миротворча діяльність у спектрі пріоритетних функцій Збройних Сил України ХХІ сторіччя. *Наука і оборона*. 2001. № 4. С. 3–12.
16. Луник О. О. Миротворча місія 5-ої окремої механізованої бригади України в Республіці Ірак. *Воєнна історія*. 2004. № 4–6. С. 23–31.
17. Луник О. О. Формування системи залучення Збройних Сил України до врегулювання воєнних конфліктів (1992–2002 рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 20.02.22 / Київ, НАОУ, 2003. 238 с.
18. Лобко М. М. Форми міжнародної миротворчої діяльності. *Збірник наукових праць НАДПСУ*. 2004. № 31. Ч. 2. С. 18–22.

19. Маркелов В., Чередниченко О. Участь українських миротворців у стабілізаційних заходах в Іраку. *Проблеми міжнародної безпеки: аналітичний огляд*. 2004. С. 84–93.

20. Міжнародна миротворча діяльність України: 10 років історичного досвіду (інформаційно-аналітичні матеріали). К.: МО України, 2002. 224 с.

21. Міжнародне гуманітарне право. Навчальний посібник. К.: Варта, 2000. 128 с.

22. Миротворча діяльність Збройних Сил України: досвід, проблеми та перспективи. Тематичний збірник. К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2006. 248 с.

23. Морально-психологічне забезпечення діяльності військ (сил). За загальною редакцією Алещенка В.І.: Навч. посіб. К.: НАОУ, 2007. 176 с.

24. Невмержицький В. М. Психологічне супроводження діяльності військовослужбовців миротворчих підрозділів: методичні рекомендації. К.: РОСА, 2007. 86 с.

25. Николаев В. Особенности проведения операции ВС США и их союзников в Ираке на современном этапе. *Зарубежное военное обозрение*. 2006. № 1.С. 12– 15.

26. НДР «Основи організації, загальні принципи, форми і напрями розвитку миротворчої діяльності України (за участю Сухопутних військ Збройних Сил України)» («МИРОТВОРЕЦЬ – СВ»). К.: НУОУ імені Івана Черняховського, 2005. 344 с.

27. Особливості організації інформаційно-пропагандистського забезпечення миротворчої діяльності в 5,6,7 окремих миротворчих бригадах ЗС України в Республіці Ірак /Аналітичний матеріал. К.: ГШ ЗС України, б.р. 17 с.

28. Підлісний А. Р. Інформаційно-психологічний вплив на військовослужбовців українського миротворчого контингенту в Іраку. *Військово-науковий вісник*. 2012. Вип. 18. С. 55–63.

29. Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. М., 1994. 86 с.

30. Попко С. М. Особливості переміщення українського миротворчого контингенту в зону відповідальності (за досвідом операції в Республіці Ірак у 2003–2006 рр.). *Збірник наукових праць НДІ українознавства*. К., 2010. Т. XXVI. С. 383–395.

31. Попко С. М. Організація взаємодії з місцевими органами влади та надання допомоги місцевому населенню у контексті проведення інформаційно-психологічних операцій за досвідом виконання завдань українським миротворчим контингентом в Республіці Ірак у 2003–2005 рр. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського*

національного університету імені Тараса Шевченка. К. : ВІКНУ, 2009. Вип. № 21. С. 181–187.

32. Попко С. М. Застосування українського миротворчого контингенту в операції з підтримання миру в Республіці Ірак у 2003–2005 рр.: дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22; Нац. акад. оборони України. К., 2010. 198 арк.

33. Романовський Я. Я. Організація культурно-виховної, просвітницької роботи в українському військовому контингенті в Іраку у складі об'єднаних стабілізаційних сил. *Труди академії. Збірник наукових праць НА оборони України*. 2006. № 68. С. 51–55.

34. Рось А.О., Биченок М.М., Вітковський В.В. та інші. Інформаційна безпека держави у воєнній сфері: Навчальний посібник. К.: НУОУ імені Івана Черняхівського, 2011. 256 с.

35. Руснак І. С., Кохно В.Д. Міжнародна миротворча діяльність у системі забезпечення національної безпеки України: монографія. К.: НАОУ, 2007. 204 с.

36. Савінцев В. І., Мусієнко О. І. Інформаційно-пропагандистське забезпечення участі військових контингентів Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях: навч. посіб. К. : НАОУ, 2004. 154 с.

37. Сергієнко О. Особливості інформаційно-пропагандистського забезпечення та культурного обслуговування особового складу 6-ї омбр під час виконання завдань у Республіці Ірак / *Миротворча діяльність Збройних Сил України та досвід застосування підрозділів Збройних Сил України в операції багатонаціональних сил зі створення умов стабільності та безпеки в Республіці Ірак*. К.: ННДЦ ОТ і ВБ України. 2005. С. 316–322.

38. Хабчук А. О. Інформаційно-пропагандистське та культурологічне забезпечення особового складу українського контингенту в Іраку 2003–2005 рр. *Військово-науковий вісник*. 2012. Вип. 17. С. 118–128.

39. Хабчук А. О. Основні тенденції в організації морально-психологічного забезпечення національних контингентів Збройних Сил України. *Воєнно-історичний вісник: зб. наук.праць НУО України*. 2014. Вип. 4. С. 103–108.

40. Хацановський В. С. Миротворча діяльність Збройних Сил України: досвід, теорія, практика : навч.-метод. посіб. К.: НАОУ, 2006. 123 с.

41. Хміляр О. Ф. Психічна адаптація військовослужбовців до екстремальних ситуацій миротворчої місії. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Сер. № 12. Психологія: зб. наук. праць. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. № 3. С. 210–215.

42. Цюрупа М. В. Миротворчі операції як міжнародно-гуманітарний феномен та специфічний тип воєнної практики. Навчальний посібник. К. : НАОУ. 2003. 120 с.

43. Шевченко А. Бригада. *Дзеркало тижня*. 2005. 30 грудня. С. 2.

Information about the authors:

Vedeneev Dmytro Valeriyovych,

Doctor of Historical Sciences,

Chief Researcher

Interdepartmental Scientific Research Center on Problems of Combating Organized Crime at the National Security and Defense Council of Ukraine

1, Solomyanska Square, 03100, Kyiv, Ukraine

Semenyuk Oleksandr Georgiyovych,

Doctor of Legal Sciences,

First Deputy Head

Interdepartmental Research Center for Combating Organized Crime at the National Security and Defense Council of Ukraine

1, Solomyanska Square, 03100, Kyiv, Ukraine

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРЕДУМОВ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНІВ І ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ В СТАРОДАВНЮ ЕПОХУ: КЛАСИЧНІ ТА СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИРШЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Гавриленко О. А., Сирійд Т. Л., Фоміна Л. О.

ВСТУП

Історія права війни так само, як і історія міжнародних відносин, розпочинається зі стародавньої доби. Центрами тогочасного міжнародного життя був регіон Близького Сходу, Індія, Китай, Греція, Рим. Звичайно, в стародавній час це право ще не набуло модерних рис. Ф.Ф. Мартенс ще в другій половині XIX ст. стверджував, що «замкненість та неприязні відносини народів, а не мир та міжнародні зносини характеризують стародавнє життя»¹.

Перші паростки права війни поступово склалися ще в стародавню епоху (з IV тисячоліття до н.е. по 476 р. н.е.), а можливо й раніше. Наприклад, Закони Ману та Артхашастра закріплювали положення про те, що ворог – це наш сусід; що мирні договори повинні укладатися з рівними або сильнішими царями, а на слабого царя треба нападати. Війна розглядалася як один з головних засобів ведення зовнішньої політики ранніх держав. Хоча існували й розбіжності. Якщо в Єгипті під час війни панувало необмежене свавілля (переможені та їхнє майно як військова здобич переходили у власність переможця), то в Індії Закони Ману закріплювали гуманніші правила ведення війни: заборонялося вбивати тих, хто просить милостиню, хто добровільно здався в полон, сплячих і беззбройних². Але все ж варто зауважити, що всі ці приписи були радше морально-релігійного, аніж юридичного характеру, не становили ще єдиної системи та не були беззаперечно обов'язковими до дотримання.

Стверджуючи, що усвідомлення ранніми державами необхідності підпорядковуватися нормам, які мають юридичну силу, відбувалося досить повільно і процес цей виявився тривалим³. Як наочно показують події нинішньої російсько-української війни, він не завершився й досі.

¹ Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1895. С. 32.

² Законы Ману (Манавадхармашастра). М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 243.

³ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. С. 67.

1. Новітні погляди на проблему становлення підгрунтя права війни на Стародавньому Сході

З утворенням перших стародавніх держав у долинах Нілу й Двуріччя, в Малій Азії між ними почали складатися відносини, які з плином часу почали набувати правового характеру. Поволі закладається підгрунтя для унормування відносин, що виникали в зв'язку з війнами. Зокрема, до нашого часу збереглися джерела, які беззаперечно засвідчують факти щодо випадків оголошення стародавніми державами війни. Так, А. Альтман зазначає, що у сильно пошкодженому написі, знайденому в давньошумерському місті Гірсу (Girsu) на території сучасного Іраку, говориться, що володар сусіднього Лагашу, ім'я якого не збереглося, звернувся до населення міста Умми: «[Він] відрядив [посланців до...]: «Нехай буде відомо, що ваше місто буде повністю знищене! Здавайтеся! Нехай [вам] буде відомо, що Умма буде повністю знищена!»⁴.

Інколи в літературі навіть можна знайти думку про закладення в Стародавньому Єгипті, країнах Месопотамії, Хетській державі основ міжнародного гуманітарного права. Та все ж насправді на практиці в цих державах, особливо там, де панувала давньосхідна деспотія, воїни були найменше схильними до виявів гуманного ставлення до супротивника⁵. Народи цих країн розглядали себе як богообрані, а до всіх інших ставилися як до ворогів своїх богів, що заслуговують лише на жорстокість. Війни, що велися цими державами, були надмірно кривавими та безжалісними⁶.

Майно переможених ворогів у більшості випадків розграбовувалося або знищувалося. Не лише захоплені на полі бою воїни, але й мирне населення масово перетворювалося на рабів⁷. До нашого часу збереглися датовані кінцем III тис. до н.е. таблички, на яких вівся перелік жінок та підлітків, що в надзвичайно жорстоких умовах утримувалися в таборах для полонених у Шумері⁸.

⁴ Altman A. Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law. The Ancient Near East (2500–330 BCE). Leiden; Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2012. P. 18.

⁵ Авдиев Р.И. Религиозное оправдание войны в древнеегипетском искусстве (сцены триумфа). *Вестник древней истории*. 1939. № 4 (9). С. 103-117.

⁶ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 29. 2020. С. 46-53.

⁷ Никольский Н.М. Рабство в древнем Двуречье. *Вестник древней истории*. 1941. № 1 (14). С. 45-63.

⁸ Лагерь для военнопленных женщин в Шумере. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 144-147.

У тексті з дерев'яної таблички, знайденої у 1908 р. поблизу Фів (так званій «таблетці Карнафона»), де описано боротьбу фараона Камоса з гіксосами, говориться: «Солдати мої, подібно до левів зі своєю здобиччю, зі своїми рабами, стадами, жиром та медом і ділили свої речі, причому раділи серця їхні»⁹. Давньоєгипетські пам'ятки засвідчують факти масового застосування якнайжорстокіших тортур, яким піддавалися полонені. Їм відсікали праву руку, немилосердно страчували. Траплялися випадки, коли кількість переможених визначалася за відрізними статевими органами. Зображення такого способу квантитативної оцінки підсумків битви зображено у храмі в Медінет-Абу. Тріумфуючі фараони Єгипту зазвичай пресувалися на колісницях, що прикрашалися цілими гірляндами з відтятих голів переможених супротивників. Один з написів Сезостриса надає дослідникам повне розуміння про погляди стародавніх єгиптян на війну. Відповідно до цього джерела обов'язком фараона було «керувати Єгиптом та карати чужоземні народи». Хоча, за усієї своєї жорстокості, єгиптяни були разом з тим доволі поміркованим народом. Прагматичний розрахунок підштовхував їх до того, щоб зберігати життя більшості військовополонених, які перетворювалися на рабів.

У той самий час, як свідчив давньогрецький історик Діодор Сицилійський (бл. 90–30 до н.е.), стародавніми єгиптянами вже було запроваджено практику організації у складі власних військ медичних підрозділів для надання своїм пораненим воїнам належної допомоги. За його згадкою «під час військового походу або подорожі за кордон усі лікувалися абсолютно безкоштовно: справа в тому, що лікарів годували в складчину, а вони забезпечували лікування за записаним законом, складеним у давнину найвідомішими лікарями. І якщо, слідуючи приписам законів, записаних у священній книзі, були не в змозі врятувати стражденного, то вони звільнялися від обвинувачення; якщо ж вони діяли всупереч записаному, то підлягали смерті, оскільки законодавець вважав, що лише деякі могли б бути розумнішими за лікування традиційне, яке з давніх часів пропонується найкращими лікарями»¹⁰.

У державах із формою правління у вигляді східної деспотії, де верховним і єдиним джерелом усіх прав будь-якої особи, незалежно від того, був це місцевий підданий або іноземець, переможець чи переможений, виступав цар, статус людини залежав від волі монарха.

⁹ Война фараона Камоса с Гиксосами. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 65.

¹⁰ Діодор Сицилійський. Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. С. 187.

Історичні джерела засвідчують, що, наприклад, у персів полонені греки, що сподобалися царю, стали за його волею вищими за його власних підданих, були призначені сатрапами окремих областей імперії Ахеменідів (VI–IV ст. до н.е.).

Хоча зазвичай війни велися давніми деспотіями з надзвичайною жорстокістю та були вкрай кровопролитними, а після перемоги панування над переможеними закріплювалося не менш насильницькими методами. Особливо було поширено масове переселення підкорених народів з метою їхньої асиміляції.

Чи не найбільшою жорстокістю у своїх війнах відзначилися ассирійці. Знавець історії Стародавнього Сходу Гастон Масперо (1846–1916 рр.) свого часу характеризував їх таким чином: «Було мало народів в історії, які до такої міри зловживали правом сильного, як ассиріяни; це був жорсткий, зрадницький народ убивць і грабіжників»¹¹. У написі на одному з пам'ятоків ассирійський цар Санахериб так описував свою перемогу над якимось народом, що повстав проти нього: «Я склав до куп трупи солдатів як трофеї перемоги та відрізав у них кінцівки; я переламав як соломі тих, яких узяв живими»¹². Після іншої перемоги (цього разу над вавилонянами) цар Ассур-Бангабал живцем спалив їхнього царя, вирвав язика у полонених і потім, розклавши їх зв'язаними перед кам'яними биками Санахериба, наказав повалити на них цих биків та розчавив їх, а трупи викинув на поживу псам. З інших ассирійських пам'яток видно, що зазвичай військовополонених піддавали різноманітним знущанням та насамкінець нещадно били. У своєму «Курсі міжнародного права», Д.І. Каченовський, спираючись на аналіз деяких доступних йому стародавніх пам'яток, зазначав, що за наказом асирійських царів з полонених інколи здирали шкіру. «Нищівні схильності цього народу, – писав дослідник, – вочевидь, не обмежувалися жодними почуттями і перетворилися на звичку»¹³.

Про ставлення до полонених, перетворених на рабів, непрямо свідчить ст. 4 таблиці А Ассирійських законів другої половини II тис. до н.е.: «Якщо раб або рабіня приймуть щось з рук дружини людини, то слід відрізати ніс та вуха рабу та рабині... Людина може відрізати вуха своїй дружині»¹⁴.

¹¹ Масперо Г. Древняя история. Египет, Ассирия. Санкт-Петербург: Л.Ф. Пантелеев, 1892. С. 241.

¹² Хрестоматия по истории Древнего Востока. В 2 ч. Ч 1 / ред. М.А. Коростовцев, И.С. Кацнельсон, В.И. Кузицин. Москва: Высшая школа, 1980. С. 25.

¹³ Каченовский Д. И. Курс международного права. В 2 ч. Ч. 1. Кн. 2. Харьков: Унив. тип., 1866. С. 154.

¹⁴ Ассирийские законы. Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 182.

Однак траплялися й випадки, коли полонених лишали вільними чи напіввільними та масово переселяли до різних округів Ассирійської держави. Подібна насильницька колонізація була, з одного боку, політичним засобом для закріплення контролю над підкореними країнами, а з іншого – це являло собою певне поліпшення у становищі полонених, яким, принаймні, зберігалось життя. Такі насильницькі переселення переможених народів розпочалися з середини VIII ст. до н.е. за часів правління Тиглатпаласара II. Семітські племена Передньої Азії було переведено на територію Вірменії та Персії, і, навпаки, арійське населення Персії та Вірменії перемістилося до країн Передньої Азії¹⁵.

На теренах теперішньої Індії, де до середини I тисячоліття до н.е. вже існувало близько двох десятків державних утворень (на кшталт князівств), ставлення до війни, як на той час, було доволі поміркованим. У Законах Ману зазначалося, що війна (*vigraha*) є однією з шести форм політики і може розглядатися лише як крайній засіб вирішення суперечок або як засіб репресалій¹⁶.

Аналіз джерел дозволив дослідникам стверджувати, що початковим моментом, що передував оголошенню давньоіндійськими державами війни, мав бути ультиматум із висловленням конкретних вимог до іншої сторони, потім, у випадку відмови від виконання цього ультиматуму, мусило мати місце офіційне оголошення війни. Останнє, у свою чергу, спричиняло припинення всіх дипломатичних відносин, але не виключало обміну спеціальними місіями. Укладені до війни договори втрачали свою юридичну чинність і припиняли свою дію. Торгівля з жителями воюючих сторін, а також інші форми зносин розглядалися як ворожий акт. Водночас у давньоіндійському міжнародному праві починають закладатися основи інституту нейтралітету¹⁷.

З плином часу, наскільки дозволяють судити давньоіндійські джерела, стан переможених поволі покращувався, війни ставали менш жорстокими та кривавими, почали вироблятися деякі звичаї, дотримання яких на війні вважалося обов'язковим. Серед них – дотримання обіцянки, даної ворогу, недоторканість парламентарів тощо. Але було б помилковим вважати, що ці стародавні звичаї війни закладалися внаслідок усвідомлення народами або очільниками держав необхідності регулювати вияви війни певними юридичними нормами. Правильніше

¹⁵ Гавриленко О.А. Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 29. 2020. С. 46-53.

¹⁶ *Законы Ману (Манавадхармашастра)*. М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 237, 253.

¹⁷ Bandyopadhyay P. *International Law and Custom in Ancient India*. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. P. 155-161.

буде приписати їхню появу вродженому почуттю гуманності, яке ніколи не покидає людину, а також усвідомленню спільної користі для народів усіх держав, що дотримуються цих звичаїв. Як зауважував М. Догель, «не відчуття права і справедливості, але відчуття гуманності, моральності та усвідомлення існування спільних для всіх народів інтересів, що зароджувалося тоді, керувало древніми при встановленні ними певних звичаїв, обов'язкових на війні»¹⁸.

Як зазначають дослідники, Індія вирізнялася з усіх давньосхідних держав найгуманнішим ставленням до особи під час війни (принаймні в теорії). Насамперед війна розглядалася тут у якості об'єкта безперервної уваги монарха. В сьомому розділі Законів Ману (Манавадхармашастри), присвяченому дхармі царя, останньому приписувалося «постійно обмірковувати... мир (samdhi), війну (vighra), чотири предмети, що називаються стхана», а також оборону країни (гл. 7, ст. 56)¹⁹. До нашого часу збереглися й зафіксовані в Законах Ману норми, які надавали особі певні права навіть під час воєнних дій. Так, під час бою індійським воїнам суворо заборонялося застосовувати отруєну зброю, а також таку, рани від якої завдають надмірних страждань: «Б'ючись, не слід уражати ворогів віроломною зброєю – ані зубчастою, ані отруєною, ані розпеченою на вогні» (гл. 7, ст. 90)²⁰. Приписувалося також щадити землеробів, поранених, того, хто просить пощади, спить, хто вбитий горем, беззахисний, а також того, хто злякався й тікає (гл. 7, ст. 91–93)²¹. Щоправда, ці норми ймовірно стосувалися виключно війн між індійськими, одноплемінними та одновірними народами. Але все ж досить важливим вбачається вже сам факт, що такі норми формулювалися вже в таку віддалену від нашого часу епоху.

Навіть полонені, щоправда лише арійського походження, наділялися певними правами. Наприклад, в одній з найвідоміших пам'яток правової думки Стародавньої Індії – «Артхашастрі», авторство якої найчастіше приписується брахману Каутільї (Каутальї чи Вішнаугпті), котрий обіймав посаду головного радника при імператорі Чандрагупті з династії Маур'їв (321–297 рр. до н. е.)²², у главі 13 розділу 65 «Правила, що стосуються рабів та робітників» йдеться про можливість звільнення полоненого, підневільна праця якого використовується у господарстві,

¹⁸ Догель М.И. Юридическое положение личности во время сухопутной войны. Казань. Типо-литогр. Императорского ун-та. 1894. С. 79.

¹⁹ Законы Ману (Манавадхармашастра). М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 237.

²⁰ Законы Ману (Манавадхармашастра). М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 242.

²¹ Там само. С. 243.

²² Гавриленко О. А. Розвідувально-підривна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 8.

за викуп. Тут зазначається: «Якщо арій (вільна людина) взятий у полон в бою і зроблений рабом, то він має бути звільнений за половину ціни відповідно до часу виконання ним робіт (у полоні)»²³.

Цілком прийнятним і навіть обов'язковим для досягнення державою воєнних цілей вважалося застосування методів, які нині прийнято іменувати «гібридними»²⁴. Зокрема імперією Маур'їв широко використовувалося шпигунство. Керівництво розвідувальною службою здійснювалося особисто царем, якому належало щоденно переглядати звіти своїх таємних інформаторів²⁵. Для контролю за діяльністю шпигунів було утворено п'ять «управлінь шпіонажу», які спрямовували та координували діяльність агентів, а також здійснювали перевірку здобутої ними інформації²⁶. Якщо свідчення трьох агентів збігалися – такий інформації довіряли. У разі ж якщо розбіжності у свідченнях повторювалися двічі – агентам загрожувала страта.

Для зміцнення зовнішньополітичного становища держави «очам царя» (шпигунам) приписувалося діяти як на території самої імперії Маур'їв, так і за її межами. У першому випадку їх використовували для нагляду за головними посадовими особами для виявлення їхньої лояльності до монарха²⁷, а також за міським і сільським населенням для виявлення його настроїв та ставлення до влади. У другому – шпигуни намагалися пробратися до органів управління, армії і, особливо, до оточення правителів іноземних держав. До їхніх головних завдань було віднесено не лише здобування необхідної інформації, але й здійснення активного впливу на внутрішню ситуацію у цих державах²⁸. Звичайно, легалізація таких шпигунів в іноземній державі була справою дуже непростою. Відомий радянсько-німецький подвійний агент Х. Фельфе у своїх мемуарах писав: «Тільки в дуже нечастих випадках може пощастити впровадити класного агента у дійсно потрібне місце або отримати його там і налагодити роботу з ним, коли виникає потреба в

²³ Артхашастра или Наука политики / Пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 199.

²⁴ Гавриленко О. А. Розвідувально-підривна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 8.

²⁵ Артхашастра или Наука политики / Пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 45.

²⁶ Пик С. М. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 33.

²⁷ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 44.

²⁸ Гавриленко О. А. Розвідувально-підривна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 9-10.

інформації звітлія. Хоча ідеал будь-якої розвідки – мати агентуру в ключових точках свого супротивника, причому важливих не лише зараз, але й у майбутньому, ця мета далеко не завжди є досяжною»²⁹.

Агентів, приписи щодо діяльності яких містяться в тексті «Артхашастри», у сучасних дослідженнях умовно поділяють на кілька основних категорій. По-перше, це агенти-інформатори, які «повинні... звертати увагу на ті сторони, які приводять до взаємних розбіжностей, ворожнечі та сварок серед (членів) об'єднань...»³⁰. Друга категорія – агенти-дезінформатори, котрі мусили розповсюджувати неправдиві чутки та сіяти паніку. «Воювати треба обманом», – наголошує Каутілья. Ці «агенти... повинні говорити... про успіхи своєї справи й неуспіхи ворожі», або ж, навпаки, «завдяки розголошенню про (свою уявну) поразку..., за допомогою зрадників (створивши враження) про свою загибель», вдарити із засідки по тих, хто повірив»³¹.

Третя категорія – агенти-провокатори, підбурювачі. «...Вони мають посяти розбрат послідовно ретельно підготованим чином, говорячи, наприклад: такий-то намовляє на тебе. Такі (підбурювання) повинні здійснюватися відносно обох сторін (які бажано посварити)»³². «В усіх... випадках сварок, що виникають самі собою або підбурені таємними агентами, государ повинен підтримувати більш слабку сторону грошима та військовою силою...». Ці ж агенти мали також фальсифікувати докази різноманітних «провин», начебто скоєних місцевими державними службовцями: «...До службових місць, підвідомчих начальникові охорони, слід підкидати зброю, коштовні предмети та ланцюги, забруднені кров'ю. Після цього шпигун повинен оголосити, що начальник охорони дозволяє собі вбивства й грабежі»³³. Окрім того, «...шпигун, що перебуває у близьких стосунках з (ворожим) государем, повинен сам давати йому знати, що нібито такий-то з його сановників веде переговори з людьми ворога»³⁴.

Четверта категорія – агенти-диверсанти, бойовики. Їм приписувалося «застосовувати зброю, вогонь, отруту та інше проти гарячого, енергійного ворога або такого, що зазнав поразки». Вони мали «спалювати внутрішні хорони, міські брами і зерносховища та вбивати

²⁹ Фельфе Х. Мемуари разведчика. М.: Политиздат, 1988. С. 59.

³⁰ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 79.

³¹ Там само. С. 312.

³² Там само.

³³ Там само. С. 441.

³⁴ Шаваев А.Г., Лекарев С.В. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта и теории. М.: БДЦ-пресс, 2003. С. 13.

людей, що охороняють їх»³⁵. Окрім того, ці ж «таємні агенти повинні вбивати начальників піхоти й військових частин» та інших осіб за наказом царя³⁶.

Окремо в «Артхашастрі» вирізнено подвійних агентів – «шпигунів, що одержують платню від обох сторін»³⁷. Нині під такими агентами зазвичай розуміють осіб, які здійснюють таємну діяльність в інтересах двох спецслужб, передаючи одній службі інформацію про іншу, та які умисно чи неумисно використовуються однією спецслужбою проти іншої; перевербованих противником агентів, що працюють на обидві розвідки³⁸.

Агентам приписувалося діяти під різноманітними легендами: під виглядом военачальників, послів іноземних держав, купців, виноторговців, продавців вареного м'яса, торговців ослами, верблюдами, мисливців, у містах – під виглядом ремісників, співаків, акторів, танцюристів, жонглерів, власників злодійських притулків, власників шинків, у селах – під виглядом селян-власників окремих домогосподарств, у прикордонних місцевостях – під виглядом пастухів або святих відлюдників чи гадателів тощо³⁹.

До напрямків розвідувально-підривної діяльності агентів було віднесено не лише збір інформації щодо держав – супротивників імперії Маур'їв, але й поширення на їхній території дезінформації, організацію закатів, провокацій, підготовку диверсій. Усе це мало здійснюватися за допомогою завербованих представників місцевого населення. «Розгнівані, жадібні, перелякані, ті, хто ставиться (до інших – авт.) з погордливою зневагою – це люди, котрі здатні на зраду», – наголошує автор «Артхашастри»⁴⁰. Саме цей нестійкий елемент і вважали за необхідне використовувати у «гібридних війнах» стародавнього часу.

Протиборство із державою-супротивником, як зазначалося в «Артхашастрі», було можливим лише після отримання всебічної інформації щодо місцевості, настроїв населення, сильних сторін та слабкостей ворога. В умовах підготовки до війни агентам, шпигунам приписувалася невинна активна діяльність, вони мали найрізноманітнішими способами справляти вплив на керівництво держави-супротивника, його військо, усі прошарки населення,

³⁵ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 441.

³⁶ Там само. С. 265.

³⁷ Шаваев А.Г., Лекарев С.В. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта и теории. Москва: БДЦ-пресс, 2003. С. 14.

³⁸ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 273.

³⁹ Там само. С. 268-269.

⁴⁰ Там само. С. 32.

можливих союзників, спонукаючи їх до дій у вигідному для себе напрямку, вносячи сум'яття до ворожих лав. Таємні агенти мали послаблювати противника, підбурюючи поневолені племена до повстань і різноманітних виявів непокори, розпалюючи суперечки у їхніх владних колах, роз'єднувати коаліції. Таким чином вони мусили сприяти зміні співвідношення сил на користь своєї держави. Шпигуни вдавалися до найрізноманітніших методів впливу – підкупу, інтриг, зваблення, поширення неправдивих чуток, паніки, таємних убивств⁴¹. Окрім того, «Артхашастра» містить також припис використовувати марновірство тогочасних правителів і пересічних мешканців⁴².

Диверсії, провокації та дезінформація вважалися цілком прийнятними методами й застосовувалися шпигунами та їхніми агентами, зокрема, для того, щоб розірвати союзний договір між двома ворожими державами⁴³. З цією метою «шпигуни (зацікавленого царя) повинні перебувати при усіх (об'єднаннях) та помічати усі сторони, які призводять до взаємних чвар, ворожнечі, сварок серед (членів) об'єднань»⁴⁴.

Цар мав застосовувати таємних агентів також для того, щоб розділяти та послаблювати зовнішніх супротивників⁴⁵. Через них та завербованих ними зрадників приписувалося усіляко сприяти беззаконням та утискам народу держави-супротивника з боку чиновників. Начебто захищаючи народ (селян), «наймані вбивці повинні по ночах вбивати їх у поселеннях, кажучи: «Так чинять з тими, хто безвинно гнобить селян». Коли ж звістки про такі акції поширяться, «слід викликати народні заворушення та сприяти вбивствам названих чиновників. Водночас слід спонукати ... осіб, що гнобилися ними, до заняття їхніх посад»⁴⁶.

Щоб підштовхнути нестійкі елементи до зради, «...шпигуни під виглядом друзів мають сказати: «Ось цей цар хоче усе узяти для себе, вас дурить оцей цар, наглядajte за ним». Або ж спритні агенти, що увійшли в довіру до того, хто погодився на зраду, нехай вб'ють його слуг

⁴¹ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 440-441.

⁴² Пик С. М. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 9.

⁴³ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 404.

⁴⁴ Там само. С. 430.

⁴⁵ Гавриленко О. А. Розвідувально-підризна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутильї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 11.

⁴⁶ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 441.

та воїнів за допомогою зброї чи отрути... Після цього агенти повинні прославити того, хто погодився на зраду»⁴⁷, щоб остаточно «прив'язати» його до себе. У розділі 165 «Сіяння заколоту серед держав» агентам приписується приділяти особливу увагу вербовці державних службовців місцевого рівня. Для цього рекомендується «розбудити жадібність воєначальників та чиновників, пообіцявши їм землю або гроші і таким чином натравити їх на своїх же або ж перетягти на свій бік»⁴⁸.

Посіявши розбрат у лавах супротивника, агенти «...мають створити привід до (численних) дрібних сварок» з будь-яких приводів – «знання, мистецтва, ігор та розваг» тощо. «Вони також можуть розпалити сварку шляхом підтримання тих, хто піддається на їхні умовляння...». З метою ще більше розхитати ситуацію глава зацікавленої держави мусить «підтримувати слабшу сторону військовою допомогою та грошима й таким чином сприяти поразці супротивної сторони»⁴⁹.

Не обходить увагою «Артхашастра» і такий, вочевидь поширений в регіональних міжнародних відносинах, вид таємної війни, як диверсійно-терористична діяльність⁵⁰. При цьому звертається увага на те, що провину за здійснені терористичні акти необхідно покладати на тих, хто, навпаки, протидіє диверсантам. Так, у розділі 163 «Війна за допомогою інтриг» наголошувалося, що таємні агенти «мають спалювати внутрішні хорони, міські ворота та зерносховища, і вбивати людей, що охороняють їх. Потім з сумним виглядом вони повинні оголошувати, що (підпали) скоєні ними (вбитими)»⁵¹.

Доволі докладно в Давній Індії регламентувалися правила ведення морської війни⁵². Згідно з ними, торговельні кораблі ворога могли бути захоплені і знищені, судна, на борту яких знаходився ворожий вантаж, також могли бути знищені, навіть якщо вони належали нейтральній державі.

Таким чином, аналіз становлення основ права війни у Стародавній Індії свідчить, що індійський варіант розвитку міжнародного права порівняно з Єгиптом та Дворіччям характеризується дещо більшою

⁴⁷ Там само. С. 401.

⁴⁸ Там само. С. 443.

⁴⁹ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 431.

⁵⁰ Гавриленко О.А. Розвідувально-підривна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 10.

⁵¹ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 441.

⁵² Bandyopadhyay P. *International Law and Custom in Ancient India*. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. P. 136-154.

гуманністю, принаймні у формальному виявленні. Вочевидь це пояснюється розповсюдженням з V ст. до н.е. буддизму, а також збереження у регіоні впливів родоплемінних стосунків.

Зародки норм, що регламентували ведення війни можна бачити і в стародавньому Китаї. Перші ранньодержавні утворення з'явилися тут в III тисячолітті до н.е. У середині першої половини II тисячоліття до н.е. серед них домінувала держава Інь. Джерела цього періоду дуже небагаті, хоча й дозволяють констатувати, що вже в той час були у вжитку звичаї, що регулювали міждержавні відносини⁵³.

На межі II і I тисячоліть до н.е. імперія Чжоу (1122 (1050) – 256 рр. до н.е.), що утворилася на місці Інь, проводила активну зовнішню політику, внаслідок чого почали складатися певні звичаї в цій сфері. Згодом, у VII–VI ст. до н.е., число їх стає досить великим, і до середини тисячоріччя складаються не просто зовнішньополітичні, а саме міжнародно-правові відносини⁵⁴.

Протягом усього I тисячоліття до н. е. в Китаї тривав бурхливий процес роздроблення великих і утворення малих держав або державоподібних формувань. В VII–VI ст. до н.е. на теренах Китаю існувало сім великих державних утворень, а також значна кількість дрібних і найдрібніших. Деякі історики нараховують їх до 200. Між цими державними утвореннями точилися війни⁵⁵. До об'єднання Китаю в 221 р. до н.е. збройні конфлікти були дуже частими. Лише протягом 255-річного «періоду воюючих держав» (475–221 рр. до н.е.) мало місце понад 230 широких збройних конфліктів, які завдавали значної шкоди життю людей та економіці. Насильство, хаос, жорстокість і соціальні заворушення охопили в той час весь Китай⁵⁶. Головними причинами тогочасних воєн були, перш за все, намагання убезпечитися від ворогів-сусідів, а також забезпечити свої економічні потреби.

⁵³ Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 43.

⁵⁴ Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. *Historical Origins of International Criminal Law*. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 88-89.

⁵⁵ Martin W. A. P. Traces of international law in ancient China: condensed outline of a paper read before the Congress of Orientalists in Berlin, 13 September 1881. New York: Industrial Review, 1882. URL: https://www.chinacultureandsociety.amdigital.co.uk/Documents/Details/Traces-of-international-law-in-ancient-China--condensed-outline-of-a-paper-read-before-the-Congress/Z134_09_0289

⁵⁶ Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. *Historical Origins of International Criminal Law*. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 94.

Майже безперервний стан війни, у якому перебували давні народи, звичай пояснюють їхньою взаємною відчуженістю, відокремленістю та ворожим ставленням один до одного. Саме з цієї причини й кожен чужоземець в силу такого ставлення вважався ворогом і тому в принципі був позбавлений будь-яких прав, окрім тих, що передбачалися персональним добрим ставленням, яке з часом знайшло вияв у праві гостинності, котре зумовлювалося, насамперед, релігійною спорідненістю. Не знаючи прав людської особи, давні китайці, як і інші давньосхідні народи, не могли знати й права війни у тому сенсі, як ми розуміємо його нині. Водночас через часті війни питання щодо їхнього правового регулювання набували першорядного значення. Регламентация воєнних дій в цьому регіоні розвивалася, так само, як і в Індії, під прапором гуманізму. Формально проголошувалися заборони вбивати скореного ворога, знищувати релігійні святині, руйнувати і спалювати оселі, знищувати продовольство, посіви, знаряддя праці.

Суттєво сприяли розвитку концепції щодо значення війни для людства твори видатних публіцистів Стародавнього Китаю. Так, Конфуцій поділяв усі війни на справедливі та несправедливі по відношенню до «людства». Він вважав, що «мета святого, який веде війну, – зупинити вбивства і позбутися тиранії». Лао Цзи вважав, що війна – недобра справа, і до неї слід вдаватися лише тоді, коли це конче необхідно. На його думку, ведення війни потрібно підпорядкувати певній видатній меті і ставитися до неї дуже обережно та помірковано.

Мен-цзи (372–289 рр. до н.е.) – давньокитайський філософ, такий самий відомий, як і Конфуцій, – висунув ідею найвищої цінності людства, що було відривом від традиційного позитивістського мислення⁵⁷. Він вважав, що «у цьому світі найголовніше – це люди; уряди і держави менш важливі, а правителі – найменше»⁵⁸.

У тому ж руслі ще один великий філософ Стародавнього Китаю і засновник даосизму Лао Цзи заявляв: «Праведник повинен зробити все, щоб уникнути ведення війни. Навіть якщо це крайній захід, її слід пережити як похорон. Оскільки війна несе великі збитки та смерть людям, навіть якщо хтось виграє війну, він не повинен цим пишатися. Якби він пишався, він насолоджувався б убивством життя... У випадку,

⁵⁷ Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 49.

⁵⁸ Классическое конфуцианство. Т. 2: Мэн-Цзы. Сюнь Цзы / переводы, статьи, комментарии А. Мартынова и И. Зограф. Санкт-Петербург: Нева; Москва: Олма-Пресс, 2000. 208 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2163163/>

коли багато невинних людей втратили життя, навіть якщо ви одержали перемогу в війні, вам слід оплакувати всіх цих загиблих»⁵⁹.

Найвидатніший китайський військовий стратег Сунь Цзи, автор твору «Сунь-цзи бінфа» (дослівно – «Закони війни (воєнні методи) поважного [учителя] Суня») ⁶⁰, який було укладено не раніше IV ст. до н.е., також зазначив, що в цьому світі найціннішою є людина. Він стверджував, що бути розважливим у веденні війни краще, ніж бути добрим воїном. По суті, він вірив, що битися і здобувати перемогу в битвах не є вищою досконалістю. На його думку, найвища досконалість полягає у тому, щоб зламати опір ворога без бою. Серед правил «п'яти дао», яким мав слідувати полководець, Сунь Цзи називає «жень» – гуманність⁶¹, що мала виявлятися як до комбатантів, так і до некомбатантів. Він також наполягав на тому, що війну можна вести лише на підставі абсолютної необхідності⁶².

Методи Сима (Sīmǎ Fǎ), написані Симою Ранджу (Sīmǎ Rángjū) близько 340 р. до н.е., надають можливість з'ясувати основні принципи ведення війни⁶³. У цій праці зазначалося, що «в давнину людство було основою державної політики, а пропаганда моралі та правил є керівним принципом управління країною». Він також наголосив на принципі «не вести війну, якщо це не є абсолютно необхідним» (принцип необхідності та самозахисту).

Усі вищезазначені автори вважали, що війна – це зло, і що держава не повинна вступати у війну, якщо це не є абсолютно необхідним. Тому вмільий керівник перемагає війська супротивника без жодних боїв⁶⁴. У зв'язку з цим Методи Сима передбачали, що: 1) не слід переслідувати ворога, який втратив здатність до бою. «Для піших солдатів не переслідуйте переможеного ворога на відстань більше 100 метрів, а на

⁵⁹ Лао Цзы. Книга о пути жизни (Дао-Дэ цзин). С комментариями и объяснениями. Пер. с китайского, сост., предисл., коммент. В. Малявина. Москва: АСТ, 2018. 256 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/3107334/>

⁶⁰ Сунь-цзи. Мистецтво війни / переклад Г. Латника. Київ: Арії, 2014. 128 с.

⁶¹ Веденеев Д.В., Гавриленко О.А., Кубицький С.О., Остроухов В.В. та ін. Еволюція воєнного мистецтва: навчальний посібник. У 2 ч. Ч. 1. Київ: Національна академія СБУ. 2017. С. 14.

⁶² Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 104-105.

⁶³ Жан-цзюй С. Военные методы Сыма Жан-цзюя. У-цзин. Семь военных канонів Древнього Китаю. Санкт-Петербург: Евразія, 1998. URL: <http://militera.lib.ru/science/zhan-tsui/index.html>

⁶⁴ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Формування основ давньокитайського міжнародного права в добу Чжоу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 71 (3). С. 23.

конях – не більше 45 кілометрів»; 2) «дбайте добре про поранених і хворих, щоб показати дух людяності»; 3) «атакувати можна доти, поки ворог буде в порядку, щоб показати, що це чесна гра»; 4) «до військовополонених слід ставитися з добрим поведженням і милосердям, щоб показати нашу поблажливість»⁶⁵.

Він також навчав: «Перший міністр повинен дати наказ своїй армії наступним чином: в'їжджаючи на ворожу територію, виявляти повагу до богів, яким вони (вороги – авт.) вклоняються; не руйнувати будівлі, особливо селянську хату, не валити дерев, не забирати домашніх тварин, їжу та меблі. Натрапляючи на старих людей та дітей, не завдайте їм шкоди і натомість порадьте їм бути подалі від поля бою. Коли натрапляєте на чоловіків, здатних [чинити опір], якщо вони є не ворожими до нас, не завдайте їм шкоди. Навіть під час бою з регулярно ворожою армією, серед якої є поранені та хворі, вони повинні отримати медичну допомогу і бути відпущеними після лікування»⁶⁶.

У той же час на практиці в Давньому Китаї мали місце численні відхилення від офіційно заявленого поведження – масові вбивства полонених, продаж захоплених людей у рабство, приношення їх у жертву богам. Так, у битві Сима Цяня під Чонгпінгом (близько 250 р. до н.е.) царський ван переміг чжоусців, і вони здалися, після чого Сима Цянь порушив дану обіцянку дарувати життя, винищивши всіх полонених, котрих налічувалося 400 000 осіб, закопавши їх живцем. Ще одним яскравим прикладом широкого розповсюдження насильства в той час був напад армії Цинь на столицю Вей у 225 р. до н.е. В ході нападу армія Цинь пошкодила дамбу на Хуанхе, щоб затопити місто, в результаті чого потонули понад 100 000 невинних людей. Фахівцями підраховано, що під час процесів об'єднання Китаю з 228 р. до н.е. по 221 р. до н.е. армія держави Цинь винищила десяту частину усього населення Китаю, що на той час становило приблизно 1,5 млн осіб⁶⁷.

Отже, на практиці відмінності між статусом воюючих та мирного населення у той час ще не існувало. Усякий підданий ворожій державі, без урахування статі й віку, міг бути вбитий, обернений на раба, підданий різноманітним знущанням і тортурам. Проти ворога в стародавню добу допускалося застосування будь-якої зброї, яких завгодно засобів, навіть віроломних, котрі здатні були завдати йому

⁶⁵ Жан-цзюй С. Военные методы Сыма Жан-цзюя. У-цзин. Семь военных канонів Древнього Китаю. Санкт-Петербург: Евразия, 1998. URL: <http://militera.lib.ru/science/zhan-tsui/index.html>

⁶⁶ Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. *Historical Origins of International Criminal Law* / ed. Morten Bergsmo, Cheah Wui Ling, Yi Ping. Vol. 1. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher P. 106.

⁶⁷ Liu D. Ibid. P. 106.

шкоди. Ніхто з супротивників, ані поранені чи хворі, ані ті, що здавалися в полон, не могли уникнути того, щоб у кращому випадку бути позбавленими особистої свободи та стати живим товаром чи дармовою робочою силою, а в гіршому – померти смертю мучеників⁶⁸.

Початок воєнних дій мав супроводжуватися певними формальностями. Доволі суворо в Давньому Китаї дотримувалися процедури оголошення війни. Сима Ранджу писав: «Оголошуючи війну, держава повинна повідомляти про це всіх інших суверенів і засуджувати неправомірні дії держави-супротивника. Верховні боги, сонце, місяць і зірки повинні бути свідками присязи..., [а також] боги і знамениті гори та річки, та могили попередніх князів». Отже, процедура оголошення війни мала яскраво виражений релігійний відтінок, а її метою було обґрунтування необхідності ведення воєнних дій.

Вже в той час можемо бачити й зародження того, що в Давньому Римі називали *jus in bello* – сукупності міжнародно-правових норм, які застосовуються у перебігу війни. У своїй книзі «Методи Сима» Сима Ранджу чітко зазначив, що існують певні обмеження і люди мають бути головною цінністю, навіть якщо війна була виправданою. Він писав: «Принципи ведення війни полягають у наступному: не вступайте у війну, коли настав час для сільськогосподарських робіт або коли настає голод, щоб захистити власний народ; не нападайте на ворожу державу, коли вона перебуває в траурі після смерті князя держави і коли ворожа держава страждає від голоду, щоб захистити людей у ворожих державах. Не ведіть війни в сезони зими та літа, щоб захистити людей обох країн. Хоч якою держава є потужною, якщо вона віддається війні, вона приречена».

Як правило, вважалося неприпустимим нападати на ворожу державу одразу після смерті її правителя, особливо через те, що вся країна перебувала в траурі. Яскравим прикладом є випадок, що стався в березні 569 р. до н.е., коли війська Князівства Чу напали на князівство Чень. Коли правитель Чу дізнався, що правитель Чень помер, він відмовився від нападу.

У низці випадків полководці виявляли поблажливість до ворога. У 597 р. до н.е. армія Чу розгромила війська Цзинь. Принц Чу побачив, як цзинські солдати відступали на човнах, щоб переплисти річку, відбиваючись від переслідувачів. Оскільки він вважав, що війну ведуть очільники держав і звичайні солдати не є його ворогами, він вирішив зберегти людські життя і наказав своїм військам припинити переслідування, дозволивши переможеним відступити.

⁶⁸ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Формування основ давньокитайського міжнародного права в добу Чжоу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 71 (3). С. 23.

Часом на цінність людського життя зважали навіть у розпал воєнних дій. В 598 р. до н.е. армія Чу напала на Сун і оточила її столицю. Облога тривала протягом дев'яти місяців. Коли в таборі Чу дізналися, що голодуючі громадяни Сонг почали обмінювати своїх дітей, щоб їх зарізали на їжу, вони добровільно зняли облогу⁶⁹.

Звичасвим правом оформилися конкретні правила ведення війни, які знайшли відображення, наприклад, у «Методах Сима». Зокрема вважалося необхідним оголосити війну перед підняттям зброї; ніколи не вбивати посланців; окрім того, тут містилися приписи: «не використовуйте перешкод, щоб сховатися від ворога»; «не бийтеся в небезпечному середовищі та не робіть засідок» – поле бою має бути на рівній місцевості; «жоден бій не повинен починатися без барабанів»; «не нападайте на свого опонента, коли він цього не чекає»; не можна калічити свого ворога; «як тільки опоненти отримають поранення, не продовжуйте атакувати»; «не захоплюйте сивокосих учасників бойових дій – дозвольте їм повернутися додому та отримати пенсію»; «не переслідуйте ворога, який розвернувся спиною і відступає, бо він визнав поразку»⁷⁰.

Історичні приклади в деяких випадках показують, що цих принципів дійсно дотримувалися. Так, 29 червня 575 року до н.е. князівство Цзинь розгромило об'єднану армію Чу і Чжен. Генерал Хан Жуе сидів на колісниці, переслідуючи принца Ченга. Візник його колісниці сказав генералу Хану, що «візник на колісниці принца Ченга безперервно озиряється назад. Його думка не спрямована на керування фургоном. Чи треба нам пришвидшитися, щоб упіймати принца Ченга?» Генерал Хан відповів: «Ми не повинні ще раз принижувати принца» і наказав припинити переслідування⁷¹.

2. Становлення підґрунтя законів і звичаїв війни у Давній Греції та Римі: сучасні підходи до використання класичних джерел

Норми, які регулювали міждержавні відносини у періоди воєн, поступово опрацьовувалися й давніми греками⁷². Л.П. Маринович у праці «Війна і право в класичній Греції» зазначав: «Навряд чи в когось,

⁶⁹ Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 52.

⁷⁰ Жан-цзюй С. Военные методы Сыма Жан-цзюя. У-цзин. Семь военных канонов Древнего Китая. Санкт-Петербург: Евразия, 1998. URL: <http://militera.lib.ru/science/zhan-tsui/index.html>

⁷¹ Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 107-108.

⁷² Денисенко В.В. Право війни у Стародавній Греції. *Держава і регіони. Серія: Право.* 2008. № 1. С. 14-18.

хто хоча б у найзагальнішій формі знайомий з історією Греції епохи класики, викличе заперечення положення про те, що війна для неї була ендемічною»⁷³. Незважаючи на окрему думку античних філософів та істориків, як, наприклад, Платон⁷⁴ і Арістотель⁷⁵, які наголошували на цінності миру і горі, яке приносять війни, все ж перманентний мир залишався недосяжним ідеалом. Істориками підраховано, що греки лише в період з 490 по 338 рр. до н.е. воювали кожні два роки з трьох і що в цей час вони не знали миру довше, ніж десять років поспіль⁷⁶. Економічні вигоди, що очікували на переможця в уявленнях пересічних еллінів, переважували загрози нещастя, які могли настати для переможених: «Жодне надбання, жодне заняття, взагалі ніщо не принесе нікому користі, якщо не буде перемоги на війні: адже усі блага переможених дістаються переможцю»⁷⁷.

Доволі складна релігійна процедура, що супроводжувала стародавні війни, свідчить про важливу роль, яку відігравали вони у міжнародних відносинах того часу⁷⁸. Саме ведення війни (як і стан миру⁷⁹), на думку давніх греків, перебувало під контролем богів, а війна часто розглядалася як протиборство між богами сторін. Виправдання війн релігійними цілями було способом пошуку правового забезпечення цього інституту, на чому наголошували дослідники: «Стародавні розглядали війну, як божественне веління. В цій концепції війна піднімається вище за сліпу фанатичність: вона стає правовим інститутом»⁸⁰.

В деяких випадках війни давніх греків могли мати гібридний характер. «Гібридні загрози, – зазначав Френк Хоффман, – поєднують летальність державного конфлікту з фанатичним і тривалим запалом

⁷³ Маринович Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право*. 2006. № 17. С. 8.

⁷⁴ Plato. *Legg.* VII. 803 c. 53-54.

⁷⁵ Aristot. *Polit.* VII. 1334 d. 15-16.

⁷⁶ Дюкре П. Война в общественной жизни Древней Греции. *Античное общество. Проблемы политической истории: межвуз. сб.* / отв. ред. Э.Д. Фролов. Санкт-Петербург, 1997. С. 231.

⁷⁷ Plato. *Legg.* I. 626b. 19-22.

⁷⁸ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 245.

⁷⁹ Шарнина А.Б. Древняя Эллада: мир и справедливость под защитой богов. *Право и справедливость в исторической традиции миротворчества: от античности до современности: коллективная монография* / под ред. Т.В. Кудрявцевой. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2016. С. 13-28.

⁸⁰ Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. С. 149-150.

нерегулярної війни»⁸¹. Гібридна війна не змінює характеру війни; вона просто змінює спосіб участі сил у її проведенні. Однак як би вона не велася, війна все одно лишалася війною⁸². Наприклад, під час конфлікту між Афінами та Спартою (Пелопоннеська війна, V ст. до н.е.) спартанці визнали, що їм необхідно тримати значні сили в Лаконії та Мессенії, щоб запобігти повстанню ілотів, чия працею підтримувалося їхнє сільське господарство та військова система. Афінські стратеми (як, наприклад, побудова експедиційної бази в Пілосі) зокрема мали на меті створити умови для повстання Гелота, яке потім додало б «нестандартного» виміру конвенційному конфлікту. Після того як афінські війська укріпили Пілос на південно-західному узбережжі Пелопоннеса в 425 р. до н.е., вони організували форпост з мессіанцями Навпакта, предків яких спартанці вислали з цього району після великого повстання Гелота 464 р. до н.е. Мессенці розпочали серію вторгнень до Лаконії, чому сприяла їхня здатність говорити на місцевому діалекті. Незабаром ілоти почали дезертирувати до Пілоса, створюючи тим самим надзвичайну ситуацію в спартанській державі. Це повстання являло собою форму війни, для якої добре організовані спартанські фаланги не підходили. Афінський історик Фукідід писав: «Спартанці, які до цього часу не мали досвіду вторгнення чи такої війни, виявляючи ілотів-дезертирів і побоюючись посилення заколотів у їхній країні, почали серйозно турбуватися і, незважаючи на їхнє небажання показувати це афініям, почали направляти до Афін посланців і намагалися (шляхом переговорів – авт.) повернути Пілос та полонених»⁸³. Таким чином, сама лише реальна загроза широкої гібридної війни привела спартанців до розуміння переваг вирішення конфлікту мирним шляхом⁸⁴.

Основним джерелом права, яким керувалися еллінські держави під час війни та миру, були загальновідомі норми міжнародного звичаєвого права, які, не будучи викладені у письмовій формі (νόμοι ἀγραφοί), все ж поступово набували загального визнання. Головним чином на таке підґрунтя спиралося воєнне право, норм якого, принаймні у більшості

⁸¹ Hoffman F. G. Hybrid Warfare and Challenges. *Joint Forces Quarterly*. 52. First Quarter 2009. P. 5; Boot M. War Made New: Technology, Warfare, and the Course of History 1500 to Today. New York, 2006. P. 472-473.

⁸² Mansoor P.R. Introduction: Hybrid Warfare in History. *Hybrid Warfare. Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present* / Ed. by W. Murray and P.R. Mansoor. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. P. 3-4.

⁸³ The Landmark Thucydides / ed. Robert B. Strassler. New York, 1996. P. 245-246.

⁸⁴ Афінські збори відмовилися від спартанської мирної ініціативи, і війна тривала. Зрештою Фіви припинили спартанську гегемонію над Грецією після битви при Левтрах (371 р. до н.е.), відновивши незалежність Мессенії, звільнивши ілотів і зруйнувавши спартанську економіку.

випадків, дотримувалися воюючі держави. За загальним правилом, воєнні дії не переривали дипломатичні відносини, але могли їх обмежити, скоротити чи призупинити.

Перед початком бойових дій країні-противнику могла формально оголошуватися війна. Правова регламентація підстав і процедури оголошення війни у давніх греків була доволі докладно розробленою, релігійно та філософськи-політично обґрунтованою⁸⁵. Оголошення відбувалося через спеціального посланця-герольда (κέρυξ), який вважався захищеним «божественним правом» і внаслідок цього недоторканим⁸⁶. Відмінною ознакою, за якою його пізнавали, був спеціальний жезл. Інколи «сама присутність герольдів свідчила про стан війни, навіть якщо вона ще не була офіційно оголошена...»⁸⁷. Звичайні послы під час війни не мали недоторканості. Тому в разі необхідності для них запитували вільний пропуск⁸⁸ через «герольда», якого відправляли для ведення переговорів дещо раніше. Під час війни «герольд відіграв визначальну роль, оскільки лише він міг підтримувати контакти між ворогуючими сторонами»⁸⁹. Водночас варто зауважити, що оголошення війни мало місце, як правило, при завойовницьких воєнних походах⁹⁰. У разі воєнних репресалій війну зазвичай не оголошували взагалі або її оголошення передбачалося актом, що був порушений стороною, проти якої застосовувалися санкції⁹¹.

У деяких випадках держава, якій оголошувалася війна, могла відкупитися від агресора. Ця норма була притаманною не лише елліністичному праву. Так, з ольвійського декрету на честь Протогена⁹² відомо, що цей заможний громадянин кілька разів виплачував значні суми зі своїх коштів, прагнучи відвернути військову загрозу з боку сарматського царя Сайтафарна. В декреті згадується про участь Протогена у надзвичайно ризикованій посольській місії до Сайтафарна. Через відсутність коштів в ольвійській державній скарбниці Протоген і

⁸⁵ Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. Москва: Межд. отношения, 1990. 206 с. С. 34.

⁸⁶ Herod. VII. 9. 2; VII. 136; Thuk. I. 29.

⁸⁷ Frey L.S., Frey M.L. The History of Diplomatic Immunity. Columbus: Ohio State University Press, 1999. P. 17.

⁸⁸ Thuk. I. 53; Demosth. XIX. 163; Polyb. IV. 72.

⁸⁹ Frey L.S., Frey M.L. The History of Diplomatic Immunity. Columbus: Ohio State University Press, 1999. P. 17.

⁹⁰ Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. Вісник Львівського університету. Серія Юрид. 2010. Вип. 50. С. 92.

⁹¹ Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу. Київ: Україна, 2004. С. 408.

⁹² Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. № 32.

Аристократ, узявши 900 золотих статерів, вирушили до царя. Однак його не задовольнила запропонована сума. Розгніваний Сайтафарн вирушив походом проти Ольвії. Текст декрету в цьому місці обривається, і взагалі залишається незрозумілим, чим закінчилася така загроза. Виходячи з того, що про неї так детально оповідається у почесному декреті, все нарешті вдалося вирішити задовільно для ольвійської громадянської общини – звичайно, за допомоги золотих статерів Протогена⁹³. Невідомо, в яку суму обійшлася для нього відмова Сайтафарна від його агресивних зазіхань. Очевидно, вона мала бути набагато більшою за раніше запропоновані ольвіюполітами 900 статерів.

У Стародавній Греції існувало загальне поняття нейтралітету, яке з часом оформилося в правовий інститут. Державі досить було в односторонньому порядку проголосити себе нейтральною у війні чи у будь-якій іншій формі дати знати про свій намір, щоб її статус стали поважати воюючі сторони⁹⁴.

Як стверджував Г. Бузолт, посилаючись на свідчення наративних джерел (Геродота, Фукидіда, Страбона), в архаїчний період перемога у війні інколи, за взаємною згодою, визначалася не загальною битвою військ держав-супротивників, а поєдинком певної кількості обраних з обох сторін бійців⁹⁵. Але все ж зазвичай вирішення питання про перемогу відбувалося за результатами битви голплітів⁹⁶. Переможницею вважалася сторона, яка утримувала поле бою та споруджувала на ньому присвячений богам трофей (τροφαῖον) – знак перемоги, що являв собою дерев'яний стовп, густо обвішаний захопленою в бою зброєю. Цей пам'ятник перемоги не повинен був стояти довго, щоб не нагадувати про конфлікти⁹⁷. Тому його ніколи не виготовляли з тривкого матеріалу – бронзи або каменю. Якщо результат битви залишався невизначеним, то воюючі сторони старалися завадити одна одній поставити трофей⁹⁸.

Формальним визнанням поразки було прохання переможеної сторони про перемир'я для поховання загиблих. У цьому проханні не можна було відмовити, за виключенням випадку, коли внаслідок пограбування храмів та опоганення святинь противник позбавлявся

⁹³ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская : город счастья и печали. Киев: СтилоС, 2004. С. 121.

⁹⁴ Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. Вісник Львівського університету. Серія Юрид. 2010. Вип. 50. С. 92.

⁹⁵ Бузолт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. С. 70.

⁹⁶ Herod. VII. 9. 2.

⁹⁷ Diod. XIII. 24.

⁹⁸ Thuk. I. 546. 105; IV. 134; VIII. 24.

можливості претендувати на це право⁹⁹. Якщо переможені не були в змозі поховати своїх загиблих, то це вважалося обов'язком переможців¹⁰⁰.

Військовополонені вважалися безумовною власністю переможця¹⁰¹. Зазвичай супротивника, який добровільно склав зброю та просив пощади, залишали живим¹⁰². Але інколи взаємне протистояння призводило до того, що полонених жорстоко вбивали¹⁰³. Полонені, які лишилися живими, утримувалися для одержання викупу від родичів (зазвичай дві міни за кожного чоловіка)¹⁰⁴ або для продажу в рабство¹⁰⁵. Уся військова здобич розподілялася між військом, за винятком десятини богам та почесної частки для командирів та соратників, що відзначилися в боях.

Якщо місто здавалося переможцеві, то доля його населення залежала від умов капітуляції (ὀμολογία)¹⁰⁶. При обговоренні цих умов переможці, як правило, наполягали на виплаті воєнних витрат, руйнуванні міських стін, видачі військових кораблів та заручників, передачі земельних ділянок, підданстві або військовій повинності¹⁰⁷. Тяжкою була участь міст, змушених скласти зброю без будь-яких умов або захоплених штурмом (δωριάλωτοι). Вони, разом із усіма жителями та усім майном, ставали цілковитою власністю переможців. Ксенофонт у своїй праці «Кіропедія» наголошував на наявності відвічно існуючого в усьому світі закону: «коли захоплюється вороже місто, то все у цьому місті стає надбанням завойовників – і люди, і майно»¹⁰⁸. Нерідко справа доходила до того, що усіх чоловіків вбивали, жінок та дітей продавали в рабство та дощенту руйнували будови¹⁰⁹. Саме про такий факт, наприклад, згадується в монографії Є.С. Логвиненко та І.А. Логвиненка «Покарання в праві держав Стародавнього світу», де описується, як у 416 р. до н.е. острів Мелос було насильно приєднано до Афіньської держави. За опір

⁹⁹ Plut. Nic. 6; Diod. XV. 87; XVI. 25; Xen. Hell. VI. 4. 14; Thuk. IV. 97.

¹⁰⁰ Paus. IX. 32, 9; Herod. IX. 79.

¹⁰¹ Aristot. Pol. I. 2 (6), 16p; 1255a.

¹⁰² Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. до н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 246.

¹⁰³ Thuk. I. 30; II. 67; Xen. Hell. II. 1. 32; Plut. Lys. 13.

¹⁰⁴ Herod. VI. 79; V. 77

¹⁰⁵ Мариневич Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право*. 2006. № 17. С. 21.

¹⁰⁶ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 298.

¹⁰⁷ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. С. 71.

¹⁰⁸ Xen. Cyrop. VII. 5. 73.

¹⁰⁹ Thuk. III. 28; V. 3. 32.

Афінам усе доросле населення чоловічої статі було страчене, а решту мешканців обернено на рабів¹¹⁰.

На думку О.В. Буткевич, насильницькі, негуманні дії проти іноземного населення були продиктовані концепцією, згідно з якою завоювання привносили на території інших країн свій більш досконалий правопорядок, чого вимагав обов'язок перед богами¹¹¹.

Усе це цілком пояснює, чому під час облоги Ольвії 30-тисячним військом Олександра Македонського під командуванням його полководця Зопіріона у 331 р. до н.е. ольвіюполіти, за свідченням Маркобія, здійснили цілу низку найрадикальніших заходів для мобілізації усіх категорій населення на оборону поліса: звільнили рабів, що тепер поповнили ряди ополченців, надали громадянські права іноземцям, за рахунок яких поповнилася державна скарбниця, здійснили погашення боргових зобов'язань демосу і виступили проти нападників єдиним фронтом зі своїми сусідами – кочовими скіфами¹¹². Дослідники припускають, що перемога ольвіюполітів над Зопіріоном стала можливою завдяки договору про військову допомогу з царем скіфів, який був укладений за ініціативою Каллініка, сина Евксена¹¹³. Саме він, ймовірно, через послів повідомив македонського полководця про спільний виступ проти нього, очевидно, свідомо перевищивши чисельність війська¹¹⁴. Такий альянс ольвійців зі скіфами, а також боспорянами і, можливо, херсонеситами, не міг не справити враження на Зопіріона, який вирішив припинити експансіоністську акцію. За цю та інші заслуги ольвійський громадянин Каллінік за пропозицією архонтів та колегиї Семи спеціальним декретом Ради та Народних зборів був удостоєний нагороди у вигляді тисячі золотих та прижиттєвого встановлення його бронзової статуї з присвятою Зевсу Сотеру (Спасителю)¹¹⁵.

¹¹⁰ Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. С. 124.

¹¹¹ Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. С. 13.

¹¹² Жебелев С.А. Милет и Ольвия. *Северное Причерноморье*. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. С. 46-47.

¹¹³ Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Каллиник, сын Евксена. Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй пол. IV в. до н.э. *Вестник древней истории*. 1982. № 4. С. 31.

¹¹⁴ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская : город счастья и печали. Киев: СтилоС, 2004. С. 92-93.

¹¹⁵ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. до н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 247.

Специфічним інститутом права війни в античній Греції було правило вилучення певних категорій територій або осіб зі сфери проведення воєнних дій¹¹⁶. Характерним у цьому плані є Етолійський декрет царя Пергама Евмена II, що надавав асилію Пергамському святилищу (близько 197–160 рр. до н.е.): «Цар Евмен надіслав посланців до етолійців із проханням визнати територію, на якій розташований храм богині Афіни «Нікефорус», як святилище, присвячене їй. Етолійці вирішили:... визнати вищезазначену територію, оголошену Евменом Пергамським святилищем, і надати їй статус святилища, котре має бути визнане етолійцями та всіма мешканцями Етолії. Ніхто не може забирати собі цю територію та порушувати її кордони; але якщо хтось це порушить, то він має бути засуджений перед асамблеєю, і всі люди зможуть взяти участь у процесі проти нього»¹¹⁷.

На час релігійних свят, відомих у всьому еллінському світі, деякі держави вимагали екехеїрії (ἐκεχεΐρία) – перемир'я, як, наприклад, під час Олімпійських ігор¹¹⁸. Цілком ймовірно припустити проголошення екехеїрії й під час проведення ольвіополітами календарно-спортивних ігор на честь Ахілла та Аполлона Дельфінія, на які з'їжджалися представники багатьох держав античного світу¹¹⁹. Окрім того, два написи з Дельф засвідчують участь у Піфійських іграх громадян Херсонеса. В одному з них 192 р. до н.е. говориться про феорів, які їздили до Херсонеса, щоб сповістити про майбутні ігри, та про послів з Херсонесу до Дельф. Другий напис являє собою каталог дельфійських проксенів 197–175 рр. до н.е. Серед них названо Гімна, сина Скіфа з Херсонеса, який, імовірно, був архіфеором або переможцем на Піфійських іграх у 194 р.¹²⁰ Список переможців спортивних змагань, який був викарбуваний на кам'яній плиті, було знайдено і в Херсонесі¹²¹. Загалом варто зазначити, що видатні святилища, розташовані як в Елладі, так і в інших державах грецького світу, що зуміли окрім місцевого набути міжнародного статусу, сприяли взаємному зближенню античних держав Північного Причорномор'я між собою та з іншими

¹¹⁶ Маринович Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право*. 2006. № 17. С. 13.

¹¹⁷ Кондратюк Л.В. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. *Вісник Львівського університету. Серія Юрид.* 2010. Вип. 50. С. 91–97. С. 94.

¹¹⁸ Thuk. III. 56, 65; V. 49.

¹¹⁹ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская : город счастья и печали. Киев: Стилюс, 2004. С. 35-36.

¹²⁰ Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Київ: Наукова думка, 1964. С. 59.

¹²¹ Там само. С. 58.

країнами циркумпонтійського регіону. Релігійні свята, поєднані зі змаганнями при храмах Зевса в Олімпії, піфійського Аполлона у Дельфах, ісфмійського Посейдона та немейського Зевса, спочатку відвідувалися лише околицьними жителями та мешканцями сусідніх держав, але мало-помалу розрослися у загальноеллінські святкування, в яких могли брати участь громадяни усіх еллінських держав¹²². Єдиною обов'язковою вимогою до учасників було дотримання правил спортивних і хорових змагань та постанов щодо порядку проведення святкування, яке організовувалося зазвичай тією державою, на території якої розташовувалося дане святилище, а також додержання встановленого на час свят перемир'я.

У IV ст. до н.е. в Греції все частіше замість громадянського ополчення стали використовувати найману армію. Цьому сприяли не лише соціально-економічні, але й військові чинники. Найманці були професійними воїнами, що досконало володіли зброєю. За відповідну платню вони були готові служити скільки завгодно і кому завгодно. Л.П. Маринович пише: «Діяльність найманця не визначалася відчуттям громадянського обов'язку. Це – чоловік, який йшов на ризик заради грошей, війна була його роботою, і за неї він хотів отримати все, що тільки можливо, і прагнув цього. Поширення найманства призвело до того, що пошуки здобичі стають все більш важливою рисою воєнних дій»¹²³. Розповсюдження найманства мало наслідком поліпшення зброї і збільшення військових витрат, оскільки найманцям потрібно було платити регулярно¹²⁴. Правове регулювання військового найманства становило суттєву проблему. Відносини з найманцями визначалися договорами, що скріплювалися священними клятвами. Так, угода Евмена I¹²⁵ з його найманими солдатами¹²⁶, що датується 40-ми роками III ст. до н.е., супроводжувалася такими клятвами і була накреслена на кам'яних стелах, які помістили у Пергамському святилищі Афін, у святилищі Асклепія в Мітілені та ще у двох місцях. Договір містив умови щодо платні та пільг, які гарантувалися воїнам, присягу найманців

¹²² Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. до н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 248.

¹²³ Маринович Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право*. 2006. № 17. С. 12.

¹²⁴ Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. *Вісник Львівського університету. Серія Юрид.* 2010. Вип. 50. С. 95.

¹²⁵ Евмен I (дав.-гр. Εὐμένης Α΄) – цар Пергама у 263–241 рр. до н.е.

¹²⁶ Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія: посібник для студентів історичного факультету / укл. О.І. Шама Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 207.

та присягу самого царя. Воїнам зокрема було обіцяно, що «ті, які вислужили встановлене число років і стали вільними від служби, повинні отримати пенсію за час, який вони прослужили». Причому цю пенсію після смерті найманця могли «отримувати найближчі родичі або кому воїни залишать». Найманці, які вислужили пенсію, звільнялися від податків¹²⁷.

Однак варто зауважити, що значний відсоток найманців складали варвари, для яких еллінські правові інститути мали вельми умовне значення. Як відзначають дослідники, третє століття до н.е. було століттям кельтського найманства. Кельтів як найманців і союзників можна було зустріти в багатьох арміях доби еллінізму. Проте кельти не входили до складу цих армій, а в основному билися своїми власними відокремленими загонами з характерним для них оснащенням і типовим стилем битви: вони вселяли страх своєю безрозсудною хоробрістю, але при цьому відрізнялися слабкою дисципліною та стійкістю. Часом такі загони найманців являли загрозу навіть для своїх наймачів¹²⁸.

Переважна більшість воєнних конфліктів завершувалася укладенням договору, що фіксував післявоєнний стан відносин: статус сторін, поділ захопленої здобичі, статус завойованого, переможеного населення і населення держави, що перемогла у війні тощо¹²⁹. Наприклад, за договором про посередництво Аргоса між сусідніми грецькими містами Кноссом та Тіліссом 450 р. до н.е. встановлювалися положення щодо розподілу завойованого майна і територій: тіліссійці отримали можливість «займатися грабунком» на всіх територіях, окрім «районів, що належать місту Кноосу. І що б ми удвох разом не захопили у ворога, при розподілі цього тіліссійці отримають одну третину того, що знаходиться на суходолі, та половину всього, захопленого на морі. А Кносс отримає десятю частину всього того, що ми захопимо разом. Найкраща ж частина здобичі, захопленої нами спільно, буде віддана Дельфійському оракулу та принесена у жертву Аресу в Кноссі. Якщо які-небудь інші міста захоплять здобич у ворога, Кносс і Тілісс погоджуються на те, щоб вона їм і належала»¹³⁰.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 153.

¹²⁹ Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. Вісник Львівського університету. Серія Юрид. 2010. Вип. 50. С. 94.

¹³⁰ *Fontes Historiae Juris Gentium. Sources Relating to the History of the Law of Nations. Vol. 1 (1380 B.C. – 1493).* / ed. by W.G. Greve. Berlin. New York: Walter de Gruyter, 1995. P. 142-143.

Отже, вже давніми греками було розроблено доволі складну сукупність регулятивних норм, що регламентували відносини під час війни, які досить часто були взаємно неузгодженими та суперечливими.

З приводу питання щодо ролі війни в міжнародних відносинах Стародавнього Риму дослідники притримуються різних, часом діаметрально протилежних підходів. Як зазначає В.В. Денисенко¹³¹, перша точка зору найяскравіше виявляється у працях Ф. Уолбанка та В.І. Кашеева. Перший зауважує, що «Рим був сильно «мілітаризованою» державою минулого»¹³². Другий підкреслює, що «за весь період римської історії була лише незначна кількість років, коли Рим не вів війни, чи то завойовницької, чи то оборонної. Уся історія Римської держави – це історія війн. Війна була для римлян звичайною річчю, нормальним станом римського суспільства, а військова праця була звичним заняттям для будь-якого римлянина»¹³³. Іншу позицію посідає О.В. Буткевич, яка вважає, що війна в той час мала характер тимчасового, а іноді крайнього засобу досягнення міжнародних інтересів. На її думку, звернення до воєн не виключалося, але воно не відіграло переважної ролі. Сила війни застосовувалася у двосторонніх відносинах на основі *ad hoc*¹³⁴.

Однією з важливих вимог стародавнього феціального права було те, щоб римляни не вели жодної війни, окрім законної і справедливої: *bellum nullum nisi iustum*. Залишається відкритим питання, яку війну вважати законною і як розуміти *ustum* в застосуванні до війни. На думку Лорана, будь-яка війна була у римлян законною (*ustum*), якщо тільки раніше було здійснено пов'язані з нею формальні релігійні обряди. Несправедлива війна вважалася ними цілком законною, якщо тільки феціал виголосив певні священні формули. Однак В.Н. Александренко не погоджується з бельгійським вченим, вважаючи, що поняття правомірної війни мало передбачати не лише дотримання певних релігійних обрядів, але й наявність законних приводів, або мотивів, при розгляді яких феціали були суддями, і на їхнє рішення не було апеляції¹³⁵.

¹³¹ Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 16.

¹³² Walbank F.W. *The Hellenistic world*. Cambridge: Camb. Univ. press, 1993. P. 227.

¹³³ Кашеев В.И. *Эллинистический мир и Рим*. Москва: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1993. С. 129.

¹³⁴ Буткевич О.В. *Міжнародне право Стародавнього світу*. Київ: Україна, 2004. С. 395.

¹³⁵ Александренко В.Н. *Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?)*. *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 214.

Давніми римлянами було вироблено поняття «публічного ворога». За словами Помпонія, «hostes hi sunt qui nobis, aut quibus nos publice bellum decrevimus: caeteri aut latrones, aut praedones sunt» («це відносно тих, хто є ворогами для нас, війна публічна, або для кого ми вирішили: решта – це або злодії, або грабіжники»)¹³⁶. Таким чином, воєнні дії вважалися дозволеними лише щодо публічного ворога, який сам визнавав закони війни та відкрито її проводив. Публічним ворогом не могли бути названі: вороги, що таємно здійснювали напади на римську територію (latrones), пірати (praedones), населення повсталі провінції та варвари, які не мають уряду або встановленої влади, з якою можна було б укласти договір або вступити до союзу. Лише з публічним ворогом можна було вести війну, і ця війна мала свої закони і звичаї¹³⁷. Коли ж доводилося мати справу з піратами, розбійниками, тоді вважалося, що війни немає, як немає також і воєнного права, а є лише стан самозахисту, необхідності. В такому випадку не було потреби дотримуватися визначених релігією та звичаями формальностей, а можна було керуватися засадами права природного (juris naturale). Відповідно, в такому разі не було й необхідності оголошувати війну в установленому порядку, а на насильство можна було, висловлюючись словами Ульпіана, відповідати насильством («vim vi repellere» – «відбивати силу»).

Отже, як вважає В.В. Денисенко, різниця між справедливими і несправедливими війнами мала суто формальний характер. Справедливою могла бути така війна, яку ведуть після пред'явлення вимог або попереднього її оголошення¹³⁸. Законною і справедливою війну робила не поважна причина для її оголошення, а вимога попереднього виконання релігійних обрядів. Тобто війна мала бути підготовлена процесуально, повинні бути виконані всі формальні релігійні обряди, проголошені усі магичні формули. Саме в цьому випадку війна вважалася законною¹³⁹. З іншого боку, А. Мішулін стверджує, що поняття правомірної війни для римлян передбачало не лише виконання релігійних обрядів, але і наявність певних законних підстав і мотивів, при розгляді яких феціали були суддями, і на їхнє рішення не подавалося апеляції¹⁴⁰. В міжнародній правосвідомості стародавніх народів поняття війни пов'язується з необхідністю не лише

¹³⁶ L. 118.

¹³⁷ Cic. Off. III. 29.

¹³⁸ Cic. Off., 36.

¹³⁹ Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 17.

¹⁴⁰ Мишулін А. Объявление войны и заключение мира у древних римлян. *Исторический журнал*. 1944. №10-11. С. 103.

суворого регламентування її ведення, а й чіткого визначення випадків, у яких правомірно вдаватися до воєнного розв'язання конфлікту.

Поступово опрацьовувався й порядок оголошення війни. Римське право війни в усі часи вимагало попереднього дотримання певних формальностей, здійснення яких покладалося на жерців – в архаїчний час саліїв (жерців культу Марса)¹⁴¹, а пізніше – феціалів. Правомірна, законна війна обов'язково мала бути попередньо оголошена¹⁴². Однак, перш ніж розпочати ворожі дії, римляни посилали своїх уповноважених (зазвичай двох або чотирьох феціалів) вимагати сатисфакції. Цей перший акт звернення до ворога з вимогою вирішити існуючу суперечку юридично називався *clarigatio* або *rerum repetitio*. Місія феціалів, на чолі з *pater patratus*, прибувши на кордон ворожої землі, зупинялася, і при цьому *pater patratus* вимовляв встановлену формулу. Піднесенням голосом глава місії викладав скарги римського народу і в знак правоти його вимог закликав у якості свідків богів: «Почуй мене, Юпітер, почувте мене, боги кордонів (*audite fines*), нехай почує мене і священний оракул права (*adiat fas*). Я посланець римського народу і прибув сюди в інтересах права і справедливості. Так буде дана віра словами моїм»¹⁴³. Потім *pater patratus* коротко виголошував вимоги (*postulata*) римського народу і, знову закликавши в якості свідка Юпітера, закінчував свою промову присягою: «Нехай він (Юпітер) більше ніколи мені не радить, нехай я ніколи не буду допущений у рідну землю, якщо мої слова посланця римського народу є несправедливими...»¹⁴⁴. Цю формулу феціал вимовляв на кордоні ворожої землі, при першій зустрічі з кимось із її мешканців, у воротах першого міста (*portam ingrediens*) і на форумі (*forum ingressus*) перед народом.

Вислухавши звинувачення, ворог міг або ж негайно, або через певний термін дати відповідь, феціали ж, не чекаючи її, поверталися назад до Риму. Рим очікував відповіді протягом певного часу, а саме протягом 33 днів, і якщо цей термін пройшов, а задовільної відповіді так і не було дано, феціали знову вирушали до ворожої землі, і *pater patratus* на кордоні вимовляв таку священну формулу: «Почуй, Юпітер, і ти, Юнона; почув, Квірин; почувте і ви, боги неба, землі та пекла, закликаю вас у свідки того, що цей народ відмовляє [у відповідь] на наші

¹⁴¹ Токмаков В.Н. Жреческая коллегия салиев и ритуалы подготовки к войне в архаическом Риме в российской историографии XIX–XX вв. *Древнее право*. 1999. № 2(5). С. 124–138.

¹⁴² Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 215.

¹⁴³ Liv. I. 32.

¹⁴⁴ Ibid.

справедливі вимоги. Про ці справи ми порадимося в нашій країні [і вирішимо], яким шляхом отримати нам сатисфакцію»¹⁴⁵. Дехто з дослідників справедливо зауважує, що існує певна аналогія у веденні війни з викликом на суд відповідача в процесі *legis actiones*, яка цікава тим, що війна уявлялася римлянам начебто відкритим змаганням сторін, боротьбою за право з обов'язковим дотриманням певних процесуальних формальностей.

Після завершення другої місії феціали поверталися до Риму та звітували перед сенатом. Вони доповідали йому про результати своїх переговорів з ворогом, наголошували, що всі необхідні обряди та формальності були виконані, і потім заявляли, що у випадку, якщо сенат і народ римський будуть згодні, вони оголосять війну (такому-то народу), і ця війна буде правомірною¹⁴⁶.

Після цього сенат розпочинав обговорення питання. Головуючий у зборах сенату при внесенні питання про війну і мир звертався до зібрання з промовою, в якій викладав факти та просив сенат прийняти рішення¹⁴⁷. Потім він звертався поіменно до кожного з сенаторів і питав його думку. Голосування було відкритим. Сенатор, думку якого питали, вставав і висловлював свою згоду словами: «*Puro, pioque duello quaerendas (res) censeo, itaque consentio consciscoque*» («Не треба запитувати (про це), я мислю і тому згоден із совістю»). Ті, хто голосували «за», відходили в один бік, а ті, що «проти», – в інший, що називалося *discedere, ire in sententiam*.

Але цим голосуванням сенату справа не закінчувалося. Вважалося, що оскільки війна вимагає жертв, які падають насамперед на весь римський народ, вона наражає на небезпеку особистість і майно кожного громадянина. Звідсіля випливало, що для оголошення війни була необхідною згода народу. Від IV ст. до н.е. джерела фіксують багато прикладів участі народних зборів у вирішенні питань війни і миру¹⁴⁸. Народ виражав свою волю так само, як і з приводу законопроектів. Рішення було обов'язковим і не підлягало перегляду¹⁴⁹.

¹⁴⁵ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 215-216.

¹⁴⁶ Там само. С. 218.

¹⁴⁷ Liv. I. 32.

¹⁴⁸ Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету*. Серія «Юридичні науки». 2009. № 2. С. 19.

¹⁴⁹ Мишулин А. Объявление войны и заключение мира у древних римлян. *Исторический журнал*. 1944. №10-11. С. 105.

Згадки про такі волевиявлення народу містяться у Тита Лівія, коли він пише про війни римлян з вейтинцями; починаючи ж з 328 р. до н.е., зустрічається доволі багато прикладів, які ілюструють цю участь народу у вирішенні питань війни і миру¹⁵⁰.

Народ висловлював свою згоду в такій самій формі, в якій він голосував за законопроекти. На питання: «*Vultis, jubetis, Quirites?*» («Чи бажаєте, квірити?») народ відповідав позитивно словами «*Utī rogās*» («Проголосував») або негативно («*Antiquo*»). Рішення народу, яке зазвичай приймалося у центуріатних комісіях, було обов'язковим для посадових осіб і сенату, і на це рішення не можна було подавати апеляцію. Сенат, як правило, голосував попередньо, але на практиці траплялися випадки, коли війна оголошувалася й без консультації сенату¹⁵¹. У проміжку між засіданням сенату і остаточним рішенням народу жерці та консули здійснювали жертвоприношення, підносили молитви богам про те, щоб «задумана справа закінчилася благополучно». Після того як народ затверджував рішення сенату оголосити війну, знову підносилися жертвоприношення богам, щоб вони дарували щасливий результат війни (*quod bellum... bene ac feliciter eveniret*).

Коли всі зазначені релігійні формальності і обряди було виконано, феціали в останній раз вирушали на межі ворожої землі, де *pater patratus* оголошував війну спеціальною вербальною формулою. За звичаєм, як повідомляє Лівій, феціал приносив до кордону або спис із залізним вістрям, або дrevко з опаленим та скривавленим кінцем. У присутності не менше трьох свідків він виголошував промову такого змісту: «Оскільки народи старих латинів і кожен зі старих латинів завинили та згрішили проти римського народу квіритів, оскільки римський народ квіритів визначив бути війні зі старими латинами, і сенат римського народу квіритів погодився та схвалив, щоб зі старими латинами була війна, через те я і римський народ народам старих латинів оголошую і приношу війну»¹⁵². Після цього феціал кидав на ворожу землю закривавленого списа. Всі описані обряди мали сакральний характер і, згідно з вимогами стародавнього сакрального права, їх слід було суворо дотримуватися. Втім час і обставини обмежували застосування цього правила, і поступово, з часів II Пунічної війни, коли релігія втратила своє колишнє значення, виконання попередніх формальностей ставало все більш рідкісним. Окрім того, й старе феціальне право¹⁵³ допускало

¹⁵⁰ Liv. VI. 22; VII. 18; XXI. 17.

¹⁵¹ Liv. XLV. 21.

¹⁵² Liv. I. 32. 12-13.

¹⁵³ Шмелева Л.М. Формирование фециального права в древнейшем Риме (VIII–VI вв. до н.э.). Античная цивилизация: политические структуры и правовое

відступи (наприклад, при веденні оборонної війни та у випадку міжусобної війни)¹⁵⁴.

З часом цей обряд втратив своє значення і зазнав змін. Як вважає В.В. Денисенко, це було зумовлено змінами характеру римської зовнішньої політики. Рим розпочав експансію в Середземномор'ї та зіштовхнувся з греками, з їхніми міжнародно-правовими звичаями¹⁵⁵. Вже наприкінці III ст. до н.е. відбулися зміни у феціальній процедурі. Сенатські послы, легати зайняли місце священних феціалів і мали право умовного оголошення війни, дозволеного задалегідь сенатом і римським народом. Таким чином, якщо відповідь на їхнє повторне звернення (*rerum repetitio*) була незадовільною, вони відразу могли оголосити супротивнику римське рішення про початок війни¹⁵⁶. Фактично з того моменту, як римські послы промовляли останні слова, два народи опинялися у стані війни.

На думку вчених, умовний характер голосування в коміціях з питання оголошення війни підтверджується вже з періоду III Македонської війни (171–168 рр. до н.е.), або навіть з періоду II Македонської (200–197 рр. до н.е.)¹⁵⁷. В.І. Кашцев зазначає, що зміна феціальної процедури відбулася ще раніше – у 281 р. до н.е., коли консул Л. Емілій Барбул мав право лише умовного оголошення війни, проте розпочав війну з Тарентом¹⁵⁸.

Практично в цей же час, як зауважує В.В. Денисенко, феціали стали кидати спис не на ворожу територію, а на ділянку нібито ворожої землі в самому Римі, біля храму Белони, що розташовувався за міською стіною Риму. Там стояла спеціальна колона війни (*collumnium bellum*). З початку

регулювання: Доклади міжнародної інтернет-конференції / отв. ред. В.В. Дементьева. Ярославль: ЯрГУ, 2012. С. 116-127.

¹⁵⁴ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 216-217.

¹⁵⁵ Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 19.

¹⁵⁶ Кашцев В.И. Эллинистический мир и Рим. Москва: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1993. С. 137.

¹⁵⁷ Мишулин А. Объявление войны и заключение мира у древних римлян. *Исторический журнал*. 1944. № 10-11. С. 105.

¹⁵⁸ Кашцев В.И. Эллинистический мир и Рим. Москва: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1993. С. 139.

війни і до її закінчення ворота храму Марса залишалися відчиненими. На час миру вони зачинялися¹⁵⁹.

Як раніше зазначалося, порядок оголошення війни був тісно пов'язаний з цілою низкою релігійних обрядів і формальностей, неухильне виконання яких зумовлювало прихильне, милостиве ставлення богів до римлян. З дозволу богів війна розпочиналася, і за їхньої безпосередньої участі, а іноді й з їхньою допомогою вона велася. Римляни думали, що самі боги начебто зацікавлені в існуванні Риму і що вони не допустять, щоб ворог здобув над ними перемогу. Звідси і під час війни релігійні обряди також відіграють важливу роль: армія виступає в похід лише після жертвопринесення, здійсненого полководцем, війська починають бій не раніше, як дізнавшись через жерця, що гадав по нутрощах тварин, про милостиве ставлення богів. За таких умов ведення війни римляни припускали подібну ж участь і з боку ворожих богів супротивника. Тому об'єктом ворожих дій у них були не самі ворожі сили (Риму була невідома сучасна відмінність комбатантів від некомбатантів), але й усе, що знаходиться на ворожій землі і що цінує ворог.

Війна велася не з одним лише ворогом, але і з його богами. Війна розглядалася як Божий суд, переможець вважався начебто виконавцем волі богів, переможений прирівнювався до злочинця. «Під час миру, – зауважує Тацит, – до кожного ставляться згідно з його вчинками і заслугами, але коли займається війна, безневинний гине разом зі злочинцем». Від волі переможця залежало дарувати життя переможеним або ж усе населення (включаючи жінок та дітей) продати до рабства. Іноді зустрічаються згадки про милосердне або поблажливе ставлення до населення (наприклад, таких полководців, як Камілл або Валерій Максим), але й ці приклади великодушності, які вихваляли філософи та історики, не пом'якшували загалом жорстокого характеру війни¹⁶⁰.

Для переможця не було нічого священного у ворожій землі: боги ворога для нього не боги, і він міг повалити їхні статуї та зруйнувати храми, оскільки «cum loca capta sunt ab hostibus, omnia desinunt religiosa vel sacra esse» («коли територія зайнята ворогом, релігійним чи священним речам приходить кінець»). Такою є, в принципі, й думка видатних римських юристів Помпонія, Ульпіана та Гая. Переможець навіть міг порушити спокій мертвих, розтрити їхні гробниці та навіть розібрати камені, з яких вони складені. Таким чином, війна приносила

¹⁵⁹ Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 20.

¹⁶⁰ Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 208.

нещастя і живим, і мертвим, і смертним, і безсмертним, – писав В.Н. Александренко¹⁶¹. Переможеному вигідніше було шукати порятунку у втечі, ніж здаватися на милість переможця, і, рятуючи себе, свою сім'ю, мешканці стародавніх держав нерідко забирали з собою і своїх богів (*victosque penates*). Коли ж римляни вели війну з ворогом, у якого був особливо шанований покровитель серед богів, в такому випадку, керовані страхом або розрахунком, вони йшли на компроміс, молилися до цього бога і просили його перейти на їхній бік, на бік переможців¹⁶².

Війна створювала для ворога не вигідне становище і в майновому відношенні, адже для переможця вона була способом набуття майна, і при цьому було байдуже, кому це майно належало – приватним особам, державі чи духовним корпораціям.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження можемо дійти висновку, що у стародавню добу ті чи інші правила ведення війни, які діяли на практиці, в жодному разі не можна назвати системою міжнародного гуманітарного права. Водночас вбачається, що цілковито відкидати думку про існування підґрунтя «законів та звичаїв війни» у Стародавню добу, зважаючи на наявні пам'ятки права, що збереглися до нашого часу та були виявлені археологами, та враховуючи аргументацію цілої низки авторитетних дослідників (як минулих часів, так і сучасних), було б легковажним. Адже насправді ми маємо у своєму розпорядженні цілу низку беззаперечних доказів правового регулювання тогочасних міжнародних відносин у цій царині.

Джерела надають можливість наочно побачити, що вже Стародавньому світу були притаманні, по-перше, наявність закріплених у звичаях і договорах норм, що вели своє походження ще з додержавного міжплемінного «права»; по-друге, релігійний характер цих норм; по-третє, регіоналізм; і, по-четверте, виключне значення звичаю як основного джерела, яким регламентувалася поведінка воюючих сторін під час збройних конфліктів.

Право і релігія в стародавню добу становили єдине ціле, і це знаходило вияв у створенні міжнародних звичаїв, у процедурі оголошення війни, її ведення¹⁶³. Що стосується міжнародних звичаїв, то,

¹⁶¹ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 217.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Авдиев Р.И. Религиозное оправдание войны в древнеегипетском искусстве (сцены триумфа). *Вестник древней истории*. 1939. № 4 (9). С. 103-117.

наприклад, у Китаї церемоніальні процедури відображали звичаї того часу, укладення мирних договорів супроводжувалися доволі складними обрядами та багатими жертвопринесеннями.

Велике значення мало визнання релігії усіма суб'єктами тогочасних міжнародних відносин. Завдяки цьому протиборчі сторони могли об'єднатися, оскільки обіцянки та присяги, дані богам обома сторонами, вважалися непорушними. Завдяки релігії почали поступово встановлюватися передумови для виникнення принципу міжнародної відповідальності.

Розуміння війни і ставлення до неї у Стародавньому світі були неоднозначними. Війна була головним засобом ведення зовнішньої політики ранніх держав. Але варто відзначити й те, що Стародавньому світу були відомі інститути нейтралітету і невтручання (Давня Греція). Особливістю цих інститутів було те, що нейтралітет був можливим лише під час війни, а невтручання – і в мирний час.

Якщо в Єгипті під час війни панувало необмежене свавілля (переможені та їхнє майно як військова здобич переходили у власність переможця), то в Індії Закони Ману закріплювали гуманніші правила ведення війни¹⁶⁴. Але все ж варто зауважити, що всі ці приписи були радше релігійного, аніж юридичного характеру.

Наприкінці вважаємо за доцільне зазначити, що подальші наукові дослідження означеної тематики можуть бути присвячені проблемі еволюції міжнародно-правових засад встановлення законів і звичаїв війни в наступну епоху – епоху середньовіччя. Це надасть можливість на новітній методологічній основі поступово створити всебічну, цілісну картину еволюції формування передумов утворення міжнародного гуманітарного права у добу докласичного міжнародного права.

АНОТАЦІЯ

У сучасних умовах триваючих конфліктів міжнародного і неміжнародного характеру особливої актуальності набули проблеми міжнародного гуманітарного права, зокрема й важливі історико-правові аспекти походження, становлення та розвитку його норм. Історія права війни так само, як і історія міжнародного права загалом, розпочинається зі стародавньої доби. Центрами тогочасного міжнародного життя був регіон Близького Сходу, Індія, Китай, Греція, Рим. Звичайно, в стародавній час це право ще не набуло модерних рис. Відносна замкненість та неприязні відносини народів, а не мир та міжнародні зносини характеризують стародавнє життя. Перші паростки права війни

¹⁶⁴ Закони Ману (Манавадхармаштра). Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 243.

поступово склалися ще в стародавню епоху (з IV тисячоліття до н.е. по 476 р. н.е.), а можливо й раніше.

Війна була головним засобом ведення зовнішньої політики стародавніх держав. Але варто відзначити й те, що Стародавньому світу були відомі інститути нейтралітету і невтручання (Давня Греція). Особливістю цих інститутів було те, що нейтралітет був можливим лише під час війни, а невтручання – і в мирний час.

Якщо в Єгипті під час війни панувало необмежене свавілля (переможені та їхнє майно як військова здобич переходили у власність переможця), то в Індії Закони Ману закріплювали гуманніші правила ведення війни. Але все ж варто зауважити, що всі ці приписи були радше релігійного, аніж юридичного характеру і їхня наявність все ж не виключала порушення навіть письмово зафіксованих норм.

Література

1. Altman A. *Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law. The Ancient Near East (2500–330 BCE)*. Leiden; Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2012. 254 p.
2. Bandyopadhyay P. *International Law and Custom in Ancient India*. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. 169 p.
3. Boot M. *War Made New: Technology, Warfare, and the Course of History 1500 to Today*. New York, 2006. 624 p.
4. *Fontes Historiae Juris Gentium. Sources Relating to the History of the Law of Nations*. Vol. 1 (1380 B.C. – 1493). / ed. by W.G. Greve. Berlin. New York: Walter de Gruyter, 1995. 619 p.
5. Frey L.S., Frey M.L. *The History of Diplomatic Immunity*. Columbus: Ohio State University Press, 1999. 727 p.
6. Hoffman F. G. *Hybrid Warfare and Challenges*. *Joint Forces Quarterly*. 52. First Quarter 2009. P. 34-39.
7. Latyshev V. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. 594 p.
8. Liu D. *International Law and International Humanitarian Law in Ancient China*. *Historical Origins of International Criminal Law*. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 87-113.
9. Mansoor P.R. *Introduction: Hybrid Warfare in History*. *Hybrid Warfare. Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present* / Ed. by W. Murray and P.R. Mansoor. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. P. 3-4.
10. Martin W. A. P. *Traces of international law in ancient China: condensed outline of a paper read before the Congress of Orientalists in Berlin, 13 September 1881*. New York: Industrial Review, 1882. URL:

https://www.chinacultureandsociety.amdigital.co.uk/Documents/Details/Traces-of-international-law-in-ancient-China--condensed-outline-of-a-paper-read-before-the-Congress/Z134_09_0289

11. The Landmark Thucydides / ed. Robert B. Strassler. New York, 1996. 713 p.

12. Walbank F.W. The Hellenistic world. Cambridge: Camb. Univ. press, 1993. 288 p.

13. Авдиев Р.И. Религиозное оправдание войны в древнеегипетском искусстве (сцены триумфа). *Вестник древней истории*. 1939. № 4 (9). С. 103-117.

14. Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 206-218.

15. Аристотель. Афинская полития. Пер. с греч. С.И. Радцига. Ксенофонт. Лакедемонская полития. Пер. с греч. Г.А. Янчевецкого. Москва: Академический проект, 2017. 215 с.

16. Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. 802 с.

17. Ассирийские законы. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 180-184.

18. Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. Москва: Межд. отношения, 1990. 206 с.

19. Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. 320 с.

20. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. С. 864 с.

21. Веденеев Д.В., Гавриленко О.А., Кубицкий С.О., Остроухов В.В. та ін. Еволюція воєнного мистецтва: навчальний посібник. У 2 ч. Ч. 1. Київ: Національна академія СБУ. 2017. 276 с.

22. Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Каллиник, сын Евксена. Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй пол. IV в. до н.э. *Вестник древней истории*. 1982. № 4. С. 21-39.

23. Война фараона Камоса с Гиксосами. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. М.: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 63-67.

24. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. 352 с.

25. Гавриленко О. А. Розвідувально-підбивна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 7-12.
26. Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.
27. Гавриленко О.А. Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 29. 2020. С. 46-53.
28. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Формування основ давньокитайського міжнародного права в добу Чжоу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 71 (3). С. 18-25.
29. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Геродота Турійця з Галікарнасса «Історії» книг дев'ять, що їх називають музами / переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. Київ: Наукова думка, 1993. 579 с.
30. Демосфен. Речі. В 3 т. Т. 3. Москва: Памятники исторической мысли, 1994. 623 с.
31. Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 15-21.
32. Денисенко В.В. Право війни у Стародавній Греції. *Держава і регіони. Серія: Право*. 2008. № 1. С. 20-23.
33. Диодор Сицилійський. Историческая библиотека. Греческая мифология / перевод с древнегреч. О. П. Цыбенко. Москва: Лабиринт, 2000. 224 с.
34. Догель М.И. Юридическое положение личности во время сухопутной войны. Казань. Типо-литогр. Императорского ун-та. 1894. 368 с.
35. Дюкре П. Война в общественной жизни Древней Греции. *Античное общество. Проблемы политической истории: межвуз. сб. / отв. ред. Э.Д. Фролов*. Санкт-Петербург, 1997. С. 231–237.
36. Жан-цзюй С. Военные методы Сыма Жан-цзюя. У-цзин. Семь военных канонів Древнього Китаю. Санкт-Петербург: Евразия, 1998. URL: <http://militera.lib.ru/science/zhan-tsui/index.html>
37. Жебелев С.А. Милет и Ольвия. *Северное Причерноморье*. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. С. 38-47.
38. Законы Ману (Манавадхармашастра). Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. 496 с.

39. Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія: посібник для студентів історичного факультету / укл. О.І. Шама Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 404 с.
40. Каченовский Д. И. Курс международного права. В 2 ч. Ч. 1. Кн. 2. Харьков: Унив. тип., 1866. 162 с.
41. Кащеев В.И. Эллинистический мир и Рим. Москва: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1993. 372 с.
42. Классическое конфуцианство. Т. 2: Мэн-Цзы. Сюнь Цзы / переводы, статьи, комментарии А. Мартынова и И. Зограф. Санкт-Петербург: Нева; Москва: Олма-Пресс, 2000. 208 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2163163/>
43. Кондратюк Л.В. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. *Вісник Львівського університету. Серія Юрид.* 2010. Вип. 50. С. 91-97.
44. Ксенофонт. Анабазис. Похід 10000 еллінів. Київ: Український письменник, 2011. 317 с.
45. Ксенофонт. Греческая история. Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 448 с.
46. Лагерь для военнопленных женщин в Шумере. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 144-147.
47. Лао Цзы. Книга о пути жизни (Дао-Дэ цзин). С комментариями и объяснениями. Пер. с китайского, сост., предисл., коммент. В. Малявина. Москва: АСТ, 2018. 256 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/3107334/>
48. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. 356 с.
49. Ливий Т. История Рима от основания города. В 3 т. Т. 1 / ред. пер. М. Л. Гаспаров и Г. С. Кнабе; ред. коммент. В. М. Смирин; отв. ред. Е. С. Голубцова. Москва: Наука, 1989. 579 с.
50. Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. С. 252 с.
51. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 415 с.
52. Маринович Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право.* 2006. № 17. С. 8-25.
53. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1895. 430 с.

54. Масперо Г. Древняя история. Египет, Ассирия. Санкт-Петербург: Л. Ф. Пантелеев, 1892. 305 с.
55. Мишулин А. Объявление войны и заключение мира у древних римлян. *Исторический журнал*. 1944. №10-11. С. 98-117.
56. Никольский Н.М. Рабство в древнем Двуречье. *Вестник древней истории*. 1941. № 1 (14). С. 45-63.
57. Павсаний. Описание Эллады. Москва: Ладомир, 2002. 982 с.
58. Пик С. М. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 514 с.
59. Платон. Полное собрание сочинений в одном томе / пер. с древнегреч. Москва: Альфа-книга, 2016. 1312 с.
60. Плутарх. Порівняльні життєписи. Київ: Дніпро, 1991. 440 с.
61. Полибий. Всеобщая история. Москва: Наука, 2007. 1450 с.
62. Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: город счастья и печали. Киев: Стилос, 2004. 228 с.
63. Соломоник Э.И. Новые эпитафические памятники Херсонеса. Київ: Наукова думка, 1964. 196 с.
64. Сунь-цзи. Мистецтво війни / переклад Г. Латника. Київ: Арії, 2014. 128 с.
65. Токмаков В.Н. Жреческая коллегия салиев и ритуалы подготовки к войне в архаическом Риме в российской историографии XIX–XX вв. *Древнее право*. 1999. № 2(5). С. 124-138.
66. Фельфе Х. Мемуары разведчика. Москва: Политиздат, 1988. 319 с.
67. Фукидид. История. Пер. с греч. Ф. Г. Мищенко и С. А. Жебелёва. Под ред. Э. Д. Фролова. Санкт-Петербург: Наука, 1999. 590 с.
68. Хрестоматия по истории Древнего Востока. В 2 ч. Ч 1 / ред. М.А. Коростовцев, И.С. Кацнельсон, В.И. Кузищин. Москва: Высшая школа, 1980. 254 с.
69. Цицерон Марк Туллий. О государстве; О законах. Москва: Академический проект, 2020. 249 с.
70. Шаваев А.Г., Лекарев С.В. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта и теории. Москва: БДЦ-пресс, 2003. 544 с.
71. Шарнина А.Б. Древняя Эллада: мир и справедливость под защитой богов. *Право и справедливость в исторической традиции миротворчества: от античности до современности: коллективная монография* / под ред. Т.В. Кудрявцевой. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2016. С. 13-28.
72. Шмелева Л.М. Формирование фециального права в древнейшем Риме (VIII–VI вв. до н.э.). *Античная цивилизация: политические структуры и правовое регулирование: Доклады международной*

интернет-конференции / отв. ред. В.В. Дементьева. Ярославль: ЯрГУ,
2012. С. 116-127.

Information about the authors:

Havrylenko Oleksandr Anatoliyovych,

Doctor of Legal Sciences,

Professor at the Department of International and European Law

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Svobody square, Kharkiv, 61022, Ukraine

Syroid Tetyana Leonidivna,

Doctor of Legal Sciences,

Head of the Department of International and European Law

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Svobody square, Kharkiv, 61022, Ukraine

Fomina Lina Oleksandrivna,

Candidate of Law Sciences,

Associate Professor at the Department of International and European Law

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Svobody square, Kharkiv, 61022, Ukraine

ЯК ПОКАРАТИ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНЦІВ В УКРАЇНІ: МЕХАНІЗМИ ВІДНОВЛЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Гарасимів О. І., Марко С. І., Ряшко О. В.

ВСТУП

До сьогоднішнього дня у це важко повірити та сприйняти, але 24 лютого 2022 року о 5 годині ранку за підтримки режиму Лукашенка відбувся відкритий, зухвалий, цинічний та безжальний воєнний напад росії на Україну. Складно усвідомити, але фактично це перша війна, яка увійде в історію, як війна в режимі онлайн. Ми живемо в часи, коли в кожного під рукою наявний мобільний телефон і усі звірства та жахіття свідки щодня фіксують на свої гаджети. Парадокс полягає у тому, що у ХХІ столітті вже практично зведено до нуля саме поняття приватності та анонімності, як такої, і якщо раніше солдат міг приховати своє обличчя та не боятися ідентифікації, то зараз багатьох катів, вбивць, гвалтівників та мародерів, одягнених у форму армії РФ, світ та суспільство знає в обличчя. Апокаліпсис та безкінечне жахіття в Бучі, Ірпені, Гостомелі, Бородянці, Маріуполі, Харкові, згвалтовані та закатовані жінки, діти, чоловіки, зруйновані життя, біль та страждання, рани, які ніколи не загояться.

Список звірств рашистів можна продовжувати. Вони настільки впевнені у своїй безкарності, що не тільки не приховують скоєного, а навпаки хизуються, будучи абсолютно переконаними, що їх ніколи не торкнеться рука Феміди. Але історія розвивається по спіралі, можливо вони забули, але 20 листопада 1945 року у місті Нюрнберг розпочався найвідоміший в історії судовий процес над нацистами. Нарешті світ дочекався справедливості; шок, біль, абсолютне несприйняття тієї страшної реальності, кадри, від яких в жилах застигала кров. Достовірність та реальність кожного кадра, оператор засвідчував своїм підписом, тільки так хроніка набувала статусу доказів. В результаті Нюрнберзького процесу було оголошено вирoki головним нацистським злочинцям, дванадцять з яких були засуджені до смертної кари через повішення. Через 77 років, путінська росія покрокувала слідами нацистів, і ми абсолютно переконані у тому, що кінець для її катів буде аналогічним.

Фізичне та психічне насильство, знущання, погрози, каліцтва, імітація розстрілів, побиття палицями, звалтування, катування електричним струмом та хімікатами, перераховувати можна безкінечно, і це всього лише частина того жахіття, із яким приходиться стикатися

українським полоненим. Цілком зрозуміло, що правозахисники, громадські організації та прокурори збирають свідчення колишніх бранців і передають їх до Міжнародного кримінального суду в Гаазі як докази воєнних злочинів, але проблема полягає у тому, що Україна поки що, на жаль, немає можливості покарати винних, адже в Кримінальному кодексі зазначені не всі «аналогії» злочинів за міжнародним правом: геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та агресія, і Україна кваліфікує такі склади злочинів за загально-кримінальними статтями.

Станом на 4 квітня 2022 р. вже задокументовані та підтверджені незалежними спостерігачами низка фактів, зокрема: – умисне вбивство мирних жителів, катування та масові звалтування, у тому числі дітей, жінок і людей похилого віку; – триваючі невибіркові обстріли Росією житлових будинків, лікарень, шкіл, дитячих садків у Маріуполі, Харкові, Чернігові, Сумах, Ізюмі, Охтирці та інших містах України з метою насадити страх і домогтися підкорення; – відмова Росії в наданні гуманітарної допомоги тим, хто її потребує, в окупованих містах та містах в облозі; – масові депортації мирного населення України з окупованих територій, вже відомо про близько 40 тис. громадян України, серед яких щонайменше 2389 дітей, яких примусово депортували до Росії чи Білорусі¹

Коли Україна трохи оговталася від шоку перших годин та днів війни, то одразу постало багато нагальних питань щодо сфери застосування міжнародного права, а саме: чи понесе відповідальність російське політичне керівництво за агресію, а конкретні виконавці – за тяжкі та особливо тяжкі злочини, чи наявний механізм примушення росії до відшкодування завданих нашої державі збитків, і найболючіше, на наш суб'єктивний погляд, питання: а чого взагалі варті міжнародне право та міжнародні установи, що були створені задля запобігання агресії? Питань багато, відповідей, на жаль, мало. Окрім того, виникає проблема, яким чином українським судам пройти шлях від розгляду доказів по вже задокументованих злочинах до винесення вироків?

Але з іншої сторони, хіба зараз не настав той самий слушний момент та реальна можливість для системи правосуддя реабілітувати себе та відновити довіру суспільства? Як ми вже підкреслювали вище, на превеликий жаль, міжнародне право нічим не завадило ескалації агресії

¹ Львова О. Л. Військові злочини Росії проти України як прояв геноциду українського народу / О. Л. Львова // Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 99/

з боку росії, тим не менш це не привід відкидати його, а навпаки можливість спробувати сформувані та побудувати свою модель безпеки та втілити у життя діючі механізми притягнення винних до кримінальної відповідальності.

1. Воєнні злочини: історія, визначення, характеристика

Сам термін «воєнний злочин» з'явився лише в 1945 році у ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, де зазначалося, що такими слід вважати порушення законів і звичаїв війни, що включають вбивства, жорстоке поводження або депортацію цивільного населення на окупованих територіях, вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими, вбивство заручників, розкрадання державної або приватної власності, безглузде руйнування населених пунктів, що не зумовлене військовою необхідністю. Женевські конвенції 1949 року, в яких було кодифіковано міжнародне гуманітарне право після Другої світової війни, окрім іншого, містять перший в історії перелік воєнних злочинів, під якими розуміли серйозні порушення конвенцій, враховуючи специфіку відносин, врегульованих кожною із них. Причому кожна з чотирьох Женевських конвенцій 1949 р. подає власний перелік серйозних порушень, разом створюючи єдину систему. Міжнародні злочини – це найтяжчі злочини, що посягають на основи міжнародного правопорядку. До них належать злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочини агресії. Це ті злочини, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. У зв'язку із цим воєнний злочин можна визначити як винне, суспільно небезпечне, протиправне та каране діяння, що полягає в порушенні встановлених основними принципами міжнародного права *juscogens*, міжнародним гуманітарним правом правил ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру та злочинність яких визначена актами міжнародного кримінального права²

Воєнні злочини хоча й криміналізовано, але починаючи з назви і закінчуючи конструкцією статті, їх регулювання потребує вдосконалення. В КК України взагалі відсутній термін «воєнний злочин». І на практиці така ситуація призводить до підміни понять «військовий» та «воєнний» злочини, в тому числі науковцями, які займаються проблемами кримінального права³

² Піддубна М.В. Воєнні злочини в кримінальному праві України. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2016. Серія Право. Випуск 40. Том 2. С. 101.

³ О.В. Червякова. Відповідальність за воєнні злочини: механізми та процеси відновлення суверенітету та безпеки України. *Forum Prava*, 2020. 61(2). С. 154.

Від початку повномасштабної агресії Росії на території України стали вчинятися міжнародні злочини, до того ж масово. Проблема полягає у тому, що досі немає чіткого розуміння історії цих злочинів, якими вони бувають, та яке покарання може чекати на воєнних злочинців. Є злочини, які не просто вражають своїм цинізмом та жорстокістю, але й загрожують усьому світовому порядку. Україна з 2014-го року, а саме з моменту анексії Криму Російською Федерацією та спроб окупації Донбасу, вимушена стикатися саме з такими злочинами, а з моменту повномасштабного вторгнення їх кількість безперервно зростає.

Ще одна проблема полягає у тому, що в інформаційному просторі до теперішнього часу відбувається термінологічна плутанина щодо військових та воєнних злочинів або геноциду та злочинів проти людяності. Часом мова йде про тероризм, хоча це поняття застосовується до актів насильства переважно в мирний час. Непорозуміння також виникають внаслідок використання деякими посадовими особами подібної термінології суто в політичному сенсі, значенні, а не в юридичному. Але ж ми прекрасно усвідомлюємо, що для підозри, обвинувачення та покарання винуватців, в першу чергу, необхідна правильна кваліфікація діяння.

Слід зауважити, що воєнний злочин може полягати також у серйозних порушеннях інших норм міжнародного гуманітарного права. Щодо міжнародних збройних конфліктів, держави погодилися, що до таких злочинів відносяться певні порушення Гаазького положення у редакції 1907 року, зокрема: використання отруйних речовин, безглузде руйнування міст, не викликане військовою необхідністю, напад на місцевості, що не обороняються, напади на релігійні і культурні установи, розграбування суспільної й особистої власності.

Таким чином, в контексті російської агресії нас цікавлять чотири типи основних міжнародних злочинів, що виписані в Римському статуті Міжнародного кримінального суду. До таких злочинів належать воєнні злочини, злочини проти людяності, злочин геноциду та злочин агресії. Через те, що вони є особливо жахливими, такі злочини не мають строку давності та є об'єктом універсальної юрисдикції. Тобто особа, що вчинила один із цих злочинів, буде переслідуватися правосуддям все життя та може бути арештована в усіх державах, законодавство яких передбачає відповідальність за скоєння міжнародних злочинів. Ознаки кожного з чотирьох міжнародних злочинів вбачаються у діях російських військових та керівництва рф у ході збройної агресії. Відповідальність за такі злочини може бути від кількох років до пожиттєвого ув'язнення в залежності від тяжкості скоєного.

Загальною умовою кваліфікації діянь як воєнних злочинів є наявність збройного конфлікту. При цьому відповідно до норм міжнародного права протиправні діяння можуть бути скоєні в ході збройного конфлікту як міжнародного, так і внутрішнього характеру. До воєнних злочинів Статутом Нюрнберзького трибуналу були віднесені порушення законів і звичаїв війни, в тому числі вбивства, катування чи введення в рабство або для інших цілей цивільного населення окупованої території; вбивства або катування військовополонених чи осіб, які перебувають у морі; вбивства заручників; пограбування громадської або приватної власності; безглузде руйнування міст чи сіл; розорення, не виправдане необхідністю; інші злочини⁴

Кваліфікація певних діянь/бездіяльності як воєнних злочинів стикається з труднощами через недосконалість правового регулювання вказаної категорії злочинів в законодавстві України, відсутність попередньої практики, а також через неможливість притягнення до відповідальності осіб, які переховуються за межами України і не будуть видані для проведення досудового розслідування, судового розгляду або для виконання вироку з причин відсутності відповідного договору з певною державою чи в порушення договірних умов⁵.

2. Проблеми на шляху реалізації притягнення до кримінальної відповідальності

Головною проблемою при розслідуванні воєнних злочинів на території України є неможливість здійснювати слідчі дії на окупованих територіях, складність і небезпека їх проведення на територіях, де ведеться активні бойові дії, а також фізична неможливість затримання винних осіб, що знаходяться на території Росії та так званих ЛДНР. Можна розподілити дані злочини за територіальним принципом: воєнні злочини, що вчинені на підконтрольній Україні території та воєнні злочини, які вчинені на окупованих територіях. Для розслідування даних кримінальних правопорушень і притягнення винних до відповідальності необхідно провести певні оперативно-розшукові дії, зібрати докази, що і є головною проблемою під час ведення активних

⁴ Пилипенко В.П. Воєнні злочини в статутах міжнародних кримінальних трибуналів та римському статуті міжнародного кримінального суду. Право.ua № 2, 2020. С. 6.

⁵ О. Червякова. Воєнні злочини: проблеми регулювання в законодавстві України. 2020. Діджиталізація і безпека : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 19 листоп. 2020 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; за ред. А. П. Гетьмана і Б. М. Головкина. Харків : Право, 2020. С. 379.

бойових дій і сама фізична неможливість збирання цих доказів на невідконтрольних регіонах⁶.

У разі отримання доказів, що підтверджують вину високопоставлених військових злочинців, стосовно них повинні негайно розпочинатися кримінальні провадження. В іншому разі слідчі основні зусилля направлятимуть на пошук і звинувачення військових злочинців, що займають низьке посадове становище, тобто займатимуться збором і реєстрацією показань окремих військових злочинців і ретельним описом місця та суті злочину, упускаючи факти, пов'язані з військовим злочином, які доводили б причетність до нього політичних і військових лідерів протиборної сторони збройного конфлікту⁷.

Україна, як держава, активно відстоює свої інтереси на всіх можливих міжнародних майданчиках, щоб захистити наш суверенітет і права людини: у Міжнародному суді ООН, Європейському суді з прав людини, Міжнародному трибуналі з морського права. Якщо брати конкретні міжнародні злочини, то зрозуміло, що жодна національна судово-правова система не здатна самотійно впоратися з таким шаленим обсягом.

Саме тому звертаємо свою увагу на Міжнародний кримінальний суд, який наділений юрисдикцією розслідувати воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид. Однак лише Міжнародним кримінальним судом механізми правосуддя не вичерпуються. Тож наразі триває важливий дискурс щодо того, як покарати максимальну кількість воєнних злочинців за всі міжнародні злочини. Це на часі, адже і майбутній Нюрнберзький трибунал почали обговорювати ще 1942 року, про що свідчить Лондонська декларація («Декларація про покарання злочинів, учинених під час війни»), основною метою якої було затвердити невідворотність покарання. Але не забуваймо, що сам трибунал зміг розпочати роботу тільки після закінчення війни. Угода про створення трибуналу, а також його статут були розроблені країнами-переможницями. Тож і правову оцінку було дано лише діям сторони, що програла, але ж злочини радянської армії так і не стали предметом розгляду. Саме з цієї позиції такий підхід часто оцінюють як суд переможців над переможеними.

⁶ Долгат Д.Р. Проблеми розслідування воєнних злочинів на території України. Виклики правничої професії в умовах воєнного стану : тези доповідей та наукових повідомлень учасників круглого столу присвяченого до Дня юриста (6 жовтня 2022 року) / уклад.: О.О. Коваленко, Т.Г. Головань, М.Д. Ждан ; за ред. О.О. Коваленко. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2022. С. 138.

⁷ Батюк В.О., Дмитрів С.О. До питання організації розслідування військових злочинів. Соціально-правові студії. 2021. Випуск 3 (13). С. 82.

В Україні зараз найбільше обговорюється створення Трибуналу по агресії, тобто спеціального трибуналу, який судитиме російську верхівку за один із чотирьох найтяжчих міжнародних злочинів – злочин агресії. Ця модель пропонується тому, що Міжнародний кримінальний суд у нашому випадку не має юрисдикції розглядати злочин агресії через те, що росія (як, до речі, і Україна) не ратифікувала Римський статут. Трибунал по агресії, у разі здобуття відповідної підтримки, може подолати імунітети глав держави, і це, безумовно, плюс. У разі реалізації такої моделі весь величезний масштаб зареєстрованих уже та в майбутньому воєнних злочинів ляже на МКС і нашу національну систему. А оскільки ресурси МКС обмежені, на практиці весь тягар ляже на Україну. Та чи можемо ми із цим впоратися? При тому, що сама логіка, коли жертва судить злочинця, викликає багато запитань. Довіра до механізму покарання має бути як усередині держави, так і зовні.

Україна підписала Римський Статут в 2001 році, але досі не ратифікувала цей міжнародний договір. Причин є кілька. Одна з них – рішення Конституційного Суду України про те, що Римський Статут не відповідає положенням статті 124 Конституції України, де сказано, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами України. В першій статті Римського Статуту, зазначається, що Міжнародний Кримінальний Суд доповнює органи кримінальної юстиції. Але справа в тому, що Конституційний суд користувався російським перекладом Римського Статуту, відповідно перекладаючи на українську мову знайшли ці суперечності – бо органи кримінальної юстиції по суті означають судові органи.

Значення слова *jurisdiction* – юрисдикція і юстиція – мають різний зміст. Юрисдикція означає, що Міжнародний Кримінальний Суд не стає частиною національної судової системи, він не замінює національні суди, а лише доповнює повноваження держави притягувати до відповідальності міжнародних злочинців. Відповідно, таке нерозуміння призвело до рішення, яке чинило перепони для того, щоб Україна ратифікувала цей договір. На сьогодні, на щастя, ми маємо зміни до Конституції і в 124 статті вказано, що Україна може ратифікувати Римський статут. Тим паче, що такий обов'язок закріплений в Угоді про Асоціацію між Україною та ЄС, але поки Статут не ратифікували.

Ключова стаття, на якій сьогодні базуються обвинувачення у воєнних злочинах – 438 КК України, містить у собі перелік чотирьох складів воєнних злочинів і потім зазначає «та інші порушення законів та звичаїв війни». По суті це положення відсилає до всього масиву міжнародних правових норм, які сьогодні існують, як в межах гуманітарного права, так і в межах міжнародного права прав людини. Така відсилка вимагає від правоохоронних органів – прокурорів, слідчих, суддів знання всіх

норм міжнародного гуманітарного та кримінального права. Слідчий має розуміти, як йому обґрунтувати обвинувачення за всім тим масивом нормативно-правових актів, які сьогодні існують у всіх галузях міжнародного права. Це дуже складно зробити, бо потребує суттєвих експертних та професійних зусиль.

Кроки в подоланні цих проблем намагались робити. Був зареєстрований законопроект № 2689. По суті він копіював і імплементував положення статті 8 Римського Статуту до Кримінального кодексу України. В ньому нарешті роз'яснили, що таке злочини проти людяності і інші важливі положення, які мали би бути імплементовані в Кримінальний кодекс. Це б спрощувало притягнення до відповідальності міжнародних злочинців.

Є дані, що для фіксації та розслідування воєнних злочинів залучено більше 6 тисяч кваліфікованих поліцейських, задля допомоги українським правоохоронним органам працюють міжнародні експерти, задіяно більше 600 прокурорів з міжнародним досвідом. Але все рівно цього замало. Дефіцит компетентних кадрів – комплексна проблема. Бо за всі роки війни в Україні не спромоглися розробити програму з підвищення кваліфікації правоохоронних, державних та судових органів, адвокатів для навчання нормам міжнародного гуманітарного, кримінального права, права прав людини.

На початку повномасштабного вторгнення правоохоронні органи кваліфікували діяння військових РФ як посягання на територіальну цілісність України, незаконний перетин державного кордону і терористичну діяльність. Хоча зрозуміло, що ті ж так звані ЛДНР контролюються з боку Росії і можуть бути визнані комбатантами. За наявності воєнних злочинів додавали ст. 438 КК України «Порушення законів і звичаїв війни». Президент, прем'єр-міністр та міністр закордонних справ рф володіють персональним імунітетом, який зазначає, що поки вони перебувають на своїх посадах, їх не можна притягнути до відповідальності в межах національних юрисдикцій. Тобто наші національні суди не можуть відкривати кримінальні провадження щодо цієї трійки. Але це не стосується інших посадових осіб.

Також є так званий функціональний імунітет, в якому зазначається, що ці особи після припинення своїх повноважень не несуть відповідальності за свої політичні рішення. Але, на щастя, в міжнародному праві існує й інша концепція про те, що функціональний імунітет не охоплює міжнародних злочинців. Тобто, ми їх можемо притягнути до відповідальності після того, як вони складуть свої повноваження. Стаття 27 Римського Статуту вказує, що будь-який міжнародний імунітет жодним чином не впливає на міжнародну

відповідальність. Тому трибунал, який ймовірно створять для притягнення ключових політичних осіб РФ до відповідальності за злочини агресії, не буде передбачати міжнародні імунітети.

3. Досудове розслідування воєнних злочинів

З лютого 2022 року з однієї сторони, фіксуються факти вчинення воєнних злочинів, як, наприклад, напади на цивільні об'єкти, вбивства цивільних осіб, сексуальне насильство та інші, які вимагають належної уваги до деталей, значних зусиль для проведення розслідування та відповідних знань міжнародних стандартів для здійснення належної правової кваліфікації діянь. З іншої сторони, значна кількість фактів правопорушень, спрямованих проти національної безпеки, вимагають системного залучення ресурсу правоохоронних органів для їх дослідження. На фоні цього залишаються загальнокримінальні правопорушення як маркер правопорядку у будь-якому регіоні. Тому в цих умовах вкрай важливо аби кримінальне процесуальне законодавство України надавало всі можливості для системи правосуддя виконувати покладені на неї поточні завдання та подолати нові виклики.

Ведення активних бойових дій та відсутність у правоохоронних органів України доступу до територій, де було вчинено злочини, зумовлюють виникнення проблем на етапі здійснення досудового розслідування, зокрема щодо: особливостей проведення окремих процесуальних дій (зокрема, дистанційний допит свідків, огляд та збереження інформації з відкритих джерел), прийняття та оформлення процесуальних рішень (у тому числі щодо доступу до суду), здійснення досудового розслідування за відсутності підозрюваного (*in absentia*), відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження, удосконалення системи захисту свідків, потерпілих, фахівців, що працюють з такою категорією справ, зміна строків розслідування такої категорії справ (не мають спливати щонайменше до деокупації територій, де вчинено злочин).

Ці проблеми залишаються актуальними з 2014 року, проте наразі значно розширилась географія територій, у межах яких вони виникають. На жаль, законодавець досі не запропонував дієвих та повноцінних нововведень у законодавство, які б могли допомогти впоратись із цією ситуацією.

Кілька тенденцій у процесуальних змінах: це обмеження основних процесуальних гарантій та суттєвий дисбаланс з ухилом на забезпечення саме публічного інтересу та його явне превалювання у цій нормативній регламентації. Тобто, коли мова йде про кримінальне провадження в

умовах воєнного стану, публічний інтерес щодо невідворотності покарання стає пріоритетним, що є цілком зрозумілим.

Зокрема, особлива увага приділяється саме організаційним аспектам досудового розслідування виокремлених кримінальних правопорушень. Це пояснюється тим, що воєнні злочини, по-перше, є новим видом кримінальних правопорушень, з яким у практичній діяльності стикаються органи досудового розслідування. По-друге, названі діяння є складними за своїм механізмом учинення, який характеризується наслідками у вигляді значних руйнацій об'єктів цивільної інфраструктури, великої кількості неідентифікованих загиблих; знаряддями вчинення, з якими раніше не стикалися ні органи досудового розслідування, ні судові експерти; особами злочинців, які змінюють місця своєї дислокації, в тому числі перебувають на території іншої держави, тощо. По-третє, досудове розслідування воєнних злочинів підслідне слідчим органів безпеки. По-четверте, досудове розслідування вказаних правопорушень потребує великих затрат ресурсів, у тому числі людських, через що до проведення окремих процесуальних дій залучаються працівники інших правоохоронних органів, у тому числі Національної поліції⁸

Предмет доказування по воєнним злочинам є, по суті, двоелементним: (1) перший елемент є загальним і включає у себе обставини, передбачені ст. 91 КПК України, проміжні та допоміжні факти, залежно від процесуальної ситуації та специфіки кримінального провадження; (2) другий елемент є контекстуальним (спеціальним), який зумовлює специфіку складу злочину по усіх його складових (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона). Ці елементи мають прямий та зворотній взаємозв'язок, зважаючи на залежність ідентифікації контекстуальних елементів від загальних обставин вчиненого діяння та специфіку оцінки об'єктивної сторони в умовах збройного конфлікту⁹

Очевидно, що кожен окремий вид порушення міжнародного гуманітарного права потребує розроблення окремої криміналістичної методики розслідування із застосуванням ситуативного підходу та

⁸ Татарин Н.М. Особливості організації розслідування воєнних злочинів. Сучасні розвитки криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану. Харків, 2022. С. 42.

⁹ Гловлюк І.В., Тетерятник Г.К. Контекстуальні елементи у провадженнях щодо воєнних злочинів: предмет доказування SUI GENERIS. Юридичний науковий електронний журнал. № 6/2022. С. 396.

впровадженням стандартів процесуальної, криміналістичної, експертної діяльності¹⁰.

Багато злочинів під час агресії та окупації кояться на невідконтрольних територіях. Як їх розслідувати? У наш час практично кожен рух, кожна дія так чи інакше лишає електронний слід. Вже зараз є інструменти цифрової криміналістики (тобто дослідження відкритих електронних джерел інформації). Розслідування атаки на малайзійський літак МН17 навчило Офіс генпрокурора і зокрема Департамент нагляду за злочинами, здійсненими в умовах збройного конфлікту, збирати докази без доступу до невідконтрольних територій. Тож більшість доказів були надані саме українським слідством з допомогою команди Bellingcat, які з відкритих джерел зібрали свідчення причетності Росії до збиття МН17 та викрили низку політичних замахів, вчинених російськими державними органами. Ці методи стали у нагоді і під час розслідування атаки на український літак рейсу PS752 над Тегераном.

Щоб цифрові докази були надійними і щоб вони були сприйняті в суді, фахівці розробляють відповідні стандарти. Ще в 2000-х з'явилися дослідження Наукової робочої групи з цифрових доказів. А пізніше співробітниками Університету Берклі (США) був розроблений так званий «протокол Берклі», котрий регламентує належний збір та верифікацію цифрових даних. Опанування знань цих інструментів і стандартів, а також навички їх застосування мають бути неодмінною складовою роботи українських слідчих та правоохоронних установ. Це важливий напрям розвитку. Щоб винні були встановлені без помилок, а докази були беззаперечними і в українських, і в міжнародних судах.

Зараз більшість людей достатньо скептично ставляться до міжнародних інститутів забезпечення миру, а разом і до міжнародного права. Проте в міжнародному праві є потужні резерви притягнення до відповідальності громадян та навіть керівників іншої країни. Адже воєнні та інші міжнародні злочини належать до злочинів універсальної юрисдикції. Тобто такі злочинці переслідуються всюди, де визнаються норми міжнародного кримінального права, а це понад 60 країн світу. Тим більше, у воєнних злочинів та злочинів проти людяності немає строків давності. Тому Україна може не тільки показати приклад поваги до авторитету та дієздатність міжнародних правових інститутів, а й підсилити їх, ініціювати їхній розвиток.

¹⁰ Духенюк О.М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. Юридичний науковий електронний журнал. № 4/2022. С. 370.

ВИСНОВКИ

Масштаби і серйозність злочинів є безпрецедентними в історії України, тому сьогодні вся правоохоронна система України постала перед складним завданням збирання доказів та розслідування міжнародних злочинів проти українського народу. Очевидно, що ефективне розслідування таких злочинів вимагає задіяння неабияких ресурсів і відповідної компетенції слідчих, експертів, прокурорів. Саме тому наразі важливим є залучення до цього процесу міжнародних фахівців та іноземних експертів, які мають досвід при документуванні та розслідуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочину геноциду.

Масштаби і серйозність злочинів є безпрецедентними в історії України, тому сьогодні вся правоохоронна система України постала перед складним завданням збирання доказів та розслідування міжнародних злочинів проти українського народу. Очевидно, що ефективне розслідування таких злочинів вимагає задіяння неабияких ресурсів і відповідної компетенції слідчих, експертів, прокурорів. Саме тому наразі важливим є залучення до цього процесу міжнародних фахівців та іноземних експертів, які мають досвід при документуванні та розслідуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочину геноциду.

Україна наразі зосередилася на національній системі переслідування за воєнні злочини: утворюються спеціалізовані підрозділи, виділяються додаткові ресурси, напрацьовуються стандарти розслідування міжнародних злочинів. Водночас виклики – законодавчі, інституційні, політичні – лише посилюватимуться, особливо після завершення війни. Тому вже зараз необхідно подбати про довгострокове бачення того, як держава буде відновлювати справедливість шляхом притягнення винних осіб до відповідальності.

АНОТАЦІЯ

У статті акцентується увага на тезі, що у цивілізованого світу нема жодних сумнівів щодо того, хто винен у розв'язанні війни в Україні. Проте, щоб притягти винних до відповідальності, мають діяти юридичні важелі. Різні установи вже почали збирати докази воєнних злочинів росії в Україні, щоб у подальшому використати їх у суді.

Зазначено, що воєнні злочини – це свідоме, грубе, порушення законів та звичаїв війни, за що винуватці (учасники бойових дій та особи, які віддають їм накази) несуть кримінальну відповідальність, визначену рішенням міжнародних воєнних трибуналів. За скоєння воєнних злочинів передбачено кримінальну відповідальність на національному та міжнародному рівні.

Підкреслено, що історії відомі приклади створення трибуналів. Враховуючи підтримку Резолюції ООН про засудження війни Росії проти України 141 країною світу, шанси притягнути винних до відповідальності є досить високими. Особу, яка вчинила воєнний злочин, можна притягнути до відповідальності будь-коли, незалежно від того, скільки часу минуло з моменту вчинення злочину.

Література

1. Львова О. Л. Військові злочини Росії проти України як прояв геноциду українського народу / О. Л. Львова // Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 97-100.

2. Піддубна М.В. Воєнні злочини в кримінальному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2016. Серія Право. Випуск 40. Том 2. С. 98-101.

3. О.В. Червякова. Відповідальність за воєнні злочини: механізми та процеси відновлення суверенітету та безпеки України. *Forum Prava*, 2020. 61(2). 150–162

4. Пилипенко В.П. Воєнні злочини в статутах міжнародних кримінальних трибуналів та римському статуті міжнародного кримінального суду. *Право.ua № 2*, 2020. С. 5-10. С. 6

5. О. Червякова. Воєнні злочини: проблеми регулювання в законодавстві України. Діджиталізація і безпека матеріали міжнар. Наук.-практ. конф., м. Харків, 19 листопада 2020 р. / Нац. Юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого; 402 с.

6. Долгат Д.Р. Проблеми розслідування воєнних злочинів на території України. Виклики правничої професії в умовах воєнного стану : тези доповідей та наукових повідомлень учасників круглого столу присвяченого до Дня юриста (6 жовтня 2022 року) / уклад.: О.О. Коваленко, Т.Г. Головань, М.Д. Ждан ; за ред. О.О. Коваленко. – Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2022. 158 с.

7. Батюк В.О., Дмитрів С.О. До питання організації розслідування військових злочинів. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 3 (13). С. 77-87.

8. Татарин Н.М. Особливості організації розслідування воєнних злочинів. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану. Харків, 2022. С. 40-44.

9. Гловлюк І.В., Тетерятник Г.К. Контекстуальні елементи у провадженнях щодо воєнних злочинів: предмет доказування SUI GENERIS. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6/2022. С. 394-398.

10. Дуфенюк О.М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2022. С. 369-374.

Information about the authors:

Harasymiv Olena Ivanivna,

Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Procedure
and Criminalistics, Lviv State University of Internal Affairs
26, Gorodok str., Lviv, 79007, Ukraine

Marko Sergii Ivanovych,

Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Procedure
and Criminalistics, Lviv State University of Internal Affairs
26, Gorodok str., Lviv, 79007, Ukraine

Riashko Olena Vasylivna,

Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Procedure
and Criminalistics, Lviv State University of Internal Affairs
26, Gorodok str., Lviv, 79007, Ukraine

**SPECIFICS OF REPEAL OF CUSTODIAL RESTRAINT
AND ALTERATION OF RESTRAINT FROM OTHER GROUNDS
UNDER MARTIAL LAW
(article 616 of the Criminal Procedural Code of Ukraine)**

Harkusha A. H.

INTRODUCTION

Article 3 of the Constitution of Ukraine declares that life, health, honor and dignity, inviolability and security of the human are recognized as the highest social value in Ukraine. With the introduction of martial law in Ukraine on February 24, 2022, due to the military aggression of the Russian Federation, a number of significant amendments have been made, both to section IX-1 and to other sections of the Criminal Procedural Code (hereinafter – the CPC of Ukraine). The study of the institution of restraints, in particular, the repeal of a restraint in the form of custody under martial law and the alteration of a restraint in general, is of exceptional importance for criminal procedural legislation. The reveal of the essence of the procedural order for the repeal of a restraint in the form of custody under martial law is difficult and controversial, since there is no mechanism for its practical application.

The deployment of military aggression against Ukraine by the Russian Federation in the legal field became a determinant of numerous amendments to the current regulatory, in particular to CPC of Ukraine. We should note that the hybrid war since 2014, and after February 24, 2022, a full-scale military invasion of the territory of a sovereign state became a catalyst for significant changes in all areas of life without exception. In addition, alterations have also been made to the conduct of certain procedures or the application of measures within the framework of a pre-trial investigation. It's worth to be emphasized that any transformations to the field of law we are investigating are carried out taking into account the possibility of implementing criminal proceedings tasks, stipulated in Art. 2 of the CPC of Ukraine¹.

The purpose of the study is to analyze the provisions of Art. 616 of the CPC of Ukraine in order to reveal the specifics of the repeal of a restraint in

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України в редакції від 20.05.2022 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (accessed: 10.02.2023)

the form of custody under martial law. To achieve the set goal within the framework of this research paper, we have defined the following tasks:

- to analyze the concept of «military service» and legal acts regulating its completion;

- to reveal updated provisions within the CPC of Ukraine, in particular Art. 616 of the CPC of Ukraine, which defines the mechanisms for repealing a restraint in the form of custody under martial law;

- to identify and to resolve of problematic aspects in the implementation of Art. 616 of the CHC of Ukraine and the search for effective ways to solve them.

The updated provisions of Art. 616 of the CPC of Ukraine were considered in the studies of I. Hlovyuk, O. Drozdov, T. Fomina, V. Rogalska, G. Teteryatnyk, V. Zavtur. Scholars have made a Scientific and Practical Commentary on Section IX-1 of the CPC of Ukraine, which examines the specifics of the analyzed article, which established a special legal procedure for the repeal of a restraint for military service under conscription during mobilization for a special period. Some studies of the repeal of a restraint in the form of custody under martial law in the context of Art. 616 of the CPC of Ukraine were made by E. Pelikhos (unveiled the features of the use of a restraint in the form of custody), L. Udalova (within the framework of the study paid attention to the peculiarities of alteration the restraint in the form of custody), O. Tatarov (paid attention to the peculiarities of ensuring rights and freedoms of the suspect, the accused during the use of a restraint in the form of custody).

The focus of the study of this research paper is Art. 616 of the CPC of Ukraine, according to which the legislator established the specifics of the repeal of a restraint for military service during mobilization, for a special period or alteration the restraint for other reasons during the pre-trial investigation and trial. This rule needs some adjustments taking into account the current legal and political and social situation in order to become ergonomic for use by practitioners, more effective in understanding the principle of inevitability of criminal responsibility and more transparent when it deals with overcoming and fighting corruption, in particular during martial law. There is a reason to talk about the presence of corruption risks of the analyzed article due to the lack of anti-corruption examination, which according to the requirements of Art. 55 of the Law of Ukraine «On Prevention of Corruption» is carried out «with the aim of identifying in current regulatory and draft regulatory factors that contribute or may contribute to the commitment of corruption offenses, to develop recommendations for their elimination»². On the official website of the Verkhovna Rada of Ukraine, a

² Про запобігання корупції: Закон України від 03.08.2022 №1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 03.02.2023).

card of draft law No. 7149 «On Amendments to the Criminal Procedural Code of Ukraine regarding the procedure for repealing a restraint for conscription for military service during mobilization or its alteration for other reasons» is published, and contains the Conclusion on this project of the Main Scientific expert department, however, there is no information regarding the assessment of corruption risks of the proposed rule. In our opinion, it is necessary to pay attention to them, and they consist in the lack of specifics in the algorithm of actions of the suspect, the accused, who has the right to apply to the prosecutor with a request to repeal the restraint in the form of custody in order to complete military service upon conscription during mobilization, for a special period³.

Thus, through the assessment of global national processes, we tried to recreate the model of updating and supplementing the CPC of Ukraine and the causal relationship within it. The rule we are studying on the repeal of a restraint for military service during a draft during mobilization for a special period or alteration a restraint for other reasons is a novelty in the criminal procedure.

1. Formation of legislation under martial law

In our opinion, it is expedient to pay attention to the formation of legislation under martial law. In 2014, the Criminal Procedural Code of Ukraine was supplemented by section IX-1, which, according to the Law of Ukraine from August 12, 2014 No. 1631-VII «On Amendments to the Criminal Procedural Code of Ukraine concerning special regime of pre-trial investigation under martial law, state of emergency or in the area carrying out an anti-terrorist operation», was named «Special regime of pre-trial investigation of martial law, state of emergency or in the area of an anti-terrorist operation»⁴. Subsequently, the Law of Ukraine from April 27, 2021 No. 1422-IX «On Amendments to the Criminal Procedural Code of Ukraine regarding the improvement of certain provisions concerning special Pre-trial investigations» added its title: «Special regime of pre-trial investigation of martial law, state of emergency or in the area of anti-terrorist operation or measures to ensure national security and defense, repulse and deter armed

³ Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку скасування запобіжного заходу для призову на військову службу під час мобілізації або його зміни з інших підстав: законопроект № 7149. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39208> (дата звернення: 10.02.2023).

⁴ Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення окремих положень у зв'язку зі здійсненням спеціального досудового розслідування: Закон України від 27.04.2021 р. № 1422-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-20#Text> (accessed: 10.02.2023).

aggression of the Russian Federation in the Donetsk and Luhansk regions»⁵. This name of the section was kept until February 24, 2022, that is, the date of the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation troops on the territory of Ukraine (Tetryatnyk, 2021).⁶

We must note that after February 24, 2022, there were several more amendments to the analyzed section of the CPC of Ukraine, which, in turn, was significantly supplemented with new provisions. Thus, according to the Law of Ukraine from March 15, 2022 No. 2125-IX «On Amendments to the Criminal Procedural Code of Ukraine regarding the procedure for repeal a restraint for military service under conscription during mobilization, for a special period or its alteration for other reasons» it was named: «Special regime of pre-trial investigation, trial under martial law, state of emergency or in the area of anti-terrorist operation or measures to ensure national security and defense, repulse and deter armed aggression of the Russian Federation and/or other states against Ukraine»⁷. As a result of changing the name of the section, a new rule was formed – Art. 616 of the CPC of Ukraine. However, it is appropriate to emphasize that in the future, in April 2022, Art. 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine was significantly amended and a new rule was added – Art. 615-1 of the Criminal Procedural Code of Ukraine (according to the Law of Ukraine from April 14, 2022 No. 2201-IX «On Amendments to the Criminal Procedural Code of Ukraine on Improving the Procedure for Conducting Criminal Proceedings in Martial Law»). Due to the effect of this Law, the title of the section has also been changed to «Special regime of pre-trial investigation, trial under martial law».

2. Repeal of restraint for military service under conscription during mobilization

Appropriate amendments to the CPC of Ukraine, which provide for the repeal of a restraint for military service under conscription during mobilization, for a special period or an alteration of restraint for other reasons,

⁵ Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період або його зміни з інших підстав: Закон України від 15.03.2022 р. №2125-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2125-20#Text> (accessed: 10.02.2023).

⁶ Тетерятник К.Г. Кримінальне провадження в умовах надзвичайних правових режимів: теоретико-методологічні та праксеологічні основи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 297.

⁷ Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України від 14.04.2022 р. № 2201-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text> (accessed: 10.06.2022).

are in force from March 22, 2022. The rule stipulated in Art. 616 of the CPC of Ukraine, aimed at realizing the right of a suspect, an accused person to apply to the prosecutor with a request for the repeal of a restraint in the form of custody for the purpose of military service during mobilization, for a special period in the event of the introduction of martial law in Ukraine or some of its localities, implementation of measures to ensure national security and defense, repel and deter armed aggression by the Russian Federation and/or other countries against Ukraine.

The analyzed article has established the procedure for repealing the restraint of custody for the completion of military service under conscription during mobilization, for a special period. From the analysis of the provisions of Art. 616 of the CPC of Ukraine, exceptions should be made, because the suspect, the accused is deprived of the right to apply to the prosecutor for the repeal of a restraint in the form of custody for military service in the event of his/her committing crimes, the list of which is specified in Part 1 of Article 616 of the CPC of Ukraine. Among the listed articles of the Law of Ukraine on criminal liability there're rules related to crimes against the foundations of national security, against life and health, in the sphere of property, compliance with security and international legal order, etc. It should be emphasized that the principle of choosing these rules as exceptional by the legislator is unclear, because the first parts of the specified articles do not always provide for the commitment of particularly serious crimes. This is the reason for putting forward a proposal on the regulation of these provisions and the definition of coordinate systems, in which the legislator needs to move in order to modernize the existing rules in a certain way. Undoubtedly, they are not «dead» and are applied under martial law, however, in our opinion, the quality and creation of effective mechanisms for its implementation should be mentioned among the main features of this regulatory act.

In order to implement this rule, the suspect (accused) according to Clause 12, Part 3 of Art. 42 of the CPC of Ukraine has the right to file a motion for procedural actions, one of which is a petition to the prosecutor to repeal a restraint for military service.

Thus, after analyzing Art. 616 of the CPC, in order to implement it we can distinguish a sequence of actions as follows:

- 1) informing the suspect (accused) of the right to apply to the prosecutor with a petition to repeal the restraint for military service under conscription draft during mobilization, for a special period;
- 2) direct application of the suspect (accused) to the prosecutor with the appropriate petition;

3) consideration by the prosecutor of the petition of the suspect, the accused. It should be noted that the legislator has not established a specific term, therefore, in this case, Art. 28 of the CPC of Ukraine should be applied;

4) consideration by the prosecutor of a petition to repeal a restraint for military service under conscription during mobilization, for a special period.

5) in the case of granting the petition of the suspect (accused), the prosecutor in compliance with the requirements specified in Part 1 of Art. 616 of the CPC of Ukraine, submits his/her own request for the repealing of a restraint for military service under conscription during mobilization, for a special period;

6) direct appeal of the prosecutor with the relevant petition to the investigating judge or the court for its further consideration and decision-making;

7) consideration of the relevant petition by the investigating judge, the court;

8) making by the investigating judge, the court of a decision on the repeal of a restraint for further military service for the suspect, accused during the mobilization period, for a special period or on his/her refusal (A. G. Harkusha).

At the same time, the legislator bypassed the definition of certain aspects, in particular regarding: a) the content of the petition of the suspect, the accused to the prosecutor; b) the reasons, in the presence of which the prosecutor determines that it is appropriate to contact the investigating judge, the court; c) the procedure for consideration of the prosecutor's petition by the investigating judge, the court; d) grounds, in the presence of which the investigating judge or the court has the right to repeal the preventive measure (part 2 of Article 616 of the CPC in this regard uses the evaluative concept «if there are sufficient grounds (Fomina T., Rogalska V., 2022).

For the completeness of the study, we referred to the Law of Ukraine «On Military Duty and Military Service». According to Art. 2 of this Law «Military service is a public service of a special nature, which consists in the professional activity of Ukrainian citizens suitable for it in terms of health and age (with the exception of cases specified by law), foreigners and stateless persons, related to the defense of Ukraine, its independence and territorial integrity». From this definition, the main components of military service should be singled out: this activity can be carried out by persons who are fit for health and age, etc. This legal act is closely related to provisions on mobilization and selection for military service in the Armed Forces. Under martial law this provision became relevant in view of the need to expand the personnel of the Armed Forces. We note that the amending the CPC of Ukraine and other legal acts regulating this activity took place without fully taking into account all existing provisions and

ensuring correlation. This makes it necessary to analyze the specifics of the legislative regulation of military service. However, no less important within the framework of Art. 616 of the CPC of Ukraine is the compliance of its provisions with part 14 of Article 17 of the Law of Ukraine «On Military Duty and Military Service», which states that «a deferment from conscription for term military service is granted to conscripts who have been notified of suspicion of committing a criminal offense or in respect of whom a criminal case is being considered by a court – until the making of the relevant decision»⁸. This contradicts the provisions of Art. 616 of the CPC of Ukraine, because the suspect, the accused, having a reprieve, cannot be involved in military service, which makes it necessary to harmonize the provisions of this Law and the CPC of Ukraine, in particular Art. 616. Analyzing the regulatory on military service, we found out a number of problematic aspects that do not correlate with Art. 616 of the CPC of Ukraine. Thus, the issue of sending the suspect to undergo a military medical examination in the event that he submits a petition to repeal the restraint in the form of custody and military service is unclear. The situation is complicated by his stay in custody, because in order to determine the suitability of the suspect, the accused for military service, there is a need to transfer him to the relevant institutions. However, the question is also whether the suspect, the accused can be sent to undergo a military medical examination. According to the Regulation on military medical examination in the Armed Forces of Ukraine, «medical examination of conscripts is carried out by the military medical committee of military commissariats by decision of the military commissar». It follows from this provision that the referral for a medical examination can be carried out by officials of staffing bodies. Based on the provisions of clause 3.8. Regulations on military medical examination in the Armed Forces of Ukraine, approved by the Order of the Minister of Defense of Ukraine dated 14.08.2008 No. 402 the Schedule of Diseases provides for individual determination by the military medical commission of ability for military service and military specialty of conscripts who are called up for military service or accepted for military service voluntary under a contract⁹.

At present, the judicial practice is ambiguous regarding making a decision regarding the suitability of a suspect or accused person for military service. Some decisions contain an indication of eligibility without citing sources, others contain a reference to the fact that the person has completed military

⁸ Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України в редакції від 23.04.2022 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (accessed: 10.06.2022).

⁹ Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України, затверджене наказом Міністерства оборони України від 14.08.2008 № 402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text> (accessed: 10.06.2022).

service and is conscripted and is on the military register and is subject to conscription for military service during mobilization, which is confirmed by a copy of the military ticket^{10,11}.

Thus, in the ruling of the Lutsk City and District Court of the Volyn Region dated 07.07.2022, case No. 161/8386/22, fitness for military service is substantiated, namely: «The suspect PERSON_1 has undergone military service since November 20, 2003, is conscripted and is on military registration since 05/27/2005, ability for military service, subject to conscription for military service during mobilization, which is confirmed by a copy of the military ticket series NUMBER_1. He also ... noted that he has a military accounting specialty as an artilleryman, has the intention, experience and ability to defend the Motherland, sovereignty, independence and integrity of the country, to carry out measures to ensure national security and defense, repulse and deter armed aggression of the Russian Federation of Ukraine, received a summons to military commissariat». Also, the suitability of the accused was «deduced» from the following circumstances: «the accused has been performing his official duties since the moment of being drafted into military service, has undergone, in accordance with the order of the military unit... from May 7, 2022 No. 109, the necessary professional training and received a certificate of completion of the training course for specialist service number ZU 23-2 VOS-156, ready to selflessly fulfill his military duty to protect Ukraine during a full-scale aggression of the Russian Federation in any place designated by the military command to carry out tasks as assigned together with his unit, is an active serviceman of the military unit ... and in this regard is able for military service under martial law»¹².

For its part, one of the gaps in the analyzed rule is the uncertainty of the term of consideration by the prosecutor of the petition of the suspect, the accused to undergo military service, which can become a determinant of delay for the purpose of obtaining an illegal benefit by an official or achieving other goals to satisfy a private interest. Similarly, no term has been defined for passing a military medical examination, the conclusion of which is the basis for making a decision to repeal a restraint in the form of custody for military service, which also has corruption components even without specifying a special term. In view of the current conditions, this rule should be reviewed and the time limits for the consideration of the petition by the prosecutor, the

¹⁰ Ухвала слідчого судді Київського районного суду м. Полтави від 16.06.2022, справа № 552/1213/22 URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104902031>

¹¹ Ухвала Подільського районного суду м. Києва від 18.04.2022, справа 7584/4796/21 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103981933>

¹² Ухвала Луцького міськрайонного суду Волинської області від 07.07.2022, справа № 161/8386/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105128177>

passing of a military medical examination by the suspect, the accused who submitted the relevant petition should be determined. At the moment, in the case of submitting a petition to the prosecutor to repeal a restraint in the form of custody for military service during the mobilization period, for a special period, the prosecutor must proceed from the general principles of criminal proceedings, i.e. Art. 28 of the CPC of Ukraine, which stipulates that «during criminal proceedings every procedural action or procedural decision must be performed or made within a reasonable time (Teteryatnyk, 2021).

According to Art. 616 of the CPC of Ukraine, the prosecutor has the right to apply to the investigating judge or the court considering the criminal proceedings with a petition to repeal the restraint in the form of custody for military service upon conscription during mobilization, for a special period, which must contain:

1) a statement of the circumstances that indicate that a person is subject to military service under conscription during mobilization, for a special period, and a conclusion on the person's ability for military service under martial law;

2) a statement of the circumstances that indicate that there are no risks stipulated in the first part of Article 177 of this Code, as well as the risk of evasion of the person, in respect of whom it is proposed to repeal the restraint in the form of custody, from completing military service upon conscription during mobilization, for a special period¹³.

At the same time, the items that should be contained in the petition are devoid of objectivity and justification. We propose to slightly expand their list, in particular by adding an item about the possibility of military service for suspects, accused persons, given their professional skills and abilities, education, competence, experience (the presence of military experience will be especially valuable). In addition, it's necessary to analyze the need for specialists of this profile in the Armed Forces. In our opinion, this information should be confirmed by relevant conclusions or references from the relevant territorial recruitment and social support center. Given the martial law and the presence of temporarily occupied territories, this document can be taken not only at the registration place. Thus, the introduction of this item to the requirements regarding the content of the petition will provide an opportunity to assess the need of the Armed Forces of Ukraine to send the suspect, the accused to the relevant recruitment units. In our opinion, the establishment of such a requirement will guarantee the inviolability of the principle of inevitability of criminal liability, because a person will not have the opportunity to evade responsibility through desertion or collaboration. In

¹³ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України в редакції від 06.11.2022 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 10.06.2022)

addition, the legislator must also assess the prospects of speculation by the suspect, the accused in state interests for the sake of their own goals, in order to avoid further punishment «for the fulfillment of public duty» (Merimerina, 2021; Drozd, Klimchuk, 2016; Yeni, 2016)^{14,15,16}.

Within the framework of this study, we believe that Clause 2 of Part 1 of Art. 616 of the CPC of Ukraine deserves the most attention. It states the need to assess the risks stipulated in Part 1 of Art. 177 of the CPC of Ukraine in the petition for the repealing of a restraint in the form of custody for military service under conscription during mobilization, for a special period. Considering that clause 2 of part 3 of Art. 616 of the CPC of Ukraine contains an indication that the petition must contain information about the absence of risks stipulated in part 1 of Article 177 of the CPC of Ukraine, then the logical question arises about the validity of the restraint applied to the person, the court decision by which this restraint was applied, or the expediency of repealing a restraint according to the general rules of the CPC of Ukraine. In addition, the risk of evasion of a person, in respect of whom it is proposed to repeal the custody restraint, from completing military service under the draft during mobilization, for a special period (which is referred to in Part 1 of Article 616 of the CPC of Ukraine) is generally very difficult to assess from in view of the requirement to substantiate the risks with certain factual circumstances and not with assumptions. In our opinion, risk assessment in the case of application of the provisions of Art. 616 of the CPC of Ukraine seems not only difficult, but impossible in view of the repeal of any restraint. Completion of military service under conscription during mobilization, for a special period, in principle, is not a restraint, and therefore consideration of the presence of risks should be carried out during consideration of a request for the application of a custody or any other restraint. Based on this, we consider it impossible to state the circumstances indicating the absence of risks in the request for military service, because at the stage of making a decision, based on the available documents, about the suspect, accused

¹⁴ Мерімеріна І. О. Прокурор як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею, судом. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право». Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021. С. 228-234.

¹⁵ Drozd V.G., Klimchuk V.P (2016). Grounds and procedure for applying non-isolation preventive measures. *Science and law enforcement*, 1, 251-257. DOI:10.32842/2078-3736/2020.2-3.29

¹⁶ Yeni O.V (2016). Activities of the prosecutor in the preparation of motions for the application of precautionary measures. *Bulletin of the Prosecutor's Office*, 5, 50-59.

person's military service, it is important to highlight the possibility of military service upon conscription during mobilization, for a special period¹⁷.

Despite this, it seems to be effective enough to enshrine in Article 616 of the CPC of Ukraine the obligation of a person in respect of whom a custody restraint has been revoked, immediately, but no later than 24 hours, to arrive at the corresponding territorial recruitment and social support center at the place of registration. However, compliance with this deadline can be influenced not only by the wishes of the person himself, but also, for example, by the place of custody, as well as the ability to reach the appropriate territorial recruitment and social support center in a certain period. The reasons for non-arrival or untimely attendance may be different: lack of transport, travel funds, emergency situations. Control over the fulfillment of this requirement rests with the prosecutor and is essential to prevent violations by the suspect or the accused.

3. Alteration of restraint

In Art. 616 of the Criminal Code of Ukraine provides for exceptions, because in addition to the right for the suspect, the accused, to submit to the prosecutor a petition to repeal the custody restraint «at the request of the suspect, the accused, the investigating judge, the court has the right to make a decision to alter the restraint in the form of bail to a personal bond» payment, if the corresponding request is justified by the desire to use the funds pledged (in full or in part) for depositing into special accounts of the National Bank of Ukraine for the purposes of the defense of Ukraine»; «in places of active hostilities, at the request of the suspect, the accused, the investigating judge, the court has the right to consider the issue of alteration the restraint in the form of house arrest to the restraint in the form of a personal commitment»¹⁸. At the same time, the investigating judge, the court must take into account the ownership of the funds by the suspect or the accused. Voluntary transfer of funds to a special account of the Armed Forces is also of leading importance for the implementation of this rule. We positively assess the fact that there is currently an opportunity to provide material assistance to the Armed Forces of Ukraine with funds that were deposited as collateral. We also believe that it would be appropriate to more clearly formulate in the Law the conditions to which the investigative judge, the court should pay attention when considering

¹⁷ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України в редакції від 20.05.2022 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 10.06.2022)

¹⁸ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України в редакції від 06.11.2022 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 10.06.2022)

the issue of alteration the restraint. We see in these provisions the legislator's desire to make Art. 616 of the Criminal Procedure Code of Ukraine as a special rule for martial law conditions as flexible as possible, having made attempts to individualize the assignment and repealing individual restraints and dependence on the existing situation (Hlovyuk, Drozdov, Teteryatnyk, Fomina, Rogalska, Zavtur, 2022; Zaverstaylo, 2015).^{19 20}

Under martial law the legislator in parts 5 and 6 of Art. 616 of the CPC of Ukraine provides for the procedure for alteration restraints, in particular, the procedures for alteration bail or house arrest to a personal commitment have been proposed. We should emphasize that the alteration of a pledge restraint for a personal commitment is conditional, since under martial law it can take place only on the condition that funds are deposited into special accounts of the National Bank for the purposes of the defense of Ukraine. Judicial practice has already been formed on this issue, in particular, separate explanations are provided in paragraph 10 of the letter of the Supreme Court «Concerning certain issues of criminal proceedings under martial law» from 03.03.2022 No. 1/0/2-22. It is also worth noting that the provision we have analyzed does not regulate the content of the motion to alter the restraint. In our opinion, the following criteria should be reflected in the request:

- a change in the circumstances that were taken into account when applying a preventive measure (detection of the suspect's desire to participate in the defense of the freedom and independence of Ukraine);
- the need for immediate financial assistance of the Armed Forces, which was contributed by the mortgagor.

The investigating judge, the court, at the petition of the suspect, the accused, decides on the issue of alteration the restraint in the form of house arrest to the restraint in the form of personal commitment, however, the possibility of alteration the preventive measure is not provided for in the entire territory of Ukraine, but only in places of active hostilities. Let's note that the problematic aspect in terms of the analyzed part of Art. 616 of the CPC of Ukraine is the assignment of a certain territory to the zone of active hostilities.

Also according to Clause 6 of Art. 616 of the CPC of Ukraine «in places of active hostilities, at the petition of the suspect, the accused, the investigating

¹⁹ Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 2. Електронне видання. Дніпро–Львів–Одеса–Харків, 2022. Станом на 03 травня 2022. 58 с.

²⁰ Завертайло І. О. Процесуальні порушення під час складання обвинувального акта і підстави повернення його судом для усунення недоліків, в тому числі з угодою (погляд практичного працівника). Вісник Академії митної справи. Серія : Право. 2015. № 1 (14). С. 127-133.

judge, the court has the right to consider the issue of alteration a restraint in the form of house arrest to a preventive measure in the form of a personal commitment»²¹. In this provision, the key term can be considered to be the concept of «places of active hostilities», the list of which is formed and approved with the approval of the Ministry of Defense on the basis of the proposals of the relevant regional and Kyiv city military administrations. At the same time, it is necessary to understand by what criteria a specific territory is classified as a place of active hostilities in the sense of procedural legislation. The criminal procedural law itself does not provide for a list or criteria by which certain territories are identified as those where active hostilities are taking place. So, the territories where active hostilities are taking place are describes as follows:

- these territories are temporarily occupied;
- territories are surrounded (blocked);
- active hostilities continue in the territories, related to the implementation of offensive operations, counter-offensives, the use of military equipment, etc.²².

CONCLUSIONS

So, summarizing the made research, based on the analysis of doctrinal approaches to the institution of the repeal of a preventive measure in the form of detention under martial law in the context of Art. 616 of the CPC of Ukraine, we can conclude that today, despite, so to speak, the legally defined procedure for the repeal of a custody restraint, there is quite a problem with the implementation of the analyzed rule. Attention should be paid to the analysis and consideration of amendments to the criminal procedural legislation in order to implement the tasks of the criminal procedure. We have analyzed the provisions of Art. 616 of the CPC of Ukraine in order to reveal the specifics of the repeal of custody restraint under martial law; an analysis of the concept of «military service» and legal acts regulating its completion has been made. In particular, from the definition of «military service» given in the Law of Ukraine «On Military Duty and Military Service», the main components of military service should be singled out: this activity can be carried out by persons suitable in terms of health and age, etc., however, amendments to the CPC of Ukraine and other normative legal acts regulating this activity took place without fully taking into account all existing provisions and ensuring correlation. In the

²¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України в редакції від 06.11.2022 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 10.06.2022)

²² Перелік територіальних громад, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні) станом на 23 жовтня 2022 року, затверджений наказом Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 25 квітня 2022 року № 75

framework of this research paper, the updated provisions of the CPC of Ukraine have been highlighted, in particular, Art. 616 of the CPC of Ukraine, which defines the mechanisms for repealing a custody restraint. We also identified problematic aspects in the implementation of Art. 616 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, among which should be mentioned the presence of a corruption component, the solution to the issue of adjournment on the condition that there is a notification of suspicion, the uncertainty of the term of consideration by the prosecutor of the request for the repealing of a custody restraint and the need to assess the risks that were previously assessed when choosing a restraint. Attention should be focused, first of all, on the suspect's ability to complete military service and his coefficient of effectiveness in the ranks of the Armed Forces. We also suggest slightly expanding the list of items in the petition, in particular by adding a point about the possibility of military service for the suspect, the accused, taking into account his professional skills and abilities, education, competence, experience (the presence of military experience will be especially valuable). In addition, it's necessary to analyze the need for specialists of this profile in the Armed Forces. In our opinion, this information should be confirmed by relevant conclusions or certificates from the relevant territorial center of recruitment and social support. At the moment, in the CPC of Ukraine the legislator does not provide a mechanism for the practical implementation of the analyzed provision, which raises many questions in this aspect.

SUMMARY

The research paper highlights the current amendments to the Criminal Procedural Code of Ukraine, which were introduced into the codified law as a result of the introduction of martial law. The author has studied peculiarities of the repealing custody restraint under martial law in the context of Art. 616 of the CPC of Ukraine. With the introduction of martial law in Ukraine on February 24, 2022 related the military aggression of the Russian Federation, a number of significant amendments were made to both Section IX-1 and other sections of the CPC of Ukraine. The author has revealed the essence of the procedure for repealing and alteration a custody restraint under martial law, namely, it was clarified that this process is complex and contradictory, since there is no clear mechanism for practical application. The deployment of military aggression by the Russian Federation against Ukraine in the legal field became a determinant of numerous changes to the current legal acts, in particular the CPC of Ukraine. The rule enshrined in Art. 616 of the CPC of Ukraine, aimed at realizing the right of a suspect, an accused person to apply to the prosecutor with a petition for the repealing a custody for the purpose of military service during mobilization, for a special period in the event of the

introduction of martial law in Ukraine or some of its localities , implementation of measures to ensure national security and defense, repel and deter armed aggression by the Russian Federation and/or other states against Ukraine. It is important to highlight the indeterminacy of the term of consideration by the prosecutor of the request of the suspect, the accused to complete military service, which may cause delay in order to obtain an undue benefit by an official or to achieve other goals for the satisfaction of private interest. The author has also paid attention to the fact that a custodial restraint was applied to the person who submitted the relevant petition, which in a certain way complicates the procedure of passing a military medical examination to determine his suitability for military service. She has clarified problems of implementing this norm, which is indicated by some of its imperfections, in particular, the lack of a temporal definition, the requirement of the legislator to highlight in the request items related to risk analysis.

References

1. Гловюк І.В. Загальні правила застосування заходів забезпечення кримінального провадження: питання системності. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України № 12 (2017). С. 87-92.
2. Хабло О.Ю. Обґрунтування підстав застосування запобіжних заходів: конвенційні стандарти та вітчизняна практика. Право і суспільство. № 4/2020. С. 270-278.
3. Тищенко О.І. Зміна запобіжного заходу у кримінальному провадженні: окремі питання. Юридичний науковий електронний журнал. № 5/2019. С. 325-328.
4. Фоміна Т. Сутність процесуального порядку застосування запобіжного заходу. Підприємство, господарство і право. № 2/2018. С. 207-211.
5. Мерімеріна І. О. Прокурор як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею, судом. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право». Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021. С. 228-234.
6. Завертайло І. О. Проблемні аспекти застосування норм КПК України в практичній діяльності при обранні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та постановлення ухвали про дозвіл на затримання з метою приводу. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2015. Випуск 34 (3). С. 79-83.

7. Дрозд В.Г., Климчук В.П. Підстави та порядок застосування неізоляційних запобіжних заходів. Наука і правоохорона. 2016. № 1. С. 251-257.

8. Єні О.В. Діяльність прокурора при підготовці клопотань про застосування запобіжних заходів. Вісник прокуратури. 2016. № 5. С. 50–59.

9. Завертайло І. О. Процесуальні порушення під час складання обвинувального акта і підстави повернення його судом для усунення недоліків, в тому числі з угодою (погляд практичного працівника). Вісник Академії митної справи. Серія : Право. 2015. № 1 (14). С. 127-133.

10. Завертайло І. О. Роль прокурора в доказуванні обставин під час затримання підозрюваного та обрання запобіжних заходів під час досудового розслідування. Кримінальний процесуальний кодекс 2012 року: ідеологія та практика правозастосування: колективна монографія / за заг. ред. Ю. П. Аленіна; відпов. за вип. І. В. Гловюк. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 551-573.

11. Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 2. Електронне видання. Дніпро– Львів-Одеса-Харків, 2022. Станом на 03 травня 2022. 58 с.

12. Гловюк І.В. Завтур В.А. Новели здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: зміни КПК України від 03 березня 2022 року та роз'яснення Верховного Суду. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/novely-zdijsnennya-kryminalnogo-provadhennya-v-umovah-voyennogo-stanu-zminy-do-kpk-ukrayiny-vid-03-bereznya-2022-ta-roz-yasnennya-verhovnogo-sudu/> (дата звернення: 30.05.2022).

13. Тетерятник К.Г. Кримінальне провадження в умовах надзвичайних правових режимів: теоретико-методологічні та праксеологічні основи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 297.

14. Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В., Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального-процесуального кодексу України. Видання 3. Електронне видання. Дніпро-Львів-Одеса-Харків, 2022. Станом на 25 серпня 2022. 78 с.

15. Фоміна Т. Рогальська В. Особливий режим слідства. Запобіжні заходи в умовах воєнного стану: що змінилось. URL:

https://zib.com.ua/ua/151472-zapobizhni_zahodi_v_umovah_voennogo_stanu_scho_zminilos.html

16. Гаркуша А. Г. Скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в умовах воєнного стану в контексті ст. 616 КПК України. *Право і безпека*. 2022. № 3 (86). С. 37–47.

Information about the author:

Harkusha Alina Hryhorivna,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Procedure,
Educational and Scientific Institute of Law and Training of Specialists
for Units of the National Police
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
26, Gagarin Avenue, Dnipro, 49005, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-3299-8405>

СПЕЦИФІКА ЖУРНАЛІСТСЬКОГО ДОКУМЕНТУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВОЄННОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ

Гончар О. М.

ВСТУП

У процесі повномасштабного російського вторгнення в Україну, розпочато 24 лютого 2022 року, державою-агресором вчинено значну кількість воєнних злочинів. За інформацією української правозахисниці та нобелівської лауреатки Олександри Матвійчук¹, станом на кінець січня 2023 року вже задокументовано понад 31 тисяча воєнних злочинів Росії, і цей процес триває.

Однією з перших підготовчих задач до документування воєнних злочинів є з'ясування значення терміну «воєнний злочин». В.М. Репецький та В.М. Лисик зазначають, що термін «з'явився лише в 1945 році у ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, де зазначалося, що такими слід вважати порушення законів і звичаїв війни, що включають вбивства, жорстоке поводження або депортацію цивільного населення на окупованих територіях, вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими, вбивство заручників, розкрадання державної або приватної власності, безглузде руйнування населених пунктів, що не зумовлене військовою необхідністю»².

Перший перелік воєнних злочинів містять Женевські конвенції 1949 року, які закумулювали положення міжнародного гуманітарного права після Другої світової війни. Під воєнними злочинами розуміють серйозні порушення конвенцій.

До них зараховують: навмисне вбивство; катування і нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти; навмисне спричинення важких страждань або серйозного каліцтва; спричинення шкоди здоров'ю; незаконне знищення і привласнення майна, якщо воно не викликане військовою необхідністю; примус цивільної особи або військовополоненого

¹ Маємо забезпечити справедливість усім жертвам злочинів, – виступ Олександри Матвійчук у Раді Європи. – Режим доступу: <http://surl.li/ewimd> 26 січня 2023 року

² Репецький В. М. Поняття та ознаки воєнних злочинів / В. М. Репецький, В. М. Лисик // Альманах міжнародного права. – 2009. – Вип. 1. – С. 120-125. – Режим доступу: nbuv.gov.ua/UJRN/amp_2009_1_15

служити в збройних силах держави противника; позбавлення права на неупереджене судочинство; незаконна депортація, переміщення цивільних осіб, що перебувають під захистом; незаконний арешт цивільних осіб, що перебувають під захистом; захоплення заручників.

Додатковий протокол I 1977 року³ зафіксував як серйозні порушення і наступні: проведення певних медичних експериментів; перетворення цивільного населення, окремих цивільних осіб або демілітаризованих та безпечних зон в об'єкти нападу; здійснення нападу невибіркового характеру, що зачіпає цивільне населення або цивільні об'єкти, коли відомо, що такий напад буде причиною великої кількості смертних випадків та поранень серед цивільних осіб; віроломне використання емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця та інших захисних та розпізнавальних знаків; переміщення державою-окупантом частини її власного цивільного населення на окуповану територію або депортація чи переміщення всього або частини населення окупованої території; невинуваті затримка репатріації військовополонених або цивільних осіб; апартеїд; напад на історичні пам'ятники тощо.

У сучасних умовах в Україні в побутовому вжитку поняття «військовий» і «воєнний» часто змішуються, тож особам, і особливо журналістам/-кам, які займаються документуванням воєнних злочинів, треба чітко розуміти різницю між ними. Як зазначає Олексій Баганець, «воєнний злочин» є поняттям суто сфери міжнародного гуманітарного права, а тому [...] торкається інтересів всього світу»⁴. Натомість поняття «військовий злочин» стосується конкретної країни. Згідно з ч. 1 ст. 401 Кримінального кодексу України, «військовими злочинами визнаються передбачені цим розділом злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів⁵. Воєнним злочином, за нормами міжнародного права, є «дії, які являють собою свідоме порушення загальноприйнятих «звичаїв та правил війни», а ще точніше – так званих «законів війни»⁶.

³ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

⁴ Олексій Баганець. Кваліфікація воєнних злочинів // LexInform. 12 липня 2022 року. – Режим доступу: lexinform.com.ua/dumka-eksperta/kvalifikatsiya-voyennyh-zlochyniv/

⁵ Кримінальний кодекс України. Стаття 401. Поняття військового злочину. Режим доступу: https://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-401.htm

⁶ Олексій Баганець. Кваліфікація воєнних злочинів // LexInform. 12 липня 2022 року. – Режим доступу: lexinform.com.ua/dumka-eksperta/kvalifikatsiya-voyennyh-zlochyniv/

1. Воєнні злочини та практика їх документування

Основне положення, згідно з яким злочини проти довкілля розглядаються як воєнні злочини, міститься в п. iv ст. 8 Римського статуту. Дослівно тут як воєнний злочин розглядається «умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб або заподіє шкоди цивільним об'єктам чи масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою»⁷.

Женевська конвенція містить кілька положень, які стосуються захисту довкілля під час війни. Ще в п. 3 ст. 35 Основних положень коротко зазначено, що «заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу». Стаття 35 має назву «Захист природного середовища» і містить два пункти. У п. 1 зафіксовано, що «при веденні воєнних дій має бути виявлена турбота про захист природного середовища від широкої, довгочасної і серйозної шкоди. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди природному середовищу й тим самим завдадуть шкоди здоров'ю або виживанню населення». У п. 2 міститься заборона застосовувати до природного середовища репресалії – односторонні примусові заходи, які одна держава вживає у відповідь на неправомірні дії іншої, щоб примусити припинити їх і прийняти запропоновані вимоги.

Важливою також є стаття 56 Женевської конвенції, у якій ідеться про захист установок і споруд, що містять небезпечні сили, адже саме такі установки і споруди потенційно можуть завдати найбільшої шкоди довкіллю. Зокрема в п. 1 ст. 56 зазначено, що «установки і споруди, що містять небезпечні сили, а саме: греблі, дамби й атомні електростанції, – не повинні ставати об'єктами нападу навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є воєнними об'єктами, якщо такий напад може викликати звільнення небезпечних сил і наступні тяжкі втрати серед цивільного населення. Інші воєнні об'єкти, розміщені в цих установках або спорудах чи поблизу них, не повинні ставати об'єктами нападу, якщо такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил у таких установках або спорудах та наступні тяжкі втрати серед цивільного населення». Забігаючи наперед, зауважимо, що, на нашу думку,

⁷ Римський статут Міжнародного Кримінального Суду. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

захоплення Чорнобильської атомної електростанції та Запорізької атомної електростанції, окупація і пошкодження Каховської греблі, ракетний удар по греблі Карачунівського водосховища в Кривому Розі – усе це є підстави розглядати як порушення саме п. iv ст. 8 Римського статуту та ст. 56 Женевських конвенцій і кваліфікувати як воєнний злочин Росії проти України, зокрема і її довкілля.

Воєнні екологічні злочини Україна документує нарівні з усіма іншими видами воєнних злочинів. Міністерство охорони довкілля України створило оперативний штаб із фіксації воєнних злочинів проти довкілля. Запущено SaveEcoBot – спеціальний електронний ресурс, через який людей закликають конфіденційно повідомляти про злочини проти довкілля в «Оперативний штаб Міндовкілля для формування позовів до Міжнародного суду ООН для відшкодування збитків країною-агресором»⁸. Тут міститься перелік напрямків, за якими приймають інформацію: водні ресурси, небезпечні військові відходи, промислові аварії, пошкодження радіаційно небезпечних відходів, забруднення ґрунтів, пошкодження зелених насаджень.

Наш досвід практичної журналістської діяльності на прифронтових і деокупованих територіях свідчить про те, що наведений перелік напрямків варто було б доповнити ще одним – об'єктами природно-заповідного фонду (ПЗФ), якими є заказники, заповідники, заповідні території тощо. Можливо, об'єкти ПЗФ не винесені як окремі напрямки через те, що вони включають і водні ресурси (наприклад, складовою Гетьманського національного природного парку є річка Ворскла), і ґрунти та зелені насадження (наприклад, об'єктами захисту в заказнику «Інгулець» у Херсонській області є ґрунти та зелені насадження). Проте слід враховувати, що такі об'єкти перебувають під охороною закону саме як цілісні екосистеми, у яких тісний зв'язок рослинного і тваринного світу становить унікальне поєднання, і саме для збереження такої унікальності створюються об'єкти ПЗФ. Крім того, у наведеному переліку з SaveEcoBot відсутні пункт щодо завдання шкоди або знищення тварин. При цьому відомо, що в Україні через російську окупацію страждають тварини. Наприклад, у липні 2022 року голова Державного агентства розвитку туризму України Мар'яна Олесків повідомила, що «окупанти не дають підготовувати тварин відповідним службам»⁹ на острові Джарилгач, що являє собою заповідну територію.

⁸ Воєнні злочини проти довкілля: <https://www.saveecobot.com/features/environmental-crimes>

⁹ Військові РФ не дозволяють підготовувати тварин на Джарилгачі // Суспільне, 16 липня 2022. – Режим доступу: suspilne.media/261175-vijskovi-rf-ne-dozvolaut-pidgodovuvali-tvarin-na-dzarilgaci/

Замінованою залишається територія парку дикої природи «Ольхова балка» в Харківській області, де, за словами директора розплідника парку Олега Грищенка, на 24 лютого перебували 8 сайгаків, 54 муфлони, на реабілітації були три косулі та два борсуки»¹⁰. Також знищено частину тварин, які перебували у «Фельдман екопарк» в Харківській області. Ще в березні 2022 року сайт Верховної Ради України з посиланням на пресслужбу цього екопарку повідомляв, що «в екстремальних умовах тварини гинуть не тільки від отриманих ушкоджень, а й від розриву серця. Тварини, які постійно перебувають на лінії вогню, відчувають постійний стрес, що надає великий негативний вплив на їх психічний стан і поведінку»¹¹. Відомо також про загибель дельфінів внаслідок воєнних дій у Чорному морі. Усі ці воєнні злочини також потребують належного документування.

Воєнні злочини як міжнародні правопорушення розглядає Міжнародний кримінальний суд (МКС) на підставі Римського статуту. Як зазначає Олексій Баганець, «на сьогодні найактуальнішим міжнародним правовим актом у питаннях визначення «воєнних злочинів» виступає саме Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС), підписаний у 1998-му, набрав законну силу в 2002 році після того, як понад 60 країн світу його ратифікували. [...] Україна підписала Римський статут ще 20 січня 2000 року, однак ще не ратифікувала його»¹². Це створює одну з проблем для належного розгляду МКС задокументованих воєнних злочинів в Україні, однак не є перешкодою для документування воєнних злочинів та подання їх на розгляд МКС.

Ще однією загрозою майбутнього покарання Росії за злочини, вчинені нею в Україні під час повномасштабного воєнного вторгнення, є те, що Росію було виключено зі складу Ради Європи і вона відкликала свого суддю з ЄСПЛ. У публічному просторі побутує думка, що з огляду на це Росію тепер буде неможливо притягти до відповідальності за вчинені воєнні злочини. Проте Олександра Матвійчук нагадує досвід Сербії, яка мусила видати осіб, визнаних Міжнародним кримінальним судом воєнними злочинцями, щоб країна могла рухатися шляхом євроінтеграції.

¹⁰ Марія Солодовнік. Парк дикої природи на Харківщині, де розводили сайгаків, замінований після окупації // Суспільне, 2 листопада 2022. – Режим доступу: suspilne.media/308062-park-dikoi-prirodi-de-na-harkivsini-rozvodili-sajgakiv-zaminovaniy-pisla-okupacii/

¹¹ Збережемо природно-заповідний фонд України // Верховна Рада України, 9 березня 2022 року. – Режим доступу: www.rada.gov.ua/news/razom/220659.html

¹² Олексій Баганець. Кваліфікація воєнних злочинів // LexInform. 12 липня 2022 року. – Режим доступу: lexinform.com.ua/dumka-eksperta/kvalifikatsiya-voennyh-zlochyniv/

Правозахисниця і нобелівська лауреатка зазначає, що «важливо ухвалити рішення відповідно до всіх стандартів ст. 6 Європейської Конвенції. [...] Авторитарні режими не вічні, і будь-якому, хто би прийшов на зміну у владі Росії, для того, щоб повернутися в цивілізаційний простір, відновити економічні зв'язки, доведеться проходити через таку легітимізацію, як виконання рішень міжнародних організацій. [...] Тому це питання тільки часу, і нам важливо поставити тут крапку і мати вікно можливостей відкритим, коли це станеться, щоб ми могли рішення виконати»¹³. Такої позиції дотримується і Генеральний прокурор України Андрій Костін, який добивається створення спеціального міжнародного трибуналу для якнайшвидшого покарання вищого російського керівництва за воєнні злочини, вчинені в Україні.

2. Особливості екологічних воєнних злочинів та практика їх документування в Україні після повномасштабного російського вторгнення

Документуванням воєнних злочинів в Україні займаються різні організації. За словами Генерального прокурора України Андрія Костіна, «у співпраці з Офісом генпрокурора України МКС збирає докази воєнних злочинів, вчинених військовослужбовцями РФ. [...] Прокурори співпрацюють з національними та міжнародними експертами для збору такої доказової бази методами OSINT-спостереження. [...] Представники МКС збирають докази воєнних злочинів і злочинів проти людяності, співпрацюють з українськими слідчими для встановлення обставин і подробиць того, що відбулося»¹⁴.

Документують російські воєнні злочини і громадські організації: ініціатива «Трибунал для Путіна», коаліція «Україна. 5 ранку» та інші. Вивченням екологічних воєнних злочинів Росії проти України займаються і спеціалізовані ГО: «Екодія», «Екологія. Право. Людина», «Досить труїти Кривий Ріг» та інші. До документування залучено широке коло осіб різних професій, передусім правоохоронці, громадські активісти/активістки, юристи/юристкі, журналісти/журналістки. Для належного документування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, скоєних російською армією в Україні, Офіс Генерального прокурора Єдиний державний хаб зі збору доказів воєнних злочинів¹⁵.

¹³ Олександра Матвійчук про збір доказів воєнних злочинів. – Режим доступу: youtu.be/67IYfmAT1J4

¹⁴ Андрій Костін, Генеральний прокурор України. Трибунал має відбутися якнайшвидше: як покарати Росію за злочин агресії та геноцид в Україні // Ліга.net, 14.01.2023. – Режим доступу: <https://www.liga.net/ua/politics/opinion/kak-nakazat-rossiyu-za-prestuplenie-agressii-i-genotsid-v-ukraine>

¹⁵ <https://warcrimes.gov.ua/>

Документування не обмежується лише збором інформації: спеціалізована природоохоронна прокуратура порушує кримінальні провадження, у яких встановлюється шкода навколишньому природному середовищу. Також проводяться слідчі дії на об'єктах, по яких встановлюється масштаб та розмір збитків, завданих довкільлю внаслідок воєнних злочинів російської армії.

Методологічно документування всіх видів воєнних злочинів, зокрема й екологічних, ідентичне. Документувати воєнні злочини можна як особисто перебуваючи на територіях, де вони відбувалися, так і використовуючи інформацію з відкритих джерел, передусім публікації в соціальних мережах. Загальні принципи використання відкритих джерел для доказування міжнародних воєнних злочинів, порушень прав людини та гуманітарного права зафіксовані у Протоколі Берклі¹⁶.

Журналістське документування воєнних злочинів має специфіку – організаційну, безпекову, професійну, психологічну.

Специфіка роботи журналістів/журналісток на деокупованих і прифронтових територіях під час дії режиму воєнного стану полягає в тому, що ця діяльність регламентована і контролюється Міністерством оборони України. Необхідність такої регламентації та контролю продиктована міркуваннями безпеки як для військових, так і для цивільних, якими є і журналісти, і місцеві мешканці. Для того, щоб отримати дозвіл на журналістську роботу на прифронтових і деокупованих територіях України, особа, яка займається такою роботою (незалежно від того, чи вона має українське, чи інше громадянство) зобов'язана отримати військову акредитацію – персональну прескарту, де вказано дані про особу та видання/організацію, від якого/якої зроблено подання. Аналогічну військову акредитацію отримують активісти та активістки громадських організацій.

Для виїзду на певні території необхідно отримати погодження військового керівництва відповідного напрямку, а також узгодження дати і час виїзду. Виїжджати на деокуповані території для роботи журналісти та журналістки мають право лише в супроводі пресофіцера/пресофіцерки. Такий порядок, з одного боку, подовжує та дещо ускладнює процес підготовки до виконання журналістських обов'язків, з іншого боку, забезпечує журналістам/журналісткам допомогу в контакті з місцевими мешканцями/мешканками, які ставляться до військових із довірою та охочіше погоджуються на спілкування.

Необхідною умовою журналістського перебування на деокупованих територіях є наявність захисного спорядження (бронежилет, каска), одяг непримітного кольору та наявність тактичної аптечки. Важливими є

¹⁶ Протокол Берклі. – Режим доступу: surl.li/ewiqc

також знання з тактичної медицини та домедичної допомоги, а також із мінної безпеки.

Особливістю журналістського документування воєнних злочинів є те, що воно виконується не як основна, а як супутня діяльність, адже основною діяльністю журналіста/журналістки є створення журналістського матеріалу. Тож для збору доказів воєнних злочинів потрібно володіти не лише професійними журналістськими знаннями та орієнтуватися в перебігу подій, а й знати особливості фіксування інформації, яка стане доказом воєнного злочину. Комісія з журналістської етики наводить¹⁷ перелік інформації, яку, відповідно до рекомендації фахівця з міжнародного права Олександра Водянікіова, має правильно зафіксувати журналіст/журналістка, який/яка береться документувати воєнний злочин:

- дані постраждалих осіб, якщо це можливо;
- дата та час злочину або коли ви про це дізналися;
- місце злочину (адреса або геолокація);
- обставини злочину (детальний опис, наскільки можливо);
- інформація про свідків;
- інформація про осіб, що вчинили злочин;
- фото– та відеозаписи мають зберігатися на оригінальному носії.

Для того, щоб журналістський матеріал став доказом у Міжнародному кримінальному суді (МКС), він має відповідати юридичним стандартам прийнятності. Олександр Водянікіов називає три такі стандарти: релевантність (relevance), доказове значення (probative value) і відсутність упередженого впливу (absence of prejudicial effect).

Релевантність означає, що матеріал має «прямо чи непрямо стосуватися обставин, що розглядаються у кримінальному провадженні, або мають значення для кримінального провадження». Доказове значення має на увазі «достовірність матеріалу та оцінку впливу на розв’язання конкретного питання». Цей стандарт є вирішальним, тому МКС розробив для нього наступні критерії: «автентичність матеріалу (оригінальність, справжність матеріалу, його цілісність, дату і місцевість, де він був виготовлений, а також метадані, тому важливо передавати незмонтовані матеріали); можлива упередженість джерела (якщо матеріал є дуже емоційно забарвлений, то його доказовість менша); публічний або приватний характер інформації (тобто матеріал зняв сам журналіст чи йому передав свідок запис зі свого телефону); доказовий характер матеріалу [...]; час створення; мета створення;

¹⁷ Як журналісти можуть допомогти збирати свідчення воєнних злочинів, 15.02.2023. – Режим доступу: cje.org.ua/news/yak-zhurnalisty-mozhut-dopomohy-zbyraty-svidchennia-voiennykh-zlochyniv/

можливість незалежної верифікації інформації і метод її отримання (в МКС є спеціальний відділ, який цим опікується і перевіряє)». Третій стандарт – відсутність упередженого впливу (absence of prejudicial effect) – означає, що «матеріал не був здобутий у незаконний спосіб»¹⁸.

Для журналістів, які працюють із підготовкою відеоматеріалів, основна професійна та додаткова діяльність із документування воєнних злочинів можуть бути взаємовиключними. Наприклад, для належного документування воєнного злочину на відео особа (журналіст/журналістка) має на початку відео проговорювати час, місце і особу того, хто веде відеозапис, і вести відеозапис безперервно, не вимикаючи камеру, а такий підхід до зйомки відео може суперечити концепції видання, для якого працює журналіст/журналістка. Крім того, журналістська робота є колективною, тож із особливостями журналістського документування воєнних злочинів має бути докладно обізнана вся творча група, яка залучена до підготовки відео з деокупованих територій (журналіст/журналістка, відеограф/відеографка, монтажер/монтажерка, менеджер/менеджерка зі зберігання матеріалів).

Під час практичної журналістської діяльності на прифронтових територіях Дніпропетровської області та деокупованих територіях Херсонської та Сумської області ми спостерегли наступне.

1. Журналістське документування екологічних воєнних злочинів на прифронтових і деокупованих територіях полягає передусім у належній фіксації свідчень місцевих мешканців/мешканок. Згодом такі свідчення можуть бути долучені як доказ під час розгляду справ Міжнародним кримінальним судом. Фіксація свідчень місцевих мешканців/мешканок передбачає передусім їх інтерв'ювання, а також отримання від них фото– і відеоматеріалів щодо тих чи інших екологічних воєнних злочинів. З огляду на це журналіст/журналістка має бути належно підготовлений/підготовлена до інтерв'ю. До прикладу, під час нашого спілкування в червні 2022 року з мешканкою тоді окупованого росіянами селища Велика Олександрівка, яка виїхала з нього на підконтрольну Україні територію, ми почули побіжну згадку про пожежі в заповідниках, які розташовані біля селища. Згодом ми домовилися про додаткову зустріч, під час якої жінка детальніше

¹⁸ Як журналісти можуть допомогти збирати свідчення воєнних злочинів, 15.02.2023. – Режим доступу: cje.org.ua/news/yak-zhurnalisty-mozhut-dopomohty-zbyraty-svidchennia-voiennykh-zlochyniv/

розповіла саме про дії окупантів із завдання шкоди заповідникам, тож її розповідь може служити свідченням екологічних воєнних злочинів¹⁹.

2. Переважна більшість мешканців/мешканок, із якими ми спілкувалися, мають дуже приблизне уявлення про поняття «воєнні злочини» та не знають про їхні види. Це актуалізує необхідність чіткого розрізнення та попередньої кваліфікації воєнних злочинів журналістами/журналістками, які займаються їх документуванням. Наприклад, під час журналістського спілкування з мешканцем у деокупованого на той момент селищі Хрещенівка в Херсонській області ми почули від нього про те, що росіяни закидали сусіднє село фосфорними бомбами, що поля заміновані²⁰. Згодом ці свідчення ми спільно з екологами попередньо кваліфікували як екологічні воєнні злочини.

3. Значна кількість місцевого населення прифронтових і деокупованих територій, із якими ми взаємодіяли під час практичної журналістської роботи, не ідентифікували пошкодження внаслідок воєнних дій земель, зелених насаджень, об'єктів ПЗФ як екологічні злочини. У побутовому сприйнятті такі пошкодження розглядаються мешканцями нарівні з пошкодженнями майна або злочинами проти людини. Тож під час практичної журналістської діяльності важливо будувати спілкування з місцевими мешканцями таким чином, щоб інтерв'юєнти/інтерв'юєнтки розповідали максимум інформації про воєнні злочини проти довкілля, навіть якщо вони самі не вважають це саме такими злочинами. Наприклад, у липні 2022 року ми спілкувалися з мешканкою селища Велика Олександрівка на Херсонщині, що на той момент перебувало під російською окупацією. Мешканка розповідала про спалення окупантами лісів, які знаходяться неподалік від селища, зокрема сказала про спалений ліс «Летючі піски» та про Недогірський ліс. Говорячи про останній, вона зауважила, що «його садила ще моя мама»²¹. Таким чином, мешканка підкреслила особистий вимір злочину спалення Недогірського лісу, який є заповідником. Ми як журналісти попередньо кваліфікували цей злочин як воєнний злочин проти довкілля та документувати саме як такий вид правопорушення.

4. У процесі документування воєнних злочинів під час практичної журналістської діяльності важливо правильно організувати роботу,

¹⁹ Пожежі в заповідних лісах Херсонщини // «Експерт-КР», 4 липня 2022 року. – Режим доступу: youtu.be/W6yYExUNrT8

²⁰ Про злочини росіян на Херсонщині розповідають мешканці Хрещенівки // «Експерт-КР», 6 листопада 2022 року. – Режим доступу: <https://youtu.be/o7kD0jIou4c>

²¹ Пожежі в заповідних лісах Херсонщини // «Експерт-КР», 4 липня 2022 року. – Режим доступу: youtu.be/W6yYExUNrT8

щоб не заважати порядку проведенню засідань відповідних слідчих комісій і водночас виконати свої задачі. Скажімо, під час практичної журналістської діяльності з документування російських воєнних злочинів проти довкілля України в Гетьманському національному природному парку нам довелося розподіляти час і активності таким чином, щоб нашою зйомкою не заважати проведенню виїзного засідання слідчої комісії з фіксації завданої заповіднику шкоди внаслідок воєнних дій. З огляду на необхідність дотримання таємниці слідства, ми не мали права знімати учасників/учасниць засідання під час його проведення або відволікати їх для запису інтерв'ю абощо. Тож ми узгодили з головою комісії порядок нашої роботи і виконали свої задачі без шкоди для засідання комісії²².

Тож документування екологічних воєнних злочинів в Україні – справа надзвичайно необхідна та відповідальна. Реальна шкода, завдана довкіллю України, досі до кінця не досліджена, а збитки, які завдано внаслідок воєнних дій, обраховуються трильйонами гривень. За словами заступника начальника управління Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України Олександра Ставнійчука, станом на початок лютого 2023 року «Державна екологічна інспекція зафіксувала понад 2300 випадків шкоди, завданої довкіллю. На сьогодні розрахунки ведуть за чотирма напрямками: загальна сума забруднення та засмічення земель складає понад 845 млрд, забруднення атмосферного повітря – 998 млрд, сума завданої шкоди водним об'єктам складає 56 млрд. А загальна сума збитків по земельних та водних ресурсах, а також атмосферному повітрю – близько 1 трлн 900 млрд гривень. [...] Загалом унаслідок російського вторгнення окуповано 514 об'єктів природно-заповідного фонду площею 0,8 млн гектарів»²³. На момент написання цієї роботи російська збройна агресія проти України триває, частина території України перебуває під тимчасовою російською окупацією. Триває документування тих воєнних злочинів, зокрема й екологічних, які можливо зафіксувати. Шкода довкіллю України завдана колосальна, тож підуть роки на те, щоб добитися належного відшкодування збитків за воєнні злочини Росії. І в цій масштабній задачі належне документування воєнних злочинів має відігравати ключову роль.

²² Як документують екологічні воєнні злочини на Сумщині // «Експерт-КР», 15 січня 2023 року. – Режим доступу: youtu.be/CuxoE21kgaU

²³ Збитки на 2 трлн гривень і мікропластик в яйцях пінгвінів Антарктиди – наслідки російського екотероризму: 11.02.2023 р. – Режим доступу: nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100707

ВИСНОВКИ

За результатами опрацювання досвіду різних організацій, які займаються документуванням воєнних злочинів росіян після повномасштабного вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 року, та підставі результатів практичної професійної журналістської діяльності авторки на прифронтових і деокупованих територіях України вироблено узагальнений аналітичний погляд на питання документування воєнних злочинів, зокрема на документування екологічних воєнних злочинів.

Оглянуто законодавчу базу, відповідно до якої в світі розглядають екологічні воєнні злочини. Зосереджено увагу на правових ризиках для того, щоб Україна добилася відшкодування Росією збитків, завданих довкіллю.

Запропоновано доповнити перелік напрямків, за якими приймають інформацію в SaveEcoBot, об'єктами природно-заповідного фонду.

На підставі практичного журналістського досвіду проаналізовано особливості документування журналістами екологічних воєнних злочинів на деокупованих територіях. Сформульовано підходи, які варто враховувати під час журналістського документування екологічних воєнних злочинів Росії проти України.

У ситуації, коли збройна агресія Росії проти України триває, і кожен день ускладнює екологічні наслідки, документування воєнних злочинів набувають ключового значення. Документувати воєнні злочини Росії на наукових засадах означає закладати надійний фундамент і для того, щоб відшкодувати завдані Україні збитки, і для нейтралізації екологічної шкоди для всього світу.

АНОТАЦІЯ

Після повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року довкілля зазнало непоправної шкоди. Для того, щоб добитися відшкодування, Україна в різний спосіб документує воєнні злочини Росії, зокрема і проти довкілля. Наша розвідка – це спроба наукового аналізу теоретичних підходів і практичного досвіду журналістського документування воєнних злочинів під час війни Росії проти України.

Література

1. Маємо забезпечити справедливість усім жертвам злочинів, – виступ Олександри Матвійчук у Раді Європи. – Режим доступу: <http://surl.li/ewimd> 26 січня 2023 року

2. Репецький В. М. Поняття та ознаки воєнних злочинів / В. М. Репецький, В. М. Лисик // Альманах міжнародного права. – 2009. – Вип. 1. – С. 120-125. – Режим доступу: nbuv.gov.ua/UJRN/amp_2009_1_15.
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
4. Римський статут Міжнародного Кримінального Суду. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
5. Воєнні злочини проти довкілля: www.saveecobot.com/features/environmental-crimes
6. Військові РФ не дозволяють підгодовувати тварин на Джарилгачі // Суспільне, 16 липня 2022. – Режим доступу: suspilne.media/261175-vijskovi-rf-ne-dozvolaut-pidgodovuvali-tvarin-na-dzarilgaci/
7. Марія Солодовнік. Парк дикої природи на Харківщині, де розводили сайгаків, замінований після окупації // Суспільне, 2 листопада 2022. – Режим доступу: suspilne.media/308062-park-dikoi-prirodi-de-naharkivsvini-rozvodili-sajgakov-zaminovani-pisla-okupacii/
8. Збережемо природно-заповідний фонд України // Верховна Рада України, 9 березня 2022 року. – Режим доступу: www.rada.gov.ua/news/razom/220659.html
9. Олексій Баганець. Кваліфікація воєнних злочинів // LexInform. 12 липня 2022 року. – Режим доступу: lexinform.com.ua/dumka-eksperta/kvalifikatsiya-voennykh-zlochyniv/
10. Кримінальний кодекс України. Стаття 401. Поняття військового злочину. Режим доступу: https://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-401.htm
11. Олександра Матвійчук про збір доказів воєнних злочинів. – Режим доступу: youtu.be/67IYfmAT1J4
12. Андрій Костін, Генеральний прокурор України. Трибунал має відбуватися якнайшвидше: як покарати Росію за злочин агресії та геноцид в Україні // Ліга.net, 14.01.2023. – Режим доступу: surl.li/ezcut
13. <https://warcrimes.gov.ua/>
14. Протокол Берклі. – Режим доступу: surl.li/ewiqc
15. Як журналісти можуть допомогти збирати свідчення воєнних злочинів, 15.02.2023. – Режим доступу: cje.org.ua/news/yak-zhurnalisty-mozhut-dopomohty-zbyraty-svidchennia-voennykh-zlochyniv/
16. Пожежі в заповідних лісах Херсонщини // «Експерт-КР», 4 липня 2022 року. – Режим доступу: youtu.be/W6yUEXUNrT8

17. Про злочини росіян на Херсонщині розповідають мешканці Хрещенівки // «Експерт-КР», 6 листопада 2022 року. – Режим доступу: youtu.be/o7kD0jIou4c

18. Пожежі в заповідних лісах Херсонщини // «Експерт-КР», 4 липня 2022 року. – Режим доступу: youtu.be/W6yUEхUNrT8

19. Як документують екологічні воєнні злочини на Сумщині // «Експерт-КР», 15 січня 2023 року. – Режим доступу: youtu.be/СухоE21kgaU

20. Збитки на 2 трлн гривень і мікропластик в яйцях пінгвінів Антарктиди – наслідки російського екотероризму // Українське радіо, 11.02.2023 р. – Режим доступу: nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100707

Information about the author:

Honchar Olha Mykolaivna,

Lector of the Department of International Relations
State University of Economics and Technology
16, Medichna str., Kryvyi Rih, 50005, Ukraine

**ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ
У ВЧИНЕННІ ІДЕОЛОГІЧНОГО
ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ:
АНАЛІЗ ДОТРИМАННЯ ВИМОГ СТ. 277 КПК**

Гутник А. В.

ВСТУП

Дотримання прав людини та громадянина під час повідомлення про підозру є невід'ємною частиною принципів верховенства права та законності. Підозрюваний повинен мати право на захист, бути повідомленим про свої права та обов'язки, знати у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють тощо. На необхідності дотримання вимог ст. 277 КПК звертає увагу О. Капліна, яка зазначає, що без юридичного оформлення повідомлення про підозру не породжує правових наслідків¹. Г. Муляр, О. Ховпун, Т. Часова зазначають, що дотримання вимог ст. 277 КПК є запобіганням оскаржити таке повідомлення в технічному плані².

Порядок складення і вручення повідомлення про підозру досліджували Ю. Алєнін, О. Атаманов, І. Гловюк, Л. Гуртієва, О. Капліна, С. Кримчук, О. Максименко, О. Татаров, Л. Удалова, О. Фараон, А. Хитра, В. Шкелебай та інші науковці. Проте, лише окремі роботи науковців детально роз'яснюють структуру змісту письмового повідомлення про підозру згідно зі ст. 277 КПК. Здавалося б нічого складного у тому, щоб зазначити анкетні дані особи чи викласти кримінально-правову кваліфікацію діяння, проте, на практиці все виглядає зовсім по-іншому. Особливо, якщо це повідомлення про підозру складається вперше щодо нового кримінального правопорушення.

З 15.03.2022 р. набрала чинності ст. 111-1 КК, яка встановлює кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність, однією із форм якого є ідеологічний та освітньо-культурний колабораціонізм. Відповідно до ч. 3 ст. 111-1 КК ця форма колабораційної діяльності

¹ Капліна О. В. Підозра у кримінальному провадженні: поняття, ознаки, сутність. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 241.

² Муляр Г.В., Ховпун О.С., Часова Т.О. Механізм оскарження повідомлення про підозру як засіб захисту прав підозрюваної особи. *Часопис Київського університету права* 2019 №3. С. 220.

полягає у здійсненні пропаганди та впровадженні стандартів освіти у закладах освіти. Питання доказування ст. 111-1 КК, аналіз рішень суду за цієї статтею здійснювали М. Бондаренко, І. Гловюк, В. Жидков, О. Коваленко, О. Кравчук. Досліджень повідомлень про підозру у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК не проводилось.

Повідомлення про підозру колаборантам-освітянам, які перебувають на окупованій території неможливо вручити особисто. Тому, воно публікується в ЗМІ загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора (далі – Офісу). Одна з новин³ зацікавила нас, та стала приводом для підготовки наукових тез із доказування (ще не опублікована). Під час їх підготовки було виявлено помилки у змісті письмового повідомлення про підозру. Після пошуку інших повідомлень про підозру на сайті Офісу за ч. 3 ст. 111-КК та їх аналізу також було виявлено недотримання ст. 277 КПК. Вказане зумовило мету нашого дослідження: пошук на сайті Офісу повідомлень про підозру особам у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК та аналіз їх змісту на відповідність вимогам ст. 277 КПК.

3 дня набрання законної сили ст. 111-1 КК – 15.03.2022 р. до 17.02.2022 р. (11 місяців і 2 дні) на сайті Офісу опубліковано 8940 повідомлень (894 інтернет-сторінки по 10 повідомлень на кожній сторінці): повісток, повідомлень про початок досудового розслідування, повідомлень про підозру та інших. Серед цих повідомлень ми знайшли 57 повідомлень про підозру, про зміну раніше повідомленої підозри та про нову підозру у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК. Вказати чи це точна кількість усіх повідомлень про підозру на сайті Офісу неможливо, оскільки пошук ускладнений значною кількістю усіх повідомлень та відсутнє зазначення кваліфікації у заголовку повідомлення на веб-сайті.

Загальна інформація: з 57 повідомлень – 52 повідомлення про підозру, 2 повідомлення про зміну раніше повідомленої підозри та 3 повідомлення про зміну раніше повідомленої підозри та нову підозру. Повідомлено про підозру 54 особам. Окремі дані з цих повідомлень відображені у формі таблиці вкінці дослідження (Таблиця 1).

Щодо однієї особи знайдено 2 повідомлення про зміну раніше повідомленої підозри та нову підозру, проте немає першого повідомлення про підозру. Під час пошуків стало відомо, що первинне

³ Вчительки-колаборантки вітали путіна з днем народження. ІА «Вголос»: веб-сайт. URL: https://vgolos.ua/news/vchitelki-kolaborantki-vitali-putina-z-dnem-narodzheniya_1430594.html.

повідомлення про підозру щодо цієї особи було складено 25.04.2022⁴, проте на сайті Офісу ні у цей день, ні тиждень до ні тиждень після цієї дати такого повідомлення немає. Ще один випадок, який доцільно пояснити, це кримінальне провадження, у якому спочатку особі повідомлено про підозру за ч. 5 ст. 111-1 КК, а потім повідомлено про зміну та нову підозру за ч.ч. 3, 5 ст. 111-1 КК⁵. Тому, до таблиці ми внесли дані тільки про повідомлення із зміною та новою підозрою.

На відміну від форми, прийнятої для більшості процесуальних рішень, повідомлення про підозру містить лише дві частини – вступну та описово-мотивувальну⁶. Проаналізуємо дотримання вимог ст. 277 КПК у кожній з цих частин повідомлень про підозру.

1. Аналіз вступної частини повідомлення про підозру

Дата повідомлення про підозру була зазначена у 50 повідомленнях про підозру, у т.ч. одне повідомлення містило явне виправлення дати ручкою⁷. У 7 повідомленнях про підозру дата складення була відсутня⁸.

У 55 повідомленнях про підозру зазначено дані особи, яка здійснює повідомлення про підозру, у 2-анкетні дані було приховано⁹. КПК не передбачає вимоги щодо складання повідомлення про підозру на офіційному бланку установи, проте на фірмовому бланку установи складено 53 повідомлення, решта – 4 складені не на бланку¹⁰.

Зареєстровано кримінальних проваджень (визначено за першою цифрою номеру кримінального провадження) органом Національної поліції – 14, СБУ – 25, прокуратурою – 14. Як слушно зауважує В. Романюк, у законі відсутня заборона на внесення відомостей до ЄРДР у випадку, якщо кримінальне правопорушення не підслідне органу досудового розслідування¹¹. Відповідно до ст. 216 КПК досудове розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК здійснюється слідчими органів безпеки. У проаналізованих

⁴ Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 17.11.2022 у справі № 201/9000/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107710242>.

⁵ Рядок № 7 у Таблиці 1 (Резніков В.В.).

⁶ Фараон О. В. Повідомлення особи про підозру у вчиненні кримінального правопорушення: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. С. 109–110.

⁷ Рядок № 34 у Таблиці 1 (Муршати Р.Ф.).

⁸ Рядки № 15, 27, 28, 35, 36, 37, 51 у Таблиці 1 (Корона Л.О., Толстікова О.В., Макаренко М.В., Останькович І.А., Ткаченко К.І., Муршати Р.Ф., Мирошниченко Є.М.)

⁹ Рядки № 3, 7 у Таблиці 1 (Сорокова В.М., Резніков В.В.).

¹⁰ Рядки № 2, 22, 23, 44 у Таблиці 1 (Деменко І.К., Каравічева Н.О., Шкраміда Н.В., Кривенкова О.Л.).

¹¹ Романюк В.В. Зміна прокурором підслідності: проблеми правозастосування. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 115.

повідомленнях про підозру тільки 35 повідомлень було складено СБУ, 13 складено прокуратурою, а 9 – органами Національної поліції. Проте, з повідомлення про підозру неможливо встановити причини зміни підслідності та проаналізувати їх більш детально.

КПК вимагає тільки 5 обов'язкових пунктів щодо анкетних даних особи, які повинні бути зазначені у повідомленні про підозру: 1) прізвище, ім'я, по батькові; 2) дата народження; 3) місце народження 4) місце проживання; 5) громадянство. Їх порядок викладу є теж не регламентований та довільний.

У всіх 57 повідомленнях про підозру, зміну та нову підозру зазначено прізвище, ім'я, по батькові, дата народження та місце проживання особи, яка повідомляється про підозру. Інші обов'язкові анкетні дані зазначені не у всіх повідомленнях. Так, місце народження особи (назва населеного пункту) зазначено у 55 повідомленнях, зазначено тільки країну (РФ) – у 1 випадку¹² та не зазначено місця народження теж у 1 випадку¹³.

Порядок публікування повідомлень на веб-сайті Офісу затверджений Наказом Офісу № 187 від 07.06.2021¹⁴. Згідно з п. 1.2 Розділу II цього Наказу, прокурор здійснює знеособлення у повістках персональних даних особи, що викликається (окрім прізвища, імені, по батькові, дати народження, населеного пункту та регіону реєстрації або останнього відомого місця проживання, а щодо службової особи – повної назви посади, яку вона обіймала на час вчинення інкримінованого діяння) відповідно до Закону України «Про захист персональних даних». Отже, під час складення письмового повідомлення про підозру слід спочатку зазначити усі дані місця проживання особи, а перед його опублікуванням на сайті Офісу приховати назву вулиці, номер будинку та інші конкретизуючі дані адреси.

Всупереч Закону України «Про захист персональних даних» у 51 повідомленні про підозру наявна повна інформація про місце проживання особи, у 1 повідомленні зазначено тільки область, а інші

¹² Рядок № 51 у Таблиці 1 (Мирошніченко Є.М.).

¹³ Рядок № 3 у Таблиці 1 (Сорокова В.М.).

¹⁴ Про затвердження Порядку організації публікації в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному вебсайті Офісу Генерального прокурора повісток про виклик окремої категорії осіб та відомостей щодо підозрюваних, стосовно яких надано дозвіл на здійснення спеціального досудового розслідування: наказ Офісу Генерального прокурора № 187 від 07.06.2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0187905-21#Text>.

дані приховано¹⁵. Тільки у 5 повідомленнях приховано дані про вулицю, будинок, квартиру¹⁶.

Суб'єктом вчинення діяння, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК є тільки громадянин України, про що зазначено у її диспозиції. Проте, дані щодо громадянства повинні бути обов'язково зазначені у анкетній частині повідомлення. Однак, зазначено про громадянство України у 54 повідомленнях про підозру було, в т.ч. 1 – двічі містило дані про громадянство¹⁷; а у 3 – такі відомості були відсутні¹⁸.

Деякі повідомлення про підозру окрім обов'язкових відомостей, передбачених п. 2 ч. 1 ст. 277 КПК містили також інші дані. Наприклад: дані паспорта громадянина України у 16 випадках, з них тільки у 1 випадку ці дані було приховано; інформація про посаду, яку обіймав до 24.02.2022 – 8 випадків; відомості про освіту – 5 випадків; відомості про статус депутата – 4 випадки; номер облікової картки платника податку – 3 випадки; відомості про сімейний стан – 2 випадки; дані паспорта громадянина України для виїзду закордон – 1 випадок. У 3 повідомленнях про підозру зазначено що особа не є депутатом, у 1 – що не перебуває на «Д» обліках.

У 1 повідомлення про підозру анкетні дані особи, яка повідомлялась про підозру було представлено у вигляді таблиці¹⁹, схожу на анкетну частину протоколу допиту особи. На нашу думку це найкращий варіант оформлення анкетних даних, оскільки особа яка складає повідомлення про підозру чітко розуміє які дані необхідно зазначити та бачить яку інформацію уже внесено, а якої не вистачає. Отже, ризик повторного зазначення даних, або незазначення даних зменшується.

У всіх 57 повідомленнях, які аналізуються, було зазначено номер кримінального провадження. З них, містили дату – 55 повідомлень та відповідно у 2 повідомленнях дата внесення відомостей до ЄРДР була відсутня²⁰. Правову кваліфікацію зазначено у 45 повідомленнях, відповідно не зазначено у 12 повідомленнях.

Аналізуючи п. 4 ч. 1 ст. 112 КПК, який встановлює загальні вимоги до змісту повідомлення, І. Приймак зазначає, що незрозумілим є те, що саме мав на увазі законодавець під «найменуванням» кримінального провадження. Законодавець не вимагає вказувати дату внесення в ЄРДР, правову кваліфікацію кримінального правопорушення, що є не зовсім

¹⁵ Рядок № 3 у Таблиці 1 (Сорокова В.М.).

¹⁶ Рядки № 15, 28, 51, 53, 56 у Таблиці 1 (Корона Л.О., Макаренко М.В., Мирошниченко Є.М., Драб Н.В., Тарасенко С.М.).

¹⁷ Рядок № 55 у Таблиці 1 (Горшколепов В.В.).

¹⁸ Рядки № 20, 32, 42 у Таблиці 1 (Бітюцька О.Л., Дмитрієва Л.М., Волошина Л.А.).

¹⁹ Рядок № 16 у Таблиці 1 (Шеєнко В.І.).

²⁰ Рядки № 32, 44 у Таблиці 1 (Дмитрієва Л.М., Кривенкова О.Л.)

неправильним²¹. Ми погоджуємось з цією позицією та вважаємо що самого номеру кримінального провадження недостатньо. Необхідно також зазначити дату реєстрації кримінального провадження та кримінально-правову кваліфікацію.

Зазвичай після анкетних даних зазначають конкретну форму діяння, яку вчинила особа та частину і статтю КК, яка встановлює кримінальну відповідальність. Тобто типова форма повідомлення про підозру містить спочатку кримінально-правову кваліфікацію, а тоді зміст підозри.

Аналіз повідомлень показує, що у 23 випадках особі інкриміновано дві форми колабораційної діяльності, у 31 випадку – тільки впровадження стандартів освіти країни-агресора, у 3 випадках конкретної форми діяння, яке вчинила особа не зазначено, наявна тільки частина та стаття КК. Проте після викладу фактичних обставин ці 3 повідомлення про підозру розкривали форму ч. 3 ст. 111-1 КК, яка інкримінується особі, з них 2 повідомлення про підозру у вчиненні дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти країни-агресора у закладах освіти, 1 – пропаганда та впровадження стандартів освіти країни-агресора у закладах освіти.

У кримінально-правовій кваліфікації діянь особи, яка знаходиться у вступній частині повідомлення про підозру виявлено багато граматичних і лексичних помилок. Наприклад: «... *підозрюється у здійсненні громадянином України...а також дії громадян України*» (курсив наш – А. В.) та інші²². Такі помилки переважали у випадках, коли особі повідомлялось про підозру одразу за двома формами колабораційної діяльності, що робить речення складним та викликає труднощі у відмінюванні та узгодженні слів між собою.

2. Аналіз описово-мотивувальної частини повідомлення про підозру

Зміст підозри, як окремий елемент був викладений тільки у 3 повідомленнях про підозру²³. У 45 випадках зміст підозри зовсім відсутній у повідомленні про підозру та починається виклад фактичних обставин справи.

У 4 повідомленнях про підозру зазначено «...*виник злочинний умисел направлений на співпрацю з представниками збройних сил РФ, а саме:*

²¹ Приймак І. В. Повідомлення у кримінальному провадженні під час досудового розслідування: дис. ... док. філософ : 081 – Право. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 91–92.

²² Рядки №1,4,38,39, 42 у Таблиці 1 (Ярова О.О., Розумний Д.А., Макарова Н.І., Щеголькова А.А., Волошина Н.А.).

²³ Рядки № 18,41,44 у Таблиці 1 (Кустинський Я.М., Гурська Н.М., Кривенкова О.Л.).

проведенні діяльності, спрямованої на впровадження стандартів освіти держави-агресора ...»²⁴(курсив наш – А. В). Ця інформація зазначена у однаковій формі та частково нагадує зміст підозри. Усі ці повідомлення про підозру були складені СБУ та ВСП ГУНП у Харківській області за погодженням Харківської обласної прокуратури та Куп'янської окружної прокуратури (Харківська область) відповідно.

Схоже формулювання використано у 3 повідомленнях про підозру, які складені слідчими СУ ГУНП в Донецькій області. У них до попередньо цитованого абзацу додано рядки наступного змісту «...в умовах, коли Український народ героїчно протистойть російському агресору... зрадила українській державі та всьому Українському народові...»²⁵ (курсив наш – А. В).

У 2 повідомленнях про підозру замість змісту підозри використано вищезазначений абзац про зраду державі. Ці повідомлення складено або погоджено прокурорами Донецької обласної прокуратури. Проте, у остаточній версії повідомлення про підозру (після зміни повідомлення про зміну та нову підозру) у 1 повідомленні про підозру цей абзац було видалено²⁶.

Отже, в межах певної установи різних рівнів використовуються типові шаблони повідомлення про підозру. Така практика є звичною. Після складення першого повідомлення про підозру його можна використовувати як шаблон під час складання наступних повідомлень про підозру за цієї частиною статті. Проте, такі типові шаблони не завжди складені відповідно до вимог КПК, так як і у проаналізованих 7 випадках, у яких наявні два абзаци про виникнення злочинного умислу та героїзм народу, проте відсутній зміст підозри, передбачений п. 4 ч. 1 ст. 277 КПК.

Ми не погоджуємось з думкою О. Фараон, яка ототожнює зміст підозри та фактичні обставини справи²⁷. Вважаємо, що зміст підозри повинен бути коротким, містити дані про прізвище, ім'я та по батькові особи, дату, час, місце вчинення кримінального правопорушення та форму діяння. Зміст підозри, який був зазначений лише у 3 повідомленнях про підозру відповідав цим вимогам, був чітким та максимально стислим.

²⁴ Рядки № 3, 20, 21, 24 у Таблиці 1 (Сорокова В.М., Бітюцька О.Л., Святцева Т.В., Гонта В.О.).

²⁵ Рядки № 5, 6, 33 у Таблиці 1 (Сиволап Л.А., Семкова Л.В., Присяжний А.Г.).

²⁶ Рядки № 8, 9, 12 у Таблиці 1 (Аксьоненко Л.В., Павлишин М.В., Аксьоненко Л.В.).

²⁷ Фараон О. В. Повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. С. 112.

Виклад фактичних обставин у проаналізованих 57 повідомленнях про підозру ми умовно поділимо на 3 частини: (1) опис хронологічних подій та нормативно-правових актів, які підтверджують воєнний стан та окупацію; (2) опис діянь особи, які підпадають під одну з форм колабораційної діяльності за даною частиною статті; (3) кримінально-правова кваліфікація діяння особи. Проаналізуємо кожен із цих частин.

Перша частина фактичних обставин у більшості аналізованих повідомлень про підозру є об'ємною, викладається у вигляді опису міжнародних нормативно-правових актів, Конституції України, прийнятих Законів України і т.д. Так, ця частина містить типову інформацію, яка ідентична у деяких повідомленнях про підозру. Залежно від використаного шаблону опису хронологічних подій та нормативно-правових актів, які підтверджують воєнний стан та окупацію можна виділити 4 групи: (1) скорочений; (2) із згадками про статут та Генеральну Асамблею ООН; (3) із згадками про доктрину «Герасимова»; (4) змішані.

1. Скорочений виклад фактичних обставин був здійснений у 19 повідомленнях про підозру. Опис подій, нормативно-правових актів у цих повідомленнях однаковий або схожий та складається з наступного: перелічування нормативно-правових актів, якими гарантується цілісність, суверенітет і незалежність України; перелічування міжнародно-правових актів, які порушено; інформація про вторгнення військових з РФ 24.02.2022 та окупацію окремих областей; зазначення указу Президента України «Про введення воєнного стану України» та усіх указів про продовження воєнного стану; інформація про окупацію області чи населеного пункту та створення окупаційної адміністрації. Вказані повідомлення про підозру складені різними установами та певної закономірності не прослідковується.

2. Використано згадки про статут та Генеральну Асамблею ООН у 18 повідомленнях про підозру. Виклад фактичних обставин починається з дати набуття чинності статуту ООН. Далі інформація про статут та норм Декларації Генеральної Асамблеї ООН; дата схвалення Акту проголошення незалежності України; виклад преамбули Декларації про державний суверенітет України, статей Конституції України, пунктів Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї; перелічування міжнародно-правових актів, які порушено; підписання договорів про дружбу між президентом РФ та керівниками «ЛНР» і «ДНР»; інформація про вторгнення військових РФ 24.02.2022 та окупацію окремих областей; інформація про введення воєнного стану в Україні; інформація про окупацію області чи населеного пункту. З 18 повідомлень про підозру 16

складені слідчими ГУ СБУ в Донецькій та Луганській областях, а 2 – слідчими Мелітопольського РУП ГУНП в Запорізькій області.

3. Зазначено про доктрину «Герасимова» у 10 повідомленнях про підозру. Виклад фактичних обставин у цих повідомленнях починається з дати схвалення Акту проголошення незалежності України. Далі: виклад статей Конституції України; інформація про виникнення у представників влади РФ злочинного умислу у 2013 р. на порушення суверенітету України; відомості про розроблення плану, який пов'язаний з анексією АР Крим та проведенням референдумів; інформація про виступ начальника ГШ ЗС РФ Герасимова («доктрина Герасимова»); інформація про розпалювання національної ворожнечі; відомості про початок війни з анексії АР Крим; відомості про збройну агресію РФ у 2014 та проголошення «ДНР» чи «ЛНР»; відомості про законодавче визнання окупованих територій; інформація про мобілізацію громадян України на території Донецької області 19.02.2022 р.; перелічування міжнародно-правових актів, які порушено; інформація про вторгнення військових РФ 24.02.2022 та окупацію окремих областей; інформація про введення воєнного стану в Україні; інформація про окупацію області чи населеного пункту. Усі повідомлення про підозру було складено прокурорами та слідчими за погодженням з прокуратурою Донецької обласної прокуратури.

4. Змішаний виклад фактичних даних це використання окремих абзаців з вищезазначених типових шаблонів у іншій послідовності та/або додавання додаткової інформації про нормативно-правові акти чи історичні події. Так, між собою було схожих 6 повідомлень про підозру, вони містили фактичні дані схожі до тих, у яких є згадки про ООН, проте у них більше розкрито зміст Резолюції Генеральної Асамблеї ООН²⁸. Ці повідомлення про підозру складені або погоджені прокурорами Херсонської обласної прокуратури. Також схожі на цю групу, але з більшим викладенням статей Резолюції Генеральної Асамблеї ООН – 2 повідомлення про підозру²⁹, які складені слідчими УСБУ в Херсонській області. У 1 повідомленні про підозру поєднано шаблони із згадками про статут ООН та про «доктрину Герасимова»³⁰. Відмінне від інших є повідомлення про підозру, яке не було схоже на типові шаблони, проте також містило виклад статей з Конституції та міжнародно-правових актів³¹.

Чи потрібен такий масив інформації про Статут ООН, статті з Конституції України, «доктрину Герасимова» у повідомленні про підозру? На нашу думку, загальновідомі факти про хронологію подій

²⁸ Рядки № 17, 34, 35, 37, 49, 50 у Таблиці 1 (Останькович І.А., Муршати Р.Ф., Останькович І.А., Муршати Р.Ф., Івченко М.Г., Соколов П.А.).

²⁹ Рядки № 10, 47 у Таблиці 1 (Круглий Д.Г., Захаров С.О.).

³⁰ Рядок № 15 у Таблиці 1 (Корона Л.О.).

³¹ Рядок № 32 у Таблиці 1 (Дмитрієва Л.М.).

війни та порушення керівництвом РФ міжнародних норм і Конституції України не впливають на повідомлення про підозру та не роблять її більш ґрунтовною. Ця інформація перенавантажує повідомлення про підозру, робить його складним та незрозумілим для особи, яка повідомляється про підозру.

Вважаємо що перша частина викладу фактичних обставин повинна містити тільки відомості про початок окупації населеного пункту (дата, закон, який встановлює визнання території окупованою тощо) та створення окупаційної адміністрації на цій території, призначення керівника відділу освіти, якщо такі дані відомі.

Друга частина викладу фактичних обставин у аналізованих повідомленнях про підозру переважно займає декілька абзаців. Звісно є повідомлення про підозру у яких діяння особи кваліфіковано за декількома частинами статей КК – 9 випадків, чи є декілька злочинних епізодів. У такому випадку у повідомленні про підозру слідчий чи прокурор повинен описати кожен з них із зазначенням дати, місця та інших важливих обставин.

Третя частина підсумовує фактичні дані та дублює кримінально-правову кваліфікацію діяння особи. За аналогією з помилками, які були виявлені під час аналізу кримінально-правової кваліфікації у вступній частині повідомлення про підозру, дана частина фактичних обставин справи також часто містила граматичні і лексичні помилки. Також в 1 повідомленні про підозру було зазначено «в *учбовому закладі*» замість «в *закладі освіти*»³². Ще в 1 повідомленні зазначено «...*підозрюється у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, кваліфікуючими ознаками якого є: дії громадянина України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти*»³³ (курсив наш – А. В). Що звісно є помилкою. У 2 повідомленнях про підозру у цій частині допущено описку та замість «ч. 3 ст. 111-1 КК» зазначено «ч. 3 ст. 111-2 КК» (курсив наш – А. В). У повідомленні про зміну та нову підозру ці помилки виправлено³⁴. У цих випадках помилки було допущено тільки в описово-мотивувальній частині повідомлення про підозру.

У проаналізованих 55 повідомленнях про підозру одразу після викладу фактичних обставин наявний підпис слідчого та/або прокурора, та тільки у 2 повідомленнях³⁵ підписи були зазначені після прав підозрюваного, визначених у КПК. На 2 повідомленнях про підозру біля посад наявні підписи, проте анкетні дані слідчого та/або прокурора було приховано³⁶.

³² Рядок № 22 у Таблиці 1 (Каравічева Н.О.).

³³ Рядок № 50 у Таблиці 1 (Соколов П.А.).

³⁴ Рядки № 35, 37 у Таблиці 1 (Останькович І.А., Муршати Р.Ф).

³⁵ Рядки № 1, 45 у Таблиці 1 (Ярова О.О., Копанева Н.Г.)

³⁶ Рядки № 3, 7 у Таблиці 1 (Сорокова В.М., Резніков В.В.)

Різна практика навіть щодо зазначення прав підозрюваного. Так, у 20 випадках зазначено права, передбачені Конституцією України та КПК, у 30 – лише права за КПК. У 3 повідомленнях права підозрюваного не було проскановано до кінця і можна було прочитати лише частину, яка залишалась на сторінці (з них 2 повідомлення починались з прав, які передбачені Конституцією, а в 1 – з тих, які передбачені КПК) та у 4 випадках цієї частини у повідомленні про підозру не було зовсім.

Наявність підпису слідчого та/або прокурора одразу після викладу фактичних обставин, незазначення прав підозрюваного як логічного продовження змісту повідомлення про підозру, несканування їх під час сканування підозри підтверджує, що слідчі та прокурори не вважають права підозрюваного обов'язковим елементом підозри, а скоріше розглядають їх як самостійний або окремий документ. На це також вказують випадки, коли права підозрюваного зазначають з нової сторінки після попередніх елементів повідомлення про підозру.

ВИСНОВКИ

За результатами власного дослідження знайдено 57 повідомлень про підозру, зміну раніше повідомленої підозри та нову підозру у вчиненні особою кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК. Проаналізовано вступні та описово-мотивувальні частини письмових повідомлень про підозру.

У вступній частині письмових повідомлень про підозру виявлено численні порушення ст. 277 КПК: приховування анкетних даних особи, яка здійснює повідомлення про підозру; невідображення місця народження та громадянства особи; граматичні та лексичні помилки тощо. Виявлено порушення Закону України «Про захист персональних даних» під час публікування повідомлень про підозру на сайті Офісу, а саме оприлюднення персональних даних підозрюваних (детальне місце проживання, дані паспорту громадянина України та паспорта для виїзду закордон, обліковий номер картки платника податків та ін.). Позитивно оцінено практику викладу анкетних даних у вигляді таблиці (такий виклад анкетних даних був здійснений у 1 повідомленні про підозру) що дасть можливість не забути про дані, які мають бути обов'язково зазначені. Підтримано позицію науковців що, окрім найменування (номера) кримінального провадження доцільно зазначати дату та кримінально-правову кваліфікацію.

Під час аналізу описово-мотивувальної частини виявлено відсутність змісту підозри; лексичні та граматичні помилки; відсутність прав підозрюваного як складової повідомлення про підозру. Звернуто увагу на перевантаження фактичних обставин хронологічними та історичними даними, які відбувались в Україні та світі. Внаслідок цього повідомлення про підозру може бути незрозумілим особі, яка повідомляється про

підозру, воно не відповідає вимогам стислості, обґрунтованості, які ставляться для даного виду повідомлень.

Проведений аналіз підтверджує використання слідчими та прокурорами типових шаблонів повідомлення про підозру, які не відповідають вимогам ст. 277 КПК. З 57 повідомлень про підозру тільки 2³⁷ мали усі структурні елементи відповідно до ст. 277 КПК, проте вони містили неприховані дані підозрюваних усупереч Закону України «Про захист персональних даних». Таким чином, вважаємо, що існує неякісне складення повідомлень про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 111 КК, що може спричинити їх оскарження та ускладнення досудового розслідування.

АНОТАЦІЯ

Дотримання вимог ст. 277 КПК під час складення повідомлення про підозру забезпечує настання правових наслідків та може запобігти її оскарженню з формальних підстав. У дослідженні проаналізовано опубліковані на сайті Офісу Генерального прокурора повідомлення про підозру особам у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, а саме колабораційної діяльності у закладах освіти.

Встановлено, що зазвичай використовують типові шаблони під час написання повідомлення про підозру. Однак, ні вступна ні описово-мотивувальна частини письмового повідомлення про підозру переважно не відповідають вимогам ст. 277 КПК. Виявлено порушення Закону України «Про захист персональних даних», а саме оприлюднення даних особи, які повинні бути приховані під час їх опублікування на веб-сайті. Серед недоліків у письмовому повідомленні про підозру відсутність певних елементів повідомлення про підозру (громадянства, змісту підозри та ін.), помилки під час складення речень (лексичні, граматичні) тощо. Встановлено обтяження викладу фактичних даних інформацією про порушення суверенітету України, викладом статей нормативно-правових актів. Вказане ускладнює сприйняття та розуміння повідомлення про підозру особою, яка повідомляється про підозру, суперечить вимогам обґрунтованості та стислості. Запропоновано використовувати виклад анкетних даних особи, яка повідомляється про підозру у вигляді таблиці та відомості про дату і кримінально-правову кваліфікації при зазначенні найменування кримінального провадження.

³⁷ Рядки №18, 44 у Таблиці 1 (Кустинський Я.М., Кривенкова О.Л.).

Таблиця 1

№	Вид	Дата повідомлення про	Фірмаційний банків	Орган, який повідомив про підозру	№ ЄДРПР і дата	Кваліфікація	Прізвище, ім'я та по батькові особи, які повідомлено	Тривалістю	Призначено адресу	Додаткові анкети дані	форма козав у зміст	Наявність змісту	Тип швидкою, книги використано у факт	клас	права	Посилання на виправлення
1	п	24.06 2022	+	ГУ СБУ в Дон. та Луган. обл.	№42022132600000029 вид 04.04.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Ярова Ольга Олександрівна	+	-	+	п+в	-	скорооч.	кпк	9	
2	п	14.07 2022	-	Каховська округ. прок. Херс. обл.	№420222232190000092 вид 14.05.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Демченко Ігор Костянтинович	+	-	+	п+в	-	скорооч.	-	10	
3	п	14.07 2022	+	СБУ у Харк. обл.	№22022200000001257 вид 12.05.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Сорокова Віра Михайлівна	+	+	+	п+в	-	скорооч.	кпк	11	
4	п	01.08 2022	+	Сватівська округ. прок. Луг. обл.	№420221325900000022 вид 13.04.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Розуничий Дмитро Анатолійович	+	-	+	п+в	-	скорооч.	кпк	12	
5	п	10.08 2022	+	ВРОТЗ СУ ГУНП в Дон. обл.	№120220500000000610 вид 30.06.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Сиволод Лариса Анатолівна	+	-	+	п+в	-	доктр.	кпк	13	
6	п	11.08 2022	+	ВРОТЗ СУ ГУНП в Дон. обл.	№120220500000000610 вид 30.06.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Семкова Лія Віталіївна	+	-	+	п+в	-	доктр.	кпк	14	
7	з	21.09 2022	+	Каховська округ. прок. Херс. обл.	№420222321900000118 вид 04.07.2022	ч.ч.3,5 ст.111-1 КК	Резников Володимир Володимирович	+	-	+	-	-	скорооч.	-	15	
8	з	23.09 2022	+	ГУ СБ в Дон. та Луган. обл.	№120220500000000370 вид 13.04.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Аксеньченко Людмила Вікторівна	+	-	+	п+в	-	доктр.	К+ кпк	16	
9	п	11.10 2022	+	Дон. обласна прок.	№120220500000000625 вид 06.07.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Павличенко Михайло Володимирович	+	-	+	в	-	доктр.	кпк	17	
10	п	15.10 2022	+	УСБУ у Херс. обл.	№12022230000001868 вид 21.06.2022	ч.3 ст.111- 1 КК, ч.1 ст.117-2 КК	Крутий Дмитро Ігорівнович	+	-	+	в	-	зміш.	кпк	18	

11	п	21.10.2022	+	ГУ СБУ в Дон- та Луган. обл.	№22022130000000496 від 21.09.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Малишенко Віра Анатоліївна	+	-	+	п+в	-	скороч.	кпк	19
12	з	25.10.2022	+	ГУ СБ в Дон- та Луган. обл.	№12022050000000370 від 13.04.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Аксоненко Людмила Вікторівна	+	-	+	п+в	-	оон	К+ кпк	20
13	п	26.10.2022	+	ГУ СБ в Дон- та Луган. обл.	№22022050000004464 від 07.09.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Головд Володимир Миколайович	+	-	+	в	-	оон	К+ кпк	21
14	п	27.10.2022	+	ГУ СБУ в Дон- та Луган. обл.	№22022050000004356 від 05.09.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Сорочин Олена Миколаївна	+	-	+	в	-	оон	К+ кпк	22
15	п	Лист 2022	+	ВРОТЗ СУ ГУНП в Дон. обл.	№12022050000000626 від 07.07.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Корона Людмила Олександрівна	+	-	+	п+в	-	зміш.	кпк	23
16	п	08.11.2022	+	СБУ у Харк. обл.	№22022220000003076 від 01.10.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Шестко Віктор Іванович	+	-	-	-	-	скороч.	кпк	24
17	п	09.11.2022	+	Херс. обласна прок.	№42022232090000159 від 30.08.2022	ч. 1 ст. 111-2 КК, ч. 3 ст. 111-1 КК	Осташкович Глія Андріївнич	+	-	+	в	-	зміш.	кпк	25
18	п	10.11.2022	+	УСБУ в Зап. обл.	№22022080000001490 від 16.08.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Кустинський Ярослав Миколайович	+	-	+	в	+	скороч.	кпк	26
19	п	12.11.2022	+	ГУ СБУ в Дон- та Луган. обл.	№22022050000004463 від 07.09.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Пашова Ольга Леонідівна	+	-	+	п+в	-	оон	К+ кпк	27
20	п	22.11.2022	+	СБУ у Харк. обл.	№22022220000003335 від 09.11.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Бігюшак Олена Леонідівна	-	-	-	в	-	скороч.	кпк	28
21	п	22.11.2022	+	СБУ у Харк. обл.	№2202222000002499 від 26.07.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Святлова Тетяна Віталіївна	+	-	-	в	-	скороч.	кпк	29
22	п	23.11.2022	-	Мештоп. РУП ГУНП в Зап. обл.	№12022082140000633 від 21.09.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Каравцева Наталія Олександрівна	+	-	+	в	-	оон	К+ кпк	30

23	п	23.11.2022	-	Мелітоп. РУП ГУНП в Зап. обл.	№12022082140000649 від 26.09.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Шкрамідя Наталія Василівна	+ - +	-	В	-	ооо	к*к пк	31
24	п	30.11.2022	+	ВСП ГУНП в Харк. обл.	№12022221100000742 від 09.10.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Гонга Валентина Олександрівна	+ - +	-	В	-	скорооч.	кпк	32
25	п	30.11.2022	+	ГУ СБ в Дон. та Луг. обл.	№42022132580000114 від 25.08.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Кіченко Олена Анатоліївна	+ - +	-	В	-	ооо	кпк	33
26	п	30.11.2022	+	ГУ СБ в Дон. та Луг. обл.	№42022050000000267 від 07.09.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Кузьменко Світлана Володимирівна	+ - +	-	В	-	ооо	-	34
27	п	Груд. 2022	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№220220500000005930 від 19.10.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Толстікова Олена Володимирівна	+ - +	-	п+в	-	ооо	к*к пк	35
28	п	Груд. 2022	+	ГУ СБ в Дон. та Луг. обл.	№12022050000000745 від 07.09.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Макаренко Марина Василівна	+ - +	-	п+в	-	доктр.	к*к пк	36
29	п	09.12. 2022	+	Луганська область прок.	№22022130000000491 від 20.09.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Зрякаєва Тетяна Василівна	+ - +	-	п+в	-	скорооч.	кпк	37
30	п	09.12. 2022	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№220220500000005184 від 29.09.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Лазаревська Юліана Артурівна	+ - +	-	п+в	-	ооо	кпк	38
31	п	15.12. 2022	+	ГУ СБ в Дон. та Луг. обл.	№220220500000004499 від 08.09.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Ізотова Юлія Олександрівна	+ - +	-	В	-	ооо	к*к пк	39
32	п	20.12. 2022	+	УСБУ у Волинській обл.	№220220300000000199	ч. 3 ст. 111-1 КК	Дмитрієва Людмила Михайлівна	- - -	-	п+в	-	зміщ.	кпк	40
33	п	27.12. 2022	+	СУ ГУНП в Дон. обл.	№120220500000000616 від 30.06.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Присяжний Андрій Григорович	+ - +	-	-	-	доктр.	- кпк	41
34	п	29.12. 2022	+	Херс. область прок.	№42022232010000261 від 22.08.2022	ч.1 ст.111- 2 КК, ч.3 ст.111-1 КК	Муришні Райса Федорівна	+ - +	-	В	-	зміщ.	кпк	42

35	з	2023	+	Херс. обл.областна прок.	№4202222320900000159 від 30.08.2022	ч. 1 ст.111-2 КК, ч.3 ст.111-1 КК	Остапківич Глія Андрійович	+	-	+	В	-	зміш.	кпк	43
36	п	Січ 2023	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№22022050000003686 від 19.08.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Ткаченко Катерина Ігорівна	+	-	++	п+в	-	оон	к+к пк	44
37	з	Січ 2023	+	Херс. обл.областна прок.	№42022232010000261 від 22.08.2022	ч.1 ст.111-2 КК, ч.3 ст.111-1 КК	Мушинаті Раїса Федорівна	+	-	+	В	-	зміш.	кпк	45
38	п	05.01 2023	+	Шастинська окруж. прок. Луг. обл.	№42022132600000104 від 09.11.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Міксерова Наталія Іванівна	+	-	+	п+в	-	скороч.	кпк	46
39	п	05.01 2023	+	Шастинська окруж. прок. Луг. обл.	№42022132600000049 від 14.04.2023	ч. 3 ст. 111-1 КК	Щегольцова Антоніна Анатоліївна	+	-	+	п+в	-	скороч.	кпк	47
40	п	06.01 2023	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№22022050000006917 від 06.12.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Здравков Сергій Георгійович	+	-	+	п+в	-	оон	к+к пк	48
41	п	12.01 2023	+	Запорізька обл.областна прок.	№22022080000001490 від 16.08.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Гурьєва Ірина Миколаївна	+	-	+	В	+	скороч.	-	49
42	п	13.01 2023	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№22022050000004460 від 07.09.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Волошина Надія Анатоліївна	-	-	+	п+в	-	докстр.	к+к пк	50
43	п	13.01 2023	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№22022050000005957 від 20.10.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Рибіна Людмила Василівна	+	-	+	В	-	оон	к+к пк	51
44	п	17.01 2023	-	УСБУ в Ів.-Фр. обл.	№22022090000001188	ч. 3 ст. 111-1 КК	Кришківська Оксана Леонідівна	+	-	+	п+в	+	скороч.	кпк	52
45	п	19.01 2023	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№22022130000000493 від 21.09.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Копицька Наталія Геннадіївна	+	-	+	В	-	скороч.	кпк	53
46	п	24.01 2023	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№42022050000000505 від 11.10.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Аракевич Ірина Тарасівна	+	-	+	В	-	оон	к+к пк	54

47	п	27.01.2023	+	УСБУ у Херс. обл.	№2202230000000301 від 08.08.2022	ч.3 ст.111-1 КК ч.1 ст.111-2 КК	Захаров Сергій Олександрович	+	-	+	в	-	зміш.	кпк	55
48	п	30.01.2023	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№22022050000004192 від 31.08.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Березіна Ольга Олександрівна	+	-	+	в	-	доктр.	к+к пк	56
49	п	31.01.2023	+	СУ ГУНП в Херс. обл.	№42022232010000264 від 25.08.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Івченко Максим Геннадійович	+	-	+	в	-	зміш.	кпк	57
50	п	31.01.2023	+	СУ ГУНП в Херс. обл.	№12022230000002855 від 13.08.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Соколов Павло Анатолійович	+	-	+	в	-	зміш.	кпк	58
51	п	Лют. 2023	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№12022050000000829 від 11.10.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Мирошніченко Євгенія Миколаївна	+	+	-	в	-	оон	к+к пк	59
52	п	07.02.2023	+	Луганська обласна прож.	№42022132600000026 від 04.04.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Кішкінова Ольга Михайлівна	+	-	+	в	-	скороч.	кпк	60
53	п	10.02.2023	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№12022052770003339 від 11.11.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Драб Наталя Василівна	+	+	-	в	-	доктр.	к+к пк	61
54	п	10.02.2023	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№22022050000006812 від 30.11.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Логутова Тамара Григорівна	+	-	+	в	-	оон	к+к пк	62
55	п	11.02.2023	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№2202213000000709 від 28.11.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Горішколев Віктор Валентинович	+	-	-	п+в	-	скороч.	кпк	63
56	п	16.02.2023	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№12022052770003397 від 25.11.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Тарасенко Світлана Миколаївна	+	+	-	в	-	доктр.	к+к пк	64
57	п	17.02.2023	+	ГУ СБУ в Дон. та Луг. обл.	№42022050000000266 від 07.09.2022	ч. 3 ст. 111-1 КК	Сорокіна Ірина Іванівна	+	-	+	в	-	оон	-	65

Умовні позначення у Таблиці 1:

Стовбець «вид» – «п» – повідомлення про підозру; «з» – повідомлення про зміну підозру та повідомлення про зміну підозри та нову підозру.

Стовбець «Фірмовий бланк» – «+» повідомлення про підозру складено на бланку установи; «-» – повідомлення про підозру складено не на бланку установи.

Стовбець «Громадянство» – «+» зазначено громадянство України; «-» – не зазначено громадянства.

Стовбець «Приховано адресу» – «+» адресу приховано; «-» адресу не приховано.

Стовбець «Додаткові анкетні дані» – «+» наявні інші дані особи, окрім передбачених ст. 277 КПК; «-» відсутні інші дані особи.

Стовбець «Форма колабораційної діяльності» – «п+в» особі інкриміновано пропаганду та впровадження стандартів освіти у закладах освіти; «в» особі інкриміновано тільки впровадження; «-» форма колабораційної діяльності у вступній частині не зазначена.

Стовбець «Наявність змісту» – «+» чітко відокремлений зміст; «-» змісту немає, а починаються фактичні обставини справи.

Стовбець «Тип шаблону, який використано у факт. обставинах» – «скороч.» – скорочений; «оон» – із згадками про статут та Генеральну Асамблею ООН; «доктр.» – із згадками про доктрину «Герасимова»; «зміш» – змішані.

Стовбець «Права» – «К+кпк» – зазначено права підозрюваного, передбачені Конституцією та КПК; «кпк» – зазначено права підозрюваного, відповідно до КПК.

Література

1. Капліна О. В. Підозра у кримінальному провадженні: поняття, ознаки, сутність. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 238–242.

2. Муляр Г. В., Ховпун О. С., Часова Т. О. Механізм оскарження повідомлення про підозру як засіб захисту прав підозрюваної особи. *Часопис Київського університету права*. 2019 №3. С. 228–233. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2019.39.

3. Вчительки-колаборантки вітали путіна з днем народження. ІА «Вголос»: *веб-сайт*. URL: https://vgolos.ua/news/vchitelki-kolaborantki-vitali-putina-z-dnem-narodzhennya_1430594.html (21.02.2023).

4. Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 17.11.2022 у справі № 201/9000/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107710242> (21.02.2023).

5. Фараон О. В. Повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 248 с. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/1442/1/faraon_dis.pdf.

6. Романюк В. В. Зміна прокурором підслідності: проблеми правозастосування. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 107–120. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.10>.

7. Про затвердження Порядку організації публікації в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора повісток про виклик окремої категорії осіб та відомостей щодо підозрюваних, стосовно яких надано дозвіл на здійснення спеціального досудового розслідування: наказ Офісу Генерального прокурора № 187 від 07.06.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0187905-21#Text> (21.02.2023).

8. Приймак І. В. Повідомлення у кримінальному провадженні під час досудового розслідування: дис. ... док. філософ : 081 – Право. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 266 с.

9. Повідомлення про підозру Яровій О.О. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistki-pro-viklik-yarova-oo-na-01072022-04072022-05072022> (21.02.2023).

10. Повідомлення про підозру Деменку І.К. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-demenku-ik-ta-povistka-pro-viklik-demenka-ik-na-18072022-21072022-25072022> (21.02.2023).

11. Повідомлення про підозру Сороковій В.М. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-sorokovii-vm> (21.02.2023).

12. Повідомлення про підозру Розумному Д.А. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistki-pro-viklik-rozumnii-da-na-09082022-10082022-11082022> (21.02.2023).

13. Повідомлення про підозру Сиволап Л.А. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistki-pro-viklik-sivolap-la-na-16082022-17082022-18082022> (21.02.2023).

14. Повідомлення про підозру Семковій Л.В. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistki-pro-viklik-semkovoyi-lv-na-17082022-18082022-19082022> (21.02.2023).

15. Повідомлення про зміну раніше повідомленої підозри та повідомлення про нову підозру Резнікову В.В. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-zminu-ranise-povidmlenoyi-pidozri-ta-povidomlennya-pro-novu-pidozru-rjeznikovu-vv> (21.02.2023).

16. Повідомлення про підозру Аксьоненко Л.В. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povistka-pro-viklik-aksyonenko-lv-na-27092022-28092022-29092022> (21.02.2023).

17. Повідомлення про підозру Павлишину М.В. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistki-pro-viklik-pavlisina-mv-na-17102022-18102022-19102022> (21.02.2023).

18. Повідомлення про підозру Круглому Д.Г. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-kruglomu-dg> (21.02.2023).

19. Повідомлення про підозру Малищенко В.А. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-malishhenko-va-ta-povistka-pro-viklik-na-25102022-26102022-27102022> (21.02.2023).

20. Повідомлення про підозру Аксьоненко Л.В. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-aksyonenko-lv-na-30102022-31102022-01112022> (21.02.2023).

21. Повідомлення про підозру Голояда В.М. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-goloyada-vm-na-31102022-01112022-02112022> (21.02.2023).

22. Повідомлення про підозру Сорочан О.М. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-sorocan-om-na-31102022-01112022-02112022> (21.02.2023).

23. Повідомлення про підозру Корони Л.О. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-koroni-lo-na-08122022-09122022-10122022> (21.02.2023).

24. Повідомлення про підозру Шеєнко В.І. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-sejenko-vi-ta-povistki-pro-viklik-na-28112022-29112022-ta-30112022> (21.02.2023).

25. Повідомлення про підозру Останьковичу І.А. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ostankovичu-ia> (21.02.2023).

26. Повідомлення про підозру Кустинського Я.М. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistki-pro-viklik-kustinskogo-yam-na-23112022-24112022> (21.02.2023).

27. Повідомлення про підозру Папазовій О.Л. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-parazovii-ol> (21.02.2023).

28. Повідомлення про підозру Бітюцькій О.Л. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/>

povidomlennya-pro-pidozru-bityuckii-ol-ta-povistka-pro-viklik-na-28112022-29112022-ta-30112022 (21.02.2023).

29. Повідомлення про підозру Святцевій Т.В. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-svyatcevii-tv-ta-poviska-pro-viklik-na-28112022-29112022-ta-30112022> (21.02.2023).

30. Повідомлення про підозру Каравічевій Н.О. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistki-pro-viklik-karavicevoyi-no-na-29112022-30112022> (21.02.2023).

31. Повідомлення про підозру Шкраміді Н.В. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistki-pro-viklik-skramida-nv-na-29112022-30112022> (21.02.2023).

32. Повідомлення про підозру Гонті В.О. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-gonti-vo-povistki-pro-viklik-na-051222-061222-ta-071222-2> (21.02.2023).

33. Повідомлення про підозру Кіченко О.А. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-kichenko-oa-ta-povistka-pro-viklik-na-05122022-06122022-07122022> (21.02.2023).

34. Повідомлення про підозру та повістка про виклик Кузьменко С.В. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennnya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-kuzmenko-sv-na-05122022-06122022-07122022> (21.02.2023).

35. Повідомлення про підозру Толстіковій О.В. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-tolstikovoyi-ov-na-07122022-08122022-09122022> (21.02.2023).

36. Повідомлення про підозру Макаренко М.В. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-makarenko-mv-na-13122022-14122022-15122022> (21.02.2023).

37. Повідомлення про підозру Зражачевій Т.В. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-zrazajevii-tv-ta-povistka-pro-viklik-na-17122022-19122022-20122022> (21.02.2023).

38. Повідомлення про підозру Лазоревській Ю.А. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-lazorevskoyi-yua-na-14122022-15122022-16122022> (21.02.2023).

39. Повідомлення про підозру Ізотовій Ю.О. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/>

povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-izotovoyi-yuo-na-15122022-18122022-19122022-20122022 (21.02.2023).

40. Повідомлення про підозру Дмитрієвій Л.М. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-dmitrijevi-lm> (21.02.2023).

41. Повідомлення про підозру Присяжному А.Г. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistki-pro-viklik-prisyaznogo-ag-na-03012023-04012023-05012023> (21.02.2023).

42. Повідомлення про підозру Муршаті Р.Ф. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-pidozryuvanii-mursati-rayisi-fedorivni-ta-povistka-pro-viklik-na-02012023-05012023-06012023> (21.02.2023).

43. Повідомлення про зміну підозри особі у вчиненні кримінального правопорушення стосовно Останьковича І.А. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-zminu-pidozri-osobi-u-vcinenni-kriminalnogo-pravoporusennya-stosovno-ostankovica-ia-ta-povistka-pro-viklik-ostankovica-ia-na-09012023-12012023-13012023> (21.02.2023).

44. Повідомлення про підозру Ткаченко О.І. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-tkacenko-oi-na-21012023-22012023-23012023> (21.02.2023).

45. Повідомлення про зміну підозри особі у вчиненні кримінального правопорушення стосовно Муршаті Р.Ф. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-zminu-pidozri-osobi-u-vcinenni-kriminalnogo-pravoporusennya-stosovno-mursati-rf-ta-povistka-pro-viklik-mursati-rf-na-05012023-09012023-10012023> (21.02.2023).

46. Повідомлення про підозру Макаровій Н.І. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-makarovii-ni-ta-povistka-pro-viklik-na-09012023-10012023-11012023> (21.02.2023).

47. Повідомлення про підозру Щегольковій А.А. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-shhegolkovii-aa-ta-povistka-pro-viklik-na-09012023-10012023-11012023> (21.02.2023).

48. Повідомлення про підозру Здравкова С.Г. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-zdravkova-sg-na-09012023-10012023-11012023> (21.02.2023).

49. Повідомлення про підозру Гурській Н.М. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povistki-pro-viklik-gurskoyi-nm-na-20012023-21012023> (21.02.2023).

50. Повідомлення про підозру Волошиній Н.А. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-volosinoi-na-na-17012023-18012023-19012023> (21.02.2023).

51. Повідомлення про підозру Рибиній Л.В. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-ribinoyi-lv-na-17012023-18012023-19012023> (21.02.2023).

52. Повідомлення про підозру Кривенковій О.Л. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-krivenkova-ol> (21.02.2023).

53. Повідомлення про підозру Копаневій Н.Г. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-kopanjevu-ng-ta-povistka-pro-viklik-doslidcogo-pidozruvanoyi-na-23012023-24012023-25012023> (21.02.2023).

54. Повідомлення про підозру Аракелян І.Т. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-arakelyan-it-na-28012023-29012023-30012023> (21.02.2023).

55. Повідомлення про підозру Захарову С.О. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-zaharovu-so-ta-povistka-pro-viklik-zaharova-so-31012023-03022023-07022023> (21.02.2023).

56. Повідомлення про підозру Березиній О.О. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-berezinoyi-oo-na-05022023-06022023-07022023-08022023> (21.02.2023).

57. Повідомлення про підозру Івченку М.Г. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ivcenku-mg-ta-povistki-pro-viklik-ivcenka-mg-na-03022023-04022023-05022023> (21.02.2023).

58. Повідомлення про підозру Соколову П.А. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-sokolovu-pa-ta-povistki-pro-iogo-viklik-na-03022023-04022023-05022023> (21.02.2023).

59. Повідомлення про підозру Мирошниченко Є.М. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-mirosnichenko-jem-na-13022023-14022023-15022023> (21.02.2023).

60. Повідомлення про підозру Кішкіновій О.М. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-kiskinovii-om-ta-povistka-pro-viklik-na-13022023-14022023-15022023> (21.02.2023).

61. Повідомлення про підозру Драб Н.В. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-drab-nv-na-13022023-14022023-15022023> (21.02.2023).

62. Повідомлення про підозру Логутовій Т.Г. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-logutovoyi-tg-na-14022023-15022023-16022023> (21.02.2023).

63. Повідомлення про підозру Горшколепову В.В. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-gorskoljepovu-vv-ta-povistka-pro-viklik-o-1000-15022023-16022023-17022023> (21.02.2023).

64. Повідомлення про підозру Тарасенко С.М. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-tarassenko-sm-na-20022023-21022023-22022023> (21.02.2023).

65. Повідомлення про підозру Сорокіній І.І. Офіс Генерального прокурора: *веб-сайт*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-ta-povistka-pro-viklik-sorokinoyi-ii-na-17022023-20022023-21022023-22022023> (21.02.2023).

Information about the author:

Hutnyk Alina Volodymyrivna,

Ph.D. in Law,

Senior Operative of Criminal Police Sector

Kalush District Police Department of Main Directorate of the National

Police of Ukraine in the Ivano-Frankivsk region

10, Tykhoho, Kalush, Ivano-Frankivsk region, 77303, Ukraine

РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАХОПЛЕНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ВІДПОВІДНО ДО МІЖНАРОДНОГО, УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО ПРАВА

Дурман М. О., Дурман О. Л.

ВСТУП

З початку військової агресії Російської Федерації 2014 року розпочалася дискусія щодо того, яким терміном слід позначати території, що захоплені цією державою-агресором або перебувають під впливом угруповань, що фінансуються цією державою. Після початку повномасштабної агресії та захвату Російською Федерацією ще більшої території України кількість заяв та дискусій за цією тематикою «вибухово» зростає.

У дослідженні здійснено спробу визначити правовий статус тимчасово окупованих територій України на сьогоднішній день відповідно до норм міжнародного, українського та російського права. Для цього проаналізовано відмінності в правовому статусі територій Автономної Республіки Крим, Донецької, Луганської областей, Херсонської та Запорізької областей, що захоплені російськими військами.

Є певні відмінності у періодах визначення їх окупації та процедурах, що застосовуються для управління цими територіями з боку легітимних органів української влади. У нормативно-правовій базі, виступах українських та російських можновладців та в деяких публіцистичних джерелах, таких як засоби масової інформації, соціальні медіа тощо, зустрічаються різні визначення того, яким терміном позначати той процес, який відбувається з територією України, де знаходяться російські війська – окупація, агресія, анексія, колонізація тощо.

Це слід проаналізувати як з моменту окупації АРК та ОРДЛО 2014 року, так і з моменту повномасштабної агресії Російської Федерації (РФ) щодо України 2022 року та захвату ОТХЗО і, навіть, в певні періоди, територій Харківської, Чернігівської та Київської областей, які на сьогоднішній день вже звільнено від російських військ.

1. Визначення термінів та передумов дослідження

Ніхто не заперечить, що Росія є одночасно: 1) державою-агресором; 2) державою-окупантом; 3) державою-порушницею міжнародного права. Тут немає принципу «або-або». Всі три терміни вживаються в офіційних документах, і всі є правильними. Проте як коректно називати наслідки російської агресії щодо цих територій?

Давайте спочатку визначимося з термінологією.

Нижче в табл. 1 наведено визначення термінів «окупація», «агресія», «анексія», «колонізація» для кращого розуміння дальших висновків.

Таблиця 1

Визначення термінів

Термін	Визначення ¹
Окупація (військова окупація)	(лат. occupatio – оволодіння, зайняття, від occupa – захоплювати, займати) – у міжнародному праві тимчасове зайняття збройними силами території противника в мирний чи воєнний час без отримання суверенних прав на неї ¹ . Під час військової окупації окупаційна влада не може володіти ворожою територією на підставі будь-якого законного права. Навпаки, вона лише здійснює відкличний та тимчасовий фактичний контроль. Це видно зі ст. 42 Гаазької конвенції, яка надає певні чіткі обмежені права воєнному окупанту лише на ворожій території, що перебуває під його фактичним (теперішнім) контролем ² .
Агресія	Це міжнародний злочин, межі якого визначила Генасамблея ООН у резолюції №3314 від 1974 року. Це рішення визначає сім типів і низку підтипів дій однієї держави щодо іншої, кожен з яких є ознакою того, що перша держава вчиняє злочин агресії.
Анексія	(лат. annexio – приєднання) – це насильницьке приєднання державою всієї або частини території іншої держави або нації в односторонньому порядку зі зміною її юридичної належності ³ . За сучасним міжнародним правом анексія – один з видів агресії, є військовим злочином і спричиняє міжнародно-правову відповідальність. Анексію слід відрізнити від окупації, яка сама по собі не призводить до зміни юридичної належності території.
Колонізація	процес заселення та освоєння нових територій ⁴ або процес, спрямований на підкорення іншої держави, території або народу за допомогою методів військового, політичного чи економічного примусу ⁵ . Це означає принципову нерівноправність відносин між метрополією і колонією.

¹ Бабкін В. Д. Окупація // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Окупація> (дата звернення: 29.01.2023).

² IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі: Міжнародний документ, видавництва: NLD Королівство Нідерландів (18.10.1907), UKR Україна (Дата набрання чинності для України: 24.08.1991), URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

³ Денисов В. Н. Анексія // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Анексія> (дата звернення: 29.01.2023).

⁴ В. П. Капелюшний. Колонізація // Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Желзняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. Т. 14. URL: <https://esu.com.ua/article-5765> (дата перегляду: 29.01.2023)

⁵ Колонізація. Словник української мови: в 11 томах. – Том 4, 1973. – Стр. 230.

Розглянемо тепер ці терміни та відмінності між ними більш детально. На сьогодні немає консенсусу у визначенні вичерпного переліку ознак, за якими можна було б однозначно кваліфікувати певний випадок, як окупацію. Виділяють такі ознаки окупації⁶:

1. Тимчасовість місії, непостійний статус.
2. Обов'язкова наявність держави-жертви, адміністрації захопленої території як сторони у відносинах.
3. Обов'язкове перебування в стані війни де-юре або де-факто, насильницький характер вторгнення збройних сил окупаючої сторони.
4. Обов'язкове прийняття на себе функцій управління, встановлення своєї адміністрації на окупованій території.
5. Обов'язкова відповідність нормам міжнародного права.
6. Міжнародне визнання такого статусу.

На сьогодні можна сказати, що всі шість ознак присутні в ситуації, що склалася на території України, що захоплена російськими військами. Розглянемо це більш детально.

1, 6. Все світове товариство та міжнародні організації визнають, що всі українські території, які зараз тимчасово окуповані військами РФ, перебувають у цьому статусі тимчасово і повинні бути звільнені.

2. Україна визнається жертвою агресії в результативній частині резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 02 березня 2022 року: «Генеральна Асамблея...засуджує найрешучішим чином агресію Російської Федерації проти України в порушення пункту 4 статті 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй;...»⁷. Окремими видами агресії є (неповний перелік):

- вторгнення збройних сил;
- «будь-яка військова окупація»;
- «будь-яка анексія із застосуванням сили» щодо території іншої держави;
- надсилання найманців або озброєних груп, що не є регулярною армією;
- напад збройних сил на військові кораблі;
- використання військових підрозділів, розмічених на території іншої держави за міждержавним договором, всупереч умовам цього договору.

⁶ Військова окупація. Термінологія. URL: <http://bit.ly/3kPYqE2>

⁷ Aggression against Ukraine : resolution / adopted by the General Assembly. A/ES-11/2 5 Letter dated 28 February 2014 from the Permanent Representative of Ukraine to the United Nations addressed to the President of the Security Council (S/2014/136). UKRAINE-POLITICAL CONDITIONS URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3959039>

Усі перелічені види є окремими складовими злочину агресії з боку РФ в Криму та на Донбасі, в Херсонській та Запорізькій областях. Кожен з них посилює відповідальність РФ. При цьому визнання факту агресії не залежить від того, чи була оголошена війна (що важливо в контексті нашого конфлікту з Росією).

3. Незважаючи на те, що РФ декларує проведення на території України «спеціальної воєнної операції» (СВО), відповідь України та підтримка цих дій світовим співтовариством показує, що фактично йде війна між нашими країнами, причому РФ насильно вторглася на територію України (див. попередній абзац).

4. На всіх захоплених територіях (як у 2014, так і до вересня 2022 року) РФ почала приймати на себе функції управління, встановлення своєї адміністрації на окупованій території – як через створення відповідних військово-цивільних адміністрацій зі спеціальним статусом (ОРХЗО), так і через включення в систему державного управління РФ (тимчасово окупована територія АРК) або управління через терористичні угруповання ДНР та ЛНР (ОРДЛО).

5. За цим пунктом окупація не відповідає нормам міжнародного права, оскільки на окупованій території постійно порушуються норми та звичаї війни, визнані відповідними міжнародними документами (тортури, вбивства мирних громадян, руйнування цивільної інфраструктури тощо).

Військовому керівництву окупованими територіями присвячено вся частина III «Військове керівництво на території держави-супротивника» вищезгаданої Гаагської конвенції. Так, в статтях 42-56 визначається, що окуповуюча сторона зобов'язана ужити всі заходи для забезпечення порядку на захопленій території. Населення окупованої території повинне підкорятися розпорядженням влад, проте його не можна примушувати до складання присяги на вірність, до участі у військових діях, спрямованих проти їх країни, до надання відомостей про її армію. Мають поважатися честь, життя цивільних осіб, їх власність, релігійні переконання, сім'я. Окуповуюча держава зобов'язана забезпечити цивільне населення необхідним одягом, продовольством і санітарними матеріалами.

Відносно цивільних осіб забороняється:

- здійснювати будь-які акти насильства, залякування або образи;
- застосовувати заходи примусу фізичного або морального порядку, зокрема, з метою отримання відомостей;
- застосовувати тортури, тілесні покарання, медичні дослідження тощо;
- застосовувати колективні покарання;
- захоплювати заручників;

– депортувати цивільне населення з окупованої території.

У нашому випадку можна стверджувати, що російські окупаційні війська постійно порушують заборони і здійснюють військові злочини, залякуючи населення⁸, застосовуючи моральний та фізичний тиск⁹, тортури¹⁰, колективні покарання, захоплення заручників та депортуючи цивільне населення як на територію, підконтрольну Україні, та і на територію РФ¹¹.

Тепер давайте розглянемо, а що ж щодо анексії?

Як вже йшлося вище, анексія, вчинена із застосуванням сили, є окремим видом міжнародного злочину агресії (Росія застосовувала силу, забираючи у України контроль над нашими територіями).

Наразі немає конвенції чи міжнародного договору, який визначав би покарання за анексію та більш детальний опис цього злочину – дебати з цього приводу ще тривають. Втім, вже зараз міжнародні інституції сходяться на думці, що вчинений злочин анексії не означає зміни суверенітету щодо анексованої території.

Тому всі окуповані території лишаються українським і зберігатимуть цей статус, доки наша держава на цьому наполягатиме. Це підкреслює, приміром, коментар МКЧХ до IV Женевської конвенції, називаючи «безпідставними» припущення, що констатація факту анексії «легалізує» її наслідки¹². До слова, «протиправна анексія» є коректнішим перекладом англійського терміну «Illegal apexiation», і саме його ми би радили застосовувати замість більш поширеного словосполучення «незаконна анексія». Адже йдеться про порушення Росією міжнародного права, а не лише законів України.

⁸ РФ продовжує залякувати місцеве населення на тимчасово окупованих територіях – Генштаб ЗСУ. URL: bit.ly/3Dpq94J

⁹ Окупанти РФ мародерять та залякують населення, працює пропаганда – Генштаб ЗСУ. URL: <https://suspilne.media/215032-okupanti-rf-maroderat-ta-zalakuut-naselenna-pracue-propaganda-genstab/>

¹⁰ У МВС розповіли, скільки всього катівень росіян знайшли на звільнених територіях. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/05/novyua/suspilstvo/mvs-rozpozovily-skilky-vsoho-kativen-rosiyan-znajshly-zvilnenykh-terytoriyax>

¹¹ Куришко Д. Навіщо росіяни вивозять українських дітей і як їх повернути. BBC News Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63787575>

¹² Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. Commentary of 1958. Article 47 – Inviolability of rights. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-47/commentary/1958>

2. Події 2014 року – окупація Криму та створення незаконних збройних формувань ДНР і ЛНР

Якщо розглядати події, що відбулися в 2014 році на території окупованих територій Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, то тут ми бачимо два різних процеси. Так, Автономна Республіка Крим та м. Севастополь з точки зору нормативно-правової бази Російської Федерації зразу ж увійшли до її складу на правах нових суб'єктів Російської Федерації – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя.

Республіка Крим як суб'єкт Російської Федерації була утворена 18 березня 2014 року, на підставі підписаного того ж дня договору про приєднання Криму до Росії, який оформив здійснене у лютому-березні 2014 року приєднання Криму до Російської Федерації в рамках законодавства РФ. Договором було передбачено перехідний період до 1 січня 2015 року, протягом якого потрібно було врегулювати питання інтеграції Криму в економічну, фінансову, кредитну та правову системи Російської Федерації, до системи органів державної влади Російської Федерації. Аналогічний документ було підписано і щодо створення нового суб'єкта РФ – міста федерального значення Севастополя.

Це приєднання, тобто включення Криму до складу Російської Федерації, відбулося з порушенням законодавства самої РФ, у тому числі й з порушенням процедури перевірки Договору про приєднання Конституційним судом РФ¹³. Проте в з точки зору пересічного громадянина РФ, та й представників більшості органів публічної влади – все це відбувалося в межах законодавчих і процесуальних норм. Було створено Кримський федеральний округ у складі Російської Федерації, який існував у 2014-2016 роках. Мешканцям Криму почали видавати паспорти громадян РФ, а на його території запроваджувалися її закони та починали діяти територіальні підрозділи відповідних органів виконавчої та судової влади РФ, а в Державну Думу РФ обиралися депутати від цієї території.

При цьому такий правовий статус АРК не був визнаний, а приєднання Криму до Російської Федерації не набуло міжнародного визнання. У документах ООН та законодавстві України заявлена РФ територія республіки розглядається як тимчасово окупована російськими збройними силами Автономна Республіка Крим та місто Севастополь (27 березня 2014 року була прийнята резолюція

¹³ Лукьянова Е. К вопросу о верховенстве права в контексте российской внешней политики, или Почему, согласно закону Российской Федерации, Крым все-таки не совсем наш: Новая газета, 19 березня 2015 року. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2015/03/19/63473-o-prave-nalevo>

Генеральної Асамблеї ООН № 68/262 «Територіальна цілісність України», в якій, зокрема, підкреслюється, що референдум у Криму і Севастополі не має законної сили, остання резолюція ООН – щодо розгляду дотримання прав людини в Криму датується 2022 роком¹⁴, 20 березня 2014 року Верховна Рада України прийняла Декларація «Про боротьбу за звільнення України»¹⁵, а 2015 року – відповідний Закон України¹⁶ щодо визнання цих територій тимчасово окупованими).

Таким чином, хоча з точки зору міжнародного права ці території продовжують залишатися окупованими Російською Федерацією, ми бачимо тут ознаки формальної анексії території незалежної держави України та приєднання цієї частини до загальної території іншої держави з інтеграцією в правовий, економічний, безпековий та інші простори,

В той же час, правовий режим тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей перший раз було зроблено в 2014 році (так звані «Мінські домовленості», «Мінськ-1»). Угода про тимчасове перемир'я у війні на сході України, досягнута на переговорах у Мінську 05.09.2014 року. В розробці та підписанні мирної угоди брали участь представник ОБСЄ Посол Гайді Тальявіні, другий Президент України Леонід Кучма, посол Росії в Україні Михайло Зурабов, Олександр Захарченко та Ігор Плотницький. Підписи Захарченка та Плотницького під протоколом стоять як автографи приватних осіб. Текст угоди не передбачає будь-якого визнання Донецької і Луганської «народних республік», а лише закріплює за підконтрольними проросійським бойовикам територіями двох областей «особливий статус» у складі України¹⁷.

В Законі України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях»¹⁸ визначено, що тимчасово окупованими територіями у Донецькій та

¹⁴ UN General Assembly votes for resolution on human rights in Crimea. URL: <https://www.unian.info/politics/1687011-un-general-assembly-votes-for-resolution-on-human-rights-in-crimea.html>

¹⁵ Декларація «Про боротьбу за звільнення України»: Декларація Верховної Ради України від 20.03.2014 № 1139-VII. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/340422__340487

¹⁶ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1207-18>

¹⁷ Протокол о результатах консультаций Трехсторонней контактной группы, Минск, 5 сентября 2014 г. Organization for Security and Co-operation in Europe. Дата 5 сентября 2014. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/a/123258.pdf>

¹⁸ Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18.01.2018 № 2268-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2268-19>

Луганській областях на день його ухвалення визнаються частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили та здійснюють загальний контроль. Межі таких територій було визначено Указом Президента України № 32/2019¹⁹.

Проте, на нашу думку, використання слова «тимчасово» по відношенню до всіх територій України, окупованих військами РФ не є обов'язковим. Це виходить із, власне, юридичного визначення в міжнародних правових документах терміну «окупація» саме як *тимчасового* стану певної території. В українських реаліях використання слова «тимчасово» носить, скоріше, політичний характер – оскільки підкреслює, що Україна буде докладати багатьох зусиль для деокупації своїх територій, скільки б часу на них не перебували війська ворога. Саме тому російську владу на всіх окупованих українських територіях слід називати «окупаційною адміністрацією» або «окупаційною владою».

Таким чином, щодо статусу цих територій у 2014-2021 рр. можна сказати, що з точки зору міжнародного права, ці території є окупованими. Так, сама Україна розглядає ДНР та ЛНР як терористичні та сепаратистські організації, організовані та озброєні Росією, представники яких за її підтримки незаконно захопили та утримують українську територію, а території, контрольовані ДНР та ЛНР, відповідно до українського законодавства вважаються «тимчасово окупованими» Росією і такими, що контролюються терористичними організаціями.

На нашу думку, незрозумілим є те, чому взагалі Україна визнала ДНР і ЛНР терористичними організаціями, адже це – визнання суб'єктності²⁰. В цьому Зверненні вказується, поміж іншого, що:

«Україна залишається об'єктом воєнної агресії з боку Російської Федерації, яку вона здійснює, серед іншого, і через підтримку та забезпечення масштабних терористичних атак...

Від початку агресії наприкінці лютого 2014 року Російська Федерація систематично порушує загальновизнані норми міжнародного права,

¹⁹ Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях: Указ Президент України від 07.02.2019 № 32/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/32/2019>

²⁰ Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором: Постанова Верховної Ради України від 27.01.2015 р. № 129-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-19#Text>

права людини, в тому числі право на життя мирних громадян України, які стали заручниками терористів на окупованій території Донбасу...

Верховна Рада України визнає Російську Федерацію державою-агресором та закликає міжнародних партнерів України:

- не допустити безкарності винних за злочини проти людяності, вчинені від початку російської агресії проти України;

- визнати Російську Федерацію державою-агресором, що всебічно підтримує тероризм та блокує діяльність Ради Безпеки ООН, чим ставить під загрозу міжнародний мир і безпеку, а так звані «ДНР» і «ЛНР» визнати терористичними організаціями;...

Закликаємо міжнародне співтовариство визнати факт агресії проти України, окупації її території і посилити вимоги щодо повернення до міжнародно визнаних кордонів України...».

Насправді, слід було б дотримуватися тверджень, що саме Росія є агресором, а ті утворення, що вона їх створює на території ОРДЛО не є суб'єктами, а є маріонетковими – тобто такими, що повністю підпорядковані в своїй політиці окупаційним владним структурам Російської Федерації. Це, до речі, підтверджується й діями самої Російської Федерації. Адже сама ж Російська Федерація у ці роки (2014-2022 рр.) ще не визнає незалежність ДНР і ЛНР, проте фактично, здійснює управління політичними та економічними процесами на цих територіях через відповідні уряди та війська – таким чином, з політологічної точки зору, ми можемо ідентифікувати певні ознаки колоніально-залежного стану ДНР і ЛНР від Російської Федерації.

Це виявляється в:

- політичному пануванні метрополії (РФ) – на територіях ОРДЛО формувалася і реалізовувалася політика, вигідна РФ, за кошти, що спрямовувалися також і з бюджету РФ;

- різному порядку формування і функціонування державних інституцій метрополії та колонії – на територія ОРДЛО діють інші закони та нормативно-правова база, ніж у РФ. Так само по-іншому формуються органи окупаційної влади;

- обмеження населення колонії в правах – мешканцям ОРДЛО видаються паспорти незаконних терористичних формувань ДНР-ЛНР і, паралельно, можуть видаватися паспорти громадян РФ. Проте за цими паспортами неможливо отримати всіх прав і свобод громадянина РФ на її території або на території ОРДЛО. Це підтвердили події, коли мешканців цих територій примусово мобілізували до лав окупаційних

військ поза їх волею²¹, що є ще одним доказом військових злочинів РФ проти України та її народу.

Проте, тут ми маємо дещо викривлену колоніальну політику, адже офіційно РФ майже нічого не отримує з ДНР і ЛНР, крім певних видів сировини з підприємств, які ще працюють – легально чи нелегально. В той же час, за оцінками деяких російських джерел, бюджет ДНР і ЛНР залежить від Росії мінімум на 80%. При цьому лише пенсій вони щомісяця виплачують на суму понад 2,6 мільярда рублів. І це не кажучи про те, що є ще військовослужбовці та решта бюджетників, яким теж треба платити зарплату. Плюс до цього слід додати кошти на підтримку ЖКГ²². Ну, й звичайно, кошти на ведення воєнних дій, що проходять по засекреченому бюджету Міністерства оборони РФ або фінансуються з «тіньових» фондів. У 2016 році німецьке видання Bild уточнило, що самопроголошені республіки Донбасу щорічно коштують Москві 1 мільярд євро кожна.

Тому ми розуміємо, що економічного зиску з територій ОРДЛО РФ не має, тобто, це – політичний проєкт, в який вкладають кошти для створення нестабільності та загроз для України.

Проте перед початком повномасштабного вторгнення військ РФ на територію України 24 лютого 2022 року, а саме 21 лютого 2022 року Президент РФ В. Путін підписав Указ про визнання Російською Федерацією правосуб'єктності Луганської Народної Республіки і Донецької Народної Республіки, причому в адміністративних кордонах Луганської і Донецької областей, якими вони були в Україні. 22 лютого 2022 року це рішення було підтверджено рішеннями Державної Думи РФ про ратифікацію відповідних договорів (рис. 1)²³.

Більшість країн світу засудили це рішення, проте вже наступного дня РФ увела свої війська на територію цих утворень, а 24 лютого 2022 року розпочала свою відкриту агресію проти України.

Ці утворення було визнано 2022 року незалежними та правосуб'єктними республіками тільки з боку Російської Федерації, Сирії та КНДР. Решта держав-членів ООН продовжує визнавати контрольовану ДНР і ЛНР територію частиною України.

²¹ Д. Куренная. Донецьк: люди ховаються і навіть тікають від примусової мобілізації Росії. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donetsk-mobilizatsia/31808530.html>

²² Подсчитаны траты России на непризнанные республики: это миллиарды. МК.RU. URL: <https://www.mk.ru/politics/2021/01/05/podschitany-traty-rossii-na-nepriznannye-respubliki-eto-milliardy.html>

²³ Путін: Росія визнала «ДНР» та «ЛНР» у кордонах цілих областей. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60475354>

Схід України

- Самопроголошені «ЛНР» та «ДНР», які підтримує Росія, про визнання яких 21 лютого 2022 року оголосив Путін
- Частини Донецької та Луганської областей, контрольовані Україною
- Фактичні адміністративні центри областей

Рис. 1. Території, що утримуються ДНР і ЛНР та території Донецької і Луганської областей, підконтрольні Україні на 24 лютого 2022 року²⁴.

3. Події 2022 року – окупація частини Херсонської та Запорізької областей

Після початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України військові дії та тимчасова окупація російськими військами території України відбувалися на окремих територіях Київської, Чернігівської, Харківської, Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської і Одеської областей (острів Зміїний). До 11 листопада залишалися захопленими частини Донецької та Луганської, Запорізької та Миколаївської областей, а також майже вся Херсонська область (за виключенням декількох населених пунктів північного заходу області) і окремі населені пункти Харківської області. Фактично, відбулася окупація цих територій (в термінах українського законодавства, про які ми згадували раніше, – тимчасова окупація).

27 вересня 2022 року на цих тимчасово окупованих територіях було проведено незаконні псевдореферендуми під контролем російських

²⁴ Путін: Росія визнала «ДНР» та «ЛНР» у кордонах цілих областей. BBC Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60475354>

військових (що є забороненим з точки зору міжнародного права)²⁵. І вже 29 вересня 2022 року було підписано Укази Президента РФ В. Путіна про визнання державного суверенітету та незалежності Запорізької і Херсонської областей²⁶.

Такі незаконні псевдореферендуми вже проводилися 2014 році в Криму. Він проходив з порушеннями Конституції України, норм міжнародного права і принципів демократії та під тиском зброї в руках окупантів. Окуповані окремі території Донецької та Луганської областей також були свідками спотвореної демократії. 11 травня 2014 року там провели два так звані «голосування», організовані проросійськими силами, про «самовизначення» регіону [23].

30 вересня 2022 року Президент РФ В. Путін підписав укази про «приєднання» до Російської Федерації частково окуповані Запорізьку, Херсонську, Донецьку та Луганську області України²⁷. Підписання за участі очільників підконтрольних Москві окупаційних адміністрацій відбулося в Кремлі. Під час виступу Путін заявив, що підписує укази про прийняття «до складу Росії» незаконних збройних угруповань «ДНР», «ЛНР», Запорізької та Херсонської областей – тобто, фактично підтвердив протиправну анексію цих українських територій. Для доведення свого права на ці дії він повторив свої звичні тези про дискримінацію російської мови в Україні та нібито «волевиявлення» жителів окупованих територій.

Проте світова спільнота не визнає ні результатів псевдореферендумів, ні визнання незалежності, ні включення до складу РФ цих тимчасово окупованих територій.

11 листопада 2022 року російські війська вийшли з територій Херсонської та Миколаївської областей, що знаходяться на правому березі річки Дніпро (включно з обласним центром м. Херсоном). На сьогодні під окупацією залишаються окремі частини Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей, а також декілька населених пунктів Харківської області (рис. 2).

²⁵ Псевдореферендум РФ як спосіб виправдати воєнні злочини та війну. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/09/29/7369638/>

²⁶ Президент росії володимир путін підписав укази про визнання Херсонської та Запорізької областей «незалежними територіями» після проведення там псевдореферендумів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3582519-putin-viznav-hersonsku-ta-zaporizku-oblast-nezaleznimi-roszmi.html>

²⁷ Шевцова А. Путин подписал договоры о присоединении новых регионов к России. Газета «Ведомости» от 30 сентября 2022 г. URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2022/09/30/943294-putin-obyavil-o-vhozhenii-donbassa-v-sostav-rossii>

Рис. 2. Тимчасово окуповані території України станом на 13.01.2023 р.²⁸

Таким чином, формальне включення протиправно окупованих територій до складу Російської Федерації не втримало деякі з них під дією російських окупаційних військ. Крім того, цікавим тут є декілька моментів з точки зору взагалі визначення понять «кордони держави» та «межі адміністративно-територіальних одиниць» навіть з точки зору законодавчо-нормативної бази РФ:

– Межі адміністративно-територіальних одиниць, які визнавалися незалежними Російською Федерацією до моменту їх включення у склад РФ, не були визначеними, хоча спочатку передбачалося, що це будуть адміністративні межі Запорізької і Херсонської областей. При цьому північний захід правобережжя Херсонської області на той момент вже був звільнений, і українські війська стояли в 30 км від Херсона

– До складу Херсонської області включалася частина Баштанського району Миколаївської області, що була на той момент тимчасово окупована російськими військами (на сьогодні звільненим є все правобережжя Херсонської та Миколаївської областей).

²⁸ Яковлева О. Актуальна карта бойових дій в Україні 13 січня в режимі онлайн: яка ситуація на фронті. Вікна.ТБ. URL: <https://vikna.tv/video/ukrayina/karta-bojovyyh-dij-v-ukrayini-13-01-2023-onlajn/>

– Аналогічна ситуація відбувається і з адміністративними межами Донецької і Луганської областей – вони включені до складу РФ у своїх адміністративних межах в Україні.

– 03 жовтня заступник голови Адміністрації Президента РФ – керівник прес-служби Д. Песков сказав, що Росія планує провести консультації з мешканцями анексованих Москвою областей України для визначення точних меж територій, які будуть інтегровані до Росії²⁹.

– З березня 2022 року і до 17 січня 2023 року на карті, що розміщена в приміщення Державної Думи РФ, не були нанесені кордони цієї держави. Тобто, як ми бачимо, ці новоутворення, що були протиправно включені до складу РФ внаслідок окупації, взагалі не мали чітко визначених кордонів навіть за законодавством РФ.

– І тільки з 17 січня там з'явилася нова карта цієї держави, до складу якої включено нові «суб'єкти» РФ – Донецьку, Луганську, Запорізьку і Херсонську область в їх українських адміністративних межах (з обласними центрами Запоріжжям і Херсоном), хоча деякі їх частини ніколи не перебували і зараз не перебувають під окупацією

При цьому з 30 вересня на території цих «новостворених суб'єктів РФ», що залишилися під тимчасовою окупацією, почали створюватися органи окупаційної влади Російської Федерації (військово-цивільні адміністрації, прокуратура, суди тощо). В школах почали викладати за російськими програмами, замінювали підручники, знищували українські книжки в бібліотеках тощо. Таким чином, ми можемо казати про те, що є ознаки формальної анексії цих територій, проте, з точки зору міжнародного права, вони продовжують залишатися також протиправно окупованими територіями.

Україна формально нічого не згадує про анексію цих територій – і це є фундаментом української політики, – а визнає їх тимчасово окупованими з порушеннями міжнародного права. Цей принцип означає, що ані наша держава, ані наші партнери у світі не визнають жодних наслідків цих дій, крім відповідальності держави-агресора за таке порушення міжнародного права³⁰.

Натомість термін «невизнання факту анексії», який часом доводиться чути, є юридично і політично помилковим. Головне для нас – це невизнання юридичних наслідків російського злочину анексії – створення нових адміністративно-територіальних одиниць за російським кшалтом, перереєстрація бізнесу та майна за російськими законами, примусове

²⁹ РФ «консультуватиметься» з місцевими жителями щодо кордонів анексованих регіонів України. URL: <https://www.kyivpost.com/uk/post/3328>

³⁰ Між анексією та окупацією: як правильно називати український Крим. Європранда. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/03/16/7120937/>

нав'язування російського громадянства громадянам України, що перебувають на цих територіях тощо. Для нас є важливим доведення того, що рішення РФ про анексію було юридично нікчемним, а не спростування факту злочинних дій з боку керівництва РФ.

Через це, до слова, серед правників-міжнародників є дискусія про те, чи коректно у принципі вживати термін «спроба анексії», адже він може бути прочитаний як заперечення факту того, що Росія вчинила цей злочин. Для нас головне те, що вживання цієї фрази не дозволить державі-агресору взагалі уникнути відповідальності – адже інші складові злочину агресії з боку РФ лишаються у будь-якому разі.

ВИСНОВКИ

Отже, за результатами дослідження можна, на нашу думку, зробити такі висновки:

1. Частина територій Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, Донецької, Луганської областей, Запорізької та Херсонської областей, на яких перебувають російські війська, є окупованими територіями (в термінології українського законодавства – тимчасово окупованими територіями).

2. Автономна Республіка Крим і м. Севастополь з 2014 року і до сьогодні, а інші згадані області – з 30 вересня 2022 року і до сьогодні – мають певні ознаки анексованих, оскільки на них були створені або створюються органи окупаційної влади та вони протиправно включаються до структури державного управління Російської Федерації.

3. 2014 року відбулася спершу збройна агресія РФ; потім почалася окупація Криму та ОРДЛО, яка відбувалася у кілька етапів і триває досі. У лютому 2022 року відбулося повномасштабне вторгнення російських військ на територію України, потім Росія у порушення міжнародного права здійснила окупацію та анексію територій Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей, з вересня 2022 – фактично протиправно їх анексувала, а відтоді безуспішно намагається легітимізувати цю анексію.

4. Російська окупаційна влада та російські окупаційні війська постійно порушують заборони міжнародного права і здійснюють військові злочини на окупованих територіях, залякуючи населення, застосовуючи моральний та фізичний тиск, тортури, колективні покарання, захоплення заручників та депортуючи цивільне населення як на територію, підконтрольну Україні, та і на територію РФ.

5. Для України украй важливо постійно нагадувати нашим міжнародним партнерам, що всі наші території, на яких перебувають російські окупаційні війська та діють органи окупаційної влади (під

маскою легітимних органів державної влади РФ), перш за все є окупованими, адже саме цей статус визначається в міжнародних правових документах і визначає обов'язки РФ по відношенню до цих територій та цивільного населення, яке на них проживає – як під час окупації, так і після звільнення цих територій. Цей же статус визначає права держави Україна та її громадян на компенсації від країни агресора після завершення окупації (як власне, за окупацію, так і за воєнні злочини, що чинилися на цих територіях під час окупації російськими військами).

6. Якщо держава-окупант, крім окупації, додатково вчиняє ще й злочин анексії – це не перериває правового режиму окупації. Це наприклад описано в статті 47 IV-ої Женевської конвенції. Тобто, визнання українськими органами публічної влади та їх посадовими особами самого факту анексії ніяк не впливає на правову позицію України, а лише доповнює її визнанням факту ще одного військового злочину з боку Російської Федерації.

7. Для розслідування та судового переслідування злочину агресії, вчиненого політичним і військовим керівництвом Російської Федерації проти України та її громадян вже декілька європейських та міжнародних інституцій закликали створити спеціальний трибунал – це повинно продемонструвати боротьбу з безкарністю за воєнні злочини та злочини проти людяності в найближчий час, а також сприяти встановленню миру у всьому світі в довгостроковій перспективі.

8. Крім того, деякі держави та недержавні інституції почали розробляти механізми та інструменти, за допомогою яких можна буде змусити Росію як державу-агресора компенсувати втрати України, завдані військовими Російської Федерації, через вбивство мирних жителів, тортури та знущання, руйнування економічної та господарської інфраструктури тощо.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні здійснено спробу визначити правовий статус тимчасово окупованих територій України на сьогоднішній день відповідно до норм міжнародного, українського та російського права. Для цього проаналізовано відмінності в правовому статусі територій Автономної Республіки Крим, Донецької, Луганської областей, Херсонської та Запорізької областей, що захоплені російськими військами.

Є певні відмінності у періодах визначення їх окупації, територій цієї окупації та процедурах, що застосовуються для управління цими територіями з боку легітимних органів української влади. У нормативно-

правовій базі, виступах українських та російських можновладців та в деяких публіцистичних джерелах, таких як засоби масової інформації, соціальні медіа тощо, зустрічаються різні визначення того, яким терміном позначати той процес, який відбувається з територією України, де знаходяться російські війська – окупація, агресія, анексія, колонізація тощо.

Аналіз цих термінів дозволив застосувати їх до ситуації, що склалася на захоплених російськими військами територіях, і встановити, що суттєвої відмінності в правовому статусі тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим (АРК), окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО), а також окупованих територій Херсонської та Запорізької областей (ОТХЗО) на сьогодні немає – всі вони страждають від російської агресії, перебувають під тимчасовою окупацією російськими військами, управляються органами російської окупаційної влади – тобто, мають певні ознаки анексованих територій. Але головним тут є саме поняття «окуповані території» – адже саме цей статус визначається в міжнародних правових документах і визначає обов'язки РФ по відношенню до цих територій та цивільного населення, яке на них проживає – як під час окупації, так і після звільнення цих територій. Цей же статус визначає права держави Україна та її громадян на компенсації від країни-агресора після завершення окупації (як власне, за окупацію, так і за воєнні злочини, що чинилися на цих територіях під час окупації російськими військами). Для цього слід створити спеціальний трибунал по розслідуванню злочинів, а також розробити механізми та інструменти, здатні компенсувати втрати України, завдані військовими Російської Федерації, через вбивство мирних жителів, тортури та знущання, руйнування економічної та господарської інфраструктури тощо.

Література

1. Бабкін В. Д. Окупація // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Окупація> (дата звернення: 29.01.2023).
2. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі: Міжнародний документ, видавники: NLD Королівство Нідерландів (18.10.1907), UKR Україна (Дата набрання чинності для України: 24.08.1991), URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text
3. Денисов В. Н. Анексія // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Анексія> (дата звернення: 29.01.2023).
4. В. П. Капелюшний. Колонізація // Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ:

Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. Т. 14. URL: <https://esu.com.ua/article-5765> (дата перегляду: 29.01.2023)

5. Колонізація. Словник української мови: в 11 томах. – Том 4, 1973. – Стор. 230.

6. Військова окупація. Термінологія. URL: <http://bit.ly/3kPYqE2>

7. Aggression against Ukraine : resolution / adopted by the General Assembly. A/ES-11/2 5 Letter dated 28 February 2014 from the Permanent Representative of Ukraine to the United Nations addressed to the President of the Security Council (S/2014/136). UKRAINE--POLITICAL CONDITIONS URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3959039>

8. РФ продовжує залякувати місцеве населення на тимчасово окупованих територіях – Генштаб ЗСУ. URL: bit.ly/3Dpq94J

9. Окупанти РФ мародерять та залякують населення, працює пропаганда – Генштаб ЗСУ. URL: <https://suspilne.media/215032-okupanti-rf-maroderat-ta-zalakuut-naselenna-pracue-propaganda-genstab/>

10. У МВС розповіли, скільки всього катівень росіян знайшли на звільнених територіях. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/05/povyna/suspilstvo/mvs-rozpovily-skilky-vsoho-kativen-rosiyan-znajshly-zvilnenuh-terytoriyah>

11. Куришко Д. Навіщо росіяни вивозять українських дітей і як їх повернути. BBC News Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63787575>

12. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. Commentary of 1958. Article 47 – Inviolability of rights. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-47/commentary/1958>

13. Лукьянова Е. К вопросу о верховенстве права в контексте российской внешней политики, или Почему, согласно закону Российской Федерации, Крым все-таки не совсем наш: Новая газета, 19 березня 2015 року. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2015/03/19/63473-o-prave-nalevo>

14. UN General Assembly votes for resolution on human rights in Crimea. URL: <https://www.unian.info/politics/1687011-un-general-assembly-votes-for-resolution-on-human-rights-in-crimea.html>

15. Декларація «Про боротьбу за звільнення України»: Декларація Верховної Ради України від 20.03.2014 № 1139-VII. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/340422__340487

16. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1207-18>

17. Протокол о результатах консультаций Трехсторонней контактной группы, Минск, 5 сентября 2014 г. Organization for Security and Co-operation in Europe. Дата 5 сентября 2014. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/a/123258.pdf>

18. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18.01.2018 № 2268-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2268-19>

19. Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях: Указ Президент України від 07.02.2019 № 32/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/32/2019>

20. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором: Постанова Верховної Ради України від 27.01.2015 р. № 129-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-19#Text>

21. Д. Куренная. Донецьк: люди ховаються і навіть тікають від примусової мобілізації Росії. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donetsk-mobilizatsia/31808530.html>

22. Подсчитаны траты России на непризнанные республики: это миллиарды. МК.RU. URL: <https://www.mk.ru/politics/2021/01/05/podschitany-traty-rossii-na-nepriznannye-respubliki-eto-milliardy.html>

23. Путін: Росія визнала «ДНР» та «ЛНР» у кордонах цілих областей. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60475354>

24. Путін: Росія визнала «ДНР» та «ЛНР» у кордонах цілих областей. BBC Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60475354>

25. Псевдореферендум РФ як спосіб виправдати воєнні злочини та війну. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/09/29/7369638/>

26. Президент росії володимир путін підписав укази про визнання Херсонської та Запорізької областей «незалежними територіями» після проведення там псевдореферендумів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3582519-putin-viznav-hersonsku-ta-zaporizku-oblast-nezalezniymi-roszmi.html>

27. Шевцова А. Путин подписал договоры о присоединении новых регионов к России. Газета «Ведомости» от 30 сентября 2022 г. URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2022/09/30/943294-putin-obyavil-o-vhozhdanii-donbassa-v-sostav-rossii>

28. Яковлева О. Актуальна карта бойових дій в Україні 13 січня в режимі онлайн: яка ситуація на фронті. Вікна.ТБ. URL: <https://vikna.tv/video/ukrayina/karta-bojovyyh-dij-v-ukrayini-13-01-2023-onlajn/>

29. РФ «консультуватиметься» з місцевими жителями щодо кордонів анексованих регіонів України. URL: <https://www.kyivpost.com/uk/post/3328>

30. Між анексією та окупацією: як правильно називати український Крим. Європрава. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/03/16/7120937/>

Information about the authors:

Durman Mykola Oleksandrovych,

Doctor of Science in Public Administration, Professor,
The Honored Worker of Education of Ukraine,
Professor at the Department of Public Administration
and Local Government,

Kherson National Technical University
24, Beryslavske Shose, Kherson, 73008, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-3775-205X>

Durman Olena Leonidivna,

Candidate of Public Administration, Docent,
Assistant Professor at Department of Public Administration
and Local Government,

Kherson National Technical University
24, Beryslavske Shose, Kherson, 73008, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-7829-9944>

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ВІЙСЬКОВОЇ ОКУПАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

Зубченко О. С.

ВСТУП

За вісім років після початку російської агресії проти України під російською окупацією перебувало 45 тис. квадратних кілометрів, або 7,5% території України, до яких входили Автономна Республіка Крим, м. Севастополь, окремі райони Донецької та Луганської областей. Після широкомасштабного кремлівського вторгнення у лютому 2022 року площа окупованих територій збільшилась у 2,9 рази; ворог захопив Луганщину, значну частину Донеччини та Півдня України.

До Запорізького регіону російські війська вторглися у перший день повномасштабної війни. Вже незабаром вони оволоділи Мелітополем та Бердянськом, а на початку березня захопили Василівку, Токмак, Пологи та Енергодар. Загалом, під владою ворога опинилося 75% території області, де проживало близько 45% населення. Для понад 700 тис. жителів області наставало нове життя, сповнене карколомних і трагічних змін.

Словник української мови визначає окупацію як «тимчасове захоплення частини або всієї території однієї держави збройними силами іншої держави»¹. У Словнику іншомовних слів уточнюється, що такий стан настає «головним чином внаслідок наступальних воєнних дій»². Достатньо розлога характеристика організації соціального життя в окупації міститься у ч. III Четвертої Женевської конвенції. Зокрема, наголошується на кількох принципових моментах: фізичний контроль території армією супротивника (ст. 42), обов'язок окупанта як єдиної легітимної влади відновити хоча б відносний правопорядок та безпеку згідно з діючими законами і правилами (ст. 43), збереження існуючого соціально-інституційного устрою (ст. 46), недоторканість власності громадян, місцевих громад та інших юридичних осіб, що не мають відношення до держави та війська (ст. 46, 52, 56), заборона на застосування принципу «кругової поруки» до мешканців окупованих територій (ст. 50)³.

¹ Словник української мови у 11 томах. Т. 5. К.: Наукова думка, 1974. с. 686.

² Бибиц С.П., Сюта Г.М. Словник іншомовних слів. Харків: Фоліо, 2006. с. 399.

³ Женевская конвенция от 12 августа 1949 года о защите гражданского населения во время войны. Часть III Оккупированные территории. Режим доступа https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian_33.shtml, дата обращения 02.02.2023

Всі відзначені вище моменти свідчать про те, що міжнародне право розглядає окупацію як тимчасовий стан соціального простору, який має певні хронологічні межі, наголошує на недопустимості розвитку окупації у формі анексії – насильницького включення раніше захоплених земель до складу іншої держави, а також гарантує у загальних рисах збереження існуючого соціально-інституційного ладу.

Останнє знаходить продовження у Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 року. У цьому документі, по-перше, заборонено індивідуальні чи масові примусові переселення, депортації населення із окупованих територій. Таким чином, міжнародне право вводить чіткі обмеження на зміни складу постійного населення, що, за Ентоні Шилзом, є однією із головних ознак суспільства. По-друге, гарантується безперешкодна робота інститутів соціального забезпечення, освіти, вільне надходження гуманітарних вантажів. Це свідчить про чітке розмежування військових дій проти державних військово-поліцейських формувань та неприпустимості жорстокого ставлення до звичайних людей. По-третє, наголошується на збереженні інститутів змагального судочинства та неможливості позасудової розправи, тобто на продовженні дії попереднього законодавства⁴.

Виходячи із сказаного вище, ми визначаємо окупацію як тимчасовий стан суспільного життя, який виникає у результаті військових дій та зайняття супротивником території іншої держави і характеризується суттєвими змінами соціальних відносин, місця представників різних соціальних груп у соціальній структурі суспільства, темпів та обсягу соціальної мобільності, дисфункціями у діяльності соціальних інститутів та їхнім перетворенням на засіб терору та поневолення. Таке визначення відкриває можливості для поглибленого аналізу різних аспектів окупації та з'ясування їхнього впливу на життя людей.

1. Окупація як дисфункція соціальних інститутів

Поняття «дисфункція соціального інституту» введено до наукового обігу Г.Спенсером для характеристики стану, при якому соціальний інститут замість користі приносить суспільству шкоду⁵. Для Р. Мертона дисфункція – це діяльність соціальних інститутів, що заважає задоволенню потреб соціальної системи, значно зменшує її адаптивні та

⁴ Женевская конвенция от 12 августа 1949 года о защите гражданского населения во время войны. Часть III Оккупированные территории. Режим доступа https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian_33.shtml, дата обращения 02.02.2023

⁵ Спенсер Г. Соціологія як предмет вивчення. *Соціологія: Хрестоматія (від періоджерел до сучасності)*. За ред. Л.Й. Гуменюка. У 2-х томах. Т.1. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 72.

регулятивні можливості та фактично працює на саморуйнування. Дисфункція має зовнішні (нестача підготовлених кадрів, матеріальних засобів, організаційні недоліки) та внутрішні (неясність, суперечливість, негуманістичність цілей, падіння авторитету і соціального престижу інституту) прояви. Дисфункціональні процеси можуть тривати природним чином та проявлятися через невідповідність фактичної діяльності інституту потребам людей, бюрократизм та зловживання службовим становищем⁶. За умов великих соціальних потрясінь всі ці інституціональні вади не тільки примножуються, але й стають посправжньому небезпечними для життя. На тимчасово окупованих українських територіях такі невідповідності зустрічаються на кожному кроці: на другому поверсі школи вчать діти, а на першому – знаходиться склад боєприпасів, у фойє поліції висить стенд із гарантіями прав затриманих, а у підвалі – жорстоко катують людей.

Розпочати розбудову такої псевдоінституціональної системи можливо лише за відсутності активних бойових дій та відсування лінії фронту на безпечну відстань. Саме цьому всі останні роки російським загарбникам не давала спокою присутність Української армії у західних передмістях Донецька – Авдіївці, Мар'їнці, Писках, що дозволяла тримати у полі враження артилерії фейковий «урядовий квартал».

Також І.Макаров резонно зауважує, що для початку владно-адміністративного будівництва загарбникам потрібно забезпечити повний та гласний контроль над територією, відновити мінімальний правопорядок та гарантувати безпеку, як мінімум, для своїх солдат⁷. У Запорізькій області завдяки широкому партизанському руху та народному спротиву рашистам вирішити ці завдання повною мірою не вдалося. За умов окупації найбільш яскраві прояви псевдоінституціональних відносин можна спостерігати у трьох сферах – владі, грошах та освіті.

Початком встановлення режиму окупації в Запорізькій області можна вважати 12 березня 2022 року, коли після викрадення загарбниками законно обраного Мелітопольського міського голови Івана Федорова «виконуючою обов'язки» мера було оголошено депутатку міської ради від «Опозиційного блоку» Г. Данильченко. За кілька днів було сформовано обласну «військово-цивільну» адміністрацію на чолі із колишнім народним депутатом України Є.Балицьким, а Мелітополь проголошено тимчасовою «столицею» окупованої частини Запорізького

⁶ Комарова А.В. Парадигма функціонального аналізу в теоретическом наследии Р. Мертона. *Актуальные вопросы современной науки*. 2010. Вып. 15. С. 161.

⁷ Макаров І.М. Поняття і зміст режиму окупації у міжнародному праві. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 3. С. 193-197.

регіону. Це був перший з часу вигнання нацистів прецедент формування окупаційної легіслатури на нашій землі.

Створення самозваних «органів управління» – комітетів народних обранців, громадських рад самоорганізації, народних зборів із другої половини березня 2022 року тривало також у інших містах та районах. Спочатку росіяни намагалися грати хоча б у якусь легітимність цих псевдо-інституцій. Зокрема, мелітопольська «псевдомерша» Данильченко посилалась начебто на розпорядження про передачу влади від законного очільника міста Івана Федорова, якого викрали та кілька тижнів катували рашисти. У той же час Закон України «Про місцеве самоврядування» не передбачає можливості одноосібного делегування своїх повноважень міськими, сільськими та селищними головами іншим особам. Таке рішення може ухвалити тільки сесія місцевої ради.

Але згодом окупанти припинили зображати навіть ілюзію законності. У Бердянську, Василівці та Дніпрорудному самозвані «керівники» О.Сауленко, Н.Романіченко та М.Пастушенко оголосили про своє «призначення» у мережі Youtube. У с.Семенівка Пологівського району нову «очільницю» О.Бараннік представили кілька десятків російських солдат, а у сел. Розівка Пологівського району група місцевих колаборантів на чолі із А. Сергієнком оголосили себе «владою» на зібранні, куди оманом зібрали біженців із Маріуполя. Без формального представлення відбувалось призначення «голів» у Чернігівці, Веселому, Пришибі та інших населених пунктах. У Бердянську окупанти обійшлись навіть без фіктивної народної ініціативи, призначивши заступників «мера» розпорядженням керівника військової адміністрації. Згодом «процедуру» максимально спростили і імена своїх нових гауляйтерів (вже не місцевих, а чиновників із Росії) місцеві жителі стали дізнаватися із окупантських ЗМІ. Ще одним яскравим дисфункціональним проявом здійснення владних повноважень стало призначення «смотрящих» – особливо довірених осіб російського військового або політичного керівництва, на яких де-факто замикається місцева силова вертикаль, комунікація із центром та основні фінансові потоки.

Таким чином, загарбники особливо не переймалися тим, щоб довести раціональність та легальність свого панування, з одного боку, роблячи ставку на залякування та терор, а з іншого – залучаючи на свій бік відверто маргінальні елементи, що не мали жодних шансів стати першими керівниками у довоєнний час. Причому така політика проводилась не лише у владних органах, але й на всіх підприємствах, установах, організаціях державного або комунального підпорядкування.

Разом із створенням фейкової влади особливе місце у впровадженні «руського мира» займає примусова «рублевізація». За Г.Зимелем, за

звичайних обставин гроші виконують кілька важливих соціальних функцій, серед яких формування інституційної довіри, інтеграція людини у суспільство, соціальна ідентифікація та самоідентифікація, конструювання просторових зв'язків⁸. Але у період окупації, коли гроші із платіжного засобу перетворюються на інструмент відторгнення від України та економічного пограбування, першочергова увага приділяється їхнім комунікативній та регулятивній функціям.

Як відомо, рубль ніколи не користувався в Україні популярністю, не був мірою вартості або засобом накопичення, та мав у народі прізвисько «дерев'яний». Загарбникам доводилось долати потужний психологічний бар'єр несприйняття російської валюти. Кампанія рублевізації розпочалась із роздачі однакових для всіх пенсій у 10 тис. рублів (спочатку у Генічеську, згодом – у решті міст окупованої Херсонщини та на Запоріжжі). У такий спосіб вороги переслідували кілька завдань: по-перше, привернути на свій бік найменш схильну до виїзду та найбільш проросійську (за результатами виборів минулих років) частину населення; по-друге, створити критичну масу рублів на ринку (через низький рівень життя пенсіонери не мають змоги робити заощадження; по-третє, сформувані сприятливий для себе інформаційно-проблемний порядок денний (де дають, за якими документами, як уникнути черг тощо). Згодом зарплати у рублях почали отримувати колаборанти у фейкових владних органах, поліцаї, працівники освіти, медицини та культури, що стали на бік ворога. Щоправда, жителі м. Приморськ Запорізької області повідомляють, що отриманими вдома «окупаційними» рублями на території Росії вони не змогли розрахуватися⁹. Про несправжність та обмеженість сфери обігу ворожих грошей також говорять українські посадовці та громадські активісти на Херсонщині¹⁰.

За сталого інституційного розвитку регулятивна функція грошей проявляється у здатності до соціальної взаємодії, узгодження інтересів, координації зусиль та оформлення системи соціальної стратифікації. Цей процес відбувається на основі контролю за грошовими потоками, монополізації державною владою важелів відповідальності, примусу, заохочення, винагороди та покарання. Проте окупаційні реалії зовсім

⁸ Зимель Г. Філософія грошей. Пер. з нім. І. Андрушенка, В. Терлецького. К.: Фоліо, 2019. С. 250-253.

⁹ Телеграмм-канал «Вазелин». Режим доступу: <https://t.me/vazelinen/18426>, дата звернення 03.02.2023

¹⁰ Янковський О. Триколори на будівлях та «пенсія» в рублях: які шанси РФ на «економічну окупацію» Херсонщини. 25.03.2022. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-kherson-henichne-rubli/31770376.html>, дата звернення 03.02.2023

інші. Комерсанти, що афілійовані з окупантами, скуповують за безцінь сільськогосподарську продукцію. «Тонна (зерна – авт.) – 3 тысячи. Это очень мало по сравнению с прошлым годом. Там было 6 грн. за килограмм. Большие фермеры... закупают и отдают за паи деньгами, но они зерно держат «на потом», чтобы... в дальнейшем, продать дороже»¹¹. На незгодних чекав пограбунок через т.зв. ДП «Государственный зерновой оператор». Протягом 2022 року росіяни вкрали у Запорізькій області 300 тис. тон зернових, олійних та зернобобових культур, значну частину з яких було незаконно експортовано до країн Африки та Азії¹². Також наближені до колаборантської адміністрації та місцевих «смотрящих» гуртовики скуповували за безцінь м'ясо у живій вазі, городину, фрукти та мед.

Разом з цим у роздрібній торгівлі окупаційна влада штучно створила ситуацію «ножиць цін» – ранні овочі, через блокаду шляхів на вільну Україну, продавались за копійки (навесні кіло огірків у Запоріжжі коштувало 80-120 грн., а в окупованій Кам'янці-Дніпровській – 3-5 грн.). При цьому багато сільгосппродукції просто викидали на смітник. Натомість імпортні фрукти вирости в ціні в кілька разів, істотно подорожчало м'ясо та сало, а вартість російської побутової хімії сягала 300-400 грн. за флакон. Проте найбільше мелітопольців шокували ціни на одяг та взуття. «Зимові чоботи коштують 4500 гривень. Теплі джинси – 4000 гривень, або 5000 тисяч рублів. І це на центральному ринку, де завжди одяг дешевший¹³. Варто згадати, що у такий самий спосіб українців грабувала радянська влада на початку 1930-х років та нацистські окупанти у Другу світову війну. Окрім цього, у період дії т.зв. «бівалютної зони» широко практикувались махінації із курсом рубля до гривні – спочатку 2:1, потім 1: 25, 1:1 і так нібито до повного виведення гривні із обігу в останній день 2022 року.

Загалом, псевдофінансова система, що була нав'язана російською владою, призводила лише до масштабного пограбування окупованих територій, звуження реального споживчого кошика та прогресуючого зниження рівня життя населення. Окупаційні гроші виконують свою основну, виключно пропагандистську функцію, демонструючи людям,

¹¹ Как живет Мелитополь в российской оккупации: Цены, доллар, зерно. Режим доступу: <https://zv.zp.ua/kak-zhivet-v-melitopol-v-rossijskoj-okkupacii-ceny-dollar-zerno/>, дата звернення 05.02.2023

¹² Окупанты отчитались о краже в Запорожской области 300 тысяч тонн зерна. 04.01.2023. Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/okupanti-vidzvituvali-kradizhku-zaporizkiy-1672783806.html>, дата звернення 05.02.2023

¹³ Що принесли в окупований Мелітополь так званий референдум та спроба анексії? 04.10.2022. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-ryuzovyya-melitopol-aneksiya-tsinny/32064453.html>, дата звернення 04.02.2023

що «Росія тут назавжди». Про це свідчать встановлення та неодноразова зміна курсу рубля до гривні адміністративним шляхом, роздача рубльових пенсій під камери російських пропагандистських телеканалів, двовалютні цінники у вкрадених та «ребрендованих» торговельних мережах та масштабні репресії проти української валюти, що розгорнулись у січні 2023 р.

Не менш важливе місце у планах ворога із колонізації Півдня України посідає розвиток «освіти». На відміну від Півночі чи Донбасу, тут не було активних бойових дій і більшість об'єктів освітньої інфраструктури лишилися неушкодженими. Також через швидке просування ворога, мало хто із працівників освіти встиг евакуюватися та фактично лишився в заручниках у рашистів.

За таких обставин окупанти намагалися відновити офлайн-навчання за російськими стандартами вже із середини квітня 2022 року. Але на заваді цьому стали глибока зовнішня та внутрішня дисфункційність «освіти від визволителів». Профільне управління очолила колишня директорка місцевого технікуму О. Шадуріна – фігурантка кількох кримінальних справ щодо зловживання службовим становищем та розкрадання майна, що абсолютно не користувалася авторитетом та повагою серед педагогів. Основним «аргументом» щодо незгодних стало насильство – моральний та фізичний тиск, викрадення і катування директорів шкіл. Терор застосовується не лише до освітян, але й до батьків, яких залякують мобілізацією, виправними роботами та вилученням дітей із родин. Замість дитиноцентричної «Нової української школи» маємо освіту «суворого режиму».

Серед ключових рис «новоросійської освіти» можна визначити: активне залучення педагогічних кадрів із Зауралля та Сибіру, включно із студентами старших курсів та пенсіонерами; тотальна експансія підручників держави-агресора; повернення радянських практик «звільнення» від вивчення української мови, що номінально ще лишається у навчальних програмах, та підвищеного рівня оплати праці вчителів російської мови та історії – провідників імперсько-шовіністичної ідеології; масова перекваліфікація місцевих вчителів-коллаборантів на курсах у тимчасово окупованому Криму та Росії; створення у закладах освіти парамілітарних дитячо-юнацьких організацій.

Ще одна важлива ознака окупантського навчання – наявність на педагогічних та особливо керівних посадах великої кількості випадкових людей, які училися «чому-нибудь и как-нибудь». Після відмови абсолютної більшості українських освітян працювати під триколом, школа стала потужним соціальним ліфтом для колишніх

секретарок, міліціонерів, різноробочих та навіть віщунок. За умов окупації професійні та моральні якості суттєво поступаються відданості новим господарям, а обов'язковою програмою-мінімум для всіх вчителів-колаборантів є нищення будь-яких згадок про Україну – підручників та художніх книжок, національної символіки у фойє та класах, навчально-методичних матеріалів та навіть бланків українських документів, не говорячи вже про організацію та активне проведення фейкового «референдуму» у вересні 2022 року.

Загалом, для окупантів освіта є важливим інструментом подальшої «інтеграції» до Росії тимчасово окупованих територій, зміни ідентичності підрастаючого покоління, виховання молоді у дусі ненависті до України, формування мереж лояльності та соціальної бази окупаційного режиму. На жаль, у Криму та в окремих районах Донецької та Луганської областей, де кремлівські ставленики панують з 2014 р., багато цих завдань вдалося реалізувати.

Ще одне приховане завдання освітнього процесу по-російськи – створення атмосфери страху і терору, а також «живого щита» для російських військових на тлі успішної роботи української далекобійної артилерії. У всіх школах постійно присутні озброєні люди, які не пускають батьків, обшукують та залякують дітей, та не випускають школярів на вулицю до завершення уроків. Багато закладів використовуються для розміщення живої сили та боекомплекту ворога, а поблизу них обладнуються вогневі позиції ствольної та реактивної артилерії.

Російські окупанти та їхні безнадійно застарілі освітні наративи зникнуть разом із приходом української армії. Проте це не знімає відповідальності з Української держави за системну дисфункціональність у кадровій політиці на освітянській ниві протягом всього періоду незалежності. На жаль, не одна сотня запорізьких, херсонських, донецьких та луганських педагогів, які ще вчора отримували зарплату, кваліфікаційні категорії та почесні звання від України, нині прославляють агресорів, вихваляють Путіна та розповідають дітям байки про «жорстоких бандерівців». Після деокупації на нас очікує велика робота над помилками – як шляхом ефективного застосування норм кримінального законодавства, так і через більш ретельну атестацію педагогічних кадрів та серйозну перевірку всіх працівників освіти, які лишилися в окупації.

2. Окупація та співпраця з ворогом

Як ми вже показали вище, невід’ємною рисою соціального порядку в окупації є взаємодія місцевого населення із ворогом у форматі різних соціальних інститутів. Внаслідок цього формуються нові соціальні групи, статусні позиції яких тісно пов’язані із рівнем лояльності до чужинців. Для позначення цього соціального явища з часів Другої світової війни до тезаурусу соціально-гуманітарних наук увійшло поняття «колабораціонізм».

У широкому сенсі колабораціонізм – це усвідомлене, добровільне та зумисне співробітництво із окупантами у їхніх інтересах і на шкоду своїй державі, а у вузькому соціологічному значенні – соціальний процес, в ході якого за участі місцевих жителів відбувається переродження всієї системи соціальних відносин на тимчасово загарбаних територіях з метою встановлення, збереження та укріплення влади окупанта. Колабораціонізм, як правило, призводить до важких суспільних наслідків: поразки або тяжких втрат сил національного спротиву, легітимізації псевдо-правителів, економічного пограбування, шкоди життю та здоров’ю людей.

Починаючи з 2014 року, серед юридичної спільноти, громадськості та політикуму тривали жваві дискусії щодо законодавчого визначення змісту та проявів колабораціоністської діяльності. Однак лише після початку широкомасштабного російського наступу в лютому 2022 року держава спромоглася дати хоч якусь визначеність у цьому питанні. У законі виокремлено кілька її типів: адміністративна (зайняття посад у окупаційних «органах влади», організація «виборів» та «референдумів»); економічна (фінансова та ресурсна допомога ворогу та його прибічникам); освітянська (вихваляння загарбників під час навчального процесу у школах, вищах, професійно-технічних та дошкільних закладах, запровадження стандартів освіти держави-агресора); військово-поліцейська (служба в армії ворога або незаконних збройних формуваннях, «судових» та «правоохоронних» органах); пропагандистська (виправдання та популяризація ворога у засобах масової інформації та соціальних мережах, організація масових заходів на підтримку окупації); побутова (публічне заперечення російської агресії, заклики до підтримки окупанта та його посіпак, невизнання Української державності)¹⁴. Важливо відзначити, що всі названі вище прояви колабораціонізму, за виключенням побутового і частково інформаційного, можуть бути повною мірою лише на тимчасово

¹⁴ Закон України «Про внесення до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>, дата звернення 05.02.2023.

окупованих територіях, як правило, у рамках дисфункцій традиційних соціальних інститутів.

Колабораціонізм є надзвичайно складним соціальним феноменом. У ньому поєднується прагнення зберегти або покращити свої соціально-статусні позиції шляхом переходу на бік ворога та розрив із колишнім соціальним оточенням, намагання показати себе «справнішим росіянином», аніж самі окупанти, на тлі недовірливого сприйняття з боку нових господарів.

Вперше увагу на прискорення процесів соціальної мобільності за часів великих історичних потрясінь звернув П. Сорокін¹⁵. Видатний дослідник робить висновок про різке прискорення трансформації соціальної структури суспільства під час революційних та військових потрясінь, активізацію індивідів та груп, які раніше знаходилися на узбіччі суспільно-політичних процесів (згадаємо більшовицьке гасло «тепер кожна кухарка зможе управляти державою»), зміну поведінки та психології учасників штучно форсованих висхідних соціальних переміщень («из грязи – в князи»).

Для того, щоб «вийти в люди» колаборанти використовують декілька інструментів: інкорпорацію у соціальні інституції, які створено окупантами (політичний аутсайдер В. Сальдо, який двічі програвав вибори мера Херсону стає очільником регіональної «військово-цивільної адміністрації»); захоплення існуючих соціальних організацій (зокрема, «ректором» Херсонського державного університету проголосила себе экс-директорка вузівського ліцею Т. Томіліна, яку звільнили за численні порушення у роботі); переконання ворога у своїй незамінності через активну участь у пропаганді, проведенні псевдо-референдуму, розквартируванні російських військ, пограбунку окупованих земель та переслідуваннях проукраїнських активістів (голови Кам'янсько-Дніпровської, Мирненської, Водянської та Олександрівської громад Запорізької області В. Антоненко, Ю. Радьков, С. Єрмаков та Н. Попова).

У попередніх дослідженнях, спираючись на відомості, що знаходяться у вільному доступі у соціальних мережах, ми спробували скласти узагальнений портрет колаборантів, що працювали у Запорізькій та Херсонській областях. Частка чоловіків серед них становить 52%, а жінок – 48%, що суттєво відрізняється від співвідношення у загальній структурі населення (46 та 54%

¹⁵ Сорокін П. А. Социология революции. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. 704 с.

відповідно)¹⁶. Основна причина цього – значне переважання чоловіків серед співробітників незаконних «правоохоронних» формувань. Саме вони разом із рашистськими окупантами завжди перебувають «на виду»: хапають людей на вулиці, «віджимають» приватну власність, примушують земляків голосувати на незаконному референдумі. У той же час жінки-колаборантки (окрім хіба що освітян) частіше знаходяться «в тіні», залучаються до камеральних робіт, ведення документообігу та виконання технічних завдань.

Соціальний склад корпусу колаборантів ми намагалися аналізувати через схему соціально-професійної структури Дж. Голдторпа. Як відомо, в її основі лежить кілька індикаторів – відносини до засобів виробництва (роботодавці, найняті та самозайняті працівники), сектор зайнятості (фізична або нефізична праця), рівень кваліфікації (високий, середній та рутинна праця), наявність супервайзерських функцій (є підлеглі чи ні)¹⁷.

Таблиця 1¹⁸.

**Соціально-професійні статуси колаборантів до початку війни
(N=471)**

Соціально-професійний статус	У %	Клас за Дж. Голдторпом
Керівники та співробітники органів виконавчої влади та місцевого самоврядування	9	I
Керівники підприємств, установ та організацій різного рівня	6	II
Працівники освіти, культури, охорони здоров'я	25	III а
Працівники силових та контролюючих органів	20	III б
Кваліфікований працівник нефізичної праці нижчого рівня	15	III с
Приватні підприємці та фермери	10	IV а, IV с
Кваліфіковані робітники фізичної праці	4	VI
Некваліфіковані робітники фізичної праці	1	VII а
Пенсіонери, безробітні, студенти	4	-
Рід занять невідомий	6	-

Наведені вище результати свідчать, що на співпрацю із окупантами активніше йдуть люди, що мають постійну роботу та залежать від держави або місцевого самоврядування. Зокрема, після окупації на своїх

¹⁶ Зубченко О.С. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2022. Вип. 3 с. 18.

¹⁷ Goldthorpe J., Marshall G. The promising future of class analysis: a response to recent critiques. *Sociology*. 1992. Vol. 26. P. 381-400. Retrieved from, <https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/0038038592026003002>, 25.09.2022

¹⁸ Складено на основі досліджень та розрахунків автора.

робочих місцях лишилися 86% колаборантів – керівників різного рівня та 80% співробітників органів місцевого самоврядування.

У той же час частина педагогів добилися кар'єрного підвищення, у незаконний спосіб ставши деканами, завучами, керівниками освітніх закладів або чиновниками т.зв. «Міністерства освіти Запорізької області». Через брак колаборантських кадрів у Херсоні та Мелітополі непоодинокими були випадки, коли одразу кілька освітніх організацій очолював один і той же «посадовець». Подібні «халіфи на годину» часто вдавалися до мародерства, активно розкрадали комунальне майно та особисті речі співробітників, які відмовились працювати під дулами автоматів. Також окупація стала справжнім зірковим часом для третини службовців, які отримали нагоду пересісти до кабінетів своїх колишніх начальників, та дрібних підприємців, що за свою лояльність до рашистів активно «віджимають» нові землі, магазини, кафе та підприємства.

Важливе місце у контексті співпраці з ворогом посідає економічний колабораціонізм – сприяння у поширенні російських економічних практик, засобів обміну та правових норм. Він реалізується через кілька соціальних інститутів, зокрема, через узаконене рейдерство, торгівлю та гроші.

У перші дні окупації пограбування українських ритейлерів у окупованих містах мало стихійний характер. Активну участь у мародерстві брали російські військові, а також місцеві декласовані елементи, багато з яких долучалися до подій «русской веснь» у 2014 році. Згодом пограбунок набув більш організованих та системних форм. За деякими оцінками, протягом весни – літа 2022 року було захоплено близько 100 магазинів АТБ, 21 заклад компанії Fozzy Group (торговельні марки «Сільпо», «Thrash! Траш!», Varus), 32 магазини «Економ плюс» та гіпермаркет «Метро» у м. Маріуполь. Загальний розмір збитків фахівці оцінюють у понад 50 млрд. гривень¹⁹. У вкрадених приміщеннях відкриваються маркети «Мера» та «Сытный ряд», працювати у яких під загрозою розправи примушують колишніх співробітників українських мереж.

Одночасно із цим ринок українського Півдня починає заповнюватися товарами із тимчасово окупованого Криму та Росії. Найспритніші ділки, встановлюючи корупційні зв'язки із російськими військовими та поліцейськими, змогли налагодити таку торгівлю буквально з перших днів окупації та згодом розширили свої «бізнес-імперії» за рахунок

¹⁹ Штука Н. Как оккупанты захватили супермаркеты «Сильпо», «АТБ», «Эпицентр», но не научились ими управлять. 22/06/2022/ Режим доступу: <https://forbes.ua/ru/company/profesiya-maroder-2-bogadelnya-yak-okupanti-zakhopili-supermarketi-atb-silpo-epitsentr-ale-ne-navchilis-nimi-keruvati-22062022-6702>, дата звернення 01.02.2023

нібито-то безхазяйного майна, чії власники виїхали на вільну Україну. Для деяких із колаборантів, зокрема, для власників готельно-ресторанного бізнесу, окупація стала справжнім «золотим дном» завдяки розселенню, харчуванню та розважанню кремлівських злочинців. Щоправда, через це їхні заклади все частіше стають законною ціллю для української далекобійної артилерії.

Також за умов високого попиту на українську валюту формується кримінально-професійна когорта «обнальщиків», які за значну плату та у тісній співпраці із ворогами, вільно курсують через блокпости, знімаючи гривні з банківських карток своїх клієнтів у найближчих українських містах. Згодом спекулятивний тренд змінюється і пріоритетом стає безготівкова гривня, з якою все ще намагаються працювати деякі магазини. Аналогічні махінації відбуваються із купівлею-продажем долара США, євро та інших популярних валют.

Таким чином, для людей, які не планують виїжджати із окупованих територій, у нинішніх умовах існує дві стратегії – колабораціоністська, тобто використання нових соціально-політичних обставин як каналу соціальної мобільності або зведення контактів із новою «державою» та її «посадовцями» до рамок фізичного виживання. На жаль, чим довше майоритимуть триколори над українськими містами і селами, тим вище вирогідність того, що багато людей в силу різних причин вимушені будуть піти на співпрацю із ворогом. Представники цієї соціальної групи можуть стати соціальною базою окупаційного режиму, сприяти більшій результативності терору інакодумців та серйозно ускладнити нашої армії звільнення українського Півдня.

3. Окупація як стан повсякденності

«Відкриття» повсякденності, яке здійснив у своїй творчості А. Шюц, виходить далеко за межі феноменологічної соціології та являє собою принципово новий погляд на те, як ми сприймаємо своє місце у зовнішньому світі. Адже звичайна людина не трактує своє життя через якісь макросоціальні індикатори, як це заведено у науковців.

Через двадцять або тридцять років, згадуючи сьогоднішні події, мало хто із пересічних громадян скаже, що він жив в епоху завершення конституювання української політичної нації та початку розпаду російської імперії. Більш імовірно, що він згадає про сигнали повітряної тривоги, черги за гуманітаркою, переповнені евакуаційні потяги та занурені у темряву міста та села.

Повсякденність постає із оцінок, реакцій, емоцій, спогадів та уявлень людей про минуле та майбутнє. Опис повсякденності, це, з одного боку, характеристика соціального часу, в якому розгортаються типові події,

що стосуються великої кількості людей, а з іншого – увага до неpubлічних сторін нашого життя, локальності, консервативності, приватності та елементарної турботи про хліб насущний на рівні підсвідомо, автоматично відпрацьованих навичок. У цьому контексті надзвичайно плідною видається ідея П. Тілліха про «хронос» – формальний час, рамки та маркери якого визначаються домінуючими історичними та соціальними акторами та «кайрос» – справжній час, що проживається людьми та наповнений глибоким суб'єктивним змістом²⁰.

В тилу, де панує відносний спокій, окупанти мають можливість нав'язувати свою версію формального часу двома шляхами: через посил до радянського минулого – червоних прапорів, совкового відзначення перемоги над нацизмом, старих назв вулиць, пам'ятників Леніну та п'ятибальної системи у школах та активне просування російського нарративу – нові свята (День Росії, День народної єдності), мережі роздрібною торгівлі, продукти та ліки, система соціальних виплат та пільг та навіть дорожня розмітка. Особливе місце у цьому ряду належить астрономічному часу, в якому поєднується «кайрос» і «хронос» – над Запоріжжям і Мелітополем – різні прапори, тож і годинники у їхніх мешканців мають йти по-різному, а де московський час – там «Россия навсегда».

Загальну картину повсякденності для себе ми зазвичай складаємо у двох площинах – проблематичній та неproblemатичній. На формування цих дискурсів впливає наш соціальний досвід, знання, спостереження за іншими людьми, інформаційне поле та референтні соціальні групи. Розвинену рефлексію нашої повсякденної поведінки ми знаходимо у теорії соціального навчання А. Бандури²¹. Маленька дитина, кілька разів боляче впавши, неодмінно залізе на саму верхівку дерева: самостійно, методом проб та помилок знайде товсту гілку або візьме за приклад свого вправнішого товариша. Саме у такий спосіб будь-яка проблематична ситуація перетворюється на неproblemатизоване знання, яке ми сміливо можемо застосовувати за схожих обставин.

Проектуючи цей методологічний принцип на життя в окупації, до проблематичного можна умовно віднести змістовно-тематичний контекст, що стосується зміни існуючого соціального порядку, утвердження та легітимізації влади агресора, а до неproblemатичного – решту тем, які, на перший погляд, мають загально соціальне звучання, але також можуть використовуватися ворогом у своїх цілях.

²⁰ Тилліх П. Избранное. Теология культуры. Пер. с . англ. В.Левит, С. Лезов. М.: Юрист, 1995. С. 216-235.

²¹ Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Пер. с аангл. С. Меленевская, Д. Викторова. СПб.: Питер, 1999. С. 373-410.

Таблиця 2²²

**Проблематичні та неproblemатичні виміри
повсякденного життя в окупації**

Проблематичні	Неproblemатичні
Нові свята та традиції	Житлово-комунальний сектор
Війна	Діти
Паспортизація	Робота
Гуманітарна допомога та пільги	Освіта, культура, спорт
Тарифи та ціни	Медицина

Як бачимо із таблиці, фактично кожна «проблематична» тема відкриває широкий простір для російських пропагандистів. Офіційно призначені поводи для всенародної радості не йдуть від душі, не мають бахтінського карнавального наповнення, а виконують комунікативно-інтегративну (засвідчення лояльності до «нової батьківщини») та політико-легітимізаційну (ми вже майже перемогли «нацистів», тепер можна і святкувати) функції. Також рашистські загарбники намагалися популяризувати багато менш формалізованих дат – від «денацифікуючого» Міжнародного дня боротьби проти фашизму, расизму та антисемітизму до відверто анекдотичних днів пирога, російської горілки та козачого узвару.

Зовсім по-іншому сприймається в окупації війна. Варто згадати, що вона прийшла до наших земляків по-різному. У південних громадах, вздовж автодороги Одеса-Новоазовськ та на заході області ворог закріпився майже без бою. Кілька днів місцеві патріоти вели стримуючі бої у Мелітополі та Пологах, підрозділи Збройних Сил чинили спротив у Токмаку та східних районах, а тисячі беззбройних городян не пускали російські колони до Енергодара та Дніпрорудного. Образ військових дій формується, з одного боку, через безкінечні фейки російської пропаганди про швидке захоплення Запоріжжя, Києва та Одеси, знищення «київським режимом» Каховського водосховища, жорстокі репресії на звільнених українською армією територіях та суцільну мобілізацію чоловіків у вільних регіонах. З іншого боку – самі за себе говорять справжні, а не показані по телевізору або прочитані у телеграмі, речі: жорстокі обшуки та перевірки телефонів серед вулиці, неможливість поїхати до родичів в сусіднє село без спеціальної перепустки, захоплення та пограбування окупантами помешкань тощо.

Колись добре знайоме соціальне середовище стає іншим. Тепер воно не просто насичено чужинцями, які заповнюють всі ключові локації («Там те же тротуары, деревья и дворы; Но речи несердечны и холодны пирь; Там так же польхают густые краски зим; Но ходят оккупанты в

²² Складено на основі досліджень автора, з ілюстративною метою.

мой зоомагазин», – співав Б. Окуджава), але й може становити смертельну небезпеку для життя. Прогулянка набережною, зустріч у парку чи посиденьки в кафе можуть завершитися побиттям, викраденням або зґвалтуванням російськими загарбниками. Замість транзитних місць (вокзалів, автостанцій), які раніше відкривали шлях до Варшави, Одеси, Києва та Львова, з'являються «не-місця», які варто обходити десятою дорогою, – блокпости, комендатури, адміністрації та військові бази ворога²³. По мірі наближення ЗСУ масштаби терору зростають у геометричній прогресії: вводиться заборона на вільне міжміське пересування на авто, цілеспрямовано до Росії вивозяться діти, а у прифронтових населених пунктах спочатку згортається діяльність всіх об'єктів соціальної сфери та торгівлі, а згодом примусово депортується населення. Зокрема, на Херсонщині жителів придніпровських міст та сіл, які не побажали виїжджати, щочоці обстрілює російська артилерія.

Важливу роль у включенні захоплених територій до російського дискурсу повсякденності відіграє паспортизація. Спочатку отримання документу із двоглавим орлом було суто пропагандистським шоу або виявом повної особистої лояльності до ворога задля кар'єрних та статусних перспектив. Однак після проведення фейкового референдуму у вересні 2022 року володіння паспортом держави стало майже обов'язковою умовою прийняття на роботу (навіть у недержавній сфері), отримання російських соціальних виплат, влаштування дитини у школу чи садок, здійснення операції із реєстрації місця проживання, з рухомим та нерухомим майном тощо. У такий спосіб фактично запускається механізм соціального виключення людей, які хочуть зберегти зв'язок з Україною.

У свою чергу концепт «непроблематичного» завжди містить в собі свідоме або несвідоме порівняння того, як було при Україні та стало при «визволителях». На жаль, після окупації негативні зміни торкнулися абсолютно всіх сфер суспільного життя – від смаку та ціни продуктів на полицях магазинів до «навчання» у російських школах. З'являються нові, абсолютно дикі соціальні практики (школярів примушують писати листи подяки рашистським воякам), специфічні «адміністративні послуги» (безкоштовна поїздка на «фільтрацію», після якої можна не повернутися додому), триває кампанія «денацифікації» (вилучення із музею символіки Австро-Угорської імперії та Великого князівства

²³ Запорожец О., Лавринец Е. Хореография беспокойства в транзитных местах: к вопросу о новом понимании визуальности. Визуальная антропология: городские карты памяти. Под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. С. 51-53.

Литовського). На цьому тлі російські пропагандисти намагаються формувати штучну реальність, де навіть звичайні речі набувають сюрреалістичного звучання: комунальники «героїчно» прибрали дитячий майданчик, співробітники центру зайнятості розповіли безробітним про ризики працевлаштування за кордоном (яке закінчилося 24.02.2022), а самозваний очільник Якимівки вручає талановитим дітям «цінні подарунки» – маленькі пакетики найдешевших цукерок.

Ще одним важливим елементом повсякденності є емоційне сприйняття соціальних та побутових обставин у контексті певного соціального простору. Воно може проявлятися у кількох ракурсах: подієва (про яку пишуть підручники та енциклопедії) та «неподієва» (вплив макросоціальних подій на життя звичайної людини) історії. Окупація Північного Приазов'я стала великою трагедією для Українського народу та справжнім, але тимчасовим тріумфом для прихильників «руського мира». У той же час для власників придорожного ресторану «Катерина» у Мелітополі прихід іноземних військ дозволив збільшити прибутки у десятки разів, а для технічних працівників бюджетної сфери, які ніколи не мали великих організаторських здібностей, – дав шанс отримати керівні посади. «Неподієва історія» може здаватися сумішню суспільної психології та колективної поведінки, уважно вивчаючи яку, навіть всередині високорозвинених суспільств, можна відшукати архаїчні елементи. Окупанти активно повертають такі соціальні практики із часів комуністичного тоталітарного режиму. Як наслідок – під страхом покарання батьки примушують дітей йти до рашистської «школи», за синьо-жовту стрічку або елемент одягу можна потрапити до буцегарні, а необережне слово у незнайомій компанії стає приводом для «депортації» тощо.

Узагальнюючою характеристикою того, як ми сприймаємо повсякденність окупації є образ місця – сукупність індивідуальних оцінок, вражень та переживань, пам'яті про минулий досвід, пов'язаних із певною просторовою локацією та детермінованих соціокультурними чинниками. Відправною точкою його формування можуть бути як загальний (початок війни, вторгнення іноземних військ до певного населеного пункту, підняття триколову на центральній площі), так і особистісний (евакуація, руйнування оселі, потрапляння до рашистського полону) травматичний досвід. Образ місця не є однорідним та відображає різні типи соціального досвіду (тих, хто виїхав та хто лишився в окупації, колаборантів, борців із агресорами і звичайних містян, які думають лише про власне виживання). На його

формування впливають дві, на перший погляд, взаємовиключні тенденції: намагання жити так, якби нічого не сталося, концентруючись на найпростіших соціальних інтеракціях (дім – робота – діти) та тотальне нав'язування загарбниками власних порядків. Чим довше триває окупація, тим важче людині уникнути контактів із ворогом: на роботі вимагатимуть російський паспорт, поїздка в сусіднє село до рідних потребуватиме перепустки, а дитину у школі замість української літератури вчитимуть російській пропаганді. Через це повсякденні справи та соціальні інтеракції позбуваються стабільності та передбачуваності, а означення часових рамок певних подій стає дуже умовним: «Выходя из дома, не знаешь, где можешь оказаться: общественный транспорт ходит редко, можешь не влезть в маршрутку – и тогда надо где-то ночевать, потому что до начала комендантского часа можно не успеть домой»²⁴.

Варто враховувати, що реальні соціальні взаємодії розгортаються у певному візуальному просторі, який різко відрізняється від часів вільної України: розбиті та спалені квартали замість квітучого міста, чужинці кавказької зовнішності замість відпочивальників, триколори на місці синьо-жовтих прапорів. Публічний простір переходить під контроль людини зі зброєю, щодня збільшується кількість поліцейських патрулів, блокпостів, все ілюзорнішими стають межі приватного простору, а небезпека побиття чи викрадення чатує буквально на кожному кроці.

Таким чином, окупація несе із собою новий підрахунок та сприйняття соціального часу та простору. Невід'ємними рисами повсякденності за нової «влади» стали страх, невизначеність, як жити, працювати та вступати у найпростіші соціальні контакти. Звичний світ із рутинного та зрозумілого перетворився на простір небезпеки, а його найкращим відображенням стають черги на КПП у бік вільної України та порожні вулиці окупованих міст та сіл. Нав'язуваний російською пропагандою «хронос» життя у «нових регіонах» не сприймається абсолютною більшістю населення. Натомість одні намагаються просто «вписатися» у новий світ: помахав ворожим прапорцем – отримав додаткову порцію гуманітарки, взяв російський паспорт – здобув надбавку до зарплати, а інші – чинити пасивний, тихий спротив.

²⁴ Телеграмм-канал «Бердянск в оккупации». 15.12.2022. Режим доступу: https://t.me/berdyansk_occ/2148, https://t.me/berdyansk_occ/2147 дата звернення 03.02.2023

ВИСНОВКИ

За результатами нашого дослідження ми дійшли таких висновків. По-перше, російська окупація Півдня України є комплексним військовим злочином, що містить замисел на повну зміну соціального порядку на тимчасово захоплених землях із подальшою повною інтеграцією до складу Росії. З цією метою противник широко використовує механізми псевдоінституціонального будівництва, формуючи самозвані органи «влади», запроваджуючи російську валюту та намагаючись перевести освітню систему на свої стандарти. Всі ці дії відбуваються із грубим порушенням положень Женевських конвенцій, базових прав і свобод людини із застосуванням державного насильства та системного терору.

По-друге, за умов окупації значного поширення набуває добровільна та системна співпраця місцевого населення з ворогом, метою якої є військова поразка, економічне ослаблення Української держави та легітимізація влади окупантів. Найчастіше як канал соціальної мобільності колабораціонізм використовується людьми, які мають постійну роботу, залежать від держави та не бажають змінювати звичний спосіб життя. Також колабораціонізм може виступати інструментом незаконного збагачення через завезення товарів із Росії та тимчасово окупованого Криму, махінації із курсом валют, рейдерське захоплення чужої власності.

По-третє, пересічна людина сприймає окупацію через повсякденні оцінки зовнішнього світу, реакції, емоції, спогади та уявлення про минуле та майбутнє. Це сприйняття формується у контексті певного соціального часу («хроносу» або «кайросу») та у ході розпізнавання різних життєвих ситуацій як «проблематичних» та «непроблематичних». Під владою ворога знайоме соціальне середовище стає чужим, незрозумілим та небезпечним, набувають поширення архаїчні соціальні практики, а щодо незгодних запускаються механізми соціального виключення. Покласти край приниженням українців та спробам загарбників стерти нашу ідентичність може тільки найскоріше звільнення Півдня України нашими захисниками.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню соціологічних вимірів російської військової окупації Півдня України. Автор доходить висновку, що окупація – це багатоаспектний злочин, метою якого є повна зміна соціального порядку на тимчасово захопленій території. Для цього ворогом активно використовується практика псевдоінституціонального будівництва, зокрема, у сферах управління, грошового обігу та освіти. За цих умов великого значення набуває колабораціонізм як стратегія

соціальної адаптації та статусного зростання. Більшість колаборантів належать до вищих соціально-професійних страт і до війни працювали у державних та комунальних структурах. Нині, незважаючи на кардинальну зміну історичних обставин, вони прагнуть зберегти або поліпшити своє становище у суспільстві, використати нові соціальні механізми для власного збагачення. Також у дослідженні показано, що звичайна людина сприймає окупацію через власні повсякденні оцінки зовнішнього світу, реакції, емоції, спогади та уявлення про минуле та майбутнє. Вони пов'язуються між собою та допомагають ідентифікувати різні життєві ситуації за шкалою «проблематичні-непроблематичні». Наші земляки за лінією фронту сприймають зовнішній світ як чужий та небезпечний, у якому, щоб зберегти життя і здоров'я, доводиться зважати на відроджені окупантами соціальні практики комуністичних часів.

Література

1. Словник української мови у 11 томах. Т. 5. К.: Наукова думка, 1974. 840 с.
2. Бибик С.П., Сюта Г.М. Словник іншомовних слів. Харків: Фоліо, 2006. 412 с.
3. Женевская конвенция от 12 августа 1949 года о защите гражданского населения во время войны. Часть III Оккупированные территории. Режим доступа https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian_3_3.shtml, дата обращения 09.07.2022
4. Спенсер Г. Соціологія як предмет вивчення. *Соціологія: Хрестоматія (від періоджерел до сучасності)*. За ред. Л.Й. Гуменюка. У 2-х томах. Т.1. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 71-93.
5. Комарова А.В. Парадигма функціонального аналізу в теоретическом наследии Р. Мертона. *Актуальные вопросы современной науки*. 2010. Вып. 15. С. 160-168.
6. Макаров І.М. Поняття і зміст режиму окупації у міжнародному праві. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 3. С. 193-197.
7. Зимель Г. Філософія грошей. Пер. з нім. І. Андрущенко, В. Терлецького. К.: Фоліо, 2019. 667 с.
8. Телеграмм-канал «Вазелин». 09.01.2023. Режим доступу: <https://t.me/vazelinp/18426>, дата звернення 03.02.2023.
9. Янковський О. Триколори на будівлях та «пенсія» в рублях: які шанси РФ на «економічну окупацію» Херсонщини. 25.03.2022. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-kherson-henichne-rubli/31770376.html>, дата звернення 03.02.2023.

10. Как живет Мелитополь в российской оккупации: Цены, доллар, зерно. Режим доступа: <https://zv.zp.ua/kak-zhivet-v-melitopol-v-rossijskoj-okkupacii-ceny-dollar-zerno/>, дата звернення 05.02.2023
11. Оккупанты отчитались о краже в Запорожской области 300 тысяч тонн зерна. 04.01.2023. Режим доступа: <https://www.rbc.ua/ukr/news/okupanti-vidzvituvali-kradizhku-zaporizkiy-1672783806.html>, дата звернення 05.02.2023ю
12. Що принесли в окупований Мелітополь так званий референдум та спроба анексії? 04.10.2022. Режим доступа: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovyua-melitopol-aneksiya-tsinu/32064453.html>, дата звернення 04.02.2023.
13. Закон України «Про внесення до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність». Режим доступа: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>, дата звернення 05.02.2023.
14. Сорокин П. А. Социология революции. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. 704 с.
15. Зубченко О.С. Коллаборационизм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2022. Вип. 3 С. 15-23. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269530](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530)
16. ¹ Goldthorpe J., Marshall G. The promising future of class analysis: a response to recent critiques. *Sociology.* 1992. Vol. 26. P. 381-400. Retrieved from, <https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/0038038592026003002>, 25.09.2022
17. Штука Н. Как оккупанты захватили супермаркеты «Сильпо», «АТБ», «Эпицентр», но не научились ими управлять. 22/06/2022/ Режим доступа: <https://forbes.ua/ru/company/profesiya-maroder-2-bogadelnya-yak-okupanti-zakhopili-supermarketi-atb-silpo-epitsentr-ale-ne-navchilis-nimi-keruvati-22062022-6702>, дата звернення 01.02.2023
18. Тиллих П. Избранное. Теология культуры. Пер. с. англ. В. Левит, С. Лезов. М.: Юрист, 1995. 479 с.
19. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова. СПб.: Питер, 1999. 608 с.
20. Запорожец О., Лавринец Е. Хореография беспокойства в транзитных местах: к вопросу о новом понимании визуальности. *Визуальная антропология: городские карты памяти.* Под ред. П. Романова, Е.Ярской-Смирновой. М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. С. 45-67.

21. Телеграмм-канал «Бердянск в оккупации». 15.12.2022. Режим доступа: https://t.me/berdyansk_occ/2148, https://t.me/berdyansk_occ/2147 дата звернення 03.02.2023.

Information about the author:

Zubchenko Oleksandr Serhiyovych,

Candidate of Sociological Sciences,

Associate Professor at the Department of Philosophy and Sociology

Mariupol State University

6, Preobrazhenska str., Kyiv, 03037, Ukraine

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВІЙСЬКОВІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ ПОТРЕБУЮТЬ НЕВІДКЛАДНОГО ПОЗИТИВНОГО ВИРІШЕННЯ

Карпенко М. І.

ВСТУП

Кримінальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, що є видом соціальної відповідальності, яка покликана сприяти забезпеченню охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку, громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України, миру і безпеки людства від злочинних посягань і тим самим сприяти формуванню правової свідомості, правової культури людей, стимулювати правослухняну поведінку людини, її позитивну (перспективну) відповідальність¹.

Надзвичайно важлива роль кримінальній відповідальності відводиться в охороні військового правопорядку, який «виділяється у системі загального правопорядку наступними ознаками. *По-перше*, військові злочини є не лише порушенням норм військового права, посягаючи на порядок несення або проходження військової служби, а й створює передумови для посягання на суспільні відносини в сфері захисту держави, її суверенітету і територіальної цілісності. *По-друге*, військовий правопорядок є складовою частиною щодо забезпечення військової безпеки суспільства і його демократичних інститутів. *По-третьє*, порушення положень військового права спрямоване на ту частину «публічного устрою суспільства, яка зосереджує виключно силові механізми, закладені в основу Військової організації держави»².

Особливо актуалізувалися зазначені питання по охороні військового правопорядку у зв'язку із агресією російської федерації проти України, яка вже триває 9 років. Упродовж 2014-2022 рр. відбулося суттєве збільшення по відношенню до 2013 р. кількості засуджених за військові

¹ Гришук В.К. Відповідальність кримінальна // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / за редкол.: В.Я. Тацій (голова) та ін. Харків: Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. Т. 17. С. 85.

² Богуцький П.П. Основи військового права України: курс лекцій / П.П. Богуцький, С.М. Скуріхін. 2-ге вид. Одеса, 2011. С. 119-120.

злочини військовослужбовців: в 2014 р. – у 2,4 рази, в 2015 р. – у 13,82 разів, в 2016 р. – у 14,2 рази, в 2017 р. – у 15,08 рази, в 2018 р. – у 14,48 рази, в 2019 р. – у 13,9 рази, в 2020 р. – у 9,68 рази³. Зазначене свідчить про недостатній рівень військової дисципліни серед окремих категорій військовослужбовців, зокрема, це стосується особливого періоду, коли має місце збільшення особливо такої групи злочинів, як порушення порядку проходження або несення військової служби, пов'язаних з місцем перебування або виконання обов'язків військової служби (ст. 407-409 Кримінального кодексу України). Зазначене зростання військової злочинності нині становить небезпеку не лише для військового правопорядку, але і для воєнної безпеки України, під якою розуміється «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз»⁴.

Які фактори можуть позитивно вплинути на покращення військової дисципліни, як у Збройних Силах України, так і в інших військових формуваннях, створених відповідно до законів України ?

Відповідь на це питання досить багатогранна і стосується як змісту чинного законодавства, так і нинішнього стану військової злочинності; питань, що мають відношення до поліпшення роботи з особовим складом, кримінально-правової політики держави при розгляді вчинених військових кримінальних правопорушень їх суб'єктами, що і буде предметом нашого подальшого наукового дослідження.

1. Стан законодавства України про кримінальну відповідальність за порушення проти встановленого порядку несення або проходження військової служби

Кримінальний кодекс України (далі – КК), що прийнятий 05.04.2001 р.⁵, в розділі XIX («Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення») Особливої частини передбачає кримінальну відповідальність військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, а також інших осіб, визначених законом.

³ Карпенко М.І. Кваліфікація військових правопорушень за законодавством України: монографія. Київ: 2020. С. 301.

⁴ Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.

⁵ Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.

Поняття військового кримінального правопорушення та його суб'єктів вчинення, їх ознаки законодавець додатково до загальних положень визначив у ст. 401 («Поняття військового кримінального правопорушення») КК. На даний час відповідальність за військові злочини передбачена ст. 402-422, 425 – 435-1 КК.

Станом на січень 2023 р. до КК за період його дії з 01.09.2001 р. внесено більше 1100 змін та доповнень. Зокрема, до розділу XIX Особливої частини зміни вносились на підставі 15 законів України⁶.

Як зазначає В.Я. Тацій, «Кримінальний кодекс України знаходиться в критичному стані, постійно зазнає численних змін і доповнень, що можуть зруйнувати систему кримінального законодавства. Його потрібно кардинально реформувати, «розчистити» і підготувати нову редакцію або навіть новий Кримінальний кодекс України»⁷.

Визначаючи соціальну обумовленість нової редакції КК України, В.І. Борисов і О.О. Пашенко стверджують, що «найбільше практичне значення для з'ясування необхідності прийняття нової редакції КК мають суспільна корисність, системно-правова несуперечність, зміна умов суспільного життя. При цьому домінуюче місце серед них посідає така обставина, як відповідність законодавства про кримінальну відповідальність змінам умов суспільного життя, що стає очевидним за умов реформатування соціальних реалій України»⁸.

Система військових кримінальних правопорушень, що нині передбачена чинним КК України, недосконала і суперечлива, а тому потребує перегляду та вдосконалення. Ті зміни, які були внесені, недостатньо враховують розвиток суспільних відносин, пов'язаних, у першу чергу, із захистом військової безпеки держави, а також міжнародно-правові стандарти. Ряд військових злочинів, відповідальність за які передбачена міжнародними договорами (ст. 433–435 КК України), дублюються у ст. 438, 445 КК України. Тим самим створена ситуація конкуренції у разі їхньої кваліфікації із «воєнними» злочинами, які містяться у розділі XX («Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку») КК України (ст. 436–447). Тому є нагальна потреба реформування чинного законодавства України, що зумовлено рядом причин, серед яких В.Я. Тацій виділив

⁶ Там само.

⁷ Тацій В.Я. Підстави та перспективи реформування кримінального законодавства України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : праці міжнар. наук. конф. (Харків, 17-19 жовтня 2019 р.). Харків, 2019. С. 32.

⁸ Борисов В.І., Пашенко О.О. До питання соціальної обумовленості нової редакції Кримінального кодексу України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України*: праці міжнар. наук. конф. (Харків, 17-19 жовтня 2019 р.). Харків, 2019. С. 37-38.

наступні: «*Перша* з них – динамічність змін та доповнень у нашому законодавстві, що зруйнували його цілісність та системність. *Друга* причина – невідповідність чинного законодавства про публічні правопорушення міжнародним зобов'язанням України, у тому числі, і тим гарантіям прав людини, що забезпечуються Європейською конвенцією з прав людини. *Третя* причина – відсутність єдиної системи законів про публічні правопорушення та необхідність створення цілісного Зводу Законів України. *Четверта* причина – необхідність уніфікації всіх законів, що встановлюють відповідальність за публічні правопорушення. *П'ята* – нагальна потреба розробки механізму захисту законів про публічні правопорушення від законодавчих ініціатив і намагань вирішити всі проблеми в суспільстві законами про публічну відповідальність. *Шоста* – відсутність одноманітності в застосуванні законів про публічні правопорушення судами, що провокуються суперечностями та широкими дискреційними повноваженнями самих законів. *Сьома*, на жаль, не остання, причина – відсутність єдиної теорії побудови санкцій за публічні правопорушення»⁹.

Аналіз змісту статей розділу XIX Особливої частини КК свідчить про необхідність удосконалити зміст диспозицій ст. 402, 403, 405, 412, 425–426-1, 427, 429, 430, 432 КК новими положеннями щодо ознак об'єктивної сторони складу військових злочинів, передбачених зазначеними статтями, зокрема:

І. «Основна відмінність між наказом і розпорядженням полягають, перш за все, в назві цієї владної вимоги і в тому одноособово вона прийнята чи колегіально. *По-друге*, згідно із ст. 6 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України «право командира віддавати накази і розпорядження, а обов'язки підлеглого їх виконувати, крім випадку відання явно злочинного наказу чи розпорядження». Тому логічно напрашується висновок щодо внесення відповідних змін до ст. 402 і 403 КК про встановлення кримінальної відповідальності за умисну відмову підлеглого від виконання законного розпорядження командира / начальника. Крім того, передбачити одним із суспільно небезпечних наслідків зазначених злочинів, що буде критерієм розмежування їх і військового адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 172-10 («Відмова від виконання законних вимог командира (начальника)») Кодексу України про адміністративні правопорушення, в разі спричинення матеріальної шкоди, з метою більш чітко окреслити об'єктивну сторону зазначених злочинів.

⁹ Тацій В.Я. Підстави та перспективи реформування кримінального законодавства України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України*: праці міжнар. наук. конф. (Харків, 17-19 жовтня 2019 р.). Харків, 2019. С. 29.

Диспозицію ч. 1 і пункти 1-2 примітки до ст. 402 та ч. 1 ст. 403 КК викласти у наступній редакції:

«1. Непокора, тобто відкрита відмова виконати наказ або розпорядження командира чи начальника, а також інше умисне невиконання наказу або розпорядження, або спричинення, у результаті зазначених у цій диспозиції дій, істотної матеріальної шкоди інтересам військової служби,-».

«Примітка: 1. Істотною матеріальною шкодою, передбаченою частиною 1 статті 402 цього Кодексу, є шкода, якщо вона у 100 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

2. Тяжкі наслідки, зазначені у статтях 402 і 403 цього Кодексу у матеріальному вимірі передбачають шкоду, якщо вона у 250 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян».

«Стаття 403. Невиконання наказу або розпорядження з необережності

1. Невиконання наказу або розпорядження командира чи начальника з необережності, вчинене за відсутності ознак, зазначених у частині першій статті 402 цього Кодексу, якщо воно спричинило тяжкі наслідки інтересам військової служби,-»¹⁰.

II. Крім того:

– визначити розміри матеріальної шкоди, завданої у великих розмірах у результаті необережного знищення або пошкодження військового майна (ст. 412 КК);

– зазначити, що військовими службовими особами є і командири всіх рівнів, які, як і начальники, здійснюють функції представників влади;

– привести, відповідно до ст. 364 КК, розміри істотної шкоди і тяжких наслідків для військових злочинів, передбачених ст. 425 («Недбале ставлення до військової служби»), 426 («Бездіяльність військової влади»), 426-1 («Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень») КК);

– встановити кримінальну відповідальність за вчинення військових злочинів, передбачених ст. 427, 429, 430, 432 КК, з кваліфікуючими ознаками»¹¹.

В аспекті злочинів, передбачених ст. 402, 403 КК, мова йде про необхідність встановлення кримінальної відповідальності у разі непокори командиру, при відкритій відмові виконувати вимоги

¹⁰ Карпенко М.І. Військові злочини: питання теорії, законодавства і практики: монографія. Київ, 2019. С. 282.

¹¹ Карпенко М.І. Теоретико-методологічне дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби за Кримінальним кодексом України: автореф. дис.... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2020. С. 8.

розпорядження, як акту військового управління, крім випадку віддання явно злочинного розпорядження, про що зазначав ще свого часу С.І. Дячук¹², але до цих пір окремі його пропозиції залишилися без уваги і реалізації.

Одним із актуальних кваліфікаційних питань, що стосується всіх службових злочинів у військовій сфері, є встановлення всіх ознак, як об'єктивної сторони, так і військової службової особи через їх компетенцію.

Так, поняття службових осіб як суб'єктів злочинів, передбачених ст. 364 КК, визначено законодавцем у примітці до цієї статті. Тоді як поняття військових службових осіб зазначено у п. 1 примітки до ст. 425 КК. Аналіз цих визначень дає підстави констатувати, що за змістом вони різняться, перш за все, в тому, що п. 1 примітки до ст. 364 КК наділяє службових осіб функціями представників влади, що відсутнє у п. 1 примітки до ст. 425 КК. Разом з тим військові службові особи здійснюють функції представників влади, тому ця ситуація потребує і додаткового аналізу і розгляду законодавцями.

Нині у чинному законодавстві виникла ситуація, за якої, на рівні військового адміністративного правопорушення за ст. 17213 Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлена адміністративна відповідальність у разі зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем. Тобто мова йде про військове правопорушення. Коли ж зазначені дії містять ознаки злочину, у разі спричинення матеріальної шкоди на суму більше 100 НМДГ (>13420 грн. протягом 2023 р.), то їх треба кваліфікувати за ознаками загальнокримінального злочину – за ч. 1 ст. 364 КК. За таких обставин об'єкт посягання різний. На рівні військового адміністративного правопорушення посягання здійснюється на суспільні відносини, що охоплюються поняттям військового правопорядку, на рівні злочину має місце посягання на правовідносини у цивільній сфері, що видається не зовсім логічно. Тому не випадково серед науковців є пропозиції щодо відновлення в розділі XIX Особливої частини правової норми у редакції ст. 423 («Зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем») КК станом до 21.02.2014 р.

Зокрема, Ю.І. Бінковська, Г.С. Крайник, В.Я. Настюк та ін. пропонують відновити у КК кримінальну відповідальність військової службової особи за зловживання владою або службовим становищем,

¹² Дячук С.І. Звільнення від кримінальної відповідальності. *Військові злочини*: комент. законодавства / М.І. Хавронюк, С.І. Дячук, М.І. Мельник; за ред. М.Д. Дрига, В.І. Кравченко. Київ, 2003. С. 170.

розглядаючи ці питання під кутом зору посилення боротьби з військовими корупційними злочинами¹³, погоджуючись з думкою В.І. Тютюгіна, К.С. Косіної про те, що «корупційним злочином є умисне суспільно небезпечне діяння, що володіє всіма ознаками корупційних правопорушень, вчинення яких пов'язане з використанням особою влади, службового становища чи можливостей, що з такого службового становища випливають всупереч інтересам служби ...»¹⁴.

Не врегульованим до кінця залишається і ситуація, коли перевищення влади або/чи службових повноважень військовою службовою особою здійснюється повторно, тобто неодноразово (систематично), оскільки застосування нестатутних заходів впливу щодо підлеглого за ч. 2 ст. 426-1 КК може вчинятися повторно, як щодо однієї особи, так і по відношенню до іншої, що безумовно підвищує суспільну небезпеку таких протиправних дій.

Виникають питання щодо позиції законодавця з приводу визначення змісту істотної шкоди (у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян) і тяжких наслідків (у двісті п'ятдесят і більше разів перевищує НМДГ) у разі вчинення злочинів у сфері службової діяльності за ст. 364, 365, 367 КК і ст. 425-426 КК, що стосуються злочинів військових службових осіб (істотною є шкода, якщо вона полягає у заподіянні матеріальних збитків, що в двісті п'ятдесят і більше разів перевищує НМДГ, а тяжкими наслідками за тієї самої умови вважається шкода, яка в п'ятсот і більше разів перевищує НМДГ). Оскільки їх розмір різний, то в примітці до ст. 425 КК розмір істотної шкоди і тяжких наслідків необхідно привести відповідно до розмірів, зазначених у пунктах 3 і 4 примітки до ст. 364 КК і тим самим встановити конституційну рівність загальних і спеціальних суб'єктів щодо кримінальної відповідальності за ст. 425 («Недбале ставлення до військової служби») – 426 («Бездіяльність військової влади») КК.

Крім того, законодавцем не визначений розмір істотної шкоди і тяжких наслідків у разі вчинення військового злочину, передбаченого ст. 426-1 («Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень») КК, що створює відповідні проблеми у правозастосовній діяльності при кваліфікації перевищення військовою

¹³ Бінковська Ю.І. Необхідність введення кримінальної відповідальності за зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України*: праці міжнар. наук. конф. (Харків, 17-19 жовтня 2019 р.). Харків, 2019. С. 493-497.

¹⁴ Тютюгін В.І., Косінова К.С. Поняття та ознаки корупційних злочинів. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2015. № 1 (4). С. 396.

службовою особою влади чи службових повноважень у разі спричинення матеріальної шкоди.

Потребує змістовного поліпшення об'єктивна сторона злочинів, передбачених ст. 416 («Порушення правил польотів або підготовка до них»), 417 («Порушення правил кораблеводіння»), 427 («Здача або залишення ворогові засобів ведення війни»), 429 («Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю»), 430 («Добровільна здача в полон»), 432 КК («Мародерство»), оскільки зазначені правові норми передбачають лише простий склад злочину. Тому є потреба передбачити кримінальну відповідальність за вчинення зазначених військових злочинів з обтяжуючими обставинами. Враховуючи надзвичайну суспільну небезпеку вказаних злочинів в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці за наслідками, їх вчинення за ступенем тяжкості повинно класифікуватись як особливо тяжкі злочини (крім злочинів, передбачених ст. 416 і 417 КК), які такими вже є, і передбачати в санкціях більш сувору міру покарання.

Підлягають врахуванню пропозиції науковців щодо кримінально-правової охорони командирів всіх рівнів в разі примушування їх до порушення службових обов'язків або погрози чи насильства щодо них, оскільки командир і начальник мають різний правовий статус. На цю особливість звертає увагу Н.П. Ферьева, яка зазначає, що «системний аналіз відповідних положень статутів Збройних Сил України дає підстави стверджувати, що командир і начальник як військові службові особи мають між собою певні відмінності, що дає нам підстави стверджувати про необхідність внесення відповідних доповнень до диспозицій ч. 1 і 2 ст. 405 КК»¹⁵ щодо кримінально-правової охорони особи командира в разі посягання на нього зі сторони підлеглого.

Безпосереднім об'єктом цього злочину за ст. 405 («Погроза або насильство щодо начальника») КК є суспільні відносини у військовій сфері, посягання на які порушує відносини субординації між командирами / начальниками і підлеглими їм військовослужбовцями, військовозобов'язаними та резервістами під час проходження ними зборів, спрямованими на порушення військового правопорядку і пов'язане з посяганням на порядок підлеглості, а також на життя і здоров'я командирів і начальників всіх рівнів.

Таким чином, зміст ст. 405 КК України свідчить, що під охороною цієї правової норми перебуває лише особа начальника, інші важливі ознаки, які підвищують суспільну небезпеку зазначеного військового

¹⁵ Ферьева Н. Поняття та зміст об'єктивних ознак складу кримінального правопорушення «погроза або насильство щодо начальника» (стаття 405 Кримінального кодексу України). *Публічне право*. 2021. № 1 (41). С. 157-158.

злочину (повторність, спричинення тяжких наслідків, застосування при його вчиненні, крім зброї, інших предметів із числа боєприпасів та інших небезпечних предметів, які обтяжують кримінальну відповідальність) не передбачені диспозиціями цієї правової норми.

Аналіз диспозицій ч. 4-5 ст. 407 КК засвідчує про відсутність у них терміну протягом якого може тривати самовільне залишення військовослужбовцями військової частини або місця служби. Мова йде про вчинення цього злочину в обстановці, яка характеризується підвищеним рівнем суспільної небезпеки, тобто в умовах особливого періоду, крім воєнного стану або в умовах воєнного стану, або в бойовій обстановці. По цій причині у правозастосовній діяльності виникають певні складнощі з кваліфікацією зазначених діянь, про що зазначали в липні-серпні 2018 р. респонденти – офіцери військової прокуратури України¹⁶. Оскільки зазначена неточність є очевидною, тому, на нашу думку, диспозиції ч. 4 і 5 ст. 407 КК потребують викладу в наступній редакції:

«4. Самовільне залишення військової частини або місця служби, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин *тривалістю понад десять днів*, вчинені в умовах особливого періоду, крім воєнного стану, вчинене особами, зазначеними в частинах першій або другій цієї статті, -

5. Самовільне залишення військової частини або місця служби, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин *тривалістю понад одну добу*, вчинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, вчинене особами, зазначеними в частинах першій або другій цієї статті, -»¹⁷.

Системний аналіз диспозицій ч. 1 ст. 418 і 421 КК свідчить про те, що крім відповідних положень статутів Збройних Сил України, правила вартової і внутрішньої служб регулюються і іншими актами законодавства, які видаються органами військового управління і військового командування. Тому, на думку М.І. Хавронюка¹⁸, яку ми підтримуємо, назви цих статей і їх диспозиції, що викладені в ч. 1 ст. 418 і 421 КК потребують уточнення шляхом вилучення терміну «статутних» і викладення у наступних редакціях:

¹⁶ Карпенко М.І. Теоретико-методологічне дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби за Кримінальним кодексом України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь. 2020. С. 437-438.

¹⁷ Карпенко М.І. Теоретико-методологічне дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби за Кримінальним кодексом України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь. 2020. С. 301.

¹⁸ Хавронюк М.І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ, 2004. С. 471.

«Стаття 418. Порушення правил вартової служби чи патрулювання

1. Порушення встановлених законодавством правил вартової (вахтової) служби чи патрулювання, що спричинили тяжкі наслідки, для запобігання яким призначено дану варту (вахту) чи патрулювання, -».

«Стаття 421. Порушення правил внутрішньої служби

1. Порушення особою, яка входить у добовий наряд військової частини (крім вarti і вахти), встановлених законодавством правил внутрішньої служби, якщо воно спричинило тяжкі наслідки, запобігання яким входило в обов'язки даної особи, -».

Реформування системи військових кримінальних правопорушень у КК України, на нашу думку, має бути проведено у два етапи. *На першому етапі* доцільно розглянути і позитивно реалізувати пропозиції, які вже запропоновані. Це не потребує суттєвих змін у структурі Особливої частини КК. *На другому етапі*, під час прийняття більш суттєвих змін до Особливої частини родовий об'єкт військових кримінальних правопорушень необхідно розширити з огляду на необхідність посилення кримінально – правової охорони воєнної безпеки України. Тому розділу XIX Особливої частини необхідно змінити не лише назву на «Кримінальні правопорушення проти воєнної безпеки України», але і його зміст. Зокрема, *глава 1* цього розділу повинна передбачати кримінальну відповідальність за «Кримінальні правопорушення проти порядку комплектування воєнної організації держави». До цієї глави мають бути включені правопорушення за: 1) ухилення від призову на військову службу у мирний час; 2) ухилення від призову на військову службу за мобілізацією; 3) ухилення від проходження служби цивільного захисту в особливий період чи у разі проведення цільової мобілізації; 4) ухилення від військового обліку або спеціальних зборів, вилучивши ці злочини із розділу XIV «Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації». *Глава 2* «Військові кримінальні правопорушення» повинна передбачати кримінальну відповідальність за діяння, що нині передбачені ст. 402-422, 425-432 КК, а також за кримінальні проступки. *Глава 3* «Кримінальні правопорушення проти порядку забезпечення режиму особливого періоду» має передбачати кримінальну відповідальність за: ухилення від направлення на роботи на посадах цивільного персоналу, передбачених штатами воєнного часу; невиконання воєнно-транспортного обов'язку у період мобілізації і у воєнний час; невиконання повинностей в особливий період і у воєнний час; невиконання організаціями обов'язків в особливий період і у воєнний час, результатом яких спричинено істотну шкоду або тяжкі наслідки. Криміналізація вказаних діянь у

сукупності з іншими заходами посприяє зміцненню воєнної безпеки України¹⁹.

На підставі Указу Президента України від 7 серпня 2019 р. № 584/2019 «Питання Комісії з питань правової реформи»²⁰ створена робоча група із провідних науковців кримінального права по підготовці проекту нового КК України, зміст якого оприлюднений станом на 29 вересня 2022 р.²¹.

Розробники нової редакції КК України в книзі десятиї («Кримінальні правопорушення проти порядку несення військової служби») пропонують наступну систему правопорушень:

– в розділі 10.1. («Кримінальні правопорушення проти порядку підлеглих та військової честі») передбачити кримінальну відповідальність за злочини «публічна непокора» (ст. 10.1.5.), «невиконання наказу, що з необережності спричинило особливо тяжку шкоду» (ст. 10.1.6.), невиконання наказу, що з необережності спричинило тяжку шкоду (ст. 10.1.7.), «опір командира (начальнику) (ст. 10.1.8.)», примушування командира («начальника») (ст. 10.1.9.), «насильство щодо командира (начальника)» (ст. 10.1.10.), «погроза вбивством чи спричиненням тяжкої шкоди здоров'ю командира (начальнику)» (ст. 10.1.11.), «насильство за відсутності відносин підлеглих» (ст. 10.1.12.), «осквернення Бойового Прапора військової частини або його втрата» (ст. 10.1.13.) і за проступки: «ухилення від виконання наказу» (ст. 10.1.14.), «невиконання наказу, що з необережності спричинило значну шкоду» (ст. 10.1.15.), «погроза командира «начальнику» (ст. 10.1.16.), «перебування у стані сп'яніння під час виконання обов'язків військової служби» (ст. 10.1.17.), «потурання з боку командира (начальника) приведенню підлеглим себе у стан сп'яніння» (ст. 10.1.18.);

– в розділі 10.2. («Кримінальні правопорушення проти порядку проходження військової служби») передбачити кримінальну відповідальність за злочини: «самовільне залишення місця служби» (ст. 10.2.3.), «залишення військового корабля, що гине» (ст. 10.2.4.) і за

¹⁹ Карпенко М.І. Теоретико-методологічне дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби за Кримінальним кодексом України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь. 2020. С. 305-306.

²⁰ Питання Комісії з питань правової реформи: Указ Президента України від 7 серпня 2019 р. № 584/2019 / Президент України. *Офіційний вісник України*. 2019. № 64. Ст. 2209.

²¹ Кримінальний кодекс України (проект): Контрольний текст (станом на 29.09.2022 року) / Сайт Робочої групи з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президентіві України за посиланням: URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 15.02.2023).

проступок «самовільне залишення місця служби тривалістю до семи діб» (ст. 10.2.4.);

– в розділі 10.3. («Кримінальні правопорушення проти порядку користування військовим майном та експлуатації засобів ведення бою») передбачити кримінальну відповідальність за злочини: «самовільне використання засобів ведення бою» (ст. 10.3.3.), «знищення або пошкодження засобів ведення бою, що спричинило істотну майнову шкоду» (ст. 10.3.4.), «втрата, знищення чи пошкодження засобів ведення бою, що з необережності спричинило тяжку майнову шкоду» (ст. 10.3.5.), «порушення правил поведження із засобами ведення бою, що з необережності спричинило особливо тяжку шкоду» (ст. 10.3.6.), «порушення правил поведження із засобами ведення бою, що з необережності спричинило тяжку шкоду» (ст. 10.3.7.) і за проступки: «знищення або пошкодження засобів ведення бою, що спричинило неістотну майнову шкоду» (ст. 10.3.8.), «втрата, знищення чи пошкодження засобів ведення бою, що з необережності спричинило значну майнову шкоду» (ст. 10.3.9.), «порушення правил поведження із засобами ведення бою, що з необережності спричинило значну шкоду» (ст. 10.3.10.);

– в розділі 10.4. («Кримінальні правопорушення проти порядку несення спеціальної служби») передбачити кримінальну відповідальність за злочини: «порушення правил несення спеціальної служби, що з необережності спричинило особливо тяжку шкоду» (ст. 10.4.3.), «порушення правил несення спеціальної служби, що з необережності спричинило тяжку шкоду» (ст. 10.4.4.), «порушення правил несення внутрішньої служби, що з необережності спричинило особливо тяжку шкоду» (ст. 10.4.5.), «порушення правил несення внутрішньої служби, що з необережності спричинило тяжку шкоду» (ст. 10.4.6.), «порушення правил несення військової служби з охорони об'єктів чи громадського порядку, що з необережності спричинило особливо тяжку шкоду» (ст. 10.4.7.), «порушення правил несення військової служби з охорони об'єктів чи громадського порядку, що з необережності спричинило тяжку шкоду» (ст. 10.4.8.) і за проступки: «порушення правил несення спеціальної служби, що з необережності спричинило значну шкоду» (ст. 10.4.9.), «порушення правил несення внутрішньої служби, що з необережності спричинило значну шкоду» (10.4.10.), «порушення правил несення військової служби з охорони об'єктів чи громадського порядку, що з необережності спричинило значну шкоду» (ст. 10.4.8.);

– в розділі 10.5. («Кримінальні правопорушення проти порядку здійснення повноважень військовими службовими особами»)

передбачити кримінальну відповідальність за злочини: «насильство щодо підлеглого» (ст. 10.5.3.), «потурання командира (начальника) вчиненню підлеглим злочину» (ст. 10.5.4.), «службова необережність, що спричинила тяжку майнову шкоду» (ст. 10.5.5.) і за проступки: «зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем» (ст. 10.5.6.), «потурання командира (начальника) вчиненню підлеглим кримінального проступку» (ст. 10.5.7.), «службова необережність, що спричинила значну майнову шкоду» (ст. 10.5.8.);

– в розділі 10.6. («Кримінальні правопорушення проти порядку несення військової служби в умовах воєнного стану») передбачити кримінальну відповідальність за злочини: «здача ворогові засобів ведення бою» (ст. 10.6.3.), «добровільна здача в полон» (ст. 10.6.4.), «підрив волі до перемоги» (ст. 10.6.5.), «сепаратні перемовини з ворогом» (ст. 10.6.6.).

2. Військова злочинність в особливий період: причини та умови, які потребують реагування органів державної влади

Поняття особливого періоду визначено у кількох актах законодавства України, зокрема, законах: «Про оборону України», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про правовий режим воєнного стану». Також особливий період як кваліфікуюча ознака вчинення військових кримінальних правопорушень передбачений в 19-ти із 34-х статей розділу XIX Особливої частини КК України на підставі Закону України від 12.02.2015 р. № 194-VIII, який набув чинності з 5 березня 2015 р.²².

Яким же чином особливий період передбачений у законодавстві України, який триває в державі з 18 березня 2014 р. ?

Згідно з абзацом 11 ст. 1 Закону України «Про оборону України» «особливий період – ... настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні, або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнних час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій»²³.

Більш конкретизоване поняття особливого періоду міститься в абзаци 5 ст. 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», де зазначено, що особливий період – це « ... період функціонування

²² Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини: Закон України від 12 лютого 2015 р. № 194-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 16. Ст. 113.

²³Про оборону України: Закон України в редакції від 5 жовтня 2000 р. № 2020-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 49. Ст. 420.

національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України ...»²⁴.

Аналіз стану злочинності у військових формуваннях України протягом дії особливого періоду (2014-2021 рр.) свідчить про значне збільшення, як кількості вчинених військових злочинів, передбачених розділом XIX Особливої частини КК України, так і суб'єктів їх вчинення (військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів; а також інших осіб, визначених законом). Підтвердженням зазначеного є дані статистичної звітності № 6 Державної судової адміністрації України за вказаний період щодо кількості засуджених осіб за військові злочини, нині військові кримінальні правопорушення у виді злочинів і кримінальних проступків.

Так, протягом 2015-2021 рр. загальна кількість таких осіб становила відповідно за 2015 р. – 2543 особи, за 2016 р. – 2614 осіб, за 2017 р. – 2774 особи, за 2018 – 2665 осіб, за 2019 р. – 2560 осіб, за 2020 р. – 1782 особи, за 2021 р. – 1751 особа²⁵. Не змінилась суттєво ситуація щодо зазначеного і протягом 2022 р. під час широкомасштабної агресії (війни російської федерації проти України), коли за вчинення військових кримінальних правопорушень засуджено 1490 військовослужбовців²⁶.

На думку респондентів – офіцерів військової прокуратури України, опитаних у липні-серпні 2018 р., на питання «які причини різкого збільшення вчинених протягом 2014-2017 рр. злочинів проти порядку проходження або несення військової служби за ст. 407-409 КК» надійшла велика кількість відповідей, які за схожими критеріями можна систематизувати на 3 групи, зокрема:

«А) Проведення мобілізації поза бажанням громадян, різке збільшення кількості військовослужбовців; неналежні умови та низький рівень підготовки; недисциплінованість цих військовослужбовців; низькі морально – ділові якості осіб, призваних на військову службу (в т. ч. призов

²⁴Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 13 травня 1999 р. № 664-XIV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 27. Ст. 221.

²⁵ Карпенко М.І. Кваліфікація військових правопорушень: навч. посібник. Київ: НУОУ ім. Івана Черняховського, 2021. С. 263-265.

²⁶Форма № 6. Звіт про кількість осіб засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру та види кримінального покарання за 2022 р. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022 (дата звернення: 17.02.2023 р.).

на військову службу раніше судимих людей); небажання проходити військову службу в умовах АТО про що зазначили 101 респондент, що становить 45,29 % від загальної кількості опитаних офіцерів військової прокуратури, (так як «мобілізація проведена за правилом, кого знайшли, того і направили, без відповідного психічного та медичного обстеження; не підготовленість мобілізованих до бойових дій»).

Б) Недостатнє матеріальне (в т. ч. грошове, побутове, житлове, речове, технічне) забезпечення призваних по мобілізації військовослужбовців; не забезпечення належних умов військової служби взагалі і, зокрема, в умовах ведення бойових дій, про що зазначили 52 респонденти, що становить 23,32 % від загальної кількості опитаних офіцерів військової прокуратури.

В) Низькі морально – ділові якості командирів первинної ланки, недостатній контроль з їх сторони за підпорядкованим їм особовим складом, недоліки комплектування цих посад, погане їх ставлення по відношенню до підлеглих – 52 респонденти про це заявили, що становить 23,32 % від загальної кількості опитаних офіцерів військової прокуратури»²⁷.

Яким же чином кримінальна політика держави, під якою розуміється стратегія і тактика (напрями) державної діяльності в галузі боротьби зі злочинністю, впливала і продовжує впливати на запобігання військовим кримінальним правопорушенням, що є одним із основних завдань КК, визначених ч. 1 ст. 1.

Аналіз системи, видів і міри покарання стосовно військовослужбовців засвідчує, що нині спостерігається процес пом'якшення покарання за вчинення військових злочинів, передбачених ст. 402-422, 425 – 435-1 КК України 2001 р. порівняно з КК УРСР 1960 р. Це підтверджується відсутністю такої виняткової міри покарання, як смертна кара, що була передбачена раніше у 15 випадках, зменшення максимальних строків покарання у виді позбавлення волі на строк до п'ятнадцяти років, а також більш широким застосування по відношенню до військовослужбовців покарань не пов'язаних з ізоляцією від військового середовища, що свідчить про процес гуманізації у кримінальній політиці держави.

Зазначене можна проілюструвати на прикладі застосування передбачених КК видів покарань протягом 2021 року. Із 1751 особи, засуджених за вчинення військових кримінальних правопорушень, до 102 осіб було застосовано покарання у виді позбавлення волі на певний строк, переважно на термін від 2 до 3 років (63 особи), обмеження волі –

²⁷ Карпенко М.І. Військові злочини: питання теорії, законодавства і практики: монографія. Київ, 2019. С. 441 с.

до 2 осіб, тримання в дисциплінарному батальйоні – до 16 осіб, арешт з відбуванням його військовослужбовцями на гауптвахті – до 43 осіб, службове обмеження для військовослужбовців – до 25 осіб, штраф – до 168 осіб, звільнення від відбування покарання з випробуванням – до 1377 осіб. Щодо 153 засуджених військовослужбовців при винесенні покарання була застосована ст. 69 КК – призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом²⁸.

Разом з тим вчинення військових кримінальних правопорушень в умовах дії в державі з 18 березня 2014 року особливого періоду, а з 24 лютого 2022 року правового режиму воєнного стану, на думку автора, недостатньо враховується частиною суддів, які розглядали кримінальні провадження за участі військовослужбовців, оскільки п. 11 ч. 1 ст. 67 КК передбачає, що «вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій»²⁹, є обставинами, які обтяжують покарання.

Т.Б. Ніколаєнко, яка провела в 2018 році дослідження за темою «Теоретико – правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців», теж наголошує, що «... постала необхідність посилити кримінальну відповідальність за порушення військової дисципліни в особливий період ...»³⁰.

Мета застосування покарання має визначатися не лише змістом ст. 50 КК («Поняття покарання та його мета»), але і його «духом», що передбачає враховувати моральний стан серед військовослужбовців в окремих підрозділах, військових частинах щодо недопущення порушень військової дисципліни. Вельми важливе значення при застосуванні покарання має також врахування обстановки здійснення військового злочину, яка робить суттєвий вплив на суспільну небезпеку й караність діяння. Одні і ті дії можуть представляти різну небезпеку для військового правопорядку і тягнути за собою різні покарання, у залежності від того, чи вчинені вони під час війни / збройного конфлікту, у бойовій чи мирній обстановці. При цьому особливо важливе значення має неминучість, економічність, своєчасність застосованого покарання і його відбування. Виховні цілі покарання досягаються застосуванням у кожному

²⁸ Форма № 6. Звіт про кількість осіб засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру та види кримінального покарання за 2021 р. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21 (дата звернення: 17.02.2023 р.).

²⁹ Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.

³⁰ Ніколаєнко Т.Б. Теоретико – правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців: монографія. Хмельницький: Видавництво НАДІСУ, 2018. С. 530.

конкретному випадку законної і справедливої міри покарання, яка має відповідати тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особи винного і іншим обставинам кримінального провадження³¹.

Тому не випадково 13 грудня 2022 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці» № 2839-IX, що набув чинності 27 січня 2023 року, яким передбачила, що в разі вчинення в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці кримінальних правопорушень, передбачених ст. 403 («Невиконання наказу»), 405 («Погроза або насильство щодо начальника»), 407 («Самовільне залишення військової частини або місця служби»), 408 («Дезертирство»), 429 («Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю») суди при призначенні покарання не можуть застосовувати положення ст. 69 («Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом»), 75 («Звільнення від відбування покарання з випробуванням») КК³².

Є.Б. Пузиревський на підставі проведеного дослідження за темою «Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам» зробив важливий висновок, який підтверджується окремими подіями 2014-2022 рр., що «злочинність в армії є найнебезпечнішим дестабілізуючим фактором, що вкрай негативно впливає не тільки на Збройні Сили України, але й на національну безпеку держави – чим вище її рівень, тим менше можливостей використання армії як ефективного інструмента вирішення зовнішньополітичних і внутрішніх проблем»³³.

Не менш вагомими за темою дослідження «Проблеми протидії злочинам проти встановленого порядку несення військової служби (військовим злочинам)» є висновки і пропозиції М.С. Туркота, який стверджує, що «ефективність протидії злочинності у Воєнній організації України прямо не залежить від процесуальної активності лише

³¹ Карпенко М.І. Кримінальна політика держави щодо осіб, які вчинили військові кримінальні правопорушення. *Правове забезпечення правоохоронної діяльності у сфері оборони України*: праці міжнар. наук.-практ. конф. (Київ). Київ-Одеса, 2020. С. 87.

³² Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці: Закон України від 13 грудня 2022 р. № 2839-IX / Верховна Рада України. *Голос України*. 2023. 26 січня. № 18.

³³ Пузиревський Є.Б. Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.08 / Є.Б. Пузиревський. Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. С. 16.

правоохоронних та судових органів. Необхідна послідовна, систематизована і довгострокова її підтримка з боку держави, суспільства і кожного громадянина. Підвищення боєготовності Збройних Сил України та інших військових формувань, вирішення правових і соціальних питань, відновлення престижу військової служби вже найближчим часом можуть дати позитивні результати»³⁴.

Основна особливість причин військових кримінальних правопорушень, що мають місце у військах і силах, полягає у специфічному переломленні загальних причин злочинності через своєрідні умови життя, побуту, дозвілля і діяльності військовослужбовців.

Всю сукупність причин, що породжують кримінально карані дії у військах і силах, можна умовно поділити на три групи:

а) причини, пов'язані з умовами виховання, життя і діяльності правопорушників до призову на військову службу;

б) причини, пов'язані з умовами військової служби і вихованням правопорушників у військових частинах і підрозділах;

в) суто військові причини й умови, які обумовлюють (детермінують) злочини військовослужбовців.

До причин і умов, суто військового характеру, належать окремі недоліки – такі, як недостатня вірцевість деяких командирів і начальників у дисципліні і військовій службі; ненормальні взаємовідносини окремих військовослужбовців у колективі; послаблення боротьби з пияцтвом; неухвалене ставлення до потреб і запитів підлеглих; безконтрольність, безгосподарність, безкарність, потурання, викривлення дисциплінарної практики; порушення статутних вимог в організації служби військ і сил, дозвілля і відпочинку військовослужбовців тощо, тобто безпосередньо пов'язані з військовою (армійською) специфікою. Справедливо зазначалося, що армійські умови життя, взаємини військовослужбовців, старших і молодших, начальників і підлеглих, військовий колектив, малі соціальні групи мають неабиякий вплив на формування особи військовослужбовців і закріплення антисуспільних орієнтацій у деяких військовослужбовців. Ці недоліки особливо негативно впливають на тих військовослужбовців, які до військової служби піддавалися несприятливому впливу навколишнього середовища³⁵⁻².

³⁴ Туркот М.С. Проблеми протидії злочинам проти встановленого порядку несення військової служби (військовим злочинам). *Кримінально-правові та кримінологічні основи забезпечення воєнної безпеки України*: наук.-практ. посібник. / М.С. Туркот, П.П. Богуцький, С.І. Дячук, І.В. Вернидубов, С.П. Сегеда. Київ: Національна академія прокуратури України, 2014. С. 176.

³⁵ Лунеев В.В. Советская криминология (причины, предупреждение и методы изучения преступлений военнослужащих). Москва, Юрлит. С. 100.

Виходячи з оцінки реального стану справ, Генеральний штаб Збройних Сил України найбільш вагомими напрямками зміцнення військової дисципліни та правопорядку вважає:

- забезпечення пріоритетності в діяльності органів військового управління всіх рівнів щодо зміцнення військової дисципліни та правопорядку, комплексного підходу до їх вирішення, поєднання профілактичних та дисциплінарно-правових заходів, стимулювання військової служби різних категорій військовослужбовців;

- організацію планової повноцінної бойової підготовки вирішальним фактором підтримання статутного порядку у військах і силах;

- забезпечення дотримання чинного законодавства, статутів Збройних Сил України, прав та гарантій військовослужбовців. Під час планування цієї роботи звернути особливу увагу на військові частини, що підлягають реформуванню та розформуванню;

- удосконалення системи контролю за станом правопорядку у військах (силах), позбавлення від посадових осіб, які приховують дійсний стан справ, не вживають дієвих заходів щодо забезпечення правопорядку серед підлеглих;

- всебічну підтримку посадових осіб, які виявляють негативні явища та причини, що їх породжують, активно та рішуче вживають відповідних заходів;

- підвищення ролі сержантів у навчанні, вихованні особового складу, організації їх повсякденної життєдіяльності та зміцненні військової дисципліни. Забезпечення першочергового комплектування посад молодших командирів військовослужбовцями військової служби за контрактом, організація їхньої всебічної підготовки;

- індивідуалізацію роботи з людьми. Підвищення ролі психологічної роботи в підрозділі і військовій частині ³⁶. Залишається лише забезпечити належну військову дисципліну як систему статутної організації і єдиної статутної вимогливості, спроможної ефективно вплинути на стан військової злочинності серед військовослужбовців.

2. Лунеев В.В. Криминология (Причины, предупреждение и методы изучения преступлений в Вооруженных Силах СССР): учебник. Москва, Военный институт, 1986. С. 82.

³⁶ Про стан військової дисципліни у Збройних Силах України у 2004 році, виконання директиви Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України від 28 жовтня 2002 року №1-1/1384 «Про додаткові заходи щодо поліпшення дисципліни у Збройних Силах України та інших військових формуваннях»: матеріали колегії Міністерства оборони України від 25 січня 2005 р. / Архів Адміністративного департаменту Міністерства оборони України за 2005р.

ВИСНОВКИ

Загрози суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності України зобов'язують законодавця удосконалити кримінальне законодавство держави за військові правопорушення. Нині є запит органів державної влади, військового управління, суспільства щодо більш дієвого захисту суспільних відносин, що є основою, як військового правопорядку, так і воєнної безпеки України. Реалізація правових норм, які передбачають кримінальну відповідальність за посягання на порядок несення або проходження військової служби потребує відновлення органів військової юстиції, цілеспрямованої роботи командирів і начальників всіх рівнів щодо забезпечення статутного порядку серед підлеглих військовослужбовців, перегляду кримінально-правової політики судів при розгляді вчинених військових кримінальних правопорушень. В цілому діяльність органів державної влади має бути спрямована на більш успішну реалізацію завдань, передбачених ст. 1 Кримінального кодексу України щодо правового забезпечення військового правопорядку і запобігання військових кримінальних правопорушень у військових формуваннях України.

АНОТАЦІЯ

У сучасних умовах розвитку державності України, що відбувається в умовах тривалої агресії російської федерації проти України, особливої ваги набуває виконання громадянами конституційного обов'язку по захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. Важливим чинником в цьому є забезпечення статутного порядку серед військовослужбовців. Вагома роль в реалізації завдань Кримінального кодексу України відводиться, як його правовим положенням, так і їх виконання та реалізації. Одним із таких напрямків є правове забезпечення військового правопорядку, а в нинішніх умовах і воєнної безпеки України. Автором здійснена спроба висвітлити актуальні питання кримінальної відповідальності за військові кримінальні правопорушення та їх запобігання, що потребують розгляду і невідкладного вирішення.

Література

1. Гришук В.К. Відповідальність кримінальна // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / за редкол.: В.Я. Тацій (голова) та ін. Харків: Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. Т. 17. 1064 с.

2. Богуцький П.П. Основи військового права України: курс лекцій / П.П. Богуцький, С.М. Скуріхін. 2-ге вид. Одеса, 2011. 343 с.
3. Карпенко М.І. Кваліфікація військових правопорушень за законодавством України: монографія. Київ: 2020. 310 с.
4. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25 – 26. Ст. 131.
6. Тацій В.Я. Підстави та перспективи реформування кримінального законодавства України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : праці міжнар. наук. конф. (Харків, 17-19 жовтня 2019 р.). Харків, 2019. 500 с.
7. Борисов В.І., Пашенко О.О. До питання соціальної обумовленості нової редакції Кримінального кодексу України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : праці міжнар. наук. конф. (Харків, 17-19 жовтня 2019 р.). Харків, 2019. 500 с.
8. Карпенко М.І. Військові злочини: питання теорії, законодавства і практики: монографія. Київ, 2019. 458 с.
9. Карпенко М.І. Теоретико-методологічне дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби за Кримінальним кодексом України: автореф. дис.... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2020. 39 с.
10. Дячук С.І. Звільнення від кримінальної відповідальності. *Військові злочини: комент. законодавства* / М.І. Хавронюк, С.І. Дячук, М.І. Мельник; за ред. М.Д. Дрига, В.І. Кравченко. Київ, 2003. 272 с.
11. Бінковська Ю.І. Необхідність введення кримінальної відповідальності за зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України*: праці міжнар. наук. конф. (Харків, 17-19 жовтня 2019 р.). Харків, 2019. 500 с.
12. Тютюгін В.І., Косінова К.С. Поняття та ознаки корупційних злочинів. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2015. № 1 (4). С. 396.
13. Ферьева Н. Поняття та зміст об'єктивних ознак складу кримінального правопорушення «погроза або насильство щодо начальника» (стаття 405 Кримінального кодексу України). *Публічне право*. 2021. № 1 (41). С. 155-161.
14. Карпенко М.І. Теоретико-методологічне дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби за

Кримінальним кодексом України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2020. 547 с.

15. Хавронюк М.І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ, 2004. 504 с.

16. Питання Комісії з питань правової реформи: Указ Президента України від 7 серпня 2019 р. № 584/2019 / Президент України. *Офіційний вісник України*. 2019. № 64. Ст. 2209.

17. Кримінальний кодекс України (проект): Контрольний текст (станом на 29.09.2022 року) / Сайт Робочої групи з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президентові України за посиланням: URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 15.02.2023).

18. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини: Закон України від 12 лютого 2015 р. № 194-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 16. Ст. 113.

19. Про оборону України: Закон України в редакції від 5 жовтня 2000 р. № 2020-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 49. Ст. 420.

20. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 13 травня 1999 р. № 664-XIV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 27. Ст. 221.

21. Карпенко М.І. Кваліфікація військових правопорушень: навч. посібник. Київ: НУОУ ім. Івана Черняховського, 2021. 268 с.

22. Форма № 6. Звіт про кількість осіб засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру та види кримінального покарання за 2022 р. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022 (дата звернення: 17.02.2023 р.).

23. Форма № 6. Звіт про кількість осіб засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру та види кримінального покарання за 2021 р. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21 (дата звернення: 17.02.2023 р.).

24. Ніколаєнко Т.Б. Теоретико – правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців: монографія. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2018. 564 с.

25. Карпенко М.І. Кримінальна політика держави щодо осіб, які вчинили військові кримінальні правопорушення. *Правове забезпечення правоохоронної діяльності у сфері оборони України*: праці міжнар. наук.-практ. конф. (Київ). Київ-Одеса, 2020. 240 с.

26. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці: Закон України від 13 грудня 2022 р. № 2839-IX / Верховна Рада України. *Голос України*. 2023. 26 січня. № 18.

27. Пузиревський Є.Б. Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2011. 21 с.

28. Туркот М.С. Проблеми протидії злочинам проти встановленого порядку несення військової служби (військовим злочинам). *Кримінально-правові та кримінологічні основи забезпечення воєнної безпеки України*: наук.-практ. посібник. / М.С. Туркот, П.П. Богуцький, С.І. Дячук, І.В. Вернидубов, С.П. Сегеда. Київ: Національна академія прокуратури України, 2014. 246 с.

29. Лунеев В.В. Советская криминология (причины, предупреждение и методы изучения преступлений военнослужащих). Москва: Юрлит. С. 100.

30. Лунеев В.В. Криминология (Причины, предупреждение и методы изучения преступлений в Вооруженных Силах СССР): учебник. Москва, Военный институт, 1986. 356 с.

31. Про стан військової дисципліни у Збройних Силах України у 2004 році, виконання директиви Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України від 28 жовтня 2002 року №1-1/1384 «Про додаткові заходи щодо поліпшення дисципліни у Збройних Силах України та інших військових формуваннях»: матеріали колегії Міністерства оборони України від 25 січня 2005 р. / Архів Адміністративного департаменту Міністерства оборони України за 2005р.

Information about the authors:

Karpenko Mykola Ivanovych,

Dr. Ss. (Law), Associate Professor,

Professor at the Faculty of Legal Support,

Ivan Cherniakhovskiy National Defence University of Ukraine

28, Povitroflotskyi Avenue, Kyiv, 03049, Ukraine

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ РАКЕТНОЇ ЗБРОЇ: КРИМІНАЛЬНІ, ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА СУДОВО-ЕКСПЕРТНІ АСПЕКТИ

Кірін Р. С., Коротасєв В. М.

ВСТУП

Якщо станом на кінець листопада 2022 р., з початку повномасштабного вторгнення російські окупанти (далі – РФ) випустили по Україні, понад 4 тис. різноманітних ракет всіх типів¹, то на початок лютого 2023 р. ця цифра вже наближається до 5 тис. Зокрема, мова йде про: – балістичні ракети оперативного-тактичних ракетних комплексів класу земля-земля «Іскандер» (індекс комплексу – 9К720, за класифікацією МО США і НАТО – SS-26 Stone); – тактичний (дивізійний) ракетний комплекс «Точка-У» (за класифікацією НАТО – SS-21 Scarab A); – гіперзвуковий авіаційний ракетний комплекс Х-47М2 «Кінджал»; – береговий ракетний комплекс «Бастіон» з надзвуковою універсальною протикорабельною ракетою П-800 «Онікс»/»Яхонт» (за класифікацією НАТО – SS-N-26 Strobile); – крилаті ракети морського, повітряного та наземного базування (оперативна крилата ракета «Калібр» (за класифікацією НАТО – SS-N-27 Sizzler), стратегічна крилата авіаційна ракета Х-101 (у класифікації НАТО не значиться), Х-555, стратегічна авіаційна крилата ракета Х-55 (за класифікацією НАТО – AS-15 Kent), надзвукова крилата протикорабельна ракета Х-22 «Буря» (за класифікацією НАТО – AS-4 Kitchen)) тощо.

При цьому зазначена кількість не враховує ракети сімейства зенітно-ракетних систем середнього радіуса дії С-300 різних модифікацій (за кодифікацією НАТО – SA-10 Grumble, SA-12 Giant/Gladiator, SA-20 Gargoyle), а також таких авіаційних ракет як Х-59 (високоточна авіаційна ракета класу «повітря-поверхня» середнього радіусу дії «Овод», «виріб Д-9», за кодифікацією НАТО AS-13 Kingbolt) та Х-58 (протирадіолокаційна ракета, «виріб 112», «виріб Д-7», за кодифікацією НАТО – AS-11 Kilter).

Подібних масштабів ракетного тероризму планета ще не бачила. Тож, не залежно від того, до якого механізму міжнародного правосуддя прийде антимілітарна світова спільнота для притягнення воєнних злочинців до відповідальності, вітчизняні криміналісти та судові експерти мають зібрати якомога повну доказову базу злочинів, у тому

¹ Ігнат Ю. РФ вже випустила по Україні понад 4 тисяч різноманітних ракет. (27.11.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>

числі, із застосуванням ракетної зброї, як найбільш руйнівний та небезпечний їх різновид.

1. Проблемні кримінально-правові аспекти злочинів, пов'язаних із застосуванням ракетної зброї

Безумовно будь-який воєнний злочин, скоєний країною-агресором проти України не має залишитися безкарним та потребує міжнародного розгляду та засудження. Наразі існує кілька варіантів створення відповідної судової інституції: 1) двосторонній договір між Україною та Організацією Об'єднаних Націй (далі – ООН), схвалений Генеральною асамблеєю, що забезпечує політичну підтримку всієї міжнародної спільноти і створює окремий трибунал; 2) внутрішній суд, створений Україною, з додаванням міжнародного елемента з боку Європейського Союзу (далі – ЄС) або Ради Європи, з можливим схваленням Генеральною асамблеєю ООН; 3) спеціалізований міжнародний суд за підтримки ООН; 4) спеціальний міжнародний трибунал за підтримки міжнародної спільноти².

Втім, окрім зазначених проблем у судових відносинах, вбачаються наявними й такими, що потребують вирішення, окремі питання у сфері кримінальних правовідносин.

По-перше, необхідно встановити усю сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, що дозволяють кваліфікувати суспільно-небезпечне діяння як конкретне кримінальне правопорушення. В даному випадку мова йде про знаряддя злочину, використовуючи які особа вчиняє вплив (як правило, руйнівний) на матеріальні об'єкти, місце, час, спосіб і обстановку, як ознаки об'єктивної сторони злочину, а також про спеціальних суб'єктів – співучасників кримінального правопорушення (осіб, що його організували (відавляли наказ), сприяли та виконували), як ознаки суб'єктивної сторони злочину.

Конвенція Ради Європи³ розуміє під поняттям «знаряддя й засоби злочину» будь-яке майно, яке використовується чи може

² Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів іноземних держав стосовно створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України : Постанова Верховної Ради України від 7 жовтня 2022 р. № 2663-ІХ. *Офіційний вісник України* від 21.10.2022 р., № 82, ст. 5000.

³ Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму : міжнародний документ Ради Європи від 16.05.2005 р. (ратифіковано з заявами і застереженнями Законом України № 2698-VI від 17.11.2010 р.). *Офіційний вісник України* від 10.06.2011 р., № 41, / № 95, 2010, ст. 3374 /, ст. 1705.

використовуватися будь-яким чином, цілком або частково, для вчинення злочину чи злочинів.

У своєму науковому дослідженні З. Є. Романівка, удосконалюючи ці поняття, запропонував розуміти під ними підшукане, виготовлене, пристосоване чи використане суб'єктом злочину матеріальне чи інше утворення, яким безпосередньо заподіюється або створюється загроза заподіяння істотної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони (знаряддя вчинення злочину), яке створило чи могло створити відповідні умови для вчинення злочину (засоби вчинення злочину)⁴.

З об'єктивної сторони злочин, передбачений ст. 438 Кримінального кодексу України (далі – КК) «Порушення законів та звичаїв війни» (міжнародного гуманітарного права, далі – МГП), в якому знаряддям виступає ракетна зброя характеризується переважно діями у таких формах: 1) застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом; 2) інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 3) віддання наказу про вчинення таких дій.

По суті такий виклад статті КК є бланкетним, а відтак кваліфікація подібних злочинів потребує звернення до джерел МГП (законів та звичаїв ведення війни, викладених у нормах, статтях і правилах конвенцій, додаткових протоколів до конвенцій або у нормах звичаєвих правил), які й наповнюватимуть її зміст.

При цьому зазначаємо, що у чинному КК термін «ракета» вживається лише один раз у ст. 282 «Порушення правил використання повітряного простору» – злочин, об'єктивну сторону якого характеризує порушення правил пуску ракет, проведення всіх видів стрільби, вибухових робіт або вчинення інших дій у повітряному просторі.

Більше того, національне законодавство наразі взагалі не розглядає таке поняття як «ракетна зброя». Тому, провівши аналогію з поняттям «вогнепальна зброя», можна запропонувати відповідну дефініцію.

Так, Регламент Європейського Парламенту і Ради ЄС визначає, що «вогнепальна зброя» означає будь-яку переносну ствольну зброю, яка здійснює постріл, призначена або може бути пристосована для здійснення пострілу чи прискорення кулі або снаряду за рахунок енергії вибухової речовини⁵.

⁴ Романівка З.Є. *Знаряддя та засоби вчинення злочину за кримінальним правом України* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / – Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2020. – 21 с. – С. 5.

⁵ Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 258/2012 від 14 березня 2012 р. про імплементацію статті 10 Протоколу ООН проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти

У відомчому наказі Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС) «вогнепальна зброя» розуміється як зброя, яка призначена для ураження цілей снарядами, що одержують спрямований рух у стволі (за допомогою сили тиску газів, які утворюються в результаті згоряння металюного заряду) та мають достатню кінетичну енергію для ураження цілі, що знаходиться на визначеній відстані⁶.

В наказі іншого міністерства поняття «вогнепальна зброя» вживається у такому значенні – пістолети, револьвери, автомати, а також набой до них⁷.

Тож, поняття «ракетна зброя» можна розглядати у широкому та вузькому розумінні. Останнє пропонується визначити у такій редакції: ракетна зброя – це будь-який ракетоносій, що здійснює постріл (пуск), призначений або може бути пристосований для здійснення пострілу ракетою.

Звісно, при цьому слід розрізняти поняття «ракетоносій» – апарат, який носить (транспортує) саму ракету (літак, надводний чи підводний корабель, автомобіль, потяг тощо) і з якого відбувається її пуск, та «ракета-носій» – апарат, що використовує принципи реактивного руху і призначений для виведення корисного вантажу у повітряний, космічний простір.

Як зазначено у заяві ЄС, виголошеній під час спеціального засідання Постійної ради ОБСС, ракетні атаки з боку РФ націлені на завдання максимальної шкоди мирному населенню. Невибіркові атаки на цивільних осіб або цивільні об'єкти без розрізнення, а також навмисні

транснаціональної організованої злочинності (Протокол ООН про вогнепальну зброю), та про встановлення дозволів на експорт і заходів щодо імпорту та транзиту вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боеприпасів до неї : міжнародний документ Європейського Союзу. *Офіційний вісник Європейського Союзу* від 30.03.2012 р., / L 94 /, стор. 1.

⁶ Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металюними снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боеприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 21.08.1998 р. № 622. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text>

⁷ Про затвердження Порядку зберігання, обліку, перевезення, охорони та використання вогнепальної зброї, бойових припасів до неї, спеціальних засобів у Департаменті спеціалізованої підготовки та кінологічного забезпечення Державної митної служби України для спеціальної підготовки посадових осіб Державної митної служби України : наказ Міністерства фінансів України 22 квітня 2021 р. № 230. *Офіційний вісник України* від 20.08.2021 р., № 64, ст. 4085.

напади на мирне населення як таке або на окремих цивільних осіб, які не беруть участі у бойових діях, заборонені МГП і є воєнними злочинами⁸.

Обмеженість права сторін збройного конфлікту в засобах і методах, які можуть бути використані, закріплена ст. 35 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 08.06.1977 р.⁹

Саме ця норма є концептуальною основою для встановлення критеріїв заборони використання засобів і методів ведення бойових дій. Загалом у нормах договірного та звичаєвого МГП виділяють три критерії визнання засобів і методів забороненими¹⁰: 1) невибірковість дії засобів та методів; 2) ймовірність завдання надмірних пошкоджень або страждань; 3) наслідки, до яких можуть призвести засоби та методи.

Дійсно, Конвенцію ООН¹¹, яка ґрунтується на принципі міжнародного права, що забороняє застосування у збройних конфліктах зброї, снарядів і речовин та методів ведення війни, які можуть завдати надмірних ушкоджень або призвести до зайвих страждань, слід вважати джерелом МГП, що закріплює заборону застосування певних засобів ведення війни.

Також звичаєве МГП, зокрема Женевські конвенції 1949 р. та протоколи до них¹², вимагають, щоб рушійним принципом війни була військова необхідність, що зобов'язує всіх комбатантів спрямовувати свої дії на законні військові цілі, тобто, закони війни вимагають баланс між військовою місією та людяністю. Такими, що заслуговують на увагу вбачаються й положення Римського статуту Міжнародного

⁸ Тимур Короткий & Інна Заворотько. Заборонені засоби та методи ведення бойових дій, які Росія використовує у війні проти України. (13.06.2022). URL: <https://zmina.info/articles/zaboroneni-zasoby-ta-metody-vedennya-bojovyh-dij-yaki-rosiya-vykorystovuye-u-vijni-proty-ukrayiny/>

⁹ Євросоюз про ракетні обстріли рф: Атаки проти цивільних є воєнними злочинами. (12.10.2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3591339-evrosouz-pro-raketni-obstrili-rf-ataki-proti-civilnih-e-voennimi-zlocinami.html>

¹⁰ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. (ратифіковано із заявою Указом Президії Верховної Ради УРСР № 7960-XI від 18.08.1989 р. *Зібрання чинних міжнародних договорів України* від 1990 р., № 1, стор. 25.

¹¹ Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибірову дію : міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 10.10.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text

¹² Конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 12.08.1949 р. (ратифіковано із застереженнями Указом Президії Верховної Ради УРСР від 03.07.1954 р.). *Офіційний вісник України* від 16.04.2013 р., № 27, ст. 942.

кримінального суду, який наша країна підписала ще 20.01.2000 р.¹³, але так і не ратифікувала, хоча після угоди про Асоціацію з ЄС у 2014 р. його ратифікація є одним із прямих міжнародних зобов'язань України. Виходячи зі змісту до цього документу очевидними, серед іншого, й є такі закони війни:

1) умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб або заподіє шкоди цивільним об'єктам, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою;

2) застосування зброї, боєприпасів і матеріалів, а також методів ведення війни такого характеру, які спричиняють надмірні ушкодження чи непотрібні страждання або які за своєю суттю є невибірковими;

3) умисне спрямування нападів на цивільне населення як таке або на окремих цивільних осіб, що не беруть безпосередньої участі у воєнних діях;

4) умисне спрямування нападів на цивільні об'єкти, тобто об'єкти, що не є військовими цілями тощо.

2. Окремі процесуальні проблеми залучення експерта для ідентифікації знаряддя злочинів держави-агресора

Наслідок повномасштабної війни РФ, застосування в якості знаряддя воєнних злочинів ракетної зброї – сотні міст України просто спалені, тисячі людей загинули, мільйони виїхали до інших країн, рятуючись від війни¹⁴.

Беручи до уваги Статут ООН та Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 3314 «Визначення агресії» від 14.12.1974 р., Верховна Рада України ще у 2015 р. визнала РФ державою-агресором та закликала міжнародних партнерів України, серед іншого, не допустити безкарності винних за злочини проти людяності, вчинені від початку російської агресії проти України¹⁵.

Ще однією постановою парламент рекомендував Генеральній прокуратурі України, Службі безпеки України (далі – СБУ) та

¹³ Римський статут Міжнародного кримінального суду : міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

¹⁴ Зеленський В. З початку повномасштабної війни Росія випустила по Україні майже 5 тис. ракет. (20.11.2022). URL: <https://ukranews.com/ua/news/896275-z-pochatku-rovnomasshtabnoyi-vijny-rosiya-vypustyla-po-ukrayini-majzhe-5-tys-raket-zelenskyj>

¹⁵ Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором : Постанова Верховної Ради України від 27 січня 2015 р. № 129-VIII. *Офіційний вісник України* від 10.02.2015 р., № 9, ст. 232.

Міністерству оборони України у межах своїх повноважень сприяти уряду у питанні створення єдиної бази даних доказів вчинення акту агресії РФ проти України, скоєння воєнних злочинів та злочинів проти людяності, які призвели до особливо тяжких наслідків¹⁶.

Щоби притягнути загарбників до відповідальності, українські криміналісти мають зібрати якомога повну базу доказів злочинів РФ. Кожен із доказів воєнних злочинів РФ потрапить також до електронного реєстру, де накопичуються матеріали для майбутніх судових справ¹⁷.

Тож, перед суб'єктами судово-експертної діяльності (далі – СЕД), визначених у ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»¹⁸ (далі – закон про СЕ), стоїть непроста й відповідальна задача із здійснення фіксації та документування вчинених РФ злочинів, проведення відповідних судових експертиз (обстежень і досліджень) задля формування доказової бази щодо кожного з таких злочинів.

Проте, практика ідентифікації зняття злочинів держави-агресора, зокрема, ракетної зброї, засвідчила наявність окремих проблем теоретико-прикладного характеру, які вимагають комплексного наукового осмислення та вироблення легітимного методологічного підходу, що буде сприйматися не лише національними, а й міжнародними інституціями правопорядку. Серед низки питань, пов'язаних із СЕД у сфері ідентифікації ракетної зброї, пропонується розглянути підстави проведення експертизи та суб'єкти залучення експерта.

Підставами проведення судової експертизи відповідно до ст. 7-1 закону про СЕ: 1) судове рішення про проведення судової експертизи; 2) рішення органу досудового розслідування про проведення судової експертизи; 3) договір-замовлення з експертом про проведення судової експертизи; 4) договір-замовлення з експертною установою про проведення судової експертизи;

¹⁶ Про комплекс невідкладних заходів щодо практичної реалізації міжнародно-правової відповідальності Російської Федерації за збройну агресію проти України : Постанова Верховної Ради України від 20 березня 2018 р. № 2356-VIII. *Офіційний вісник України* від 13.04.2018 р., № 29, ст. 1014.

¹⁷ Українські криміналісти збирають якомога більшу базу доказів злочинів рф для міжнародного трибуналу. (03.12.2022). URL: <https://podrobnosti.ua/2462542-ukrainsk-kriminalsti-zbirajut-jakomoga-blshu-bazu-dokazv-zlochinv-rl-dlja-mzhnarodnogo-tribunalu.html>

¹⁸ Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>

Виходячи з приписів Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК)¹⁹ підставами проведення експертизи можуть бути:

- 1) ухвала слідчого судді про доручення проведення експертизи;
- 2) рішення слідчого або прокурора про проведення судової експертизи;
- 3) договір-замовлення сторони захисту про проведення судової експертизи.

Тож, враховуючи, що стороною кримінальних проваджень щодо порушення законів та звичаїв війни у формі ракетних обстрілів, які завдали надмірних ушкоджень та зайвих страждань цивільним особам, що не беруть участі у бойових діях, та/або цивільним об'єктам без розбору (невибіркові обстріли), з боку захисту є підозрювані військовослужбовці РФ, які віддавали та виконували злочинні накази, наразі єдиною підставою проведення експертизи слід вважати рішення слідчого або прокурора про проведення судової експертизи.

Крім того, оскільки наслідком цих злочинів є матеріальні збитки, які потерпілі не можуть визначити та не надали документи, що підтверджують розмір такої шкоди, розмір шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням, розмір яких має бути визначений, то експертиза має бути обов'язковою. Тобто йдеться не лише обов'язковий характер визначення наслідків ракетного обстрілу – розміру завданих матеріальних збитків предмету злочину (об'єкти цивільного призначення – нерухоме та рухоме майно), а й про їх причину – знаряддя вчинення злочину, яке було використане для цього.

Дійсно, процесуальною підставою проведення судової експертизи є певний документ, який повинен містити сукупність даних, що безпосередньо стосуються і кримінального і експертного провадження.

Так, на підзаконному рівні у п. 1.8. Інструкції Міністерства юстиції України (далі – Мін'юст) про призначення і проведення судових експертиз та експертних досліджень²⁰ встановлено, що підставою для проведення експертизи відповідно до чинного законодавства є процесуальний документ, складений уповноваженою на те особою (органом), або договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовим зверненням особи у випадках, передбачених законом.

¹⁹ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

²⁰ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>

Надалі, у зазначеному пункті Інструкції йдеться про зміст, але, поперше, не вказано зміст чого мається на увазі – процесуального документу чи договору. По-друге, у змісті має обов'язково зазначатися «... її реквізити», але також у неоднозначній формі – уповноваженої особи, особи-замовника, експертної установи чи можливо процесуального документу. Здається, що останній не може супроводжуватися займенником «її», але слід враховувати, що він з'явився після кількох змін та доповнень цього пункту Інструкції.

Так, у 2019 р. йшлося про договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовою заявою (листом) замовника (юридичної або фізичної особи), з обов'язковим зазначенням його реквізитів, з переліком питань, які підлягають розв'язанню, а також об'єктів, що надаються²¹. Тобто у такій редакції термін «... його реквізитів» міг розглядатися лише по відношенню до договору, експерта чи замовника. Нарешті у 2020 р. з'являється редакція цього пункту, де вже йдеться про «... її реквізити»²².

Отже, шляхом виключень, можна дійти висновку про те, що у чинній редакції Інструкції Мін'юсту термін «реквізити» відноситься до однієї з сторін договору з експертною установою (експертом) про проведення судової експертизи, а саме – замовника (юридичної або фізичної особи).

Більш вдало, на наш погляд, подібний припис сформульовано в Інструкції МВС²³, виходячи з якого термін «реквізити» пов'язується зі змістом процесуального документу або письмового звернення про призначення експертизи. Втім, заради справедливості, слід зазначити, що така редакція практично повністю була тождечною тій, що використовувалася в Інструкції Мін'юсту в редакції від 26.12.2012 р., тобто очевидним був намір уніфікувати відомчі підходи.

Крім того, у чинній редакції Інструкції Мін'юсту не розкривається її назва вказаного процесуального документу, натомість Інструкція МВС дає підстави вважати таким постанову слідчого або прокурора про призначення експертизи. Ці сторони кримінального провадження з боку обвинувачення, які у експертному провадженні отримали назву

²¹ Про затвердження Змін до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2019 р. № 563/5. *Офіційний вісник України* від 22.02.2019 р., № 15, ст. 538.

²² Про затвердження Змін до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 24 лютого 2020 р. № 667/5. *Офіційний вісник України* від 13.03.2020 р., № 20, ст. 777.

²³ Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 17.07.2017 р. № 591. *Офіційний вісник України* від 19.09.2017 р., № 73, ст. 2254.

«ініціатор», і є суб'єктами залучення експерта для проведення певних видів експертиз, у тому числі й щодо ідентифікації зняття злочинів держави-агресора.

3. Проблемні питання методичного забезпечення дослідження ракетної зброї

Привертаючи увагу міжнародної спільноти до триваючого нарощування РФ воєнного потенціалу на кордоні з Україною, Верховна Рада України звернулася до ООН, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОЧЕС, урядів та парламентів іноземних держав і закликала продовжувати підтримувати територіальну цілісність і суверенітет України в рамках міжнародно визнаних кордонів та необхідність мирного вирішення спровокованого РФ збройного конфлікту на основі загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права²⁴. Втім 24 лютого 2022 р. РФ оголосила про проведення «спеціальної воєнної операції» на території України та розпочала повномасштабну збройну агресію.

Прокуратура, СБУ та Національна поліція України (далі – НПУ) щоденно відкривають кримінальні провадження та розпочинають досудові розслідування за фактом ракетних обстрілів окупантами українських міст (ч. 2 ст. 113 «Диверсія», ст. 258 «Терористичний акт», ч. 1 ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни» КК). Проводяться невідкладні слідчі дії для фіксування і збору доказів факту агресії РФ, досліджуються, на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки тощо, об'єкти, явища і процеси з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду.

Одним з проблемних питань в цьому напрямі, а отже і відповідного методичного забезпечення, є визначення виду судової експертизи, за яким має проводитися ідентифікація ракетної зброї РФ, що застосовується нею у збройній агресії проти України.

Зокрема, згаданою Інструкцією Мін'юсту до такого виду експертизи як криміналістична належать, серед іншого, її підвиди, а саме: 1) експертиза зброї та слідів і обставин її використання; 2) вибухово-технічна. При цьому, дослідження ракетної зброї відноситься до

²⁴ Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОЧЕС, урядів та парламентів іноземних держав у зв'язку з ескалацією Російською Федерацією безпекової ситуації навколо України : постанова Верховної Ради України від 15 лютого 2022 р. № 2038-ІХ // *Офіційний вісник України* від 04.03.2022 р., № 18, ст. 958.

першого підвиду судової експертизи. У змісті Інструкції цей підвид вже має назву «Експертиза зброї та слідів її використання», тобто можна зробити висновок, що обставин її використання у межах даної експертизи не досліджуються. Тож, ймовірно, для уникнення варіативності у трактуванні завдань цього підвиду експертизи, у іншому наказі Мін'юсту (далі – Положення) від судової експертизи визначено як «Експертиза зброї», а вид експертної спеціальності, за яким присвоюється кваліфікація судового експерта – «Дослідження артилерійської та ракетної зброї»²⁵.

Що стосується вибухотехнічної експертизи, то така її назва фігурує у загальному переліку експертиз в Інструкції Мін'юсту разом із іншим видом «Експертиза техногенних вибухів», проте у її змісті ці підвиди розглядаються з іншими назвами – «Експертиза вибухових пристроїв», «Експертиза вибухових речовин і продуктів вибуху (пострілу)», «Експертиза дослідження обставин і механізму техногенних вибухів». Більше того, у переліку, наведеному у Положенні Мін'юсту цей вид судової експертизи має назву «Вибухово-технічна», а експертні спеціальності – «Дослідження вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху», «Дослідження обставин і механізму техногенних вибухів». Також відмітимо, що нещодавнім наказом Мін'юсту такий вид експертної спеціальності у його науково-дослідних установах судових експертиз як «Дослідження вибухових речовин, продуктів вибуху та пострілу» взагалі виключено²⁶.

В той же час, в системі Експертної служби МВС (далі – ЕС МВС) вибухово-технічна експертиза має три підвиди, що передбачають дослідження: 1) вибухових речовин, продуктів вибуху та пострілу; 2) вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху; 3) обставин і механізму техногенних вибухів.

Завдання цього виду експертизи свідчать про те, що ним досліджується не власне ракета і не її елементи (залишки, фрагменти), а саме ракетоносій, як складова ракетної зброї – пристрій наземного, повітряного, надводного чи підводного базування, з якого здійснювався постріл (пуск) ракетою. Ідентифікація ракетоносія є також важливим експертним провадженням в процесі встановлення осіб, причетних до

²⁵ Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 р. № 301/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text>

²⁶ Про затвердження Змін до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 12 вересня 2022 р. № 3819/5. *Офіційний вісник України* від 16.09.2022 р., № 72, ст. 4390.

злочинного використання ракетної зброї, але її проведенню передують саме ідентифікація ракети за її компонентами, виявленими на місці падіння.

Зокрема, серед основних завдань експертизи вибухових пристроїв є: – визначення факту вибуху вибухового пристрою на місці події; – визначення виду вибуху; – визначення належності об'єкта до вибухових пристроїв (босприпасів) та визначення класифікаційної категорії пристрою; – визначення потужності вибуху вибухового пристрою; – визначення (опис) конструкції пристрою та способу його виготовлення тощо.

Залежно від завдання, які розв'язуються, експертиза ракети, як елемента ракетної зброї передбачає, у тому числі, й проведення ідентифікаційних досліджень, адже питання, які вирішують за допомогою цієї складової експертизи, є найважливішими під час розслідування кримінальних справ, пов'язаних із застосуванням такого виду зброї. Експертиза ракетної зброї являє собою сукупність експертно-дослідницьких заходів, спрямованих на вивчення цього виду зброї, а також їх частин, механізмів (вузлів) та їх взаємодії з метою отримання достовірної інформації про надані на дослідження об'єкти. Виходячи з надзвичайної важливості ідентифікації ракетної зброї країни-агресора в цілому та її балістичних об'єктів зокрема, конструктивної складності останніх, проведення даного виду експертизи потребує сталого методичного забезпечення.

Фахівцями Дніпропетровського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС у співпраці зі спеціалістами Державного підприємства «Конструкторське бюро «Південне» ім. М.К. Янгеля» розроблено перше видання практичного посібника «Ідентифікаційний довідник ракетної та реактивної зброї Російської Федерації», зміст якого спрямований на виконання основних завдань та формування відповідей на найважливіші питання під час розслідування кримінальних справ, пов'язаних із застосуванням ракетної та реактивної зброї РФ в агресії проти України²⁷.

Одним з об'єктів ідентифікації є балістичні ракети оперативнотактичних ракетних комплексів «Іскандер», до сімейства якого входять модифікації Іскандер-Е, Іскандер-К, Іскандер-М, що можуть застосовувати широкий набір бойових частин ракет, як то – касетна з дистанційним підривом у повітрі 54 бойових елементів, бетонобійна,

²⁷ Ідентифікація ракетної та реактивної зброї Російської Федерації : посіб./ Дніпропетровський НДЕКЦ МВС; ДП «КБ «Південне» ім. М. К. Янгеля» ; за заг. ред. С.Г. Кримчука ; уклад.: В.М. Коротаєв, Р.С. Кірін, М.М. Кушнір, А.С. Ключков, О.В. Овчаров, О.С. Жуган. Київ : ДНДЕКЦ МВС, 2022. 161 с.

осколково-фугасна тощо. Генеральний штаб Збройних сил України (далі – ЗСУ) назвав головні атакувальні платформи ракетних пусків²⁸.

Відповідно до ст. 84 КПК доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Процесуальними джерелами доказів є, серед іншого, й висновки експертів.

Як вид судової експертизи, експертиза зброї має достатньо представницьку історію розвитку, так само як і відповідні види експертних спеціальностей. Проте дослідження ракетно-реактивної зброї, яке згідно з Рекомендаціями Мін'юсту, є підвидом експертизи зброї та слідів її використання, набуло такого статусу лише у 2015 р.²⁹.

Подальший аналіз нормативно-правового забезпечення СЕД основних її суб'єктів, якими безумовно виступають науково-дослідні установи судових експертиз (далі – НДУСЕ) Мін'юсту та підрозділи ЕС МВС, засвідчив не тільки наявність певної термінологічної неузгодженості, а й іноді відсутність міжвідомчої уніфікації щодо зазначеного, надзвичайно актуального, для сучасних умов, виду експертного дослідження. Подібна ситуація не додає сталості судово-експертному законодавству України і тому, по-перше, вимагає більшої однозначності щодо видів судових експертиз і досліджень, як на стадії підготовки експертів так і на стадії проведення та оформлення експертних проваджень. По-друге, де жуге відсутність серед експертних спеціальностей в системі МВС дослідження ракетно-реактивної зброї, на нашу думку не є позитивним моментом, адже de facto експерти ЕС МВС мають не тільки великий досвід ідентифікації зброї у зоні проведення АТО і ООС, а й продовжують залучатися до подібних досліджень в умовах повномасштабної збройної агресії. Тож, влітку 2022 р. МВС своїм наказом змінив редакцію видів експертних спеціальностей, до яких увійшло також і дослідження артилерійської та ракетної зброї³⁰.

²⁸ Чи закінчуються ракети у Путіна і як довго триватиме ракетний терор проти українських міст? URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/zvidki-rosiya-puskaye-raketi-i-koli-zakinchitsya-viyna-novini-ukrajini-50241777.html>

²⁹ Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 : наказ Міністерства юстиції України від 27.07.2015 р. № 1350/5. *Офіційний вісник України* від 31.07.2015 – 2015 р., № 58, ст. 1921.

³⁰ Про внесення змін до Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 22.06.2022 р. № 382. *Офіційний вісник України* від 08.07.2022 р., № 53, ст. 3133.

Ще однією проблемою в сфері дослідження ракетної зброї, яка має, перш за все, методологічний характер, вбачається певна складність у розумінні основних завдань дослідження ракетної зброї та орієнтовного переліку вирішуваних питань. Це висновок ґрунтується на наступних положеннях:

1) основними завданнями дослідження ракетної зброї є: 1.1) установлення її належності до ракетної зброї; 1.2) визначення її типу, виду, моделі або зразка (для виробів промислового виробництва), способу виготовлення та придатності для використання за призначенням (п. 4.7 Рекомендацій Мін'юсту);

2) об'єктами дослідження є: 2.1) протитанкові ракетні комплекси; 2.2) зенітно-ракетні комплекси тощо (п. 4.8 Рекомендацій Мін'юсту);

3) дослідження ракетної зброї, як правило, потребує проведення комплексної судової експертизи експертною комісією, головою якої призначається особа, атестована як судовий експерт з експертизи зброї та слідів її використання;

4) серед орієнтовного переліку вирішуваних питань наявні такі: 4.1) Чи є наданий об'єкт ракетною зброєю? 4.2) До якого саме типу, зразка, моделі він належить?

Отже, проводячи дослідження ракетної зброї експерт має визначити її тип, вид, модель або зразок. При цьому, останні категорії по відношенню до поняття «ракетна зброя», не завжди знаходять сприйняття не тільки серед експертів зі спеціальними знаннями з різних галузей науки, техніки або з різних напрямів у межах однієї галузі знань, а й, в умовах комплексної судової експертизи, фахівців установ та служб (підрозділів) інших центральних органів виконавчої влади та інших фахівців, що не працюють у НДУСЕ.

При вирішенні даної проблеми, як уявляється, потрібно виходити, по-перше, з наявності у національному законодавстві таких понять як «зброя»³¹ та «зброя військового призначення»³².

По-друге, слід враховувати зміст національного класифікатора України ДК 020:2016 «Єдиний класифікатор предметів постачання» (затверджений

³¹ Про затвердження Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 21.10.2003 р. № 200. *Офіційний вісник України* від 07.11.2003 р., № 43, ст. 2287.

³² Про затвердження Порядку розроблення, освоєння та випуску нових видів продукції оборонного призначення, а також припинення випуску існуючих видів такої продукції : постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 234. *Офіційний вісник України* від 06.04.2021 р., № 26, ст. 1275.

наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 20.12.2016 р. № 2095), що ідентичний Багатомовному класифікатору предметів постачання НАТО (NATO Multilingual Supply Classification Handbook, ACodP-2), який у свою чергу відповідає Федеральній системі класифікації постачання США (Federal Supply Classification System, FSC).

По-третє, пропонується розглянути Кодові позначення НАТО (NATO reporting names), що використовуються для умовного позначення та класифікації виробів ракетної техніки виробництва держав ймовірного супротивника, а також класифікації ракетної зброї, впроваджені провідними аерокосмічними та оборонними корпораціями.

В якості прикладу розслідування воєнних злочинів, пов'язаних із застосуванням ракетної зброї, можна навести здійснення Дніпропетровською обласною прокуратурою процесуального керівництва у кримінальних провадженнях за фактом порушення законів та звичаїв війни (ч. 1 ст. 438 КК). За даними слідства, 25.05.2022 р. збройні сили РФ, нехтуючи нормами МГП, здійснили ракетний обстріл одного з промислових підприємства міста Кривого Рогу Дніпропетровської області. Крім того, 24.05.2022 р. країна-агресор нанесла ракетний удар по околицях Дніпровського району. В ході огляду місця подій виявлено фрагменти ворожої ракети³³.

Зовнішній вигляд уламків керованої ракети Х-31ПМ наведено на рис. 1³⁴

Рис. 1. Зовнішній вигляд уламків керованої ракети Х-31ПМ

³³ Ракетний удар по промислому підприємству та артобстріл населених пунктів Дніпропетровщини – розпочато розслідування. URL: https://dnipr.gp.gov.ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=313858

³⁴ Над Дніпропетровщиною збили ракету (27.04.2022). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/27/7342405/>

За повідомленням у прес-служби Полтавської обласної прокуратури правоохоронні органи розслідують понад 20 кримінальних проваджень за фактами ракетних обстрілів військами країни-агресора. Станом на 10 серпня 2022 р. на території області зафіксовано 35 фактів ракетних ударів. Загальна кількість «прильотів» становила 73, із них 54 ракети влучили в об'єкти інфраструктури області. Окрім цього, виявлено уламки 17 ракет та 2 ракети, які впали в полях і не вибухнули. Слідчі Управління СБУ в Полтавській області та Головного управління НПУ в Полтавській області за процесуального керівництва Полтавської обласної прокуратури документують воєнні злочини³⁵.

Подібні досудові розслідування проводяться практично у всіх областях нашої держави, що в більшій чи меншій мірі постраждали від обстрілів з ракетної та реактивної зброї РФ. Для відповідних кримінальних проваджень одним із вагомих процесуальних джерел доказів, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню, безумовно є висновки експертів. Проте, як показує практика, цей вид судової експертизи, на наш погляд, має низку проблемних питань, вирішення яких має достатньо актуальний теоретико-прикладний інтерес.

Тож, в методичному аспекті виявлення фактів та обставин, що мають значення для кримінальних проваджень щодо ракетних обстрілів РФ, слід розрізнити поняття «ракетна зброя» відповідно до зазначених видів експертних досліджень наступним чином:

1) експертиза зброї – ракетна зброя є сукупністю технічних пристроїв та предметів багато– та одноразового застосування, призначених для ураження цілей бойовою частиною ракети;

2) вибухово-технічна експертиза – ракетна зброя є носієм ракети, що має одну або кілька вибухових бойових частин (боєголовок, вибухових пристроїв), спеціально призначених для одноразового застосування.

Тобто, у першому випадку досліджується цілісний збройовий пристрій, а другому – його використана спрацьована чи неспрацьована частина. Остання, по суті, є багатокомпонентним боєприпасом, керованим (некерованим) літальним пристроєм, що рухається в просторі за рахунок дії реактивного руху та складається із таких основних систем: – націлювання та/або наведення; – польоту (маневрування); –

³⁵ Прокуратура розслідує 20 кримінальних проваджень, за фактами ракетних обстрілів Полтавщини росіянами (10.08.2022). URL: <https://poltavawave.com.ua/p/prokuratura-rozsliduie-20-kriminalnikh-provadhzen-za-faktami-raketnikh-obstriliv-poltavshchini-rosiianami-674782>

руху (ракетний або реактивний двигун); – вибуху (бойова частина, боеголовка та вибухові компоненти).

Подібний висновок ґрунтується й на наявних загальнодоступних та нормативних визначеннях таких термінів як:

- «ракетна зброя» – сукупність різних ракетних комплексів, призначених для ураження наземних, повітряних, морських і позаатмосферних цілей бойовою частиною ракети; окремий ракетний комплекс складається з ракети, що має ядерну або звичайну боеголовку, пускової установки, засобів наведення на ціль, перевірно-пускового устаткування, засобів керування польотом ракети, транспортних засобів й інших пристроїв;

- «зброя військового призначення» – технічні пристрої та предмети, що є видом (складовою) озброєння, які спеціально виготовлені та/або конструктивно призначені виключно для оснащення ЗСУ та інших утворених відповідно до законів військових формувань та правоохоронних органів для забезпечення їх бойової та повсякденної діяльності, не мають іншого цільового призначення (спорт, полювання) і застосовуються разом з боеприпасами або безпосередньо для ураження живої сили противника, знищення його озброєння, військової і спеціальної техніки, руйнування укріплень, споруд та інших об'єктів;

- «вибуховий пристрій» – спеціально виготовлений промисловим або саморобним способом пристрій одноразового застосування, який за певних обставин спроможний до вибуху з утворенням уражаючих факторів, обумовлених дією енергії хімічного вибуху вибухових речовин³⁶;

- «боеприпаси» – артилерійські та стрілецькі, бомби авіаційні та їх складові одиниці, гранати, бойові частини, боеголовки та вибухові компоненти керованих (некерованих) ракет та снарядів, міни наземні та фугаси, міни морські та їх компоненти, торпеди та їх компоненти, бомби глибинні та їх компоненти, військова піротехніка, пристрої підривної, речовини вибухові та порохи, піропатрони та пристосування приводні та їх складові одиниці, інструменти та обладнання спеціальні для знешкодження наземних та підводних боеприпасів, капсулі, підривники,

³⁶ Про затвердження Інструкції про поведінку з вибуховими матеріалами в органах і підрозділах Національної поліції України та підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19 серпня 2019 р. № 691. *Офіційний вісник України* від 18.10.2019 р., № 80, ст. 2753.

вибухові компоненти та інше приладдя для боєприпасів, спеціальне обладнання для експлуатації та обслуговування боєприпасів³⁷.

Наступним проблемним питанням вибухово-технічного дослідження ракет РФ вбачається завдання з визначення їх класифікаційної категорії та ідентифікації як вибухового пристрою, тобто проведення певних частин класифікаційних та ідентифікаційних досліджень.

В цьому зв'язку пропонується звернути увагу, по-перше, на необхідність узгодження завдань збройового та вибухово-технічного видів досліджень ракет щодо визначення їх класифікації. По-друге, провести редагування та визначення змісту класифікаційних ознак ракет у відповідності до легітимних або/та визнаних в цій сфері.

Йдеться, наприклад, про формулювання одного з основних завдань дослідження ракетно-реактивної зброї, наведеного в Інструкції Мініюсту як – «визначення типу, виду, моделі або зразка ракетно-реактивної зброї», а також відповідного вирішуваного питання – «до якого саме типу зразка, моделі ракетної (реактивної) зброї належить наданий об'єкт?». Останнє, у викладенні фахівців Київського науково-дослідного інституту судових експертиз³⁸, дає підстави сформулювати його так: «до якого саме типу, зразку, моделі бойової зброї (ракетної або реактивної) відноситься наданий на дослідження предмет?».

Проте, у будь-яких редакціях зазначені завдання та питання потребують розуміння (визначення) такі категорії як тип, вид, модель, зразок щодо ракетної зброї в цілому та ракет зокрема.

Тож, Україна цілком усвідомлює, що для притягнення РФ до відповідальності за вчинені воєнні злочини та покладення на неї зобов'язання компенсувати шкоду та збитки, необхідно здійснювати фіксацію та документування вчинених злочинів, у тому числі й за участі незалежних міжнародних організацій задля формування доказової бази щодо кожного з таких злочинів відповідно до вимог міжнародних незалежних комісій або судових органів.

На початку 2023 р. у Страсбурзі Європарламент ухвалив резолюцію щодо створення спецтрибуналу для переслідування злочину агресії проти України, за які має відповідати вище керівництво РФ. В свою чергу, ЄС та його члени домагатимуться створення спеціального міжнародного трибуналу для переслідування злочину агресії проти України, скоєного політичним та військовим керівництвом РФ.

³⁷ Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю : наказ Центрального управління Служби безпеки України від 23 грудня 2020 р. № 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#n7>

³⁸ Експертиза зброї та слідів і обставин її використання. URL: <https://kndise.gov.ua/ekspertyza-zbroji/>

Спеціальний трибунал – за аналогією з Нюрнберзьким процесом після Другої світової війни, де судили нацистських лідерів, – має створюватися в тісній співпраці з Україною та міжнародною спільнотою, бажано через ООН, вирішив Європарламент. Подібні трибунали створювалися за рішенням Ради Безпеки ООН і для судового переслідування осіб, винних у скоєнні воєнних злочинів у колишній Югославії та в Руанді³⁹.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у підсумку проведеного дослідження:

1. Обґрунтовано, що застосування ракетної зброї російськими військовими під час збройної агресії проти України з метою завдання надмірних ушкоджень та зайвих страждань цивільним особам, які не беруть участі у бойових діях, та/або цивільним об'єктам без розбору, є порушенням міжнародного гуманітарного права, а отже – воєнними злочинами.

2. Запропоновано вузьке розуміння поняття «ракетна зброя» як будь-який ракетноносій, що здійснює постріл (пуск) ракетою, призначений або може бути пристосований для цього. Для цілей СЕД запропоновано розглядати поняття «ракета» як багатокомпонентний боєприпас, керований чи некерований літальний пристрій, що складається з систем націлювання та/або наведення, польоту, руху та вибуху.

3. Запропоновано розрізняти поняття «ракетна зброя» залежно від виду експертного дослідження: 1.1) збройова експертиза – ракетна зброя є сукупністю технічних пристроїв та предметів багато– та одноразового застосування, призначених для ураження цілей бойовою частиною ракети; 1.2) вибухово-технічна експертиза – ракетна зброя є носієм ракети, яка має одну або кілька вибухових бойових частин (боєголовок, вибухових пристроїв), спеціально призначених для одноразового застосування; у першому випадку досліджується цілісний збройовий пристрій, а другому – його використана спрацьована чи неспрацьована частина.

4. Встановлено, враховуючи, що стороною кримінальних проваджень щодо порушення законів та звичаїв війни у формі ракетних обстрілів, які завдали надмірних ушкоджень та зайвих страждань цивільним особам, що не беруть участі у бойових діях, та/або цивільним об'єктам без розбору (невибіркові обстріли), з боку захисту є підозрювані військовослужбовці РФ, які віддавали та виконували злочинні накази, наразі єдиною підставою проведення експертизи слід вважати рішення слідчого або прокурора про проведення судової

³⁹ Ксенія Польська. Європарламент проголосував за трибунал для Путіна (19.01.2023). URL: <https://www.dw.com/uk/evroparlament-progolosuvav-za-tribunal-dla-putina/a-64448601>

експертизи, яке має оформлюватися їх постановою про призначення експертизи. Ці сторони кримінального провадження з боку обвинувачення, які у експертному провадженні отримали назву «ініціатор», і є суб'єктами залучення експерта для проведення певних видів експертиз, у тому числі й щодо ідентифікації зняття злочинів держави-агресора.

5. Обґрунтовано, оскільки наслідком воєнних злочинів із застосуванням ракетної зброї є матеріальні збитки, які потерпілі не можуть визначити та надати документи, що підтверджують розмір такої шкоди, розмір шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллу, заподіяного кримінальним правопорушенням, розмір яких має бути визначений, то експертиза має бути обов'язковою. Йдеться не лише про обов'язковий характер визначення наслідків ракетного обстрілу – розміру завданих матеріальних збитків предмету злочину (об'єкти цивільного призначення – нерухоме та рухоме майно), а й про їх причину – зняття вчинення злочину, яке було використане для цього.

6. Аргументовано, що у чинній редакції Інструкції Мін'юсту про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень термін «реквізити» відноситься до однієї з сторін договору з експертною установою (експертом) про проведення судової експертизи, а саме – замовника (юридичної або фізичної особи).

7. Проведено аналіз нормативно-правового забезпечення СЕД основних її суб'єктів, який засвідчив не тільки наявність певної термінологічної незгодженості, а й іноді відсутність міжвідомчої уніфікації щодо надзвичайно актуального для сучасних умов виду експертного дослідження ракетної зброї та вибухових пристроїв. Подібна ситуація не додає сталості судово-експертному законодавству України і тому, по-перше, вимагає більшої однозначності щодо видів судових експертиз і досліджень, як на стадії підготовки експертів так і на стадії проведення та оформлення експертних проваджень.

8. Запропоновано при вирішенні проблем, пов'язаних з експертизою ракетної зброї, ракетноносіїв та ракет, виходити, по-перше, з наявності у національному законодавстві таких понять як «зброя» та «зброя військового призначення». По-друге, слід враховувати зміст національного класифікатора України ДК 020:2016, що ідентичний NATO Multilingual Supply Classification Handbook (ACodP-2), який у свою чергу відповідає Federal Supply Classification System (FSC). По-третє, пропонується розглянути NATO reporting names, що використовуються для умовного позначення та класифікації виробів ракетної техніки виробництва держав ймовірного супротивника, а також

класифікації ракетної зброї, впроваджені провідними аерокосмічними та оборонними корпораціями.

9. Обґрунтовано необхідність узгодження завдань збройового та вибухово-технічного видів досліджень ракет щодо визначення їх класифікації, проведення редагування та визначення змісту класифікаційних ознак ракетної зброї в цілому та ракет зокрема у відповідності до легітимних або/та визнаних в цій сфері. Визначення класифікаційної категорії та ідентифікації ракет як вибухового пристрою, тобто проведення певних частин класифікаційних та ідентифікаційних досліджень, повинно спиратися, незалежно від формулювання орієнтовних питань для експерта, на єдиному, однозначному підході до розуміння таких категорій як тип, вид, модель, зразок щодо ракетної зброї в цілому та ракет зокрема.

АНОТАЦІЯ

На за рік збройної агресії (02.2022 – 02.2023) кількість випущених РФ по території України ракет наближається до 5 тис. Подібних масштабів ракетного тероризму планета ще не бачила. Тож, не залежно від того, до якого механізму міжнародного правосуддя прийде антимілітарна світова спільнота для притягнення воєнних злочинців до відповідальності, вітчизняні криміналісти та судові експерти мають зібрати якомога повну доказову базу воєнних злочинів, у тому числі, із застосуванням ракетної зброї, як найбільш руйнівного та небезпечного їх різновиду.

В проведеному дослідженні обґрунтовано, що застосування ракетної зброї з метою завдання надмірних ушкоджень та зайвих страждань цивільним особам, які не беруть участі у бойових діях, та/або цивільним об'єктам без розбору, є порушенням міжнародного гуманітарного права. Запропоновано визначення поняття «ракетна зброя» у вузькому розумінні та залежно від виду експертного дослідження (збройового або вибухово-технічного), а також поняття «ракета» для цілей судової експертизи. Встановлено, що єдиною підставою проведення експертизи є рішення слідчого або прокурора про проведення судової експертизи, що оформлюється постановою про призначення експертизи. Вони виступають ініціаторами залучення експерта для проведення ідентифікації знаряддя злочинів держави-агресора. Обґрунтовано, що експертиза шкоди і збитків, завданих злочинами із застосуванням ракетної зброї, є обов'язковою. Проведено аналіз чинного судово-експертного законодавства, який засвідчив не тільки наявність певної термінологічної неузгодженості, а й іноді відсутність міжвідомчої уніфікації як на стадії підготовки експертів так і на стадії проведення та оформлення експертних проваджень. Обґрунтовано необхідність

узгодження завдань збройового та вибухово-технічного видів досліджень ракет щодо визначення їх класифікації, проведення редагування та визначення змісту класифікаційних ознак ракетної зброї в цілому та ракет зокрема у відповідності до легітимних або/та визнаних національних та міжнародних доробків в цій сфері.

Література

1. Ігнат Ю. РФ вже випустила по Україні понад 4 тисяч різноманітних ракет. (27.11.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>

2. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів іноземних держав стосовно створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України : Постанова Верховної Ради України від 7 жовтня 2022 р. № 2663-ІХ. *Офіційний вісник України* від 21.10.2022 р., № 82, ст. 5000.

3. Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму : міжнародний документ Ради Європи від 16.05.2005 р. (ратифіковано з заявами і застереженнями Законом України № 2698-VI від 17.11.2010 р.). *Офіційний вісник України* від 10.06.2011 р., № 41, / № 95, 2010, ст. 3374 /, ст. 1705.

4. Романівка З.Є. *Знаряддя та засоби вчинення злочину за кримінальним правом України* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / – Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2020. – 21 с.

5. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 258/2012 від 14 березня 2012 р. про імплементацію статті 10 Протоколу ООН проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності (Протокол ООН про вогнепальну зброю), та про встановлення дозволів на експорт і заходів щодо імпорту та транзиту вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї : міжнародний документ Європейського Союзу. *Офіційний вісник Європейського Союзу* від 30.03.2012 р., / L 94 /, стор. 1.

6. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених

гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 21.08.1998 р. № 622. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text>

7. Про затвердження Порядку зберігання, обліку, перевезення, охорони та використання вогнепальної зброї, бойових припасів до неї, спеціальних засобів у Департаменті спеціалізованої підготовки та кінологічного забезпечення Державної митної служби України для спеціальної підготовки посадових осіб Державної митної служби України : наказ Міністерства фінансів України 22 квітня 2021 р. № 230. *Офіційний вісник України* від 20.08.2021 р., № 64, ст. 4085.

8. Тимур Короткий, Інна Заворотько. Заборонені засоби та методи ведення бойових дій, які Росія використовує у війні проти України. (13.06.2022). URL: <https://zmina.info/articles/zaboroneni-zasoby-ta-metody-vedennya-bojovyh-dij-yaki-rosiya-vykorystovuye-u-vijni-proty-ukrayiny/>

9. Євросоюз про ракетні обстріли рф: Атаки проти цивільних є воєнними злочинами. (12.10.2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3591339-evrosouz-pro-raketni-obstrili-rf-ataki-proti-civilnih-e-voennimi-zlocinami.html>

10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. (ратифіковано із заявою Указом Президії Верховної Ради УРСР № 7960-XI від 18.08.1989 р. *Зібрання чинних міжнародних договорів України* від 1990 р., № 1, стор. 25.

11. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію : міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 10.10.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text

12. Конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 12.08.1949 р. (ратифіковано із застереженнями Указом Президії Верховної Ради УРСР від 03.07.1954 р.). *Офіційний вісник України* від 16.04.2013 р., № 27, ст. 942.

13. Римський статут Міжнародного кримінального суду : міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

14. Зеленський В. З початку повномасштабної війни Росія випустила по Україні майже 5 тис. ракет. (20.11.2022). URL: <https://ukranews.com/ua/news/896275-z-pochatku-povnomasshtabnoyi-vijny-rosiya-vypustyla-po-ukrayini-majzhe-5-tys-raket-zelenskyj>

15. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО,

Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором : Постанова Верховної Ради України від 27 січня 2015 р. № 129-VIII. *Офіційний вісник України* від 10.02.2015 р., № 9, ст. 232.

16. Про комплекс невідкладних заходів щодо практичної реалізації міжнародно-правової відповідальності Російської Федерації за збройну агресію проти України : Постанова Верховної Ради України від 20 березня 2018 р. № 2356-VIII. *Офіційний вісник України* від 13.04.2018 р., № 29, ст. 1014.

17. Українські криміналісти збирають якомога більшу базу доказів злочинів РФ для міжнародного трибуналу. (03.12.2022). URL: <https://podrobnosti.ua/2462542-ukransk-kriminalsti-zbirajut-jakomoga-blshu-bazu-dokazv-zlochinv-rf-dlja-mzhnarodnogo-tribunalu.html>

18. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>

19. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

20. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>

21. Про затвердження Змін до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2019 р. № 563/5. *Офіційний вісник України* від 22.02.2019 р., № 15, ст. 538.

22. Про затвердження Змін до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 24 лютого 2020 р. № 667/5. *Офіційний вісник України* від 13.03.2020 р., № 20, ст. 777.

23. Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 17.07.2017 р. № 591. *Офіційний вісник України* від 19.09.2017 р., № 73, ст. 2254.

24. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОЧЕС, урядів та парламентів іноземних держав у зв'язку з ескалацією Російською Федерацією безпекової ситуації навколо України : постанова

Верховної Ради України від 15 лютого 2022 р. № 2038-IX // *Офіційний вісник України* від 04.03.2022 – 2022 р., № 18, стор. 123, ст. 958.

25. Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 р. № 301/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text>

26. Про затвердження Змін до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 12 вересня 2022 р. № 3819/5. *Офіційний вісник України* від 16.09.2022 р., № 72, ст. 4390.

27. Ідентифікація ракетної та реактивної зброї Російської Федерації : посіб./ Дніпропетровський НДЕКЦ МВС; ДП «КБ «Південне» ім. М. К. Янгеля» ; за заг. ред. С.Г. Кримчука ; уклад.: В.М. Коротаєв, Р.С. Кірін, М.М. Кушнір, А.С. Клочков, О.В. Овчаров, О.С. Жуган. Київ : ДНДЕКЦ МВС, 2022. 161 с.

28. Чи закінчуються ракети у Путіна і як довго триватиме ракетний терор проти українських міст? URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/zvidki-rosiya-puskaye-raketi-i-koli-zakinchitsya-viyna-novini-ukrajini-50241777.html>

29. Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 : наказ Міністерства юстиції України від 27.07.2015 р. № 1350/5. *Офіційний вісник України* від 31.07.2015 р., № 58, ст. 1921.

30. Про внесення змін до Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 22.06.2022 р. № 382. *Офіційний вісник України* від 08.07.2022 р., № 53, ст. 3133.

31. Про затвердження Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 21.10.2003 р. № 200. *Офіційний вісник України* від 07.11.2003 р., № 43, ст. 2287.

32. Про затвердження Порядку розроблення, освоєння та випуску нових видів продукції оборонного призначення, а також припинення випуску існуючих видів такої продукції : постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 234. *Офіційний вісник України* від 06.04.2021 р., № 26, ст. 1275.

33. Ракетний удар по промисловому підприємству та артобстріл населених пунктів Дніпропетровщини – розпочато розслідування (25.05.2022) URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/raketnii-udar-po>

promislovomu-pidprijemstvu-ta-artobstril-naselenix-punktiv-dnipropetrovshhini-rozpocato-rozsliduvannya

34. Над Дніпропетровщиною збили ракету (27.04.2022). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/27/7342405/>

35. Прокуратура розслідує 20 кримінальних проваджень, за фактами ракетних обстрілів Полтавщини росіянами (10.08.2022). URL: <https://poltavawave.com.ua/p/prokuratura-rozsliduie-20-kriminalnikh-provazhzen-za-faktami-raketnikh-obstriliv-poltavshchini-rosiianami-674782>

36. Про затвердження Інструкції про поведження з вибуховими матеріалами в органах і підрозділах Національної поліції України та підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19 серпня 2019 р. № 691. *Офіційний вісник України* від 18.10.2019 р., № 80, ст. 2753.

37. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю : наказ Центрального управління Служби безпеки України від 23 грудня 2020 р. № 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#n7>

38. Експертиза зброї та слідів і обставин її використання. URL: <https://kndise.gov.ua/ekspertyza-zbroyi/>

39. Ксенія Польська. Європарламент проголосував за трибунал для Путіна (19.01.2023). URL: <https://www.dw.com/uk/evroparlament-progolosuvav-za-tribunal-dla-putina/a-64448601>

Information about the authors:

Kirin Roman Stanislavovich,

Doctor of Legal Sciences, Associate Professor,

Leading Researcher

V.K. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine

2, Marii Kapnist street, Kyiv, 03057, Ukraine

Korotayev Volodymyr Mykolayovych,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,

Honored Lawyer of Ukraine, Director

Dnipropetrovsk Research Forensic Centre of Ministry of Internal Affairs of Ukraine

1, Constructional dead-end street, Dnipro, 49033, Ukraine

ПОНЯТТЯ ТА ПОРЯДОК ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Комарницька І. І.

ВСТУП

Причини й умови вчинення проступків та злочинів у Збройних Силах України (далі – ЗС України) являють собою складну сукупність процесів, явищ та факторів. Вони характеризуються певною низкою особливостей, що обумовлюються специфікою військової служби щодо життєдіяльності особового складу, внутрішнього порядку, військового побуту, що врегульовані військовими статутами. Окрім військових статутів, військові відносини регулюються іншими нормами права.

На сьогодні актуальними залишаються проблеми вчинення військовими військових адміністративних правопорушень. Рівень їх небезпеки для суспільства та шкоди від них негативно впливає військову дисципліну військовослужбовців, що впливає на боєготовність та боєдатність ЗС України та військових формувань прирівняних до них. Об'єктивна кваліфікація військових адміністративних правопорушень та порядок застосування адміністративної відповідальності неможлива без юридичного аналізу ознак вчинених протиправних дій.

Саме тому виникла необхідність детально вивчити проблему адміністративних правопорушень військовослужбовців як феномену суспільного життя, який виникає у військових формуваннях і впливає на стан національної безпеки та ЗС України.

Адміністративна відповідальність військовослужбовців врегульована положеннями ст. 15 КУпАП та п. 45 «За вчинення адміністративних правопорушень» військові несуть дисциплінарну відповідальність згідно Дисциплінарного статуту Збройних сил України, за винятком тих випадків, що передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення. За вчинення корупційних дій або інших правопорушень, що пов'язані із корупцією, військовослужбовці несуть відповідальність згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення» Дисциплінарного статуту Збройних сил України¹.

¹ Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р., № 551-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 22-23. Ст. 197.; Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р., № 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР, 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122

За роки незалежності було видано низку наукових праць, що стосуються окремих питань адміністративно-юрисдикційної діяльності військових формувань та воєнної організації в Україні, виникнення, причин та умов адміністративної відповідальності серед військовослужбовців.

Аспекти юридичної відповідальності військовослужбовців досліджувалися у роботах вітчизняних і зарубіжних науковців. Напрацювання щодо пояснення кваліфікації адміністративних правопорушень викладені у наукових працях В. Авер'янова, С. Гавриша, М. Коваліва, О. Кузьменко, І. Личенко, Ю. Руснака, В. Середи, О. Стороженко, А. Яреми та інших.

Юридичну відповідальність досліджували С.А. Авак'яна, Ю.П. Битяк, С.Н. Братусь, А.С. Булатова, В.Н. Дубровіна, А.О. Кондрашова, О.О. Косована, А.В. Кудашкіна, А.І. Стахова, В.Г. Стрекозова, М.С. Строговича, Р.Л. Хачатурова, І.Б. Цимбаренк та інші. Однак, враховуючи те, що вказані вчені в різний період та в різних напрямках досліджували питання юридичної відповідальності, вбачається за доцільне розкрити підстави адміністративної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил України.

1. Розмежування адміністративної та дисциплінарної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил України

Ст. 92 Конституції України визначено, що виключно законами України визначаються: основи національної безпеки, організації ЗС України та забезпечення громадського порядку; врегульовані засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними чи дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них².

Правовий статус військовослужбовців в Україні суттєво відрізняється від загального, в зв'язку з чим відповідальність за вчинені правопорушення має свої певні особливості. Це пояснюється додатковими вимогами, які покладаються на військовослужбовців як на представників армії України, завданням яких є захист території держави та передбачає максимальну відповідальність військовослужбовців і чіткий контроль їх діяльності з боку держави та державних органів. Саме тому, порушення дисципліни або скоєння адміністративного правопорушення військовослужбовцем вважається тяжчим діянням ніж цивільної особи, і, створює необхідність чіткого регулювання щодо їх відповідальності, у тому числі розмежування адміністративної та дисциплінарної відповідальності.

² Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 березня 2011 р. (офіц. текст). К.: Паливода А.В., 2011. 56 с. (Законои України).

Розглядаючи поняття «військовий делікт», у сучасній юридичній науці, необхідно зазначити, що в теорії права та в практичній діяльності особового складу ЗС України за напрямом правового забезпечення військового формування використовуються такі поняття, як «військові злочини», «військові адміністративні правопорушення», «військові та дисциплінарні проступки у військовій сфері», «кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби, тобто, військові кримінальні правопорушення», «злочинний наказ чи розпорядження» тощо. Отже, існують проблеми визначення змісту цих термінів. По-перше, класична причина – дефініція терміну дозволяє окреслити предмет досліджень та дискусій, коло проблем взаємопов'язаних з ним. По-друге – проблема збільшення правопорушень у військовій сфері, адже забезпечення національної безпеки та оборони України, є глобальною, і, тому більш ефективно може бути вирішена лише за умов об'єднання зусиль на державному і на міжнародному рівнях. Забезпечення їхньої ефективної взаємодії залежать від узгодженого тлумачення і розуміння термінології у напрямі дослідження правомірної поведінки чи причин та умов «деліктної» поведінки військовослужбовців. Гносеологічним процесам становлення військових деліктів, як феномену правової категорії притаманна непослідовність, фрагментарність і неоднозначність, що породжені ситуаційними аспектами її необхідності. Військовий делікт – це сукупність передбачених чинним законодавством протиправних або протисуспільних діянь: злочинів чи проступків суб'єктів військово-публічних відносин, що посягають на основи національної безпеки, організації ЗС України та забезпечення громадського порядку.

Необхідно зазначити, що в Україні вперше питання деліктної поведінки військовослужбовців у військовій сфері й пов'язаними з ним правовідносинами звернув увагу професор В.О. Шамрай. Він зазначив, що аналіз управління військовими формуваннями сприяє виявленню особливостей безпеки та безпеки особи, розумінню нестатутних відносин як виду конфліктів та шляхів їх вирішення, і, дозволяє прогнозувати деліктну поведінку військовослужбовців та її вплив на нестатутні відносини³. Професор С.В. Петков, зазначив, що в теорії права делікт, тобто, правопорушення за ступенем суспільної небезпеки поділяється на злочини та проступки. За сферою, у якій вчинено

³ Шамрай В.О. Державне управління військовими формуваннями воєнної організації: стан та тенденції розвитку в сучасній Україні: автореф дис. ... д-ра юрид. наук: 25.00.03. Київ, 1999. 38 с.

правопорушення, злочини чи проступок можуть бути економічними, митними військовими тощо⁴.

Останнім часом сучасні напрями науки активно використовують поняття та визначення, які відображають протиправні діяння, що пов'язані з проходженням військової служби чи військових навчальних зборів, альтернативної невійськової служби. Тут маються на увазі такі поняття, як: військові адміністративні правопорушення, військові та дисциплінарні проступки у військовій сфері, кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби, військові кримінальні правопорушення, військові злочини, злочинний наказ або розпорядження тощо, що свідчить про значний інтерес науковців до них та актуальність проблеми протидії злочинам та проступкам у військовій сфері.

Оскільки військова дисципліна – це неухильне додержання всіма військовослужбовцями порядку та правил, встановлених статутами Збройних Сил України та іншим законодавством України, дисципліна зобов'язує кожного військовослужбовця: додержуватися Конституції та законів України, військової присяги, виконувати вимоги статутів Збройних Сил України, накази командирів; зберігати державну таємницю, бути пильним; додержуватися визначених статутами Збройних Сил України правил взаємовідносин між військовослужбовцями, виявляти повагу до командирів і один до одного, зміцнювати військове товариство; бути ввічливими та додержуватися військового етикету; поводитися чесно і з гідністю, не допускати самому та стримувати інших від негідних вчинків; не вживати під час проходження військової служби, окрім медичного призначення, наркотичні засоби та психотропні речовини або їх аналоги, не вживати спиртні напої під час виконання обов'язків військової служби⁵.

Отже, будь-яке порушення норм права: вчинення злочину чи проступку, є актом суспільно шкідливої поведінки та фактором регресу і гальмування розвитку й вдосконалення військово-публічних правовідносин.

Причини і умови вчинення злочинів й проступків у Збройних Силах України є складною сукупністю факторів. Вони характеризуються особливостями, що обумовлені специфікою військової служби й діяльності військових сил. Наприклад: життя та діяльність особового складу, внутрішній розпорядок, побут, які врегульовані нормами

⁴ Петков С.В. Нормативно-правове забезпечення публічних відносин під час побудови громадянського суспільства в Україні. Запоріжжя: КПУ, 2011. 104 с.

⁵ Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р., № 551-ХІV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 22-23. Ст. 197.

військових статутів. Окрім військових статутів, військово-публічні відносини регулюються іншими нормами права.

У відповідальності військовослужбовців можна виділити особливості, враховуючи законодавчі акти та позиції науковців. В. В. Вернигора зазначає наступні специфічні риси: ширше, ніж у цивільних осіб, коло обов'язків, за невиконання яких для військовослужбовців передбачена юридична відповідальність, що обумовлюється специфікою військової служби та її регламентацією; сувора відповідальність за скоєння аналогічних із цивільними особами правопорушень; законодавчо закріплена можливість командирів та начальників застосовувати заходи по забезпеченню дисципліни; наявність спеціальних заходів й умов притягнення військовослужбовців до юридичної відповідальності тощо⁶.

Ст. 26 Закону України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» закріплює, що військовослужбовці у залежності від характеру вчиненого правопорушення або провини несуть цивільно-правову дисциплінарну, адміністративну, матеріальну та кримінальну відповідальність згідно із чинним законодавством. У ст. 27 Статуту міститься уточнення про те, що військовослужбовці, на яких накладається дисциплінарне стягнення, не звільняються від матеріальної і цивільно-правової відповідальності. За вчинення злочину військовослужбовці притягаються до кримінальної відповідальності на загальних підставах⁷. Вид правопорушення, що вчинив військовослужбовець, впливає на вид його відповідальності, що застосовується щодо нього. Також, законодавством передбачена зміна одного виду юридичної відповідальності на інший вид.

Особливості дисциплінарної відповідальності військовослужбовців простежуються у КУпАП, ст. 15 передбачає, що «військовослужбовці, військовозобов'язані і резервісти під час проходження зборів, та особи рядового й начальницького складів Державної кримінально-виконавчої служби України, служби цивільного захисту та Державної служби спеціального зв'язку і захисту інформації України, поліцейські несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами». Інші особи, окрім передбачених в ч. 1, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів чи спеціальних

⁶ Вернигора В. В. Адміністративно-правова відповідальність військовослужбовців під час особливого періоду: поняття, ознаки, особливості. *Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Сер. Юридичні науки*. 2017. № 2(3). С. 89-91.

⁷ Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24 березня 1999 р., № 548-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22-23. Ст. 194.

положень про дисципліну, такі, як: працівники прокуратури, судді, у випадках, прямо передбачених ними, несуть за вчинення адміністративних правопорушень дисциплінарну відповідальність⁸. При тому, що законодавцем передбачено правопорушення, за вчинення яких військовослужбовця та прирівняних до них осіб притягують до адміністративної відповідальності на загальних підставах.

Передбачена в ст. 15 КУпАП зміна адміністративної відповідальності для військовослужбовців, пояснюється особливістю їх служби в ЗС України та інших військових формуваннях, і тому, специфікою юридичної відповідальності за порушення правових норм цими особами. Це пояснює та закріплює специфічний характер дисциплінарної відповідальності військовослужбовців, з приводу чого В. В. Вернигора вважає, що це положення порушує принцип рівності відповідальності за вчинене правопорушення⁹. Оскільки, відбувається звільнення даної групи осіб від адміністративної відповідальності та заміні дисциплінарною. Саме тому, дане правило має бути скасовано, а принцип рівності відповідальності за вчинене правопорушення повинен бути дотриманий.

На відміну від адміністративної відповідальності, дисциплінарна в першу чергу пов'язана із порушенням військової дисципліни. Її визначення викладено у ст. 1 Дисциплінарного статуту Збройних сил України: військова дисципліна – це «бездоганне і неухильне додержання всіма військовослужбовцями порядку і правил, встановлених військовими статутами та іншим законодавством України»¹⁰. Але, головним є те, у чому проявились протиправні дії військовослужбовця, адже, порушення норм, які регулюють суспільні відносини, і, які не відносяться до військово-службових не є підставою застосування до винного дисциплінарного стягнення. У той же час, накладення стягнень за дисциплінарні проступки є правом командира чи начальника, і, використовується лише у разі необхідності, що передбачено п. 45 Дисциплінарного статуту. Зазначений акт встановлює лише перелік стягнень, одне з яких можна застосувати до військовослужбовця-правопорушника, але не дає чіткий перелік. Підтвердження цьому є п. 5 цього акту: «стосовно кожного випадку правопорушення командир

⁸ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради України*. 1984. № 51. Ст. 1122. (Із змінами)

⁹ Вернигора В. В. *Адміністративно-правова відповідальність військовослужбовців під час особливого періоду: поняття, ознаки, особливості*. *Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Сер. Юридичні науки*. 2017. № 2(3). С. 89-91.

¹⁰ Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24 березня 1999 р. № 551–XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22-23. Ст. 197. (Із змінами)

зобов'язаний прийняти рішення щодо необхідності притягнення винного до відповідальності залежно від обставин скоєння правопорушення, ступеня вини, попередньої поведінки порушника та розміру завданих державі та іншим особам збитків»¹¹. Таким чином, Дисциплінарний статут не можна вважати кодифікованим актом з притягнення військовослужбовців до дисциплінарної відповідальності.

Примусові заходи, що спрямовані на зміцнення законності та правопорядку у ЗС України та у інших військових формуваннях чинним законодавством України передбачено адміністративну відповідальність за військові адміністративні правопорушення. Від 5 березня 2015 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період» від 5 лютого 2015 року № 158-VIII. Цим нормативним актом законодавець вніс значний перелік доповнень, основною метою яких є шляхом правового впливу реалізувати охоронну функцію держави, спрямовану на дотримання високого рівня військової дисципліни серед військовослужбовців та прирівняних до них осіб.

Прийняті законодавцем заходи повинні позитивно вплинути на рівень боєготовності та боєздатності ЗС України та інших військових формувань.

Існує думка, що «у зв'язку з реформуванням нашого суспільства перелік адміністративних правопорушень буде розширюватися»¹². Дана теза є досить спірною. Введення законодавцем глави 13-Б до КУпАП не значить поширення деліктологізації суспільства. В даному випадку йдеться мова про загальну превенцію адміністративних правопорушень та більш конкретно військовослужбовців й інших прирівняних до них осіб.

При визначенні такого поняття, як військово адміністративне правопорушення, основою є ознаки, передбачені ст. 9 КУпАП:

- 1) протиправність;
- 2) винність;
- 3) дія чи бездіяльність.

¹¹ Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24 березня 1999 р. № 551– XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22-23. Ст. 197. (Із змінами)

¹² Правові основи захисту України від зовнішньої та внутрішньої агресії: навч. посіб. / В. В. Серета, М. В. Коваль, С. С. Єсімов, М. П. Гурковський. Львів: Львів.ДУВС, 2015. 996 с.

Однак, перелік ознак щодо визначення військового адміністративного правопорушення є неповним. Додатковими ознаками даного виду правопорушень можна вважати:

1) особливий об'єкт посягання – установлений чинним законодавством порядок і правила проходження та несення військової служби;

2) спеціальний суб'єкт вчинення адміністративно-карних дій чи бездіяльності: військовослужбовці, військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів;

3) деліктна протиправність дій чи бездіяльності, передбачена главою 13-Б КУпАП.¹³

Це сприяє визначенню складових, що закріплені нормативно в адміністративному законодавстві. Отже, кваліфікації адміністративних порушень підлягає:

– закінчене військове адміністративне правопорушення, склад якого визначений у гл. 13-Б КУпАП;

– наявність у діянні або бездіяльності військовослужбовця ознак необхідної оборони, крайньої необхідності, неосудності суб'єкта вчинення (ст. 17 КУпАП);

– малозначність адміністративного правопорушення (ст. 22 КУпАП);

– військово адміністративне правопорушення, що кваліфікується нормами закону, який діє в часі та місцем вчинення протиправних дій або бездіяльності (ч. 1 ст. 8 КУпАП);

– притягнення військовослужбовця до адміністративної відповідальності за адміністративні правопорушення ґрунтується на об'єктивних й точно встановлених обставинах протиправного діяння (ч. 1 ст. 9 КУпАП), що доказані провадженням по справі (ст. 245 КУпАП);

– суб'єктами військових адміністративних правопорушень є уповноважені на це судові органи¹⁴.

Кваліфікація об'єктних ознак військових адміністративних правопорушень починається із встановлення об'єкта, до якого здійснюється посягання. Визначення об'єкта посягання може полягати у наступному: суб'єкт посягання знає про об'єкт посягання, і ці знання належать суб'єкту та викликає бажання реалізувати його вчиненням

¹³ Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. //Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122

¹⁴ Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. //Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122; Кодекс України про адміністративні правопорушення : чинне законодавство із змінами та допов. на 01 вересня 2015 року; Офіц. текст. К. : Алерта, 2015. 262 с.

деліктних дій або бездіяльності. Поняття «об'єкт» у науковій літературі розглядається як певна складова, відносно якої скеровуються пізнавальна чи інша діяльність суб'єкта¹⁵.

С.В. Фесенко вважає, що «кожен порівнювальний об'єкт наділений певними властивими для нього ознаками, які повинні задовольняти такі вимоги: мати специфіку, оригінальність, відносну стійкість та незамінність»¹⁶.

Слід погодитися з даним визначенням, адже, що кожен об'єкт посягання має свою «видову» специфіку. Оригінальність об'єкта посягання можна вважати умовною і, в залежності від предмета посягання. Необхідно звернути увагу на те, що концепція об'єкта посягання є певною штучною конструкцією, що побудована з врахуванням видових ознак цього об'єкта, що обґрунтовують наявність суспільних відносин, які охороняються нормами права. Можна погодитися із тим, що визначення об'єкта посягання є штучно утвореними законодавцем за для дотримання класифікації посягань на певні реальні об'єкти. Адже, суспільні відносини з врахуванням їх характеру й змісту можна визнати як політичну категорію. У даній якості об'єкт посягання – військові адміністративні правопорушення – необхідно розглядати через призму суспільних відносин, що пов'язані з проходженням служби в ЗС України яким завдається політична, соціальна та матеріальна шкода. У кримінальному праві України об'єкт злочину розглядається як певне благо, якому злочином завдається шкода чи створюється загроза її заподіяння¹⁷, що свідчить про відхід законодавця від загального визначення об'єкта посягання на суспільні відносини.

Ступінь визначення об'єкта посягання, зокрема на адміністративно-правові відносини, є видовою. Визначення видів об'єктів адміністративних правопорушень дає можливість чітко конкретизувати посягання, що вчиняється правопорушником.

Для аналізу об'єкта посягання, що вчиняють військовослужбовці, необхідно розглянути сутність та значення родового, загального та безпосереднього об'єкта¹⁸. Загальним об'єктом військових адміністративних правопорушень, що передбачені статтями 172-10 –

¹⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. Єрошенко. Донецьк: Тов. Глорія Трейд, 2012. 864 с.

¹⁶ Фесенко С. В. Злочини проти здоров'я населення та система заходів з його охорони : Монографія. К. : Атіка, 2004. 280 с.

¹⁷ Фесенко С. В. Злочини проти здоров'я населення та система заходів з його охорони : Монографія. К. : Атіка, 2004. 280 с.

¹⁸ Остапенко О. І. Адміністративна деліктологія : дис. док. юрид. наук : 12.00.07 / Остапенко. К. : 1996. 311 с.

172-20 КУпАП, є встановлений порядок проходження військової служби.

У питанні щодо дисциплінарної відповідальності військовослужбовців має місце військовий дисциплінарний проступок. Це поняття не передбачене статутами, Однак М. Туркот визначає його як суспільно небезпечне протиправне діяння, дію чи бездіяльність, що полягає у порушенні військовослужбовцем, військовозобов'язаним або резервістом під час проходження зборів норм чинного законодавства, не містить складу злочину або корупційного делікту, і, за яке передбачено настання дисциплінарної відповідальності¹⁹. В той час, як недотримання окремих норм, окрім законодавства, що регулює порядок перебування на військовій службі, тобто її проходження та/або несення, не є порушенням військової дисципліни.

Варто відзначити, що останнім часом законодавцем було затверджено ряд змін до КУпАП. Так, до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період» від 5 лютого 2015 року до КУпАП було додано главу 13-Б «Військові адміністративні правопорушення», згідно до якої військовослужбовці несуть адміністративну відповідальність за вчинення військових адміністративних правопорушень²⁰. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців та деяких інших осіб» внесено зміни до гл. 13-Б і ст. 15, й було збільшено відповідальність військовослужбовців за правопорушення та злочини, й визначено порядок притягнення їх до адміністративної відповідальності, також, закріплено такий вид адміністративного стягнення як арешт з утриманням на гауптвахті²¹. Проте, з огляду на складну ситуацію, викликану військовою агресією проти України, юридична відповідальність за військові правопорушення повинна бути більш посилена, а процедура розслідування таких правопорушень, і

¹⁹ Туркот М. Розмежування адміністративної і дисциплінарної відповідальності військовослужбовців *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1(47). С. 40-47.

²⁰ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період: Закон України від 05 лютого 2015 р. № 158-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 92.

²¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців та деяких інших осіб: Закон України від 16 березня 2017 р. № 1952-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 17. Ст. 205.

притягнення винних до відповідальності спрощеною настільки, наскільки це дозволяє ситуація²².

Єдиною підставою притягнення військовослужбовців до адміністративної відповідальності є вчинення ними адміністративного правопорушення, а підставою дисциплінарної відповідальності є дисциплінарний проступок²³ чи адміністративне правопорушення у передбачених законом випадках. Можливі випадки скоєння військовослужбовцями спочатку адміністративного, а згодом дисциплінарного правопорушення, за що відповідальність передбачена військовими статутами. Саме тому, вид правопорушення має значення для його юридичної кваліфікації й визначення виду та міри відповідальності. Для пояснення особливостей адміністративної відповідальності варто виділити наступні ознаки військових адміністративних правопорушень, порівнюючи їх з дисциплінарними. Першою спільною ознакою є об'єкт посягання – воєнна безпека України, військовий правопорядок та громадський порядок. Відповідно до п. 45 розділу III Дисциплінарного статуту Збройних Сил України у разі невиконання чи неналежного виконання військовослужбовцем своїх службових обов'язків, порушення військової дисципліни чи громадського порядку командир має нагадати йому про обов'язки служби, і за необхідності – накладити дисциплінарне стягнення²⁴. Військова дисципліна є складовою військового порядку. По-друге, діяння, яке характеризує адміністративне чи дисциплінарне правопорушення, ніколи не містить складу більш тяжкого делікту, такого, як злочину. Оскільки, в такому разі мова йде про кримінальну відповідальність. А також військові адміністративне і дисциплінарне правопорушення можуть бути вчинені лише військовослужбовцями: строкової служби, призову за мобілізацією, військової служби за контрактом чи військовозобов'язаними, резервістами під час проходження зборів.

Важливим також є те, що відповідальність за військове адміністративне правопорушення відрізняється від дисциплінарної

²² Вернигора В. В. Адміністративно-правова відповідальність військовослужбовців під час особливого періоду: поняття, ознаки, особливості. *Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Сер. Юридичні науки*. 2017. № 2(3). С. 89-91.

²³ Снігерьев О. П. Адміністративно-правове забезпечення дисциплінарної відповідальності працівників та військовослужбовців державної прикордонної служби України. *Право.ua* 2017. № 2. С. 26-30.

²⁴ Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24 березня 1999 р. № 551– XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22-23. Ст. 197. (Із змінами)

відповідальності військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів) за:

- характером правопорушення;
- колом осіб, яких може бути притягнуто до відповідальності;
- видами стягнень, що застосовуватимуться до правопорушника²⁵.

Також відмінність полягає в переліку суб'єктів, що мають право накладати адміністративне чи дисциплінарне стягнення. Необхідно розуміти, що адміністративна відповідальність військовослужбовців настає за порушення, що не стосуються службової діяльності, а дисциплінарна відповідальність настає за порушення, пов'язані із виконанням службових обов'язків²⁶.

До осіб даної категорії не може бути застосовано виправні роботи, громадські роботи та адміністративний арешт²⁷. Водночас, в разі вчинення військового адміністративного правопорушення стягнення у виді адміністративного арешту із утриманням на гауптвахті може бути призначено не лише військовослужбовцю, а й військовозобов'язаному та резервісту під час проходження зборів. Заарештованих військовослужбовців утримують в загальних чи одиночних камерах – гауптвахтах Служби правопорядку.

В. С. Олійник, О. Г. Ткаченко та С. В. Клименко, аналізуючи всі правопорушення, притягуються за вчинення до адміністративної відповідальності військовослужбовці, поділяють їх на групи. Перша група – правопорушення, передбачені ст. 15 КУпАП. Друга група – правопорушення, пов'язані із корупцією, до яких відносяться: порушення обмежень одержання подарунків, порушення вимог фінансового контролю, порушення вимог запобігання та урегулювання конфлікту інтересів, незаконне використання інформації, яка стала відома особі в зв'язку із виконанням службових повноважень, невжиття заходів протидії корупції. За вчинення даних правопорушень антикорупційне законодавство уточнює суб'єктів відповідальності. Адже, термін «військовослужбовець» включає досить об'ємний перелік суб'єктів, і несуть адміністративну відповідальність за ці дії лише військові посадові особи ЗС України, окрім військовослужбовців

²⁵ Туркот М. Розмежування адміністративної і дисциплінарної відповідальності військовослужбовців *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1(47). С. 40-47.

²⁶ Полякова О. С. Адміністративна відповідальність військовослужбовців Збройних сил України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного ун-ту*. Сер. Юриспруденція. 2014. № 9(2). С. 101-103.

²⁷ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради України*. 1984. № 51. Ст. 1122. (Із змінами)

військової строкової служби (п. «г» п. 1 ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про запобігання корупції»), необхідним є внесення змін для уточнення суб'єктів відповідальності за правопорушення, пов'язані з корупцією, до ст. 15 КУпАп. Третю групу правопорушень військовослужбовців, на думку вченого, складають військові адміністративні правопорушення, перелічені главою 13-Б КУпАП²⁸.

З метою посилення відповідальності військовослужбовців за порушення військової дисципліни вважається необхідним створення Військового дисциплінарного кодексу. Подібний нормативно-правовий акт поєднав би норми КУпАП та Дисциплінарних статутів, що визначають сутність військової дисципліни, перелік адміністративних правопорушень та дисциплінарних стягнень, поєднуючи та систематизуючи їх.

2. Адміністративна відповідальність військовослужбовців Збройних Сил України

Закріплення у КУпАП окремої глави 13-Б «Військові адміністративні правопорушення» вимагає від посадових осіб, які уповноважені складати протоколи про вчинені військові адміністративні правопорушення, від судових органів, що уповноважені розглядати дану категорію справ, дотримання процедур, передбачених адміністративним процесом. З урахуванням особливого статусу суб'єкта, який вчинив військове адміністративне правопорушення, а також небезпечних дій для суспільства, що вчиняються, доцільно розглянути теоретичні й практичні питання в частині застосування військового адміністративного правопорушення до розгляду і прийняття рішення по ньому.

У військовому юридичному словнику зазначено: «Адміністративна відповідальність військовослужбовця – це форма юридичної відповідальності військовослужбовця за правопорушення, яке не пов'язане з виконанням службових обов'язків та не є кримінально караним. Вона розповсюджується також на військовозобов'язаних в період проходження ними військових зборів. Адміністративні стягнення накладаються повноважними органами державного управління (органами внутрішніх справ, державними інспекціями, посадовими особами, уповноваженими на те законодавчими актами держави)»²⁹.

На відміну від адміністративної відповідальності, дисциплінарна відповідальність є особистою відповідальністю військовослужбовців за

²⁸ Ткаченко О. Г., Олійник В. С., Клименко С. В. Адміністративна відповідальність військовослужбовців за військові правопорушення *Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Сер. Юридичні науки*, 2015. № 3(2). С. 164-167.

²⁹ Військовий енциклопедичний словник. : Єксмо, 2007. 1024 с.

проступки, що пов'язані із порушенням військової дисципліни, норм моралі та військової честі.

Притягнення до дисциплінарної відповідальності військовослужбовців здійснюється їх безпосередніми начальниками, та начальниками гарнізонів, старшими морськими начальниками, військовими комендантами, районними або міськими військовими комісарами. При цьому правопорушників може бути піддано дисциплінарному стягненню. Проступки військовослужбовців також можуть розглядатися на зборах особового складу й товарицькими сходами честі.

З наведеного вбачається, що адміністративна відповідальність настає за порушення, що не стосуються службової діяльності, а дисциплінарна відповідальність – за порушення, пов'язані із виконанням службових обов'язків.

Деякі вчені визначають, що військові правопорушення є підставою для виникнення правовідносин між особою, що скоїла правопорушення, та державою в особі органів управління, тобто, відповідного командування, правоохоронних органів, суду з приводу притягнення до передбаченої чинним законодавством відповідальності.

Військовослужбовці на загальних підставах несуть цивільно-правову відповідальність за спричинення шкоди третім особам³⁰.

Чинне військове законодавство передбачає наступні види відповідальності:

- дисциплінарну відповідальність за скоєння проступків;
- адміністративну відповідальність за скоєння адміністративних правопорушень;
- матеріально-правову відповідальність за скоєння проступків, злочинів під час виконання службових обов'язків, наслідком яких є матеріальна шкода;
- кримінально-правову відповідальність за скоєння злочинів.

Ст. 15 КУпАП, що регламентує відповідальність військовослужбовців й інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення військових адміністративних правопорушень передбачено, що військовослужбовці, військовозобов'язані і резервісти під час проходження зборів та особи рядового й начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України, служби цивільного захисту та Державної служби спеціального зв'язку і захисту інформації України, органів внутрішніх справ несуть відповідальність за вчиненні адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами.

³⁰ Богуцький П.П., Скуріхін С.М. Основи військового права України : [курс лекцій] О. : Фенікс, 2010. 340 с.

Так, наприклад п. 45 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України³¹ передбачено, що за вчинення військових адміністративних правопорушень військовослужбовці несуть дисциплінарну відповідальність, за винятком тих випадків, що передбачені КУпАП.

Дані акти не встановлюють чітких меж між адміністративною та дисциплінарною відповідальністю і конкретне стягнення за певне адміністративне правопорушення. Дисциплінарним статутом ЗС України наводиться перелік стягнень, одне з яких може бути застосоване на розсуд конкретного уповноваженого суб'єкта до правопорушника. Підтвердженням цього є п. 5 Дисциплінарного статуту ЗС України, де передбачено: «Щодо кожного випадку правопорушення командир зобов'язаний прийняти рішення щодо необхідності притягнення винного до відповідальності залежно від обставин скоєння правопорушення, ступеня вини, попередньої поведінки порушника та розміру завданих державі та іншим особам збитків»³².

У Дисциплінарному статуті ЗС України зазначається, що на рядових або матросів строкової військової служби може бути накладено наступні стягнення:

- зауваження;
- догана;
- сувора догана;
- позбавлення чергового звільнення з розташування військової частини або корабля;
- призначення поза чергою до 5 нарядів на роботу;
- позбавлення військового звання старший солдат або старший матрос.

На рядових або матросів, військової служби за контрактом може бути накладено наступні стягнення:

- зауваження;
- догана;
- сувора догана;
- попередження про неповну службу відповідність;
- призначення поза чергою до 5 нарядів на роботу;
- позбавлення військового звання старший солдат або старший матрос;

³¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122; Кодекс України про адміністративні правопорушення : чинне законодавство із змінами та допов. на 01 вересня 2015 року; Офіц. текст. К. : Алерта, 2015. 262 с.

³² Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 551-ХІV ІІ Відомості Верховної Ради України. 1999. № 22. Ст. 197.

– звільнення з військової служби за службовою невідповідністю за контрактом.

На сержантів або старшин строкової військової служби може бути накладено наступні стягнення:

- зауваження;
- догана;
- сувора догана;
- позбавлення чергового звільнення з розташування військової частини або корабля на берег;
- пониження в посаді;
- пониження у військовому званні на один ступінь;
- пониження у військовому званні на один ступінь із переведенням на нижчу посаду;
- позбавлення сержантського або старшинського звання³³.

Така позиція є надто суб'єктивною і може виявитися необ'єктивною під час призначення адміністративного стягнення. Спроба віднайти відповідь на питання за які адміністративні правопорушення за Дисциплінарним статутом ЗС України військовослужбовці несуть відповідальність, є марною, адже даний документ цих положень не містить. Загальне висловлювання, що військовослужбовці за скоєння адміністративних правопорушень несуть дисциплінарну відповідальність, не дає чіткого поняття.

У Дисциплінарному статуті ЗС України обговорюється, що якщо під час службового розслідування буде з'ясовано, що правопорушення військовослужбовця містить ознаки адміністративного корупційного правопорушення, чи отримано інформацію щодо вчинення такого правопорушення, командир військової частини повинен у межах своїх повноважень вжити заходів для припинення даного правопорушення і негайно письмово повідомити про вчинення правопорушення прокуророві та спеціально уповноваженому у сфері протидії корупції.

На важливість щодо розмежування адміністративних та дисциплінарних правопорушень вказує Ю.П. Битяк³⁴, зазначаючи при цьому, що адміністративна відповідальність відрізняється від дисциплінарної тим, що суб'єкт адміністративного проступку не знаходиться у службовій залежності від органу чи посадової особи, яка притягує його до адміністративної діяльності.

³³ Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 551-XIV II Відомості Верховної Ради України. 1999. № 22. Ст. 197.

³⁴ Адміністративне право України / під ред. Ю.П. Битяка. 2-е вид., перероб. і доп. Х. : Право, 2003. 576 с.

Дисциплінарний проступок являє собою обставину для притягнення особи до дисциплінарної відповідальності – це протиправна дія працівника, який порушує трудовий розпорядок, що встановлений на підприємстві, установі чи організації. Це може проявлятися у порушенні службової, в тому числі трудової дисципліни й спричиняти дисциплінарну відповідальність, що виражається у накладенні дисциплінарного стягнення. Дисциплінарне правопорушення у звичай пов'язане зі службовими або трудовими обов'язками особи.

Слід зауважити, що Дисциплінарний статут ЗС України не містить чіткого переліку адміністративних правопорушень, за вчинення яких військовослужбовець повинен нести відповідальність. У п. 45 Статуту вказано: «За вчинення адміністративних правопорушень військовослужбовці несуть дисциплінарну відповідальність за цим Статутом, за винятком випадків, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення»³⁵. Це не доречно, адже Статутом не передбачається перелік адміністративних правопорушень. П. 75 Дисциплінарного статуту ЗС України передбачає, що начальники гарнізонів, старші морські начальники і начальники органів управління Військової служби правопорядку ЗС України в гарнізонах мають повне право накладати дисциплінарні стягнення на військовослужбовців у наступних випадках:

- коли правопорушення пов'язане із порушенням правил гарнізонної чи вартової служби;
- коли порушення громадського порядку чи військової дисципліни вчинене за межами розташування військової частини;
- коли правопорушення вчинене під час перебування у відрадженні, відпустці, на лікуванні чи на гауптвахті Служби правопорядку.

Статутом також встановлено, що дисциплінарне стягнення може бути накладене на військовослужбовця, що порушує військову дисципліну чи громадський порядок. Отже, існує лише дві обставини або умови для накладення дисциплінарного стягнення: порушення військової дисципліни або порушення громадського порядку. Про адміністративні стягнення в даному випадку не йдеться.

КУпАП містить норму про те, що за вчинення корупційних діянь чи інших правопорушень, що пов'язані із корупцією, військовослужбовці

³⁵ Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 551-XIV II Відомості Верховної Ради України.1999. № 22. Ст. 197.

несуть відповідальність згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення³⁶.

Окрім цього, за порушення правил, норм чи стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, санітарно-гігієнічних та санітарно-протиепідемічних правил й норм, митних правил, вчинення корупційних правопорушень, правил полювання, неправомірне використання державного майна, рибальства та охорони рибних запасів, порушення тиші в громадських місцях, незаконне зберігання спеціальних технічних засобів, негласного отримання інформації, порушення порядку обліку, зберігання й використання документів та інших носіїв інформації, що містять службову інформацію, невжиття заходів щодо окремої ухвали суду або окремої постанови судді чи подання прокурора, ухилення від виконання вимог прокурора, порушення законодавства про державну таємницю, ці особи несуть адміністративну відповідальність на загальних підставах передбачених чинним законодавством.

У порівнянні з Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ України, у якому позначено, що особи рядового та начальницького складу, яких згідно визначеному законодавством порядку притягнуто до адміністративної, кримінальної чи матеріальної відповідальності, одночасно можуть нести і дисциплінарну відповідальність. У Дисциплінарному статуті служби цивільного захисту визначається, що за порушення службової дисципліни військовослужбовці несуть дисциплінарну відповідальність згідно Статуту, а також цивільну, адміністративну, кримінальну відповідальність згідно із чинним законодавством. Окрім того, якщо у разі порушення службової дисципліни наявні і ознаки адміністративного або кримінального правопорушення, начальник зобов'язаний одночасно із накладенням на особу рядового або начальницького складу дисциплінарного стягнення подати матеріали до органу, уповноваженого розглядати справи щодо адміністративні правопорушення чи до органу досудового розслідування.

Розгляд справи щодо військового адміністративного правопорушення та прийняття рішення щодо нього є однією зі стадій провадження у справах про адміністративні правопорушення. В межах цієї стадії та на етапах її реалізації виявляються ознаки, характерні для

³⁶ Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122; Кодекс України про адміністративні правопорушення : чинне законодавство із змінами та допов. на 01 вересня 2015 року; Офіц. текст. К. : Алерта, 2015. 262 с.

юрисдикційної діяльності органів (посадових осіб), які мають повноваження щодо їх здійснення³⁷.

На стадії розгляду справи про військове адміністративне правопорушення відбувається реалізація та застосування матеріальних та процесуальних норм КУпАП, що свідчить не лише про їх дію та ефективність, а і, про наявність адміністративно-деліктного процесу. Внутрішня структура чи побудова стадії розгляду справи про військове адміністративне правопорушення є аналогічним за змістом до інших адміністративних правопорушень, хоча необхідно брати до уваги специфічний суб'єкт вчинення протиправних дій або бездіяльності – військовослужбовця і його адміністративно-правовий статус.

Стосовно розгляду військових адміністративних правопорушень місцем їх вчинення можна вважати розташування військової частини чи військового об'єкта. Додаткового пояснення потребує ситуація, коли особовий склад військової частини виконує завдання за межами постійної дислокації.

ВИСНОВКИ

Визначення виду правопорушення, скоєного військовослужбовцем, має вагоме значення для його кваліфікації та призначення виду відповідальності. Адміністративна відповідальність військовослужбовців, є єдиною підставою притягнення до якої є вчинення адміністративного правопорушення, регулюється Кодексом України про адміністративні правопорушення. Дані правопорушення військовослужбовців можна виділити у 3 групи: 1) передбачені ст. 15 КУпАП; 2) пов'язані з корупцією; 3) військові адміністративні правопорушення, перелічені главою 13-Б КУпАП. Тоді, як дисциплінарна відповідальність настає за скоєння адміністративного чи дисциплінарного правопорушення та передбачена Дисциплінарними Статутами України. Однак, зазначені нормативно-правові акти не проводять чітку межу між адміністративною й дисциплінарною відповідальністю. КУпАП передбачає відповідальність військовослужбовців на загальних підставах, орім того відсилає до Дисциплінарного Статуту, який не можна вважати кодифікованим нормативним актом щодо притягнення відповідальності військовослужбовців.

Мотив та мета вчинення військових адміністративних правопорушень можуть бути корисливими і аморальними за змістом й скерованими на задоволення власних потреб й інтересів суб'єкта.

³⁷ Бородин І. Л. Адміністративно-юрисдикційний процес : монографія. К. : Алерта, 2007. 184 с.

Необхідно зважати на соціальний аспект кваліфікації військових адміністративних правопорушень, що свідчить про суспільну небезпеку та шкоду від вчинення військовослужбовцями адміністративно-карних дій, при цьому завдається шкода авторитету військовослужбовців і ЗС України в цілому.

Слід констатувати, що питання адміністративної відповідальності військовослужбовців ЗС України регулюються Кодексом України про адміністративні правопорушення і Дисциплінарним статутом Збройних Сил України. КУпАП містить норму про адміністративну відповідальність військовослужбовців за правопорушення на загальних підставах і норму, яка відсилає до Дисциплінарного статуту ЗС України щодо притягнення до адміністративної відповідальності. Останнє або є зайвим, адже Дисциплінарний статут ЗС України не регулює адміністративні правопорушення і адміністративну відповідальність, або потребує приведення норми у відповідність до норм КУпАП. Перспективи подальших пошуків будуть спрямовані на поглиблення дослідження питань урегулювання адміністративної відповідальності військовослужбовців ЗС України.

АНОТАЦІЯ

На сьогодні актуальною залишається проблема щодо вчинення військовослужбовцями військових адміністративних правопорушень. Рівень їх небезпеки та шкідливих наслідків для суспільства негативно впливає на стан військової дисципліни серед військовослужбовців, що, відображається на боєготовності і боєздатності військових підрозділів та частин ЗС України й прирівняних до них військових формувань. Об'єктивна кваліфікація військових адміністративних правопорушень неможлива без юридичного аналізу ознак вчинених протиправних дій. Ці та інші аспекти кваліфікації військових адміністративних правопорушень є предметом даного дослідження.

Актуальними для юридичної науки є питання адміністративної відповідальності військовослужбовців, оскільки вони мають власні особливості реалізації, до того ж останнім часом чинним законодавством визначений окремий вид адміністративних правопорушень – військові, що визначає необхідність дослідження питання адміністративної відповідальності військовослужбовців.

Сфера відповідальності взагалі та відповідальності військовослужбовців завжди привертала увагу науковців та військових, які зацікавлені та небайдужі до даної проблематики. Оскільки дана сфера є актуальною не лише у військовій галузі, а й в адміністративно-правовій. Адміністративне право розглядає адміністративну

відповідальність за порушення законодавства про військовий обов'язок та військову службу.

Автором сформульовано класифікацію адміністративної відповідальності військовослужбовців ЗС України. Досліджені підстави притягнення до адміністративної відповідальності військовослужбовців ЗС України за вчинення адміністративних проступків, а також особливості призначення їм покарань за вчинення військових адміністративних злочинів.

Література

1. Адміністративне право України / під ред. Ю.П. Битяка. 2-е вид., перероб. і доп. Х. : Право, 2003. 576 с.
2. Богуцький П.П., Скуріхін С.М. Основи військового права України : [курс лекцій] О. : Фенікс, 2010. 340 с
3. Бородін І. Л. Адміністративно-юрисдикційний процес : монографія. К. : Алерта, 2007. 184 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. Єрошенко. Донецьк: Тов. Глорія Трейд, 2012. 864 с.
5. Вернигора В. В. Адміністративно-правова відповідальність військовослужбовців під час особливого періоду: поняття, ознаки, особливості. Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Сер. Юридичні науки. 2017. № 2(3). С. 89-91.
6. Військовий енциклопедичний словниук. : Ексмо, 2007. 1024 с.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення : чинне законодавство із змінами та допов. на 01 вересня 2015 року; Офіц. текст. К. : Алерта, 2015. 262 с.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення : чинне законодавство із змінами та допов. на 01 вересня 2015 року; Офіц. текст. К. : Алерта, 2015. 262 с.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-Х. Відомості Верховної Ради України. 1984. № 51. Ст. 1122. (Із змінами)
10. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 березня 2011 р. (офіц. текст). К.: Паливода А.В., 2011. 56 с. (Закони України).
11. Остапенко О. І. Адміністративна деліктологія : дис. док. юрид. наук : 12.00.07 / Остапенко. К. : 1996. 311 с.
12. Петков С.В. Нормативно-правове забезпечення публічних відносин під час побудови громадянського суспільства в Україні. Запоріжжя: КПУ, 2011. 104 с.
13. Полякова О. С. Адміністративна відповідальність військовослужбовців Збройних сил України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного ун-ту. Сер. Юриспруденція. 2014. № 9(2). С. 101-103.

14. Правові основи захисту України від зовнішньої та внутрішньої агресії: навч. посіб. / В. В. Серета, М. В. Коваль, С. С. Єсімов, М. П. Гурковський. Львів: Львів, ДУВС, 2015. 996 с.

15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період: Закон України від 05 лютого 2015 р. № 158-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 13. Ст. 92.

16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців та деяких інших осіб: Закон України від 16 березня 2017 р. № 1952-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 17. Ст. 205.

17. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24 березня 1999 р. № 551- XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 22-23. Ст. 197. (Із змінами)

18. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24 березня 1999 р., № 548-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 22-23. Ст. 194.

19. Снігерьев О. П. Адміністративно-правове забезпечення дисциплінарної відповідальності працівників та військовослужбовців державної прикордонної служби України. Право.ua 2017. № 2. С. 26-30.

20. Ткаченко О. Г., Олійник В. С., Клименко С. В. Адміністративна відповідальність військовослужбовців за військові правопорушення Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Сер. Юридичні науки. 2015. № 3(2). С. 164-167.

21. Туркот М. Розмежування адміністративної і дисциплінарної відповідальності військовослужбовців Вісник Національної академії прокуратури України. 2017. № 1(47). С. 40-47.

22. Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та система заходів з його охорони : Монографія. К. : Атіка, 2004. 280 с.

23. Шамрай В.О. Державне управління військовими формуваннями воєнної організації: стан та тенденції розвитку в сучасній Україні: автореф дис. ... д-ра юрид. наук: 25.00.03. Київ, 1999. 38 с.

Information about the authors:

Komarnytska Iryna Ivanivna,

Doctor of Law,

Associate Professor at the Department of Civil Law and Procedure

Educational and Scientific Institute of Law,

Psychology and Innovative Education,

Lviv Polytechnic National University

1-3, Knyazya Romana St., 19th Corps, Lviv, 79000, Ukraine

ДО ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ГЕНОЦИД ТА ВІЙСЬКОВУ АГРЕСІЮ ПРОТИ УКРАЇНИ

Константий О. В.

ВСТУП

Після завершення Другої світової війни у 1945 році була заснована Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН), метою діяльності якої в пункті 1 статті 1 Статуту визначено підтримання міжнародного миру та безпеки і життя для досягнення цієї мети ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру та придушення актів агресії, або інших порушень миру, проведення мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагодження або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру. Принципами функціонування ООН у пунктах 2, 3 статті 2 Статуту визначено обов'язок усіх держав-членів сумлінно виконувати узяті на себе за цим документом зобов'язання, а також розв'язувати свої міжнародні суперечки мирними засобами таким чином, щоб не наражати на загрозу міжнародний мир та безпеку і справедливість.¹

У процесі діяльності ООН прийнято цілий ряд універсальних міжнародно-правових актів, спрямованих на запобігання війнам, утвердження миру, покарання осіб, які вчиняли військові злочини. Так, у пункті 3 прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 12 листопада 1984 року Декларації «Про право народів на мир», закріплено, що забезпечення здійснення права народів на мир вимагає, щоб політика держав була орієнтована на усунення загрози війни, на виключення застосування сили у міждержавних відносинах та вирішення міжнародних спорів мирними засобами на основі Статуту ООН.²

З останніх актів ООН можна назвати прийняту 19 грудня 2016 року Генеральною асамблеєю Декларацію про право на мир, в якій визнано індивідуальне право кожної людини жити у мирі в умовах заохочення та захисту всіх прав людини та повної реалізації розвитку (стаття 1), а

¹ Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 року. URL.: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.

² Декларація «Про право народів на мир» від 12 листопада 1984 року. URL : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/right_to_peace.shtml

також встановлено, що держави, ООН та її спеціалізовані установи мають вживати належних послідовних заходів для здійснення цієї Декларації (стаття 3)³.

Разом з тим входження Російської Федерації (далі – РФ, держава-агресор) начебто як спадкоємиці СРСР до Ради Безпеки ООН – головного міжнародного органу, відповідального за безпеку і мир у світі, в статусі постійного члена, правомірність чого з юридичної точки зору викликає сумніви,⁴ а також прийняття цієї державою участі в ухваленні багатьох декларацій, конвенцій в рамках діяльності органів ООН та Ради Європи, спрямованих на недопущення війн та порушень фундаментальних прав людини, не стало завадою для прийняття керівництвом цієї держави рішення про початок повномасштабного вторгнення її військ на територію суверенної України 24 лютого 2022 року та вчинення в подальшому російськими військовими численних та у різних формах злочинів проти мирного населення нашої країни. У цілому в сукупності злочини, вчинені військовими держави-агресора за наказами її керівництва, за інформаційної підтримки та заохочення з боку пропагандистів фактично являють собою геноцид народу України та інші кримінально-карані діяння проти миру і безпеки людства. У зв'язку з цим, у статті будуть розглянуті питання допустимих міжнародних та національних механізмів притягнення до відповідальності РФ, її політичного і військового керівництва, пропагандистів за геноцид мешканців України за національною ознакою, знищення цивільної інфраструктури, а також за розв'язану збройну агресію загалом.

1. Вчинення Російською Федерацією злочину геноциду українських громадян з позицій норм міжнародного права

Згідно з інформацією, оприлюдненою органами влади України, станом на початок 2023 року з часу початку повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року внаслідок обстрілів з боку військ держави-агресора 2,4 мільйона мешканців України втратили своє житло,⁵ пошкоджено близько 32 тисяч цивільних і понад

³ Declaration on the Right to Peace, 19 December 2016. URL.: <https://undocs.org/ru/A/RES/71/189>.

⁴ Присутність РФ у Радбезі в ролі постійного члена підриває легітимність найважливішого міжнародного органу з миру і безпеки. URL.: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3380839-rosia-samozvanec-u-radi-bezpeki-onn.html>

⁵ Понад 2,4 млн українців втратили дім: що з обіцянним житлом від держави? URL.: <https://telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2022-11-14/5722812-ponad-24-mln-ukraintsiv-vtratil-domivku-shcho-z-obitsyanim-zhitlom-vid-derzhavi>.

700 інфраструктурних об'єктів (*аеродроми, мости, нафтобази, електричні підстанції тощо*),⁶ понад 2,6 тисяч закладів освіти (з них 406 – повністю зруйновані),⁷ 1000 медичних закладів (144 зруйновані),⁸ 1132 об'єкти культури (532 клубні заклади, 431 бібліотека, 61 музей та галерея, 17 театрів та філармоній, 91 заклад мистецької освіти), 171 пам'ятка культурної спадщини, 146 об'єктів цінної історичної забудови, 58 монументів тощо⁹.

Крім не обумовлених військовими потребами обстрілів прилеглих до зон бойових дій сіл, селищ і міст, з настанням холодної пори року керівництвом держави-агресора ухвалені рішення про завдання масових ракетних ударів, направлених на знищення об'єктів генерації, розподілу та передачі електричної і теплової енергії, а також газу практично по всій території України. Зокрема, відповідно до даних компанії-постачальника електроенергії YASNO, з 24 лютого по 30 грудня 2022 року окупанти спрямували на енергетичну інфраструктуру України 609 ракет та 95 безпілотних літальних апарати. За останні чотири місяці 2022 року енергетичні об'єкти України були атаковані РФ 142 разів (вересень – 12; жовтень – 69; листопад – 34; грудень (станом на 30.11.2022) – 27.¹⁰ Такого характеру акти терору з боку РФ переслідують мету створення нестерпних умов для проживання в період низької температури повітря для більшості мешканців сходу, півдня та центру України, спонукання багатьох громадян до залишення своїх домівок і тимчасового виїзду (міграції) до країн Європи.

Відповідно до норм міжнародного права вказані дії військових та політичного керівництва РФ, яке давало та дає накази на збройне вторгнення, вчинення масових ракетних ударів підпадають під ознаки «геноциду» (від грец. «genos» «рід» та лат. «caedo» – «убиваю») –

⁶ Окупанти пошкодили вже близько 32 тисяч цивільних об'єктів і понад 700 інфраструктурних – МВС. URL.: https://hromadske.ua/posts/okupanti-poshkodili-vzhe-blizko-32-tisyachi-civilnih-obyektiv-i-ponad-700-infrastrukturnih-mvs?fbclid=IwAR3S2AT4IPJDG83hXtCr7OQ-ngKMT06yToANCeLKdxFFR46cOe_IYKiKxdk.

⁷ Російські війська пошкодили в Україні 2,6 тисяч закладів освіти. URL.: https://lb.ua/society/2022/12/30/540909_rosiyski_viyska_poshkodili.html.

⁸ МОЗ: На відбудову зруйнованих Росією лікарень потрібен понад \$1 мільярд. URL.: <https://borgexpert.com/news/moz-na-vidbudovu-zrujnovanykh-rosiieiu-likaren-potriben-ponad-1-miliard>.

⁹ Внаслідок російської агресії в Україні постраждали 1132 об'єкти культурної інфраструктури без урахування пам'яток культурної спадщини. URL.: <https://chytomo.com/okupanty-poshkodyly-ponad-1100-ob-iekty-kulturnoi-infrastruktury-minkult/>.

¹⁰ Дані про атаки на энергооб'єкти з початку повномасштабної війни. URL.: <https://www.facebook.com/yasno.com.ua/posts/pfbid0bqa6XffdrquCJyWAT93uUh7zfDUD4QPdFh8VQ5fsCCra8G TMecV8FtAqTMwhUWl>.

винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами, найтяжчого злочину проти людства¹¹.

Поява в обігу юриспруденції терміну «геноцид», пише О.В. Мінченко, пов'язана з працями польського правника-лінгвіста – випускника Львівського університету – Рафаеля Лемкіна. Він почав відстоювати визнання геноциду злочином у документах ООН у відповідь на політику нацистів із масового винищення євреїв під час Голокосту та з огляду на попередні історичні випадки цілеспрямованих дій певних держав із страт цілих груп людей. Вперше геноцид визнаний злочином в актах міжнародного права Генеральною асамблеєю ООН у 1946 році¹².

9 грудня 1948 року Генеральною асамблеєю ООН було прийнято Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (далі – Конвенція). У преамбулі передумовою прийняття Конвенції зазначено те, що геноцид є злочином, який порушує норми міжнародного права, суперечить духу і цілям ООН, і що протягом всієї історії завдавав великих втрат людству¹³. 12 січня 1951 року Конвенція набрала чинності; на теперішній час є ратифікованою 149 державами, у тому числі Україною та РФ.

Під час ратифікації Конвенції держави брали на себе зобов'язання визнавати геноцид злочином, який порушує норми міжнародного права і проти якого вони будуть вживати заходів попередження і карати його вчинення, незалежно від того, чи відбувається він у мирний або військовий час. Адже саме такі положення містяться у статті 1 цього акту міжнародного права.

У статті 2 Конвенції вперше на міжнародному рівні було нормативно визначено поняття «геноциду», а саме як дій, які здійснюються з наміром знищити, повністю або частково *національну*, етнічну, расову чи релігійну *групу* як таку у спосіб: а) вбивства членів цієї групи; б) нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої

¹¹ Словник іншомовних слів. URL.: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%E3%E5%ED%EE%F6%E8%E4>.

¹² Мінченко О.В. Деякі зауваги щодо поняття «геноцид» / Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану: матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. 368 с. С. 88-92.

¹³ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948. URL.: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf

групи; с) *навмисного створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи*; d) унеможливлення народження дітей в середовищі групи; e) насильницької передачі дітей цієї групи іншій групі.

Дослідивши питання кримінальної відповідальності за його вчинення, І.Г. Строкова зазначила, що геноцид належить до найбільш небезпечних злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку – ставить під загрозу існування окремі групи людей на підставі національних, етнічних, расових, релігійних та інших ознак. Тільки продовж минулого століття, зауважила вчена, від масового знищення у рамках політики геноциду через національну, етнічну чи расову приналежність або релігійні переконання у світі потерпілими стали декілька мільйонів осіб. З метою покарання фактів геноциду створювалися Югославський (1991 рік) та Руандійський (1992 рік) трибунали, а в липні 2002 року почав діяти Міжнародний кримінальний суд, уповноважений здійснювати юрисдикцію стосовно осіб, які вчинили геноцид¹⁴.

Так, 26 лютого 2007 року за результатами чотирнадцятирічної роботи Міжнародний кримінальний суд ООН (International Court of Justice) (далі – МС ООН) виніс у справі «Боснія та Герцеговина проти Сербії та Чорногорії» рішення, в якому хоча заперечив безпосередню участь Сербії у геноциді під час Боснійської війни, але визнав порушення цією країною своїх зобов'язань за статтями 1 та 4 Конвенції через те, що вона не спромоглася запобігти геноциду (вбивству 8 тисяч боснійських мусульман) у Сребрениці в 1995 році та передати осіб, звинувачених в геноциді, до Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії¹⁵.

В лютому 2022 року геноцид українців за національною ознакою розпочала вчиняти РФ. Зокрема, органами правопорядку зафіксовано, що військовими та посадовими особами окупаційної адміністрації РФ відносно громадян України з початку повномасштабного вторгнення, крім як завдання масових ракетних атак, були вчинені також інші види діянь, які складають поняття геноциду у розумінні статті 2 Конвенції, а саме такі як: – оголошення намірів про знищення України та українців (президент та інші представники влади держави-агресора неодноразово

¹⁴ Строкова І. І. Кримінальна відповідальність за геноцид: (порівнял. аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08/ Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2010. 18 с. С. 3.

¹⁵ Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. URL.: [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Конвенція_про_запобігання_злочину_геноциду _ та_покарання_за_нього](https://uk.wikipedia.org/wiki/Конвенція_про_запобігання_злочину_геноциду_та_покарання_за_нього).

заявляли, що українців як етносу «не існує», що це «штучно створена нація», яка не повинна існувати); – переслідування, катування і вбивства на окупованих територіях людей з проукраїнською позицією, освітян, митців – носіїв української культури; – впровадження на окупованих територіях в освітній процес систем навчання та виховання, спрямованих на зміну ідентичності дітей; – депортація дітей без батьків до РФ з метою зміни їхньої ідентичності; – вилучення з бібліотек і знищення українських книг, викрадення реліквій та артефактів, пов'язаних з давньою історією України тощо¹⁶.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини (далі – УВКПЛ) станом на 15 січня 2023 року зафіксувало 18358 втрат серед цивільного населення України: 7031 загиблих та 11327 поранених. Більшість з цих втрат були спричинені використанням вибухової зброї з великою зоною дії, включаючи обстріли з важкої артилерії, реактивних систем залпового вогню, ракет і авіаударів. Водночас УВКПЛ у своєму звіті зауважило, що фактичні цифри втрат мирних мешканців є значно вищими, оскільки отримання інформації з деяких місць, в яких тривають інтенсивні бойові дії є неможливим і багато відомостей все ще очікує на підтвердження¹⁷.

14 січня 2023 року через удар надзвуковою крилатою ракетою Х-22, випущеною з російського дальнього бомбардувальника Ту-22М, по місту Дніпро був знищений під'їзд дев'ятиповерхового будинку. Внаслідок цього злочину загинуло 46 людей, 80 поранено, 9 зникли безвісти, понад 1000 осіб залишилися без житла¹⁸.

3 жовтня 2022 року держава-агресор розпочала систематично завдавати масові атаки ракетами та іранськими дронами-камікадзе типу Shahed по містах і селищах України, знищуючи у такий спосіб об'єкти енергетичної інфраструктури, заклади освіти, цивільні будинки і вбиваючи багатьох мирних мешканців.

З огляду на наведене, діяння політичного і військового керівництва РФ, військовослужбовців, якими практично виконувалися його злочинні накази на здійснення масових ракетних ударів, застосування важкої артилерії, реактивних систем залпового вогню та авіаційних бомбардувань українських міст і селищ, пропагандистів, які щоденно

¹⁶ Офіс Генерального прокурора зафіксував уже понад 300 фактів злочинів геноциду з боку РФ – Костін. URL.: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosiya-zlochynu-genotsyd/32109197.html>.

¹⁷ Ukraine: civilian casualty update 16 January 2023. URL.: <https://www.ohchr.org/en/news/2023/01/ukraine-civilian-casualty-update-16-january-2023>

¹⁸ Ракетна атака на Дніпро: 46 людей загинули, 80 поранено, 9 зникли безвісти. Що ще відомо. URL.: <https://suspilne.media/359008-u-dnipri-raketa-vlucila-u-zitlovij-budynok-so-vidomoi/>

закликали до терору і знищення українців як нації, внаслідок чого загинуло та поранено чимало громадян України, зруйновано велику кількість об'єктів житлової, медичної, освітньої і критичної інфраструктури є злочином геноциду у розумінні пункту «с» статті 2 Конвенції. Тому держава-агресор та її винні особи підлягають притягненню до відповідальності згідно з положеннями статті 4 Конвенції МС ООН, що розташований у місті Гаага.

У рамках застосування механізму правосуддя, передбаченого Конвенцією, Україна ще 26 лютого 2022 року подала до МС ООН заяву про вжиття тимчасових заходів для забезпечення дотримання РФ положень Конвенції, а саме про зобов'язання негайно припинити розпочате широкомасштабне військове вторгнення. 16 березня 2022 року, розглянувши цю заяву, МС ООН видав спеціальний наказ (ордер), яким зобов'язав державу-агресора терміново припинити незаконні військові дії на території України¹⁹. Важливим є те, що у цьому наказі Суд вказав, що не віднайшов жодних доказів тверджень РФ про допущення Україною злочину геноциду на своїй території (знищення начебто мешканців Донбасу). Разом з тим до теперішнього часу держава-агресор не виконала цього наказу МС ООН, її війська продовжують вчиняти геноцид, знищувати енергетичну та іншу цивільну інфраструктуру, вбивати багатьох мирних мешканців нашої держави.

В ордері від 23 березня 2022 року у справі «Україна проти Російської Федерації»²⁰ МС ООН встановив для сторін строки для подання письмових заяв по суті – до 23 вересня 2022 року для України та до 23 березня 2023 року для РФ. Україна цей припис Суду вже виконала, надавши відповідний меморандум ще 1 липня 2022 року. 42 демократичні держави 13 липня 2022 року оприлюднили спільну заяву на підтримку позиції держави Україна у названій справі. У цій спільній заяві наголошено на нагальності притягнення РФ до відповідальності за військове вторгнення, вчинення злочинів геноциду, інших грубих порушень норм міжнародного права на території суверенної України. Фактично усі держави, які підписали названу заяву,

¹⁹ *Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation)*. Order, 2022, 16 March. URL.: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/182/182-20220316-ORD-01-00-EN.pdf>.

²⁰ *Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation)*. Order, 2022, 23 March. URL.: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/182/182-20220323-ORD-01-00-EN.pdf>.

висловили свій намір вступити у справу, яка розглядається МС ООН, у статусі третьої особи на стороні України²¹.

Таким чином, є всі необхідні і достатні правові та фактичні підстави, підтверджені зібраними та процесуально оформленими доказами, для визнання МС ООН у рішенні справі «Україна проти Російської Федерації», яке у майбутньому без жодних сумнів буде ухвалено цим міжнародним юрисдикційним органом, вчинення РФ, її керівництвом, військовими, що завдавали масові ракетні атаки, застосували важку артилерію, реактивні системи залпового вогню та авіацію для ударів по мирним українським містам, селищам і селам, пропагандистів, які закликали до цього, внаслідок чого загинули та отримали поранення багато мирних мешканців України, було зруйновано велику кількість об'єктів житлової, медичної, освітньої і критичної інфраструктури, як злочину геноциду проти народу України та постановлення про притягнення держави-агресора та її відповідних винних осіб до відповідальності за порушення Конвенції, а також про зобов'язання виплатити відшкодування завданих Україні матеріальних збитків (репарацій).

2. Щодо відповідальності політичного і військового керівництва, військових і пропагандистів Російської Федерації за вчинення злочину геноциду згідно з законодавством України

Зазначені вище злочинні діяння, які були вчинені проти мирного населення України з початку повномасштабного вторгнення російськими військовими за вказівками (наказами) політичного і військового керівництва держави-агресора, за заохочення знищення українців пропагандистами, утворюють також склад злочину на національному правовому рівні, зокрема, передбаченого у статті 442 «Геноцид» Кримінального кодексу України (далі – КК України).

А саме, у частині першій цієї статті КК України встановлено, що геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу, карається позбавленням волі на строк від

²¹ Справа «Україна проти Росії» щодо порушення Конвенції про запобігання геноциду: що далі відбуватиметься у Міжнародному Суді ООН? URL: <https://helsinki.org.ua/articles/sprava-ukraina-proty-rosii-shchodo-porushenia-konventsii-propapobihannia-henotsydu-shcho-dali-vidbuvatymentsia-u-mizhnarod-nomu-sudi-oon/>.

десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі. Крім того, у частині другій статті 442 КК України передбачено застосування арешту на строк до шести місяців або позбавлення волі на строк до п'яти років за вчинення публічних закликів до геноциду, а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів (тобто встановлено кримінальну караність для осіб, які закликають до вчинення геноциду – пропагандистів).

І.Г. Строкова пише, що з погляду конструкції об'єктивної сторони склад злочину, передбачений частиною першою статті 442 КК України, є формально-матеріальним: вчинений у формі вбивства і заподіяння тяжких тілесних ушкоджень він є закінченим із моменту спричинення суспільно небезпечних наслідків одному члену національної, етнічної, расової чи релігійної групи; вчинений у формі створення життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове фізичне знищення групи, скорочення дітонародження чи запобігання йому або насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу, він є закінченим із моменту вчинення діяння незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків. Злочин же, передбачений частиною другою статті 442 КК України, має формальний склад і є закінченим із моменту публічного звернення із закликами до геноциду до багатьох осіб або виготовлення з метою розповсюдження та розповсюдження одного примірника матеріалу із закликами до геноциду²².

Заслуговує на увагу те, що до осіб, які вчинили геноцид, передбачений частиною першою статті 442 КК України, відповідно до частини п'ятої статті 49 та частини шостої статті 80 цього Кодексу відповідно не застосовується давність притягнення до кримінальної відповідальності та давність виконання обвинувального вироку. Тобто вчинення геноциду народу України не має строку давності.

Станом на грудень 2022 року органи прокуратури документально оформили понад 300 фактів геноциду з боку РФ, при розслідуванні яких було допитано понад 2000 осіб, що наслідок бойових дій були змушені залишити територію України або місце свого проживання. Ведеться слідство в 5 провадженнях щодо злочинів геноциду, у тому числі в одному магістральному із вчинення геноциду Українського народу²³. Національною поліцією відкрито понад 46 тисяч проваджень за

²² Строкова І. І. Кримінальна відповідальність за геноцид : (порівнял. аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08/ Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2010. 18 с. С. 16, 17.

²³ Офіс Генерального прокурора зафіксував уже понад 300 фактів злочинів геноциду з боку РФ – Костін. URL.: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosiya-zlochyny-genotsyd/32109197.html>.

фактами злочинів російських військових та посібників окупантів на території України проти мирних мешканців²⁴.

Відмітимо, що раніш в Україні вже мали місце спроби притягти до відповідальності осіб за фактами вчинення ними у радянський період геноциду населення за національною ознакою (за статтею 442 КК України).

Так, 13 січня 2010 року суддею Апеляційного суду міста Києва за результатами попереднього розгляду кримінальної справи № 1-33/2010, порушеної Службою безпеки України за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках, тобто за ознаками злочину, передбаченого частиною першою статті 442 КК України, винесено постанову. У цій постанові вказано, що «зібраними органом досудового слідства фактичними даними підтверджено організований та вчинений Сталінін (Джугашвілі) Й.В., Молотовим (Скрябіним) В.М., Кагановичем Л.М., Постишевим П.П., Косіором С.В., Чубарем В.Я. і Хатаєвичем М.М. злочин геноциду, спланований і здійснений ними як один з етапів спецоперації проти частини української національної групи як такої. Оскільки саме українська нація, а не національні меншини, виступала суб'єктом державотворчого самовизначення і лише вона могла реалізувати закріплене Конституцією СРСР 1924 року право на самовизначення шляхом виходу з СРСР і утвердження незалежної української держави. Саме тому безпосереднім об'єктом Голодомору 1932–1933 років стала українська національна група та її питомий складник – українські селяни». Водночас згідно з цією постановою суду кримінальна справа, порушена відносно названих державних діячів СРСР періоду сталінізму за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках з метою винищення українців спланованим ними Голодомором була закрита у зв'язку із смертю цих осіб.²⁵

Після початку повномасштабної збройної агресії РФ проти України дедалі більше країн почали визнавати Голодомор 1932–1933 років геноцидом Українського народу. Станом на грудень 2022 року його вчинення радянською владою було визнано вже 23 державами²⁶.

²⁴ В Україні відкрито вже понад 46 тисяч проваджень проти російських військових – Нацполіція. URL.: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/01/novyna/suspilstvo/ukrayini-vidkryto-vzhe-46-tysyach-provazhzen-proty-rosijskix-vijskovyxpaczpolicziya>.

²⁵ Постанова Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року по кримінальній справі № 1-33/2010. URL.: <http://library.khpg.org/index.php?id=1375462384>.

²⁶ Україна й далі працюватиме над тим, аби більше країн визнали Голодомор геноцидом. URL.: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3647656-ukraina-j-dali-pracuvatime-nad-tim-abi-bilse-krain-viznali-golodomor-genocidom-stefancuk.html>

Крім того, як впливає із змісту ухвали Генічеського районного суду Херсонської області від 26 грудня 2016 року у справі № 653/4268/16-к (провадження № 1-кс/653/665/16), прокуратурою Автономної Республіки Крим здійснювалося досудове розслідування в кримінальному провадженні від 9 грудня 2015 року за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого частиною першою статті 442 КК України, стосовно осіб з числа представників Державного комітету оборони та інших органів державної влади СРСР, які вчинили насильницьке переселення протягом травня-липня 1944 року кримсько-татарського народу та представників інших національних груп з території Кримської АРСР для проживання до непристосованих районів Узбецької РСР та інших областей РСФСР, що переслідувало мету часткового фізичного знищення зазначених національних груп.²⁷ Разом з тим, наразі відомості про завершення розслідування у цьому кримінальному провадженні та про прийняття судом відповідної постанови у ньому у відкритих джерелах відсутні.

14 квітня 2022 року Верховна Рада України прийняла Заяву, в якій вказала, що визнає вчинені Збройними силами РФ та її політичним і військовим керівництвом дії під час останньої фази збройної агресії проти України, розпочатої 24 лютого 2022 року, геноцидом Українського народу. У пояснювальній записці до постанови, якою було затверджено дану Заяву, відзначено, що «вчинені Збройними силами РФ дії є не просто злочином агресії, а мають на меті системне і послідовне знищення Українського народу, його самотійний розвиток та позбавлення його права на самовизначення та самостійний розвиток. Це вимагає невідкладного визнання дій, вчинених Збройними силами держави-агресора під час останньої фази збройної агресії проти України геноцидом Українського народу».²⁸

Отже, можна очікувати, що у майбутньому у тих провадженнях, які наразі розслідуються правоохоронними органами України за фактами вчинення злочинів геноциду народу України в 2022-2023 роках за ознаками, встановленими в статті 442 КК України, судами України будуть прийняті відповідні вироки (у тому числі у заочному провадженні), якими будуть передбачені відповідні кримінальні

²⁷ Ухвала Генічеського районного суду Херсонської області від 26 грудня 2016 року у справі № 653/4268/16-к (провадження № 1-кс/653/665/16). URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/63826457>.

²⁸ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» від 14.04.2022 № 2188-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>

покарання до причетних у вчиненні цих злочинів осіб з числа керівництва, військових і пропагандистів РФ.

3. Щодо притягнення керівництва Російської Федерації та Білорусі за вчинення злочину військової агресії проти України

Визначений статтями Конвенції механізм притягнення до відповідальності винних держав та її керівних осіб, тобто у діяльності МС ООН, розрахований лише на випадки покарання вчинення злочинів геноциду, однак не військової агресії, яка з позицій норм **міжнародного права також відноситься до найбільш тяжких, однак окремого виду, злочинів проти миру і безпеки людства.**

Поняття злочину агресії та перелік діянь, які складають його зміст, визначено у резолюції 3314 (XXIX) Генеральної асамблеї ООН «Визначення агресії», що прийнята 14 грудня 1974 року. Зокрема, у цьому документі під «агресією» розуміється **застосування збройних сил державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави, або будь-яким іншим чином, несумісним зі Статутом ООН.** У статті 4 резолюції також закріплено, що агресія не вичерпується всіма вказаними у цьому документі діями, а Рада безпеки ООН, відповідно до Статуту ООН, може кваліфікувати як акти агресії інші дії держав²⁹.

Генеральною асамблеєю ООН на надзвичайній сесії 2 березня 2022 року у зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації в Україну ухвалена резолюція під назвою «Агресія проти України». Таким чином, головний дорадчий і представницький орган ООН фактично також визнав вчинення РФ, її керівництвом злочину агресії по відношенню до України³⁰.

З 2010 року згідно з Кампальськими поправками до Римського статуту **Міжнародного кримінального суду (International Criminal Court) (далі – МКС)** притягнення до відповідальності за вчинення злочину агресії належить до юрисдикції МКС. Однак, повноваження МКС поширюються на державу, яка вчинила злочин агресії, тільки через рік після ратифікації нею Римського статуту МКС разом із Кампальськими поправками. Ураховуючи те, що РФ дотепер не ратифікувала Римський статут МКС, для **покарання керівництва держави-агресора за вчинення злочину агресії проти України має**

²⁹ Марусяк О. Злочин агресії в міжнародному праві: чому все так складно? URL: <https://gpr.org.ua/news/zlochyn-ahresii-v-mizhnarodnomu-pravi-chomu-vse-tak-skladno/>

³⁰ Які злочини скоює Росія в Україні? URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyina-istorychnyy-kontekst/yaki-zlochyny-skoyuye-rosiya-v-ukrayini>

йти мова про створення для цього спеціального (ad hoc) міжнародного військового трибуналу³¹.

З метою усунення прогалин в існуючих механізмах міжнародного правосуддя, ураховуючи те, що компетенція МС ООН відповідно до Конвенції обмежується лише притягненням до відповідальності винних у вчиненні геноциду, 19 січня 2023 року Європейський парламент прийняв резолюцію, в якій закликав інституції ЄС у тісній співпраці з Україною та міжнародним співтовариством, створити такий спеціальний міжнародний трибунал для забезпечення судового покарання політичного та військового керівництва РФ, а також її союзника Білорусі, за вчинення саме злочину агресії проти України. У цій резолюції законодавчий орган ЄС вказав на те, що звірства, вчинені російськими військами в Бучі, Ірпіні та багатьох інших українських містах, демонструють жорстокість війни та підкреслюють важливість скоординованих міжнародних дій для притягнення винних осіб до відповідальності згідно з міжнародним правом³².

26 січня 2023 року резолюцію, якою затверджено вимоги про створення в Гаазі спеціального міжнародного кримінального трибуналу для переслідування російських, а також білоруських політичних і військових лідерів, які «планували, готували, ініціювали або здійснили» загарбницьку війну Росії проти України, ухвалила також Парламентська асамблея Ради Європи (далі – ПАРЄ)³³.

Згідно з цією резолюцією ПАРЄ спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України повинен: – мати юрисдикцію, обмежену агресією, розпочатою Російською Федерацією в лютому 2014 року, з поширенням його повноважень на роль і співучасть в агресивній війні проти України керівництва Білорусі; – статут цього трибуналу має містити визначення злочину агресії відповідно до статті 8bis Статуту МКС та міжнародного звичаєвого права; – його статут має чітко зазначати, що особисті імунітети не будуть застосовуватися до державних посадовців, які займають посади, відповідно до практики інших міжнародних кримінальних трибуналів, і що функціональні імунітети в будь-якому випадку не будуть застосовуватися до злочину агресії; – статут цього

³¹ Спеціальний військовий трибунал щодо російської агресії. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/war-crimes/331153-voenni-zlochini-chi-treba-spetstribunal>

³² Ukraine war: MEPs push for special tribunal to punish Russian crimes. URL: https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20230113IPR66653_/ukraine-war-meps-push-for-special-tribunal-to-punish-russian-crimes

³³ PACE unanimously demands an international tribunal to prosecute Russian and Belarusian leaders for the crime of aggression against Ukraine. URL: <https://pace.coe.int/en/news/8963/pace-unanimously-demands-an-international-tribunal-to-prosecute-russian-and-belarusian-leaders-for-the-crime-of-aggression-against-ukraine>

трибуналу має містити перелік прав обвинуваченого на справедливий судовий розгляд, а також посилання на принципи законності та *non bis in idem* відповідно до міжнародного права та Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, як її тлумачить Європейський суд з прав людини; – його роль буде доповнювати юрисдикцію МС ООН і жодним чином не обмежувати та не впливати на здійснення останнім юрисдикції щодо геноциду, вчиненого в контексті триваючої агресії та його юрисдикції в цілому.

У резолюції від 26 січня 2023 року ПАРЄ закликала держави та міжнародні організації, які підтримують утворення названого спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України, надати йому достатні людські та фінансові ресурси, забезпечивши повну незалежність та ефективне оперативне функціонування. До створення спеціального трибуналу Асамблея закликала держави-члени та Раду Європи підтримати і надати конкретну експертну та технічну допомогу процесу створення Тимчасової міжнародної прокуратури для розслідування злочину агресії у тісній співпраці з Генеральною прокуратурою України³⁴.

ВИСНОВКИ

Таким чином, діяння політичного і військового керівництва РФ, військовослужбовців, які виконують їх злочинні накази, пропагандистів, що закликають до введення агресивної війни проти України, масових вбивств, обстрілів і ракетних ударів по містах, селищах і селах, до вбивств та знищення мирних українців, становлять злочини геноциду та агресії. Ці злочини є найтяжчими злочинами відповідно до норм міжнародного права та законодавства України.

Розв'язання Російською Федерацією широкомасштабної війни проти України грубо порушує, фактично руйнує світовий правопорядок, переслідує мету знищити Україну як суверенну державу та такий, що любить та відстоює свою свободу, зроблений європейський вибір Український народ.

З метою покарання політичного і військового керівництва, військових, пропагандистів Російської Федерації, а також Білорусі, причетних до вчинення злочинів геноциду українців, агресії та інших діянь проти людяності на території України, починаючи з 24 лютого 2022 року, прийнятним може бути застосування таких юрисдикційних

³⁴ Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against Ukraine. Report Committee on Legal Affairs and Human Rights. URL.: <https://pace.coe.int/pdf/1fd9b108e6942fa495290116d912785250c8f63791d265f632d2b7181c39b816/doc.%2015689.pdf>

механізмів: 1) розслідування зазначених злочинів та притягнення винних в їх вчиненні осіб до кримінальної відповідальності на національному правовому рівні (даний механізм через наявність офіційного імунітету від переслідування відповідно до норм міжнародного права у вищого політичного та військового керівництва держав-агресорів не є цілком ефективним саме стосовно цих осіб); 2) притягнення вказаних осіб (злочинців) до відповідальності за вчинення злочину геноциду на основі норм Конвенції у процедурах правосуддя в Міжнародному суді ООН; 3) створення спеціального міжнародного трибуналу з питання вчинення РФ злочину агресії щодо України, враховуючи те, що держава-агресор не ратифікувала Римський статут МКС. Цим спеціальним міжнародним трибуналом водночас має бути вирішено питання про притягнення до відповідальності за надання допомоги, сприяння веденню РФ агресивної війни проти України політичного керівництва Білорусі.

Створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України, який би у своїй діяльності взаємодіяв з Міжнародним кримінальним судом та Міжнародним судом ООН, виступає найкращим варіантом забезпечення притягнення до відповідальності політичного і військового керівництва Російської Федерації та Білорусі за вчинення злочину військової агресії проти України.

Не притягнення до відповідальності винних в геноциді та військовій агресії проти України осіб з числа політичного і військового керівництва, військових, пропагандистів Російської Федерації, а також Білорусі матиме руйнівні наслідки для світового правопорядку. Адже не призначення справедливого покарання для зазначених осіб за вчинення ними щодо народу України численних злочинів, створить прецедент можливості безкарного ведення в майбутньому загарбницьких війн, вчинення злочинів проти миру та людяності як наступними поколіннями мешканців РФ, так і дружними їм авторитарними режимами.

На теперішній час на рівні європейських інституцій розпочато процес створення нового міжнародно-правового механізму для забезпечення покарання винних за злочини геноциду та агресії проти України, створення відповідного спеціального міжнародного трибуналу. Дана обставина вселяє надію на те, що російські та білоруські політичні і військові керівники, які планували, ініціювали або давали накази на здійснення військової агресії проти України, контролювали та керували злочинними діями своїх військових, будуть притягнуті до відповідальності за розв'язану загарбницьку війну проти України, знищення критичної та цивільної інфраструктури, руйнування багатьох

міст, селищ і сіл, підприємств, вчинення численних вбивств, звірств щодо мирного населення України, інших військових злочинів.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються питання допустимих міжнародних та національних механізмів притягнення до відповідальності Російської Федерації, її політичного і військового керівництва, пропагандистів за геноцид мешканців України за національною ознакою, знищення цивільної інфраструктури, а також за розв'язану збройну агресію.

Наголошується на тому, що діяння політичного і військового керівництва Російської Федерації, військовослужбовців, якими практично виконувалися його злочинні накази на здійснення масових ракетних ударів, застосування важкої артилерії, реактивних систем залпового вогню та авіаційних бомбардувань українських міст і селищ, пропагандистів, які щоденно закликали до терору і знищення українців як нації, внаслідок чого загинуло та поранено чимало громадян України, зруйновано велику кількість об'єктів житлової, медичної, освітньої і критичної інфраструктури являють собою злочин геноциду у розумінні пункту «с» статті 2 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Тому держава-агресор та її винні особи підлягають притягненню до відповідальності згідно з положеннями статті 4 цієї Конвенції Міжнародним судом ООН, який розташований у місті Гаага.

Прогнозується також прийняття на національному судовому рівні у тих провадженнях, які на теперішній час розслідуються правоохоронними органами України за фактами вчинення злочинів геноциду народу України в 2022-2023 роках, відповідних вироків, якими можуть бути заочно засуджені згідно зі статтею статті 442 Кримінального кодексу України причетні до вчинення цих злочинів особи з числа керівництва, військових і пропагандистів Російської Федерації.

Створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України, який би у своїй діяльності взаємодіяв з Міжнародним кримінальним судом та Міжнародним судом ООН, визнається найкращим варіантом забезпечення притягнення до відповідальності політичного і військового керівництва Російської Федерації та Білорусі за вчинення злочину військової агресії проти України.

Підсумовується, що не притягнення до відповідальності винних в геноциді та військовій агресії проти України осіб з числа політичного і військового керівництва, військових, пропагандистів Російської Федерації, а також Білорусі матиме руйнівні наслідки для світового правопорядку. Адже не призначення справедливого покарання для зазначених осіб за вчинення ними щодо народу України численних

зодіянь, створить прецедент можливості безкарного ведення в майбутньому загарбницьких війн, вчинення злочинів проти миру та людяності як наступними поколіннями мешканців РФ, так і дружними їм авторитарними режимами.

Література

1. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 року. URL.: [https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/ UN%20Charter_Ukrainian.pdf](https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf).

2. Декларація «Про право народів на мир» від 12 листопада 1984 року. URL : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/right_to_peace.shtml

3. Declaration on the Right to Peace, 19 December 2016. URL : <https://undocs.org/ru/A/RES/71/189>.

4. Присутність РФ у Радбезі в ролі постійного члена підриває легітимність найважливішого міжнародного органу з миру і безпеки. URL.: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3380839-rosia-samozvanecu-radi-bezpeki-oon.html>.

5. Понад 2,4 млн українців втратили домівку: що з обіцяним житлом від держави? URL.: <https://telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2022-11-14/5722812-ponad-24-mln-ukraintsiv-vtratili-domivku-shcho-z-obitsyanim-zhitlom-vid-derzhavi>.

6. Окупанти пошкодили вже близько 32 тисяч цивільних об'єктів і понад 700 інфраструктурних – МВС. URL.: https://hromadske.ua/posts/okupanti-poshkodili-vzhe-blizko-32-tisyachi-civilnih-obyektiv-i-ponad-700-infrastrukturnih-mvs?fbclid=IwAR3S2AT4IPJDG83hXtCr7OQ-ngKMT06yToANCeLKdxFFR46cOe_IYKiKxdk.

7. Російські війська пошкодили в Україні 2,6 тисяч закладів освіти. URL.: https://lb.ua/society/2022/12/30/540909_rosiyski_viyska_poshkodili.html.

8. МОЗ: На відбудову зруйнованих Росією лікарень потрібен понад \$1 мільярд. URL.: <https://borgexpert.com/news/moz-na-vidbudovu-zrujnovanykh-rosiieiu-likaren-potriben-ponad-1-miliard>.

9. Внаслідок російської агресії в Україні постраждали 1132 об'єкти культурної інфраструктури без урахування пам'яток культурної спадщини. URL.: <https://chytomo.com/okupanty-poshkodyly-ponad-1100-ob-iekty-kulturnoi-infrastruktury-minkult/>.

10. Дані про атаки на енергооб'єкти з початку повномасштабної війни. URL.: <https://www.facebook.com/yasno.com.ua/posts/pfbid0bqa6XffdrquCJyAwAT93uUh7zfDUD4QPDftFh8VQ5fsCCra8GTMecV8FtAqTMwhUWl>.

11. Словник іншомовних слів. URL.: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%E3%E5%ED%EЕ% F6%E8%E4>.

12. Мінченко О.В. Деякі зауваги щодо поняття «геноцид» / Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану: матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. 368 с. С. 88-92.

13. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948. URL.: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf

14. Строкова І.І. Кримінальна відповідальність за геноцид: (порівнял. аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08/ Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2010. 18 с.

15. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. URL.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Конвенція_про_запобігання_злочину_геноциду_та_покарання_за_нього.

16. Офіс Генерального прокурора зафіксував уже понад 300 фактів злочинів геноциду з боку РФ – Костін. URL.: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosiya-zlochynu-genotsyd/32109197.html>.

17. Ukraine: civilian casualty update 16 January 2023. URL.: <https://www.ohchr.org/en/news/2023/01/ukraine-civilian-casualty-update-16-january-2023>

18. Ракетна атака на Дніпро: 46 людей загинули, 80 поранено, 9 зникли безвісти. Що ще відомо. URL.: <https://suspilne.media/359008-udnipri-raketa-vlucila-u-zitlovij-budinok-so-vidomo/>.

19. *Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation)*. Order, 2022, 16 March. URL.: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/182/182-20220316-ORD-01-00-EN.pdf>.

20. *Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation)*. Order, 2022, 23 March. URL.: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/182/182-20220323-ORD-01-00-EN.pdf>.

21. Справа «Україна проти Росії» щодо порушення Конвенції про запобігання геноциду: що далі відбуватиметься у Міжнародному Суді

ООН? URL.: <https://helsinki.org.ua/articles/sprava-ukraina-proty-rosii-shchodo-porushennia-konventsii-pro-zapobihannia-henotsydu-shcho-dalividbuvatymetsia-u-mizhnarod-nomu-sudi-oon/>.

22. В Україні відкрито вже понад 46 тисяч проваджень проти російських військових – Нацполіція. URL.: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/01/novyna/suspilstvo/ukrayini-vidkryto-vzhe-46-tysyach-provazhen-proty-rosijskyyh-vijskovyyh-naczpolicziya>.

23. Постанова Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року по кримінальній справі № 1-33/2010. URL.: <http://library.khpg.org/index.php?id=1375462384>.

24. Україна й далі працюватиме над тим, аби більше країн визнали Голодомор геноцидом. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3647656-ukraina-j-dali-pracuvatime-nad-tim-abi-bilse-krain-viznali-golodomor-genocidom-stefancuk.html>

25. Ухвала Генічеського районного суду Херсонської області від 26 грудня 2016 року у справі № 653/4268/16-к (провадження № 1-кк/653/665/16). URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/63826457>.

26. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» від 14 квітня 2022 року № 2188-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>.

27. Марусяк О. Злочин агресії в міжнародному праві: чому все так складно? URL: <https://rpr.org.ua/news/zlochyn-ahresii-v-mizhnarodnomu-pravi-chomu-vse-tak-skladno/>

28. Які злочини скоює Росія в Україні? URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yaki-zlochyny-skoyuye-rosiya-v-ukrayini>

29. Спеціальний військовий трибунал щодо російської агресії. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/war-crimes/331153-voenni-zlochyni-chi-treba-spettribunal>.

30. Ukraine war: MEPs push for special tribunal to punish Russian crimes. URL.: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20230113IPR66653/ukraine-war-meps-push-for-special-tribunal-to-punish-russian-crimes>.

31. PACE unanimously demands an international tribunal to prosecute Russian and Belarusian leaders for the crime of aggression against Ukraine. URL: <https://pace.coe.int/en/news/8963/pace-unanimously-demands-an-international-tribunal-to-prosecute-russian-and-belarusian-leaders-for-the-crime-of-aggression-against-ukraine>.

32. Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against Ukraine. Report Committee on Legal Affairs and Human Rights.
URL : <https://pace.coe.int/pdf/1fd9b108e6942fa495290116d912785250c8f63791d265f632d2b7181c39b816/doc.%2015689.pdf>

Information about the authors:

Konstantiy Oleksandr Volodymyrovych,

Doctor of Legal Sciences,

Professor at the Department of Constitutional and Administrative Law,

National Transport University

1, Mykhailo Omelyanovich-Pavlenka Str., Kyiv, 02000, Ukraine

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ В ПРАВОВИХ СІМ'ЯХ СВІТУ

Ленда О. В.

ВСТУП

Активна політична та державно-правова інтеграція України, активізація взаємодії міжнародного та національного кримінального права, об'єднання зусиль різних держав світу в протидії найбільш небезпечним кримінальним правопорушенням сьогодні є необхідною умовою протидії злочинності загалом. Ефективність міжнародного співробітництва у цій сфері залежить, в тому числі, від ступеня розвитку правового регулювання і організаційної розробки процедур його реалізації в кожній державі окремо. Особливого значення ці фактори набувають, коли мова йде про співпрацю в питаннях кримінальної відповідальності за окремі види кримінальних правопорушень, в тому числі – кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення).

Безперечно, зусиль невеликої кількості держав часом є недостатньо для забезпечення належної протидії кримінальним правопорушенням. Одним із пріоритетних шляхів вирішення цієї проблеми є ефективне міжнародне співробітництво, яке не може бути продуктивним без глибокого розуміння засад кримінальної відповідальності за окремі види кримінальних правопорушень, в нашому випадку – за самовільне залишення військової частини або місця служби. Саме тому детальний аналіз кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби в деяких зарубіжних країнах є необхідним елементом подальшої ефективної та міцної міжнародної співпраці.

Варто вказати, що завдяки активній міжнародній співпраці України ми маємо можливість ґрунтовно ознайомлюватися з правовими системами інших держав та досліджувати їх особливості. Отримані результати дослідження безпосередньо чинитимуть вплив на формулювання теоретичних висновків і пропозицій щодо предмету дослідження, що дасть можливість встановити, як проблемні питання кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби розв'язуються у різних країнах світу.

Відомо, що проблемні питання кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень) загалом досліджували сучасні українські вчені, які дійшли важливих теоретичних висновків як у світлі проведення порівняльно-правового дослідження загалом (Савченко А.В., Хавронюк М.І.) чи безпосередньо військових кримінальних правопорушень (Карпенко М.І., Харитонов С.О.), так і щодо конкретних складів військових кримінальних правопорушень, в першу чергу – щодо діяння, передбаченого ст. 407 Кримінального кодексу України (далі – КК) (Сенько М.М.). Але іноземний досвід вирішення проблемних питань кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби не досліджувався саме з урахуванням специфіки окремих типів правових сімей.

1. Загальні засади дослідження кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби в контексті специфіки окремих типів правових сімей (англо-американської, континентальної (романо-германської), далекосхідної)

Таким чином, аналіз наукових робіт дає можливість стверджувати, що проблема кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби на сьогодні не набула остаточного вирішення через відсутність порівняльно-правового дослідження даного кримінального правопорушення в контексті специфіки окремих типів правових сімей.

Порівняльно-правове дослідження кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби вимагає формулювання та обґрунтування положень, які є основою дослідження:

1) необхідність та доцільність вивчення особливостей кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби за законодавством основних правових сімей сучасності;

2) дослідження законодавства основних правових сімей сучасності у нерозривному порівнянні із нормами вітчизняного кримінального права, на основі чого й формулюються висновки про наявність чи відсутність відповідних положень, які стосуються особливостей кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби;

3) визначення у якості предмету дослідження не всього загалу кримінального законодавства зарубіжних країн, а лише тих норм, які

безпосередньо стосуються особливостей кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби;

4) основна увага приділятиметься питанню особливостей кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби.

Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби передбачається у законодавстві багатьох зарубіжних країн, оскільки вона є частиною правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби, що, в свою чергу, обумовлюються нормами міжнародного права.

У нашому випадку правова доктрина та законодавство держав англо-американської, континентальної (романо-германської), далекосхідної правових сімей можуть розглядатися як підґрунтя порівняльно-правової характеристики.

Кримінальне законодавство багатьох країн світу передбачає відповідальність за кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби, при цьому ознаки їх складів можуть відрізнятися. Хавронюк М.І. вважає, що характерною ознакою військово-кримінального законодавства багатьох зарубіжних країн є охоплення таким законодавством не лише власне військово-кримінальних норм, а і норм формального права та норм, що передбачають дисциплінарну відповідальність¹.

На перший погляд, національним правилам кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби загалом відповідає кримінальне законодавство зарубіжних країн. Дане твердження ґрунтується на результатах порівняльно-правового аналізу відповідних кримінально-правових норм, при цьому наявне різноманіття щодо визначення особливостей складів відповідних діянь, адже окремі специфічні моменти притаманні законодавству тих або інших країн.

2. Особливості кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби в англо-американській правовій сім'ї

Говорячи про одну з найбільших країн – представниць англо-американської правової сім'ї, Сполучені Штати Америки, слід вказати, що відповідальність за деякі групи злочинів у федеральному кримінальному законодавстві США передбачена в межах інших кодексів. У випадку військових злочинів – це «Єдиний кодекс військової

¹ Хавронюк М.І. Військові злочини : Навчальний посібник. Київ, Українська академія внутрішніх справ, 1995. С. 43.

юстиції», прийнятий 10.08.1956 р., що міститься у гл. 47 розд. 10 «Збройні Сили» Зводу Законів США² та «Наставлення для військових судів Сполучених Штатів» у редакції 1969 р. Савченко А.В. наголошує, що для притягнення винних до кримінальної відповідальності за окремі військові злочини слід безпосередньо звертатися до змісту Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., Гаазької конвенції від 18.10.1907 р., Женевського Протоколу від 03.05.1996 р., про що йдеться у § 2441 «Військові злочини» гл. 118 розд. 18 Зводу Законів США³.

Положеннями Єдиного кодексу військової юстиції США регулюються питання юрисдикції та компетенції військових судів, порядок їх створення, процедура розгляду кримінальних справ. У ньому міститься перелік кримінально караних діянь військовослужбовців, які є або загальнокримінальними, або військовими злочинами⁴. Разом з тим, система військових злочинів представлена 19 статтями розділу X вказаного нормативно-правового акту, і, на думку Карпенка М.І., може класифікуватися наступним чином:

– злочини проти порядку підлеглості: ст. 90 (напад або умисна непокоря начальству), ст. 91 (непокірня поведінка щодо прапорщика, унтер– офіцера або дрібного офіцера), ст. 92 (недотримання порядку або регулювання);

– злочини проти порядку проходження військової служби: ст. 86 (відсутність без дозволу), що фактично повністю відповідає змісту диспозицій ст. 407 КК України, ст. 85 (відсутність або дезертирство), ст. 115 (замаскування);

– злочини, що посягають на військове майно: ст. 103 (захоплене або покинуте майно), ст. 108 (військова власність Сполучених Штатів Америки, шкода, руйнування або протиправна поведінка)⁵.

Єдиний кодекс військової юстиції від 10.08.1956 р. передбачає кримінальну відповідальність за передбачені, в тому числі, і в КК України діяння: дезертирство (ст. 85), самовільну відлучку (ст. 86) та неявку в строк (ст. 87). Дезертирством (ст. 85) є залишення без

² Савченко А.В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки : комплексне порівняльно-правове дослідження : [монографія] / А.В. Савченко. Київ : КНТ, 2007. С. 325 – 329.

³ Савченко А.В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки : комплексне порівняльно-правове дослідження : [монографія] / А.В. Савченко. Київ : КНТ, 2007. С. 325 – 329.

⁴ Хавронюк М.І. Військові злочини : Навчальний посібник. Київ, Українська академія внутрішніх справ, 1995. С. 35.

⁵ Карпенко М.І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти: Монографія / За заг. ред. В.К. Матвійчука. Київ : ВНЗ «Національна академіяуправління», 2018. С. 318.

відповідного дозволу місця служби, установи чи місця виконання службових обов'язків з умислом взагалі ухилитися від військової служби, уникнути небезпечних обов'язків служби або ухилитися від виконання важливого завдання чи служби. Особливістю дезертирства є ухилення не тільки від несення військової служби, але й тимчасову самовільну відсутність військовослужбовця з метою уникнути виконання конкретних обов'язків, пов'язаних з безпекою або таких, що розглядаються командуванням як важливі⁶. Суб'єктом даного злочину є, в тому числі, і будь-який військовослужбовець, що без правильно оформленого звільнення з військової служби переходить на інше місце служби або особа, яка, запропонувавши свою відставку і не переконавшись, що вона прийнята, залишила своє місце служби чи припинила виконувати обов'язки по службі без відповідного на те дозволу з умислом взагалі ухилитися від служби.

Самовільна відлучка (ст. 86) та неявка в строк (ст. 87) є видами тимчасового ухилення від військової служби, що полягає в умислі суб'єкта лише протягом певного проміжку часу перебувати поза межами місця служби і в подальшому бажанні повернутися до виконання службових обов'язків. Мінімальний термін для початку кримінальної відповідальності за самовільну відлучку чи неявку в строк – три доби, залежно від строку ухилення від військової служби самовільна відлучка диференціюється наступним чином: від 3 до 30 діб та понад 30 діб.

У Великобританії, другій важливій представниці англо-американської правової сім'ї, основними нормативно-правовими актами, що регулюють питання кримінальної відповідальності за військові злочини, були закони «Про Армію» та «Про Резерв Збройних Сил»⁷. У вказаних нормативно-правових актах містилося кілька норм, що передбачали відповідальність за суміжні із ст. 407 КК України діяння. Так, у ст. 38 Закону про Армію передбачалася кримінальна відповідальність за самовільну відсутність, яка мала дві форми: самовільне ухилення і неправомірне залишення корабля. Мінімальний термін відсутності, необхідний для початку кримінальної відповідальності – одна доба. За цим же законом, дезертирством (ст. 37) вважалось самовільне залишення (чи неповернення) у військове формування, на корабель чи до місця служби з умислом назавжди ухилитися від військової служби. Строк ухилення від військової служби при дезертирстві не встановлювався та значення для кваліфікації не мав.

⁶ Хавронюк М.І. Військові злочини : Навчальний посібник. Київ, Українська академія внутрішніх справ, 1995. С. 35.

⁷ Сенько М.М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2005. С. 37.

Якщо зазначені вище діяння вчинялися резервістами чи представниками Територіальної Армії Великобританії, для кваліфікації залучався інший нормативно-правовий акт – Закон про Резерв Збройних Сил. Його норми передбачали кримінальну відповідальність вказаних категорій осіб за самовільне неприбуття для несення постійної служби, тренувань та зборів без поважних причин (ст. 73). Залежно від обставин такі діяння могли кваліфікуватися як дезертирство або як самовільна відсутність. Крім того, відповідно до положень даного нормативно-правового акту, кримінальна відповідальність встановлювалася за різні способи підбурення та пособництва до вчинення самовільної відсутності чи дезертирства, а також за імітацію дезертира чи самовільно відсутнього резервіста з метою дати останньому можливість ухилитися від проходження служби (ст. 75)⁸.

У 2006 р. набрав чинності Закон «Про Збройні Сили», який замінив попередні закони «Про Армію», «Про Військово-Повітряні Сили», «Про дисципліну у Військово– Морському Флоті»⁹.

Отже, склади військових злочинів, що передбачені у законодавстві Великобританії та США, часто схожі між собою. Основу цього законодавства складають злочини проти порядку проходження військової служби і комплектування військ, проти порядку виконання військових обов'язків у воєнний і мирний час. Характерно, як зазначає Хавронюк М.І., що військово-кримінальне законодавство цих країн не передбачає відповідальності за дії, що спрямовані проти законів та звичаїв війни¹⁰.

У Великобританії і США взаємодія кримінального й військово-кримінального права проявляється у використанні військовою судовою практикою прецедентів, утворених як військовими судами, так і судами загальної юрисдикції, і навпаки. При чому для обох галузей характерним є взаємодоповнення щодо вирішення того чи іншого питання¹¹. Вияв специфічності військово-кримінального права полягає в тому, що воно має свої джерела, повністю відокремлені від загального кримінального права.

⁸ Сенько М.М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2005. С. 38.

⁹ Харитонов С.О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України: монографія. Харків: Право, 2018. С. 43.

¹⁰ Хавронюк М.І. Військові злочини: Навчальний посібник. Київ, Українська академія внутрішніх справ, 1995. С. 36.

¹¹ Харитонов С.О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України: монографія. Харків: Право, 2018. С. 43.

3. Особливості кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби в континентальній (романо-германській) правовій сім'ї

Кримінальне законодавство країн-представників континентальної чи романо-германської правової сім'ї має свої певні особливості. До прикладу, вважається, що чинна редакція КК Німеччини не охоплює всього кола кримінально караних діянь, адже, за підрахунками західнонімецьких юристів, до норм закону про кримінальну відповідальність Німеччини, в яких містяться кримінально-правові приписи, входять більше, ніж чотириста законів¹².

Так, для представників аналізованої правової сім'ї характерним є існування, поряд з кримінальним кодексом тієї чи іншої держави, ще кількох спеціальних законів, що містять переважно кримінально-правові положення щодо регулювання питання кримінальної відповідальності, в тому числі, і військовослужбовців¹³. Натомість у кримінальних кодексах Польщі та Норвегії в окремі частини виділені положення про відповідальність військовослужбовців за військові злочини.

Військовий кримінальний кодекс Норвегії 1902 р. у главі 4 (незаконна відсутність, утеча і інше ухилення від військової служби) у §§ 34-37 містить військові злочини і правопорушення, які за КК України передбачені у ст.ст. 407-409. Зокрема, абзац 1 § 34 передбачає відповідальність за злочин, суть якого полягає у тому, що особа, яка незаконно залишає або відсутня на місці, де вона повинна знаходитись згідно військового обов'язку, підлягає покаранню у виді штрафів або арешту¹⁴.

КК Польщі, поруч із Загальною та Особливою частинами, містить окрему Військову частину, яка охоплює конкретні склади військових злочинів. В свою чергу, система військових злочинів поділяється на 6 глав, що включає злочини проти обов'язку несення військової служби; проти засад військової дисципліни; проти правил поведінки з підлеглими; проти засад поводження зі зброєю й військовою технікою; проти засад несення служби та злочини проти військового майна¹⁵.

¹² Кримінальне право Німеччини <http://zen.in.ua/n/n%D1%96mechchina-federativna-respubl%D1%96ka-n%D1%96mechchina/krim%D1%96nalne-pavo>

¹³ Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. С. 65.

¹⁴ Карпенко М.І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти: Монографія / За заг. ред. В.К. Матвійчука. Київ : ВНЗ «Національна академіяуправління», 2018. С. 320.

¹⁵ Харитонов С.О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, 2018. С. 48.

Глава XXXVIII Військової частини КК Польщі присвячена загальним положенням, що стосуються військовослужбовців і визначає спеціальні обставини, що виключають кримінальну відповідальність, види покарання, підстави пом'якшення покарання і відмови від нього.

Подібного роду положення містяться у Військово-кримінальному законі Федеративної Республіки Німеччини, Кодексі військової юстиції Франції, кримінальних кодексах Швеції, Фінляндії¹⁶.

Військово-кримінальне право Федеративної Республіки Німеччина вирізняється нормативною впорядкованістю і структурованістю джерел, стійким дотриманням загальноправових принципів, забезпеченням суворої юридичної техніки. Єдиним джерелом військово-кримінального права ФРН є «Військово-кримінальний закон»¹⁷. Так, відповідно до § 15 Військово-кримінального закону ФРН, самовільною відлучкою вважається тимчасове ухилення військовослужбовця від служби шляхом залишення підрозділу чи неявки на службу строком понад три доби. Для кваліфікації необхідно встановити відсутність умислі ухилення від військової служби. Наступний параграф, § 16, встановлює кримінальну відповідальність за дезертирство, яким є самовільне залишення військовослужбовцем підрозділу чи місця служби з метою взагалі ухилитися від проходження військової служби незалежно від строку ухилення. Обставиною, яка помякшує відповідальність у такому випадку, є затримання особи протягом місяця з дня залишення служби і наявність у неї бажання дослужити строк військової служби до кінця¹⁸.

Згідно зі ст. 398 Кодексу військової юстиції Франції 2006 р, будь-яке самовільне залишення військової частини або місця служби вважається дезертирством. Мінімальний термін відсутності військовослужбовця у військовій частині або місці служби – шість днів. Подібно до законодавства Великобританії, у французькому законодавстві також передбачається відповідальність за підмовництво до дезертирства. Сенько М.М. зазначає різні види відповідальності за дезертирство, вчинене на території країни (ст. 398-400); поєднане з втечею за кордон (ст. 401-407); у військовий час чи на території, де оголошено надзвичайний стан (ст. 399, 407); з приєднанням до озброєної банди (ст. 408); з переходом на бік ворога (ст. 409); в обстановці реальної

¹⁶ Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. С. 186.

¹⁷ Харитонов С.О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, 2018. С. 46.

¹⁸ Сенько М.М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2005. С. 40.

небезпеки потрапити у полон чи під час ведення бою (ст. 410-411); двох або більше осіб (ст. 400); зі зброєю в руках (ст. 406)¹⁹.

Положеннями КК Республіки Болгарія диференційовано самовільне залишення військової частини або місця служби залежно і від строку ухилення, і від мети: ухилення на строк від однієї до трьох діб або хоч і менше однієї доби, але вчинене систематично чи групою осіб, вважається кримінально каранним діянням відповідно до ст. 380 КК, а самовільне залишення військової частини з метою назавжди ухилитися від служби відповідно до ст. 382 КК. При цьому, як вказує Сенько М.М., КК Республіки Болгарія не вживає терміну «дезертирство», хоча передбачає склад злочину, який відповідає складу дезертирства в кримінальному праві України (ст. 408 КК України)²⁰.

Проведений аналіз кримінального законодавства представників континентальної чи романо-германської правової сім'ї показав, що особливостями військових кримінальних правопорушень є:

1) поступове розширення юрисдикції Міжнародного кримінального суду серед європейських держав і, відповідно, приведення їх національних кримінальних кодексів у відповідність з положеннями міжнародних нормативно-правових актів про відповідальність за міжнародні злочини (в тому числі – воєнні злочини)²¹;

2) поширення в ряді країн (Австрія, Бельгія, Греція, Данія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Сан-Марино, Фінляндія, Франція, ФРН, Швейцарія) дії військово-кримінальних кодексів, в яких і визначаються військові злочини та встановлюється кримінальна відповідальність за їх вчинення²²: в більшості країн світу військово кримінальне право є самостійною галуззю законодавства. Виключення складають країни СНД та Балтії, республіки, що входили до складу колишньої Югославії, а також Болгарія, Угорщина, КНР, В'єтнам, Монголія, Польща, Румунія, Чехія, Швеція. У цих країнах норми про

¹⁹ Сенько М.М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2005. С. 39-40.

²⁰ Сенько М.М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2005. С. 43.

²¹ Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. С. 314.

²² Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. С. 313; Карпенко М.І. Військові злочини: характеристика, методика розслідування та запобігання: посібник/ за заг. ред. В.К. Матвійчука. Київ : ВД «Дакор», 2013. С. 315

військові злочини включені в тексти кримінальних кодексів у вигляді окремих розділів, параграфів або глав²³;

3) кримінальна відповідальність за злочини проти військової служби, вчинені у воєнний час або у бойовій обстановці, визначається лише законодавством воєнного часу: глава 21 «Злочини військовослужбовців» КК Швеції у мирний час не є чинною, відповідальність за військові злочини застосовується лише у тому випадку, коли Швеція перебуває у стані війни; у Нідерландах, поряд з Військовим КК, існує Закон про злочини воєнного часу²⁴;

4) наявність у КК європейських держав багато таких діянь, аналогів яких немає у КК України. Це: втрата прапору частини або наруга над ним (КК Литви); представлення військовослужбовцем неправдивого донесення (КК Естонії); явне вираження незадоволення розпорядженням чи наказом начальника, образа начальника, навіть за його відсутності, ухилення від несення військової служби, поєднане із залишенням меж країни (КК Болгарії); самовільне використання військового транспорту з метою, не пов'язаною з військовою службою (КК Польщі); намагання перешкодити зверненню підлеглого із заявою чи проханням (КК Норвегії); контакти з противником, підрив волі до бою, недбале ставлення до військової підготовки (КК Швеції)²⁵;

5) виділення окремої, суміжної зі ст. 407 КК України, групи злочинів проти порядку забезпечення призову і мобілізації та проти альтернативної служби: ухилення у військовий час від трудової мобілізації (КК Молдови), невиконання в період воєнного стану покладеної на особу оборонної повинності (КК Естонії, КК Болгарії), порушення обов'язків з військового обліку людей, тварин, транспортних засобів, невиконання розпоряджень, пов'язаних з підготовкою і проведенням мобілізації, порушення обов'язків при медичному огляді військовослужбовців і допризовників, ухилення від альтернативної служби в мирний час (КК Болгарії)²⁶.

²³ Кулькіна Я.С. Порівняльна характеристика військових злочинів в Україні та зарубіжних країнах (на прикладі ст. 414 КК України). *Форум права*. 2016. № 5. С. 104.

²⁴ Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. С. 313.

²⁵ Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. С. 318.

²⁶ Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. С. 347.

4. Особливості кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби в далекосхідній правовій сім'ї

Серед представників далекосхідної правової сім'ї слід звернути увагу на законодавство Китайської Народної Республіки, Південної Кореї та Японії.

Кримінальний кодекс Китайської Народної Республіки від 14.03.1997 р. (далі – КНР) у ст.ст. 420-451 «Злочини військово-службовців проти службового обов'язку» розділу II Особливої частини передбачає кримінальну відповідальність ряду спеціальних суб'єктів: офіцерів, кадрових працівників, рядових і осіб, що навчаються у військових навчальних закладах, які знаходяться на дійсній військовій службі у Народно-Визвольній Армії Китаю; офіцерів, кадрових працівників, рядових і осіб, що навчаються у військових навчальних закладах, які знаходяться на дійсній службі у військах Китайської народної озброєної міліції та резервістів, які виконують військових обов'язок²⁷.

Так, КК КНР не передбачає відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби. В ст. 430 КК КНР передбачена відповідальність за самовільне залишення свого поста, зраду і втечу за кордон або зраду і неповернення з-за кордону у період несення державної служби. Положення ст. 435 КК КНР визначає, що дезертирством є залишення місця служби або неявка на службу з метою взагалі ухилитися від військової служби. Суб'єктами даного діяння, окрім військовослужбовців, можуть бути і цивільні особи збройних сил КНР та поліції (тобто, навіть ті особи, що носять військову форму, але не мають військових звань).

Проведений аналіз злочинів військовослужбовців свідчить, що більшість диспозицій передбачає вчинення діянь в умовах воєнного часу чи наближених до нього, що логічно передбачає більш суворе покарання. Карпенко М.І. робить висновок, що більшість кримінально-правових норм при прийнятті чинного КК зберегла «дух» попереднього кримінального законодавства, коли Китай відстоював свою незалежність у XX столітті і для цього потрібна була сильна армія і сувора дисципліна серед військовослужбовців²⁸.

²⁷ Карпенко М.І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти: Монографія / За заг. ред. В.К. Матвійчука. Київ : ВНЗ «Національна академіяуправління», 2018. С. 324.

²⁸ Карпенко М.І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти: Монографія / За заг. ред. В.К. Матвійчука. Київ : ВНЗ «Національна академіяуправління», 2018. С. 406.

Аналіз КК Республіки Корея від 18.09.1953 р. свідчить, що він є своєрідним симбіозом як доволі архаїчних, так і сучасних моделей кримінально-правових норм загальносвітового рівня, як правило, не містить визначень традиційних категорій, понять, інститутів, не має чітко вираженої системи Особливої частини, яка опиралась би на особливості родового об'єкта злочину, володіє відомою пробільністю у кримінальній караності цілого ряду суспільно небезпечних діянь²⁹. Серед переліку військових злочинів у КК Республіки Корея ми виявили такі діяння, як ст. 93 «Перехід на сторону ворога», ст. 94 «Надання допомоги ворогу шляхом набору солдат». Суб'єктами вказаних діянь є військовослужбовці.

КК Японії, що прийнятий 27.04.1907 р., являє собою яскраве поєднання систем континентального і загального права. За весь період своєї дії КК Японії не піддавався яким-небудь суттєвим змінам і, незважаючи на свій поавжний вік, характеризується надмірною лаконічністю, архаїзмом юридичної мови, своєрідним понятійно-категорійним апаратом і юридичної техніки. Як зазначає Карпенко М.І., ознайомлення із змістом Частини другої КК («Злочини») свідчить про відсутність у ній правових норм, які б передбачали відповідальність військовослужбовців за військові злочини³⁰.

ВИСНОВКИ

Система військових правовідносин в арміях різних держав у цілому схожа, оскільки має однакові основні принципи їх побудови: єдиноначальність, підлеглість, дисципліна. Тому у військово-кримінальному законодавстві інших держав (крім США, Великобританії, Франції, ФРН), на думку Хавронюка М.І., немає якихось істотних відмін: воно майже завжди включає норми, що охороняють порядок підлеглості, порядок проходження військової служби, виконання службових обов'язків різними суб'єктами військових правовідносин у мирний та воєнний часи³¹. Але військові традиції інших країн, а також норми військової моралі та спосіб комплектування збройних сил впливають на військово-кримінальне законодавство, охороняючи специфічні відносини.

²⁹ Карпенко М.І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти: Монографія / За заг. ред. В.К. Матвійчука. Київ : ВНЗ «Національна академіяуправління», 2018. С. 363-364.

³⁰ Карпенко М.І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти: Монографія / За заг. ред. В.К. Матвійчука. Київ : ВНЗ «Національна академіяуправління», 2018. С. 365.

³¹ Хавронюк М.І. Військові злочини : Навчальний посібник. Київ, Українська академія внутрішніх справ, 1995. С. 127.

В національній юридичній площині неодноразово звучала думка про визначення кримінальної відповідальності за військові кримінальні правопорушення, вчинені у воєнний час чи у бойовій обстановці, спеціальним законодавством України, яке діяло б тільки з початком воєнного часу. Такі дії пропонувалося поєднати з переглядом визначених у розділі XIX КК України «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» переліком військових кримінальних правопорушень, залишивши лише ті, що не мають аналогів серед загальнокримінальних діянь³².

Хоча є позиція, автор якої вважає, що прийняття такого закону буде недоречним, оскільки він повинен або дублювати положення Загальної частини КК України, без яких кваліфікація військових кримінальних правопорушень і призначення за них покарань неможливі, або ж при застосовуванні норм такого закону потрібно буде використовувати норми чинного КК України, що нівелюватиме сенс прийняття окремого законодавчого акту³³. Не можемо погодитися з останнім твердженням, оскільки, зважаючи на позитивний зарубіжний досвід існування військового кримінального законодавства в окремому вигляді, враховуючи обстановку агресивної війни, в якій живе Україна з 24.02.2022 р., розуміючи невідворотність потреби ґрунтовного реформування військового кримінального законодавства, вважаємо висловлену пропозицію обґрунтованою і такою, що потребує подальшого розвитку.

Отже, вивчення зарубіжного досвіду кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби в основних правових сім'ях світу є корисним для удосконалення вітчизняного законодавства. Відповідальність за подібні кримінальні правопорушення передбачається іноземним кримінальним законодавством, коло таких порушень надзвичайно широке, але правова регламентація здійснюється по-різному.

Тому проведений порівняльно-правовий аналіз кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби в різних правових сім'ях світу дає підстави зробити висновок про наявність кримінально-правових норм, що передбачають

³² Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. С. 360.

³³ Карпенко М.І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти: Монографія / За заг. ред. В.К. Матвійчука. Київ : ВНЗ «Національна академіяуправління», 2018. С. 368.

кримінальну відповідальність за вчинення подібних діянь в інших країнах світу. Залежно від юридичних технологій, належності національного законодавства до певної правової сім'ї, зважаючи на місце збройних сил країни у власній політичній системі суспільства, кримінальна відповідальність за різні прояви самовільного залишення військової частини або місця служби передбачається або військово-кримінальними кодексами, або окремим розділом про військові злочини кримінальних кодексів держав.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена розкриттю особливостей кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби в правових сім'ях світу. Зазначено ступінь залежності ефективності міжнародного співробітництва від ступеня розвитку правового регулювання і організаційної розробки процедур його реалізації в кожній державі. Визначено доцільність вивчення зарубіжного досвіду кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби в основних правових сім'ях світу.

Проаналізовано специфіку англо-американської, континентальної (романо-германської), далекосхідної правових сімей в контексті відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби. Доведено різноманітність кримінальних правопорушень щодо самовільного залишення військової частини або місця служби у законодавстві зарубіжних країн при різній правовій регламентації. Виділено критерії передбачення кримінальної відповідальності за прояви самовільного залишення військової частини або місця служби у нормах права: розвиток юридичних технологій, належність національного законодавства до певної правової сім'ї, місце збройних сил країни у політичній системі суспільства.

Зроблено висновок стосовно характерної ознаки військово-кримінального законодавства багатьох зарубіжних країн, якою є охоплення не лише військово-кримінальних норм, а і норм формального права та норм, що передбачають дисциплінарну відповідальність. Визначено специфіку положень законодавства англо-американської, континентальної (романо-германської), далекосхідної правових сімей в щодо відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби.

Література

1. Кулькіна Я.С. Порівняльна характеристика військових злочинів в Україні та зарубіжних країнах (на прикладі ст. 414 КК України). *Форум права*. 2016. № 5. С. 102 – 106.
2. Карпенко М.І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти: Монографія / За заг. ред. В.К. Матвійчука. Київ : ВНЗ «Національна академія управління», 2018. 420 с.
3. Кримінальне право Німеччини URL: [rhttp://zen.in.ua/n/n%D1%96mechchina-federativna-respubl%D1%96ka-n%D1%96mechchina/krim%D1%96nalne-pavo](http://zen.in.ua/n/n%D1%96mechchina-federativna-respubl%D1%96ka-n%D1%96mechchina/krim%D1%96nalne-pavo)
4. Савченко А.В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки : комплексне порівняльно-правове дослідження : монографія. Київ : КНТ, 2007. 596 с.
5. Сенько М.М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2005. 217 с.
6. Хавронюк М.І. Військові злочини : Навчальний посібник. Київ, Українська академія внутрішніх справ, 1995. 156 с.
7. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. 552 с.
8. Харитонов С.О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, 2018. 328 с.

Information about the author:

Lenda Olena Viacheslavivna,

Postgraduate Student at the Department of Criminal Law,
National Academy of Internal Affairs
1, Solomyanska Square, Kyiv, 03035, Ukraine

**СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ
ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
В АСПЕКТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ І ПРАВОПОРЯДКУ**

Мельник С. М., Григоренко Є. І., Передерій О. С.

ВСТУП

Інститут юридичної відповідальності такої соціальної категорії як військовослужбовці Збройних Сил України та інших військових формувань є одним із найбільш складних як з точки зору правової регламентації, так і з позицій практичної реалізації. Незважаючи на особливу соціальну роль юридичної відповідальності тих громадян, які захищають Вітчизну, юридична відповідальність військовослужбовців є похідною від такого феномену, як соціальна відповідальність, або відповідальність члена соціуму перед самим суспільством. Певної «гостроти» дослідження науково-практичних аспектів юридичної відповідальності військовослужбовців надає також і те, що заходи юридичної відповідальності передбачають застосування державою до військовослужбовців, які проходять особливий вид державної служби законодавчо передбачених обмежень особистого, організаційного чи майнового характеру, які він зобов'язаний перенести заради загальносуспільного блага.

Виникнення передумов проблеми та формулювання проблеми. Забезпечення національної безпеки та оборони вимагає максимальної реалізації військових і військово-технічних, економічних, ідеологічних і інших суспільних ресурсів. За таких умов охоронна функція правової системи має виконувати головне завдання – вчасно та оперативно реагувати на порушення законодавства, перш за все, тим контингентом, який призначений для виконання конституційно значущих завдань та функцій. У зв'язку з цими та іншими чинниками «соціальної напруги» (психологічний стан, ефективність керівництва, рівень соціальної підтримки) невиключена ситуація, коли сфера проходження військової служби стає середовищем вчинення різного характеру правопорушень самими військовослужбовцями. Така ситуація є вкрай небажаною, за особливих умов (військовий чи надзвичайний стан). Відповідно, потребує додаткової комплексної уваги проведення соціально-правової характеристики інституту юридичної відповідальності

військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань в аспекті забезпечення національної безпеки і оборони.

Аналіз існуючих методів вирішення проблеми та формулювання завдання для оптимального розвитку техніки. На сьогодні науковий аналіз особливостей юридичної відповідальності військовослужбовців України саме у якості соціально-правового феномену лише започатковується. Реалії сьогодення вимагають оновлення підходів до дослідження юридичної відповідальності військовослужбовців з позицій соціального значення зазначеного правового інституту. З точки зору найбільш оптимальної методології дослідження обраних у спектр уваги питань, основними будуть історичний, формально-догматичний, порівняльно-правовий, соціологічний методи, а також метод системного аналізу.

1. Соціальне підґрунтя формування та подальшого розвитку комплексного й міжгалузевого інституту юридичної відповідальності військовослужбовців

Базовим та найістотнішим елементом, що виступає ключовою складовою правової системи будь-якої держави є інститут юридичної відповідальності. Наведений інститут є складним, розгалуженим та багаторівневим. Будучи пов'язаним з цілою низкою соціальних явищ, цей інститут має тенденцію до розширення, ускладнення. Наприклад, з'являються нові види юридичної відповідальності, суттєвим чином поновлюються традиційні види відповідальності, здійснюється більш детальна процесуалізація забезпечення різних видів відповідальності. Все це зумовлено тим, що цей інститут виступає як гарантія належного функціонування правової системи, що передбачає дотримання прав і свобод людини та громадянина, забезпечення законності та правопорядку, створення умов для розвитку громадянського суспільства, формування демократичної та правової держави, яка здатна, дотримуючись принципу верховенства права, виконувати складні задачі, у тому числі й щодо подальшого суспільно-політичного розвитку. Так, зокрема, до пріоритетних задач, що покладаються на державу та які до того ж виступають як справа всього Українського народу є захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки.

С. М. Скуріхін зазначає, що діяльність Збройних Сил України та інших військових формувань як у мирний, так і у воєнний час регламентована значним масивом нормативно-правових актів, чітке дотримання яких сприятиме забезпеченню стабільності у військовому середовищі, підвищенню боєздатності армії. Для досягнення цієї мети

військовослужбовцям необхідно не просто сприймати, але й розуміти дію правового інструментарію, перейнятися його духом, ставитися до права як до цінності, що безпосередньо пов'язано з правовою культурою¹. У той же час, розуміючи той факт, що рівень правової культури як у суспільстві, так і в армійському соціальному середовищі не завжди на високому рівні, а у деяких соціальних груп чи окремих осіб є навіть доволі низьким, то реалізація правових норм теж може бути низькою. У зв'язку з цим, інститут юридичної відповідальності зі всіма його функціями може допомогти у покращенні ситуації у правовій сфері, а отже і у сфері забезпечення національної безпеки і оборони.

Не випадково, І. Безклубий вказує на те, що у юриспруденції існує велика кількість основоположних категорій, які виступають основою для формування окремих правових інститутів, які, своєю чергою, забезпечують належну реалізацію правових норм. Значна кількість статей Конституції України так чи інакше пов'язана із правовою (юридичною) відповідальністю як загального, так і галузевого характеру. У зв'язку з цим, науковець задається питанням про те, чи достатньо підстав для того, щоб розглядати відповідальність як правовий інститут? Таке питання здебільшого виникає в межах окремих галузей права, проте на законодавчому рівні формується цілісна система спеціальних норм права, які забезпечують належне застосування механізму відповідальності того чи іншого виду².

Повністю погоджуючись з вищевказаною тезою, слід додати, що значна соціальна зумовленість юридичної відповідальності загалом та юридичної відповідальності військовослужбовців знаходить своє відбиття в аспекті її конституціоналізації. Йдеться про те, що вітчизняний конституціонодавець, формуючи текст Основного Закону України, не міг обійти різноманітні питання, що з одного боку пов'язані зі значущістю військової сфери, а з іншого – з питаннями забезпечення законності, правопорядку та військової дисципліни. Наведені аспекти акумулятивно пов'язані з належно функціонуючим інститутом юридичної відповідальності. При цьому, варто виходити з того, що вказаний інститут необхідно розглядати з одного боку з точки зору забезпечення законності, правопорядку та військової дисципліни, які виступають найважливішою умовою виконання військовослужбовцями тих задач, що на них покладено, а з іншого – з точки зору прав і свобод людини та громадянина. Останній аспект виступає достатньо

¹ Скуріхін С. М. Статусна та компетентна правова культура військовослужбовців Збройних Сил України : монографія / за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2011. С. 3.

² Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. За ред. проф. І. Безклубого. Київ., 2010. Чис. V. – С. 18.

змістовним, оскільки у разі порушення прав і свобод військовослужбовців у межах притягнення їх до юридичної відповідальності, відбудеться порушення законності, справедливості, а отже і не буде досягнуто тих цілей та завдань, що передбачає юридична відповідальність. Більш того, може мати місце навіть зворотній ефект, коли в особи у наслідок таких дій сформується огида, образа, відчуття несправедливості та замість того, щоб стати на шлях виправлення своєї поведінки, така особа буде ще у більшій мірі вчиняти різноманітні правопорушення.

Ураховуючи значний соціальний запит на забезпечення національної безпеки та оборони, а також законності, правопорядку та військової дисципліни, конституціонодавець суттєву увагу приділив наведеним питанням у тексті Основного Закону України.

У першу чергу, вартим уваги є те, що задачі, які покладаються на військовослужбовців та питання їх соціального захисту та членів їх сімей розкриваються безпосередньо у засадах конституційного ладу України (стаття 17 Конституції України). Тим самим Конституція України сформувала доволі високу планку правового регулювання, що повинно знайти свій розвиток і на рівні поточного законодавства та практики його застосування. У той же час, в Основному Законі України було сформульовано підхід, завдяки якому повинно було відбуватися становлення інституту юридичної відповідальності в цілому та військовослужбовців зокрема як цілісного правового явища.

Зокрема, йдеться про чіткий імперативний конституційний припис, відповідно до якого засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них повинні визначатися виключно законами України (пункт 22 частини 1 статті 92 Конституції України). Безперечно, у сучасній правовій доктрині сформульований підхід, відповідно до якого, видів юридичної відповідальності набагато більше, але Конституція окреслює основні її види, формує відповідну систему та вказує на те, що всі вони повинні визначатися на рівні закону. У зв'язку з цим, не можна встановлювати засади будь-якого виду юридичної відповідальності у підзаконних нормативно-правових актах.

На розвиток системи юридичної відповідальності було спрямовано положення, закріплене у статті 26 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, де вказано на те, що військовослужбовці залежно від характеру вчиненого правопорушення та провини несуть з урахуванням бойового імунітету, визначеного Законом України «Про оборону України» дисциплінарну, адміністративну, матеріальну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність згідно із законом.

Юридична відповідальність військовослужбовців, будучи цілісним соціальним інститутом, складається з низки видів, які у силу цього повинні органічно бути взаємопов'язані між собою. Такий зв'язок спрямований на забезпечення цілісності інституту юридичної відповідальності, забезпечення його соціально-юридичної зумовленості, а також досягнення задач забезпечення законності, правопорядку та військової дисципліни як однієї з найважливіших передумов належної обороноздатності та національної безпеки України.

У зв'язку з цим, системний підхід до юридичної відповідальності військовослужбовців прослідковується на рівні поточного законодавства. Так, у Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України, який визначає загальні права та обов'язки військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань і їх взаємовідносини, обов'язки основних посадових осіб бригади (полку, корабля 1 і 2 рангу, окремого батальйону) та її підрозділів, правила внутрішнього порядку у військовій частині та її підрозділах, не просто перелічуються основні види юридичної відповідальності військовослужбовців, але й вказується на деякі аспекти їх взаємодії. Зокрема, у статті 27 цього ж Статуту вказано на те, що військовослужбовці, на яких накладається дисциплінарне стягнення за вчинене правопорушення, не звільняються від матеріальної та цивільно-правової відповідальності за ці правопорушення. За вчинення кримінального правопорушення військовослужбовці притягаються до кримінальної відповідальності на загальних підставах. Наведена норма Статуту пов'язує дисциплінарну відповідальність із можливістю притягнення військовослужбовців як до матеріальної, так і до цивільно-правової відповідальності.

Слід звернути увагу на те, що подібна норма відсутня у КК України та КУпАП. Але чинне військове законодавство містить норму, що виступає «зв'язувальною ланкою» кримінальної та адміністративної відповідальності з одного боку та матеріальної з іншого. Так, у частині 3 статті 3 Закону України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі» чітко вказано про те, що притягнення особи до матеріальної відповідальності за завдану шкоду не звільняє її від дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності, установлені законами України. Отже, сформовано чіткий взаємозв'язок матеріальної відповідальності з дисциплінарною, адміністративною та кримінальною. При цьому, запроваджується механізм притягнення військовослужбовця до матеріальної відповідальності у разі притягнення його до кримінальної відповідальності. Так, частиною 5 статті 10 цього Закону

встановлено, що у разі притягнення особи (військовослужбовця чи прирівняної до нього особи), яка завдала шкоду, до кримінальної відповідальності відшкодування шкоди здійснюється шляхом пред'явлення військовою частиною, установою, організацією, закладом цивільного позову в кримінальному провадженні в порядку, встановленому законом.

Інститут юридичної відповідальності військовослужбовців, будучи комплексним міжгалузевим інститутом, повинен забезпечити функціонування правових механізмів у різних ситуаціях, що виникають на практиці. Для цього, повинні бути сформовані системні зв'язки також і між кримінальною, адміністративною та дисциплінарною відповідальністю.

Так, наприклад, відповідно до частини 4 статті 401 КК України, особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене статтями цього розділу, може бути звільнена від кримінальної відповідальності згідно із статтею 44 цього Кодексу із застосуванням до неї заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних Сил України. Так, для звільнення військовослужбовця від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, примиренням винного з потерпілим, передачею особи на поруки, зміною обстановки тощо (статті 45-49 КК України) в обов'язковому порядку його повинно бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності.

У той же час, на практиці може бути і зворотня ситуація, коли спершу у діях військовослужбовця вбачалося вчинення ним дисциплінарного правопорушення та поставало питання про притягнення його до дисциплінарної відповідальності, але у ході встановлення фактичних обставин справи було з'ясовано, що у таких діях має місце склад адміністративного чи навіть кримінального правопорушення.

Так, відповідно до частини 4 статті 85 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, якщо під час службового розслідування, яке проводиться з метою уточнення причин і умов, що сприяли вчиненню дисциплінарного правопорушення, та ступеня вини, буде з'ясовано, що правопорушення військовослужбовця містить ознаки кримінального правопорушення, командир військової частини письмово повідомляє про це орган досудового розслідування.

У свою чергу, якщо ж під час службового розслідування буде встановлено, що правопорушення військовослужбовця містить ознаки адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією, чи було одержано інформацію про вчинення такого правопорушення військовослужбовцем, командир військової частини зобов'язаний у межах своїх повноважень ужити заходів щодо припинення такого

правопорушення й негайно письмово повідомити про його учинення відповідному прокуророві й спеціально уповноваженому суб'єктові у сфері протидії корупції. У разі якщо ознаки адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією, встановлено під час проведення службового розслідування стосовно військовослужбовця чи одержано інформацію про вчинення ним такого правопорушення, командир військової частини зобов'язаний у межах своїх повноважень ужити заходів щодо припинення такого правопорушення й негайно письмово повідомити про його учинення відповідному прокуророві й начальникові відповідного органу управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України (частини 4 та 5 статті 85 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України).

Щодо адміністративної відповідальності військовослужбовців, то, у силу своєї специфіки, вона має тісний зв'язок з дисциплінарною відповідальністю. Так, згідно з частиною 2 та 3 статті 45 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, за вчинення адміністративних правопорушень військовослужбовці несуть дисциплінарну відповідальність за цим Статутом, за винятком випадків, передбачених КУпАП. Як видно у цій нормі передбачено загальне правило, у відповідності до якого військовослужбовці несуть дисциплінарну відповідальність за вчинення адміністративних правопорушень. Це загальне правило, корелює з положеннями КУпАП. Так, військовослужбовці несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами (перше речення частини 1 статті 15).

Далі йдеться про ті винятки із загального правило, на які вказує Дисциплінарний статут Збройних Сил України. Зокрема, у другому реченні цієї ж частини перелічуються випадки притягнення військовослужбовців до адміністративної відповідальності на загальних підставах (наприклад, за порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, санітарних норм, правил полювання, рибальства та охорони рибних запасів, митних правил тощо).

Крім того, за вчинення військових адміністративних правопорушень військовослужбовці, а також військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів несуть відповідальність, передбачену главою 13-Б КУпАП, за умови, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальної відповідальності.

З цього приводу необхідно звернути увагу на те, що з одного боку, військові адміністративні правопорушення, передбачені вказаною главою також є виключенням, а аспекті того, що за їх вчинення настає не

дисциплінарна, а адміністративна відповідальність. З іншого ж боку, значна частина складів таких правопорушень тяжіє саме до дисциплінарних правопорушень, оскільки безпосередньо пов'язані із військовою дисципліною як бездоганним і неухильним додержанням усіма військовослужбовцями порядку й правил, установлених статутами Збройних Сил України та іншим законодавством України. Так, відмова від виконання законних вимог командира (начальника), самовільне залишення військової частини або місця служби, недбале ставлення до військової служби, порушення правил несення бойового чергування (статті 172-10, 172-11, 172-15, 172-17 та деякі інші) є правопорушеннями, що прямо зачіпають питання військової дисципліни.

Безперечно, кримінальна та адміністративна відповідальність військовослужбовців має доволі тісний взаємозв'язок (про що буде йтися далі), у зв'язку з цим, КУпАП вказує на те, що за вчинення військових адміністративних правопорушень військовослужбовці несуть відповідальність, яка передбачена главою 13-Б КУпАП, лише за умови, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальну відповідальність. Наприклад, стаття 172-11 КУпАП встановлює адміністративну відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби, а стаття 407 КК України встановлює кримінальну відповідальність, безперечно з переліком деяких додаткових фактичних обставин.

До специфічних рис юридичної відповідальності військовослужбовців, що зумовлено особливостями їх соціально-правового становища та задач, які на них покладено є те, що притягнення військовослужбовця до будь-якого виду відповідальності повинно здійснюватися з урахуванням бойового імунітету. Для цього слід звернутися до Закону України «Про оборону України» (абзац 3 статті 1), де вказано на те, що він полягає у звільненні військового командування, окремих військовослужбовців, добровольців Сил територіальної оборони Збройних Сил України та інших військових формувань від відповідальності, у тому числі кримінальної, за втрати особового складу, бойової техніки чи іншого військового майна, наслідки застосування збройної та іншої сили під час відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту, виконання інших завдань з оборони України із застосуванням будь-яких видів зброї (озброєння), настання яких з урахуванням розумної обачності неможливо було передбачити при плануванні й виконанні таких дій (завдань) чи які охоплюються виправданим ризиком, крім випадків порушення законів й звичаїв війни або застосування збройної сили, визначених

міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

В аспекті соціальної зумовленості юридичної відповідальності військовослужбовців слід урахувати і те, що Статут внутрішньої служби Збройних Сил України не тільки вказує на відповідні види відповідальності, але й чітко фіксує, що всі вони можуть передбачатися тільки законом. Це положення відповідає статті 92 Конституції України, але на практиці ці приписи довгий час не повною мірою реалізовувалися.

Так, доволі довгий час була чинною Постанова Верховної Ради України «Про затвердження Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі» від 23 червня 1995 року. Вказаний підзаконний нормативно-правовий акт визначав підстави і порядок притягнення до матеріальної відповідальності військовослужбовців і призваних на збори військовозобов'язаних, винних у заподіянні шкоди державі під час виконання ними службових обов'язків, передбачених актами законодавства, військовими статутами, порадами, інструкціями та іншими нормативними актами. Варто звернути увагу і на те, що притягнення військовослужбовців до матеріальної відповідальності здійснювалося на підставі підзаконного нормативно-правового акту, у той час як працівників – на підставі Кодексу законів про працю України, тобто на підставі закону.

Безперечно, такий стан речей суперечив Конституції України та Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України і лише 3 жовтня 2019 року було ухвалено Закон України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі». Цей Закон, не суперечачи Конституції України, визначає підстави та порядок притягнення військовослужбовців та деяких інших осіб до матеріальної відповідальності за шкоду, завдану державному майну, у тому числі військовому майну, майну, залученому під час мобілізації, а також грошовим коштам, під час виконання ними службових обов'язків.

При цьому як указано у пояснювальній записці, що розроблення проекту цього Закону обумовлено необхідністю унормування питання матеріальної відповідальності військовослужбовців та деяких інших осіб згідно з положеннями статті 92 Конституції України, відповідно до якої права, свободи та обов'язки людини і громадянина, а також засади юридичної відповідальності особи можуть визначатися лише законами України.

Отже, на підставі вищевикладеного, варто констатувати той факт, що комплексний міжгалузевий інститут юридичної відповідальності військовослужбовців перебуває у постійному розвитку, що зумовлено

його соціальною природою та значним соціальним запитом щодо забезпечення законності, правопорядку, військової дисципліни як підґрунтя для належного виконання завдань у сфері національної безпеки та оборони України.

2. Тенденції трансформації інститутів кримінальної і адміністративної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил України

В останні роки в Україні спостерігається тенденція до підвищення соціальної значущості і соціальної ролі Збройних Сил України та інших військових формувань. На тлі актуалізації ролі і значення військовослужбовців у суспільстві, останнім часом відбувалось оновлення нормативної основи притягнення їх до кримінальної і адміністративної відповідальності. З соціально-правової точки зору це обумовлено загостренням військово-політичної ситуації у східноєвропейському регіоні та необхідністю забезпечення законності та правопорядку у системі Збройних Сил України. З погляду формально-юридичної площини, це виявилось, як обґрунтовано зауважує А. Діденко, у новелізації законодавства про кримінальну і адміністративну відповідальність з акцентом на посилення суворості відповідальності³.

Аналіз чинного кримінального і законодавства про адміністративну відповідальність свідчить про активну динаміку удосконалення регламентації інституту юридичної відповідальності військовослужбовців. Зокрема, розділ XIX чинного Кримінального кодексу України («Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення») та Глава 13-Б Кодексу України про адміністративні правопорушення («Військові адміністративні правопорушення») у період з 2014 р. по лютий 2023 р. включно неодноразово доповнювалися^{4,5}. Це стало логічним наслідком системи соціально зумовлених чинників. Головними з них пропонуємо вважати такі: 1) необхідність посилення ефективності державної політики у сфері

³ Діденко А. Військових каратимуть за всією суворістю закону: у чому небезпека скандального законопроекту № 8271. *Інтернет-сайт інформаційного агентства Interfax-Україна* URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=c.ache:OosXdNrpjMwJ:https://interfax.com.ua/news/blog/879959.html&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення: 18.02.2023)

⁴ Кримінальний Кодекс України від 05.04.2001 р. № № 2341-III. *Офіційний Веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/card2#Card> (дата звернення: 18.02.2023)

⁵ Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Офіційний Веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/card2#Card> (дата звернення: 18.02.2023)

захисту державного суверенітету і територіальної цілісності від незаконних посягань і збройної агресії; 2) активізація проведення військово-правової реформи (з акцентом на створення законодавчих гарантій того, що повноваження посадові особи Сектору безпеки і оборони застосовували виключно на користь держави і суспільства⁶); 3) удосконалення системи і змісту покарань для військовослужбовців у відповідності до універсальних міжнародних засад дотримання прав і свобод особи; 4) підвищення рівня законності та правопорядку у системі Збройних Сил України та інших військових формувань; 5) забезпечення в умовах глобалізації та європейської інтеграції гармонізації системи кримінального права України з міжнародним правом.

Чинний Кримінальний кодекс України передбачає покарання за скоєння кримінальних правопорушень. Слід зауважити, що у ст. 401 наведене поняття військового правопорушення. Так, кримінальним правопорушенням є діяння проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів. Військовими правопорушеннями є:

– стаття 403. Невиконання наказу.

– стаття 404. Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків.

– стаття 405. Погроза або насильство щодо начальника.

– стаття 406. Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості.

– стаття 407. Самовільне залишення військової частини або місця служби.

– стаття 408. Дезертирство.

– стаття 409. Ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом.

– стаття 410. Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем.

– стаття 411. Умисне знищення або пошкодження військового майна;

– стаття 412. Необережне знищення або пошкодження військового майна;

– стаття 413. Втрата військового майна;

⁶ Овчінніков Р. М. Військові злочини: правове регулювання та шляхи удосконалення кримінального законодавства України. *Інформація і право*. 2017. С. 122

– стаття 414. Порушення правил поведження зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення;

– стаття 415. Порушення правил водіння або експлуатації машин;

– стаття 416. Порушення правил польотів або підготовки до них;

– стаття 417. Порушення правил кораблеводіння;

– стаття 418. Порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання;

– стаття 419. Порушення правил несення прикордонної служби;

– стаття 420. Порушення правил несення бойового чергування;

– стаття 421. Порушення статутних правил внутрішньої служби;

– стаття 422. Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості;

– стаття 425. Недбале ставлення до військової служби;

– стаття 426. Бездіяльність військової влади;

– стаття 426-1. Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень;

– стаття 427. Здача або залишення ворогові засобів ведення війни;

– стаття 428. Залишення гинучого військового корабля;

– стаття 429. Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю;

– стаття 430. Добровільна здача в полон;

– стаття 431. Злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні;

– стаття 432. Мародерство;

– стаття 433. Насильство над населенням у районі воєнних дій;

– стаття 434. Погане поведження з військовополоненими;

– стаття 435. Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею;

– стаття 435-1 Образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю.

Аналіз динаміки внесення відповідних змін до розділу XIX КК вказує на те, що більшість змін було внесено у 2014, 2015 та 2022 р. Відповідні періоди припадають на активізацію використання (застосування) Збройних Сил України та інших військових формувань у виконанні завдань із захисту державного суверенітету і територіальної цілісності України. В цілому військовим правопорушенням притаманним є як загальні ознаки злочину (кримінального правопорушення), так і спеціальні ознаки. Зокрема, це особливий об'єкт посягання (встановлений законодавством порядок несення або проходження військової служби), особливий суб'єкт (військовослужбовець, а у разі вчинення більшості військових злочинів також і військовозобов'язаний під час проходження останнім навчальних (перевірних) або спеціальних зборів), специфічна кримінальна

протиправність (визнання діяння військовим правопорушенням тільки в тому разі, якщо воно прямо передбачене у розділі XIX Особливої частини КК України). Деталізуємо їх.

Так, встановлений законодавством порядок несення та проходження військової служби (військовий правопорядок) – це сукупність таких, що виникають у процесі життя і бойової діяльності військ, суспільних відносин, закріплених у законах, військових статутах, положеннях про проходження служби різними категоріями військовослужбовців та інших актах законодавства.

Суб'єктний склад представлений не тільки військовослужбовцями, а й військовозобов'язаними під час проходження ними відповідних зборів. Військовослужбовцями є особи, які проходять військову службу у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. Військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, пов'язаній із захистом Вітчизни. Видами військової служби є: 1) строкова військова служба; 2) військова служба за контрактом осіб рядового, сержантського і старшинського складу; 3) військова служба (навчання) курсантів (слухачів) вищих військових навчальних закладів, а також вищих навчальних закладів, які мають у своєму складі військової інститути, факультети військової підготовки, кафедри військової підготовки; 4) військова служба за контрактом осіб офіцерського складу; 5) військова служба за призовом осіб офіцерського складу. У свою чергу, Військовозобов'язаними є особи, які перебувають у запасі для комплектування Збройних Сил України чи інших військових формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави. Згідно із законодавством України вони періодично призиваються на навчальні (або перевірні) та спеціальні збори. Військовозобов'язані під час проходження ними навчальних або інших зборів прирівнюються до військовослужбовців: вони приймають на зборах військову присягу, їм присвоюються військові звання, вони носять військову форму одягу та відзнаки військовослужбовців, як і військовослужбовці, поділяються на рядовий, сержантський і старшинський та офіцерський склад, мають однакові з військовослужбовцями права й обов'язки, що випливають з умов військової служби, тощо. Військовозобов'язаними також є резервісти – особи, які у добровільному порядку проходять службу у військовому резерві Збройних Сил України чи інших військових формувань. В окремих нормах розділу XIX Особливої частини КК як суб'єкти злочину вказуються лише військовослужбовці (частини 2 і 3 ст. 407, ч. 1 ст. 409, ч. 1 ст. 410, ст. 431), у т. ч. військовослужбовці строкової служби (ч. 1 ст. 407). Відтак, законодавцем зроблено винятки із загальної норми (ч. 1 ст. 401) про те, що військові кримінальні правопорушення вчинюються як

військовослужбовцями, так і військовозобов'язаними під час проходження останніми навчальних (перевірних) або спеціальних зборів.

Наведене вище доводить, що чинна редакція КК України робить акцент на специфічних ознаках військових правопорушень. Це дає можливість відмежувати військові злочини від інших протизаконних дій⁷. Це, перш за все, стосується адміністративної відповідальності військовослужбовців, яка є своєрідною альтернативою кримінальної відповідальності. Слід зауважити, що тривалий час в Кодексі України про адміністративні правопорушення не існувало окремої глави, яка б містила склади адміністративних правопорушень цільової категорії – військовослужбовців. В 2015 році кодекс було доповнено главою 13-Б, яка містить 11 складів адміністративних правопорушень, які розраховані на адміністративно-правову охорону відносин у сфері військової служби. Зокрема, запроваджено відповідальність за відмову від виконання наказу або інших законних вимог командира (начальника), самовільне залишення військової частини або місця служби, необережне знищення або пошкодження військового майна, зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем, перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень, недбале ставлення до військової служби, бездіяльність військової влади, порушення правил несення бойового чергування, порушення правил несення прикордонної служби, порушення правил поведіння зі зброєю, а також речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення, розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв військовослужбовцями.

Серед особливих характеристик адміністративної відповідальності військовослужбовців в Україні пропонуємо виокремити такі:

1) адміністративна відповідальність військовослужбовців за скоєння правопорушень, які містяться у Главі 13-Б настає за порушення, не всі з яких стосуються безпосередньо службової діяльності⁸. Для цього є дисциплінарна відповідальність, яка настає за порушення, пов'язані з виконанням службових обов'язків. Такий крок вважаємо виправданим, адже адміністративна відповідальність військовослужбовців має розглядатися, перш за все, як засіб підвищення рівня не лише службової, а й соціальної дисципліни серед військовослужбовців, підвищення їх

⁷ Науково-практичний коментар до ст. 401 Кримінального кодексу України. *Интернет-сайт «Liga 360»*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KK004924> (дата звернення: 15.02.2023)

⁸ Топали Ю, В. Особливості адміністративної відповідальності військовослужбовців в Україні. URL: <http://dspace.oduv.edu.ua/bitstream/123456789/1663/1/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%20%D0%A2%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%B8.pdf> (дата звернення: 17.02.2023)

іміджу та авторитету серед широких мас населення, підвищення рівня обороноздатності держави;

2) адміністративна відповідальність військовослужбовців, як підвид адміністративної відповідальності, характеризується особливою сферою – публічного адміністрування сфери проходження громадянами України військової служби. За своєю сутністю вона є ретроспективною (негативною) і являє собою реакцію держави від імені суспільства в особі уповноважених службових осіб і органів на вчинення адміністративного правопорушення, має негативні наслідки для військовослужбовців як потенційних правопорушників і полягає у застосуванні до них специфічних заходів державного примусу;

3) адміністративна відповідальність військовослужбовців виникає з моменту ухвалення адміністративно-юрисдикційних рішень щодо військовослужбовця;

4) адміністративна відповідальність військовослужбовців безпосередньо пов'язана з виконанням ними службових обов'язків, але й той же час, потенційні правопорушники можуть не завжди бути пов'язані відносинами службового підпорядкування (що є характерним для дисциплінарної відповідальності) або будь-якими іншими відносинами з державними органами (посадовими особами), які уповноважені державою застосовувати до правопорушників адміністративні стягнення і наділені для цього відповідними державно-владними повноваженнями;

5) притягнення військовослужбовців до адміністративної відповідальності характеризується публічністю і передбачає застосуванням до правопорушників адміністративних стягнень, які мають на меті попередити скоєння подібних правопорушень у майбутньому, має здійснити певний вплив на правову свідомість військовослужбовця з метою виховання його у дусі служіння загальносуспільним інтересам і додержання чинного законодавства України;

6) у порівнянні з кримінальною відповідальністю, адміністративна відповідальність військовослужбовців характеризується менш складним, спрощеним, процесуальним порядком застосування заходів адміністративного примусу, наприклад, здебільшого уповноважені на те посадові особи мають право накладати стягнення на місці вчинення правопорушення, що створює умови для його оперативного (швидкого) впливу на правопорушника⁹,

⁹ Поштаренко Оксана. Поняття, сутність та зміст адміністративної відповідальності в умовах нової парадигми адміністративного права. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 3 С. 177

7) адміністративна відповідальність військовослужбовців відповідає загальносуспільним інтересам у формуванні потужної системи оборони держави, забезпечення законності у лавах Збройних Сил України та інших військових формуваннях.

Застосовується органами державного управління (уповноваженими посадовими особами), які уповноважені на це державою і вважається, головним чином, позасудовим видом юридичної відповідальності, але здебільшого адміністративні стягнення накладаються судами (суддями) шляхом винесення постанови про накладення адміністративного стягнення, але і в таких випадках зберігається саме адміністративний порядок притягнення до відповідальності.

ВИСНОВКИ

З урахуванням вищевикладеного вважаємо, що юридична відповідальність військовослужбовців є особливим соціально-правовим феноменом. Правова природа юридичної відповідальності такої категорії осіб, які у відповідності до законодавства реалізують конституційні задачі із забезпечення національної безпеки та оборони України походить, перш за все з необхідності охорони відносин законності і правопорядку, необхідністю задоволення високих очікувань суспільства щодо ефективного рівня функціонування системи забезпечення національної безпеки і оборони. Окрім цього, примусовий характер юридичної відповідальності військовослужбовців сприймається у суспільстві як державно-владна гарантія дотримання прав і свобод кожного члена суспільства та чинник підвищення авторитету держави та позитивного іміджу військової служби у суспільстві.

АНОТАЦІЯ

Проаналізовано соціально-правову природу та наведено комплексну характеристику інституту юридичної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил України в аспекті забезпечення законності і правопорядку в державі. У контексті висвітлення охоронної функції правової системи підкреслено, що юридична відповідальність військовослужбовців виконує головне соціально значуще завдання, яке полягає у вчасному та оперативному реагуванні держави на порушення законодавства військовослужбовцями як особливою соціальною категорією, яка виконує законодавчо передбачений обов'язок захищати від збройної агресії державу та забезпечувати її обороноздатність. Зазначено, що юридична відповідальність військовослужбовців характеризується особливим суб'єктним складом: суб'єктний склад

представлений не тільки військовослужбовцями, а й військовозобов'язаними під час проходження ними відповідних зборів. Військовослужбовцями є особи, які проходять військову службу у Збройних Силах України та інших військових формуваннях.

Акцентовано увагу на нормативному закріпленні інституту кримінальної відповідальності військовослужбовців за скоєння військових правопорушень, а також визначено особливості адміністративної відповідальності за скоєння правопорушень у сфері військової служби. Доведено, що правова природа юридичної відповідальності військовослужбовців витікає з необхідності здійснення охорони відносин законності і правопорядку, задоволення високих очікувань суспільства щодо ефективного рівня функціонування системи забезпечення національної безпеки і оборони. У свою чергу, примусовий характер юридичної відповідальності військовослужбовців сприймається у суспільстві як державно-владна гарантія дотримання прав і свобод кожного члена суспільства та чинник підвищення авторитету держави та позитивного іміджу військової служби у суспільстві.

Література

1. Скуріхін С. М. Статусна та компетентна правова культура військовослужбовців Збройних Сил України : монографія / за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2011. 212 с.

2. Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка / За ред. проф. І. Безклубого. К., 2010. Чис.V. 367 с.

3. Діденко А. Військових каратимуть за всією суворістю закону: у чому небезпека скандального законопроекту №8271. Інтернет-сайт інформаційного агентства Interfax-Україна. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=c.ache:OosXdNrpjMwJ:https://interfax.com.ua/news/blog/879959.html&cd=18&hl=uk&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення: 18.02.2023)

4. Кримінальний Кодекс України від 05.04.2001 р. № № 2341-III. Офіційний Веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/card2#Card> (дата звернення: 18.02.2023)

5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. Офіційний Веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/card2#Card> (дата звернення: 18.02.2023)

6. Овчінніков Р. М. Військові злочини: правове регулювання та шляхи удосконалення кримінального законодавства України. Інформація і право. 2017. С. 122

7. Науково-практичний коментар до ст. 401 Кримінального кодексу України. Інтернет-сайт «Liga 360». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/КК004924> (дата звернення: 15.02.2023)

8. Топали Ю, В. Особливості адміністративної відповідальності військовослужбовців в Україні. URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/1663/1/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%20%D0%A2%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%B8.pdf> (дата звернення: 17.02.2023)

9. Поштаренко Оксана. Поняття, сутність та зміст адміністративної відповідальності в умовах нової парадигми адміністративного права. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 3 С. 177

Information about the authors:

Melnyk Sergiy Mykolaiovych,

Doctor of Legal Sciences, Associate Professor,
Head of the Institute of Military Law,
Yaroslav Mudryi National Law University
4, Dynamivska Str., Kharkiv, 61023, Ukraine

Hryhorenko Yevhen Ivanovych,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Military Law,
Institute of Military Law,
Yaroslav Mudryi National Law University
4, Dynamivska Str., Kharkiv, 61023, Ukraine

Perederii Oleksandr Serhiiiovych,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Military Law,
Institute of Military Law,
Yaroslav Mudryi National Law University
4, Dynamivska Str., Kharkiv, 61023, Ukraine

ЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Морозюк Н. С.

ВСТУП

В умовах воєнного стану та з початком повномасштабної агресії проти українського народу правильна кваліфікація кримінальних правопорушень стала особливо актуальною, особливо що стосується військових насильницьких кримінальних правопорушень. Для належної кримінально-правової класифікації необхідно проаналізувати на деяких конкретних прикладах за сучасним Кримінальним кодексом та дослідити практичне значення належної кваліфікації для притягнення військовослужбовців.

Важливим є те що у воєнний час та під час правового режиму воєнного стану важко недооцінити значення військових насильницьких кримінальних правопорушень для дослідження та розуміння повної картини кримінальних правопорушень в цілому. Значення кваліфікації та військових кримінальних правопорушень в тому що під час дії правового режиму воєнного стану важко класифікувати військові правопорушення та віднести їх до якоїсь конкретної категорії, особливо якщо враховувати що конкретного підрозділу, який би кодифікував військові насильницькі кримінальні правопорушення в сучасному Кримінальному кодексі не існує.

1. Практична проблематика класифікації окремих військових насильницьких кримінальних правопорушень

Як зазначалося вище, є досить велика кількість військових насильницьких кримінальних правопорушень, які навіть не систематизовані як окремий вид військових кримінальних правопорушень, велика кількість кримінальних правопорушень із застосуванням насильства або вчинених у поєднанні з насильством залишаються поза увагою вчених та правників сучасності.

Науковці незалежної України Ю. П. Дзюба¹, В. І. Касинюк, М. І. Панов, С. О. Харитонов стверджують, що це злочини,

¹ Злочини, відповідальність за які передбачена міжнародними конвенціями // Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / [Г. М. Анісімов, Ю. П. Дзюба, В. І. Касинюк та ін.] ; за ред. М. І. Панова. – Харків : Право, 2011

відповідальність за які передбачена міжнародними конвенціями. Підтримуючи цю позицію, вважаємо, що точка зору А. Р. М Ухамеджанової стосовно того, що злочини, передбачені ст. 433 КК України, не є конвенційними, може бути предметом наукових дискусій. Проте на цей час фактом є те, що насильство над населенням у районі воєнних дій вважають серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права, передбаченим ст. 146, 147 IV ЖК; ст. 11, 85 ДП I (стосовно захисту жертв міжнародних збройних конфліктів)²; ст. 13, 14 ДП II (стосовно захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру).

Більше того, 20 травня 2021 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» № 1461-IX, який станом на 01.09.2021 чинності ще не набув, відповідно до якого ст. 433 виключена з Кримінального кодексу України.

Разом з тим зазначене правопорушення не втратило своєї суспільної небезпечності, оскільки за ці дії ч. 1 ст. 438-1 («Воєнні злочини проти власності») буде передбачена кримінальна відповідальність за «умисне вчинення у зв'язку з міжнародним збройним конфліктом чи збройним конфліктом неміжнародного характеру, захоплення або пошкодження чи знищення майна, якщо це не обґрунтовується військовою необхідністю», а за ч. 2 цієї статті – за «ті самі дії, якщо вони мають масштабний характер». Крім того, у примітці до ст. 435-1 КК України законодавець зазначає, що «під захопленням майна у цій статті та статті 438-5 («Воєнні злочини проти культурних цінностей, що перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права» – М. К.) цього Кодексу слід розуміти будь-яке обмеження або позбавлення власника такого майна (держави, фізичної чи юридичної особи можливості здійснювати правомочності, які утворюють право власності щодо відповідного майна)»³.

² Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) : від 08.06.1977 // Законодавство України: інформ.-пошук, система / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200 (дата звернення: 19.03.2019)

³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права : Закон України від 20.05.2021 № 1461-IX [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.cl.rada.gov.ua/pls/zweb2/?w_ebproc4_1?p511=67804 (дата звернення: 27.08.2021).

Складними для кваліфікації є випадки спільного вчинення насильницьких дій військовослужбовцями, що перебувають і не перебувають у відносинах підлеглості⁴.

Наприклад, до нестатутних дій, вчинюваних солдатом, долучається сержант, який є начальником як для винного, так і для потерпілого, чи насильницькі дії начальника підтримує підлеглий.

Дії начальника, що взяв участь у вчиненні його підлеглим нестатутних насильницьких дій, необхідно кваліфікувати (в цьому випадку він не може бути співвиконавцем злочину, що передбачено ст. 406 КК України злочину) як військовий службовий злочин – перевищення влади чи службових повноважень за ст. 424 КК України (нині ст. 426-1 КК України. – М. К.). Така кваліфікація зумовлена тим, що винний посягає на порядок виконання військовими службовими особами службових повноважень. Дії виконавця в цій ситуації не можуть бути кваліфіковані за ч. 3 ст. 406 КК України як вчинені у групі, тому що начальник у цьому разі не є суб'єктом злочину і не може бути визнаний співвиконавцем.

Якщо до нестатутних дій, вчинюваних начальником стосовно рівних йому за службовим положенням військовослужбовців, приєднується особа, яка є підлеглою як у винного, так і у потерпілих, дії начальника кваліфікують за ст. 406 КК України, а дії підлеглого – як співучасть у злочині за ст. 27 і 406 КК України, тому що підлеглий у такій ситуації не є суб'єктом і не може бути визнаний співвиконавцем злочину, а за певних обставин – за сукупністю злочинних дій і за ст. 405 КК України, що передбачає відповідальність за злочин проти порядку підлеглості⁵.

У разі погрози або насильства щодо начальника (ст. 405 КК України) за ч. 2 цієї статті передбачено кримінальну відповідальність за «заподіяння тілесних ушкоджень, побоїв або вчинення інших насильницьких дій щодо начальника у зв'язку з виконанням ним обов'язків військової служби».

Розвиваючи думку вчених, М. І. Хавронюк зазначає, що «заподіяння начальнику умисного тяжкого тілесного ушкодження потребує додаткової кваліфікації за ч. 1 або 2 ст. 121 (залежно від санкції покарання – М. А»), його умисне вбивство, не пов'язане із опором начальникові або примушуванням його до порушення покладених на

⁴ Карпенко М. І. Кваліфікація військових правопорушень : навч. посіб. / М. І. Карпенко. – К. : НУОУ ім. Івана Черняховського, 2021. – 268 с

⁵ Карпенко М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): монографія / М. І. Карпенко; за заг. ред. В. К. Матвійчука. – Київ : КНТ, 2007., с. 146-147

нього обов'язків військової служби ... – за ст. 115, 116, або 118, а вбивство через необережність – за ст. 119 КК України»⁶.

Такої ж позиції дотримується і С. І. Дячук, який зазначає, що «спричинення внаслідок насильства щодо начальника умисного тяжкого тілесного ушкодження, вбивство начальника через необережність кваліфікуються за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 405 та відповідними статтями розділу II Особливої частини»⁷. Насильство (погроза) щодо начальника (командира) на підставі незадоволення його службовою діяльністю, але без висування конкретних вимог не може бути визнано порушенням, навіть якщо підлеглий цим домагається зміни службової діяльності начальника (командира). Такі дії можуть бути кваліфіковані за ст. 405 КК України.

Опір може бути вчинено без насильства і без погрози застосування насильства, але примушування завжди передбачає застосування фізичного чи психічного насильства над особою начальника (командира) чи іншої людини.

З огляду на це диспозиція ч. 1 ст. 404 КК України передбачає два самостійні діяння: опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків.

Особа, стосовно якої кримінальне провадження виділене в окреме провадження, 22 грудня 2016 року близько 23 год 30 хв, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння на території літнього майданчика кафе «Чебурашка» за адресою: Чернігівська область, Чернігівський район, смт Гончарівське, діючи умисно, на порушення вимог положень Військової присяги та вимог ст. 11, 16, 49, 56 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, ст. 1, 3, 4 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, спільно з ОСОБА 1 та ОСОБА 7 застосував фізичний опір, рішучу непокору військовослужбовцям Чернігівського зонального відділу Військової служби правопорядку у ЗС України, поєднаний із фізичним насильством, а саме завдав старшому інспектору відділення старшому прапорщику ОСОБА 5 двох ударів: бокового удару правою ногою по голові та після падіння ОСОБА 5 на підлогу – удару підшвою берця по потилиці, внаслідок чого старшому прапорщику

⁶ Форма № 6 Звіт про кількість осіб засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру та види кримінального покарання, за 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2018 (дата звернення: 15.03.2019)., с. 118

⁷ Дячук С. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України ; за заг. ред. В. Г. Гончаренка, П. П. Андрушка : у 3 кн. Кн. 3: Особлива частина. Коментарі до статей 255-447 Кримінального кодексу України. – Київ : ФОРУМ, 2005., с. 466-467

ОСОБА 5 було заподіяно тілесних ушкоджень у вигляді підшкірної гематоми потиличної ділянки голови, саден лоба та верхньої губи, що належать до категорії легких тілесних ушкоджень, що не спричинили короткочасного розладу здоров'я чи незначної втрати працездатності»⁸.

Певна складність виникає в ході кваліфікації дій (опору, погрози або насильства) правопорушників, якщо їх дії вчинено щодо військово-службовців, які мають різний правовий статус:

а) опір військовослужбовцеві, який виконує покладені на нього обов'язки з охорони громадського порядку – ч. 2-3 ст. 342 КК України;

б) погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу (військовослужбовців Національної гвардії України, Військової служби правопорядку у ЗС України) – ст. 345 КК України;

в) опір начальникові чи іншій особі, яка виконує покладені на неї обов'язки військової служби, або примушування їх до порушення цих обов'язків – ст. 404 КК України.

Погроза або насильство щодо начальника (ст. 405 КК України). З об'єктивної сторони злочин може мати такі форми:

1) погроза вбивством, або заподіянням тілесних ушкоджень чи побоїв начальникові, або знищенням чи пошкодженням його майна через виконання ним обов'язків військової служби (ч. 1 ст. 405 КК України);

2) заподіяння тілесних ушкоджень, побоїв або вчинення інших насильницьких дій щодо начальника через виконання ним обов'язків військової служби (ч. 2 ст. 405 КК України).

Як злочин визнають погрозу не кожному військовослужбовцю, зокрема й старшому за військовим званням, а лише начальнику – як за службовим становищем, так і за військовим званням. Не становить злочину погроза на адресу не особисто начальника, а його близьких. Погроза передбачає залякування начальника заподіянням йому фізичної шкоди, а саме: його вбивством, заподіянням йому будь-яких тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, завданням побоїв або знищенням чи пошкодженням його майна.

Інші види погрози (погроза розголосити відомості, які ганьблять начальника або близьких йому осіб, погроза не становлять злочину, передбаченого ст. 405 КК України. Для цього складу злочину не обов'язково, щоб винний насправді намагався вчинити насильство над начальником. Здебільшого підлеглий не має наміру реалізувати свою погрозу, а лише намагається залякати начальника, щоб вплинути на його

⁸ Вирок Чернігівського районного суду Чернігівської області від 23 травня 2018 року. Справа № 748/371/17. Провадження № 1-кп/748/13/18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74180725> (дата звернення: 22.04.2020)

службову діяльність. Погроза має бути реальною, об'єктивно здатного залякати начальника (командира). Реальна погроза визначається фактичною можливістю її вчинення зараз чи у найближчому майбутньому. Не вважають реальною, наприклад, погрозу, яку насправді неможливо реалізувати.

Нереальною є погроза, вчинення якої зумовлено обставинами, що не настали на момент її висловлення, а можливість їх настання у майбутньому не визначена і не залежить ні від начальника, ні від того, хто погрожує. Якщо підлеглий погрожує начальнику фізичним насильством, реалізувати яке зможе, коли буде призначений у варту й отримає зброю, то таку погрозу визнають реальною, такою, що може залякати начальника і вплинути на його службову діяльність. Реальність погрози не залежить від сприйняття її начальником: одна й та ж погроза, висловлена в однаковій обстановці, може мати на різних начальників неоднаковий вплив.

Обвинувачений ОСОБА_4, будучи військовослужбовцем військової служби за призовом під час мобілізації та проходячи її на посаді техника польового вузла зв'язку військової частини НОМЕР_1 у військовому званні «молодший сержант», 19.06.2022 року, близько 22:15 год., знаходячись на першому поверсі в кабінеті прийому хворих приймального відділення КНП «Новгородківська лікарня» Новгородківської селищної ради Кіровоградської області, що за адресою вул. Криворізька 37, смт Новгородка Кіровоградської області, діючи в умовах воєнного стану, з прямим умислом та в порушення вимог ст.ст. 9, 11, 32, 49, 50, 127, 128 Закону України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України», ст.ст. 1-4 Закону України «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України» та ст.ст. 3, 65, 68 Конституції України, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, умисно посягаючи на встановлений порядок несення військової служби у військових формуваннях України, усвідомлюючи, що помічник командира з правової роботи військової частини НОМЕР_1 старший лейтенант ОСОБА_6 за своїм військовим званням є для нього начальником та перебуває при виконання обов'язків з військової служби, діючи з мотивів невдоволення його законною службовою вимогливістю, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер своїх дій, передбачаючи їх суспільно небезпечні наслідки та бажаючи їх настання, умисно наніс не менше двох ударів в область потилиці ззаду ОСОБА_6, а саме один удар ліктем правої руки в потилицю останнього та другий удар правою рукою зжатою в кулак у потилицю потерпілого. Так, суд затвердив угоду про визнання винуватості від 11.10.2022 року, укладену між прокурором ОСОБА_3 та обвинуваченим ОСОБА_4, в присутності

захисника-адвоката ОСОБА_5, по кримінальному провадженню, внесеному в Єдиний реєстр досудових розслідувань за №4202212105000040 від 24.06.2022 року.

Визнати винним ОСОБА_4 у скоєнні злочину, передбаченого ч. 4 ст.405 КК України, і з застосуванням ст.69 КК України, призначити йому покарання у виді арешту строком на 4 (чотири) місяці на гауптвахті⁹.

За ст. 405 КК України належить кваліфікувати погрози, висловлені начальнику (командиру) на підставі незадоволення його діями з військової служби, що трапилися у минулому, безпосередньо у відповідь на його конкретне зауваження або через загальну службову вимогливість.

Якщо погроза фізичним насильством є засобом, щоб завадити начальникові виконувати покладені на нього обов'язки військової служби чи засобом для примушування його до порушення цих обов'язків, таку погрозу кваліфікують за ст. 404 КК України.

За ст. 405 КК України підлягають кваліфікації насильницькі дії щодо начальника за службовим становищем чи за військовим званням. Такі дії щодо старших, молодших і рівних за військовим званням за відсутності між ними відносин підлеглості, але через виконання ними обов'язків військової служби слід кваліфікувати за ст. 406 КК України.

Насильство в разі перевищення влади чи службових повноважень може бути як фізичним, так і психічним. Якщо фізичне насильство полягає у незаконному позбавленні волі, завданні побоїв або ударів, заподіянні легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, мордуванні, а психічне -у реальній погрозі заподіяння фізичного насильства щодо потерпілого чи його близьких, дії винної особи треба кваліфікувати за ч. 2 ст. 426-1 КК України. Іншим перевищенням влади чи службових повноважень може бути будь-який інший вихід за їх межі.

Приклад. Насильством щодо підлеглого військовослужбовця є обставини злочину, зазначені у вирокі Новомосковського міського суду Дніпропетровської області від 16 березня 2020 року, згідно з яким «22 травня 2018 року приблизно о 22 год ОСОБА_4 разом із солдатом військової служби за контрактом ОСОБА_5 перебували в житловій кімнаті № 210 казарми підвищеного комфорту. В цей час до кімнати зайшов молодший сержант О С О Б А 2, підійшов до ОСОБА_4 та висловив йому невдоволення порушенням внутрішнього порядку у казармі, а саме наявністю в кімнаті запаху диму від цигарок та безладом у розташуванні казарми, після чого почав його ображати, використовуючи нецензурну лайку, а також погрози застосування фізичного насильства.

⁹ Вирок Новгородківського районного суду Кіровоградської області від 12 жовтня 2022 року URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106702516>

Надалі ОСОБА_2, діючи всупереч закріпленому у військових статутах порядку взаємовідносин між військовослужбовцями, Військовій присязі, затвердженій Постановою Верховної Ради України «Про текст Військової присяги» від 06.12.1991, а також не дотримуючись вимог ст. 11, 16, 49, 50, 58, 59 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України і ст. 1-4 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, маючи на меті застосувати нестатутні заходи впливу та насильство щодо підлеглого, щоб показати свою уявну перевагу над військовослужбовцем, який має нижче військове звання, принизити його честь та гідність, діючи з прямим умислом та усвідомлюючи суспільну небезпечність свого діяння, застосував насильство щодо підлеглого, а саме завдав одного удару кулаком правої руки в обличчя солдата ОСОБА_4, завдавши йому фізичного болю та страждань.

Після цього ОСОБА_2, продовжуючи свої злочинні дії, спрямовані на застосування нестатутних заходів впливу щодо підлеглого, поставив вимогу ОСОБА_4 пройти посвячення в десантники. Молодший сержант ОСОБА_2 почав кидати берет на підлогу та одночасно примушував солдата ОСОБА_4 з висоти власного росту падати на підлогу швидше, ніж впаде берет, чим морально його принижував. Коли потерпілий ОСОБА_4 втомився та не встиг впасти на підлогу швидше за берет, кинутий ОСОБА_2, останній, продовжуючи свої злочинні дії, застосував насильство щодо підлеглого, а саме завдав ОСОБА_4 чотирьох ударів кулаками обох рук в надбрів'я справа, по правій скроні, по підборіддю зліва, в область лівого вуха, чим спричинив легкі тілесні ушкодження»¹⁰.

Суд кваліфікував дії обвинуваченого ОСОБА_2 за ч. 4 ст. 426-1 КК України як застосування нестатутних заходів впливу та застосування насильства щодо підлеглого, вчинені в умовах особливого періоду, крім воєнного стану.

Як зазначено у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» від 26.12.2003 № 15, «болісними й такими, що ображають особисту гідність потерпілого (ч. 2 ст. 365 КК України) необхідно вважати дії, які завдають йому особистого фізичного болю чи моральних страждань. Дії можуть полягати у протиправному застосуванні спеціальних засобів (наручників, гумових кийків, отруйних газів, водометів тощо), тривалому позбавленні людини їжі, води, тепла, залишенні її у шкідливих для здоров'я умовах, використанні вогню, електроструму, кислоти, лугу, радіоактивних

¹⁰ Вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 16 березня 2020 року. Справа № 183/7610/19. Провадження № 1-кп/183/874/20 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/88213421> (дата звернення: 31.03.2020)

речовин, отрути, а також у приниженні честі, гідності, заподіянні душевних переживань, глумленні тощо)»¹¹.

За умови перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень поняттям «істотна шкода», якщо вона полягає у заподіянні фізичної шкоди, охоплені умисне заподіяння легких тілесних ушкоджень, умисне чи необережне заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості, необережне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, а також інші, менш тяжкі наслідки для здоров'я потерпілого. Застосування нестатутних методів впливу щодо підлеглого, перевищення дисциплінарної влади і застосування насильства щодо підлеглого можуть бути вчинені лише у сфері владних повноважень відповідної військової службової особи. Згідно з вироком Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 17 вересня 2019 року «молодший лейтенант О С О Б А 1 9 грудня 2018 року близько 14 год, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, зайшов до наметового містечка роти охорони та оборони військової частини за адресою: Чернігівська область, Ічнянський район, емт Дружба. Виявивши відсутність днювального на місці несення добового наряду, хибно розуміючи інтереси служби, будучи обуреним неналежним несенням служби в добовому наряді, О С О Б А 1 вирішив утвердити військову дисципліну та власний авторитет командира, застосувавши насильство щодо днювального роти охорони та оборони військової частини А 1479.

Діючи з вказаною метою, 9 грудня 2018 року близько 14 год, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, молодший лейтенант ОСОБА_1 зайшов до намету № 1 роти охорони та оборони військової частини ..., діючи всупереч інтересам служби та на порушення вимог ст. 9, 11, 16, 49, 50, 113, 114 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, ст. 1, 3, 4, 5 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, використовуючи як привід для застосування насильства перебування солдата ОСОБА_2 поблизу нього та ненадання чіткої відповіді на його запитання, діючи з прямим умислом, в умовах воєнного стану, застосував насильство щодо підлеглого, завдавши удару зігнутих коліном правої ноги по правому оку солдата ОСОБА_2, чим заподіяв йому тілесних ушкоджень у вигляді підшкірної гематоми нижньої повіки правого ока, що згідно з висновком експерта № 64 від 12 лютого 2019 року належать до категорії легких тілесних ушкоджень, що не

¹¹ Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.12.2003 № 15 // Постанови пленумів Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України в кримінальних справах та адміністративних провадженнях : офіц. текст / Упоряд.С. А. Кузьмін, М. С. Кучеренко. – Київ : Паливода А. В., 2013., с. 228

спричинили короточасного розладу здоров'я чи незначної стійкої втрати працездатності. Продовжуючи свої злочинні дії, спрямовані на застосування насильства щодо днювального роти охорони та оборони військової частини А 1479, 9 грудня 2018 року о 14 год 03 хв, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, молодший лейтенант ОСОБА 1 зайшов до намету зберігання майна роти охорони та оборони військової частини А1479, розташованого за адресою: та на порушення вимог ст. 9, 11, 16, 49,50, 113, 114 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, ст. 1, 3, 4, 5 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, використовуючи як привід для застосування насильства ненадання солдатом ОСОБА 3 чіткої відповіді на його запитання, діючи з прямим умислом, в умовах воєнного стану, застосував насильство щодо підлеглого, завдавши удару кулаком правої руки в ліве око солдату ОСОБА_3, чим заподіяв йому тілесних ушкоджень у вигляді підшкірних гематом верхньої та нижньої повік лівого ока, які згідно з висновком експерта № 65 від 12 лютого 2019 року належать до категорії легких тілесних ушкоджень, що не спричинили короточасного розладу здоров'я чи незначної стійкої втрати працездатності»¹².

За таких обставин суд констатував доведення винуватості О С О Б А 1 у вчиненні інкримінованого йому злочину та кваліфікував його дії за ч. 5 ст. 426-1 КК України як застосування насильства щодо підлеглого в умовах воєнного стану. Беручи до уваги вчинення зазначеного злочину щодо двох потерпілих, підлеглих йому солдатів ОСОБА_2 і ОСОБА_3, на нашу думку, дії ОСОБА 1 належало кваліфікувати за ч. 1 ст. 32, ч. 5 ст. 426-1 КК України з огляду на те, що зазначена стаття (ст. 426-1 КК України) не містить такої кваліфікуючої ознаки як вчинення цього злочину «повторно», тому посилення на правову норму Загальної частини КК України, яка розкриває поняття терміна «повторність» є необхідне.

Повторно умисне застосування насильства щодо підлеглих за ознаками злочину, передбаченого ч. 2 ст. 426-1 КК України, було вчинено 8 грудня 2019 року командиром взводу в/ч 1241 капітаном ОСОБА_3 почергово щодо солдатів ОСОБА 1 і ОСОБА_2 у вигляді легких тілесних ушкоджень¹³.

¹² Вирок Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 17 вересня 2019 року. Справа № 733/264/19. Провадження № 1-кп/742/196/19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84323752> (дата звернення: 31.03.2020)

¹³ Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 2 березня 2020 року. Справа № 344/2769/20. Провадження № 1-кп/344/580/20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87932623> (дата звернення: 31.03.2020)

У ст. 426-1 КК України не передбачено кваліфікуючої ознаки у разі застосування насильства щодо підлеглого, вчиненого групою осіб, хоча така ознака передбачена у разі вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 402, ч. 2 ст. 404, ч. 4 ст. 405, ч. 3 ст. 406 КК України, а також за попередньою змовою групою осіб у разі вчинення злочинів за ч. 2 ст. 408 і 410 КК України. Разом з тим судова статистика показує, що перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень може бути вчинене і групою осіб.

Приклад. Обставини такого злочину відображені у вирокі Дружківського міського суду Донецької області від 25 травня 2017 року, згідно з яким « 11 березня 2017 року приблизно о 12 год 15 хв солдат ОСОБА_5, відбувши зміну у складі добового наряду на КПП військової частини ... в пункті постійної дислокації Донецька область, м. Дружківка, ... у вільний час направився до КПП військової частини «Технік» із власних потреб. Коли ОСОБА 5 повертався для подальшого несення обов'язків військової служби, його покликала особа, матеріали стосовно якої виокремлені в інше кримінальне провадження, і попросила пройти у вагончик, пристосований під приміщення КПП «Технік» для розмови, на що солдат ОСОБА 5 відповів відмовою та намагався продовжити рух. Особа, матеріали стосовно якої виокремлені в інше кримінальне провадження, схопив солдата ОСОБА_5 за плечі і насильно заштовхав у вагончик, де разом з ним розпивали спиртні напої молодші сержанти ОСОБА 2 та сержант О С О Б А 7. Молодший сержант О С О Б А 3 у стані алкогольного сп'яніння спав на ліжку справа від входу. Особа, матеріали стосовно якої виокремлені в інше провадження, та обвинувачений ОСОБА 2 почали висувати ОСОБА_5 надумані претензії з приводу неналежного несення обов'язків військової служби, а саме те, що він начебто доносив командуванню батальйону про військовослужбовців військової частини ..., які без відповідного дозволу, самовільно відлучалися до м. Дружківки, використовуючи час на власний розсуд, не пов'язуючи його з виконанням обов'язків військової служби.

Після цього обвинувачений ОСОБА 2, діючи з прямим умислом у групі осіб з особою, матеріали стосовно якої виокремлені в інше провадження, та обвинуваченим ОСОБА_3, тобто усвідомлюючи суспільну небезпечність наслідків своїх дій та бажаючи їх настання, порушуючи встановлений порядок виконання військовими командирами (начальниками) своїх функцій та вимоги ст. 4, 11, 28-32, 49, 59 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, з метою провчити солдата ОСОБА 5 та бажаючи продемонструвати свою силу, застосували до нього фізичне насильство, а саме обвинувачений ОСОБА

2 завдав удару кулаком правої руки по касці, одягненій на голову ОСОБА 5. Потім особа, матеріали стосовно якої виокремлені в інше провадження, завдав ОСОБА_5 кулаком правої руки зверху навідліг удар по касці, одягненій на голову. В цей час прокинувся обвинувачений ОСОБА 3 і, діючи у групі осіб з обвинуваченим ОСОБА 2 та особою, матеріали стосовно якої виокремлені в інше кримінальне провадження, завдав двох ударів долонями по обличчю ОСОБА_5.

Після цього особа, матеріали стосовно якої виокремлені в інше провадження, продовжуючи злочинну діяльність, діючи у групі осіб з обвинуваченими, зірвав з голови ОСОБА 5 каску і, тримаючи її в руці, завдав потерпілому не менше п'яти ударів по голові, від чого той на короткий час знепритомнів, а коли прийшов до тями і намагався встати, обвинувачені насильно утримували його. З другої спроби ОСОБА 5 вирвався, але, вибігаючи, перечепився через поріг вагончика і впав на дорогу поряд із приміщенням КПП. Внаслідок злочинних дій обвинувачених ОСОБА_2, ОСОБА_3 та особи, матеріали стосовно якої виокремлені в інше провадження, потерпілому ОСОБА 5 було завдано сильного фізичного болю, моральних страждань і тілесних ушкоджень у вигляді пігментованої плями на правому ліктьовому суглобі, які є слідом загоснення саден, струсу головного мозку та забою м'яких тканин голови, що утворилися від контакту з тупими предметами, які згідно з висновком судово-медичного експерта № 124 від 27 березня 2017 року належать до тілесних ушкоджень, що спричинили короткочасний розлад здоров'я». За результатами судового слідства суд «вважає, що винність ОСОБА_2 та ОСОБА_3 у висунутому обвинуваченні доведена, їх дії правильно кваліфіковані органами досудового розслідування за ч. 4 ст. 426-1 КК України як перевищення влади та службових повноважень військовою службовою особою, що виразилося в застосуванні насильства щодо підлеглого в умовах особливого періоду, крім воєнного стану»¹⁴.

2. Практичне значення відшкодування

у військових насильницьких кримінальних правопорушень

Аналіз наявних дослідницьких інструментів показав недостатню правову оцінку значення відшкодування моральної та матеріальної шкоди постраждалим від військових насильницьких кримінальних правопорушень, у тому числі від військовослужбовців країни-агресора з

¹⁴ Вирок Дружківського міського суду Донецької області від 25 травня 2017 року. Справа № 229/1397/17. Провадження № 1 -кп/229/267/2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66758161> (дата звернення: 07.04.2020)

початку повномасштабного вторгнення російських військ на територію України.

Відшкодування шкоди – один з найважливіших інститутів сучасного українського права. Основним Законом нашої держави життя і здоров'я людини визнаються найвищою соціальною цінністю. Саме тому, держава взяла на себе обов'язок відшкодувати шкоду завдану правопорушенням. Шкода в цьому разі настає внаслідок каліцтва, іншого ушкодження здоров'я або смерті людини.

Разом з цим, механізму реалізації гарантій на компенсацію шкоди жертвам насильницьких злочинів не визначено.

З огляду на це, актуальним залишається питання визначення реального механізму компенсації шкоди жертвам насильницьких злочинів.

Міжвідомчою робочою групою Міністерства юстиції розроблено проект закону України «Про компенсацію шкоди жертвам насильницьких злочинів». Розроблення законопроекту пов'язано з підготовкою до ратифікації Європейської Конвенції про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів (1983р.), що була підписана Україною у квітні цього року.

Поряд з виконанням цілої низки міжнародних зобов'язань, які встановлюють необхідність забезпечення рівного доступу осіб до правосуддя та справедливого суду, прийняття зазначеного закону наблизить українське законодавство до духу Конвенції, яка приділяє особливу увагу статусу потерпілого від злочину, поновленню його морального та матеріального блага.

Конвенція покликана впровадити механізм захисту осіб, які постраждали від насильницьких злочинів на території держав-членів Ради Європи (які є сторонами Конвенції). При цьому квінтесенцією документу є визнання факту необхідності відшкодування державою збитків жертві навмисного насильницького злочину, який спричинив фізичне ушкодження або смерть.

Відповідно до Конвенції держава сплачує компенсацію в основному лише у випадках, коли не існує інших джерел відшкодування жертві злочину.

Проект закону України «Про компенсацію шкоди жертвам насильницьких злочинів» передбачає компенсаційну виплату з боку держави, коли внаслідок умисного насильницького злочину, вчиненого на території України, завдана шкода здоров'ю або заповдіано смерть.

Йдеться про умисний злочин (суспільно небезпечне діяння), яким завдана шкода життю чи здоров'ю фізичної особи, що відповідно до положень Кримінального кодексу України є умисним тілесним

ушкодженням середньої тяжкості, умисним тяжким тілесним ушкодженням або умисним протиправним заподіянням смерті (ст. 121, 122 КК).

Сфера дії майбутнього закону не поширюватиметься на відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду тому, що це питання вже врегульовано спеціальним законом від 1 грудня 1994 р. № 266/94-ВР.

Здійснення компенсаційної виплати державою гарантується у випадках, коли не встановлено особу, що вчинила злочин, або цю особу не знайдено, або вона знаходиться під юрисдикцією іншої держави та не підлягає видачі.

Таким чином, за проектом зазначеного закону держава бере на себе зобов'язання компенсувати шкоду, спричинену навмисним насильницьким злочином у частині, яка не охоплена іншими категоріями зобов'язань з відшкодування, що реалізуються згідно з чинним законодавством.

Впровадження механізму компенсації державою шкоди, заподіяної насильницьким злочином, не позбавляє права звернення до суду для стягнення коштів зі злочинця в порядку цивільного провадження.

Проект закону визначає підстави та умови, а також встановлює порядок компенсації за рахунок держави шкоди, завданої внаслідок умисних насильницьких злочинних посягань на життя¹⁵.

Отже, жертва має право на отримання компенсаційної виплати у зв'язку з втратою доходу, внаслідок завдання шкоди життю чи здоров'ю, витратами на лікування, госпіталізацію, які підтверджені медичним закладом (за умови платного лікування), ремонт окулярів, контактних лінз, протезів, апаратів та інших допоміжних засобів тощо.

Близькі родичі жертви можуть претендувати на отримання компенсаційної виплати у зв'язку з витратами на поховання та лікуванням жертви (за умови платного лікування), якщо така особа в подальшому померла.

Особи, які на момент вчинення умисного насильницького злочину знаходились на утриманні жертви можуть претендувати на отримання компенсаційної виплати щодо втрати такого утримання. Втім, не вважаються таким, що перебували на утриманні жертви, особи, які мали на момент вчинення такого злочину самостійні джерела засобів до існування (одержували заробітну плату, стипендію тощо).

Щодо загальних умов реалізації права на компенсацію, то вони полягають у повідомленні у встановленому законом порядку жертвою

¹⁵ Мельник О.О. Компенсація шкоди жертвам насильницьких злочинів в Україні. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_6808

або заявником компетентному органу про вчинений злочин, а також належному виконанні ними своїх процесуальних обов'язків. Невиконання зазначених умов може бути підставою для відмови у здійсненні компенсаційної виплати¹⁶.

Для звернення за компенсаційною виплатою особа повинна подати заяву про здійснення компенсаційної виплати та визначений у проекті Закону перелік необхідних документів. Документи подаються до комісії не пізніше двох років з моменту вчинення умисного насильницького злочину або не пізніше одного року з моменту подання потерпілим цивільного позову про відшкодування шкоди.

Розмір компенсаційної виплати може бути зменшено з урахуванням розміру виплат заявнику, що підлягають здійсненню відповідно до положень соціального законодавства, стану матеріальної забезпеченості особи, яка подає заяву про здійснення компенсаційної виплати.

Однією з особливих підстав для відмови у здійсненні компенсаційної виплати є ознаки того, що шкода, завдана особі, пов'язана із її участю у політичних або військових конфліктах крім випадків, якщо ця особа доведе інше.

Центральним органом, на який покладається здійснення компенсаційних виплат та координація діяльності у сфері соціально – правового захисту жертв злочинів запропоновано визначити Міністерство праці і соціальної політики, яке діє через Центральну та територіальні комісії з компенсації шкоди. Комісії будуть постійно діючими колегіальними органами, повноваження та діяльність яких визначатимуться даним законом та Положенням про комісії, затверджуваним Кабінетом Міністрів України.

До органу, крім представників Міністерства праці та соціальної політики, повинні входити представники Міністерства з охорони здоров'я та Міністерства юстиції України.

Таким чином, орган на який покладається здійснення компенсаційних виплат формується на принципах колегіальності та підвідомчості (з одного боку співпраця з іншого контроль).

Підбиваючи підсумок зазначимо, що новий процесуальний статус потерпілого зумовить внесення відповідних змін та доповнень як до Кримінально-процесуального кодексу, так і до Цивільного кодексу України. Ствердження презумпції правоти і пріоритетності прав потерпілого в законодавстві України надасть боротьбі зі злочинністю

¹⁶ Мельник О.О. Компенсація шкоди жертвам насильницьких злочинів в Україні.
URL: https://minjust.gov.ua/m/str_6808

нового спрямування у швидкому й повному відновленні всіх порушених злочинними діями прав, свобод та законних інтересів особи¹⁷.

Такий закон та зміни в сучасному законодавстві дозволили б українцям відшкодовувати збитки, завдані військовими насильницькими кримінальними правопорушеннями, що дозволило б створити необхідний механізм захисту та відновлення порушуваних прав та свобод людини та громадянина, який постраждав від збройної агресії російської федерації.

3. Значення військових насильницьких кримінальних правопорушень та їх роль для сучасного кримінального законодавства

Аналіз значення військових насильницьких кримінальних правопорушень є однією з основних частин роботи над таким видом кримінальних правопорушень для сучасного міжнародного кримінального та національного кримінального законодавства.

У той же час, незважаючи на деяку лінгвістичну співзвучність цих двох слів, у юридичній площині вони насправді мають зовсім інші значення. Так, саме поняття «воєнний злочин» є поняттям суто сфери міжнародного гуманітарного права, а тому воно має більш глобальний та всеохоплюючий масштаб, тобто не стосується конкретної країни чи навіть групи країн, а торкається інтересів всього світу. Воєнним злочином за нормами міжнародного права є дії, які являють собою свідоме порушення загальноприйнятих «звичаїв та правил війни», а ще точніше – так званих «законів війни».

Так, першим Міжнародним нормативно-правовим актом у цій сфері виступала перша Женевська конвенція «Про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях» 1864 року, яка й дала поштовх для регламентації правил ведення бойових дій і, відповідно, до закріплення таких понять як «закони війни» та «воєнні злочини»¹⁸.

Друга світова війна внесла свої корективи в систему міжнародного права; стало зрозуміло, що потрібно не тільки встановити перелік заборонених дій, які підпадають під поняття «воєнний злочин», але й закріпити конкретні механізми притягнення винних за їх вчинення до міжнародно-кримінальної відповідальності.

¹⁷ Мельник О.О. Компенсація шкоди жертвам насильницьких злочинів в Україні. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_6808

¹⁸ Про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях: Конвенція від 12 серп. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text.

Як результат, у 1945 році Статут Нюрнберзького трибуналу визначив воєнні злочини як «порушення законів і звичаїв війни», включив до них такі діяння:

вбивство цивільних осіб, жорстоке поводження з ними або їхнє переміщення, що здійснювалося на окупованих територіях;

вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими;

вбивство заручників;

розграбування суспільної чи приватної власності;

руйнування, що не спричинені військовою необхідністю тощо (ст. 6 (b) Статуту).

У свою чергу, Женевські конвенції 1949 року розширили цей перелік воєнних злочинів, серед яких, окрім уже згаданих, з'явилися й інші, наприклад:

1) катування і нелюдське поводження, зокрема біологічні експерименти, умисне заподіяння тяжких страждань чи серйозного каліцтва;

2) незаконне, невмотивоване й широкомасштабне руйнування та привласнення майна, не спричинене військовою необхідністю;

3) примус цивільної особи чи військовополоненого служити в збройних силах ворожої держави

4) незаконна депортація, переміщення цивільної особи;

5) незаконний арешт цивільної особи;

6) взяття заручників.

Додатковий протокол № 1 1977 року до Женевських конвенцій ще більше розширив перелік серйозних порушень, додавши до нього, наприклад, такі діяння:

1) вчинення нападу невибіркового характеру, що зачіпає цивільне населення чи цивільні об'єкти, коли відомо, що такий напад стане причиною великої кількості смертей, поранень серед цивільних осіб;

2) вчинення нападу на установи або споруди, що містять небезпечні сили, коли відомо, що такий напад стане причиною надмірних смертей, поранень серед цивільного населення або завдасть шкоди цивільним об'єктам;

3) переміщення державою-окупантом частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію або навпаки – депортація чи переміщення всього чи частини населення окупованої території в межах цієї території чи за її межі;

4) вчинення нападу на ясно розпізнавані історичні пам'ятки, твори мистецтва або місця відправлення культу, які є культурною або духовною спадщиною народів, внаслідок чого вони зазнають великих руйнувань.

У зв'язку з цим хотів би звернути вашу увагу і на той факт, що на сьогодні найактуальнішим міжнародним правовим актом у питанні визначення «воєнних злочинів» виступає саме Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС), підписаний у 1998-му, набрав законну силу в 2002 році після того, як понад 60 країн світу його ратифікували. Римський статут не тільки зміг консолідувати в собі всі склади «воєнних злочинів», розкиданих до цього по багатьох міжнародних джерелах міжнародного гуманітарного права, але й надати більш-менш чітке тлумачення кожному з них¹⁹.

На жаль, наша країна до цього часу не ратифікувала цей статут, бо повинна була привести наше внутрішнє законодавство (зокрема Кримінальний кодекс) у відповідність до його норм. На це й був спрямований Закон № 2689 від 27.12.2019 р., прийнятий 20.05.2021 року, однак станом на сьогодні так і не був підписаний Президентом України, а отже, не набув чинності. Тобто, ще раз наголошую, Україна підписала Римський статут ще 20 січня 2000 року, однак ще не ратифікувала його.

Більше того, й це варто знати, що 25 лютого 2014 року ВРУ прийняла Заяву № 790-VII, якою визнала юрисдикцію суду за ст. 7 статуту (злочини проти людяності) під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 по 22 лютого 2014 р.

Пізніше, 4 лютого 2015 року, ВРУ прийняла нову постанову № 145-VIII, якою затвердила вказану заяву, що визнавала юрисдикцію суду МКС за статтями 7 (злочини проти людяності) і 8 (воєнні злочини) Римського статуту щодо скоєння злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», починаючи з 20 лютого 2014-го й без кінцевої дати.

Додамо й те, що 11 грудня 2020 р. прокурор Міжнародного кримінального суду оголосила про завершення попереднього вивчення ситуації в нашій країні. При цьому ситуація в Україні визнана такою, що відповідає критеріям статуту МКС для відкриття розслідування. Наступним кроком повинно було стати звернення прокурора до суддів Палати попереднього провадження цього суду надати дозвіл на розслідування по суті, однак цього очікуваного продовження так і немає по сьогодні.

Так ось, у відповідності до Римського статуту одним із ключових моментів, який відрізняє «воєнні злочини» від інших кримінально-караних діянь, є те, що обов'язковою умовою під час їх вчинення є факт наявності збройного конфлікту. Тобто, відповідно до норм Римського статуту, «воєнні злочини» можуть вчинятися як під час міжнародного

¹⁹ Римський статут міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

збройного конфлікту, тобто між двома і більше країнами, так і під час збройного конфлікту, який проходить всередині однієї держави, але без зовнішнього іноземного втручання.

Розмежування понять «воєнний» та «військовий» злочин як шлях до розробки вивіреного механізму притягнення російських військових, винних у вчиненні кримінальних правопорушень під час агресії стосовно України

Із перших днів повномасштабного вторгнення рф в Україну ми отримували й отримуємо повідомлення про величезну кількість звірств, що вчиняють російські війська. Це й масові вбивства мирного населення, звалтування, катування цивільних осіб, викрадення активістів, волонтерів та представників місцевої влади і органів місцевого самоврядування, й авіаудари по цивільній інфраструктурі міст та селищ, немотивоване цільове знищення житла і майна громадян, які не беруть участі в бойових діях, примусове вивезення нашого населення, в тому числі, малолітніх дітей, на територію рф, застосування забороненої зброї тощо.

Усі ці дії, а також низка інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, дійсно належать до категорії воєнних злочинів, за які в будь-якому випадку, повинні відповідати всі ті, хто їх вчинив. Разом із тим обговорення протягом останніх чотирьох місяців повномасштабної війни в Україні питання щодо злочинів, які вчиняє рф на території нашої держави, наглядно показало, що переважна більшість представників нашої влади, політиків і навіть частина так званих «військових експертів» явно не розуміють, що таке воєнні злочини й часто плутають їх, називаючи військовими.

У той же час, незважаючи на деяку лінгвістичну співзвучність цих двох слів, у юридичній площині вони насправді мають зовсім інші значення. Так, саме поняття «воєнний злочин» є поняттям суто сфери міжнародного гуманітарного права, а тому воно має більш глобальний та всеохоплюючий масштаб, тобто не стосується конкретної країни чи навіть групи країн, а торкається інтересів всього світу. Воєнним злочином за нормами міжнародного права є дії, які являють собою свідоме порушення загальноприйнятих «звичаїв та правил війни», а ще точніше – так званих «законів війни».

Так, першим Міжнародним нормативно-правовим актом у цій сфері виступала перша Женевська конвенція «Про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях» 1864 року, яка й дала поштовх для регламентації правил ведення бойових дій і, відповідно, до закріплення таких понять як «закони війни» та «воєнні злочини». Друга світова війна внесла свої корективи в систему міжнародного права; стало зрозуміло, що потрібно не тільки встановити перелік заборонених дій, які

підпадають під поняття «воєнний злочин», але й закріпити конкретні механізми притягнення винних за їх вчинення до міжнародно-кримінальної відповідальності²⁰.

Як результат, у 1945 році Статут Нюрнберзького трибуналу визначив воєнні злочини як «порушення законів і звичаїв війни», включив до них такі діяння:

вбивство цивільних осіб, жорстоке поводження з ними або їхнє переміщення, що здійснювалося на окупованих територіях;
вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими;
вбивство заручників;
розграбування суспільної чи приватної власності;
руйнування, що не спричинені військовою необхідністю тощо (ст. 6 (b) Статуту).

У свою чергу, Женевські конвенції 1949 року розширили цей перелік воєнних злочинів, серед яких, окрім уже згаданих, з'явилися й інші, наприклад:

1) катування і нелюдське поводження, зокрема біологічні експерименти, умисне заподіяння тяжких страждань чи серйозного каліцтва;

2) незаконне, невмотивоване й широкомасштабне руйнування та привласнення майна, не спричинене військовою необхідністю;

3) примус цивільної особи чи військовополоненого служити в збройних силах ворожої держави;

4) незаконна депортація, переміщення цивільної особи;

5) незаконний арешт цивільної особи;

6) взяття заручників²¹.

На жаль, наша країна до цього часу не ратифікувала цей статут, бо повинна була привести наше внутрішнє законодавство (зокрема Кримінальний кодекс) у відповідність до його норм. На це й був спрямований Закон № 2689 від 27.12.2019 р., прийнятий 20.05.2021 року, однак станом на сьогодні так і не був підписаний Президентом України, а отже, не набув чинності. Тобто, ще раз наголошую, Україна підписала Римський статут ще 20 січня 2000 року, однак ще не ратифікувала його.

Більше того, й це варто знати, що 25 лютого 2014 року ВРУ прийняла Заяву № 790-VII, якою визнала юрисдикцію суду за ст. 7 статуту (злочини проти людяності) під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 по 22 лютого 2014 р.

²⁰ Про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях: Конвенція від 12 серп. 1949 р. URL: https://zako№.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text.

²¹ Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12 серп. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154.

Пізніше, 4 лютого 2015 року, ВРУ прийняла нову постанову № 145-VIII, якою затвердила вказану заяву, що визнавала юрисдикцію суду МКС за статтями 7 (злочини проти людяності) і 8 (воєнні злочини) Римського статуту щодо скоєння злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», починаючи з 20 лютого 2014-го й без кінцевої дати.

Так ось, у відповідності до Римського статуту одним із ключових моментів, який відрізняє «воєнні злочини» від інших кримінально-караних діянь, є те, що обов'язковою умовою під час їх вчинення є факт наявності збройного конфлікту. Тобто, відповідно до норм Римського статуту, «воєнні злочини» можуть вчинятися як під час міжнародного збройного конфлікту, тобто між двома і більше країнами, так і під час збройного конфлікту, який проходить всередині однієї держави, але без зовнішнього іноземного втручання.

Відповідно до Конвенції про незастосовність строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968 року, до воєнних злочинів строк давності не застосовується. Друге: чотири Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року та Додатковий протокол I до них від 8 червня 1977 року зобов'язують держави криміналізувати серйозні порушення міжнародного гуманітарного права в національному законодавстві, що Україна й зробила, нехай і частково, насамперед шляхом внесення до Кримінального кодексу України ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни».

Крім того, держави не тільки повинні переслідувати в судовому порядку осіб, обвинувачуваних у вчиненні серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, а й передавати таких осіб державі, готовій здійснити таке переслідування. Іншими словами, на воєнні злочини, відповідно до Женевських конвенцій, поширюється принцип універсальної юрисдикції, тобто будь-яка держава може притягнути особу, винну в скоєнні воєнних злочинів, до кримінальної відповідальності, незважаючи на місце скоєння самого злочину та громадянство суб'єкта злочину чи його жертви.

У той же час, якщо перейти до тлумачення поняття «військового злочину», то це питання в кожній країні регулюється виключно національним кримінальним законодавством, бо воно не має міжнародного аспекту. Так, в Україні всі склади «військових злочинів» прямо передбачені в єдиному джерелі національного кримінального права – Кримінальному кодексі, розділ XIX.

Більше того, в ч. 1 ст. 401 КК України наводиться й визначення поняття самого військового злочину, яким виступають передбачені цим розділом кримінальні правопорушення проти встановленого

законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів²².

За відповідними статтями даного розділу несуть відповідальність військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки, Державної прикордонної служби, Національної гвардії та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, тобто суб'єктами цих злочинів виступають військовослужбовці виключно держави Україна.

Дійсно, погоджуюсь, цікавим моментом є той факт, що деякі склади «військових злочинів», які передбачені Кримінальним кодексом України, також мають всі ознаки «воєнних злочинів», мова, зокрема, про склади злочинів з 432 по 434 статтю (мародерство, насильство над населенням у районах бойових дій, погане поводження з полоненими, незаконне використання символіки Червоного Хреста та Червоного Півмісяця).

Водночас у даному випадку йдеться саме про правову неузгодженість даної проблеми в нашому національному законодавстві, яке потребує негайної додаткової регламентації та правового аналізу, а не замовчування його. Тобто, якщо узагальнити сказане мною вище, то можна зробити висновок про те, що поняття «воєнного» та «військового» злочинів – є два різні терміни, єдиним спільним моментом яких є те, що вони обидва представляють собою злочинну діяльність, і все.

Тому для розуміння значення військових насильницьких кримінальних правопорушень необхідно об'єднати та опрацювати комплексно як військові так і воєнні насильницькі кримінальні правопорушення для того щоб виокремити серед них насильницькі, можливо додати деякі статті ККУ або норми міжнародного гуманітарного права.

У вітчизняній кримінологічній літературі відрізняють два підходи до учинення насильств: «вузький погляд» – лише фізичне насильство; «широкий погляд» – поняття насильства охоплює усі випадки застосування насильства і випадки погрози його застосування²³. До насильницьких злочинів відносять в першу чергу злочини проти життя та здоров'я особи, проти волі честі та гідності особи, проти статевої свободи та статевої недоторканості, насильницькі злочини проти власності.

²² Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

²³ Кримінологія: Навч. посіб. / Упоряд.: О.М. Джужа, В.В. Василевич, Ю.Ф. Іванов та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 200 с.

Плутницька К.М. до цих злочинів також відносить: насильницькі злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина, насильницькі злочини у сфері господарської діяльності, насильницькі злочини проти громадської безпеки, Насильницькі злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту, насильницькі злочини проти громадського порядку і моральності, насильницькі злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення, насильницькі злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян і проти журналістів, злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, насильницькі злочини проти правосуддя, насильницькі злочини проти встановленого порядку несення військової служби, насильницькі злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку тощо²⁴.

Аналіз статистичних даних Офісу Генерального прокурора свідчить, що у 2018 році від умисних вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтувань, домашнього насильства, розбоїв постраждало 7924 особи, у 2019 році від цих самих протиправних діянь постраждало 8361 особа, у 2020 році – 9056 осіб.

Якщо аналізувати профілактику віктимізації населення щодо здійснення насильницьких злочинів, то можна звернутися і до зарубіжного досвіду.

Наприклад, значна діяльність із захисту прав людини проводиться Радою Європи, у межах якої прийнято біля 150 конвенцій, що регламентують проблеми захисту прав людини й пряме чи непряме обмеження віктимізації. У Старбурзі Рада міністрів Ради Європи прийняла Європейську конвенцію «Про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів з боку держави і міжнародного співробітництва в цій галузі країн – членів Європейської Ради» (1983 р.), що визначала межі відшкодування шкоди, який повинен виплачуватись певній категорії осіб, а саме:

1. Особам, яким у результаті навмисних дій було нанесено серйозну втрату фізичного чи психічного стану здоров'я;

2. Особам, що знаходилися на утриманні загиблих внаслідок такого злочину²⁵.

²⁴ Плутницька К.М. Сучасний стан насильницької злочинності в Україні: рівень, структура, динаміка, географія. Право і суспільство. 2017. № 3.С. 176–181.

²⁵ Кулієв А.Ю. Запобігання злочинності заходами віктимологічної профілактики / А.Ю. Кулієв // Південноукраїнський правничий часопис: зб. наук. праць. – Одеса, 2007. – № 3. – С. 51-53.

Базуючись на принципах законності, гуманізму, диференціації заходів впливу, своєчасності та достатності, в основу віктимологічної профілактики насильницьких злочинів необхідно покласти ефективні засоби і способи виявлення потенційних жертв насильницьких злочинів, роботи із особами, що вже вчинили насильницькі злочини та запроваджувати комплексні заходи зменшення шкоди від насильницьких злочинів.

З огляду на вище викладене, можна дійти до висновку, що профілактичний захист осіб від вчинення насильницьких злочинів має особливо правову та соціальну роль у житті населення. Діяльність соціальних інститутів та правоохоронних органів має бути спрямована на виявлення, усунення або нейтралізацію обставин і ситуацій, які формують віктимну поведінку і обумовлюють вчинення злочинів, виявлення груп ризику і конкретних осіб з підвищеним ступенем віктимності і вплив на них з метою відновлення або активізації їх захисних властивостей

ВИСНОВКИ

Таким чином, з врахуванням вищевикладеного, зрозумілим є те, що військові насильницькі кримінальні правопорушення складають велику частку від всіх військових кримінальних правопорушень, а також кримінальних правопорушень в цілому, а тому аналіз вказаних кримінальних правопорушень є дуже актуальним, адже для повноцінної кримінально-правової характеристики необхідним є розуміння складу кримінального правопорушення, його аналізу та комплексної кримінально-правової характеристики. Значення військових насильницьких кримінальних правопорушень які вже є на сьогоднішній момент та які фактично є кримінальними правопорушеннями але викладені не в тому обсязі в кримінальному законодавстві важко переоцінити. Значення дослідження військових насильницьких кримінальних правопорушень ще й в тому що мало вчених приділяє належну увагу вказаному виду військових кримінальних правопорушень, мало опрацьовує їх та кількість праць та знань з даного напрямку є недостатньою для сучасного кримінального права.

Узагальнюючи вищевказане та за результатами власного дослідження пропоную:

- внести зміни до відповідних норм сучасного Кримінального кодексу України задля розширення переліку кримінальних правопорушень у сфері відносин підлеглості;
- доповнити ККУ рядом статей, які стосуються військового насильства, перенести деякі підпункти з інших розділів розробивши

проекти нового Кримінального кодексу, з урахуванням сучасних умов та вимог;

- прийняти як невідкладні закони та внесення змін до законів, які б розширили перелік статей військових насильницьких кримінальних правопорушень;

- детально роз'яснити та описати поняття, які стосуються відносин підлеглості та статутних взаємовідносин військовослужбовців;

- окреслити військові кримінальні правопорушення як окремий вид військових правопорушень та враховувати ключові моменти класифікації військових насильницьких кримінальних правопорушень;

- покращити наукову роботу щодо військових насильницьких кримінальних правопорушень у сфері випуску статей, наукових статей та праць які стосуються значення тлумачення поняття військових кримінальних правопорушень та військового насильства, значення понять та кримінально-правової кваліфікації для удосконалення кримінально-правового законодавства;

- створити надійний механізм відшкодування матеріальної та матеріальної шкоди особам, які постраждали внаслідок військових насильницьких кримінальних правопорушень та збройної агресії російської федерації внаслідок повномасштабного вторгнення.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню характеру значення військових насильницьких кримінальних правопорушень в цілому та на прикладі окремих кримінально-правових норм, аналізу військових насильницьких кримінальних правопорушень. В статті описуються різні види насильства за сучасним кримінальним законодавством, на прикладі думок та позицій різних вчених аналізується насильство за сучасним кримінальним законодавством, в роботі досліджується та вивчається значення військових насильницьких кримінальних правопорушень, які на сьогоднішній момент є в сучасному кримінальному кодексі. Встановлено та опрацьовано теоретичні та практичні аспекти кримінально-правового аналізу військових насильницьких кримінальних правопорушень, взято за основу конкретні прояви насильства та досліджена судова практика за насильство в рамках розділу Кримінального кодексу, який включає в себе ряд кримінально-правових норм, які стосуються військових кримінальних правопорушень, але не відображає всі військові насильницькі кримінальні правопорушення, а стосується більше вчинених військовими по відношенню до військових із застосуванням насильства.

В статті досліджені поняття та значення військових насильницьких кримінальних правопорушень які є на сьогоднішній момент без внесення відповідних змін та доповнень в рамках міжнародного кримінального кодексу з врахуванням вимог сучасності та в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації на територію незалежної України. В статті аналізується теоретичне та практичне значення військових насильницьких кримінальних правопорушень для сучасного законодавства. В роботі описуються як кваліфікація за сучасним Кримінальним кодексом, так і винятки та складні для кваліфікації випадки спільного вчинення насильницьких дій військовослужбовцями які перебувають у відносинах підлеглості так і випадки насильницьких дій, які не перебувають у залежному відношенні один від одного.

Література

1. Анісімов Г. М., Дзюба Ю. П., Касинюк В. І. та ін.; за ред. М. І. Панова. – Харків : Право, 201 1, с. 171-176
2. Вирок Дружківського міського суду Донецької області від 25 травня 2017 року. Справа № 229/1397/17. Провадження № 1 - кп/229/267/2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66758161> (дата звернення: 07.04.2020)
3. Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 2 березня 2020 року. Справа № 344/2769/20. Провадження № 1-кп/344/580/20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87932623> (дата звернення: 31.03.2020)
4. Вирок Новгородківського районного суду Кіровоградської області від 12 жовтня 2022 року URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106702516>
5. Вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 16 березня 2020 року. Справа № 183/7610/19. Провадження № 1-кп/183/874/20 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/88213421> (дата звернення: 31.03.2020)
6. Вирок Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 17 вересня 2019 року. Справа № 733/264/19. Провадження № 1-кп/742/196/19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84323752> (дата звернення: 31.03.2020)

7. Вирок Чернігівського районного суду Чернігівської області від 23 травня 2018 року. Справа № 748/371/17. Провадження № 1-кп/748/13/18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74180725> (дата звернення: 22.04.2020)

8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів міжнародного характеру (Протокол II) : від 08.06.1977 // Законодавство України : інформ.-пошук, система / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200 (дата звернення: 19.03.2019)

9. Дячук С. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України ; за заг. ред. В. Г. Гончаренка, П. П. Андрушка : у 3 кн. Кн. 3: Особлива частина. Коментарі до статей 255-447 Кримінального кодексу України. – Київ : ФОРУМ, 2005., с. 466-467

10. Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12 серп. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154.

11. Звітність «Єдиний звіт про кримінальні правопорушення», форма № 1, затверджена наказом Генерального прокурора від 30.06.2020 № 299 <https://www.gp.gov.ua/ua/index.html>

12. Злочини, відповідальність за які передбачена міжнародними конвенціями // Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / [Г. М. Анісімов, Ю. П. Дзюба, В. І. Касинюк та ін.] ; за ред. М. І. Панова. – Харків : Право, 2011

13. Карпенко М. І. Кваліфікація військових правопорушень : навч. посіб. / М. І. Карпенко. – К. : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2021. – 268 с.

14. Карпенко М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): монографія / М. І. Карпенко ; за заг. ред. В. К. Матвійчука. – Київ : КНТ, 2007., с. 146-147

15. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

16. Кримінологія: Навч. посіб. / Упоряд.: О.М. Джужа, В.В. Василевич, Ю.Ф. Іванов та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 200 с.

17. Кулієв А.Ю. Запобігання злочинності заходами віктимологічної профілактики / А.Ю. Кулієв // Південноукраїнський правничий часопис: зб. наук. праць. – Одеса, 2007. – № 3. – С. 51-53.

18. Мельник О.О. Компенсація шкоди жертвам насильницьких злочинів в Україні. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_6808

19. Плутицька К.М. Сучасний стан насильницької злочинності в Україні: рівень, структура, динаміка, географія. Право і суспільство. 2017. № 3. С. 176–181.

20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права : Закон України від 20.05.2021 № 1461-IX [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wl.cl.rada.gov.ua/pls/zweb2/wbrproc4_1?p8511=67804 (дата звернення: 27.08.2021).

21. Про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях: Конвенція від 12 серп. 1949 р. URL: https://zako№.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text.

22. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.12.2003 № 15 // Постанови пленумів Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України в кримінальних справах та адміністративних провадженнях : офіц. текст / Упоряд. С. А. Кузьмін, М. С. Кучеренко. – Київ : Паливода А. В., 2013., с. 228

23. Римський статут міжнародного кримінального суду. URL: https://zako№.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

24. Форма № 6 Звіт про кількість осіб засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру та види кримінального покарання, за 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2018 (дата звернення: 15.03.2019). С. 118.

Information about the author:

Morozyuk Nazariy Serhiyovych,

Senior Lieutenant of Justice,

Legal Adviser of the Legal Service Military Unit A0535,

Postgraduate Student,

Odessa State University of Internal Affairs

1, Uspenska str., Odessa, 65000, Ukraine

**МІЖНАРОДНЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО
В ГАЛУЗІ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ
В СФЕРІ РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ПРОТИДІЇ
ВОЄННИМ ЗЛОЧИНАМ**

Негребецький В. В.

ВСТУП

У зв'язку війною на Україні особлива роль відводиться роботі правоохоронних органів щодо розслідування та документування фактів причетності держави-агресора до терористичної діяльності та порушення норм міжнародного права. Тому необхідно відзначити роль криміналістики та судової експертизи в міжнародному співробітництві в розслідуванні кримінальних правопорушень. Так, члени Литовського товариства криміналістів, Польського товариства криміналістів та Міжнародного конгресу криміналістів (Україна), 04.03.2022 р. звернулись до мирової наукової спільноти для об'єднання зусиль європейських вчених і практиків для забезпечення безпеки та миру Європейського континенту¹. Вони закликають колег докласти всіх зусиль, щоб зупинити агресію проти України як найближчої сусідньої держави, допомогти нашим братам і сестрам в Україні подолати труднощі війни, показати, як важливо бути справжніми друзями, бути зараз разом. За нашу і вашу свободу, за наше спільне майбутнє в ЄС, за наші спільні плани та прагнення. В Україні атакують і бомбардують не лише військові частини, але й варварське руйнують критичну інфраструктуру, зокрема житлові квартали, гинуть мирні жителі та навіть діти. Порушуються основні принципи міжнародного співробітництва та норми міжнародного права. Український народ захищає не лише свою країну, націю, а й незалежність інших європейських держав, а також фундаментальні принципи міжнародного права: демократію, права і свободи людини, верховенство права та нашу спільну безпеку на даний момент і назавжди, майбутнє всього людства.

В розслідуванні воєнних злочинів традиційно особлива роль належить міжнародному співробітництву криміналістів і судових експертів. Історично це пов'язано з роллю судової медицини та експертизи у фіксації слідів злочинів, їх аналізі та формуванні юридичних, судових та експертних висновків свідків. Якскравим

¹ Звернення. (04.03.2022) URL: <https://crimcongress.com/news/звернення/>.

історичним прикладом в цьому контексті є діяльність видатного фахівця-криміналіста Р.А. Рейсса щодо фіксації слідів міжнародних злочинів, скоєних під час першої світової війни². Історія криміналістики має й інші приклади міжнародного співробітництва криміналістів та судових експертів: міжнародний союз судово-медичних експертів («IFU»)³.

Метою цієї статті є з'ясування можливостей використання сучасних інформаційно-аналітичних технологій та можливостей міжнародного співробітництва криміналістів та судових експертів в системі механізмів протидії воєнним злочинам, та розробка на цій основі практичних рекомендацій правоохоронним органам.

1. Міжнародне співробітництво судових експертів в галузі розслідування воєнних злочинів

На сьогодні Президентіві України, Верховній Раді України і Кабінетові Міністрів України вдалося задіяти легітимні міжнародно-правові механізми, у першу чергу, Міжнародний кримінальний суд і Раду Безпеки ООН, для притягнення РФ за порушення міжнародного гуманітарного права та скоєння військових злочинів в Україні. При цьому, на територіях України, звільнених із під окупації російської армії (Буча, Гостомель, Ірпінь і ін.), уже сьогодні вдається реалізовувати спеціальний механізм правосуддя, що полягає в спільній роботі національних та міжнародних фахівців: експертів, слідчих, прокурорів та суддів зі збору об'єктивних і неупереджених доказів грубого порушення міжнародних законів і звичаїв ведення РФ війни в Україні.

Європейська мережа інститутів судової експертизи (ENFSI) була заснована в 1995 році з метою поліпшення взаємного обміну інформацією в галузі судової експертизи. Це, а також підвищення якості надання судово-медичних послуг в Європі стали основними проблемами мережі. Крім загальної роботи в галузі управління якістю і компетенціями, досліджень і розробок, освіти та професійної підготовки, різними судовими експертизами займаються 17 різних експертних робочих груп⁴. ENFSI – найбільша у світі об'єднана організація судово-експертних установ, що отримала міжнародне

² RODOLPHE ARCHIBALD REISS. URL: <https://crimcongress.com/portretnaya/rejs-rudolf-archibald/>

³ Shepitko, M. (2019). Ukrainian Group of International Union of Penal Law: Way from Vienna to Paris. *A First Printed Criminalist*, 18, 43-61; Shepitko, V.Y., Olkhovsky V.O., Shepitko M.V. (2020) The process of scientific knowledge integration in crime prevention and trends of medical criminalistics development in ukraine in XIX – early XX century. *Wiadomosci lekarskie* (Warsaw, Poland: 1960), no. 73(1), pp. 176–179.

⁴ European Network of Forensic Science Institutes. URL: <https://enfsci.eu/>.

визнання. Серед країн, інститути яких входять в європейську мережу: Вірменія, Австрія, Азербайджан, Бельгія, Болгарія, Великобританія, Угорщина, Греція, Грузія, Данія, Іспанія, Ірландія, Італія, Литва, Латвія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Швеція, Швейцарія. Найбільш відомими установами ENFSI, що проводять експертні дослідження, є Нідерландський, Польський, Празький і Угорський судово-експертні інститути.

Існують також профільні міжнародні судово-експертні організації. Так, відносно криміналістичного дослідження вогнепальної зброї можна виділити дві найбільші міжнародні організації, об'єднання експертів-балістів – це Асоціація експертів у галузі криміналістичного дослідження вогнестрільної зброї та слідів інструментів (AFTE – Асоціація експертів з вогнепальної зброї та інструментів) та робоча група, присвячена дослідженням вогнестрільної зброї та продуктів пострілу в європейській мережі інститутів судової експертизи Європейська мережа інститутів судової експертизи (робоча група ENFSI Firearm/GSR)⁵.

AFTE є найбільшою міжнародною професійною організацією об'єднаних експертів-балістів. Вона нараховує майже 1300 членів із 40 країн світу. Асоціацією проводиться щорічний шестиденний навчальний семінар, в одному з яких, що проходив у серпні 2021 року, було понад 450 учасників. Асоціацією випускається спеціалізований науково-практичний журналом (індексується системою SCOPUS).

Робоча група експертів у галузі досліджень вогнестрільної зброї та продуктів, що вистрілюють в ENFSI, об'єднує спеціалістів із країн Європи та при цьому відкрита для спеціалістів з інших регіонів світу. У рамках роботи робочої групи виконуються дослідницькі проекти і проводиться щорічна конференція. У конференції, яка проходила у віртуальному форматі в жовтні 2021 року, прийняло участь більше 180 спеціалістів.

Перспективні форми міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи

Існують різні форми міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи. Зокрема, до основних з них належать: 1) обмін інформацією (науково-інформаційний обмін); 2) спільні наукові та практичні заходи (конференції, симпозиуми, конгреси тощо); 3) підготовка експертних кадрів та підвищення кваліфікації за кордоном; 4) взаємодія в рамках підвищення якості судових експертиз в різних країнах; 5) міжнародна стандартизація судово-медичної діяльності; 6) взаємодія в рамках

⁵ Pavel Giverts Обзор тем обсуждаемых международной ассоциацией экспертов баллистов (AFTE) (2021)

міжнародних експертних асоціацій (організацій); 7) залучення судових експертів з різних країн до розслідування і судового розгляду міжнародних злочинів⁶.

Так, 16-17 вересня 2021 року відбувся в режимі online 17-й Міжнародний конгрес «Криміналістика і судова експертологія: наука, навчання, практика». 17-й Міжнародний конгрес був організований Академією поліцейських сил у Братиславі, товариством словацьких криміналістів, Литовським криміналістичним товариством та Центром судової експертизи Литва. У заході взяли участь понад 100 учасників з Австрії, Чехії, Естонії, Німеччини, Греції, Угорщини, Ізраїлю, Казахстану, Латвії, Литви, Польщі, Словаччини та України⁷.

Також, 5-16 вересня 2021 року в Польщі відбулася (в online форматі) Міжнародна конференція «Сучасні методи ідентифікації зниклих безвісти».

Модераторами заходу виступила Alicija Tomaszewska, президент The ITAKA Foundation-Centre for Missing People, проф. Ireneusz Sołtyszewski та проф. Ewa Gruza. У конференції взяли участь учасники з Хорватії, Німеччини, Польщі та інших країн. Міжнародна конференція складалася з трьох секцій: Кримінологічні та правові аспекти пошуку зниклих безвісти; Методи впізнання невідомих осіб, трупів і людських останків; Перспективи розвитку пошуку зниклих безвісти і методи ідентифікації⁸.

Формою міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи є участь судових експертів з різних держав у розслідуванні та судовому розгляді злочинів у галузі гуманітарного права та інших злочинів міжнародного характеру⁹. Так, Нідерландський інститут судової експертизи (NFI) є однією з провідних світових криміналістичних лабораторій¹⁰. Це – Національний інститут судової експертизи Нідерландів, розташований в Гаазі. Уявляється автономним підрозділом міністерства безпеки та юстиції Нідерландів, що підпорядковується Генеральному директорату з відправлення правосуддя та забезпечення правопорядку. Спектр експертної діяльності – більше 30 судово-експертних напрямів, включаючи судово-медичні дослідження (у тому

⁶ Shepitko, V.Y., Shepitko, M.V. (2021) The role of forensic science and forensic examination in international cooperation in the investigation of crimes. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, no. 28(1), pp. 179–186 (in English).

⁷ Criminalists Congress. URL: <https://crimcongress.com/category/news/>.

⁸ International conference «Contemporary methods to identify missing persons». URL: <https://crimcongress.com/category/news/>.

⁹ Shepitko, V.Y., Shepitko, M.V. (2021) The role of forensic science and forensic examination in international cooperation in the investigation of crimes. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, no. 28(1), pp. 179–186 (in English).

¹⁰ Netherlands Forensic Institute (NFI). URL: <https://www.forensicinstitute.nl/>

числі експертизи по ДНК. Ведеться база даних ДНК Нідерландів. NFI має три основні напрямки діяльності: проведення судових експертиз у кримінальних провадженнях; розробка нових методів судової експертизи; підготовка експертів і підвищення їх кваліфікації. Експерти NFI брали участь в роботі Спільної слідчої групи (Joint Investigation Team, JT) у складі представників України, Нідерландів, Малайзії, Австралії та Бельгії під час розслідування обставин катастрофи пасажирського авіалайнера Boeing-777 рейсу MH17 Малайзійських авіаліній 17 липня 2014 року¹¹.

Формою міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи є участь судових експертів з різних держав у розслідуванні та судовому розгляді злочинів у галузі гуманітарного права та інших злочинів міжнародного характеру¹². Верховна Рада України та Європейський Парламент 16 вересня 2014 року ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.

Правила процедури Міжнародного кримінального суду (The Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court) містять норми, зокрема статті 42, 43, 56, 93, які передбачають можливість залучення експертів до діяльності Міжнародного кримінального суду¹³. До Міжнародного суду в Гаазі через злочини Росії проти України уже звернулось 38 країн світу¹⁴. Міжнародний кримінальний суд проводитиме незалежне розслідування воєнних злочинів в Україні, прагнучи встановити істину. Правила процедури і доказування Міжнародного кримінального суду (The Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court) також передбачають використання спеціальних знань. Так, правило 19 «Expertise in the unit» регулює можливість звернення за експертизою в різних випадках¹⁵.

¹¹ Последние данные уголовного расследования катастрофы авиалайнера Boeing-777 рейса MH17 (24.05.2018) <https://www.prosecutionservice.nl/latest/news/2018/05/24/последние-данные-уголовного-расследования-катастрофы-авиалайнера-boeing-777-рейса-мн17>

¹² Shepitko Valery Yu. , Shepitko Mykhaylo V. (2021) The role of forensic science and forensic examination in international cooperation in the investigation of crimes // Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Vol. 28, No. 1, 2021. p. 179-186. (in English).

¹³ Rome Statute of the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>

¹⁴ United Kingdom government official. (2022) URL: <https://twitter.com/BorisJohnson/status/1499123882296582149>

¹⁵ The Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/NR/rdonlyres/F1E0AC1C-A3F3-4A3C-B9A7-B3E8B115E886/140164/Rules_of_procedure_and_Evidence_English.pdf

Особливості співробітництва криміналістів і судових експертів під час військової агресії в Україні

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України (далі КНДІСЕ) перебуває у міжнародних зв'язках з науковими установами, навчальними закладами зарубіжних країн, міжнародними та неурядовими організаціями відповідно до ст. 24 Закону України «Про судову експертизу», проводячи спільні конференції, симпозиуми, семінари та здійснює обмін спеціалістами в рамках міжнародних проєктів та програм та поза межами відповідних програм. У 2017 році КНДІСЕ став членом Європейської мережі судово-експертних установ (European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI)). Зауважимо, що Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (м. Харків) став членом Європейської мережі судово-експертних установ у 2018 році¹⁶

Постійні контакти експертів КНДІСЕ в рамках роботи робочих груп ENFSI дозволяють отримувати актуальну інформацію про нові досягнення в експертній галузі, обмінюватися досвідом з колегами та привносити кращі досягнення в практику роботи КНДІСЕ. У 2019 року КНДІСЕ став першою установою серед експертних науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, що приймає участь у програмі обміну CEPOL – Агентство Європейського Союзу з підготовки співробітників правоохоронних органів (CEPOL – European Union Agency for Law Enforcement Training)¹⁷. CEPOL надає можливість ставати учасниками програми обміну судовим експертам й фахівцям КНДІСЕ, які стали активними учасниками програми обміну та навчання на освітній платформі Leed CEPOL. CEPOL сприяє співпраці та обміну знаннями серед працівників правоохоронних органів ЄС (у тому числі і третіх країн), а тепер вже й судово-експертних установ, з питань, які впливають із пріоритетів ЄС у сфері безпеки, зокрема в частині Політики ЄС у сфері боротьби з організованою злочинністю. У країнах, які співпрацюють з CEPOL, діють Національні підрозділи CEPOL (національні контактні пункти). Пріоритетом у міжнародній діяльності КНДІСЕ є також залучення інструменту TAIEX (Technical Assistance Information Exchange). Це вид зовнішньої допомоги, що надається Європейською Комісією для обміну інформацією з метою розбудови інституціональної спроможності, необхідної для адаптації

¹⁶ Делегація ХНДІСЕ на щорічній зустрічі ENFSI у місті Будапешт (2018). URL: <https://www.hniise.gov.ua/14143-delegatsiya-xndse-na-shchorochni-zustrich-enfsi-u-mst-budapesht.html>

¹⁷ КНДІСЕ: Міжнародна діяльність. URL: <https://kndise.gov.ua/mizhnarodna-diyalnist/>

національного законодавства до *acquis communautaire*. У рамках інструменту TAIEХ експертами КНДІСЕ здійснюються навчальні візити, що надають змогу вивчати досвід країни-члена ЄС, організуються та проводяться семінари та робочі зустрічі з відповідними партнерами країн-членів ЄС у галузі судової експертизи.

Експерти КНДІСЕ приймають участь у Проєкті «ДІЯ-ЄС: Заходи ЄС з питань протидії наркотикам та організованій злочинності, інтенсивне співробітництво та нарощування потенціалу для боротьби з організованою злочинністю у сфері наркоторгівлі вздовж героїнового маршруту» EU–ACT (EU Action Against Drugs and Organised Crime). З 2017 року фахівці Інституту залучені до активної роботи Робочої Групи проєкту EU-ACT. В рамках роботи даного проєкту фахівці КНДІСЕ проводять спільні науково-практичні заходи, семінари, вебінари та здійснюють навчальні візити до країн ЄС щодо покращення взаємодії в межах проєкту EU-ACT та вивчення передового досвіду.

Починаючи з 2020 року експерти Київського науково-дослідного інституту судових експертиз стали учасниками програми International Quality Assurance Programme (IQAP) International Collaborative Exercises (ICE) UNODC. Управління ООН з наркотиків і злочинності – спеціалізована установа ООН, що займається боротьбою з поширенням наркотиків і пов'язаною з ними злочинністю. Програма міжнародних спільних завдань (ICE) спрямована на те, щоб допомогти лабораторіям з тестування на наркотики в усьому світі оцінити свою роботу й прийняти коригуючі заходи, коли це необхідно.

Крім вищезазначених програм, працівники КНДІСЕ постійно обмінюються досвідом з фахівцями різних країн світу, в тому числі шляхом проведення робочих зустрічей. Так у 2019 році представники КНДІСЕ були запрошені у INTERPOL, а у 2018 році брали участь (єдині серед всіх експертних установ України) у конференції Європейської академії криміналістичних наук (EAFS), що проходила в Ліоні, Франція. В рамках співробітництва з іншими судово-експертними установами України та світу КНДІСЕ були підписанні численні договори про співробітництво.

Активна діяльність Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України у галузі міжнародної інтеграції та партнерські стосунки в рамках досягнутих домовленостей дозволяють втілювати міжнародні стандарти в роботу установи, сприяють більш ефективному вирішенню складних теоретичних та практичних завдань, сприяють обміну інформаційними ресурсами, забезпечують високу якість проведення експертиз.

26 квітня 2022 року за ініціативою Міністерства юстиції України, Київського науково-дослідного інституту судових експертиз та Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Заслуженого проф. М.С. Бокаріуса» відбувся Міжнародний круглий стіл «Судово-експертна діяльність: виклики війни»¹⁸. До учасників засідання звернулися заступник Міністра юстиції України із питань виконавчої служби Андрій Гайченко, який високо оцінив роботу українських судових експертів щодо встановлення шкоди і збитків, завданих агресією РФ проти України і міжнародну допомогу в частині посилення судово-експертної діяльності по збору доказів військових злочинів РФ в Україні з боку Франції та інших зарубіжних партнерів України і міжнародних організацій.

Із доповіддю перед учасниками Міжнародного круглого столу виступив також директор Центру проф. В. Федоренко, який привітав учасників заходу з Міжнародним Днем інтелектуальної власності та звернув увагу, що Центр на сьогодні займається проведенням експертних досліджень не лише об'єктів права інтелектуальної власності, а й судових експертиз з економічних, товарознавчих, комп'ютерно-технічних та телекомунікаційних видів досліджень. Очевидно, що це ті види судової експертизи, які теж будуть потрібні для встановлення шкоди і збитків від військової агресії в Україні. Тому, методична допомога від зарубіжних колег і партнерів через Міністерство юстиції України, а також у формі участі в таких цікавих науково-комунікативних заходах, як цей чудовий та змістовний Міжнародний круглий стіл, вбачається важливою та своєчасною.

Таким чином, українська судово-експертна спільнота отримала важливу методичну допомогу від зарубіжних колег та заручилася допомогою на майбутнє.

Свої доповіді на Міжнародному круглому столі презентували представники судово-експертних установ зарубіжних країн. Зокрема, з доповідями та презентаціями виступили: представник Інституту судово-медичної експертизи Федерального управління кримінальної поліції Німеччини, керівник підрозділу КТ 4, заступник директора, постійний представник ENFSI та член правління 25-го ENFSI доктор Беккер Стефан; директор Інституту судових експертиз ім. проф. Я. Зегна у Кракові Даріуш Зуба; координатор проекту, представник відділу злочинів проти людства та військових злочинів Міністерства юстиції Канади Сідні Лінк-Мельник; начальник центрального підрозділу оперативної координації, суперінтендант Головного штабу судової

¹⁸ Міжнародний круглий стіл «Судово-експертна діяльність: виклики війни» (26 квітня 2022 року). URL: <https://kndise.gov.ua/forensic-and-expert-activity-ua/>

поліції Іспанії Сільвія Перес Павія; старший радник з міжнародних судових експертиз/координатор наукової підтримки Інституту судових експертиз Нідерландів Доріс Ерхарт; директор Національного бюро експертиз Вірменії, кандидат медичних наук Аргам Овсепян; директор Криміналістичного центру Чорногорії професор, доктор Александр Іванович; криміналіст поліції Ізраїлю по центральному округу, та інші відомі вчені та практики.

2. Досвід зарубіжних країн щодо використання біометричних технологій як засобу протидії кримінальним та іншим правопорушенням

Сучасні інформаційні системи й обчислювальні засоби, доступ до яких є у більш ніж однієї людини, як правило, мають систему захисту. Вона необхідна для забезпечення схоронності інформації, надійної працездатності й запобігання несанкціонованого доступу в систему. Для виконання покладених функцій система безпеки виконує ідентифікацію користувачів, перевіряє особу й визначає їхні повноваження.

Найдавніші методи ідентифікації особи мали механічний характер, ґрунтувалися переважно на використанні певних технічних значень. Цей же принцип ліг в основу новітніх технологій з використанням пластикових бейджів, магнітних смарт-карток з електронним чи оптичним пристроєм запам'ятовування. В цих системах передбачений досить високий рівень захисту від підробок, копіювання і фальсифікації. Разом з тим технічним системам притаманна одна дуже суттєва вада: орієнтування на верифікацію самого предмета авторизації – картку, бейдж, посвідчення, а не на саму персону-власника. Система контролю доступу в даному разі відстежує проходження карток без підтвердження ідентичності персони, що скористалась ними. Іншими словами, картка може бути загублена, викрадена, передана і використана іншою особою.

Для більш точного й однозначного визначення користувача інформаційної системи застосовують біометричну ідентифікацію, яка охоплює збір і аналіз поведінкових і фізіологічних особливостей людини. У якості біометричних характеристик людини можуть виступати: райдужна оболонка й сітківка ока, відбитки пальців, геометрія руки, геометрія зовнішності людини, голос, хода, почерк і т.д. На відміну від традиційних систем ідентифікації, біометричні методи мають ряд переваг – немає необхідності намагатися не забути або не втратити ключ доступу, пароль і т.і. Крім того, біометричні пристрої відрізняються зручністю використання, наприклад, приклад палець до сканера – і вільний.

Ідея створення біометричних систем була пов'язана з необхідністю створення систем безпеки до стратегічних об'єктів. Така технологія потрібна для того, щоб в автоматичному режимі розпізнати конкретну особу, якій у випадку підтвердження особи буде наданий доступ до об'єкта.

Окремі аспекти використання біометричних технологій в розслідуванні кримінальних правопорушень вже були розглянуто в криміналістичній літературі¹⁹. Зокрема, визначено такі напрямки використання біометричних технологій у процесі розслідування злочинів: 1) боротьба з тероризмом і злочинністю – організованою, транскордонною, пов'язаною з викраданнями людей, новими формами работоргівлі (дорослими і дітьми), тощо; 2) протидія нелегальній міграції; 3) припинення шахрайств у сфері електронної комерції та зловживань із кредитними картами (так званих «крадіжок особи» – розкрадання і/або привласнення шляхом обману повноважень законного користувача з розпорядження грошовими коштами). Слід відзначити, що стосовно розслідування кримінальних правопорушень біометричним технологіям в основному відводиться роль ефективних і надійних засобів і систем масової ідентифікації. Разом із тим, специфіка використання біометрії саме в системі механізмів протидії торгівлі дітьми та іншим міжнародним злочинам проти дітей, у процесі провадження судових експертиз при розслідуванні кримінальних правопорушень залишається недостатньо висвітленою.

Біометричні системи розповсюджені й широко використовуються в різних сферах життя людини. Завдяки автоматизації та швидкості роботи розпізнавання особи біометричні технології є дуже корисними в будь-якій галузі діяльності людини, де необхідно перевірити і підтвердити особу за її біометричними характеристиками. Це може бути безпека, оборона, міграційні процеси, банківська сфера та моніторинг, та ін. Причому дати вичерпний перелік сфер застосування біометричних технологій на сьогодні вже є неможливим, оскільки сама ідея перевірки й підтвердження особи людини вже більше і більше стає привабливою і асоціюється з безпекою.

Історично розробка й провадження біометричних систем було пов'язано з необхідністю створення систем безпеки до важливих об'єктів. Така технологія потрібна для того, щоб в автоматичному

¹⁹ Захаров В. П., Рудешко В. І. Біометричні технології в XXI столітті та їх використання правоохоронними органами: посібник. 2-ге вид., доп. / В. П. Захаров, В. І. Рудешко. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 492 с.

режимі розпізнати конкретну особу, якій у випадку підтвердження особи буде наданий доступ до об'єкта²⁰.

Біометрична технологія – це автоматизовані методи розпізнавання особи людини, засновані на фізіологічних або поведінкових характеристиках²¹. Прикладами розпізнавання за фізіологічними характеристиками є ідентифікація людини за формою обличчя, термограмою обличчя, за відбитком пальця, за формою кисті руки, за розташуванням вен на лицьовій стороні долоні, за сітківкою ока, за райдужною оболонкою ока. До поведінкових характеристик належать особливості або характерні риси, такі що їй притаманні від природи або були придбані в процесі навчання: динаміка підпису, ідентифікація голосу, динаміка натискання на клавіші.

Для того, щоб технологія була біометричною, необхідно, щоб вона була придатна для використання автоматизованими засобами, тобто без участі людини – контролера, швидко в реальному часі.

Немаловажною характеристикою біометричної технології є здатність одержання так званого біометричного зразка (або вибірки) з наданих для аналізу ознак об'єкта. Наприклад, в автоматизованих системах дактилоскопічної реєстрації спочатку отримують дактилокарту, яка далі перетворюється в цифровий графічний файл. Далі система в автоматичному режимі аналізує й розпізнає ідентифікаційні ознаки будови папілярних ліній. У результаті на екрані комп'ютера відображається дактилокарта з розпізнаними ознаками. Далі оператор має можливість підкорегувати розміщення ідентифікаційної ознаки на графічному зображенні, якщо відбулася помилка розпізнавання. Після підтвердження оператором правильності дій програма зберігає біометричний зразок.

Якщо технологія біометрична, то до зразка пред'являються такі вимоги: він не повинен займати багато місця. Згідно з існуючими у світі стандартами для різних біометричних технологій – це декілька кілобайт. Це пов'язане з тим, що біометричний зразок може бути переданий по каналах зв'язку, і важлива швидкодія такої системи. Чим менше місця займає зразок у біометричній базі, тем менше сама база й швидше проводиться пошук.

²⁰ Мороз А.О. Біометричні технології ідентифікації людини: огляд систем // Математичні машини і системи. 2011. № 1. С. 39-45.

²¹ Велика українська юридична енциклопедія: У 20 т. Т.20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол. В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2018. С. 50/

Необхідною характеристикою біометричної системи є ступінь стійкості до помилок²². Це означає низький відсоток помилок, які можуть бути допущені при розпізнаванні. Причому мова йде про два різновиди помилок: 1. помилка неправильної відмови (FRR – False Reject Rate); 2. помилка неправильного пропуску (FAR – False Accept Rate). Помилка неправильної відмови виникає у випадку, якщо система не розпізнала об'єкт по наявному зразку, а помилка неправильного пропуску – у випадку, якщо система розпізнала об'єкт, який не відповідає зразку. Біометрична система допускає лише невеликий відсоток помилок, тому характеризується підвищеною точністю.

На даний час наука біометрія, як сукупність методів і технологій автоматичної ідентифікації й підтвердження особи людини, активно розвивається. В наукових дослідженнях біометрії активну участь беруть десятки наукових центрів при університетах, деякі наукові організації, Biometrics Research Group (Michigan State University, USA)²³, Biometrics Institute²⁴ та комерційні фірми Biometrics²⁵.

Відповідно в розслідуванні кримінальних правопорушень поширене використання біометричних технологій. Однак на сьогодні вже навіть така розповсюджена слідча (розшукова) дія, як допит в разі наявності у допитуваної особи біометричного паспорту (ID-card) передбачає використання біометричної технології для перевірки і підтвердження особи допитуваного. Істотно, що такі біометричні документи вже розповсюджені, і існують готові технічні розв'язання для реалізації цього завдання. Так, продовж довгого часу широке розповсюдження набули автоматизовані дактилоскопічні ідентифікаційні системи (АДІС), що використовуються в кримінальній реєстрації. В Харкові в 2002 році була введена в експлуатацію АДІС «Дакто-2000». Перевага такої системи, стало очевидним, коли в період із серпня 2002 р. по березень 2010 р. завдяки використанню цієї системи було встановлено 988 осіб, причетних до нерозкритих злочинів, установлені особи 629 невідомих трупів, 164 випадку приховання особами своїх анкетних даних, об'єднано 27 кримінальних проваджень²⁶. Взагалі в експертній службі МВС України за роки існування функціонує біля

²² Швець В.А., Фесенко А.А. Основные биометрические характеристики, современные системы и технологии биометрической аутентификации. Безпека інформації (Ukrainian Scientific Journal of Information Security). 2013. № 2. С. 102.

²³ Biometrics Research Group. URL: <https://biometrics.cse.msu.edu>.

²⁴ Biometrics Institute. URL: <https://biometricsinstitute.org>.

²⁵ Biometrics. URL: <https://biometrics.com/>.

²⁶ Удовиченко О.А. Функціонування регіонального дактилоскопічного обліку в Науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі при ГУМВС України в Харківській області. Криміналістичний вісник. 2010. № 2. С. 142.

10 різних видів і версій АДІС («Папилон», «Дактомат», «Монна Ліза», «Сонда», «Сонда+», «DEX», «УкрDEX» та ін.)²⁷

Так, АДІС «Дакто-2000» використовується для встановлення особи невідомого трупа. За допомогою дактилоскопічного сканеру отримують зображення папілярних візерунків пальців, придатних для ідентифікації. Отримання зразків дактилоскопічної інформації зі сканера «Kojak 10 print roll scanner» зайняло 17 хвилин, відбитки мають необхідний розмір та розширення файлів bmp, png, що завантажуються в робочу програму АДІС «Дакто-2000», після цього спеціаліст отримує якість зображення достатню для розставлення інтегральних характеристик, встановлення загальних та індивідуальних ознак папілярних візерунків (ліній). Після подальшого програмного кодування та здійснення пошуку у базі даних за дактилоскопічним масивом інформації регіонального та, за необхідності, центрального рівнів АДІС «Дакто-2000» буде отримано перелік кандидатів для порівняння. Загальний час на отримання зразків, завантаження, опрацювання та перевірку за автоматизованим дактилоскопічним масивом АДІС склає до 30 хвилин²⁸.

З метою розшуку підозрюваних осіб використовуються біометричні системи. Так, у 2018 р. співробітники поліції в Чжэнчжоу, Китай одержали для роботи незвичайні сонцезахисні окуляри, оснащені програмним забезпеченням для розпізнавання осіб²⁹ [8]. Ці устрої поліція Китаю досить успішно застосовує для піймання розшукуваних злочинців.

На Україні компанією Техносерв Україна ще в 2011 році було запропоновано «Каскад-Потік» – система автоматичної ідентифікації особи по відеозображенню обличчя в потоці людей, що дозволяє виконувати пошук на транспортних об'єктах, в місцях масового скупчення людей і в пунктах пропуску³⁰.

Столичне комунальне підприємство «Інформатика» впроваджено новий аналітичний модуль відеоспостереження в рамках проекту

²⁷ Хахановський В.Г. Автоматизація експертних дактилоскопічних досліджень. *Форум права*. 2011. № 1. С. 1081.

²⁸ Удовиченко О.А. Функціонування регіонального дактилоскопічного обліку в Науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі при ГУМВС України в Харківській області. *Криміналістичний вісник*. 2010. № 2. С. 174/

²⁹ Китайська поліція знаходить підозрюваних через окуляри. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-42979942> (дата звернення: 20.02.2023).

³⁰ Хахановський В.Г. Автоматизація експертних дактилоскопічних досліджень. *Форум права*. 2011. № 1. С. 1081.

«Безпечне місто» (Kyiv Smart Safe City)³¹. Унікальний модуль дозволяє шукати злочинців не тільки завдяки спеціалізованим камерам розпізнавання особи. Він фіксує зображення з будь-якої камери, встановленої в рамках мережі й порівнює їх з наявною базою правопорушників. Якщо система виявляє подібність, оператор відразу одержує тривожний сигнал. Отже, правоохоронці зможуть швидше відслідковувати небезпечних злочинців. До складу нового аналітичного модуля розпізнавання осіб входить аналітична система й база даних, що полягає зі списку розшукуваних людей.

3. Інформаційно-аналітичні системи в судовій експертизі

На сьогодні вже навіть під час проведення розповсюдженого різновиду криміналістичної експертизи, як дактилоскопічної, доцільне використання автоматизованої дактилоскопічної інформаційної системи (АДІС) на основі біометричної технології. Такі біометричні інформаційні судово-експертні системи на сьогодні розповсюджені в роботі судових експертів.

При провадженні судових експертиз з метою ідентифікації причетних осіб використовуються методи біометричної ідентифікації. Зокрема, яскравим прикладом є судово-фоноскопична експертиза (експертиза відеозвукозапису).

Ідентифікація за голосом заснована на акустичних особливостях вимовляння, які у кожної людини унікальні. Голос відбиває як низку анатомічних особливостей (наприклад, розмір і форму горла та рота), так і звички, що набуваються людиною упродовж життя (гучність голосу, манера розмови).

Сучасна голосова біометрична технологія розбиває кожне вимовлене слово на низку сегментів. Записаний голосовий «відбиток» перетворюється на біометричний зразок, який зберігається в спеціальному банку даних. Для проведення ідентифікації індивідуума його просять відповісти на декілька питань здебільшого їх кількість не перевищує трьох), відповіді на які легко запам'ятовуються. Наприклад, повідомити прізвище, ім'я, по батькові та дату народження. Сучасні комп'ютерні системи автоматично створюють цифрову модель

³¹ У рамках проекту «Безпечне місто» запущено новий аналітичний модуль відеоспостереження, що прискорить пошук правопорушників. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/u_ramkakh_proektu_bezpechne_misto_zapuscheno_noviy_analichniy_modul_videosposterezheniya_scho_priskorit_poshuk_pravoporushnikov/.

(«відбиток») голосу, що надалі може зіставлятись із будь-якою фразою, вимовленою людиною³².

За аналогічним алгоритмом працює голосова біометрія в банківській сфері. Так, на весні 2022 року Приватбанк впровадив технологію голосової авторизації, і вже станом на середину осені кількість користувачів, які скористалися функцією, перевищила мільйон людей³³. Механізм роботи наступний:

клієнт дзвонить у службу підтримки та починає пояснювати роботу (віртуальному асистенту) причину звернення;

у цей час технологія робить зліпок голосу і порівнює його з наявними у базі даних варіантами;

вже через кілька секунд клієнт ідентифікований, що суттєво прискорює та спрощує процес взаємодії.

Процедура біометричної ідентифікації за голосом дозволяє користувачеві позбутися тривалого і для багатьох заплутаного процесу підтвердження ризикованих операцій.

Яскравим прикладом використання біометричної технології в діяльності судового експерта є генотипоскопічна експертиза, або ДНК-аналіз, тобто дослідження мікрослідів на клітинному рівні. Це дозволяє ідентифікувати злочинця по слідах біологічного походження: крові, слини, (сперми), клітинах епітелію, частинах тканин і органів людини, волоссяю.

Судова молекулярно-генетична експертиза розв'язує завдання ідентифікації особи методом ДНК-аналізу, в т.ч.: встановлення приналежності об'єктів біологічного походження (кров, сперма, слина, волосся, м'язова та кісткова тканини) певній особі, встановлення слідів біологічного походження конкретної особи у змішаних слідах, встановлення ідентичності останків у випадках розчленування трупа та ідентифікації жертв катастроф, коли живі близькі родичі, визначення спадковості певних генетичних ознак людини (біологічна спорідненість) – встановлення батьків дитини у випадках спірного батьківства, дітовбивства, крадіжки, підміни дітей³⁴.

³² Захаров В. П., Рудешко В. І. Біометричні технології в XXI столітті та їх використання правоохоронними органами: посібник. 2-ге вид., доп. / В. П. Захаров, В. І. Рудешко. Львів: ЛьвДУВС, 2015. С.149.

³³ Що таке голосова біометрія: як працює і в чому переваги. URL: <https://psm7.com/uk/technology/chto-takoe-golosovaya-biometriya-kak-rabotaet-i-v-chem-preimushhestva.html>.

³⁴ Види судових експертиз, які проводяться у лабораторії біологічних досліджень та питання які вони вирішують: Інформаційний лист. ДНДЕКЦ МВС України, Київський НДЕКЦ МВС України, 2017. URL: https://ndekc.kiev.ua/wp-content/uploads/2017/02/Инф.лист_ДНК-2017.pdf

Ідентифікація за ДНК ґрунтується на унікальності послідовності дезоксирибонуклеїнової кислоти у кожної людини. Процес починається з підготовки зразка ДНК індивідуума (що звичайно називається «контрольним зразком»). Для відібрання зразків використовується щічний мазок, а також кров, слина, інші виділення організму людини, тканини. Контрольний зразок з використанням спеціальної біометричної технології і обладнання аналізується для створення ДНК-профілю людини. Такий профіль потім можна порівняти з іншим зразком, щоб визначити, чи є генетична тотожність. Процес отримання ДНК-профілю займає певний час. Тому сам метод для автоматичної ідентифікації особи в реальному часі ще не є придатним. Але для проведення судово-експертних досліджень метод ДНК-аналізу став поширеним. Метод використовується при провадженні судових експертиз, наприклад за кримінальними провадженнями при розслідуванні умисних вбивств³⁵.

Істотною особливістю є тісна інтеграція криміналістичних обліків та інформаційних біометричних систем. Так, актуальним аспектом використання судової генетики в системі кримінального правосуддя є створення та розширення централізованих національних баз даних. Такі бази містять генетичні профілі, які встановлюються і зберігаються відповідно до критеріїв, визначених у законодавстві кожної країни використання криміналістичних обліків генетичних ознак людини з інформаційно-пошуковими автоматизованими системами³⁶. Автоматизовані обліки призначені для накопичування та зберігання отриманих в процесі дослідження даних, з метою подальшої перевірки шляхом порівняння їх з тими даними, що вже зберігаються в базі. Автоматизований облік генетичних ознак людини функціонує на центральному та обласних рівнях. Створення криміналістичних обліків генетичних ознак людини сприяло проведенню генетичного аналізу отриманих на місці злочину біологічних зразків, що багато в чому спростило роботу слідчих. Вони отримали надійний інструмент, що дозволяє ідентифікувати злочинця або його жертву, добувати незаперечні докази і розкривати злочини.

³⁵ Вирок Хмельницький міськрайонний суд Хмельницької області від 22.12.2021 р. База даних «Єдиний реєстр судових рішень». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102204614>.

³⁶ Ірина Спринцева Актуальні питання криміналістичних обліків генетичних ознак людини. *Молодий вчений*. № 9 (85) (2020). URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/703/679>.

4. Біометрія в системі механізмів протидії воєнним злочинам та іншим правопорушенням в зоні бойових дій

В криміналістичній літературі біометричні технології розглядають в основному як автоматизовані засоби безпеки в різних галузях життя суспільства. Але стосовно процесу розслідування та попередження воєнних кримінальних правопорушень, в літературних джерелах розглянуто лише окремі можливості використання біометричних систем і технологій, причому в основному йдеться про боротьбу з тероризмом. Але місце і роль цих технологій в самому процесі розслідування і попередження військові правопорушень та воєнних злочинів залишаються недостатньо дослідженими.

Воєнні злочини під час війни проти України мали місце від самого початку війни 24 лютого 2022 року. Згідно даних Генерального прокурора України в Україні станом на 17.06.2022 р. розслідувалось понад 1 700 справ про воєнні злочини держави – агресора. Зафіксовані чисельні випадки руйнувань житлової інфраструктури, вбивств мирних жителів та мародерства. На єдиній загальнодержавній платформі <https://warcrimes.gov.ua/> здійснюється збирання та документування доказів про воєнні злочини держави – агресора. Таким чином, на базі Офісу Генерального прокурора України фактично було створено сучасну інформаційно-аналітичну систему для документування воєнних злочинів на Україні з можливістю надання документів, фото та відео.

Ідея перевірки й підтвердження особи людини при перетинанні державного кордону, контрольно-пропускного пункту, вже більше і більше стає привабливою і асоціюється з безпекою.

Біометричними називають документи, що посвідчують особу та містять електронний носій інформації, на якому записано інформацію про біометричні дані власника документу з метою його ідентифікації. Передбачається, що такі документи найбільш захищені від підробок та виключають можливість користування ними будь-якою особою, окрім власника. Головна ідея впровадження більш захищених документів, які забезпечують ідентифікацію особи – це суттєве підвищення захищеності суспільства від проявів злочинності та міжнародного тероризму.

Біометричні паспорти набувають все більшого поширення у світі³⁷. Відповідно до інформації всесвітньої організації цивільної авіації (ICAO) більше 90 країн з 193 держав-членів ООН в даний час видають

³⁷ Держприкордонслужба презентувала систему фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/Derzhprikordonsluzhba-prezentuvala-sistemu-fiksacii-biometrichnih-danih-inozemciv-ta-osib-bez-gromadyanstva/>.

такі документи, при цьому ще більше двадцяти держав готові до впровадження таких документів в найближчі роки.

Близько 45 країн з числа тих, які видають біометричні документи, зберігають на документах одночасно і відбитки пальців, і зображення особи, в той же час більше 30 країн використовують лише оцифроване фото власника документа. Решта країн в даний час використовують тільки зображення обличчя, але найближчим часом планують використовувати і дані дактилоскопії.

За даними ІКАО, більше 15 країн в даний час використовують автоматизовані контрольні-пропускні системи для власників електронних паспортів. Для того, щоб пройти процедуру паспортного контролю, мандрівник може скористатися «електронними воротами», які в автоматичному режимі звіряють його біометричні дані з інформацією, що зберігається на чипі документа. Серед країн, які читають (сканують) е-паспорта в аеропортах і на кордонах США, Великобританія, Сінгапур, Португалія, Нова Зеландія, Японія, Індонезія і Німеччина.

Ініціатором впровадження біометричних паспортів на державному рівні були США: в 2002 р. Конгрес США прийняв Закон про безпеку державних кордонів, відповідно до якого громадяни країн, які мали угоди зі США про безвізовий режим, могли безперешкодно в'їжджати на територію США строком до 90 днів тільки за умови наявності в них біометричних документів³⁸.

З 2004 р. у США розпочато програму US-Visit, що передбачала введення системи зняття відбитків пальців і фотографування всіх, що прибувають в Америку іноземців (115 аеропортів, 14 морських портів, 104 контрольні-пропускні пункти, біометрична база даних більш ніж на 5 млн осіб). Більш 80 країн миру (включаючи Афганістан, Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, Саудівську Аравію й ОАЕ) використовують програми електронних ID-card, у яких утримуються біометричні дані³⁹.

Найбільшою у світі системою біометричної ідентифікації в цей час є Aadhaar (Індія). Aadhaar-це індійський онлайн-сервіс ідентифікації, що надається державним агентством UIDAI. Станом на кінець березень 2021 р., у системі зареєстроване більш 1,28 млрд людей, що становить близько 90% громадян Індії⁴⁰.

³⁸ Homeland Security Act of 2002. URL: <https://www.govinfo.gov/link/plaw/107/public/296?link-type=html>

³⁹ United States Visitor and Immigrant Status Indicator Technology (US-VISIT). URL: <https://www.epic.org/privacy/us-visit/>

⁴⁰ Unique Identification Authority Of India. URL: <https://uidai.gov.in>.

З березня 2018 року посольство Саудівської Аравії в Україні запровадило обов'язкову процедуру зняття відбитків пальців у всіх бажаючих отримати візу до країни⁴¹. Процедура проводиться після подачі документів в попередньо призначений день і час.

На Україні 20.11.2012 р. було прийнято Закон «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» № 5492-VI, відповідно до якого передбачено введення документів з електронним носієм, на якому передбачається розміщення біометричних даних про особу⁴². В 2017 році Уряд України затвердив Положення про національну систему біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства⁴³. Документом визначено, що це автоматизована система, створена в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини, за допомогою якої забезпечується встановлення особи іноземця та особи без громадянства, які в'їжджають в Україну, виїжджають з України, здійснення контролю за додержанням ними правил перебування на території нашої держави.

Державна прикордонна служба у грудні 2017 р. презентувала систему фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства⁴⁴. Демонстрація роботи системи відбулася в столичному аеропорту «Київ». Ця система фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства розгортається прикордонним відомством на виконання Указу Президента України від 30 серпня 2017 року № 256 «Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 10 липня 2017 року «Про посилення контролю за в'їздом в Україну, виїздом з України іноземців та осіб без громадянства, додержання ними правил перебування на території України». Вона є однією з підсистем відомчої автоматизованої системи прикордонного контролю. Держприкордонслужба активно працює над вдосконаленням безпекової складової на

⁴¹ Візу до Саудівської Аравії українцям необхідно отримати перед поїздкою. URL: <https://tourpoint.com.ua/ua/vizy/asia/saudi-arabia>.

⁴² Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 20.11.2012 № 5492-VI . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/5492-17>.

⁴³ Положення про національну систему біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства: Постанова КМУ від 27.12.2017 № 1073. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2017-p#Text>.

⁴⁴ Держприкордонслужба презентувала систему фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства. URL: <https://dps.gov.ua/ua/news/Derzhprikordonsluzhba-prezentovala-sistemu-fiksacii-biometrichnih-danih-inozemciv-ta-osib-bez-gromadyanstva/>.

кордонах України. Сьогодні технічні засоби Держприкордонслужби дозволяють зчитувати виготовлені за міжнародними стандартами ІКАО закордонні паспорти, в тому числі з вбудованим чіпом, ID-картки та водійські посвідчення. При цьому постійно вивчається досвід передових країн світу, європейських та американських партнерів щодо побудови систем автоматизації паспортного контролю. Кращі зразки обладнання впроваджуються у відомчу інформаційно-телекомунікаційну систему. 157 діючих пунктів пропуску обладнано засобами для зчитування інформації з біометричних документів, а 126 пунктів пропуску підключено до баз даних Інтерполу. З серпня 2017 року інформаційна система прикордонного відомства автоматично підраховує кількість дозволених діб перебування іноземців в Україні.

Запуск системи фіксації біометричних даних Держприкордонслужби – це ще один крок щодо покращення безпекової складової при перетинанні кордону та вдосконалення системи прикордонного контролю. під час паспортного контролю інспектори Держприкордонслужби здійснюватимуть перевірку паспортних документів іноземців, в тому числі за базами Інтерполу. Також відбуватиметься зчитування інформації (відбитки пальців) за допомогою рідерів, яка надходитиме до підсистеми обробки біометричних даних відомства. Крім того, через міжвідомчу інформаційно-телекомунікаційну систему «Аркан» вона надходитиме до Національної системи біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства Державної міграційної служби. При повторному перетині особою кордону здійснюватиметься процес ідентифікації особи. При цьому інспектор бачитиме чи здавала людина свої біометричні дані і здійснюватиме їх перевірку. У разі не співпадіння даних особу буде направлено на додатковий контроль для з'ясування обставин.

Використання автоматизованих систем реєстрації біометричних характеристик людини в зоні бойових дій надає можливості контролювати та запобігати кримінальні правопорушення. Так, в Іраку і Афганістані для збору даних американські військові використовували системи ВАР (Biometrics Automated Toolset) або НІІДЕ (Handheld Interagency Identity Detection Equipment)⁴⁵.

Комплект ВАР складається з чотирьох частин-ноутбука, цифрової фотокамери, сканера відбитків пальців і сканера райдужної оболонки.

⁴⁵ Kelsey Atherton. The enduring risks posed by biometric identification systems (09.02.2022). URL: <https://www.brookings.edu/techstream/the-enduring-risks-posed-by-biometric-identification-systems/>

Зібрані дані перевіряються по базі даних, яку містить ноутбук⁴⁶. База періодично синхронізується з центральним сервером групи біометричних технологій. HIIDE – це мобільний термінал, який дозволяє фіксувати відбитки пальців, фотографії, зображення сітківки та біографічні дані, отримані в результаті опитування. Для збору даних про екіпажі морських суден і човнів застосовується спеціальний комплект, захищений від впливу води і підвищеного вібраційного впливу. Система HIIDES була розроблена для того, щоб Збройні сили США могли легко ідентифікувати людей в польових умовах і відрізнити друга від ворога.

ВИСНОВКИ

Використання можливостей міжнародного співробітництва криміналістів та судових експертів в системі механізмів розслідування та протидії воєнним злочинам, зокрема, у зв'язку з війною РФ проти України є край доцільним. Проведене дослідження дозволяє визначити напрями використання біометричних систем під час військового стану:

1. В системі механізмів Національної безпеки і оборони України;
2. В автоматизованих системах кримінальної реєстрації з метою накопичення криміналістично значущої інформації для використання її в майбутньому, в тому числі як матеріалів для судової експертизи;
3. В автоматизованих системах, що забезпечують використання біометричних документів для посвідчення особи в у контрольно-пропускних пунктах;
4. В автоматизованих системах, що забезпечують використання біометричних ознак людини для розшуку осіб, зокрема воєнних злочинців.
5. При проведенні судово-експертних досліджень, зокрема з метою встановлення особи загиблого;

Використання біометричних систем є необхідною умовою підвищення ефективності Національної безпеки і оборони України.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню можливостей використання сучасних інформаційно-аналітичних технологій та міжнародного співробітництва криміналістів та судових експертів в розслідуванні та протидії воєнним злочинам. Війна на Україні стала поштовхом розвитку і удосконалення форм міжнародного співробітництва криміналістів та судових експертів. Із глобалізацією світових процесів, розвитком

⁴⁶ Biometric Automated Toolset (BAT) and Handheld Interagency Identity Detection Equipment (HIIDE). URL: https://www.nist.gov/system/files/documents/2021/03/23/ansi-nist_archived_vermury-bat-hiide.pdf

технологій, швидкості передачі інформації, нагальною проблемою стало утворення злочинності поза межею однієї держави та вихід її на міжнародний рівень, що стало викликом у протидії такій злочинності та необхідності спрямування криміналістичних та судово-експертних знань на допомогу правоохоронній діяльності. Активна діяльність у сфері розслідування воєнних злочинів в Україні ставить перед криміналістами і судово-експертними установами величезне коло завдань із здійснення міжнародного співробітництва, розширення взаємодії з профільними судово-експертними установами світу. У статті розглянуті історія, правові основи міжнародного співробітництва судово-експертних установ України та країн ЄС, показані основні перспективні напрями взаємодії, окреслені шляхи підвищення ефективності цієї діяльності. Показана роль міжнародного співробітництва експертів під час військової агресії. Розглянуто можливості інформаційно-аналітичних технологій в діяльності в процесі превентивної діяльності поліції, інших державних органів, під час досудового розслідування. Розширюються можливості розшуку і ідентифікації осіб, в тому числі причетних до вчинення правопорушень.

Література

1. Звернення. (04.03.2022) URL: <https://crimcongress.com/news/звернення/>
2. RODOLPHE ARCHIBALD REISS. URL: <https://crimcongress.com/portretnaya/rejs-rudolf-archibald/>
3. Shepitko, M. (2019). Ukrainian Group of International Union of Penal Law: Way from Vienna to Paris. *A First Printed Criminalist*, 18, 43-61.
4. Shepitko, V.Y., Olkhovsky V.O., Shepitko M.V. (2020) The process of scientific knowledge integration in crime prevention and trends of medical criminalistics development in ukraine in XIX – early XX century. *Wiadomosci lekarskie (Warsaw, Poland: 1960)*, no. 73(1), pp. 176–179 (in English).
5. Shepitko, V.Y., Shepitko, M.V. (2021) The role of forensic science and forensic examination in international cooperation in the investigation of crimes. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, no. 28(1), pp. 179–186 (in English).
6. European Network of Forensic Science Institutes. URL: <https://enfsi.eu/>.
7. Pavel Giverts Обзор тем обсуждаемых международной ассоциацией экспертов баллистов (AFTE) (2021) URL: https://www.researchgate.net/publication/355478269_Obzor_tem_obsuzdae_myh_mezdunarodnoj_associaciej_ekspertov_ballistov_AFTE

8. International conference «Contemporary methods to identify missing persons». URL: <https://crimcongress.com/category/news/>.

9. Netherlands Forensic Institute (NFI). URL: <https://www.forensicinstitute.nl/>

10. Останні дані кримінального розслідування катастрофи авіалайнера Boeing – 777 рейсу МН17 (24.05.2018) <https://www.prosecutionservice.nl/latest/news/2018/05/24/последние-данные-уголовного-расследования-катастрофы-авиалайнера-boeing-777-рейса-мн17>

11. Rome Statute of the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>

12. Boris Johnson. United Kingdom government official. 02.03.2022. URL: <https://twitter.com/BorisJohnson/status/1499123882296582149>

13. The Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/NR/rdonlyres/F1E0AC1C-A3F3-4A3C-B9A7-B3E8B115E886/140164/Rules_of_procedure_and_Evidence_English.pdf

14. Делегація ХНДІСЕ на щорічній зустрічі ENFSI у місті Будапешт (2018). URL: <https://www.hniise.gov.ua/14143-delegatsya-xndse-nashchorchni-zustrch-enfsi-u-mst-budapesht.html>

15. КНДІСЕ: Міжнародна діяльність. URL: <https://kndise.gov.ua/mizhnarodna-diyalnist/>

16. Міжнародний круглий стіл «Судово-експертна діяльність: виклики війни» (26 квітня 2022 року). URL: <https://kndise.gov.ua/forensic-and-expert-activity-ua/>

17. Захаров В. П., Рудешко В. І. Біометричні технології в XXI столітті та їх використання правоохоронними органами: посібник. 2-ге вид., доп. / В. П. Захаров, В. І. Рудешко. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 492 с.

18. Мороз А.О. Біометричні технології ідентифікації людини: огляд систем // Математичні машини і системи. 2011. № 1. С.39-45.

19. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 т. Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол. В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2018. 952 с.

20. Швець В.А., Фесенко А.А. Основные биометрические характеристики, современные системы и технологии биометрической аутентификации. Безпека інформації (Ukrainian Scientific Journal of Information Security). 2013. № 2. С.99-111.

21. Biometrics Research Group. URL: <https://biometrics.cse.msu.edu>.

22. Biometrics Institute. URL: <https://biometricsinstitute.org>.

23. Biometrics. URL: <https://biometrics.com/>.

24. Удовиченко О.А. Функціонування регіонального дактилоскопічного обліку в Науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі при ГУМВС України в Харківській області. Криміналістичний вісник. 2010. № 2. С. 140-144.

25. Хахановський В.Г. Автоматизація експертних дактилоскопічних досліджень. Форум права. 2011. № 1. С. 1078-1084.

26. Китайська поліція знаходить підозрюваних через окуляри. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-42979942>.

27. У рамках проекту «Безпечне місто» запущено новий аналітичний модуль відеоспостереження, що прискорить пошук правопорушників. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/u_ramkakh_proektu_bezpechne_misto_zapuscheno_noviy_analitchniy_modul_videosposterezhennya_scho_priskorit_poshuk_pravoporushnikov/.

28. Що таке голосова біометрія: як працює і в чому переваги. URL: <https://psm7.com/uk/technology/chto-takoe-golosovaya-biometriya-kak-rabotaet-i-v-chem-preimushhestva.html>

29. Види судових експертиз, які проводяться у лабораторії біологічних досліджень та питання які вони вирішують: Інформаційний лист. ДНДЕКЦ МВС України, Київський НДЕКЦ МВС України, 2017. URL: https://ndekc.kiev.ua/wp-content/uploads/2017/02/Інф.лист_ДНК-2017.pdf

30. Вирок Хмельницький міськрайонний суд Хмельницької області від 22.12.2021 р. База даних «Єдиний реєстр судових рішень». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102204614>.

31. Ірина Єпринцева Актуальні питання криміналістичних обліків генетичних ознак людини. Молодий вчений. № 9 (85) (2020). URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/703/679>.
<https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-50>.

32. Держприкордонслужба презентувала систему фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/Derzhprikordonsluzhba-prezentovala-sistemu-fiksacii-biometrichnih-danih-inozemciv-ta-osib-bez-gromadyanstva/>.

33. Homeland Security Act of 2002. URL: <https://www.govinfo.gov/link/plaw/107/public/296?link-type=html>

34. United States Visitor and Immigrant Status Indicator Technology (US-VISIT). URL: <https://www.epic.org/privacy/us-visit/>.

35. Unique Identification Authority Of India. URL: <https://uidai.gov.in>.

36. Візу до Саудівської Аравії українцям необхідно отримати перед поїздкою. URL: <https://tourpoint.com.ua/ua/vizy/asia/saudi-arabia>.

37. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що Criminalists Congress. URL: <https://crimcongress.com>підтверджують

громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 20.11.2012 № 5492-VI . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/5492-17>.

38. Положення про національну систему біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства: Постанова КМУ від 27.12.2017 № 1073. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2017-п#Text>.

39. Kelsey Atherton. The enduring risks posed by biometric identification systems (09.02.2022). URL: <https://www.brookings.edu/techstream/the-enduring-risks-posed-by-biometric-identification-systems/>.

40. Biometric Automated Toolset (BAT) and Handheld Interagency Identity Detection Equipment (HIIDE). URL: https://www.nist.gov/system/files/documents/2021/03/23/ansi-nist_archived_vermury-bat-hiide.pdf

**Information about the author:
Nehrebetskyi Vladyslav Valerevych,**

Ph. D. in Law,
Associate Professor at the Department of Criminalistics,
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Pushkinska str., Kharkiv, 61024, Ukraine

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВОПОРЯДКУ ЗАХОДАМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ В УМОВАХ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРШЕННЯ

Ніколаєнко Т. Б.

ВСТУП

Проблематика забезпечення військової дисципліни та правопорядку в умовах сьогодення як ніколи постала доволі гостро. Збільшення кількості вчинюваних кримінальних правопорушень проти порядку несення військової служби, поширення випадків вчинення окремих видів військових кримінальних правопорушень у сфері недотримання/порушення військової дисципліни, посилення заходів кримінально-правового впливу щодо їх застосування до винних осіб, недостатність належного забезпечення рівних прав і свобод осіб (військовослужбовців) при застосуванні до них таких заходів, відсутність єдиного підходу у їх реалізації при вчиненні саме військових кримінальних правопорушень потребують приведення чинного законодавства до єдиних стандартів та забезпечення належного рівня військового правопорядку, зокрема в умовах зміни правового режиму в державі.

Водночас стверджувати, що окреслена проблематика є тією проблематикою, що виникла нещодавно не можна. З початком збройної агресії, яка розпочалася ще у 2014 році з першими кроками наступу держави-агресора на Схід нашої держави, захоплення нею частини території України, створення незаконних збройних формувань, для забезпечення законності та правопорядку, виникла потреба в оголошенні часткової мобілізації та запровадженні особливого періоду¹. Проте на фоні необхідності забезпечення ефективного реагування на виникаючі воєнні загрози, воєнно-політичні виклики національній безпеці відбулося, на жаль, суттєве погіршення криміногенної обстановки з негативною тенденцією до зростання рівня військової злочинності. Особливо гостро постали питання щодо військових кримінальних правопорушень, зміни «професіоналізації» злочинності у цій сфері,

¹ Про часткову мобілізацію: Указ Президента України, затверджено Законом України № 1126-VII від 17.03.2014. Відомості Верховної Ради України, 2014, № 15. Ст. 328.

охопленням нею нових сфер суспільних відносин. Так, з 2015 року до початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України (2021 рік включно) вчинених військових кримінальних правопорушень зросло у 12 разів. Кількість тяжких та особливо тяжких злочинів у цій сфері змінилася у сторону збільшення з показником семикратного розміру. При цьому слід відмітити, що кількість вчинюваних правопорушень щодо зокрема порядку проходження військової служби (ст. ст. 407, 408 Кримінального кодексу України, далі – ККУ) збільшилось у 67 разів, а у 2017 році досягло позначки вісімдесят разів². На сьогодні ця тенденція, на жаль суттєво не змінилася. Кількість вчинюваних правопорушень у цій сфері продовжує займати високі криміногенні сходинки. 80 % вчинюваних правопорушень у цій сфері є цьому переконання. Як і раніше суб'єктами таких правопорушень залишаються категорії осіб, призваних на військову службу за мобілізацією на особливий період³. Навіть запровадження доволі суворих заходів кримінально-правового впливу не дав результати.

Тому очевидне, що на часі необхідність вирішення стратегічних цілей щодо: визначення ефективності кримінально-правового впливу на військовослужбовців, які вчиняють такого виду правопорушення, що посягають на порядок проходження військової служби; забезпечення у зв'язку з цим належного рівня військової дисципліни; приведення чинного законодавства до єдиних стандартів щодо рівних прав і свобод військовослужбовців при застосуванні до них більш посилених заходів кримінально-правового впливу, зумовлених зміною правового режиму в державі.

1. Військовий правопорядок як об'єкт військових кримінальних правопорушень у сфері забезпечення військової дисципліни

Захист держави, забезпечення її незалежності та територіальної цілісності є однією із найважливіших функцій держави та обов'язком її громадян. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України (далі – ЗСУ), забезпечення державної безпеки і захист державного кордону – на відповідні військові формування та правоохоронні органи

² Ніколаско Т.Б. Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців: монографія. 2-ге вид., доповн. Харків: Право, 2019. С.6.

³ Звіт про склад засуджених. Форма 7: Судова статистика за 2022 рік. URL: <https://cutt.ly/P8eyPyz> (дата звернення: 23.02.2023).

держави⁴. Водночас ефективність виконання ними бойових завдань, організація та порядок функціонування залежать від стану законності та правопорядку в самих військових формуваннях. Специфіка реалізації їх функцій, життя та діяльності сектору безпеки та оборони, єдиноначальність, сувора військова дисципліна та централізація військового командування зумовлюють специфіку суспільних відносин у сфері військової служби, а також особливості їх регулювання, у тому числі в разі їх порушення.

Ще з часів зародження та подальшого розвитку перших військових формувань/організацій зумовлювала необхідність регулювання взаємовідносин між військовослужбовцями/військовими та визначення їх правил поведінки. З розвитком законодавства, потребами сучасності, які постійно вимагали змін впливали і на норми, які регулювали і ці відносини.

Військові кримінальні правовідносини з точки зору кримінальних правовідносин як регулятивних так і охоронних, в яких реалізується кримінальна відповідальність відзначаються своєю специфікою. Ця специфіка відбивається в об'єкті та суб'єкті таких правовідносин.

У регулятивних правовідносинах суб'єктом таких правовідносин виступає потенційний суб'єкт правопорушення – це військовослужбовець/військовозобов'язаний/резервіст.

В охоронних правовідносинах таким суб'єктом є суб'єкт вчинення військового кримінального правопорушення.

Щодо об'єкту правовідносин, то в регулятивних правовідносинах таким об'єктом є норми, які визначають заборону щодо вчинення суспільно небезпечних діянь у сфері порядку проходження/несення військової служби, які стосуються військовослужбовців/військовозобов'язаних/резервістів. Порушуючи такі норми військовослужбовці/військовозобов'язані/резервісти зазнають певних обмежень. Такі обмеження зумовлені їх статусом осіб, які проходять військову службу. У разі порушення заборонювальних норм регулятивні правовідносини трансформуються в охоронні. Зміна таких правовідносин впливає і на змістовну їх сторону. Так, застосування заходів кримінально-правового впливу змінює обсяг прав і обов'язків військовослужбовців/військовозобов'язаних/резервістів, їх статус як спеціальних суб'єктів, які проходять військову службу. Крім того з урахуванням виду заходу кримінально-правового впливу, який може застосовуватись до них такі правовідносини отримують подальший

⁴ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/c8eO6ee>. Стт. 17, 63 (дата звернення: 23.02.2023).

їх розвиток, трансформуючись у кримінально-виконавчі відносини зі специфікою військових охоронних кримінальних правовідносин до моменту їх остаточного припинення.

Отже, можна сказати, що військові кримінальні правовідносини визначаються своєю специфікою щодо регулювання їх нормами законодавства у сфері кримінального, кримінально-виконавчого права та визначеністю їх спеціальних суб'єктів та особливістю регулювання їх об'єкта.

Коли мова йде про розуміння об'єкта таких правовідносин, то насамперед розуміється наявність заборон щодо вчинення суспільно небезпечних діянь у сфері порядку проходження/несення військової служби, які стосуються військовослужбовців/військовозобов'язаних/резервістів. Унормування таких правовідносин міститься в ККУ. Так, ст. 401 ККУ чітко визначає поняття, ознаки та підстави кримінальної відповідальності щодо виникнення військових кримінальних правовідносин. Якщо детально проаналізувати диспозицію цієї статті, то можна зрозуміти, що законодавець доволі чітко, вдало та вміло поєднав ознаки, які стосуються виникнення регулятивних правовідносин як кримінальних правовідносин таких, так і військових регулятивних кримінальних правовідносин зі специфікою ознак, які притаманні виключно цим правовідносинам. Така позиція законодавця заслуговує на беззаперечне схвалення. Адже формування такої позиції демонструє, по-перше, цілісність розуміння кримінальної відповідальності у цілому із закріпленням загальних ознак, притаманних будь-якому кримінальному правопорушенню, по – друге, визначає спеціальні складові (ознаки), які притаманні саме певному виду правовідносин (військових), надаючи самостійність існування так званим військовим кримінальним правопорушенням зі своїми спеціальними ознаками та військового кримінального правопорушення як такого.

Загальними ознаками, які визначаються кримінальне правопорушення можна виділити такі, як: кримінальну протиправність, суспільну небезпеку, винність, караність та суб'єктність.

Кримінальна протиправність полягає у нормативному визначенні суспільної небезпеки діянь, які передбачені XIX Розділом Особливої частини ККУ як «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (Військові кримінальні правопорушення)» (далі – Військові кримінальні правопорушення), які посягають на встановлений порядок несення або проходження

військової служби⁵. У разі, якщо військовослужбовець/військовозобов'язаний/резервіст (далі – військовослужбовець) вчинив кримінальне правопорушення, яке передбачено іншим розділом ККУ, то кримінальна протиправність не становитиме кримінальної протиправності військового кримінального правопорушення. Вона становить так звану загальну кримінальну протиправність. Особа у такому разі підпадатиме під ознаки вчинення загальнокримінального правопорушення. Саме спрямованість на визначеність протиправних діянь у нормах розділу XIX є характерною особливістю цієї ознаки.

Суспільна небезпека полягає у здатності заподіювати реальну шкоду чи створювати загрозу заподіяння такої шкоди правоохоронюваним інтересам у сфері встановленого порядку несення або проходження військової служби. Слід звернути увагу, що суспільна небезпека військових кримінальних правопорушень полягає не лише в самих порушеннях встановленого порядку несення або проходження військової служби, а й в настанні реальних загроз, зумовлених її особливостями. Вважається, що «військова служба – це державна служба особливого характеру. Вона є невід'ємною частиною забезпечення обороноздатності держави, її цілісності й недоторканності. Будь-яке порушення порядку проходження військової служби є негативним проявом послаблення її здатності та можливості надійно протистояти противнику. Для забезпечення військової, а отже, й національної безпеки навіть при загрозі заподіяння шкоди її інтересам відповідальність доволі суворя⁶.

Яскравим прикладом з цього приводу є посилення відповідальності за вчинення військових кримінальних правопорушень у разі зміни державного режиму в країні. Так, із загостренням ситуації на Сході держави, необхідності забезпечити належний рівень бойової готовності, військової дисципліни та правопорядку виникла необхідність посилити кримінальну відповідальність за вчинення окремих військових кримінальних правопорушень (злочинів) в умовах особливого періоду. Зокрема було запроваджено кримінальну відповідальність за вчинення окремих діянь, які посягають на порядок проходження або несення військової служби в особливий період як обтяжуючої обставини навіть

⁵ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III/Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/a8tRxjg> Ст. 401 (дата звернення: 24.02.2023).

⁶ Ніколаєнко Т.Б. Поняття та ознаки військового злочину. Наука і правоохоронна 2018 №1 (39). С.272-273 (270-283

без заподіяння істотної/тяжкої шкоди⁷. Сам факт вчинення таких правопорушень в умовах особливо періоду вже становив підвищену небезпеку та вважався потенційно загрозливим.

Із початком відкритої збройної агресії рф проти України, коли 24 лютого 2022 року було введено воєнний стан, який вніс певні особливості у практику застосування чинного законодавства, окреслюючи прогалини у практиці застосування чинного законодавства щодо визначення судами покарань до осіб, які вчинили військові кримінальні правопорушення під час воєнного стану та для «підвищення військової дисципліни, з урахуванням особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану, необхідності підтримання належного рівня військової дисципліни та правопорядку, підвищення бойової готовності військових частин та спроможності виконувати визначені завдання задля захисту Вітчизни»⁸ законодавцем прийнято рішення щодо посилення кримінальної відповідальності за вчинення окремих кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану. Так, зокрема була посилена кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин, вчинені військовослужбовцем в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, збільшено розмір покарання за невиконання наказу в умовах воєнного стану⁹.

Винність як ознака кримінального правопорушення розкриває суб'єктивну його характеристику. Ставлення до порушення порядку несення та проходження військової служби, настання/ймовірне заподіяння негативних наслідків має бути винне та усвідомлене. Особа повинна усвідомлювати спрямованість своїх дій на порушення саме порядку несення та проходження військової служби, а також спричинення/ймовірне спричинення своїми діями шкоди інтересам служби. За вчинення таких дій передбачено кримінальне покарання

⁷ Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини : Закон України від 12.02.2015 № 194-VIII. *Відом. Верховної Ради України*. 2015. № 16. Ст.113.

⁸ Тихонюк С. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці. Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/o8tOncr> (дата звернення: 24.02.2023).

⁹ Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці: Закон України від 13.12.2022 № 2839– IX./Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/e8tPANL> (дата звернення: 24.02.2023).

відповідно положень чинного законодавства (норм ККУ, що передбачають відповідальність за військові кримінальні правопорушення). Зрозуміло, що не обов'язково особа, яка вчинила таке кримінально протиправне діяння буде автоматично та беззаперечно піддана покарання. Вітчизняне законодавство з цього приводу є доволі гуманним та справедливим. Положеннями ККУ унормовані різні підстави та умови звільнення особи від відповідальності та покарання. Але це жодним чином не скасовує караності діяння. До військовослужбовців, які вчинили військове кримінальне правопорушення, можуть застосовуватися різні види покарань. Наділені специфічним статусом військовослужбовця, такі особи отримують, з однієї сторони, призначення покарання, відповідно до його видів та розмірів, передбачених в санкціях статей «Військових кримінальних правопорушень», які є загальними його видами, а з другої – ті, що впливають винятково з їх правового статусу (позбавлення військового звання, службові обмеження, арешт з триманням на гауптвахті, тримання в дисциплінарному батальйоні). Їх виключність щодо застосування саме до військовослужбовців визначають специфічність караності як ознаки військового кримінального правопорушення.

І остання ознака яка розкриває суть військового кримінального правопорушення – це його суб'єктність. Щодо суб'єктності як обов'язкової ознаки кримінального правопорушення тривають дискусії. Одні вважають, що вона розуміється в самому понятті кримінального правопорушення, а її ознаки розкриваються у ст. 18 КК України. Інші акцентують на необхідності її визначності, оскільки вона окреслена в самій нормі закону як «вчинене суб'єктом кримінального правопорушення» (ст. 11 КК України), а її відсутність втрачатиме суть самого кримінального правопорушення, носієм якого вона є¹⁰.

Зрозуміло, що суспільно небезпечне діяння, яке вчинене особою, яка не має ознак суб'єкта кримінального правопорушення, не може визнаватися як кримінально протиправним. Водночас кримінальна протиправність військового кримінального правопорушення наділення специфікою щодо його суб'єкта. Ця специфіка визначається тим, що особа за наявності ознак, які визначають її як суб'єкта кримінального

¹⁰ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. 2-ге вид., переробл. та доповн. Київ : А.С.К., 2003. С.19. Гришук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2006. С.98. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доповн. Київ : ВД «Дакор», 2019. С.54. Українське кримінальне право: Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. С. 110.

правопорушення, якщо не матиме (або не наділена) ознаками, які визначають її як спеціального суб'єкта (військовослужбовця) не може підлягати кримінальній відповідальності за вчинення військових кримінальних правопорушень. У такому разі вчинення нею правопорушення розглядатиметься як вчинення кримінального правопорушення з урахуванням можливості притягнення її до кримінальній відповідальності на загальних підставах. Мова йде про те, що особа для визнання її суб'єктом військового кримінального правопорушення повинна насамперед відповідати загальним ознакам суб'єкта кримінального правопорушення та водночас відповідати спеціальним ознакам (вимогам) як спеціальний суб'єкт військового кримінального правопорушення. Саме наявність таких ознак і є відмінною рисою військового кримінального правопорушення.

Отже, з урахуванням зазначеного, можна вказати, що військові кримінальні правопорушення з урахуванням ознак, які визначають їх як кримінальне правопорушення мають спеціальні ознаки, які надають їм право на індивідуалізацію в системі кримінального права та виокремлення як самостійного кримінального правопорушення.

Ознаки, які характеризують специфіку військового кримінального правопорушення можна визначити як наявність об'єкту, що визначає специфіку правовідносин у сфері проходження або несення військової служби; спеціальний суб'єкт, який порушує вказані правовідносини та кримінальна (військова) протиправність з унормуванням таких порушень в самостійному розділі ККУ.

Щодо об'єкта військових кримінальних правовідносин, які становлять суспільні відносини у сфері встановленого законодавством порядку несення чи проходження військової служби (військового правопорядку), в юридичній літературі суттєвих розбіжностей немає. Проте щодо розуміння самого порядку несення чи проходження військової служби (військового правопорядку) доцільно більш детально зупинитися.

Порядок несення/проходження військової служби – це сукупність суспільних відносин, які виникають щодо порядку проходження військовослужбовцями під час їх службової/бойової діяльності. Правове регулювання з визначенням обсягу таких правовідносин визначено в низки нормативних документів, починаючи від Основного Закону України (Конституції України), різноманітних законів України та інших нормативно-правових документів, у тому числі військових статутів, правил, норм, інструкцій.

Порядок проходження військової служби передбачає, по-перше, взаємовідносини між військовослужбовцями (начальниками і

підлеглими; військовослужбовцями між собою не залежно від відносин підлеглості); по-друге, порядок проходження/несення різних/певних видів служб (вартової, прикордонної, бойового чергування, патрулювання, внутрішньої служби тощо); по-третє, порядок збереження, користування військовим майном, озброєнням, експлуатацією військової техніки; по-четверте, порядок користування, збереження інформації з обмеженим доступом (зокрема тієї, що містить державну таємницю); по-п'яте, порядок діяльності військових службових осіб щодо виконання своїх службових обов'язків, по-шосте, порядок несення військової служби в умовах зміни правового режиму в державі (під час дії особливого періоду, воєнного стану, надзвичайного стану, збройного конфлікту). Існування такого порядку проходження/несення військової служби зумовлено насамперед специфікою правовідносин, які виникають з цього приводу та особливістю військової служби як її складової.

Військова служба – це державна служба особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності осіб, яка пов'язана із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності¹¹. Особливість характеру полягає у специфіці характеру цієї служби, наявності так званого військового порядку та відображення основних принципів військової організації

У чому ж полягає специфіка військового порядку? «Військовий порядок – це сукупність суспільних правовідносин, що визначають: 1) особливості їх існування в межах відносин, що виникають між різними категоріями військовослужбовців; 2) наділення таких суб'єктів повноваженнями, які зумовлюють специфіку їх статусу та виокремлення внаслідок цього у спеціальний суб'єкт; 3) регулюванням наданих їм повноважень нормами, що мають виключну дію, пов'язану з цим статутом; 4) положеннями законодавства, що окреслюють його особливості та їх зміст (категоричність; беззастережність виконання; деталізація поведінки кожного з учасників відносин; певна обмеженість прав і свобод суб'єктів, пов'язаних з виконанням службових обов'язків; підвищена відповідальності у разі їх порушення); 5) реалізацією в процесі службової чи бойової діяльності; 6) сферою поширення, зумовленою винятково військовою діяльністю.

Крім того специфічність військової служби, пов'язаної із захистом держави, її територіальної цілісності та недоторканності, що впливає на такі відносини.

¹¹ Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 №2232-ХІІ/Офіц. веб-портал Верховної Ради України. Ч.1 ст. 2 URL: <https://cutt.ly/18imB1g>. (дата звернення: 24.02.2023).

Вони виникають винятково серед військовослужбовців.

Пов'язані із проходженням/несенням військової служби.

Мають специфічність, що виражається у виключності норм їх регулювання, зумовлених особливостями їх характеру.

У сукупності становлять зміст військової служби та визначають її суть. Водночас слід зазначити, що у разі, якщо такі суб'єкти потрапляють у коло інших правовідносин (цивільно-правові, трудові, адміністративні тощо), то вони регулюються відповідно до вимог іншого законодавства, що визначає порядок регулювання таких відносин (цивільного, трудового, адміністративного). Інша справа, коли такі відносини межують або безпосередньо пов'язані з порядком проходження військової служби. Тоді особа перебуває в межах дії військово-правових відносин і підлягає їх регулюванню законодавством у цій сфері. Наприклад, недотримання військовослужбовцем розпорядку дня розцінюється як порушення військової дисципліни. Перебування військовослужбовця суто у військово-правових, а не трудових відносинах із начальством визначає такий вид порушення не як трудової, а як військової дисципліни¹². Хоча слід зазначити, що в окремих випадках порушення розпорядку дня в умовах дії воєнного стану може бути розцінено як самовільне залишення військової частини, невиконання наказу, непокора.

Ще однією особливістю військових правовідносин є його специфічність або винятковість регулювання відповідними як загальними, так і спеціальними нормативно-правовими актами. Так, наприклад, такими актами є:

Конституція України,

закони України «Про оборону України», «Про національну безпеку України», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про Збройні Сили України», «Про Державну прикордонну службу України», «Про державний кордон України», «Про оперативно-службову діяльність», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про прикордонний контроль», Статути Збройних Сил України (Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, Дисциплінарний статут Збройних Сил України Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України, Стройовий статут Збройних Сил України);

¹² Ніколаєнко Т.Б. Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців: монографія. 2-ге вид., доповн. Харків: Право, 2019. С.78-79.

укази Президента України (Стратегія воєнної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 25.03.2021 № 121/2021, Положення про проходження громадянами військової служби в Державній прикордонній службі України, затвердженого Указом Президента України від 29.12.2009 № 1115/2009; Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, затвердженого указом Президента України від 10.12.2008 № 1153/2008);

постанови КМУ (Про утворення міжвідомчої робочої групи з питань координації інтегрованого управління кордонами від 30.01.2019 № 83, в'їзду осіб, Порядок переміщення товарів на тимчасово окуповані території у Донецькій та Луганській областях і виїзду осіб, переміщення товарів з таких територій від 17.07.2019 № 815, Деякі питання виконання програм, пов'язаних з підвищенням обороноздатності і безпеки держави від 26.10.2016 № 779);

відомчі накази (Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністра оборони України (Порядок добору та прийняття громадян України на військову службу за контрактом у Державній прикордонній службі України, затверджений наказом МВС України від 10.06.2019 № 473, Інструкція про службу прикордонних нарядів Державної прикордонної служби України, затвердженої наказом МВС України від 19.10.2015 № 1261, Інструкція про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністра оборони України від 10.04.2009 № 170);

накази голови Служби безпеки України (Інструкція про організацію виконання Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби безпеки України, затвердженої наказом Служби безпеки України від 14.10.2008 № 772),

інші нормативні документи, які утворюють та можуть утворювати зміст військової служби, визначаючи її специфічність стосовно військової діяльності.

Отже, з урахуванням викладеної інформації щодо суспільні відносини, які виникають у сфері проходження/несення військової служби, то можна зазначити, що такі відносини: виникають між військовослужбовцями; виникнення їх стосуються винятково щодо порядку проходження/несення військової служби; вони зумовлені особливостями характеру військової служби; мають чітко унормований характер, що визначений положеннями чинного законодавства та спеціальними нормативно-правовими актами, які регламентують таку діяльність. Такі правовідносини слід вважати як відносини у сфері

забезпечення військового правопорядку. Порушення таких відносин підлягає захисту заходами державного впливу, як зокрема кримінально-правовими.

Щодо суб'єкта таких правовідносин, то він, перебуваючи в загальній системі військових правовідносин, характеризується спеціальними/специфічними ознаками.

По-перше, таким суб'єктом є виключно військовослужбовці (військовозобов'язані чи резервісти під час проходження зборів).

По-друге, такі особи повинні належати до певного військового формування (Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України) (ч.2 ст. 401 ККУ).

По-третє, такими особами можуть бути й інші особи, визначені законом (ч.2 ст. 401 ККУ). До них, наприклад, можуть належати військовослужбовці, які хоча і не входять до складу військових формувань, утворених відповідно до законодавства, проте підлягають такому визначенню в межах регулятивних військових кримінальних правовідносин.

По-четверте, суб'єкт окрім приналежності до певного військового формування також повинен відповідати ще й іншим вимогам. Такі умови визначені чинним законодавством. Так, відповідно до ч.1 ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» для отримання можливості проходити військову службу будь яка особа (громадянин України, іноземець чи особа без громадянства) при досягненні певного віку, будучи придатним за станом здоров'я може претендувати на проходження військової служби.

Стосовно вікового цензу, то законодавцем встановлено диференційований підхід з урахуванням виду військової служби. Так, для категорії осіб, які призиваються на строкову військову службу такої вік становить 18 років. Якщо особи бажають проходити військову службу, для прикладу, у добровільному порядку як навчання (військова служба (навчання) курсантів вищих військових навчальних закладів тощо), то віковий ценз визначений у межах сімнадцяти чи навіть шістнадцяти років (у разі, коли на рік вступу особа повинна досягти сімнадцятиліття).

Обмеження стосуються також і граничного перебування осіб (військовослужбовців) на військовій службі.

Так, особи, які досягли 27-річного віку, не підлягають призову на строкову військову службу (чи певний її вид). Проте слід звернути увагу, що таке положення стосується лише мирного часу.

Також не призиваються на військову службу на особливий період, або громадяни, які, перебуваючи в запасі, бажають укласти контракт, не можуть бути прийняті на військову службу при досягненні ними граничного віку перебування на військовій службі (у запасі чи у військовому резерві). Залежно від категорії, до якої належить особа, та виду військової служби такий віковий ценз може становити від 45 до 65 років.

Для осіб жіночої статі, які бажають проходити військову службу, зокрема за контрактом, осіб сержантського і старшинського або офіцерського складу в СБУ, розвідувальних органах України, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України та Управлінні державної охорони України, встановлено обмеження у віковому цензі – 40 років.

Щодо придатності особи за станом здоров'я до проходження військової служби, то особи, які бажають проходити військову службу (за контрактом, навчання у вищих військових навчальних закладах) зобов'язані пройти медичний огляд кваліфікованою військово-лікарською комісією. За результатами такого огляду особи отримують висновок/рішення щодо визнання/невизнання такої особи придатної/непридатної для проходження військової служби (певного її виду) у мирний/воєнний час.

Також для проходження певного виду військової служби законодавець встановив ще й інші додаткові умови, дотримання яких є обов'язковими. Так, для проходження військової служби за контрактом особи повинні: пройти професійно-психологічний відбір; відповідати вимогам проходження військової служби (а) мати відповідний рівень освіти (у тому числі професійної); б) перебувати в межах досягнення певного віку (від 17, 18 років до досягнення граничного віку перебування на військовій службі); в) відповідне військове звання; г) пройти (у разі потреби) курс військової підготовки за напрямом, що відповідає профілю службової діяльності; д) мати вислугу років)¹³.

Отже, суб'єктом військових кримінальних правовідносин може бути особа, яка відповідає встановленим законодавством вимогам щодо досягнення нею певного віку, є придатною за станом здоров'я для проходження військової служби (у мирний/воєнний час), де з урахуванням виду військової служби ще й відповідати іншим критеріям, як: освіта, рівень професійно-психологічного стану, наявність вислуги років тощо та призвана на військову службу.

Ще однією особливістю суб'єкта військових кримінальних правовідносин є належність військовослужбовця до певного виду

¹³ Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 №2232-ХІІ/Офіц. веб-портал Верховної Ради України. Ст.20. URL: <https://cutt.ly/U8i2oKm> Ст. 20 (дата звернення: 25.02.2023).

військових правовідносин. Так, з урахуванням категорії осіб, які проходять військову службу, виду проходження ними військової служби, виконання відповідних службових обов'язків, наявності доступу/допуску до інформації з обмеженим доступом такі особи можуть належати до різних суб'єктів таких правовідносин. Це стосується випадків порушення такими особами порядку підлеглості, виконання/залучення до виконання певних видів робіт/служб, невиконання/ неналежне виконання певних видів робіт/служб тощо.

Так, суб'єктом невиконання наказу/непокори може бути лише особа, яка знаходиться у відносинах підпорядкованості (підлеглості) до особи, які віддала відповідний наказ (ст. 402 ККУ, ст. 403 ККУ). Щодо самовільного залишення військової частини/місця служби чи нез'явлення/несвоєчасного прибуття на службу, то суб'єктом може бути будь яка особа, проте з урахуванням її правового статусу (приналежності до відповідної категорії військовослужбовця) строки самовільного залишення чи нез'явлення/несвоєчасного прибуття на службу (у мирний час) є різними (ч.1,2 ст. 407 ККУ). Аналогічна позиція спостерігається і щодо вчинення кримінальних правопорушень у сфері службових військових кримінальних правопорушень, де суб'єктом може бути лише військова службова особа (стст.425-426¹ ККУ), кримінальних правопорушень, що визначають порушення порядку несення певних видів служб, експлуатації військової техніки (суб'єктом може бути певна особа, яка проходить певний вид служби чи виконує обов'язки щодо експлуатації, водіння військової техніки) (стст.416-421 ККУ).

І остання ознака, що характеризує військові кримінальні правовідносини (військовий правопорядок) та визначає їх специфіку – це військова кримінальна протиправність. Особливість цієї ознаки полягає у тому, що військовою кримінальною протиправністю охоплюються правопорушення виключно у сфері несення/проходження військової служби; ці правопорушення мають нормативне закріплення у самостійному розділі ККУ як військові кримінальні правопорушення; регулятивні військові кримінальні правовідносини щодо вчинення вказаних правопорушень виникають не лише щодо діянь, унормування яких закріплено в положеннях ККУ, а й інших нормативно-правових актах, які регулюють порядок проходження/несення військової служби. Так, наприклад у разі невиконання наказу або непокори військовослужбовця щодо виконання наказу притягнення його до кримінальної відповідальності без звернення до норм чинного (військового) законодавства, яке регулює порядок/умови видання/виконання наказу, його особливостей не можливо.

Отже, забезпечення військового правопорядку регулюється нормами загального та військового законодавства. У разі недотримання/порушення таких норм застосовуються різні заходи

правового впливу. Одними із найбільш суворішими є заходи кримінально-правового впливу.

2. Сучасний стан забезпечення порядку проходження військової служби в умовах воєнного стану: проблеми та перспективи

З виникненням ще у 2014 році небезпеки державній незалежності України, реальних загроз її територіальній цілісності, на фоні загострення суспільно-політичної ситуації на Кримському півострові, створенням перших незаконних збройних формувань на Сході держави заумовили проведення часткової мобілізації на території України. Ці заходи потребували швидкого та ефективного проведення мобілізації у доволі короткі строки, вирішення завдань щодо створення умов для комплектування ЗСУ та інших військових формувань, а також забезпечення правового захисту військовослужбовців, призваних під час мобілізації з підвищення рівня їх мотивації щодо проходження служби у військовому резерві. Проте масовість потрапляння до лав військовослужбовців досить різного контингенту позначилась і на дисципліні. Уже у той період почала спостерігалась негативна тенденція, а точніше масовість щодо вчинення військових кримінальних правопорушень (злочинів) з поширенням невиконання наказу, непокори, самовільного залишення військової частини чи місця несення служби, зловживання спиртними напоями тощо. Так, ще до початку воєнної агресії (до 2014 року), кількість засуджених за вчинення військових кримінальних правопорушень становила близько 350 осіб. Наприклад, у 2007 році цей показник становив 382 особи, у 2008 році – 387 осіб, 2009 році – 395 осіб, у 2010 р. – 390 осіб, у 2011 році – 360 осіб, у 2012 році – 354 особи, у 2013 р. – 251 особу. У 2014 році цей показник вже становив 535 осіб, у 2015 році – 2645 осіб¹⁴. Поширеним постало вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із недотриманням/порушенням статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, невиконання законних наказів командирів, а також непокою, самовільним залишенням військової частини або місця служби. У 2014 році цей показник склав близько 50 % від усіх військових кримінальних правопорушень, у 2015 році – майже 90 %. Наприклад, самовільне залишення військової частини або місця служби

¹⁴ Звіт про склад засуджених Судова статистика. Форма № 7. 2011 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/k8oVlpe> (дата звернення: 25.02.2023). Звіт про склад засуджених : Судова статистика. Форма № 7. 2012 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/k8oVPdT> (дата звернення: 25.02.2023). Звіт про склад засуджених Судова статистика. Форма № 7. 2013 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/g8oVSCv> (дата звернення: 25.02.2023). Звіт про склад засуджених : Судова статистика. Форма № 7. 2014 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/P8oC8LX> (дата звернення: 25.02.2023). Звіт про склад засуджених : Судова статистика. Форма № 7. 2015 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/u8oVqmM> (дата звернення: 25.02.2023 р.).

у відсотковому еквіваленті з 2014 року по 2015 рік зросло від 20 % від усіх облікованих військових кримінальних правопорушень до 60,7 %, непокора становила 15 %, дезертирство від 0% до 6,72 %.

Для забезпечення військового правопорядку та дисципліни, диференціації кримінальної відповідальності за вчинення військових кримінальних правопорушень з урахуванням зміни правового режиму в державі законодавець прийняв доволі необхідне у той час рішення. З урахуванням зміни правового режиму в державі особливий період та воєнний стан отримали самостійне унормування як кваліфікуючі, особливо кваліфікуючі ознаки військових кримінальних правопорушень та відповідне посилення кримінальної відповідальності за вчинення таких правопорушень в умовах особливого або воєнного стану¹⁵. Так, вчинення військового кримінального правопорушення в умовах особливого періоду, крім воєнного стану отримали ч. 2 ст. 402 ККУ, ч. 2 ст. 403 ККУ, ч. 3 ст. 404 ККУ, ч. 3 ст. 405 ККУ, ч. 4 ст. 407 ККУ, ч. 3 ст. 408 ККУ, ч. 3 ст. 410 ККУ, ч. 3 ст. 411 ККУ, ч. 2 ст. 413 ККУ, ч. 2 ст. 418 ККУ, ч. 2 ст. 419 ККУ, ч. 2 ст. 420 ККУ, ч. 2 ст. 421 ККУ, ч. 3 ст. 425 ККУ, ч. 3 ст. 426 ККУ, ч. 2 ст. 428 ККУ. Покарання становило в межах від двох до десяти років позбавлення волі. Як особливо кваліфікуючу ознаку «вчинення військового кримінального правопорушення в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці» було визначено в ч. 3 ст. 402 ККУ, ч. 3 ст. 403 ККУ, ч. 4 ст. 404 ККУ, ч. 4 ст. 405 ККУ, ч. 5 ст. 407 ККУ, ч. 4 ст. 408 ККУ, ч. 4 ст. 410 ККУ, ч. 4 ст. 411 ККУ, ч. 3 ст. 413 ККУ, ч. 3 ст. 418 ККУ, ч. 3 ст. 419 ККУ, ч. 3 ст. 420 ККУ, ч. 3 ст. 421 ККУ, ч. 4 ст. 425 ККУ, ч. 4 ст. 426 ККУ, ч. 3 ст. 428 ККУ). Покарання становило у межах від трьох до п'ятнадцяти років позбавлення волі¹⁶.

Проте з точки зору ефективності впровадження вказаних змін для зниження зокрема рівня військової злочинності, диференціації кримінальної відповідальності з посиленням такої у разі вчинення військових кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану викликає чимало питань.

¹⁵ Ніколаєнко Тетяна, Омельчук Василь. Окремі проблеми визначення особливого періоду при формуванні положень нової редакції Кримінального кодексу України. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези V Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 25 лютого 2022 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2022. С.271 –272.

¹⁶ Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини: Закон України від 12.02.2015 № 194-VIII / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/v8o8a0g> (дата звернення: 25.02.2023).

По-перше, із запровадженням особливого періоду часові межі дії особливого періоду щодо його початкового та завершального етапу не отримало законодавчого врегулювання. На сьогодні ми маємо лише рішення Верховного Суду України, яке надало роз'яснення щодо розуміння закінчення особливого періоду як такого, що завершується з моменту оголошення рішення про демобілізацію.

По-друге, не отримало правового вирішення і врегулювання статусу військовослужбовців у разі вчинення ними військових кримінальних правопорушень, коли діє і особливий період і воєнний стан, проте останній стосується лише дії на певних територіях. Така проблематика виникла наприкінці 2018 року, коли у листопаді – грудні діяв воєнний стан. Як показала судова практика кваліфікації вчинених військових кримінальних правопорушень не мала не однозначного вирішення. Так, у разі, коли військовослужбовцем було вчинено військове кримінальне правопорушення на території, де діяв режим воєнного стану, кваліфікація відбувалася за правилами вчинених діянь в умовах воєнного стану. При вчиненні ж аналогічних правопорушень, які відбувалися на території поза дією воєнного стану, проте під час дії особливого періоду, кваліфікація відбувалася за правилами кваліфікації вчиненого діяння за територіальним принципом, тобто кваліфікація військового кримінального правопорушення відбувалася як за діяння в умовах особливого періоду.

По-третє, з диференціацією кримінальної відповідальності з урахуванням зміни правового режиму в державі, посиленням такої забезпечення військового правопорядку та дисципліни не відбулося. Як показує судова практика кількість вчинюваних військових правопорушень суттєво не змінилася. Так, наприклад, у 2020 році за непокору до кримінальної відповідальності було притягнуто 5 осіб, що склало 0,28 % від усіх засуджених за вчинення військових кримінальних правопорушень. У 2021 році цей показник склав 9 осіб, відповідно 0,51 %, в той час як при запровадженні воєнного стану ситуація виявилася доволі цікавою. За самовільне залишення військової частини або місця служби у 2020 році до кримінальної відповідальності було притягнуто 1410 осіб, що становило 79 %, у 2021 році – 1370 осіб (78 %). За дезертирство у 2020 році засуджено було 128 осіб (7,2 %), у 2021 році – 206 осіб (11,7 %) ¹⁷. Якщо порівняти ці показники і з тими, які були до внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення

¹⁷ Звіт про склад засуджених Судова статистика. Форма № 7. 2020 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/h8o3ikg> (дата звернення: 25.02.2023). Звіт про склад засуджених Судова статистика. Форма № 7. 2021 р. / Судова влада України. URL <https://cutt.ly/P8o3g28> (дата звернення: 25.02.2023).

відповідальності за окремі військові злочини та після нього, то побачимо наступні дані.

Кількість притягнутих до кримінальної відповідальності за вчинення окремих військових кримінальних правопорушень у 2015-2021 роках

Рік	Непокора/ кількість (%)	Самовільне залишення в/ч або місця служби/ кількість (%)	Дезертирство кількість(%)
2015	14,6	60	6,7
2016	2,18	74	11,7
2017	1,4	76,7	13,7
2018	1,1	85	8,4
2019	0,4	85,5	9,3
2020	0,28	79	7,2
2021	0,51	78	11,7

Як бачимо, суттєвої різниці щодо зміни рівня злочинності не спостерігається.

Зрозуміло, що дисципліна та військовий порядок є пріоритетними у військовому підрозділі, який має бути здатним на високому професійному рівні забезпечувати виконання поставлених завдань, зокрема у сфері захисту та оборони нашої держави. Беззаперечно, зростання кількості притягнутих до кримінальної відповідальності військовослужбовців за вчинення військових кримінальних правопорушень викликає неабияке занепокоєння. Проте не лише радикальними заходами можна вирішити ці питання.

Пріоритетним державної політики є перехід до контрактного принципу комплектування армії, яке повинно відбуватися із потенціалу підготовлених, високовмотивованих та з відповідними морально-діловими та військово-професійними якостями осіб (військовослужбовців), які здатні в умовах мирного та воєнного часу виконувати поставлені завдання. Зрозуміло, що правове регулювання повинно мати належне підґрунтя. І це підґрунтя повинно мати прояв у належних заходах правового впливу. Ще свого часу Чезаре Беккарія зазначав, що кримінальні покарання «повинні створювати перепони для заподіяння шкоди суспільству, утримувати від цього інших членів суспільства, а також впливати на душі людей та виправляти їх моральні і розумові якості. Призначення певного виду покарання повинно бути виправданним з точки зору досягнення виправлення особи, можливості після його відбування повернутися до нормального життя в суспільстві

та бути готовим та здатним підкорятися законодавству»¹⁸. Тому необхідно розглядати призначення кримінально-правових заходів крізь призму доцільності їх застосування, справедливості призначення, невідворотності покарання та виправлення особи. Але, як видно із показників судової статистики, з посиленням кримінальної відповідальності за вчинення військових кримінальних правопорушень суттєвих змін щодо рівня військової злочинності не відбулося. В умовах сьогодення, ми знову ж таки стикаємося з тими самими проблемами. Із запровадженням воєнного стану рівень військової злочинності знову викликав занепокоєння. Але ситуація виникла доволі цікава.

У 2022 році за непокору було засуджено 155 осіб, з яких 5 осіб (0,33%) за вчинення правопорушення до запровадження воєнного стану та 150 осіб (10 %) – після. Щодо самовільного залишення військової частини або місця служби, а також дезертирство, то звернемо увагу на наступні дані.

У 2022 році за самовільне залишення військової частини або місця служби було засуджено 1068 осіб (68,15%), з яких 22 особи (1,4 %) за вчинення правопорушення до запровадження воєнного стану та 1046 осіб (66,75 %) – після такого. Щодо дезертирства, то за його вчинення було засуджено 160 осіб (10,2 %), з яких 141 особа (9 %) засуджена до запровадження воєнного стану і лише 19 осіб (1,2 %) – після¹⁹.

При притягненні до кримінальної відповідальності суди у переважній більшості призначали покарання, не пов'язані з позбавленням волі та можливістью військовослужбовцями продовжувати виконувати свої обов'язки та не втрачати статус військовослужбовця як такого. Так, наприклад, у 2022 році за вчинення вказаних правопорушень судами було призначено наступні покарання. Але, не звертаючи увагу на те положення, що у державі запроваджено воєнний стан, необхідно забезпечувати належний рівень військового порядку суди залишали за собою право призначати більш м'які покарання, або взагалі застосувати звільнення від відбування покарання з випробуванням. Так, наприклад, за непокору пріоритетним у призначенні покарання постало тримання у дисциплінарному батальйоні – 50 осіб (32,2 %). Наступну сходинку зайняло службове обмеження для військовослужбовців – 33 особи (21,2 %), далі штраф – 28 особам (18 %), арешт – 26 осіб (16,7 %). До того ж мінімізовано призначення покарання у виді позбавлення волі. До нього було засуджено лише 4 особи (2,5 %) (двоє строком на один рік та

¹⁸ Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях / сост. и ред. Ю. М. Юмашев. Москва : Стелс, 1995. § XII с. 105.

¹⁹ Звіт про склад засуджених Судова статистика. Форма № 7. 2022 р. / Судова влада України. URL <https://cutt.ly/E8o3D9C> (дата звернення: 25.02.2023).

двоє строком на два роки). При цьому масовості набувають питання застосування судами положення ст. 69 ККУ щодо призначення більш покарання, ніж передбаченого законом. У 2022 рік під застосування цієї статті за непокору потрапила 91 особа (58,7 %) ²⁰.

Щодо самовільного залишення військової частини або місця служби, а також дезертирства, то призначення покарання має наступний вигляд: штраф – 118 осіб (7,5 %), позбавлення волі – 100 осіб (6,3 %), арешт – 71 особа (4,5 %), службові обмеження для військовослужбовців – 40 (2,55 %), тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – 33 особи (2,1 %), звільнено від відбування покарання з випробуванням – 817 осіб (52 %), застосовано положення ст. 69 ККУ щодо призначення більш покарання, ніж передбаченого законом щодо 162 осіб (10,3 %) ²¹.

З урахуванням проведеного аналізу можна зазначити, що рівень військової злочинності загалом не змінився. Зросла лише кількість вчинюваних військових кримінальних правопорушень як непокора. Дезертирство, як не дивно, з моменту оголошення воєнного стану зменшилось у десять разів. Але законодавець підійшов до цієї ситуації, як завжди, радикально.

13 грудня 2022 року був винесений на голосування Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці» ²². Відповідно до його положень було запропоновано посилити кримінальну відповідальність за самовільне залишення військової частини, місця служби та поля бою, дезертирство, відмову діяти зброєю, непокору і невиконання бойових завдань; виключити правову можливість застосування за вчинення вказаних кримінальних правопорушень звільнення від відбування покарання з випробуванням та призначення більш м'якого покарання, ніж передбаченого законом. Але така позиція викликала неабиякий резонанс у суспільстві, створило низку дискусій та навіть набрало чимало голосів для його відхилення Президентом.

²⁰ Звіт про склад засуджених Судова статистика. Форма № 7. 2022 р. / Судова влада України. URL <https://cutt.ly/E8o3D9C> (дата звернення: 25.02.2023).

²¹ Звіт про осіб притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання. Судова статистика. Форма № 6. 2022 р. / Судова влада України. URL <https://cutt.ly/Y8ayDIW> (дата звернення: 25.02.2023).

²² Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці: Закон України від 13.12.2022 № 2839-IX / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/68p8Len> (дата звернення: 26.02.2023)

Прийняття такого Закону було ініційовано від депутатів «Слуги народу» та за підтримки голови Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності С.К. Іонушаса та голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони та розвідки О.М. Завіткевича. Обґрунтуванням постало неоднозначність прийняття судами рішень щодо притягнення до кримінальної відповідальності військовослужбовців, де за непокору, самовільне залишення військової частини або місця служби, дезертирство та відмову від виконання діяти зі зброєю суди приймали доволі пом'якшені вирoki або призначали покарання зі звільненням винних від відбування з випробуванням. Така позиція, на думку законодавця, негативно впливає на стан військової дисципліни та правопорядку у Збройних Силах України, моделює негативну поведінку серед військовослужбовців та нівелює принцип невідворотності справедливого покарання за вчинені правопорушення²³. Для посилення своєї позиції, ініціатори законопроекту навели навіть кілька рішень судів із вказаною практикою. Так, наприклад, «Чернігівським районним судом Чернігівської області 20 вересня 2022 року у судовій справі № 748/1703/22 ухвалено постанову за результатом розгляду справи про адміністративне правопорушення за ч.4 ст. 172¹¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення, якою військовослужбовця притягнуто до адміністративної відповідальності. Оболонським районним судом м. Києва 24 жовтня 2022 року у судовій справі № 756/9533/22 ухвалено постанову за результатом розгляду справи про адміністративне порушення за ч.4 ст.172¹¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення, якою на підставі ст.22 зазначеного кодексу, військовослужбовця звільнено від адміністративної відповідальності за малозначністю діяння. Октябрським районним судом м.Полтави 08 вересня 2022 року у справі № 554/6611/22 ухвалено вирок, за результатом розгляду матеріалів кримінального провадження за обвинувальним актом, в результаті чого військовослужбовця визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення та притягнуто до кримінальної відповідальності. У справі № 748/1703/22 (постанова суду в адміністративному провадженні) військовослужбовець був відсутній

²³ Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці: пояснювальна записка до проекту Закону України від 13.12.2022 № 2839-IX / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/T8p5mY0> (дата звернення: 26.02.2023).

на службі п'ять діб, а у справі №554/6611/22 (вирок у кримінальному провадженні) одну добу»²⁴.

На підтримання цієї позиції виступив і юрист громадської приймальні Української Гельсінської спілки з прав людини в місті Чугуїв Роман Лихачов. За проведеним ним аналізом станом на вересень 2022 року кількість засуджених за непокору становила 49 осіб. Найбільшу кількість вироків становили рішення, винесені судами Дніпропетровської області (20) та Одеської області (10). Найменшу становили вирок у Львівській області (1) та у Дарницькому районному суді міста Києва (1)²⁵. Зрозуміло, що якщо брати до уваги кількісні показники засуджених за непокору, то у порівнянні з попередніми роками, цифра 49 вироків є доволі вражаючою. Проте щодо самих рішень судів, то, які ми вже зазначали, призначенні ними покарань викликають чимало питань. Якщо вести мову про види покарань, які були призначенні судами винним особа, то з впевненістю можна зазначити, що такі вирок є і справді доволі поблажливі. Так, з проведеного аналізу Романа Лихачова, пріоритетними щодо призначення покарання за непокору становили службові обмеження для військовослужбовців (суди Дніпродзержинська, Запорізької області), штрафи (суди Дніпродзержинська, Одеси, Запорізької області), арешт (Баглійський районний суд міста Дніпродзержинська), позбавлення волі із звільнення засудженого від відбування покарання з випробуванням (суди Миколаївської та Дніпропетровської області). Найтяжчим покарання виявилось покарання, яке було призначено за непокору лейтенанту – командир танкового взводу у виді позбавлення волі строком на п'ять років і один місяць з реальним відбуванням призначеного покарання.

Проте не всі юристи, практик, військовослужбовців, навіть командири підтримують такі позицію.

Так, наприклад, письменник, командир відділення 68-ї егерської бригади Збройних Сил України Павло Вишебаба доволі критично відноситься до положень щодо скасування правової можливості застосування військовослужбовців більш м'якого покарання або звільнення їх від відбування покарання з випробуванням. За його переконанням, в умовах воєнного стану «ця війна вже показала, що інколи доцільно вчасно відійти з позиції, щоб вберегти особовий склад, і це є пом'якшуючою обставиною. Залишення позицій може мати

²⁴ Там само.

²⁵ Лихачов Роман. Як суди карають військових за непокору (статистика ЄДРСП): стаття. Закон і бізнес. URL: <https://cutt.ly/Z8aqA0w> (дата звернення: 23.02.2023)

доцільність на фронті. Тому не треба трактувати це як тяжкий злочин без права на пом'якшення»²⁶.

Доволі критично поставилися до закону і представники «Юридичної сотні», що надають безоплатну юридичну допомогу військовим, а також 15 організацій і фондів, які випустили спільне звернення з критикою проєкту. У своєму зверненні юристи-практики переконані, що посилення кримінальної відповідальності прийняття доволі радикальних рішень без можливостей особам отримати з урахуванням обставин справи отримати більш пом'якшені вироки може мати протилежний результат. Необхідно боротися не з наслідками, а з причинами, які викликають вчинення таких правопорушень. Насамперед необхідно підвищувати мотивувальну складову проходження військової служби та враховувати всі складові, які зумовлюють виникнення/вчинення таких дій. Крім того, має переслідуватись мета не лише кари за вчинене діяння, але і його справедливості, невідворотності за вчинення. Не слід оминати і необхідність досягнення запобігання як один із обов'язкових елементів мети покарання.

Щодо прийняття цього Закон, то як зазначає керівник «Слуги народу» Давид Арахамія, що ініціатива щодо посилення кримінальної відповідальності пріоритетно виходить від головнокомандувача Збройних Сил України Валерія Залужного. За переконанням головнокомандувача «армія тримається на дисципліні. І якщо прогалини в законодавстві не забезпечують її дотримання, «відмовники» можуть сплатити штраф, розмір якого становить до десяти відсотків бойових виплат, або отримати покарання з випробуванням, це несправедливо. Більше того і це ключове, оголені ділянки фронту змушені закривати собою інші військовослужбовці, що призводить до збільшення втрат особового складу, територій та мирних людей на них. Вирішення цієї проблеми іншим шляхом, як переконання, роз'яснення, спілкування, мотивування можливо лише у мирний час. В умовах же війни, на переконання Головнокомандувача, потрібні швидкі дієві рішення. Щодо питань загрози посилення безкарності командирів у разі посилення відповідальності за невиконання наказів їх підлеглих, то законодавство також має правові важелі щодо їх впливу. Командири так само несуть повну юридичну відповідальність за свої дії чи бездіяльність. Головнокомандувач також визнає наявність проблем, що призводять до самовільного залишення позицій, але, за його словами, працює над їхнім усуненням. Він вважає нормальними публічні дискусії на такі чутливі

²⁶ Для чого Рада посилила кримінальну відповідальність військових і чому це викликало обурення: стаття. BBC NEWS Україна. URL: <https://cutt.ly/88awRbf> (дата звернення: 26.02.2023).

теми у демократичній державі, але «рівно до тих пір, поки це не шкодить нам вигравати війну»²⁷.

Частково підтримуючи як прихильників, так і опонентів цього Закону, можна висловити позицію щодо окремих положень, які у своїх позитивних, так проблемних аспектах потребують доопрацювання, а можливо внесення змін у положення чинного законодавства.

Зміни, які відбуваються в ККУ повинні містити переосмислення змісту, структури його норм, де запропоновані позиції мають максимально враховувати потреби сучасності, помилки минулого та перспективи майбутнього. Невідповідність цим вимогам призведе лише до нових проблем та необхідності їх постійного «оновлення» та вирішення. Тому з урахуванням цього висловимо деякі свої пропозиції.

Посилюючи кримінальну відповідальність за вчинення військових кримінальних правопорушень необхідно доволі виважено та критично підходити до наступних моментів: 1) забезпечення справедливого рішення щодо призначення покарання за вчинення кримінального правопорушення, яке має бути невідворотним, адекватним та справедливим; 2) дотримання конституційного принципу, гарантованого державою щодо рівності прав громадян та недопущення звуження змісту та обсягу таких при прийнятті нових законів; 3) врахування при призначенні покарання умов, які вплинули на його вчинення; 4) виявлення причин, а не лише наслідків, які постали результатом збільшення кількості вчинюваних правопорушень; 5) забезпечення правової можливості застосування виду покарання, яке є адекватним та достатнім для досягнення мети покарання; 6) планування та організації заходів щодо усунення негативних наслідків, які впливають/зумовлюють на вчинення кримінальних правопорушень.

Доповнюючи положення чинного законодавства вказівками щодо виключення застосування певних інститутів кримінального права, зокрема тих, які сприяють певним чином заохочують, виступають превентивним заходом та результатом справедливого та адекватного покарання, є проявом негативної законотворчої практики щодо вибіркості прийняття рішення. Запровадження такої позиції насамперед зменшує правові можливості суду щодо адекватного застосування положень законодавства щодо прийняття справедливого рішення; сприяють прецедентному зменшенню адекватності його

²⁷ Антон Мачула. Дисципліна чи дискримінація: чому військові виступають проти закону, який підтримує Залужний? INFORMATOR. URL: <https://dp.informator.ua/uk/disciplina-chi-diskriminaciya-chomu-viyskovi-vistupayut-proti-zakonu-yakiy-pidtrimuye-zaluzhnyi> (дата звернення: 26.02.2023)

прийняття, вибірковості забезпеченню конституційних прав осіб зі зменшенням таких, які мають спеціальний статус.

Правовий статус військовослужбовця ґрунтується на загальнотеоретичному визначенні правового статусу особи в цілому. Зрозуміло, що будучи представником військової служби як державної служби особливого характеру, військовослужбовець вже певним чином обмежений у деяких основних правах і свободах людини і громадянина. Для підтримання соціальної стабільності та забезпечення реалізації конституційних прав і свобод військовослужбовців та водночас створення сприятливих умов для реалізації конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни держава надала гарантії у виді соціального та правового захисту таких осіб. Прийняття рішення щодо посилення кримінальної відповідальності за вчинення військових кримінальних правопорушень, зменшення правових підстав щодо застосування до військовослужбовців окремих інститутів кримінального права є проявом дискримінації їх за принципом приналежності до певної категорії.

Доцільність посилення кримінальної відповідальності також викликає питання у сенсі її обґрунтованості. Як ми зазначали вище, збільшення рівня військової злочинності у 2022 році загалом не спостерігалось. Кількість вчинюваних кримінальних правопорушень зокрема щодо самовільного залишення військової частини або місця служби, дезертирства залишилась на рівні минулого року.

При призначенні покарання за вчинення військових кримінальних правопорушень не можна однозначно стверджувати, що вибір повинен здійснюватися на користь тих, які є найбільш суворими. Зрозуміло, що з урахуванням воєнного стану доцільно більш ретельніше підходити до вибору таких покарань, але при цьому слід враховувати не лише жорсткість його виду, а саме доцільність, необхідність та ефективність його призначення у певній ситуації. Якщо розглядати покарання лише як засіб кари, то говорити про справедливість покарання не можливо.

Також слід враховувати причини, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення. Є чимало кількості випадків, коли військовослужбовці змушені порушувати вимоги, по причині відсутності зв'язку з командиром/командування, інші – не розуміючи імперативності виконання наказу, треті – через боягузтво, бажання врятувати лише своє життя, четверті – за відсутності мотивувальної складової як ті особи, що примусово призвані на військову службу під час мобілізації на особливий період. Є також випадки, коли видання наказу є сумнівним або навіть небезпечним у певних умовах. Цікавою з цього приводу є позиція одного із колишніх командирів штурмової роти у батальйоні «Айдар» Євгена Дикого. На жаль, як зазначає командир, є

не поодинокі випадки, коли наказ видає особа, яка ніколи не була на полі бою, не може належним чином, адекватно оцінити ситуацію, реальність його виконання у певних умовах. У той час як сержант, якому віддано наказ, пройшовши вісім років війни розуміє, що виконання такого наказу призведе до безглуздої втрати особового складу чи настання інших невинуватих наслідків у тій ситуації. Зрозуміло, що за віддання явно кримінально протиправного наказу командир підлягатиме відповідальності, але у тих умовах не про відповідальність командирів, а про життя людей та необхідність захисту держави необхідно думати²⁸.

Таку позицію цілком підтримує головнокомандувач Збройних Сил України Валерій Залужний і Верховний головнокомандувач Володимир Зеленський. Відповідаючи на петицію щодо ветовання цього Закону, Володимир Зеленський зазначив, що «запорукою боєздатності військових підрозділів та в кінцевому результаті Перемоги України над агресором є, у тому числі, дотримання військової дисципліни, яка ґрунтується на усвідомленні військовослужбовцями свого військового обов'язку, відповідальності за захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, на їх вірності Військовій присязі. Військовослужбовці зобов'язані додержуватися Конституції та законів України, Військової присяги, неухильно виконувати вимоги статутів Збройних Сил України, накази командирів. Закон, який посилює кримінальну відповідальність військових спрямований на покращення стану військової дисципліни та правопорядку під час несення військової служби, підвищення бойової готовності військових частин та їх спроможності виконувати визначені завдання задля захисту Вітчизни. Прийняття цього Закону дозволить уникнути необґрунтованих втрат особового складу. Крім того, Володимир Зеленський наголосив, що призначення покарання та вибір відповідного його виду повинно відбуватися з урахуванням індивідуального характеру юридичної відповідальності, ступеня тяжкості вчиненого правопорушення та принципів справедливості та верховенства права»²⁹. Зрозуміло, що притягнення до кримінальної відповідальності з призначенням особі відповідного покарання повинен мати винятково індивідуальний та диференційований підхід. Для однієї особи для досягненні мети покарання з урахуванням обставин вчиненого діяння, особи винного,

²⁸ Олена Барсукова. Несправедливий суд і втрата бійців. Чому закон про посилення покарання військових небезпечний для армії. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/01/11/252265/> (дата звернення: 27.02.2023)

²⁹ Відповідь Президента України на електронну петицію № 22/173526-еп «Ветувати закон № 8271 щодо посилення покарання військовослужбовців». Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://cutt.ly/f8fn4dH> (дата звернення: 27.02.2023)

умов, які сприяли вчиненню правопорушення, обставин та відповідної обстановки доцільно призначити покарання, яке не пов'язане з ізоляцією особи. Адже, як відомо, превентивна та виховна функція позбавлення волі має доволі низький рівень. Ефективність призначення будь якого покарання повинно збалансовано поєднувати каральні та виховні заходи з відповідним виваженням його призначенням як доцільного та необхідного. Крім того слід враховувати, що призначення такого покарання як позбавлення волі не розв'язує проблему протидії злочинності чи зниження її рівня. Необхідно досліджувати причини виникнення цього негативного явища, а не вирішувати його наслідки. Пріоритетною повинна бути практика винесення справедливого покарання з невідворотністю його призначення для всіх категорій громадян.

ВИСНОВКИ

Отже, завершуючи розгляд правових аспектів забезпечення військового правопорядку в умовах зміни правового режиму в державі заходами кримінально-правового впливу звернемо увагу на окремі моменти, які в умовах сьогодення потребують уваги.

Військовий правопорядок – це суспільні відносини, які виникають у сфері проходження/несення військовослужбовцями військової служби, зумовлені особливостями її характеру, визначені специфікою взаємовідносин між різними категоріями суб'єктів, чітко регламентовані, окреслені законами України та актами військово-правового характеру. У разі порушення військового правопорядку з урахуванням того, що військовий правопорядок є об'єктом військових кримінальних правопорушень підлягає охороні засобами кримінально-правового впливу.

Проте для забезпечення військового правопорядку та дисципліни необхідно застосовувати не лише заходи кримінально-правового впливу як посилення кримінальної відповідальності та зменшення правових можливостей щодо застосування окремих положень інститутів кримінального права. Пріоритетним має бути комплексність підходу та виваженість позицій щодо досягнення цієї мети.

Усунути практику застосування щодо прецедентного вирішення окремих питань шляхом точкового внесення змін у чинне законодавство.

Розширити правові можливості застосування інститутів кримінального права, які сприяють застосування більш м'якого покарання або звільнення від відбування покарання з випробування у разі вчинення військових кримінальних правопорушень, забезпечуючи дотримання конституційного принципу рівності прав громадян,

справедливості та верховенства права, а також досягнення мети мети покарання. Звернути увагу на необхідність проведення організаційних заходів щодо усунення негативних наслідків, які впливають/зумовлюють на вчинення кримінальних правопорушень.

Судам при призначенні покарання за вчинення військових кримінальних правопорушень судам необхідно враховувати: 1) дотримання конституційного принципу, гарантованого державою щодо рівності прав громадян/військовослужбовців незалежно від їх правового статусу; 2) забезпечувати призначення покарання, яке повинно бути адекватним та справедливим, 3) при виборі виду покарання враховувати індивідуальний характер вчиненого діяння, ступінь тяжкості вчиненого правопорушення; умови та причини, які вплинули/зумовили його вчинення та особу винного; 4) дотримання принципів справедливості та верховенства права, а також невідворотності відповідальності.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена питанням забезпечення військового правопорядку заходами кримінально-правового впливу з урахуванням зміни правового режиму в державі, зокрема запровадженням воєнного стану в Україні.

Встановлено, що військовий правопорядок – це суспільні відносини, які виникають у сфері проходження/несення військовослужбовцями військової служби, зумовлені особливостями її характеру, визначені специфікою взаємовідносин між різними його категоріями, чітко регламентовані, окреслені законами України та нормативно-правовими актами військового законодавства.

Доведено, що для забезпечення військового правопорядку та дисципліни як об'єкту військового кримінального правопорушення необхідно застосовувати не лише заходи кримінально-правового впливу, які останнім часом отримують законодавче схвалення щодо зокрема посилення кримінальної відповідальності, зменшення правових можливостей застосування окремих положень інститутів кримінального права та не мають практичної ефективності, а у комплексному підході усунення причин, які сприяють їх вчиненню.

Запропоновано розглядати забезпечення військового правопорядку заходами кримінально-правового впливу шляхом: 1) усунення практики застосування прецедентного вирішення окремих питань шляхом точкого внесення змін у чинне законодавство; 2) розширення правових можливостей застосування інститутів кримінального права, які сприяють застосування більш м'якого покарання або звільнення від відбування покарання з випробування щодо військовослужбовців у разі

вчинення військових кримінальних правопорушень; 3) забезпечення дотримання конституційного принципу рівності прав громадян (військовослужбовців) при призначенні покарання та правового унормування положень чинного законодавства про кримінальну відповідальність; 4) забезпечення адекватного вибору виду покарання при його призначення задля забезпечення його справедливості; 5) врахування при виборі виду покарання індивідуальний характер вчиненого діяння, ступінь його тяжкості; умови та причини, які вплинули/зумовили його вчиненню, та особу винного та доцільність обмеження щодо застосування окремих інститутів кримінального права; 4) дотримуватись принципів справедливості та верховенства права, а також невідворотності відповідальності/покарання.

Література

1. Про часткову мобілізацію: Указ Президента України, затверджений Законом України № 1126-VII від 17.03.2014. *Відом. Верховної Ради України*. 2014. №15. Ст.328
2. Ніколаєнко Т.Б. Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців: монографія. 2 – ге вид., доповн. Харків: Право, 2019. 560 с.
3. Звіт про склад засуджених. Форма 7: Судова статистика за 2022 рік. (дата звернення: 23.02.2023).
4. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/c8eObee>. (дата звернення: 23.02.2023).
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III/Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/a8tRxjg> Ст. 401 (дата звернення: 24.02.2023).
6. Ніколаєнко Т.Б. Поняття та ознаки військового злочину. *Наука і правоохоронна* 2018 №1 (39). 270-283.
7. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини : Закон України від 12.02.2015 № 194-VIII. *Відом. Верховної Ради України*. 2015. № 16. Ст. 113.
8. Тихонюк С. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці/ Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/o8tOher> (дата звернення: 24.02.2023).

9. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці: Закон України від 13.12.2022 № 2839– І/Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/e8tPANL> (дата звернення: 24.02.2023).

10. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. 2 – ге вид., переробл. та доповн. Київ : А.С.К., 2003. 976 с.

11. Гришук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2006. 568 с.

12. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доповн. Київ : ВД «Дакор», 2019. 1384 с.

13. Українське кримінальне право: Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.

14. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 №2232-ХІІ/Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/18imB1g>. (дата звернення: 24.02.2023).

15. Звіт про склад засуджених Судова статистика. Форма № 7. 2011 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/k8oV1pe> (дата звернення: 25.02.2023).

16. Звіт про склад засуджених : Судова статистика. Форма № 7. 2012 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/k8oVPdT> (дата звернення: 25.02.2023).

17. Звіт про склад засуджених Судова статистика. Форма № 7. 2013 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/g8oVSCv> (дата звернення: 25.02.2023).

18. Звіт про склад засуджених : Судова статистика. Форма № 7. 2014 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/P8oC8LX> (дата звернення: 25.02.2023).

19. Звіт про склад засуджених : Судова статистика. Форма № 7. 2015 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/u8oVqmM> (дата звернення: 25.02.2023 р.).

20. Ніколаєнко Тетяна, Омельчук Василь. Окремі проблеми визначення особливого періоду при формуванні положень нової редакції Кримінального кодексу України. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези V Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 25 лютого 2022 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2022. С. 270 –273.

21. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини: Закон України від 12.02.2015 № 194-VIII/ Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/v8o8a0g> (дата звернення: 25.02.2023).

22. Звіт про склад засуджених Судова статистика. Форма № 7. 2020 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/h8o3ikg> (дата звернення: 25.02.2023).

23. Звіт про склад засуджених Судова статистика. Форма № 7. 2021 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/P8o3g28> (дата звернення: 25.02.2023).

24. Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях / сост. и ред. Ю. М. Юмашев. Москва : Стелс, 1995. 304 с.

25. Звіт про склад засуджених Судова статистика. Форма № 7. 2022 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/E8o3D9C> (дата звернення: 25.02.2023).

26. Звіт про осіб притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання . Судова статистика. Форма № 6. 2022 р. / Судова влада України. URL: <https://cutt.ly/Y8ayDIW>(дата звернення: 25.02.2023).

27. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці: Закон України від 13.12.2022 № 2839-IX / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/68p8Len> (дата звернення: 26.02.2023)

28. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці: пояснювальна записка до проекту Закону України від 13.12.2022 № 2839-IX / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/T8p5mY0> (дата звернення: 26.02.2023).

29. Лихачов Роман. Як суди карають військових за непокору (статистика ЄДРСП): стаття. Закон і бізнес. URL: <https://cutt.ly/Z8aqA0w> (дата звернення: 23.02.2023)

30. Для чого Рада посилила кримінальну відповідальність військових і чому це викликало обурення: стаття. BBC NEWS Україна. URL: <https://cutt.ly/88awRbf> (дата звернення: 26.02.2023).

31. Антон Мачула. Дисципліна чи дискримінація: чому військові виступають проти закону, який підтримує Залужний? informant. URL: <https://cutt.ly/W8fmZds> (дата звернення: 26.02.2023)

32. Олена Барсукова. Несправедливий суд і втрата бійців. Чому закон про посилення покарання військових небезпечний для армії. URL: <https://cutt.ly/S8fmCeM> (дата звернення: 27.02.2023).

33. Відповідь Президента України на електронну петицію № 22/173526-еп «Ветувати закон № 8271 щодо посилення покарання військовослужбовців». Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://cutt.ly/f8fn4dH> (дата звернення: 27.02.2023).

**Information about the author:
Nikolaienko Tetiana Bohdanivna,**

Doctor of Law, Professor,
Professor at the Department of Law Theory and Criminal Procedure,
The Bohdan Khmelnytskyi National Academy
of the State Border Guard Service of Ukraine
46, Shevchenka str., Khmelnytskyi, 29000, Ukraine

ОГЛЯД БУДІВЕЛЬ І СПОРУД, ЯКІ ЗАЗНАЛИ АРТИЛЕРІЙСЬКИХ ОБСТРІЛІВ ТА БОМБАРДУВАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Пілюков Ю. О., Юсупов В. В., Банах С. В.

ВСТУП

Війни та збройні конфлікти є глобальною проблемою сучасного світу, в ході яких зухвало порушуються норми міжнародного гуманітарного права населення, що опинилось на окупованих територіях, порушуються законні права і свободи людини. Під час війни гине велика кількість не лише військовослужбовців, але й мирних громадян, серед яких стрімко зростає чисельність біженців, суттєво посилюється соціальна напруга у суспільстві.

Гуманітарні питання, які виникають під час війни, стосуються гуманних правил її ведення, поліпшення поводження із полоненими, нормального ставлення до військовослужбовців, які отримали поранення або захворіли; захисту цивільного населення. Такий порядок на міжнародному рівні був прийнятий після завершення II-ї світової війни і прописаний у Женевських конвенціях 1949 року¹, що були доповнені Додатковим протоколом (Протокол I), який стосувався захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 8 червня 1977 року² та іншими міжнародними документами.

Росія належить до держав учасниць Женевських конвенцій, утім її збройні сили з перших днів, розв'язаної 24 лютого 2022 року війни проти України, зухвало порушують норми міжнародного гуманітарного права. Збройна агресія окупантів супроводжується масованими обстрілами та бомбардуваннями об'єктів військової та цивільної інфраструктури, масово вчиняються умисні вбивства, згвалтування, розбої, грабежі та мародерства, здійснюється незаконна депортація людей, арешти та переміщення цивільних осіб в депресивні регіони Росії. Під час документування протиправних дій виявляються жахливі факти

¹ Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, ратифіковано Україною 3 липня 1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

² Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

жорстокого катування цивільного населення, в тому числі літніх людей, жінок та дітей. Органи правопорядку розслідують декілька десятків тисяч воєнних злочинів і злочинів агресії, тисячі вбивств і поранень цивільного населення, велику кількість руйнувань об'єктів цивільної інфраструктури. Водночас на окупованих місцевостях і районах активних бойових дій продовжується вчинення російськими солдатами кримінальних правопорушень, які стануть предметом судового розгляду згодом – після звільнення цих територій³.

Для правоохоронних органів України постає завдання провести належне і неупереджене розслідування всіх фактів злочинної агресії та використання Росією заборонених засобів і методів ведення війни як на національному, так і міжнародному рівнях.

Розслідування кримінальних правопорушень пов'язане із збиранням належних, допустимих та достовірних доказів. Основним способом їх збирання є проведення слідчих (розшукових) дій, однією з найбільш важливих з них є огляд. Таким чином, слідчий огляд будівель і споруд, що зазнали пошкоджень і руйнувань в результаті артилерійських обстрілів та бомбардувань є невід'ємною складовою кримінальних проваджень щодо розслідування воєнних злочинів.

Незважаючи на наявність наукових праць, присвячених порушенню норм міжнародного гуманітарного права під час війн та воєнних конфліктів, дослідженню різних аспектів розслідування воєнних злочинів, поза увагою науковців залишились організаційно-тактичні особливості підготовки та проведення слідчих оглядів будівель і споруд, які зазнали пошкоджень та руйнувань від артилерійських обстрілів та бомбардувань. Таким чином, наукові положення і практичні рекомендації, запропоновані нами, можуть бути використані у слідчій та судовій практиці, у науковій діяльності та освітньому процесі при підготовці студентів юридичних спеціальностей закладів вищої освіти.

1. Методологічний підхід до проведення огляду будівель і споруд, які зазнали артилерійських обстрілів та бомбардувань, під час розслідування воєнних злочинів

Для забезпечення правильної методології проведення огляду будівель і споруд, які зазнали артилерійських обстрілів та бомбардувань, під час розслідування воєнних злочинів, слід розглянути відповідну термінологію, поняття, принципи і методи, що сприятиме формуванню

³ Kaluzhna O., Shunevych K. Liability Mechanisms for War Crimes Committed as a Result of Russia's Invasion of Ukraine in February 2022: Types, Chronicle of the First Steps, and Problems. *Access to Justice in Eastern Europe*. 3 (15). 2022. P. 181.

уніфікованого підходу до пошуково-пізнавального процесу уповноважених на розслідування суб'єктів.

У чинному законодавстві України поняття «воєнний злочин» відсутнє, проте його використовують для позначення кримінальних правопорушень, які вчиняють військовослужбовці країни-агресора. Статті, які описують склад кримінальних правопорушень, містяться у розділі XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» Кримінального кодексу⁴. В умовах розпочатої війни Росії проти України, правоохоронними органами нашої держави найчастіше порушуються кримінальні провадження за ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни» Кримінального кодексу (КК) України.

Статтею 35 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року, до методів або засобів ведення воєнних дій, заборонених міжнародним правом, віднесено: застосування зброї, снарядів, речовин й методів ведення воєнних дій, здатних завдати надмірних пошкоджень або надмірних страждань; які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу⁵. До таких засобів, наприклад, можна віднести зброю невибіркової дії, напалмові, кулькові, касетні, фосфорні бомби, снаряди, крилаті ракети та інші види забороненого озброєння.

Сучасні збройні конфлікти відбуваються із застосуванням систем озброєнь, які призначаються для ведення бойових дій на відкритій місцевості. Як правило, коли така зброя застосовується проти військових цілей (об'єктів), розташованих у населених пунктах, її дія часто носить невибірковий характер і призводить до негативних (руйнівних) наслідків для цивільного населення.

Поняття «артилерійський обстріл» та «бомбардування» пов'язані із засобами ведення війни. *Артилерійський обстріл* означає один із видів вогневого ураження, який здійснюється з різного артилерійського озброєння мінометів, ствольної артилерії, ракетних систем залпового вогню, зенітно-ракетних комплексів, а *бомбардування* – нанесення ракетно-бомбових ударів військово-повітряними силами або морським флотом, із застосуванням авіації.

⁴ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top>

⁵ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

Від початку збройної агресії Росії зафіксовано безліч фактів застосування ворогом засобів і методів ведення війни, заборонених міжнародним гуманітарним правом. Так, більшість регіонів сходу України, в яких відбуваються активні бойові дії, регулярно зазнають обстрілів з використанням зенітно-ракетних комплексів типу С-300, бомбардувань за допомогою баражуючих боеприпасів, до яких відносять дрони-камікадзе типу «Shahed», запалювальних боеприпасів типу «9М22С», випущених з реактивних систем залпового вогню. Авіація і корабельна артилерія противника активно застосовує крилаті ракети типу «Калібр», «Іскандер», «Кинджал» та інші їх різновиди для нанесення вогневих ударів не тільки по військовим об'єктам, але й житловим кварталам багатьох міст і населених пунктів України, чим завдає значних втрат енергетичній системі держави та мирному населенню. Зафіксовані чисельні випадки використання окупантами уламково-фугасно-запалювальних авіабомб типу «ОФЗАБ-500», які через свою потужність і часто некерованість є засобами невибіркової дії, що заподіюють зайвих ушкоджень і страждань цивільному населенню та серйозну шкоду природному середовищу⁶.

Ці дії утворюють способи вчинення воєнних злочинів. Зокрема, *об'єктивну сторону* злочину, передбаченого ст. 438 КК України, складають: 1) жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням; 2) вигнання цивільного населення для примусових робіт; 3) розграбування національних цінностей на окупованій території; 4) застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом; 5) інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 6) віддання наказу про вчинення таких дій⁷.

Більшість об'єктів воєнних злочинів є складними, тобто поряд з основним безпосереднім об'єктом існують факультативні. На думку М. І. Мельника і М. І. Хавронюка *«безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 438 КК України, є встановлений відповідними міжнародними актами порядок ведення*

⁶ Короткий Т., Заворотько І. Заборонені засоби та методи ведення бойових дій, які Росія використовує у війні проти України. URL: <https://zmina.info/articles/zaboroneni-zasoby-ta-metody-vedennya-bojovuyh-dij-yaki-rosiya-vykorystovuyue-u-vijni-proty-ukrayiny/>

⁷ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top>

війни. Його додатковими обов'язковими об'єктами є життя і здоров'я особи, власність»⁸.

Предметом кримінального правопорушення є речі і об'єкти матеріального середовища (матеріальні цінності), впливаючи на які, завдається шкода охоронюваним законом суспільним відносинам. До таких матеріальних об'єктів відносяться й будівлі і споруди, що зазнали артилерійських обстрілів і бомбардувань.

Поняття «будівля» і «споруда» мають спільні ознаки, але відрізняються між собою.

Будівлі – це будівельні системи, що стоять на несучих чи захисних конструкціях та утворюють наземний замкнений об'єкт, який призначений для проживання чи перебування людей залежно від функціонального призначення, а також для виконання виробничих процесів. Спорудою називають інженерно-будівельний об'єкт для забезпечення технічних функцій (колодязі, трубопроводи, мережі каналізації, теплопостачання, електропостачання, газифікації, під'їзні шляхи тощо). Л. Рабчинська робить висновок, що «будівля призначена для постійного знаходження в ній людей з метою проживання чи роботи, споруда ж слугує виключно технічним цілям, а люди в ній знаходяться тимчасово»⁹. Погоджуючись, з такими визначеннями, вважаємо, що спільним для будівель і споруд є їх штучне створення і розташування на земельній ділянці або під нею, а відмінність – у цільовому призначенні та їх конструктивних особливостях.

Земельні ділянки на яких розташовуються будівлі і споруди можуть знаходитись у населених пунктах та за їх межами, у лісових зонах, лісосмугах, полях, полосах відводів доріг та іншій місцевості. З огляду на загальні визначення, до будівель можна віднести: житлові будинки, адміністративні будинки державних установ, лікарні, дитячі та навчальні заклади, залізничні вокзали, будинки аеропортів, автостанцій, річкових та морських портів, корпуси заводів і фабрик, виробничих та сільськогосподарських підприємств, автозаправні станції та ін. До споруд: атомні, теплові та гідроелектростанції, склади матеріальних цінностей та сировини, нафтові і газові сховища, трубопроводи, елеватори та зерносховища, бурові установки, автомобільні дороги, залізничні колії, злітно-посадочні смуги, мости, шляхопроводи, тунелі,

⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка]. 11-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2019. С. 1216.

⁹ Рабчинська Л. Будівлі і споруди, що використовуються у сфері господарювання: поняття та основні ознаки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2010. Вип. 82. С. 102.

дамби, греблі, вежі, мережі тепло– та електропостачання, газифікації, каналізації, колодязі, бомбосховища, пам'ятники, спортивні, культурно-масові та інші архітектурні споруди тощо.

Розслідування воєнних злочинів, під час яких відбувається руйнування і пошкодження будівель і споруд внаслідок артилерійських обстрілів та бомбардувань, супроводжується певними складнощами. Вони пов'язані з потужною інтенсивністю бойових дій і відповідними загрозами для слідчих під час виконання професійних обов'язків, недостатністю досвіду розслідування цих правопорушень, браком належних технічних засобів. Водночас потрібно якісно і швидко провести огляд місця воєнного злочину – місця руйнування будівель і споруд внаслідок артилерійського обстрілу або бомбардування, вже на початковому етапі досудового розслідування¹⁰.

Відповідно до ст. 237 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України існують такі види огляду: місцевості, приміщення, речей, документів та комп'ютерних даних. Огляд трупа регламентовано ст. 238 КПК України, а огляд тіла живої особи (освідування) – ст. 241 КПК України. Огляд місця події є різновидом огляду. Саме поняття «подія» означає систему процесів та явищ, які пов'язані із зміною обстановки на місцевості. Термін «місце події» стосується як місця приготування до кримінального правопорушення, місця його вчинення, місця приховування злочину, а також місця, де виявили сліди, предмети і знаряддя суспільно небезпечного діяння.

Під час огляду слідчий безпосередньо сприймає обстановку місця події, виявляє і аналізує джерела доказової інформації – сліди кримінального правопорушення. Він особисто досліджує ознаки та властивості слідів, які зазначаються у протоколі огляду місця події.

Правовою підставою проведення огляду місця події є положення ч. 3 ст. 214 і ст. 237 КПК України. Ця слідча (розшукова) дія повинна проводитись із дотриманням певних принципів, серед яких: принципи єдиного керівництва, чіткої організації, плановірності і цілеспрямованості, застосування спеціальних знань, техніко-криміналістичних й інших засобів збирання доказової інформації, використання можливостей оперативно-розшукових підрозділів,

¹⁰ Степанюк Р. Л. Деякі питання техніко-криміналістичного забезпечення розслідування воєнних злочинів. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану*: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25 листоп. 2022 р.). Харків: ХНУВС, 2022. С. 368-369. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.7339681>

взаємодії з іншими правоохоронними, державними органами (територіальними військовими адміністраціями) та громадськістю¹¹.

До *мети огляду* відноситься виявлення та фіксація відомостей щодо обставин вчиненого кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 237 КПК України)¹². Основними *завданнями огляду* будівель і споруд, що зазнали пошкоджень та руйнувань у результаті артилерійських обстрілів та бомбардувань, є встановлення: часу, місця, визначення території ураження; засобів і методів, які застосовувалися ворогом; кількості потерпілих, їх характеристики (вік, стать, рід занять тощо); свідків та очевидців; механізму злочинної події. З цією метою здійснюється: вивчення та фіксація матеріальної обстановки місця події; фіксація, вилучення, дослідження й оцінка слідів кримінального правопорушення; відновлення картини злочинної події; виявлення обставин, що сприяли або перешкоджали вчиненню кримінального правопорушення; отримання доказових даних та орієнтуючих відомостей з метою побудови версій щодо кримінального правопорушення, осіб, причетних до нього; планування подальших процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів для встановлення і розшуку виконавців злочину, осіб, які надавали злочинні накази, а також осіб, що сприяли передачі орієнтуючої інформації противнику та ін.

Огляд місця події проводиться невідкладно, відразу після вчинення кримінального правопорушення. З цього питання, під час проведення дослідження нами було здійснено соціологічне опитування 120 працівників слідчих підрозділів Головних управлінь Національної поліції України в Київській і Тернопільській областях. У результаті проведеного анкетування 93,0 % опитаних вважають, що найбільше доказової інформації під час розслідування кримінального правопорушення передбаченого ст. 438 КК України, пов'язаного з артилерійськими обстрілами і бомбардуваннями будівель та споруд, може бути отримано в ході проведення огляду місця події, що підтверджує тези про слідчий огляд як важливу процесуальну дію початкового етапу розслідування.

¹¹ Криміналістика: підручник: в 2-х т. / [А. Ф. Волобуєв та ін.]. Харків: ХНУВС, 2018. Т. 1. С. 276.

¹² Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n1191>

2. Особливості огляду будівель і споруд, які зазнали артилерійських обстрілів та бомбардувань, під час розслідування воєнних злочинів

Однією з основних особливостей проведення слідчого огляду будівель та споруд, що зазнали пошкоджень та руйнувань, є існуюча небезпека перебування його учасників в зоні проведення слідчої (розшукової) дії, оскільки залишається значний ризик подальшого руйнування будівельних конструкцій, можливої наявності на місці огляду вибухонебезпечних предметів, радіоактивних, хімічних речовин та їх залишків. Наприклад, М. Коваль і І. Коваль зазначають, що при виявленні вибухового пристрою основний принцип дій правоохоронців такий: щоб ризик ушкодження людей був мінімальним. Насамперед, знешкоджують пристрій з вибухівкою, якщо це неможливо – тоді його ліквідовують. Цю роботу проводять лише спеціалісти-вибухотехніки¹³.

Тому до початку проведення огляду, рятувальні служби повинні спрямувати зусилля на ліквідацію наслідків події: надати екстрену медичну та психологічну допомогу постраждалим, здійснити евакуацію людей, вжити заходи щодо гасіння пожеж, провести розбір завалів, пошук тіл загиблих та поранених. Під час ліквідації наслідків події, не виключаються можливі вибухи вторинних вибухових пристроїв, вибухонебезпечних фрагментів, що залишились після вибуху боєприпасу, природного газу, паливно-мастильних матеріалів, враження електричним струмом, а в разі знаходження об'єкта в зоні активних бойових дій, залишається ризик завдання агресором повторних артилерійських обстрілів і бомбардувань. Такі обставини суттєво ускладнюють як процес ліквідації наслідків події, так і проведення огляду місця події. З цією метою фахівці з пошуку і знешкодження вибухових пристроїв та речовин перевіряють об'єкт на існування похідних (вторинних) вибухових пристроїв, фрагментів, що не вибухнули після основного вибуху, та виявляють подібні чинники, які впливають на забезпечення безпеки учасників огляду¹⁴.

За період російської агресії, спеціалісти-вибухотехніки системи МВС України набули значного практичного досвіду з питань пошуку та знешкодження вибухових пристроїв та вибухових речовин як при огляді

¹³ Коваль М., Коваль І. Типові слідчі ситуації при розслідуванні терористичних актів із використанням вибухових пристроїв. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». № 2 (30), 2021. С. 186.

¹⁴ Методика комплексного дослідження вибухових пристроїв, вибухових речовин і слідів вибуху / [Прохоров-Лукін Г.В., Пашенко В.І., Биков В.І. та ін.]. Київ: ТОВ «Еліт Принт», 2011. С. 26.

місцевості, так і під час огляду будівель та споруд. Для виконання цієї важливої роботи велике значення має міжнародний досвід, надання матеріально-технічної, методичної та практичної допомоги з боку зарубіжних партнерів, яка полягає у постачанні сучасного обладнання для пошуку та знешкодження вибухових пристроїв та речовин, засобів особистої безпеки та проведення навчання щодо їх застосування.

Протягом повномасштабного військового вторгнення окупантів на територію нашої держави Сполучені штати Америки, країни Європейського союзу активно надають різноманітну допомогу Україні і продовжують нарощувати постачання сучасного озброєння, боєприпасів та різноманітного спеціального обладнання. Так, в грудні 2022 року Великобританія у порядку надання допомоги передала Україні значну кількість металошукачів VALLON і спеціальних комплектів для розмінування територій, цивільних будинків, споруд та об'єктів критичної інфраструктури¹⁵. Обладнання для боротьби з вибуховими боєприпасами є одним із найновіших у широкому спектрі обладнанням, яке Британія передала Україні для підтримки боротьби з незаконним вторгненням Росії¹⁶.

На сьогодні існує багато інших розробок технічних засобів, які успішно застосовується в різних «гарячих» точках світу і передаються сьогодні збройним силам України в якості військової допомоги. Однією з таких розробок є безпілотний літальний апарат (БпЛА) SpectroDrone ізраїльської компанії Laser Detect Systems (LDS)¹⁷, який обладнаний спеціальними детекторами для пошуку вибухових пристроїв і вибухових речовин із безпечної відстані. У цьому БпЛА передбачено використання лазерної системи виявлення вибухонебезпечних предметів та речовин у вигляді газів, рідин та порошків. За своїми тактико-технічними характеристиками SpectroDrone може виконувати відповідні завдання, маючи оперативний радіус дії близько 3 кілометрів¹⁸. Цей апарат цілком доцільно застосовувати для здійснення пошукових робіт під час проведення слідчих оглядів будівель та споруд, що зазнали

¹⁵ UK military support for Ukraine continues with delivery of counter explosive ordnance equipment. Press release 30 December 2022. URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-military-support-for-ukraine-continues-with-delivery-of-counter-explosive-ordnance-equipment>

¹⁶ Британія передала Україні обладнання для розмінування. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3643535-britania-peredala-ukraini-obladnanna-dla-rozminuvanna.html>

¹⁷ Eshel T. World's First Explosive Detection Drone Unveiled at Israel's HLS & Cyber Event. URL: https://defense-update.com/20161115_spectrodrone.html

¹⁸ Мовчан А. В., Мовчан М. А. Використання безпілотних літальних апаратів у діяльності правоохоронних органів. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 3 (9). С. 107.

артилерійських обстрілів та бомбардувань. Моделі навігаційного обладнання, такі як Airborne radar, Surveillance radar, Tracking radar, Weapon control radar та ін.,¹⁹ також можуть використовуватися для виконання аналогічних функцій.

Відповідно, після закінчення рятувальних робіт слідчий приймає рішення про огляд будівель і споруд, які зазнали артилерійських обстрілів або бомбардувань, і безпосередньо приступає до його проведення.

На підготовчому етапі важливим є отримання інформації про об'єкт огляду, його цільове призначення, вжиття заходів щодо запобігання або послаблення шкідливих наслідків події. Також визначаються конкретні цілі та завдання огляду, забезпечується охорона місця події, вносяться пропозиції щодо складу слідчо-оперативної групи і спеціалістів, яких доцільно залучити до огляду, перевіряється готовність технічних засобів, надається розпорядження працівникам поліції щодо виявлення очевидців обстрілу, інших свідків, що можуть надати необхідну інформацію про обставини події.

З метою забезпечення завдань проведення слідчих оглядів, потрібне розгортання спеціальної логістичної системи, яка б забезпечила постачання та розподіл ресурсів для належного проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування воєнних злочинів. Зокрема, до спеціальної логістичної системи постачання та розподілу ресурсів із забезпечення завдань проведення слідчих оглядів можна віднести:

- залучення персоналу до складу слідчо-оперативних груп з числа слідчих, спеціалістів різного профілю, медиків, оперативних працівників, осіб, які будуть охороняти місце події, здійснювати перевезення, розміщення, харчування тощо;

- підготовку спеціалізованого транспорту для переміщення слідчо-оперативних груп до місця події, перевезення техніко-криміналістичних засобів та техніки, транспортування вилучених речових доказів, в тому числі вибухових пристроїв, речовин та їх уламків, пересувних криміналістичних лабораторій для проведення попередніх досліджень у «польових умовах», мобільних ДНК-лабораторій, землерийної та вантажної техніки, мобільних рефрижераторів для переміщення тіл загиблих до моргу, забезпечення їх пальним;

- підготовку техніко-криміналістичних засобів, призначених для фото, – відеозйомки, забезпечення аерозйомки за допомогою БПЛА на місці події, технічних засобів збирання інформації про вибухові пристрої, речовини, їх пакування тощо;

¹⁹ Borrión H., Amiri A., Delpéch D. Experimental assessment of the viability of using ground penetrating radar for metal wire-snare detection. *Crime Science*. 8(9). 2019. P. 5.

– спеціальних засобів індивідуального захисту (каска, бронежилетів, вибухозахисних костюмів), іншого спеціального одягу (захисних костюмів, рукавичок, взуття, респіраторів тощо), наметів для розгортання тимчасових пунктів збирання доказів, огорожувальних засобів та додаткових засобів освітлення тощо;

– підготовку інших засобів та обладнання (засобів зв'язку, геолокації, картографічних матеріалів, бланків процесуальних документів тощо).

Склад спеціалістів, яких доцільно залучити до слідчого огляду, визначається залежно від цільового призначення об'єкта, який піддався обстрілу, характеру пошкоджень та руйнувань, наявності інших, за джерелом свого походження, слідів кримінального правопорушення, існуючих на місці події. На думку окремих науковців, до участі в огляді доцільно залучати спеціалістів різних професій, але при цьому слід враховувати вимоги ст. 71 КПК України²⁰.

Стаття 237 КПК України містить можливі допоміжні дії спеціалістів під час огляду, до яких слід віднести їх обов'язок, за дорученням слідчого, прокурора, проводити вимірювання, фотографування, звуко- та відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення, відбитки та зліпки, оглядати та вилучати речі і документи, що мають значення для кримінального провадження²¹.

Робочий етап огляду будівель і споруд, що зазнали артилерійських обстрілів та бомбардувань, складається із статичної і динамічної стадій. На статичній стадії слідчий, застосовуючи метод спостереження, оцінює загальну обстановку на місці огляду, ступінь пошкоджень та руйнувань будівлі чи споруди, кількість потерпілих, визначає межі огляду, вирішує питання про вихідну точку початку огляду, спосіб та його послідовність, обирає позиції для проведення орієнтуючої та оглядової фотозйомки.

Спочатку, як правило, важко визначити межі місця події, оскільки пошкодження та руйнування, наприклад торгово-розважального центру, можуть сягати значних масштабів, охоплювати великі площі як самої будівлі, так і прилеглої території. У такому випадку місце події можна розділити на окремі ділянки, огляд яких проводитимуть різні слідчі групи, а координацію, дотримуючись принципу єдиного керівництва, буде здійснювати найбільш досвідчений слідчий. Так, огляд зруйнованих приміщень торгового центру може проводити одна слідчо-

²⁰ Теплицький Б. Б., Шрамко О. М., Юсупов В. В. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій під час розслідування корупційних злочинів: метод. рек. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 35.

²¹ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top>

оперативна група, а огляд навколишньої території (двір, стоянка, автомобілі, дитячий майданчик) – інша.

На місці події важливим є встановлення безпосереднього місця влучення і вибуху боєприпасу, його тип, вид, тактико-технічні характеристики, наявність та ступінь пошкоджень та руйнувань у навколишньому середовищі, ймовірне місце розташування вогневої позиції, звідки відбувся обстріл тощо²². У приміщеннях будівель і споруд, які зазнали пошкоджень та руйнувань, можуть бути виявлені різні матеріальні об'єкти, які мають доказове значення. До типової слідової картини вчинення злочину слід віднести: залишки вибухових пристроїв, їх деталі, різноманітні сліди дії вибуху, речі та одяг потерпілих зі слідами вибуху²³. Таким чином, серед слідів кримінального правопорушення, передбаченого ст. 438 КК України, найбільш характерними є: частини та фрагменти (уламки) боєприпасів, їх вражаючі елементи; тіла загиблих та окремі фрагменти тіл з слідами дії вражаючих елементів; частини зруйнованих будівельних конструкцій – уламки бетону, цегли, скла, металевих та полімерних матеріалів; матеріальні цінності, залишки побутової, комп'ютерної техніки, меблів, посуду та іншого майна. На прилеглий території до будівель та споруд також може бути виявлена пошкоджена військова техніка, інше військове майно і їх окремі частини; транспортні засоби, залізничний транспорт, сільськогосподарська техніка, судноплавні засоби, літальні апарати та ін.

Сліди вибуху, виявлені на об'єктах матеріальної обстановки місця події, поділяються на:

- сліди уламкової дії від розльоту фрагментів та вражаючих елементів боєприпасу;
- сліди ударної хвилі;
- сліди дії високих температур (термічні) – оплавлення, обвуглення, деформації будівельних конструкцій та інших матеріальних об'єктів;
- сліди хімічного походження з ознаками дії відкритого полум'я – кіптява, залишки вибухових та хімічних речовин, паливно-мастильних матеріалів тощо.

Крім цього, на місці вибуху, можуть бути виявлені *мікросліди*: текстильні волокна, частинки лакофарбового покриття; *сліди біологічного походження*: кров, виділення людини, волосся, епітелії шкіри.

²² Богданюк І. В., Чупрун В. Т., Устименко В. А., Шипілов М. Ю. Особливості судово-експертних досліджень випадків артилерійських обстрілів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. № 20. С. 270.

²³ Курман О., Боднарук Т. Організаційно-тактичні особливості огляду місця вчинення терористичного акту. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. Вип. 1. С. 211.

Особливу групу складають *сліди трасологічного походження*: сліди людини (пальців рук, ніг, взуття); сліди транспортних засобів (протекторів шин, гусениць, окремих частин транспортних засобів та військової техніки); сліди інструментів та механізмів (розрізу, розрубів, розриву) тощо.

Вилучаються матеріальні об'єкти зі слідами уламкової, ударної та термічної дії, предмети з ознаками дії відкритого полум'я (кіптява), залишки хімічних речовин тощо. На цьому етапі огляду важливим є точна фіксація виявлених предметів в епіцентрі вибуху та їх докладний опис. Предмети, що підлягають вилученню, необхідно старанно упакувати у спеціальну герметичну тару та спеціальні пластикові сейф-пакеги²⁴.

У ході огляду спеціалістами можуть вирішуватись окремі ситуаційні завдання щодо встановлення напрямку і траєкторії польоту боєприпасу, розльоту його уламків, розповсюдження ударної і термічної хвилі, в тому числі питання щодо попереднього розрахунку потужності заряду боєприпасу, що вибухнув. За існуючою методикою розрахунку, потрібно фіксувати не тільки товщину зруйнованих стін об'єкта, а й ступінь і характер наявних пошкоджень на найбільш віддалених від нього будівлях чи спорудах. Це забезпечує, з певним ступенем ймовірності, умовивід про тип і вид застосованого боєприпасу, дозволяє зробити припущення щодо маси його заряду (в тротиловому еквіваленті), встановити напрямок, з якого був здійснений обстріл. Зрештою, встановлені фактичні дані на місці події в подальшому будуть внесені до постанови (ухвали) про призначення судових експертиз як вихідні дані. За такими даними, судовими експертами при проведенні балістичних експертиз можуть вирішуватись ситуаційні завдання, основним змістом яких, є визначення можливості надати обґрунтований висновок щодо ймовірного місця і напрямку, з якого були здійснені обстріли²⁵.

Незважаючи на пошкодження та руйнації, на поверхнях матеріальних об'єктів можуть бути виявлені також залишки вибухової речовини, сліди рук, взуття, кров, волосся, та ін. Під час пошуку таких слідів, необхідно враховувати, що нерідко вони можуть приховуватись під фрагментами будівельних конструкцій, прошарком ґрунту, пилу та кіптяви. При виявленні таких слідів, їх вилучення потрібно проводити вкрай обережно, щоб зберегти ідентифікаційні ознаки цих об'єктів. Перед вилученням предметів із слідами вибуху, слід переконатися у відсутності на їх поверхнях вказаних слідів, а за їх наявності –

²⁴ Криміналістика. Академічний курс: підручник / [Варфоломєєва Т. В., Гончаренко В. Г., Бояров В. І. та ін.]. Київ: Юрінком Інтер, 2011. С. 158.

²⁵ Богданюк І. В., Чупрун В. Т., Устименко В. А., Шипілов М. Ю. Особливості судово-експертних досліджень випадків артилерійських обстрілів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. № 20. С. 269.

зафіксувати і вилучити із застосуванням відповідних технічних засобів та криміналістичних методів²⁶.

На заключному етапі огляду виявлені матеріальні об'єкти, за допомогою спеціалістів, належним чином упаковуються і вилучаються. Об'єкти, що мають доказове значення, але з тих чи інших причин їх вилучити неможливо або недоцільно (наприклад, через їх громіздкість), залишаються під охороною, з них відбираються зразки.

На завершення огляду складається протокол та додатки до нього. Як додатки можуть виготовлятися копії предметів, вилучатись їх зразки, допускаються й письмові пояснення спеціалістів (відповідно до ст. 71, 105 КПК України), аудіо-, відеозаписи, фото- та ілюстративні таблиці, різноманітні зліпки, схеми тощо. Ці документи і предмети додатково роз'яснюють зміст протоколу огляду місця події, у них може знаходити відображення хід з'ясування заяв і повідомлень учасників слідчої (розшукової) дії.

ВИСНОВКИ

Таким чином, фактичні дані отримані за результатами слідчих оглядів будівель і споруд, що зазнали пошкоджень та руйнувань в результаті артилерійських обстрілів та бомбардувань, визначають подальший хід досудового розслідування, дозволяють висунути об'єктивні та найбільш достовірні версії щодо механізму вчиненого кримінального правопорушення та його суб'єктів, забезпечити належне планування слідчих (розшукових) дій, з метою збирання і перевірки інших доказів та встановлення злочинців.

Слідчий огляд будівель і споруд, що зазнали пошкоджень і руйнувань в результаті артилерійських обстрілів та бомбардувань, є складним пошуково-пізнавальним процесом, пов'язаним із належною організацією його підготовки, обранням необхідних тактичних прийомів, вмільм використанням технічних засобів, спеціальних знань, чіткою взаємодією з іншими правоохоронними, державними органами, підрозділами Збройних сил України та громадськістю.

Найбільш характерними особливостями підготовки та проведення слідчого огляду будівель і споруд, які зазнали артилерійських обстрілів та бомбардувань, є: вжиття запобіжних заходів, що спрямовані на усунення можливих ризиків проведення огляду, підбір спеціалістів залежно від цільового призначення об'єкта, характеру пошкоджень та руйнувань, наявності слідів кримінального правопорушення, виявлених на місці події.

Для ефективного проведення слідчих оглядів пошкоджених та зруйнованих будівель і споруд, пропонується більш широке

²⁶ Криміналістика. Академічний курс: підручник / [Варфоломесва Т. В., Гончаренко В. Г., Бояров В. І. та ін.]. Київ: Юрінком Інтер, 2011. С. 159.

застосування сучасної криміналістичної техніки, інших сучасних технічних засобів виявлення фіксації та вилучення слідів кримінального правопорушення, зокрема малих безпілотних літальних апаратів, оснащених технічними засобами фото– та відеофіксації.

АНОТАЦІЯ

Актуальність дослідження обумовлена сучасними вимогами правозастосовної практики судових і правоохоронних органів щодо належного документування воєнних злочинів російської федерації на території України, зокрема пов'язаних з пошкодженням, руйнуванням або повним знищенням будівель і споруд внаслідок артилерійських обстрілів та бомбардувань збройними силами країни-агресорки.

Метою роботи є підготовка основних положень і практичних рекомендацій з проведення слідчого огляду будівель і споруд, що зазнали артилерійських обстрілів та бомбардувань, визначення його специфічних особливостей під час розслідування воєнних злочинів.

Наведено класифікацію будівель і споруд, визначено їх спільні та відмінні ознаки.

Окреслено організаційно-тактичні заходи з підготовки та проведення слідчого огляду. Надано обґрунтовані рекомендації щодо підбору до цієї слідчої (розшукової) дії різних спеціалістів, зазначено низку сучасних технічних прийомів і методів збирання доказової інформації на місці події.

Особливостями підготовки та проведення слідчого огляду визначено: вжиття запобіжних заходів, що спрямовані на усунення можливих ризиків, спричинених артилерійськими обстрілами та бомбардуваннями, для членів слідчо-оперативних груп під час огляду; підбір і залучення спеціалістів залежно від цільового призначення об'єкта, характеру пошкоджень та руйнувань, наявності характерних слідів злочину.

Зроблено висновок, що для ефективного проведення слідчих оглядів пошкоджених та зруйнованих будівель і споруд внаслідок артилерійських обстрілів та бомбардувань, слід застосовувати криміналістичну техніку з пошуку та знешкодження вибухових пристроїв та речовин; безпілотні літальні апарати, оснащені засобами фото– та відеофіксації та інші сучасні техніко-криміналістичні засоби.

Література

1. Borrion H., Amiri A., Delpech D. Experimental assessment of the viability of using ground penetrating radar for metal wire-snare detection. *Crime Science*. 8 (9). 2019. P. 2-10. DOI: 10.1186/s40163-019-0105-0

2. Eshel T. World's First Explosive Detection Drone Unveiled at Israel's HLS & Cyber Event. URL: https://defense-update.com/20161115_spectrodrone.html

3. Kaluzhna O., Shunevych K. Liability Mechanisms for War Crimes Committed as a Result of Russia's Invasion of Ukraine in February 2022: Types, Chronicle of the First Steps, and Problems. *Access to Justice in Eastern Europe*. 3 (15). 2022. P. 178-193. DOI: 10.33327/AJEE-18-5.2-n000324

4. UK military support for Ukraine continues with delivery of counter explosive ordnance equipment. Press release 30 December 2022. URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-military-support-for-ukraine-continues-with-delivery-of-counter-explosive-ordnance-equipment>

5. Богданюк І. В., Чупрун В. Т., Устименко В. А., Шипілов М. Ю. Особливості судово-експертних досліджень випадків артилерійських обстрілів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. № 20. С. 264-280.

6. Британія передала Україні обладнання для розмінування. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3643535-britania-peredala-ukraini-obladnanna-dla-rozminuvanna.html>

7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

8. Коваль М., Коваль І. Типові слідчі ситуації при розслідуванні терористичних актів із використанням вибухових пристроїв. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». № 2 (30), 2021. С. 184–192. DOI <http://doi.org/10.23939/law2021.30.184>

9. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, ратифіковано Україною 3 липня 1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

10. Короткий Т., Заворотько І. Заборонені засоби та методи ведення бойових дій, які Росія використовує у війні проти України. URL: <https://zmina.info/articles/zaboroneni-zasoby-ta-metody-vedennya-bojovyh-dij-yaki-rosiya-vukorystovuye-u-vijni-proty-ukrayiny/>

11. Криміналістика. Академічний курс: підручник / [Варфоломеева Т. В., Гончаренко В. Г., Бояров В. І. та ін.]. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 504 с.

12. Криміналістика: підручник: в 2-х т. / [А. Ф. Волобуєв та ін.]. Харків: ХНУВС, 2018. Т. 1. 384 с.

13. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top>

14. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n1191>

15. Курман О., Боднарук Т. Організаційно-тактичні особливості огляду місця вчинення терористичного акту. *Підприємництво*,

господарство і право. 2020. Вип. 1. С. 210–214. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.1.38>

16. Методика комплексного дослідження вибухових пристроїв, вибухових речовин і слідів вибуху / [Прохоров-Лукін Г.В., Пашенко В.І., Биков В.І. та ін.]. Київ: ТОВ «Еліт Прінт», 2011. 216 с.

17. Мовчан А. В., Мовчан М. А. Використання безпілотних літальних апаратів у діяльності правоохоронних органів. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 3 (9). С. 104-110. DOI: 10.32518/2617-4162-2020-3-104-110

18. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка]. 11-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2019. 1384 с.

19. Рабчинська Л. Будівлі і споруди, що використовуються у сфері господарювання: поняття та основні ознаки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2010. Вип. 82. С. 102-104.

20. Степанюк Р. Л. Деякі питання техніко-криміналістичного забезпечення розслідування воєнних злочинів. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану*: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25 листоп. 2022 р.). Харків: ХНУВС, 2022. С. 368–371. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.7339681>

21. Теплицький Б. Б., Шрамко О. М., Юсупов В. В. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій під час розслідування корупційних злочинів: метод. рек. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. 71 с.

Information about the authors:

Pilyukov Yurii Oleksandrovych,

Candidate of Legal Sciences,

Associate Professor at the Department of Criminal Law and Procedure,

West Ukrainian National University

11, Lvivska St., Ternopil, 46009, Ukraine

Yusupov Volodymyr Vasyliovych,

Doctor of Legal Sciences, Professor,

Professor at the Department of Forensic Support and Courts

Examination, National Academy of Internal Affairs

1, Solomyanska Square, Kyiv, 03035, Ukraine

Banakh Serhii Volodymyrovych,

Doctor of Legal Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at Department of Criminal Law and Procedure,

Dean of the Faculty of Law,

West Ukrainian National University

11, Lvivska St., Ternopil, 46009, Ukraine

ВІТЧИЗНЯНА ПРАВОВА ТРАДИЦІЯ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ФОРМАЦІЙ

Проневич О. С.

ВСТУП

Діяльність Збройних Сил України та інших збройних формувань ґрунтується на принципах верховенства права, законності, патріотизму, людиноцентризму, гуманізму, транспарентності, проактивності, гармонійного поєднання єдиноначальства та колегіальності, виховання особового складу на національних бойових традиціях. В умовах неспровокованої повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України особливого значення набуває забезпечення військового правопорядку як встановленого законом порядку несення і проходження військової служби, експлуатації озброєння та військової техніки, користування військовим майном, зберігання військової таємниці, здійснення повноважень військовими службовими особами, виконання військового обов'язку в бою та інших особливих умовах тощо. Військовий правопорядок забезпечується у контексті централізації управління мілітарними формаціями, ствердження ієрархічної моделі їх організаційної побудови, закріплення жорсткої службової субординації, вичерпної артикуляції посадових обов'язків військовослужбовців, зміцнення військової дисципліни. Наслідком фахового дискурсу щодо шляхів зміцнення військового правопорядку стало визнання необхідності вдосконалення організаційно-правового забезпечення реалізації правоохоронної функції у секторі оборони. Системний аналіз позитивного досвіду провідних демократій дає підстави стверджувати, що ефективним правовим інструментом зміцнення військового правопорядку є інституціоналізація військової поліції як спеціальної правоохоронної формації, уповноваженої забезпечувати військовий правопорядок та військову дисципліну в місцях постійної або тимчасової дислокації збройних формувань, районах ведення бойових дій. Родова категорія «військова поліція» має збірний характер. Залежно від національної традиції державотворення законодавці послуговуються різними найменуваннями цієї інституції («жандармерія», «карабінери», «фельд'єгерська служба», «військова служба правопорядку» тощо). Військову поліцію різних країн безвідносно від назви споріднює підпорядкування міністерству оборони, наділення її

посадових/службових осіб широким спектром публічно-владних повноважень щодо реалізації комплексної військово-поліцейської функції (викорінення соціальних патологій у військовому середовищі, забезпечення спеціальної превенції правопорушень, здійснення оперативно-розшукової діяльності, досудове розслідування кримінальних злочинів тощо). Доволі чітко окреслена останнім часом перспектива становлення в Україні військової поліції як мілітаризованого органу правопорядку зі спеціальною превентивно-інтервенційною компетенцією зумовлює необхідність ретроспективного аналізу вітчизняної правової традиції інституціоналізації військово-поліцейських формацій з метою з'ясування доцільності рецепції стратегічних підходів і напрацювань.

1. Артикуляція проблеми та стан її наукового дослідження

У вітчизняній юриспруденції не сформувалося традиції глибокого фахового комплексного дослідження вітчизняної правової традиції інституціоналізації військово-поліцейських формацій. Аналіз творчого доробку науковців свідчить про певну обмеженість, поверховість і некритичність відповідного дискурсу, нерозвиненість правової догми забезпечення реалізації військово-поліцейської функції і визначення адміністративної правосуб'єктності військової поліції, відсутність цілісного розуміння складного соціально-правового феномена військової поліції, еkleктичність методологічних підходів до визначення оптимальних коректних алгоритмів вирішення управлінсько-правових колізій у зазначеній царині, прагнення дослідників зосередитися переважно на вузьких аспектах артикульованої проблеми. Як наслідок, публікації мають широкий описово-просвітницький характер¹ або опосередковано торкаються зазначеної проблеми крізь призму розгляду адміністративно-правових аспектів забезпечення правопорядку в Збройних Силах України², присвячені загальній характеристиці компетенції та повноважень Військової служби правопорядку у Збройних Силах України³ або ж є поодинокими спробами наближення до розуміння феномену військової

¹ Петков С. Військова служба правопорядку у Збройних Силах України. Історія, сучасний стан, основні нормативні акти, коментарі і роз'яснення, судова практика. К., Центр навчальної літератури, 2022. 494 с.

² Коломієць В. Забезпечення правопорядку в Збройних Силах України: адміністративно-правові аспекти: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.07. Тернопіль. Західноукраїнський національний університет, 2020. 204 с.

³ Ринажевський Б.М. Компетенція та повноваження військової служби правопорядку (служби правопорядку) у Збройних Силах України. Право і Безпека. 2010. № 1. С. 15-21.

поліції на тлі аналізу окремого законопроекту⁴, визначення місця військової поліції у системі військової юстиції⁵ або її ролі у забезпечення правопорядку⁶, з'ясування специфіки виконання функцій військової поліції окремою мілітаризованою інституцією⁷ тощо.

Метою дослідження є осмислення накопиченого на українських теренах досвіду інституціоналізації військово-поліцейських формацій з особливою акцентуацією уваги на з'ясуванні специфіки підходів до визначення адміністративної правосуб'єктності мілітаризованих органів правопорядку.

2. Витоки української національної традиції інституціоналізації військово-поліцейських формацій

Інституціоналізація перших українських військово-поліцейських формацій відбувалася в умовах Визвольних змагань 1917-1921 роках.

Державна жандармерія Західноукраїнської Народної Республіки/Західної області Української Народної Республіки. 19 жовтня 1918 року Українською Національною Радою було проголошено відновлення державності на західноукраїнських теренах. Одним з пріоритетів державного будівництва стало створення державної жандармерії Західноукраїнської Народної Республіки як мілітаризованої поліцейської формації. Згідно з рішенням УНРади від 6 листопада 1918 року було засновано Корпус української державної жандармерії, уповноважений забезпечувати охорону громадського порядку, превенцію правопорушень, боротьбу зі злочинами загальнокримінальної спрямованості, протидію шпигунству та дезертирству, охорону тилу армії, майна та комунікацій, проведення реквізицій в інтересах війська тощо. Наказом товариша державного секретаря внутрішніх справ Перфецького Р. від 14 листопада 1918 року було оголошено рескрипт Державного секретаріату внутрішніх справ № 8, яким українські повітові комісари та всі інші політичні власті ЗУНР зобов'язувалися негайно сприяти Корпусу української жандармерії та підпорядковуватися розпорядженням коменданта жандармерії

⁴ Пахомов В.В., Каріх І.В., Дегтяр Р.О. Військова поліція. Правові горизонти. 2017. Вип. 5. С. 120-124.

⁵ Котляренко О.П. Військова поліція – необхідна складова системи військової юстиції в Україні. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2016. № 3. С. 54-61.

⁶ Коломієць В. Функціонування військової поліції у забезпеченні правопорядку: міжнародний досвід. Актуальні проблеми правознавства. 2020. № 1. С. 71-74.

⁷ Корнієнко Д., Бизова А., Скриньковський Р. Досвід діяльності членів Міжнародної асоціації сил жандармерії та поліції в статусі військової установи (ФІЕР) у виконанні функцій військової поліції. Траєкторія науки. 2021. Вип. 7. № 1. С. 4010-4016.

(аналогічний наказ для військових формацій було видано державним секретарем військових справ, якому жандармерія підпорядковувалася). У грудні 2018 року при штабах бригад було створено польову сторожу, діяльність якої регулювалася «Організаційними постановами для польової жандармерії Галицької Армії» і Службовою інструкцією, оголошеною наказом командування Української Галицької Армії від 12 березня 1919 року. Основні завдання польової сторожі полягали у підтриманні правопорядку в місцях дислокації та пересування військ, забезпеченні охорони військового майна, протидії диверсіям на об'єктах критичної інфраструктури, боротьбі з дезертирством, супроводі конвоїв і кур'єрів. Жандармська управлінська вертикаль охоплювала військово-територіальні області, окружні та повітові команди, сільські і міські станиці. Залежно від оперативної обстановки жандармські сили могли використовуватися за зверненням повітових державних комісарів, суду, прокуратура або поліції. З іншого боку, жандармерія була наділена повноваженнями вимагати від цивільної влади сприяння у виконанні службових обов'язків. Відповідно до Закону ЗУНР «Про державну жандармерію» від 15 лютого 1919 року, ґрунтованого на відповідному австрійському законі від 25 грудня 1894 року (в Австро-Угорщині жандармерія позиціонувалася як «військово організований однорідний вахтовий організм, призначений для збереження громадського порядку, спокою і безпеки»⁸, підпорядкований у військовому і дисциплінарному відношенні вищому військовому командуванню, а в оперативнослужбовому, – Міністерству внутрішніх справ⁹), було створено правове підґрунтя для реорганізації жандармерії (визначено правовий статус жандармів, організаційну структуру жандармерії, вимоги до кандидатів на службу в жандармерії (громадянство ЗУНР, високі моральні якості, віковий ценз від 20 до 40 років, статус неодруженого або бездітного вдівця, грамотність (вміння читати, писати, рахувати), володіння державною мовою та мовою більшості населення на території обслуговування), порядок проходження служби (імплементовано інститут «пробних жандармів», передбачено обов'язковість складання комплексного кваліфікаційного іспиту після проходження вишколу, визначено еквівалентність з військом звань, прав і стажу, встановлено обов'язковість проходження служби упродовж чотирьох років, запроваджено однострій та пенсійне забезпечення за вислугою років та у зв'язку з втратою працездатності під час несення служби, пенсійних

⁸ Лозинський А. Підрозділи військової поліції Австро-Угорської імперії. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2017. Вип. 18. С. 25.

⁹ Ухач В. Жандармерія в імперії Габсбургів: нормативно-правове забезпечення, організаційна структура, діяльність. Актуальні проблеми правознавства. 2021. № 3. С. 54.

виплат вдовам і дітям у разі загибелі жандарма під час несення служби), порядок застосування вогнепальної зброї (надано право застосовувати вогнепальну зброю під час несення служби в разі «конечної оборони», тобто при відбитті нападу на жандарма особисто чи на інших осіб, який загрожує життю, за умови вчинення опору затримуваною особою, при спробі втечі небезпечного злочинця). Рішенням Державного секретаріату військових справ від 24 березня 1919 року було створено залізничну жандармерію¹⁰. У липні 2019 року Державну жандармерію було перейменовано у Польову сторожу, яка припинила своє існування одночасно з Українською Галицькою Армією.

Польова жандармерія Армії Української Народної Республіки. Навесні 1920 року у контексті відродження регулярних Збройних Сил Української Народної Республіки було ініційовано створення польових і запільних жандармських куренів як військових органів правопорядку. Відповідно до постанови Ради Народних Міністрів від 14 березня 1920 року № 163 було передбачено створення у Збройних Силах УНР підпорядкованого військовому міністру Корпусу військових жандармів «для забезпечення спокою і ладу на терені УНР, а також для переведення відповідних ексекутивних заходів щодо організації Української Армії». Жандарми повинні були «запобігати вчинкам каригідним, їх викривати, про них доносити і слідити всяких чиновників так військових, як і цивільних; наводити лад, спокій і порядок публічний; співробітничати при налагодженню адміністрації; допильнувати, щоби зарядження військової і цивільної влади було виконано; доглядати за точним переведенням мобілізаційних наказів; контролювати легітимациі осіб чужих та підозрілих; вилловлювати дезертирів; доглядати за телеграфами, телефонами, шляхами, мостами; збирати оружжя та матеріали воєнні; контролювати друки та публічні афіші»¹¹. У «Службовій інструкції» від 17 серпня 1920 року було визначено функції польової жандармерії, яка мала «виконувати військово-поліційну службу при Армії на фронті і на етапах». Жандарми несли службу у тилу війська, де «козак тимчасово не знаходиться під наглядом безпосереднього начальника». Польова жандармерія була уповноважена: утримувати порядок на перев'язочних пунктах; наглядати за санітарами, аби ті «вертали назад після принесення поранених з позицій»; повертати назад вояків, котрі самовільно

¹⁰ Гай-Нижник П., Фурман І. Державна жандармерія ЗУНР – ЗО УНР: зародження та інституціоналізація (1918-1919 рр.). Український історичний журнал. 2021. № 3. С. 49-55.

¹¹ Руккас А. Польова жандармерія Армії Української Народної Республіки у 1920 р. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2016. № 3. С. 66.

залишили свої частини; допомагати і доглядати за збиранням поранених, реквізувати підводи для їх перевезення; охороняти транспорти з пораненими; збирати коней без вершників. Після боїв польові жандарми «оберігають весь простір, на якому відбувались військові події, знаходять поранених і вбитих і охороняють їх від грабунків, допомагають і доглядають за збиранням зброї і предметів військової здобичі». Польові жандарми також були зобов'язані: боротися з шпигунством, зрадою, дезертирством і розголошенням військових таємниць; збирати інформацію про ворога; захищати цивільне населення від недозволених вчинків вояків; запобігати бунтам і ворожим настроям серед цивільного населення; арештовувати підстаршин і козаків, котрі одягнуті не по формі, нетверезі, порушують громадській спокій, стежити за тим, аби вояки не грали в азартні ігри; збирати відсталих і розпоросених вояків, відправляти їх до відповідних начальників (особливо пильно наказувалося стежити за «місцями, які вояки призвичаєні відвідувати поодинокі», зокрема ресторани, залізничні вокзали, магазини тощо); охороняти вокзали, залізниці, склади, бараки, телефони, телеграфи, а також доглядати за добрим станом доріг і мостів; контролювати волоцюг і цивільних осіб та контролювати виконання «застережень, приписаних статутами і розпорядженнями військовими»; тримати «у карності і послуху» вороже цивільне населення, збираючи інформацію про запаси військового майна, промислові об'єкти тощо; виконувати поліційно-санітарні функції, зокрема доглядати за криницями, закопувати падаль та різні відходи тощо; слідкувати за торгівлею, для чого «стежити за продажем заборонених алкогольних напиків, уважати за своєчасним зачиненням підприємств торговельних, доглядати за продажем продуктів споживчих, стежити, щоби міри і ваги були правдиві, затримувати дрібних купців, котрі не мають патентів, і осіб, що займаються недозволеною торгівлею»¹². У листопаді 1920 року жандармські курені перейшли на західний берег Збруча, де були роззброєні та інтерновані.

Військово-польова жандармерія Української Повстанської Армії. Українська Повстанська Армія використовувала партизанські методи боротьби, що суттєво ускладнювало забезпечення дотримання особовим складом директивних приписів. У вересні 1943 року було створено Військово-польову жандармерію УПА, організаційно адаптовану до структури повстанської армії та початково підпорядковану Службі безпеки УПА як контррозвідувальному органу (у 1944 року жандармерія

¹² Руккас А. Польова жандармерія Армії Української Народної Республіки у 1920 р. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2016. № 3. С. 66.

набула самостійного статусу). Підрозділ військово-польової жандармерії при Головному штабі УПА складався з 50-60 осіб (у начальника підрозділу було два заступники відповідно з контррозвідки та боротьби з дезертирством, існували слідчі групи та групи з охорони керівного складу штабу)¹³. При штабах груп УПА функціонували комендатури військово-польової жандармерії, при штабах куренів, – спеціалізовані управління, у складі сотень, – сектори у складі 2-3 осіб¹⁴. Станіці військово-польової жандармерії діяли при загонах УПА. Для жандармів було запроваджено військовий та слідчо-поліцейський вишкіл. Вимоги до жандармів були досить жорсткі. Передбачалося, що військово-польова жандармерія «твориться з найкращих сил УПА»¹⁵ шляхом ангажементу осіб з бездоганною репутацією, високими морально-етичними якостями, взірцевою дисципліною, навичками конспіративності. Відповідно до укладених командиром загону УПА Олексієм Качаном (Саблюком) Правил для військово-польової жандармерії від 1 січня 1944 року жандармерія була уповноважена діяти на території дислокації повстанських сил з метою: виявлення осіб, які сіють паніку та підривають довіру до проводу і командирів, вчиняють дії, шкідливі для населення та війська; затримання дезертирів і притягнення їх до відповідальності (дезертирством вважалося самовільне відлучення тривалістю понад 2 годин); підтримання порядку у місцях дислокації військових підрозділів, зокрема забезпечення дотримання повстанцями комендантської години та норм тверезості; опитування затриманих цивільних та військових осіб; виявлення і притягнення до відповідальності цивільних осіб, які «поповнили щось на шкоду іншого»; застосування покарання до військових, які вчинили правопорушення, включаючи й «кару смерті» (зазначимо, що смертна кара застосовувалася за дезертирство, розголошення військової таємниці, втрату зброї, «розкладову роботу та сіяння паніки серед війська», крадіжку, свідоме діяння на шкоду населення, надмірне вживання алкоголю, невиконання наказів). Розслідування правопорушень військово-польова жандармерія

¹³ Довідка про польову жандармерію УПА від 25 жовтня 1960 року. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Спр. 372. Т. 5. Арк. 50-52. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/21839/>.

¹⁴ Веденєв Д. Військово-польова жандармерія – спеціальний орган Української Повстанської Армії. Воєнна історія. 2002. № 5-6. – С. 32-40.

¹⁵ Ільницький В.І. Функціонування військово-польової жандармерії у воєнній окрузі 4 «Говерла» (1944-1945 рр.). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія». 2016. № 24. С. 96. С. 95-100.

розпочинала за наявності таких підстав: після встановлення факту порушення підрозділами військово-польової жандармерії; за поданням командира; після отримання інформації про факт правопорушення з інших джерел. Жандармерія як «помічний військово-поліцейський орган теренових провідників» була наділена повноваженням щодо організації агентурної мережі на території оперативного обслуговування. У червні 1945 року військово-польова жандармерія УПА була розформована, а її функції передано Службі безпеки організаційної мережі ОУН(б).

Військово-польова жандармерія Добровольчого Українського Корпусу «Правий сектор» (ДУК ПС). Традиція інституційної розбудови військово-польової жандармерії була відроджена в умовах відсічі збройної агресії Російської Федерації. З 26 грудня 2014 року в кожному окремому батальйоні чи окремій роті Добровольчого Українського Корпусу було утворено підрозділи військово-польової жандармерії для підтримання військової дисципліни (здійснення моніторингу стану дотримання особовим складом військової дисципліни та внутрішнього розпорядку, виявлення порушень чинних приписів у місцях постійної дислокації та зоні бойових дій, проведення розслідувань порушень військової дисципліни, забезпечення виконання стягнень, охорона карцеру). Підрозділ військово-польової жандармерії в окремому батальйоні складався з 7-10 осіб, в окремій роті – з 3-5 осіб. Командир військово-польової жандармерії окремого батальйону призначався наказом командира батальйону і входив до склад штабу батальйону¹⁶. Принагідно зазначимо, що в грудні 2022 року Добровольчий український корпус «Правий сектор» було переформатовано у 67-му окремому механізовану бригаду «ДУК» у складі Збройних сил України¹⁷.

3. Інституційно-правові засади оперативно-службової діяльності Військової служби правопорядку у Збройних Силах України

У переважній більшості зарубіжних країн формування військової поліції розпочалося після другої світової війни. Належне нормативно-правове підґрунтя для інституціоналізації військового органу правопорядку в Україні було закладено після ухвали Верховною Радою України Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» від 7 березня 2002 року № 3099-III.

¹⁶ Військово-польова жандармерія. Сайт «Сектор правди». 03.02.2015. URL: <https://sectorpravdy.com/ua/nashi-proekty/ukrainskyi-natsionalizm/28-pidrozdyly-duk/109-viiskovo-polova-zhandarmeriia>.

¹⁷ ДУК «Правий сектор» став 67-ю механізованою бригадою ЗСУ. Сайт «Новинарня». 22.12.2022. – URL: <https://novynarnia.com/2022/12/12/duk-pravyj-sektor-stav-67-yu-mehanizovanoyu-brygadyu-zsu/>.

Відповідно до цього Закону постала Військова служба правопорядку у Збройних Силах України (Служба правопорядку) як спеціальне правоохоронне формування у складі Збройних Сил України, призначене для забезпечення правопорядку і військової дисципліни серед військовослужбовців Збройних Сил України у місцях дислокації військових частин, у військових навчальних закладах, установах та організаціях (військових частинах), військових містечках, на вулицях і в громадських місцях; для запобігання злочинам, іншим правопорушенням у Збройних Силах України, їх припинення; для захисту життя, здоров'я, прав і законних інтересів військовослужбовців, військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, працівників Збройних Сил України, а також для захисту майна Збройних Сил України від розкрадання та інших протиправних посягань, а так само для участі у протидії диверсійним проявам і терористичним актам на військових об'єктах.

Основними завданнями Служби правопорядку є: виявлення причин, передумов і обставин злочинів та інших правопорушень, вчинених у військових частинах та на військових об'єктах; розшук осіб, які самовільно залишили військові частини (місця служби); запобігання вчиненню і припинення злочинів та інших правопорушень у Збройних Силах України; участь в охороні військових об'єктів та забезпеченні громадського порядку і військової дисципліни серед військовослужбовців у місцях дислокації військових частин, військових містечках, на вулицях і в громадських місцях; захист майна Збройних Сил України від розкрадання та інших злочинних посягань; забезпечення безпеки дорожнього руху військових транспортних засобів; участь у гарнізонних заходах; виконання у передбачених законом випадках рішень про тримання військовослужбовців на гауптвахті; забезпечення виконання кримінального покарання стосовно військовослужбовців, які за вироком суду засуджені до тримання у дисциплінарному батальйоні; сприяння органам, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органам досудового розслідування та суду, органам державної влади, органам місцевого самоврядування, органам військового управління, підприємствам, установам, організаціям у виконанні покладених на них відповідно до законів обов'язків; участь у протидії диверсійним проявам та терористичним актам на військових об'єктах.

Зауважимо, що законодавчо закріплено легальний механізм тимчасового залучення військовослужбовців інших військових частин Збройних Сил України до виконання окремих завдань Служби правопорядку з метою охорони військових об'єктів, забезпечення

військової дисципліни серед військовослужбовців на вулицях та в громадських місцях, запобігання правопорушенням, які вчиняються військовослужбовцями, та їх припинення¹⁸.

Законом передбачено, що при прийнятті рішення про введення в Україні чи в окремих її місцевостях режиму воєнного або надзвичайного стану на Службу правопорядку також додатково покладаються завдання щодо: участі у боротьбі з диверсійно-розвідувальними групами на території України; організації збору, супроводження та охорони військовополонених; забезпечення дотримання комендантської години в гарнізонах; охорони військових об'єктів, військових містечок та їх населення, сприяння його евакуації; відновлення та підтримання порядку і дисципліни у військових частинах; контролю за рухом транспортних засобів і перевезенням вантажів Збройних Сил України.

Заборонено покладати на Службу правопорядку завдання, не передбачені цим Законом («ніякі виняткові обставини або накази чи розпорядження посадових осіб не можуть бути підставою для будь-яких незаконних дій або бездіяльності військовослужбовців Служби правопорядку»¹⁹).

Служба правопорядку складається з: 1) органів управління: Головного управління Служби правопорядку Збройних Сил України; Центрального управління Служби правопорядку по місту Києву і Київській області та територіальних управлінь Служби правопорядку; зональних відділів (відділень) Служби правопорядку; 2) підрозділів Служби правопорядку: охорони військових об'єктів; патрульно-постової служби; безпеки дорожнього руху; спеціального призначення; 3) Навчального центру Служби правопорядку. Рішення про створення підрозділів Служби правопорядку приймає Міністр оборони України.

Загальне керівництво Службою правопорядку здійснює Міністр оборони України через начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України. Безпосереднє керівництво Службою правопорядку здійснює Головне управління Служби правопорядку Збройних Сил України. Зони діяльності органів управління та підрозділів Служби правопорядку визначає Міністр оборони України.

¹⁸ Про затвердження Порядку залучення військовослужбовців інших військових частин Збройних Сил України до виконання окремих завдань Військової служби правопорядку у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 1 липня 2021 року № 185. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0935-21#Text> (дата звернення: 25.01.2023).

¹⁹ Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України: закон України від 7 березня 2002 року № 3099-III. URL: <https://web.archive.org/web/20200601224058/https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3099-14> (дата звернення: 26.01.2023).

Наразі Служба правопорядку Збройних Сил України складається з таких структурних елементів: Головного управління Служба правопорядку Збройних Сил України; Центрального управління; Західного територіального управління; Південного територіального управління; Східного територіального управління; частин безпосереднього підпорядкування (окремого батальйону Військової служби правопорядку, центру спеціального призначення (протидії диверсіям та терористичним актам) імені князя Володимира Святославовича²⁰, спеціального відділу «Сармат», дисциплінарного батальйону, навчального центру Військової служби правопорядку). До складу територіальних управлінь входять зональні відділи та відділення²¹.

Служба правопорядку комплектується військовослужбовцями відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (наголосимо, що згідно з ч. 1 ст. 2 цього Закону дано легальне визначення дефініції «військова служба» як державна служба особливого характеру, що полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, іноземців та осіб без громадянства, пов'язана із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності», а відповідно до абз. 3 ч. 9 ст. 1 цього Закону визначено, що військовослужбовцем є особа, яка проходить військову службу²²) і працівниками Збройних Сил України (тобто цивільним персоналом). Чисельний склад органів управління, підрозділів Служби правопорядку, їх дислокація визначаються Міністром оборони України. Гранична чисельність військовослужбовців і працівників Служби правопорядку не може перевищувати 1,5 % загальної чисельності Збройних Сил України.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про Військову службу правопорядку Збройних Сил України» Служба правопорядку має реалізовувати такі функції: попереджувати, виявляти, припиняти злочини та інші правопорушення, вчинені у військових частинах, а

²⁰ Про присвоєння почесного найменування 138 центру спеціального призначення (протидії диверсіям та терористичним актам): указ Президента України від 23 серпня 2021 року № 409/2021. URL: <https://web.archive.org/web/20210824213248/https://www.president.gov.ua/documents/4092021-39861> (дата звернення: 27.01.2023).

²¹ Про розподіл Зон діяльності органів управління та підрозділів Військової служби правопорядку у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 12 травня 2016 року № 253. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0253322-16#Text> (дата звернення: 27.01.2023).

²² Про військовий обов'язок і військову службу: закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 28.01.2023).

також в інших місцях військовослужбовцями, військовозобов'язаними під час проходження ними зборів та працівниками Збройних Сил України під час виконання ними службових обов'язків; приймати та реєструвати заяви і повідомлення про злочини та інші правопорушення, вчинені у військових частинах, а також в інших місцях особами, зазначеними в пункті 1 ст. 8 цього Закону, своєчасно приймати стосовно них обґрунтовані і законні рішення; припиняти адміністративні правопорушення і здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення, що віднесені до компетенції Служби правопорядку Кодексом України про адміністративні правопорушення; виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень у Збройних Силах України, вживати заходів щодо їх усунення, брати участь у правовому вихованні військовослужбовців, працівників Збройних Сил України; розшукувати і затримувати військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, які самовільно залишили військові частини чи місця служби або не з'явилися в строк без поважних причин на військову службу, а також тих, які переховуються від органів досудового розслідування або суду, чи засуджених, які ухиляються від виконання кримінального покарання; брати участь у проведенні профілактичної роботи серед військовослужбовців, схильних до вчинення правопорушень, сприяти військовому командуванню, органам військового управління в забезпеченні військової дисципліни серед військовослужбовців; забезпечувати у передбачених законом випадках виконання кримінальних покарань стосовно військовослужбовців, які за вироком суду засуджені до тримання в дисциплінарному батальйоні або до кримінального покарання у вигляді арешту; запобігати диверсійним проявам і терористичним актам на військових об'єктах; взаємодіяти з військовими формуваннями, утвореними відповідно до законів України, органами Національної поліції, іншими правоохоронними органами, у тому числі обмінюватися з ними інформацією для виявлення правопорушень; проводити розшук вогнепальної зброї, бойових припасів до неї або вибухових речовин, викрадених або втрачених у військових частинах; виконувати в установленому законом порядку і в межах своєї компетенції доручення слідчого, прокурора, ухвали суду та постанов суддів; здійснювати в межах своєї компетенції нагляд за дорожнім рухом військових транспортних засобів, контроль за виконанням у Збройних Силах України вимог законодавства з питань забезпечення безаварійного використання техніки; вести облік та розподіл номерних знаків, реєстрацію військових транспортних засобів

Збройних Сил України; погоджувати в установленому законодавством порядку з відповідними органами перевезення великогабаритних, великовагових і небезпечних вантажів транспортними засобами Збройних Сил України, забезпечувати їх супроводження та контроль за дотриманням особливих умов, правил, норм і стандартів з організації перевезення зазначених вантажів; брати участь у виконанні завдань військовими частинами у разі їх залучення в установленому законом порядку до проведення робіт під час введення режиму воєнного або надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях; забезпечувати збереження знайдених, вилучених у затриманих та заарештованих осіб, які тримаються на гауптвахті, документів, речей, цінностей та іншого майна, а також передавати органам Національної поліції документи і речі цивільних осіб, затриманих на території військових частин (військових об'єктів); охороняти та конвоювати затриманих чи взятих під варту військовослужбовців та військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, а також тих, що відбувають покарання у дисциплінарному батальйоні; надавати у межах своєї компетенції допомогу органам державної влади, органам місцевого самоврядування, військовому командуванню, органам військового управління та їх представникам, громадським організаціям у провадженні їх законної діяльності у разі протидії їм або небезпеки з боку правопорушників – військовослужбовців Збройних Сил України; повідомляти не пізніше ніж у триденний строк про вчинення військовослужбовцями та військовозобов'язаними під час проходження ними зборів злочинів та інших правопорушень командирів (начальників) військових частин, до особового складу яких належать такі особи, а відповідного прокурора – негайно; повідомляти органи державної влади та органи місцевого самоврядування, військове командування, органи військового управління, громадськість за місцем служби або роботи особи, в тому числі цивільних громадян, які незаконно перебували на території військової частини або військового об'єкта і вчинили протиправні дії, про вчинення ними правопорушення, провадження стосовно якого належить до компетенції Служби правопорядку; брати участь у підготовці та проведенні гарнізонних заходів.

Військовослужбовці Служби правопорядку наділені повноваженнями щодо застосування заходів безпосереднього примусу. Так, при виконанні службових обов'язків вони можуть застосовувати такі спеціальні засоби: наручники; гумові кийки; засоби зв'язування; речовини сльозоточивої та дратівної дії; світлозвукові пристрої відволікаючої дії; пристрої для відкриття приміщень і примусової зупинки транспорту; водомети; бронемашини та інші спеціальні і

транспортні засоби; службових собак. Норми забезпечення спеціальними засобами (засобами активної оборони, засобами забезпечення спеціальних операцій) органів управління та підрозділів Служби правопорядку встановлено нормативно²³. Застосування спеціальних засобів здійснюється відповідно до Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Військової служби правопорядку у Збройних Силах України під час здійснення службових обов'язків, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 18 січня 2003 року № 83. Згідно з п. 5 Правил передбачено, що вид спеціального засобу, час початку та інтенсивність його застосування визначаються з урахуванням обставин, що склалися, характеру злочину або правопорушення та особи, яка їх учиняє. Військовослужбовці Служби правопорядку застосовують спеціальні засоби за наказом безпосереднього командира, керівника конкретної операції, за винятком випадків реальної загрози їх життю і здоров'ю або життю і здоров'ю інших військовослужбовців чи цивільних осіб, звільнення заручників, захоплених на території військової частини. Натомість військовослужбовці Служби правопорядку, які індивідуально здійснюють службові обов'язки, приймають такі рішення самостійно²⁴.

Примітно, що застосування заходів безпосереднього впливу допускається лише за умови безумовного дотримання таких правових імперативів, об'єктивно зумовлених необхідністю дотримання прав людини: попередження, якщо є така можливість, про намір застосувати фізичну силу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю (водночас зауважимо, що дозволено застосовувати без попередження фізичний вплив, спеціальні засоби і зброю лише в разі виникнення безпосередньої загрози життю або здоров'ю військовослужбовців чи інших осіб); заборони застосовувати заходи безпосереднього примусу до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та малолітніх (крім випадків вчинення ними групового нападу, що загрожує життю і здоров'ю людей, військовослужбовців Служби правопорядку, або збройного нападу чи збройного опору); застосування заходів фізичного впливу для

²³ Про затвердження Норм забезпечення спеціальними засобами органів управління та підрозділів Військової служби правопорядку у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 4 січня 2016 року № 1. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0152-16#Text> (дата звернення: 29.01.2023).

²⁴ Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Військової служби правопорядку у Збройних Силах України під час здійснення службових обов'язків: постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 2003 року № 83. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2003-%25D0%25BF#Text> (дата звернення: 30.01.2023).

припинення правопорушень, подолання протидії законним вимогам військовослужбовців Служби правопорядку, якщо інші способи не забезпечили виконання обов'язків; дотримання принципу співрозмірності/пропорційності при застосуванні фізичної сили у разі неможливості уникнути її застосування (фізична сила не повинна перевищувати міри, необхідної для виконання покладених на Службу правопорядку завдань і функцій, та має зводитися до мінімально можливого завдання шкоди здоров'ю правопорушників та інших громадян); надання військовослужбовцями Служби правопорядку потерпілим у разі завдання їм шкоди першої медичної допомоги у найкоротший строк; письмового повідомлення протягом 24 годин безпосередньому начальнику для повідомлення прокурора про застосування фізичної сили, спеціальних засобів, поранення або смерть, що сталися внаслідок застосування фізичного впливу і спеціальних засобів, а також про всі випадки застосування зброї.

Принагідно зауважимо, що відповідно до ст. 11 Закону України «Про Військову службу правопорядку Збройних Сил України» застосування вогнепальної зброї визнано *Ultima Ratio* (крайнім заходом) і допускається у разі, коли інші заходи виявилися неефективними або якщо за умовами обстановки застосування інших заходів є неможливим. Військовослужбовці Служби правопорядку наділені правом застосовувати вогнепальну зброю у таких випадках: для захисту військовослужбовців, інших громадян від нападу, що загрожує їх життю і здоров'ю, а також звільнення заручників, захоплених на території військової частини; для відбиття групового або збройного нападу на військовослужбовця Служби правопорядку або членів його сім'ї чи іншого нападу, якщо їх життю або здоров'ю загрожує небезпека; для відбиття нападу на об'єкти, що знаходяться під охороною, конвої, приміщення, споруди, транспортні засоби військових частин, а також звільнення їх у разі захоплення; для затримання особи, яку застали при вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочинів і яка намагається втекти; для затримання особи, яка чинить збройний опір, намагається втекти з-під варті, а також озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожує життю і здоров'ю військовослужбовця Служби правопорядку; для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю громадян або військовослужбовця Служби правопорядку²⁵.

²⁵ Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України: закон України від 7 березня 2002 року № 3099-III. URL: <https://web.archive.org/web/20200601224058/https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3099-14> (дата звернення: 26.01.2023).

В умовах воєнного стану військовослужбовці Служби правопорядку приділяють особливу увагу реалізації таких оперативних заходів: патрулюванню у місцях дислокації військових частин, військових містечках та громадських місцях населених пунктів з метою підтримання правопорядку та забезпечення дотримання військової дисципліни військовослужбовцями (зазначимо, що патрулювання здійснюється відповідно до Інструкції про організацію патрульно-постової служби Військовою службою правопорядку у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 10 жовтня 2020 року № 164²⁶); охороні військових об'єктів, у тому числі «охорони та захисту військового майна, яке знаходиться на території підприємств, що належать до сфери управління Міністерства оборони України» (така діяльність врегульована наказом Міністерства оборони України від 4 серпня 2021 року № 224²⁷); конвоювання засуджених, узятих під варту, заарештованих та затриманих військовослужбовців (конвоювання здійснюється відповідно до наказу Міністерства оборони України від 5 липня 2022 року № 178²⁸); несенню служби на блок-постах; протидії незаконному виробництву, виготовленню, придбанню, зберіганню, перевезенню чи пересиланню з метою збуту, а також незаконному збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів; забезпеченню дотримання запровадженої військовими адміністраціями заборони щодо продажу алкогольних і слабоалкогольних напоїв військовослужбовцям та людям одягненим у військову форму; недопущенню продажу вироблених на тимчасово окупованій території України контрабандних товарів як протиправного джерела фінансуванням держави-агресора; контролю руху транспортних засобів і перевезення вантажів Збройних Сил України,

²⁶ Про затвердження Інструкції про організацію патрульно-постової служби Військовою службою правопорядку у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 10 жовтня 2020 року № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1429-16#Text> (дата звернення: 02.02.2023).

²⁷ Про затвердження Інструкції з організації охорони та захисту військового майна, яке знаходиться на території державних підприємств, що належать до сфери управління Міністерства оборони України, підрозділами Військової служби правопорядку у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 4 серпня 2021 року № 224. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1091-21#Text> (дата звернення: 05.02.2023).

²⁸ Про затвердження Порядку організації несення служби черговими змінами охорони і конвоювання підрозділів Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та конвоювання засуджених, узятих під варту, заарештованих та затриманих військовослужбовців: наказ Міністерства оборони України від 5 липня 2022 року № 178. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-22#Text> (дата звернення: 07.02.2023).

забезпечення безпеки дорожнього руху військових транспортних засобів; боротьбі з ворожими диверсійно-розвідувальними групами на території України; інформуванню військовослужбовців та цивільного населення про спектр існуючих загроз та оптимальні алгоритми забезпечення особистої безпеки тощо.

4. Законопроектна робота щодо інституціоналізації Військової поліції

В умовах реформування сектору безпеки та оборони суттєва увага приділена трансформації Військової служби правопорядку у Збройних Силах України у класичну формацію військової поліції. Першою спробою створення організаційно-правових засад інституціоналізації військової поліції стала підготовка проекту Закону про Військову поліцію (реєстр. № 1805 від 21.01.2015). Автори законопроекту визначали військову поліцію як військове правоохоронне формування, призначене для забезпечення правопорядку серед громадян України, які є військовослужбовцями, військовозобов'язаних та резервістів при проходженні ними зборів, запобігання, виявлення кримінальних та інших правопорушень вчинених військовослужбовцями, а також працівниками та державними службовцями Міністерства оборони України і Збройних Сил України, їх розкриття і припинення, забезпечення безпеки дорожнього руху військових транспортних засобів, захисту прав і свобод військовослужбовців та військового майна від протиправних посягань, участі у протидії диверсійним проявам і терористичним актам та припиненні протиправних дій військовослужбовців і цивільних осіб на військових об'єктах. До основних завдань Військової поліції пропонувалося у тому числі віднести: запобігання вчиненню, виявлення і припинення злочинів та інших правопорушень у Міністерстві оборони України, Збройних Силах України, правоохоронних органах спеціального призначення та інших військових формуваннях; досудове розслідування вчинених військовослужбовцями злочинів та кримінальних проступків, пов'язаних з проходженням військової служби, а так само корупційних злочинів, вчинених працівниками і державними службовцями Міністерства оборони України та Збройних Сил України; виявлення причин, передумов і обставин злочинів та інших правопорушень, вчинених військовослужбовцями, працівниками, а також інших злочинів вчинених у військових частинах та на військових об'єктах; проведення

оперативно-розшукової діяльності тощо²⁹. Принагідно зазначимо, що аналізований законопроект парламентом не розглядався. Опоненти наголошували на очевидній контрверсійності пропозиції щодо наділення військової поліції додатковими повноваженнями здійснювати досудове розслідування корупційних злочинів, вчинених державними службовцями та працівниками Міноборони та Збройних Сил України. На їх думку, пропонується новела потенційно могла призвести до «переплетіння» компетенції антикорупційних органів, спричинити дисфункцію антикорупційної інфраструктури (експерти акцентували особливу увагу на передбачених ч. 5 ст. 216 Кримінального процесуального кодексу широких процесуальних повноваженнях детективів Національного антикорупційного бюро України щодо досудового розслідування корупційних злочинів, у тому числі вчинених державними службовцями та працівниками Міністерства оборони України та Збройних Сил України³⁰, а також покладання згідно зі ст. 5 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» на Державне бюро розслідувань завдання «із запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів), крім злочинів, передбачених статтею 422 Кримінального кодексу України»³¹). Окремо констатувалося порушення закріпленого у ч. 4 ст. 17 Конституції України імперативу щодо неможливості використання військових формувань для обмеження прав і свобод людини³².

Відповідно до рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» від 20 травня 2016 року, затвердженого указом Президента України від 6 червня 2016 року № 240/2016, була виокремлена оперативна ціль 3.7 «реформування Військової служби правопорядку у Збройних Силах України у Військову поліцію». Очікуваний результат від реалізації зазначеної оперативної цілі передбачав законодавче визначення питання реформування

²⁹ Проект Закону про Військову поліцію (реєстр. № 1805 від 21.01.2015). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53648 (дата звернення: 07.02.2023).

³⁰ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 08.02.2023).

³¹ Про Державне бюро розслідувань: Закон України від 12 листопада 2015 року № 794-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text> (дата звернення: 09.02.2023).

³² Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 11.02.2023).

Військової служби правопорядку у Збройних Силах України у Військову поліцію, загальної структури та її основних функцій з наданням права здійснювати досудове розслідування злочинів, вчинених військовослужбовцями Збройних Сил України проти встановленого порядку несення військової служби, та права ведення оперативно-розшукової діяльності, а також нарощення спроможностей Військової поліції та оптимізації її організаційної структури³³. Тобто стратегічним пріоритетом було визнано надання Військовій поліції повноважень здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень та здійснення оперативно-розшукової діяльності.

Відповідно до указу Президента України «Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави» від 8 листопада 2019 року № 837/2019 було передбачено розроблення і внесення на розгляд Верховної Ради України до 31 березня 2020 року законопроекту щодо «утворення в системі Міністерства оборони України Військової поліції як правоохоронного органу»³⁴.

У Стратегічному оборонному бюлетені України, затвердженому указом Президента України від 17 вересня 2021 року № 473/2021, визначено завдання 5.7 «реформування Військової служби правопорядку у Збройних Силах України у Військову поліцію». З цією метою було передбачено заходи, спрямовані на розвиток спроможностей слідчих підрозділів та підрозділів оперативно-розшукових заходів Військової поліції, розвиток спроможностей органів управління Військової поліції із забезпечення правопорядку та антитерористичного забезпечення на потенційно небезпечних об'єктах у системі Міністерства оборони України, а також досягнення сумісності Військової поліції з відповідними структурами держав-членів НАТО³⁵.

Безпосереднім наслідком докладених зусиль стала реєстрація 15 лютого 2022 року групою народних депутатів України законопроекту № 6569-1 «Про Військову поліцію» як альтернативного до проекту Закону України «Про Державне бюро військової юстиції»

³³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: указ Президента України від 6 червня 2016 року № 240/2016. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2402016-20137> (дата звернення: 12.02.2023).

³⁴ Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави: указ Президента України від 8 листопада 2019 року № 837/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837/2019#Text> (дата звернення: 15.02.2023).

³⁵ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: указ Президента України від 17 вересня 2021 року № 473/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4732021-40121> (дата звернення: 15.02.2023).

(реєстр. № 6569 від 28.01.2022³⁶), що значною мірою дублює основні положення проекту Закону України «Про Державне бюро військової юстиції» (реєстр. № 8387 від 21.05.2018³⁷). Суб'єкти законодавчої ініціативи констатували відсутність у Служби правопорядку повноважень щодо «здійснення оперативно-розшукових заходів, досудового розслідування військових кримінальних правопорушень і притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності»³⁸, а також наголошували на наявності системних проблем у забезпеченні належного рівня правопорядку та дисципліни серед військовослужбовців, зумовлених неузгоджених дій вузько-профільованих правоохоронних органів. Наразі зберігається не виправдане розпорошення функцій досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, та правопорушень, вчинених на території військових частин, установ, організацій, в інших місцях дислокації об'єктів сил оборони, оборонно-промислового комплексу України. Відповідно до ч. 4 ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України здійснення досудового розслідування військових кримінальних правопорушень віднесено до компетенції слідчих Державного бюро розслідувань, що дисонує із соціальною місією цієї правоохоронної інституції, основним завданням якої є розслідування кримінальних правопорушень, вчинених суддями, працівниками правоохоронних органів, високопосадовцями. Досудове розслідування інших злочинів, вчинених військовослужбовцями, та злочинів, потерпілими від яких є військовослужбовці, також здійснюється різними правоохоронними органами. Кримінальні провадження про злочини щодо збройної агресії Російської Федерації здійснюються слідчими органів Національної поліції, Державного бюро розслідувань, Служби безпеки України.

Зазначеним законопроектом передбачено утворення на основі Військової служби правопорядку у Збройних Силах України Військової поліції як центрального органу виконавчої влади із спеціальним статусом, що забезпечує інтереси держави у сфері оборони та національної безпеки України із здійснення правоохоронної діяльності з попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття

³⁶ Проект Закону про Державне бюро військової юстиції (реєстр. № 6568 від 28.01.2022). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73676 (дата звернення: 15.02.2023).

³⁷ Проект Закону про Державне бюро військової юстиції (реєстр. № 8387 від 25.05.2018). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64055 (дата звернення: 17.02.2023).

³⁸ Проект Закону про Військову поліцію (реєстр. № 6569-1 від 15.02.2022). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39001> (дата звернення: 17.02.2023).

злочинів, кримінальних проступків, віднесених до його підслідності, а також превентивних заходів з метою забезпечення законності та правопорядку у Збройних Силах України, інших утворених відповідно до законів України військових формуваннях, в Міністерстві оборони України, органах управління силами і засобами, які залучаються до виконання завдань територіальної оборони, у державних замовників у сфері оборони, окремих виконавців державного контракту з оборонних закупівель та захисту інтересів держави у сфері оборони і національної безпеки України. Пропонується передати Військовій поліції окремі повноваження Державного бюро розслідувань, Служби безпеки України та Національної поліції України щодо досудового розслідування злочинів і кримінальних проступків. Наголошується на доцільності артикулювати основні завдання Військової поліції таким чином: попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття злочинів, кримінальних проступків, віднесених до її підслідності згідно з нормами Кримінального процесуального кодексу України; здійснення оперативно-розшукової діяльності; вжиття спеціальних превентивних заходів у Збройних Силах України, інших військових формуваннях, Міністерстві оборони України, органах управління силами і засобами, які залучаються до виконання завдань територіальної оборони, державних замовників у сфері оборони та виконавців державного контракту/договору з оборонних закупівель, у статутному капіталі яких частка державної або комунальної власності перевищує 50 відсотків; сприяння представництву прокуратурою в судах законних інтересів держави у сфері оборони та національної безпеки України; забезпечення правопорядку, військової дисципліни у військових формуваннях; попередження, виявлення військових адміністративних правопорушень та накладення адміністративного стягнення; забезпечення виконання адміністративних та кримінальних покарань; контроль за виконанням законодавства щодо безпеки дорожнього руху військових транспортних засобів; забезпечення виконання інших, визначених законом, завдань з питань національної безпеки у воєнній сфері, у сфері оборони в мирний час та особливий період³⁹.

Базові новели законопроекту «Про Військову поліцію» (реєстр. № 6569-1 від 15.02.2022) суттєво дисонують з ключовими положеннями проекту Закону України «Про Державне бюро військової юстиції» (реєстр. № 6569 від 28.01.2022), де пропонується визначити правовий статус Військової поліції як центрального органу виконавчої влади зі

³⁹ Проект Закону про Військову поліцію (реєстр. № 6569-1 від 15.02.2022). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39001> (дата звернення: 17.02.2023).

спеціальним статусом, діяльність якого має спрямовуватися та координуватися Урядом України через Міністра оборони України (аналітики наголошують на наявності підстав для виникнення конфлікту інтересів у Міністра оборони України, оскільки Військова поліція покликана забезпечувати законність і правопорядок у підпорядкованому йому відомстві; у 2021 році була висловлена пропозиція щодо доцільності підпорядкування Військової поліції Міністерству внутрішніх справ України⁴⁰). Для позиціонування Державного бюро військової юстиції обрано неусталений абстрактний статус незалежного «центрального правоохоронного органу».

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження встановлено, що на різних стадіях національного державотворення у новітню добу одним із стратегічних пріоритетів визнавалася розбудова жандармерії як військово-поліцейської формації з широкою превентивно-інтервенційно-юрисдикційною компетенцією, що поширювалася на військовослужбовців та мирне населення в місцях дислокації військових підрозділів та/або в районах бойових дій. Примітно, що інституціоналізація жандармерії відбувалася у контексті імплементації континентальної європейської моделі мілітарного правоохоронного органу, сформованої упродовж XIX століття в умовах становлення буржуазної держави. Після відновлення незалежності України у сфері інституційного забезпечення військового правопорядку певний час зберігалась невизначеність. Створення Військової служби правопорядку Збройних Сил України з обмеженою компетенцією стало компромісом між класичною військовою поліцією європейського штибу та гібридними мілітаризованими квазіполіцейськими формуваннями радянської доби. Закономірно, що в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України гостро постала необхідність забезпечення військового правопорядку та зміцнення військової дисципліни. Тому безальтернативним є заснування інституційно спроможної військово-поліцейської формації на кшталт жандармерії, наділеної у тому числі повноваженнями щодо здійснення оперативнорозшукової діяльності та досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, працівниками та/або державними службовцями Збройних Сил України, інших утворених відповідно до закону військових формувань. Зважаючи на міжвідомчу

⁴⁰ Шинко А. Військову поліцію можуть підпорядкувати МВС. Ukrainian Military Pages. 10.02.2021. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2021/02/mil-pol.html> (дата звернення: 17.02.2023).

контрольно-наглядову юрисдикцію, доцільно визначити військово-поліцейську службу як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, діяльність якого має спрямовуватися та координуватися Урядом України у контексті забезпечення цивільного контролю за сектором оборони.

АНОТАЦІЯ

Встановлено, що в Україні історично склалася традиція розбудови жандармерії як військово-поліцейської формації з широкою превентивно-інтервенційно-юрисдикційною компетенцією. Інституціоналізація жандармерії відбувалася у контексті імплементації континентальної європейської моделі мілітарного правоохоронного органу. Створення Військової служби правопорядку Збройних Сил України з обмеженою компетенцією стало компромісом між класичною військовою поліцією європейського штибу та радянськими мілітаризованими квазіполіцейськими формуваннями. В умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України існує необхідність забезпечення військового правопорядку та зміцнення військової дисципліни. Тому назріла необхідність створення військово-поліцейської формації на кшталт жандармерії, наділеної у тому числі повноваженнями щодо здійснення оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями. Зважаючи на міжвідомчу контрольно-наглядову юрисдикцію, військово-поліцейську службу доцільно визначити як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, діяльність якого має спрямовуватися та координуватися Урядом України у контексті здійснення цивільного контролю за сектором оборони.

Література

1. Петков С. Військова служба правопорядку у Збройних Силах України. Історія, сучасний стан, основні нормативні акти, коментарі і роз'яснення, судова практика. К., Центр навчальної літератури, 2022. 494 с.
2. Коломієць В. Забезпечення правопорядку в Збройних Силах України: адміністративно-правові аспекти: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.07. Тернопіль. Західноукраїнський національний університет, 2020. 204 с.
3. Ринажевський Б.М. Компетенція та повноваження військової служби правопорядку (служби правопорядку) у Збройних Силах України. Право і Безпека. 2010. № 1. С. 15-21.

4. Пахомов В.В., Каріх І.В., Дегтяр Р.О. Військова поліція. Правові горизонти. 2017. Вип. 5. С. 120-124.

5. Котляренко О.П. Військова поліція – необхідна складова системи військової юстиції в Україні. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2016. № 3. С. 54-61.

6. Коломієць В. Функціонування військової поліції у забезпеченні правопорядку: міжнародний досвід. Актуальні проблеми правознавства. 2020. № 1. С. 71-74.

7. Корнієнко Д., Бизова А., Скриньковський Р. Досвід діяльності членів Міжнародної асоціації сил жандармерії та поліції в статусі військової установи (FIEP) у виконанні функцій військової поліції. Траєкторія науки. 2021. Вип. 7. № 1. С. 4010-4016.

8. Тищенко Ю.В. Методика розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з ухиленням від військової служби: дис. ... докт. філософії: 081 – Право. Одеса, Міжнародний гуманітарний університет, 2021. 222 с.

9. Лозинський А. Підрозділи військової поліції Австро-Угорської імперії. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2017. Вип. 18. С. 25. С. 23-29.

10. Ухач В. Жандармерія в імперії Габсбургів: нормативно-правове забезпечення, організаційна структура, діяльність. Актуальні проблеми правознавства. 2021. № 3. С. 54. С. 52-56.

12. Гай-Нижник П., Фурман І. Державна жандармерія ЗУНР – ЗО УНР: зародження та інституціоналізація (1918-1919 рр.). Український історичний журнал. 2021. № 3. С. 49-55.

13. Руккас А. Польова жандармерія Армії Української Народної Республіки у 1920 р. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2016. № 3. С. 66. С. 66-69.

14. Довідка про польову жандармерію УПА від 25 жовтня 1960 року. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Спр. 372. Т. 5. Арк. 50-52. – URL: <https://avt.org.ua/viewDoc/21839/>.

15. Веденєєв Д. Військово-польова жандармерія – спеціальний орган Української Повстанської Армії. Воєнна історія. 2002. № 5-6. – С. 32-40.

16. Ільницький В.І. Функціонування військово-польової жандармерії у воєнній окрузі 4 «Говерла» (1944-1945 рр.). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія». 2016. № 24. С. 96. С. 95-100.

17. Військово-польова жандармерія. Сайт «Сектор правди». 03.02.2015 – URL: <https://sectorpravdy.com/ua/nashi-proekty/ukrainskyi-natsionalizm/28-pidrozdil-duk/109-viiskovo-polova-zhandarmeriia>.

18. ДУК «Правий сектор» став 67-ю механізованою бригадою ЗСУ. Сайт «Новинарня». 22.12.2022. URL: <https://novynarnia.com/2022/12/12/duk-pravyj-sektor-stav-67-yu-mehanizovanoyu-brygadoyu-zsu/>.

19. Про затвердження Порядку залучення військовослужбовців інших військових частин Збройних Сил України до виконання окремих завдань Військової служби правопорядку у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 1 липня 2021 року № 185. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0935-21#Text>.

20. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України: закон України від 7 березня 2002 року № 3099-III. URL: <https://web.archive.org/web/20200601224058/https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3099-14>.

21. Про присвоєння почесного найменування 138 центру спеціального призначення (протидії диверсіям та терористичним актам): указ Президента України від 23 серпня 2021 року № 409/2021. URL: <https://web.archive.org/web/20210824213248/https://www.president.gov.ua/documents/4092021-39861>.

22. Про розподіл Зон діяльності органів управління та підрозділів Військової служби правопорядку у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 12 травня 2016 року № 253. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0253322-16#Text>.

23. Про військовий обов'язок і військову службу: закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.

24. Про затвердження Норм забезпечення спеціальними засобами органів управління та підрозділів Військової служби правопорядку у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 4 січня 2016 року № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0152-16#Text>.

25. Правила застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Військової служби правопорядку у Збройних Силах України під час здійснення службових обов'язків: постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 2003 року № 83. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2003-%25D0%25BF#Text>.

26. Про затвердження Інструкції про організацію патрульно-постової служби Військовою службою правопорядку у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 10 жовтня 2020 року № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1429-16#Text>.

27. Проект Закону про Військову поліцію (реєстр. № 1805 від 21.01.2015). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53648.

28. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

29. Про Державне бюро розслідувань: Закон України від 12 листопада 2015 року № 794-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text>.

30. Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави: указ Президента України від 8 листопада 2019 року № 837/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837/2019#Text>.

31. Проект Закону про Державне бюро військової юстиції (реєстр. № 6568 від 28.01.2022). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73676.

32. Проект Закону про Державне бюро військової юстиції (реєстр. № 8387 від 25.05.2018). – URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64055.

33. Проект Закону про Військову поліцію (реєстр. № 6569-1 від 15.02.2022). – URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39001>.

34. Проект Закону про Військову поліцію (реєстр. 6569-1 від 15.02.2022). – URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39001>.

35. Шинко А. Військову поліцію можуть підпорядкувати МВС. Ukrainian Military Pages. 10.02.2021. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2021/02/mil-pol.html>.

Information about the author:

Pronevych Oleksii Stanislavovych,

Doctor of Legal Sciences, Professor,

Professor at the Department of Service and Medical Law

of the Educational and Scientific Institute

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

60, Volodymyrska str., Kyiv, 01033, Ukraine

ПРИНЦИП РОЗМЕЖУВАННЯ (ВІДМІННОСТІ) ЯК ОДИН З ПІДГРУНТЬ ДЛЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ

Пташник І. Р.

ВСТУП

Загальновідомим є той факт, що збройні конфлікти (більшість з яких носить неміжнародний характер) є реальністю сучасного світу і повинні розглядатися як окремий предмет міжнародного регулювання. Ось чому міжнародне гуманітарне право оформилось як складова галузь міжнародного права та поєднало в собі основні принципи та інститути для забезпечення та захисту прав націй і народностей відповідно до Загальної декларації прав людини. Міжнародне гуманітарне право поширює свою дію на міжнародні збройні конфлікти та збройні конфлікти неміжнародного характеру.

Більшість жертв сучасних збройних конфліктів, як відомо, – це переважно цивільні особи, а не комбатанти. З 24 лютого 2022 року, коли розпочався збройний напад Російської Федерації на Україну, до 11 грудня 2022 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) зафіксувало 17 362 жертви серед цивільного населення країни: 6 755 загиблих і 10 607 поранених¹. Коли повідомляють про такі жертви, до слова «цивільні» часто додають прикметник «невинні», маючи на увазі, що є й інші цивільні, які не такі вже й невинні.

За загальним принципом, цивільне населення має право на захист відповідно до міжнародного гуманітарного права і не може бути об'єктом нападу. Більше того, при проведенні військових операцій необхідно проявляти максимальну обережність, щоб звести до мінімуму жертв серед цивільного населення. Однак закони війни визнають, що деякі цивільні особи є більш невинними і заслуговують на захист, ніж інші, і що ті, хто беруть безпосередню участь у бойових діях під час збройного конфлікту, втрачають свій статус і можуть піддаватися нападу. Частина 3 статті 51 Додаткового протоколу I 1977 року до Женевських конвенцій 1949 року закріплює цей принцип захисту та його

¹ Ukraine: Civilian casualties as of 24:00 11 December 2022. [online]: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-civilian-casualties-2400-11-december-2022-enruuk> [Дата звернення 24 лютого 2023].

обумовленість: «Цивільні особи користуються захистом, передбаченим цим розділом, якщо тільки вони не беруть безпосередньої участі у воєнних діях і протягом такого часу»².

Незважаючи на визнання в законі того, що цивільне населення не завжди заслуговує на захист, міжнародне гуманітарне право, яке застосовується під час збройних конфліктів, ґрунтується на фундаментальному припущенні, що воєнні дії є справою і привілеєм комбатантів, а цивільне населення, як правило, мають розглядатися як особи під захистом, що перебувають на відстані від бойових дій і не беруть в них участі. Хоча це припущення могло відображати реальність збройних конфліктів до прийняття чотирьох Женевських конвенцій у 1949 році, воно вже відірвалося від реальності на момент прийняття Додаткових протоколів до Женевських конвенцій у 1977 році і сьогодні все частіше здається химерним і архаїчним поняттям, що не відповідає реаліям сучасних воєн.

У даному розділі автором буде детально розглянуто принцип розмежування (відмінності) як один із основоположних принципів міжнародного гуманітарного права та можливість його впровадження в збройні конфлікти неміжнародного характеру, а також розкрито, до вчинення яких військових злочинів веде порушення даного принципу.

1. Особливості кваліфікації збройних конфліктів

Говорити про вчинення військових злочинів можна тільки при поєднанні аналізу норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права. Саме тому в даному параграфі буде розкрито особливості існуючих видів збройних конфліктів відповідно до міжнародної нормативної бази.

Міжнародне гуманітарне право розглядає два основних типи збройних конфліктів: міжнародні збройні конфлікти та збройні конфлікти неміжнародного характеру. Так, чотири Женевські конвенції 1949 року (за винятком спільної статті 3) і Додатковий протокол I 1977 року стосуються міжнародних збройних конфліктів. А спільна стаття 3 Женевських конвенцій 1949 року і Додатковий протокол II 1977 року застосовуються до збройних конфліктів неміжнародного характеру.

² Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. [online] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995199> [Дата звернення 24 лютого 2023].

1.1. Міжнародні збройні конфлікти

Під міжнародним збройним конфліктом зазвичай мається на увазі конфлікт між двома та більше державами (міждержавний конфлікт). Спільна стаття 2 Женевських конвенцій 1949 року «...застосовується до всіх випадків оголошеної війни або будь-якого іншого збройного конфлікту, який може виникнути між двома або більше Високими Договірними Сторонами, навіть якщо стан війни не буде визнаний однією з них. Конвенція застосовується також до всіх випадків часткової або повної окупації території Високої Договірної Сторони, навіть якщо ця окупація не зустрічає збройного опору»³.

В той же час більш детально Міжнародний Комітет Червоного Хреста в своєму коментарі зазначив, що «Будь-які розбіжності, що виникають між двома державами і призводять до втручання представників збройних сил, є збройним конфліктом у розумінні статті 2, навіть якщо одна зі сторін заперечує існування стану війни. Не має значення, як довго триває конфлікт або скільки відбувається вбивств. Повага до людської особистості як такої не вимірюється кількістю жертв»⁴.

Загальноновизнаним є той факт, що навіть одного інциденту за участю збройних сил двох держав може бути достатньо для того, щоб вважати його міжнародним збройним конфліктом. В той же час дискусійним залишається питання трактування незначних прикордонних інцидентів за участю представників збройних сил двох держав, адже в даному випадку може бути незрозуміло, чи був досягнутий поріг для того, щоб вважати такий інцидент міжнародним збройним конфліктом⁵.

Розширений перелік випадків кваліфікації збройного конфлікту як міжнародного знаходимо в пункті 4 статті 1 Додаткового протоколу I 1977 року, який передбачає, що конфлікти також кваліфікуються як міжнародні, коли вони відбуваються між державою-учасницею Протоколу та органом, що представляє народ, який веде боротьбу «проти колоніального панування та іноземної окупації і проти расистських режимів при здійсненні права народів на самовизначення»⁶.

³ Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року [online] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text [Дата звернення 24лютого 2023].

⁴ ICRC Commentary on the Four Geneva Conventions of 1949, pp. 20–2 [online] <https://www.icrc.org/en/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions> [Дата звернення 24лютого 2023]

⁵ 1986 Nicaragua case, ICJ Reports, p. 114, [online] available at: www.icj-cij.org/docket/files/70/6503.pdf [Дата звернення 24лютого 2023]

⁶ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. [online] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 [Дата звернення 24лютого 2023].

Для цього було розроблено процедуру, згідно якої орган, що представляє народ, офіційно зобов'язується застосовувати Женевські конвенції та Протокол до них у зв'язку з конфліктом з відповідним урядом. На жаль, на практиці дане положення жодного разу не було застосовано.

1.1.1. «Інтернаціоналізовані» збройні конфлікти

Якщо одна держава втручається зі своїми збройними силами в неміжнародний збройний конфлікт, що відбувається на території іншої держави, то це, за загальним визнанням, не змінює кваліфікацію конфлікту. Збройний конфлікт, географічно обмежений територією однієї держави, може, однак, кваліфікуватися як міжнародний, якщо іноземна держава втручається зі своїми збройними силами на боці повстанців, які воюють проти урядових військ. Дану ситуацію ми можемо прослідкувати із збройним конфліктом на Сході України, який розпочався в 2014 році та тривав до лютого 2022 року.

На сьогодні між вченими немає єдиної точки зору, чи іноземне військове втручання у збройний конфлікт, який в іншому випадку був би неміжнародним, спричиняє інтернаціоналізацію всього конфлікту, чи лише конфлікту між двома державами. У відомій справі *Tadic*, Міжнародним кримінальним трибуналом у справах колишньої Югославії (далі-МТКЮ) зроблено висновок, що опосередковане втручання держави без застосування своїх збройних сил у неміжнародний збройний конфлікт на боці повстанців та «загальний контроль» над повстанською групою є достатнім для інтернаціоналізації конфлікту. Стандарт, встановлений Трибуналом, не вимагає «*видачі державою конкретних наказів або керівництва кожною окремою операцією*»; достатньо, щоб держава «*відіграла певну роль в організації, координації або плануванні військових дій*» певної недержавної збройної групи⁷.

1.1.2. Ситуації окупації

Згідно статті 2 IV Женевської конвенції 1949 року конвенція застосовується «*...також до всіх випадків часткової або повної окупації території Високої Договірної Сторони, навіть якщо ця окупація не зустрічає збройного опору*»⁸. Проте Женевські конвенції 1949 року не

⁷ Judgment of 15 July 1995, §§ 131, 137. For criticism of the Tribunal's decision, see for example L. Moir, *The Law of Internal Armed Conflict*, Cambridge Studies in International and Comparative Law, Cambridge University Press, UK, 2002, pp. 49–50.

⁸ КОНВЕНЦІЯ про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року [online] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text [Дата звернення 24 лютого 2023].

дають визначення поняття окупації. Його ми знаходимо в IV Гаазькій конвенції 1907 року: «*Територія вважається окупованою, коли вона фактично перебуває під владою ворожої армії. Окупація поширюється лише на ту територію, де така влада встановлена і може здійснюватися*»⁹. Так, окупація Херсонської області, частини Запорізької та Миколаївської областей в 2022 році підпадає під дане визначення та кваліфікацію конфлікту як міжнародного.

1.2. Збройні конфлікти неміжнародного характеру

В згаданій вище справі *Tadic*, МТКЮ підтвердив, що збройний конфлікт неміжнародного характеру існує тоді, коли має місце: «*тривале збройне насильство між урядовими органами та організованими збройними групами або між такими групами всередині держави*»¹⁰. Таким чином, на думку МТКЮ, для кваліфікації неміжнародного збройного конфлікту:

- недержавні збройні групи повинні вести тривалі бойові дії; і
- ці групи повинні бути організованими.

На міжнародному рівні двома ключовими договірними положення для визначення права, що застосовується до збройних конфліктів неміжнародного характеру є спільна стаття 3 Женевських конвенцій 1949 року та стаття 1 Додаткового протоколу II 1977 року до Женевських конвенцій 1949 року.

Спільна стаття 3 передбачає, серед іншого, наступне: «*У випадку збройного конфлікту неміжнародного характеру, що виникає на території однієї з Високих Договірних Сторін, кожна Сторона, що перебуває в конфлікті, зобов'язана застосовувати, як мінімум, такі положення...*». У своєму коментарі до цієї статті МКЧХ зазначає, що говорячи в цілому, слід визнати, що *конфлікти, згадані в статті 3, є збройними конфліктами, в яких збройні сили з обох сторін беруть участь у воєнних діях, тобто конфліктами, які багато в чому схожі на міжнародну війну, але відбуваються в межах території однієї країни. У багатьох випадках кожна зі сторін володіє частиною національної території, і часто існує певний фронт*¹¹.

⁹ Article 42, Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land, annexed to Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land, The Hague, 18 October 1907. [online] <https://ips.ligazakon.net/document/MU07K01U> [Дата звернення 24 лютого 2023].

¹⁰ *Tadić case*, No. IT-94-1-AR72, § 70. Режим доступу: <https://www.icty.org/en/case/tadic> [Дата звернення 24 лютого 2023].

¹¹ ICRC Commentary on the Four Geneva Conventions of 1949, pp. 36 [online] <https://www.icrc.org/en/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions> [Дата звернення 24 лютого 2023]

Контроль частини території недержавною збройною групою не є обов'язковим для застосування спільної статті 3, але є вагомим доказом її застосування.

Додатковий протокол II 1977 року в статті 1 розвиває і доповнює статтю 3, спільну для Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, не змінюючи її існуючих умов або застосування, та **застосовується до всіх збройних конфліктів**, які не охоплюються статтею 1 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), і які відбуваються на території Високої Договірної Сторони між її збройними силами та дисидентськими збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дає їм змогу проводити безперервні та узгоджені військові операції і виконувати цей Протокол.

Вимоги Протоколу не поширюються на ситуації внутрішніх заворушень і напруженості, таких як бунти, ізольовані і спорадичні акти насильства та інші акти подібного характеру, як таких, що не є збройними конфліктами¹².

У своєму коментарі до цієї статті МКЧХ зазначає, що *протокол застосовується лише до конфліктів певного ступеня інтенсивності* і не має точно такої ж сфери застосування, як загальна стаття 3, яка застосовується в усіх ситуаціях неміжнародного збройного конфлікту¹³. (8)

Саме тому, для застосування Додаткового протоколу II 1977 року необхідні певні критерії, а саме:

– конфронтація між збройними силами уряду і протилежними «дисидентськими» збройними силами – коли відбувається повстання частини урядової армії або коли урядові збройні сили воюють проти повстанців, організованих у збройні групи. Згідно поясненню МКЧХ, цей критерій ілюструє колективний характер протистояння; воно навряд чи може складатися з осіб без координації.¹⁴

– дисидентські збройні сили перебувають під відповідальним командуванням. Згідно коментаря МКЧХ, наявність відповідального

¹² Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року [online] https://zakononline.com.ua/documents/show/169399__169399 [Дата звернення 24 лютого 2023]

¹³ Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949 p. 1348. Режим доступу: <https://www.icrc.org/en/publication/0421-commentary-additional-protocols-8-june-1977-geneva-conventions-12-august-1949> [Дата звернення 24 лютого 2023].

¹⁴ Там само, с. 1351.

командування «передбачає певний ступінь організації повстанської збройної групи або дисидентських збройних сил, але це не обов'язково означає, що існує ієрархічна система військової організації, подібна до тієї, що існує в регулярних збройних силах. Це означає організацію, здатну, з одного боку, планувати і проводити тривалі та узгоджені військові операції, а з іншого – забезпечувати дисципліну від імені де-факто влади»¹⁵;

– контроль частини території, що дозволяє їм «здійснювати тривалі та узгоджені військові операції» та виконувати Протокол. Як зазначає МКЧХ, «у багатьох конфліктах спостерігається значне переміщення на театрі бойових дій; часто трапляється, що контроль над територією швидко переходить з рук в руки. Іноді контроль над територією є відносним, наприклад, коли міські центри залишаються в руках уряду, а сільські райони виходять з-під його влади. З практичної точки зору, якщо повстанські збройні групи організовані відповідно до вимог Протоколу, то територія, на яку вони можуть претендувати, буде такою, що вислизає з-під контролю урядових збройних сил. Однак, для того, щоб вони могли ефективно застосовувати норми Протоколу, має бути певний ступінь стабільності в контролі навіть скромної ділянки землі»¹⁶.

Можна зробити висновок, що спільна стаття 3 і Додатковий протокол II 1977 року мають різне, але взаємодоповнююче застосування: «за обставин, коли умови застосування Протоколу виконуються, Протокол і загальна стаття 3 застосовуються одночасно, оскільки сфера застосування Протоколу включена в більш широку сферу застосування спільної статті 3. З іншого боку, в конфлікті, де рівень ворожнечі низький і який не містить характерних ознак, що вимагаються Протоколом, застосовуватиметься лише загальна стаття 3. Фактично, загальна стаття 3 зберігає автономне існування, тобто її застосування не обмежується і не залежить від матеріальної сфери застосування Протоколу. Ця формула, хоча і є досить складною з юридичної точки зору, має ту перевагу, що надає гарантію проти будь-якого зниження рівня захисту, який вже давно забезпечується спільною статтею 3»¹⁷.

1.2.1. «Транснаціональні» збройні конфлікти

Якщо недержавна збройна група бере участь у тривалому збройному протистоянні з державою і діє через міжнародний кордон, переважає думка, що його можна кваліфікувати як збройний конфлікт

¹⁵ Там само, с. 1352.

¹⁶ Там само, с. 1353.

¹⁷ Там само, с. 1350.

неміжнародного характеру з відповідними правами та обов'язками¹⁸. Проте такий вид конфліктів серед дослідників вважається найбільш складним для кваліфікації та доказування.

Так, якщо держава є стороною такого неміжнародного збройного конфлікту і проводить військові операції на території іншої держави, на якій перебуває недержавне збройне формування, погляди щодо правових наслідків такої участі відрізняються. Згідно з однією з них, якщо напади з боку зовнішньої держави обмежуються недержавним збройним формуванням та пов'язаною з ним військовою інфраструктурою, то це не змінює статусу конфлікту. Якщо ж атаки здійснюються на інфраструктуру держави, на території якої перебуває недержавне збройне формування, то це перетворює весь конфлікт на міжнародний.

Більш правильна точка зору полягає в тому, що визначальним фактором є те, чи дала друга держава згоду на військове втручання або, принаймні, мовчазно змирилася з ним. Якщо така згода або мовчазна згода має місце, конфлікт залишається конфліктом неміжнародного характеру. Якщо ж держава виступає проти такого втручання або принаймні засуджує його, це призводить до виникнення збройного конфлікту міжнародного характеру між двома державами одночасно на додачу до збройного конфлікту неміжнародного характеру між першою державою і недержавним збройним угрупованням.

II. Особливості принципу розмежування як основа для подальшої кваліфікації військових злочинів

Одним із визначальних принципів міжнародних збройних конфліктів є принцип розмежування (відмінності). Стаття 48 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій містить наступні вимоги: *«При веденні воєнних операцій завжди повинно проводитися розрізнення між комбатантами і цивільним населенням. Необхідно також завжди проводити розрізнення між військовими цілями і цивільними об'єктами і, відповідно, спрямовувати свої операції тільки проти військових цілей»*¹⁹. Таке розуміння принципу розмежування (відмінності) закріплено і в наступних документах:

¹⁸ «How is the Term 'Armed Conflict' Defined in International Humanitarian Law?», International Committee of the Red Cross Opinion Paper, March 2008 Режим доступу: www.icr.org/web/eng/siteeng0.nsf/html/armed-conflict-article-170308?opendocument and the judgment of the ICTY in April 2008 in the Ramush Haradinaj case, paras. 49, 60. [Дата звернення 24 лютого 2023].

¹⁹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. [online] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 [Дата звернення 24 лютого 2023].

– **Кодексі Лібера від 24 квітня 1863 року**, також відомому як Інструкція для управління арміями Сполучених Штатів у польових умовах, загальний наказ № 100 – *«Як цивілізація розвивалася протягом останніх століть, так само неухильно розвивалося, особливо у війні на суші, розрізнення між приватною особою, що належить до ворожої країни, і самою ворожою країною з її людьми зі зброєю в руках»*²⁰.

– **Законах і звичаях сухопутної війни** (Оксфорд, 9 вересня 1880 року). Стаття 1 Оксфордського посібника 1880 року передбачає: *«Стан війни не допускає актів насильства, окрім як між збройними силами воюючих держав. Особи, які не входять до складу воюючих збройних сил, повинні утримуватися від таких актів»*²¹.

– **Розділ 5.1 Бюлетеня Генерального секретаря ООН 1999 року** говорить *«Сили Організації Об'єднаних Націй повинні завжди проводити чітке розмежування між цивільними особами і комбатантами...»*²²

Тим не менш, про розмежування як таке можна говорити при визначенні міжнародних і збройних конфліктів неміжнародного характеру. Згідно положень статті 3 Додаткового протоколу II до Женевських конвенцій застосовується до всіх збройних конфліктів, які відбуваються на території Високої Договірної Сторони між її збройними силами і дисидентськими збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дозволяє їм проводити безперервні та узгоджені військові операції і виконувати цей Протокол²³.

Сьогодні ми можемо з упевненістю сказати, що принцип розмежування (відмінності) є звичним для міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів. На підтвердження цього твердження стаття 13 Додаткового протоколу II встановлює, що *«цивільне населення і окремі цивільні особи користуються загальним захистом від небезпек, що виникають у зв'язку з воєнними операціями»*²⁴.

²⁰ Customary International humanitarian law Rules. Режим доступу http://www.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule1. [Дата звернення 24 лютого 2023].

²¹ Там само. Правило №1

²² Там само. Правило №1

²³ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року [online] https://zakononline.com.ua/documents/show/169399___169399 [Дата звернення 24 лютого 2023]

²⁴ Там же, стаття 13.

Проте, незважаючи на вищевикладене, принцип розмежування (відмінності) широко використовується лише в міжнародних збройних конфліктах. З огляду на технічний характер гуманітарного права, в неміжнародних збройних конфліктах немає комбатантів у строгому сенсі, оскільки комбатанти визначаються в контексті Третьої Женевської конвенції та Додаткового протоколу I, які застосовуються до міжнародних збройних конфліктів²⁵.

Говорячи про учасників неміжнародного збройного конфлікту, слід зазначити, що серед них є військовослужбовці збройних сил держави, які не є комбатантами, і юридично цивільні особи. У дослідженні «Звичаєве міжнародне гуманітарне право» пояснюється, що в неміжнародних збройних конфліктах термін «комбатант» використовується в загальному значенні для позначення *«осіб, які не користуються захистом від нападу, що надається цивільним особам, але не передбачає права на статус комбатанта або військовополоненого»*. Аналогічним чином, у Тлумачному керівництві Міжнародного комітету Червоного Хреста щодо поняття «безпосередня участь у воєнних діях» вважається, що «для цілей принципу розрізнення в неміжнародних збройних конфліктах» цивільними особами є ті особи, які не є ні членами збройних сил держави, ні членами збройних формувань недержавної сторони²⁶.

Таким чином, можна зробити висновок, що основна відмінність між застосуванням принципу розмежування (відмінності) в міжнародних і неміжнародних збройних конфліктах полягає в розрізненні комбатантів, членів збройних сил держави, які не є комбатантами, і цивільних осіб.

Однак невикористання принципу розмежування (відмінності) безпосередньо в неміжнародних збройних конфліктах не означає, що підстав для застосування цього принципу немає, коли виникає необхідність розрізнити військові об'єкти та цивільні об'єкти. Відповідно до Переліку звичаєвих норм міжнародного гуманітарного права: *«Сторони конфлікту повинні завжди проводити різницю між цивільними об'єктами і військовими об'єктами. Напади можуть бути спрямовані тільки проти військових об'єктів. Напади не повинні бути спрямовані проти цивільних об'єктів»*²⁷.

Як бачимо з правового регулювання міжнародних і збройних конфліктів неміжнародного характеру – принцип розмежування

²⁵ Daphné Richemond-Barak (2011, December). APPLICABILITY AND APPLICATION OF THE LAWS OF WAR TO MODERN CONFLICTS. Florida Journal of International Law. 23 FLJIL 327. Режим доступу: <http://international.westlaw.com>. [Дата звернення 24 лютого 2023]

²⁶ Там же.

²⁷ Customary International humanitarian law Rules. Режим доступу http://www.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule1 . [Дата звернення 24 лютого 2023].

використовується в обох випадках, але, на жаль, не настільки широко, як того вимагають обставини кожного конфлікту. Крім того, регулювання міжнародних збройних конфліктів є більш детальним і юридично оформленим, ніж неміжнародних. Ілюстративним прикладом цього може бути надання комбатантам статусу військовополонених, що означає також наділення їх усіма відповідними обов'язками та правами, включаючи захист від кримінального переслідування за військові дії. Цього не можна простежити в неміжнародних збройних конфліктах, учасники яких (назвемо їх – комбатанти) не мають такого привілею.

Уся вищевикладена інформація приводить нас до логічного висновку, що один з основних принципів міжнародного гуманітарного права – принцип розмежування (відмінності) – застосовний до всіх збройних конфліктів. Цей принцип покладає на сторони конфлікту (держави, збройні сили держави і т.д.) обов'язок завдавати ударів тільки по військових цілях, а не по цивільних об'єктах. Порушення цього принципу шляхом здійснення невибіркового нападу є військовим злочином та тягне за собою кримінальну відповідальність.

2.1. Воєнні злочини, які виникають з порушення принципу розмежування (відмінності)

Воєнні злочини – це порушення норм договірною та звичаєвого міжнародного гуманітарного права, які тягнуть за собою індивідуальну кримінальну відповідальність згідно з міжнародним правом. Як наслідок, на відміну від злочинів геноциду та злочинів проти людяності, воєнні злочини **завжди повинні відбуватися в контексті збройного конфлікту**, як міжнародного, так і неміжнародного.

Стаття 8 Римського статуту класифікує воєнні злочини наступним чином:

- серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 року, пов'язані з міжнародним збройним конфліктом;
- інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються під час міжнародного збройного конфлікту;
- серйозні порушення статті 3, спільної для чотирьох Женевських конвенцій 1949 року, пов'язані зі збройним конфліктом неміжнародного характеру;
- інші серйозні порушення законів і звичаїв, застосованих до збройного конфлікту неміжнародного характеру.

З більш предметної точки зору, воєнні злочини можна розділити на:
а) воєнні злочини проти осіб, які потребують особливого захисту;
б) воєнні злочини проти осіб, які надають гуманітарну допомогу і проводять миротворчі операції; в) воєнні злочини проти права власності

та інших прав; г) заборонені методи ведення війни; і д) заборонені засоби ведення війни²⁸.

Деякі приклади заборонених дій включають: вбивство; каліцтво, жорстоке поводження і тортури; захоплення заручників; навмисне спрямування нападів на цивільне населення; навмисне спрямування нападів на будівлі, призначені для релігійних, освітніх, мистецьких, наукових або благодійних цілей, історичні пам'ятники або лікарні; мародерство; звалтування, сексуальне рабство, примусова вагітність або будь-яка інша форма сексуального насильства; призов або залучення дітей віком до 15 років до збройних сил або угруповань, а також їхнє залучення до активних бойових дій.

Римський Статут Міжнародного кримінального суду в статті 8 дає вичерпний перелік протиправних дій, які підпадають під категорію «воєнні злочини». В контексті даного розділу нас цікавлять, зокрема, воєнні злочини у вигляді нападу на цивільне населення та на цивільні об'єкти.

Станом на 25 січня 2023 року в результаті невідомих атак військовими Російської Федерації пошкоджень зазнав 1 271 об'єкт культурної інфраструктури, не враховуючи об'єкти культурної спадщини. Майже третина з них є зруйнованими (473 об'єкти). Творчі центри, бібліотеки, музеї, театри, філармонії, мистецькі навчальні заклади (художні школи та коледжі) та об'єкти культурної спадщини були пошкоджені та зруйновані на території 198 ТГ (територіальних громад) (13, 5%) у Вінницькій (2%), Дніпропетровській (13%), Донецькій (85%), Житомирській (12%), Закарпатській (2%), Запорізькій (27%), Київській (27%), Луганській (39%), Миколаївській (42%), Одеській (3%), Сумській (41%), Харківській (36%), Херсонській (29%), Хмельницькій (2%), Черкаській (3%), Чернігівській (14%) областях та місті Києві. Протягом січня 2023 року перелік постраждалих територій збільшився на 7 ОТГ. Постраждали такі об'єкти: креативні хаби – 603 одиниці, бібліотеки – 479; музеї та галереї – 69; театри та філармонії – 22; заклади мистецької освіти – 98²⁹.

Найбільш постраждалими від війни сферами залишаються інфраструктура (збитки 35,6 млрд \$ США) та промисловість і підприємства (збитки 13 млрд \$ США). За даними Міністерства розвитку громад, територій та розвитку інфраструктури Росія продовжує руйнувати навчальні заклади України. Сума збитків у цій сфері зросла на \$400 млн і оцінюється у \$8,6 млрд. Внаслідок бойових дій вже

²⁸ War Crimes. Background [online]– <https://www.un.org/en/genocideprevention/war-crimes.shtml> [Дата звернення 24 лютого 2023].

²⁹ Офіційний сайт Міністерства культури та інформаційної політики України [online] <https://mkp.gov.ua/news/8544.html> [Дата звернення 24 лютого 2023].

пошкоджено або зруйновано понад 3 тисячі навчальних закладів, серед них: 1,4 тис. – середньої освіти, 865 – дошкільної, 505 – вищої освіти. Збитки, завдані об'єктам культури, спорту та релігії через війну, зросли ще на \$100 млн і оцінюються у \$2,2 млрд. Станом на грудень 2022 року таких об'єктів було 1 327: 907 об'єктів культури, 168 спортивних об'єктів, 157 туристичних об'єктів та 95 релігійних об'єктів³⁰.

Аналізуючи все вищевикладене, можна з впевненістю сказати, що Російська Федерація вчиняє на території України серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, зокрема принципу розмежування (відмінності), що тягне за собою найтяжчі військові злочини, які підпадають під рамки статті 8 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду. Стаття 8 пункт 2 (b) (i) та пункт 2 (b) (ii) розмежують військові злочини у вигляді нападу на цивільне населення та на цивільні об'єкти. Ось тут суду та прокурору при оцінці доказів якраз і необхідно звертатись до розуміння принципу розмежування (відмінності).

ВИСНОВКИ

За загальним принципом гуманності, а також згідно положень Женевської Конвенції III 1949 року, цивільне населення має право на захист відповідно до міжнародного гуманітарного права і не може бути об'єктом нападу. Більше того, при проведенні військових операцій необхідно проявляти максимальну обережність, щоб звести до мінімуму жертв серед цивільного населення. Однак закони війни визнають, що деякі цивільні особи є більш невинними і заслуговують на захист, ніж інші, і що ті, хто беруть безпосередню участь у бойових діях під час збройного конфлікту, втрачають свій статус і можуть піддаватися нападу.

Принцип розмежування (відмінності) комбатантів від цивільного населення, а також військових об'єктів від цивільних об'єктів широко використовується лише в міжнародних збройних конфліктах. З огляду на технічний характер гуманітарного права, в неміжнародних збройних конфліктах немає комбатантів у строгому сенсі, оскільки комбатанти визначаються в контексті Третьої Женевської конвенції та Додаткового протоколу I, які застосовуються до міжнародних збройних конфліктів. Основна відмінність між застосуванням принципу розмежування (відмінності) в міжнародних і неміжнародних збройних конфліктах

³⁰ The total amount of damage caused to Ukraine's infrastructure due to the war has increased to almost \$138 billion. Режим доступу: <https://kse.ua/about-the-school/news/the-total-amount-of-damage-caused-to-ukraine-s-infrastructure-due-to-the-war-has-increased-to-almost-138-billion/> [Дата звернення 24 лютого 2023].

полягає в розрізненні комбатантів, членів збройних сил держави, які не є комбатантами, і цивільних осіб.

Цей принцип покладає на сторони конфлікту (держави, збройні сили держави і т.д.) обов'язок завдавати ударів тільки по військових цілях, а не по цивільних об'єктах. Порушення цього принципу шляхом здійснення невибіркового нападу є військовим злочином та тягне за собою кримінальну відповідальність, передбачену пунктом 2 підпунктом (b) (i) та (ii) Римського Статуту Міжнародного кримінального суду.

АНОТАЦІЯ

24 лютого 2022 року на найближчі місяці поставило на порядок денний питання, яке хвилює мільйони людей по всьому світу роками і десятиліттями – чи дійсно міжнародне право є достатньо потужним, щоб регулювати міжнародний порядок? На перший погляд, можна стверджувати, що ні – міжнародне право та ключові міжнародні інституції, такі як ООН, «успішно» провалили свої спроби бути ключовими правителями та особами, що приймають рішення. З іншого боку, це був забіг на довгу дистанцію, результати якого можна побачити зараз, через рік.

Одним з напрямків, які на сьогодні потребують детального опрацювання, документування та аналізу – є питання дотримання принципу розмежування (відмінності) під час війни в Україні. Даний принцип є одним з ключових, коли йдеться про планування та здійснення нападу. Адже необхідно розрізняти військові об'єкти від цивільних, а також комбатантів від цивільного населення. Статистика війни показує, що Росія зумисно атакує цивільні об'єкти, спричиняючи цим непоправну шкоду та зумовлюючи загибель тисяч людей. Саме тому, аналіз та розуміння ключових особливостей принципу розмежування, допоможе українській владі в майбутньому надати достатню кількість доказів про вчинення воєнних злочинів, зокрема передбачених статтею 8 пунктом 2 (b) (i) та (ii) Римського Статуту Міжнародного кримінального суду.

Література

1. Ukraine: Civilian casualties as of 24:00 11 December 2022. Available at: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-civilian-casualties-2400-11-december-2022-enruuk> [Дата звернення 24 лютого 2023].

2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. [online]

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 [Дата звернення 24 лютого 2023].

3. КОНВЕНЦІЯ про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року [online] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text [Дата звернення 24 лютого 2023].

4. ICRC Commentary on the Four Geneva Conventions of 1949, pp. 20–2 [online] <https://www.icrc.org/en/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions> [Дата звернення 24 лютого 2023]

5. 1986 Nicaragua case, ICJ Reports, p. 114, [online] available at: www.icj-cij.org/docket/files/70/6503.pdf [Дата звернення 24 лютого 2023]

6. Judgment of 15 July 1995, §§ 131, 137. For criticism of the Tribunal's decision, see for example L. Moir, *The Law of Internal Armed Conflict*, Cambridge Studies in International and Comparative Law, Cambridge University Press, UK, 2002, pp. 49–50.

7. Article 42, Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land, annexed to Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land, The Hague, 18 October 1907. [online] <https://ips.ligazakon.net/document/MU07K01U> [Дата звернення 24 лютого 2023].

8. *Tadić case*, No. IT-94-1-AR72, § 70. Режим доступу: <https://www.icty.org/en/case/tadic> [Дата звернення 24 лютого 2023].

9. ICRC Commentary on the Four Geneva Conventions of 1949, pp. 36 [online] <https://www.icrc.org/en/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions> [Дата звернення 24 лютого 2023]

10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів міжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року [online] https://zakononline.com.ua/documents/show/169399__169399 [Дата звернення 24 лютого 2023]

11. Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949 p. 1348. Режим доступу: <https://www.icrc.org/en/publication/0421-commentary-additional-protocols-8-june-1977-geneva-conventions-12-august-1949> [Дата звернення 24 лютого 2023].

12. «How is the Term ‘Armed Conflict’ Defined in International Humanitarian Law?», International Committee of the Red Cross Opinion Paper, March 2008 Режим доступу: www.icrc.org/web/eng/siteeng0.nsf/html/armed-conflict-article-170308?opendocument and the judgment of the ICTY in April 2008 in the Ramush Haradinaj case, paras. 49, 60. [Дата звернення 24 лютого 2023].

13. Customary International humanitarian law Rules. Режим доступу http://www.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule1. [Дата звернення 24лютого 2023].

14. Daphné Richemond-Barak (2011, December). APPLICABILITY AND APPLICATION OF THE LAWS OF WAR TO MODERN CONFLICTS. Florida Journal of International Law. 23 FLJIL 327. Режим доступу: <http://international.westlaw.com>. [Дата звернення 24лютого 2023]

15. War Crimes. Background [online]– <https://www.un.org/en/genocideprevention/war-crimes.shtml> [Дата звернення 24лютого 2023].

16. Офіційний сайт Міністерства культури та інформаційної політики України [online] <https://mkip.gov.ua/news/8544.html> [Дата звернення 24лютого 2023].

17. The total amount of damage caused to Ukraine’s infrastructure due to the war has increased to almost \$138 billion. Режим доступу: <https://kse.ua/about-the-school/news/the-total-amount-of-damage-caused-to-ukraine-s-infrastructure-due-to-the-war-has-increased-to-almost-138-billion/> [Дата звернення 24лютого 2023].

Information about the author:

Ptashnyk Iryna Romanivna,

Candidate of Juridical Sciences,

Associate Professor at the Department of Law and Public Administration

King Danylo University

35, Konovalstya str., Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine

**СЕСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО,
ПОВ'ЯЗАНЕ З КОНФЛІКТОМ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Руфанова В. М.

ВСТУП

Після початку повномасштабного вторгнення рф 24 лютого 2022 р. перед Україною постали нові виклики. Подібні виклики протягом останніх десяти років не долала жодна цивілізована країна світу. Введення воєнного стану, окупація території, знищення цілих населених пунктів, нищення об'єктів цивільної та критичної інфраструктури, знуцання над цивільним населенням, втрата домівок, вимушена евакуація, смерті рідних та близьких – це все ті реалії, в яких живе Україна та її громадяни вже цілий рік.

Поряд з іншими, викликає занепокоєння таке явище збройного конфлікту як сексуальне насильство, яке вчиняється військовим рф над населенням України. У зв'язку з цим, до Національного плану заходів, спрямованих на реалізацію Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» були внесе несені відповідні зміни. В частині протидії сексуальному насильству, пов'язаному зі збройним конфліктом, цей документ, поряд з іншими, передбачає такі напрями діяльності:

1) запобігання насильству за ознакою статі, у тому числі шляхом притягнення до відповідальності за порушення міжнародного права; забезпечення участі жінок у запобіганні виникненню, поширенню та відновленню насильницьких конфліктів, а також усуненні причин їх виникнення, зокрема шляхом роззброєння, протидії всім формам експлуатації; підтримка мирних ініціатив та процесів розв'язання конфліктів;

2) захист прав і врахування потреб постраждалих в умовах конфліктів і після їх завершення, зокрема захист від різних форм насильства та переслідування (під час тривалих конфліктів збільшуються ризики потрапляння насамперед жінок і дівчат у ситуації торгівлі людьми, сексуального насильства, згвалтування); 3) врахування особливих потреб жінок і дівчат, у тому числі вразливих категорій (зокрема біженців, внутрішньо переміщених осіб, жінок, які постраждали від насильства за ознакою статі та сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом), а також жінок-комбатантів, жінок-ветеранів під час

надання послуг у сфері охорони здоров'я, психологічної та гуманітарної допомоги; забезпечення участі жінок в економічному відновленні та перехідному правосудді в конфліктних і постконфліктних ситуаціях¹.

Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом (далі СНПК) є однією з форм гендерно зумовленого насильства та порушенням фундаментальних прав людини на життя, повагу гідності, недоторканість, приватність, здоров'я, безпеку тощо. Гендерний характер сексуального насильства проявляється в тому, що переважно жінки стають жертвами зазіхань на статеву свободу та статеву недоторканість під час збройних конфліктів. Сторони протистояння використовують сексуальне насильство як зброю, як певне знаряддя, для демонстрації домінування, переваги, приниження противника та розсіювання страху серед населення. Систематичне застосування сексуального насильства під час збройного конфлікту в якості зброї, має настільки ж шкідливі наслідки як і після інших видів зброї: хімічної, вогнепальної тощо.

Конвенція про захист цивільного населення під час війни містить пряму норму, яка визначає, що цивільні особи на окупованій території мають право за будь-яких обставин, на особисту повагу, повагу до своєї честі, права на сім'ю, повагу їхніх релігійних переконань та обрядів, звичок та звичаїв. Вони потребують гуманного ставлення та захисту від будь-якого акту насильства чи залякування, від образ та цікавості натовпу. Є абсолютно не допустимим зазіхання на їхню честь, і, зокрема, вчинення згвалтування, примушування до проституції чи будь-якої іншої форми посягання на їхню моральність (ст. 27). Не допускається застосування фізичного чи морального примусу (ст. 31)².

Окрім того, що сексуальне насильство становить загрозу для права кожної людини на гідне, безпечне та мирне життя, за умов вчинення його систематично, масштабно та з особливою жорстокістю, воно створює загрозу всьому людству³. Це пов'язано з тим, що нищаться всі демократичні основи миробудування, ігноруються принципи поваги до

¹ Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року. Затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1544-р. URL :<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>

² Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женева. 12.08.1949. Ратифіковано 03.07.1954. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text/

³ Руфанова В.М. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: сучасні виклики. Visegrad Journal on Human Rights. 2022. № 2. С. 127-131. URL : chrome-extension://efaidnbmninnibpcapjpcglclefindmkaj/https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/06/VJHR_2_2022.pdf

гідності кожної людини та ставлення до людини як до найвищої соціальної цінності.

Не зважаючи на те, що міжнародні та правові рамки протидії СНПК відносно визначені, залишаються актуальним питання поширення цього явища, безкарності, відсутності належного переслідування, достатнього та дієвого нормативного підґрунтя протидії цьому явищу.

1. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: поняття, форми, відмінність від сексуального насильства, вчиненого в мирний час

Для з'ясування сутності СНПК, важливе значення має розуміння подій, обставин та умов, за яких воно відбувається. Під загрозою руйнування опинилися високі за рівнем суспільні відносини, такі як мир, безпека та міжнародний правопорядок. Саме тому, важливо з'ясувати зміст поняття збройний конфлікт, його характерні ознаки, особливості обстановки та перебігу. Це пов'язано з тим, що контекстуальний момент сексуального насильства, полягає в тому, що воно вчиняється збройного протистояння та систематичного застосування сили.

Сексуальне насильство під час збройного конфлікту може суттєво відрізнитися від сексуального насильства в мирний час за особливостями ідентифікації події самого злочину, його документуванні, надані допомоги постраждалим, а також особливостям взаємодії з постраждалими особами.

Для характеристики збройних протистоянь найчастіше використовують терміни збройна агресія, акт агресії, війна, воєнний конфлікт, збройний конфлікт.

Так, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX) 1974 р. визначає, що збройна агресія – це застосуванні збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.

Формами прояву збройної агресії є вчинення країною-агресором акту агресії, яким, відповідно до згаданої вище резолюції, можуть бути:

– вторгнення чи напад збройних сил держави на території іншої держави, або будь-яка, навіть тимчасова окупація, або будь-яка анексія із застосуванням сили на території іншої держави чи її частини;

– бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування зброї на території іншої держави;

– блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави;

– напад збройними силами держави на сухопутні, морські та повітряні сили або морські чи повітряні флоти іншої держави;

– застосування збройних сил однієї держави, що розташовуються на території іншої держави згідно з угодою держави, що приймає, з порушенням умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди;

– дія держави, що дозволяє, аби її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, ця держава використовувала для здійснення акту агресії проти третьої держави;

– засилання державою або від імені держави озброєних банд, груп, нерегулярних сил чи найманців, які застосовують силу проти іншої держави, здійснюючи акти, рівнозначні вищезазначеним, або її значна участь у них (ст. 3)⁴. Перелік дій, які становлять акт агресії, не є вичерпним та може бути доповненим іншими формами. На підставі акту агресії вчиняється злочин агресії.

Відповідно до Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (1998 р.), злочин агресії являє собою планування, підготовку, ініціювання або вчинення особою, яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними, акту агресії, який за своїм характером, тяжкістю та масштабами є грубим порушенням Статуту Організації Об'єднаних Націй⁵. За злочин агресії до відповідальності може бути притягнутий політичний лідер чи військовий командир, які здійснюють контроль або керують політичними чи військовими діями держави.

Події, які сьогодні відбуваються в Україні, як на офіційному, так і на побутовому рівні, називають війною. Поряд з цим, офіційного визначення війни не зустрічається ні в міжнародному, ні в національному законодавстві.

Так, у своєму вирокі, Нюрнберзький трибунал визначив війну як «здійснення політики засобами насилля»⁶. Відповідно до загального міжнародного права війна починається її оголошенням або фактичним відкриттям воєнних дій. У Третій Гаазькій конвенції про відкриття воєнних дій 1907 р учасникам було заборонено розпочинати війну «без

⁴ Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 року. Департамент громадської інформації ООН. URL : https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf

⁵ Римський статут Міжнародного кримінального суду. 07.07.1998. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#n1003

⁶ Денисов В. Н. Агресія військова // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Агресія_військова. https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%8F_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0

попереднього та недвозначного повідомлення, яке має бути висловлене у формі мотивованого оголошення війни або ультиматуму з умовою оголошення війни». Якщо держава вступала у війну з недотриманням зазначених норм, вона визнавалася винною у порушенні міжнародного права. Взагалі, з кінця 18 ст. і до Першої світової війни (1914–1918 р.р.) війна, за міжнародним правом, вважалася допустимим засобом розв'язання спорів⁷.

У Кримінальному кодексі України (далі КК) законодавець вживає термін війна згадується у ст. ст. 43-1, 297, 438, 443, 444. Відповідальність за агресивну війну встановлено у ст. 436 та ст. 437 КК. Також у ч. 2 ст. 437 КК передбачена відповідальність за агресивні воєнні дії, які охоплюють собою ті діяння, що складаю акти агресії, передбачені Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН №3314 від 1975 р.

Зауважимо, що на нормативному рівні, як правило, вживається термін воєнний конфлікт, формами якого є війна та збройний конфлікт. З позиції міжнародного законодавства, збройний конфлікт по суті є війною, хоча для констатації останньої обов'язковим є офіційне оголошення війни хоча б однією зі сторін протистояння. Сьогодні, офіційне оголошення війни практично не відбувається. Саме з цієї причини, поширення набув термін збройний конфлікт як такий, що більш повно відображає сучасні реалії ведення воєнних дій. Підтвердженням синонімічності змісту війни та збройного конфлікту є те, що всі положення Женевських конвенцій про закони та звичаї війни поширюються на збройні конфлікти, які розпочинаються без офіційного оголошення війни.

В Законі України «Про національну безпеку України» (2018 р.) визначено, що воєнний конфлікт – це форма розв'язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили. Основними формами воєнного конфлікту є війна та збройний конфлікт. Саме міжнародний збройний конфлікт сьогодні відбувається на території України. Збройний конфлікт – це збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт)⁸.

Як вище нам вже вказувалося, наявність збройного конфлікту обумовлює специфіку сексуального насильства, яке вчиняється

⁷Там само.

⁸ Про національну безпеку України. Закон України 21 червня 2018 року № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України від 03.08.2018. № 31. С. 5.

військовим рф по відношенню до громадян України: як цивільного населення, так і військових Збройних Сил України.

За мирних умов, обов'язковими ознаками сексуального насильства, є вчинення сексуальних дій (з вагінальним, анальним або оральним проникненням у тіло потерпілої або без проникнення) та відсутність добровільної згоди на такі сексуальні дії. Так, ст. 153 КК визначає, що сексуальне насильство – це вчинення насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи. Насильницькі сексуальні дії з проникненням у тіло потерпілої особи за відсутності добровільної згоди потерпілої особи утворюють склад зґвалтування.

На законодавчому рівні відсутнє визначення сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, однак, виходячи з положень міжнародних документів, під *сексуальним насильством, пов'язаним з конфліктом* слід розуміти сексуальні насильницькі дії, які можуть мати прояв зґвалтування, погрози зґвалтування, каліцтва статевих органів, сексуального рабства, у тому числі примусового шлюбу, примусової вагітності, примусової стерилізації, тортур сексуального характеру, примусового оголення, сексуальних домагань, торгівлі людьми та інші форми насильства сексуального характеру такої ж тяжкості, вчиняється по відношенню до жінок та чоловіків, в конфліктний або пост конфліктний період. Обов'язковими ознаками СНПК є відсутність добровільної згоди та обстановка примусу (збройний конфлікт).

Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом має як прямий, так і опосередкований зв'язок зі збройним конфліктом. Однак, воно відрізняється від сексуального насильства, яке вчиняється і мирний час.

По перше, при СНПК відсутність добровільної згоди визначається урахуванням супутніх обставин. Це може бути атмосфера відчаю, страху, паніки, тривоги. Сама обстановка збройного конфлікту є обставиною, яка характеризується примусом та обмеженням людини в своїх правах та свободах.

Цілком очевидно, що людина зі зброєю має завжди більший вплив на потерпілу, тому для встановлення факту СНПК під час війни не обов'язково встановлювати безпосереднє застосування фізичної сили. Достатньо наявності умов, за яких відмова від сексуальних домагань є загрозою для життя чи здоров'я потерпілої особи або це призведе до негативних наслідків для особи чи її близьких. В цьому полягає суть обстановки примусу, яка априорі виключає можливість добровільної згоди на сексуальні стосунки. Тому, добровільна згода за таких обставин не можлива. Навіть встановлення факту, що потерпіла погодилася на сексуальні відносини, ще не може свідчити про те, що потерпіла бажала,

щоб з нею були вчинені такі сексуальні дії⁹. Погодження на сексуальні дії може бути необхідністю, для отримання доступу до життєво необхідних речей: їжі, одягу, умов виживання. Тому це не може бути визнано добровільною згодою в буквальному розумінні.

По друге, СНПК вчиняється не ізольовано, а в сукупності з іншими злочинами. Зокрема, СНПК часто поєднується зі вчиненням катування, жорстоким поведінням, позбавленням волі, побоями, мордування тощо.

Так, з початку збройного конфлікту у 2014 р. більшість задокументованих випадків сексуального насильства вчинялися в контексті позбавлення волі. Так, чоловіків та жінок незаконно позбавляли волі за звинувачення у причетності до конфлікту. Для отримання інформації їх піддавали насильству.

По третє, СНПК характеризується більш жорстким формами ніж, сексуальне насильство в мирний час. Як правило СНПК має груповий характер, та може полягати у вчинення по відношенню до постраждалої особи зґвалтування, погрози зґвалтування, каліцтва статевих органів, сексуальне рабства, у тому числі примусового шлюбу, примусової вагітності, примусової стерилізації, тортур сексуального характеру, примусового оголення, сексуальних домагань тощо.

По четвєрте, СНПК переважно має публічний характер, тобто вчиняється в присутності інших військових, або в присутності родичів потерпілої особи, на очах у дітей, близьких осіб. Так, за повідомленнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини відомо про випадок вчинення зґвалтування 20-річної дівчини одразу трьома окупантами (Ірпінь); повідомлялось про випадок, коли 11-річного хлопчика зґвалтовано на очах у мами, яку прив'язали до стільця, щоб вона дивилася (Буча) тощо¹⁰. Сексуальне насильство у публічній формі вчиняється для залякування, демонстрації власного домінування, сили. Саме в цьому контексті СНПК використовується як стратегія війни та як її зброя в протистоянні¹¹.

Формами СНПК, яке вчиняється свідомо в рамках широкомасштабного чи систематичного нападу можуть бути: зґвалтування, зокрема вагінальне та анальне проникнення частиною тіла або об'єктом, або

⁹ Rufanova Viktoriia, Shablysty Volodymyr, Spilnyk Serhiy, Sydorenko Nataliia, Mozol Stanislav. Conflict-related sexual violence as a threat to peace and security of the world. *Amazonia Investiga*. Volume 11 – Issue 53: May, 2022. Page 220-226. URL : <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2021>

¹⁰ Денисова Людмила. URL : <https://www.facebook.com/denisovaombudsman>

¹¹ Руфанова В. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: сучасні виклики. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 2. С. 127-131. URL : chrome-extension://efaidnbmninnipacajpgclefindmkaj/https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/06/VJHR_2_2022.pdf.

оральне проникнення статевим органом як порушника, так і жертви; погрози та спроби будь-якої форми зґвалтування або погрози та спроби інших сексуальних нападів; каліцтво жіночих геніталій, зокрема каліцтво піхви, статевих губ, клітора, каліцтво грудей та сосків, каліцтво або відсікання чоловічих геніталій, або інші типи насильства проти статевих органів; сексуальне рабство, у тому числі шлюбне рабство або позашлюбне співжиття; сексуальне катування, у тому числі ураження геніталій електричним струмом або стискання сосків, або примус дивитися на сексуальну наругу над партнером чи дитиною; примусова проституція; примусова вагітність; примусова стерилізація та примусовий аборт; примусове оголення, тортури сексуального характеру тощо¹².

На сьогодні не існує універсально, вичерпного та єдиного переліку діянь, які становлять собою СНПК. Це пов'язано з різними правовими рамками, часовими змінами. Однак, СНПК завжди посягає на такі охоронювані законом цінності як сексуальна автономія, недоторканість, сексуальна цілісність особи. Це завжди насильницькі сексуальні дії, які прямо чи опосередковано пов'язані зі збройним конфліктом або в пост конфліктний період.

Факторами, які обумовлюють вчинення СНПК є гендерна нерівність, панування патріархальних норм та стереотипів, високий рівень поширення та толерування сексуального насильства в мирний час, мілітаризація суспільства.

Найбільш вразливими категоріями населення, які можуть стати потерпілими від СНПК є діти, особи з інвалідністю, особи поважного віку, внутрішньо переміщені особи, біженці, особи, які перебувають в полоні або в фільтраційних таборах, правозахисники та активісти, журналісти, представники ЛГБТ спільноти тощо.

Отже, *сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом*, це будь-які дії сексуального характеру, вчинені без добровільної згоди постраждалої особи: зґвалтування, сексуальне рабство, примушування до зайняття проституцією, примусова вагітність, примусова стерилізація та інші форми насильства сексуального характеру такої ж тяжкості по відношенню до жінок, чоловіків, дівчат, хлопчиків, що прямо чи опосередковано пов'язані зі збройним конфліктом.

¹² Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті Краща практика документування сексуального насильства як злочину або порушення міжнародного права. Міністерство закордонних справ Великої Британії. 2017. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwomenua.today%2FUWC-library%2Funwomen%2F37-International_Protocol_2017_2nd_Edition_UKR.pdf&clen=7700281&chunk=true

2. Кримінальна відповідальність за сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом та заходи протидії

Чинний КК України не містить окремої кримінально-правової норми, яка б прямо встановлювала відповідальність за СНПК. Поряд з цим, в розділі XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» міститься ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни» за якою переважно і кваліфікують СНПК. Оскільки СНПК є міжнародним злочином та вчиняється в умовах збройного протистояння декількох держав, тобто міжнародного збройного конфлікту, відповідно це діяння охоплюється формулюванням ст. 438 КК «...інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».

В цілому, станом на 24 лютого 2023 р. зареєстровано 69 166 злочинів за ст. 438 КК¹³. Однак, яка кількість з них саме за СНПК, встановити досить складно. Це ускладнює не лише процес з'ясування проблем під час документування, доказування та процесуального супроводження цієї категорії кримінальних правопорушень, але й не дає змогу встановити реальну ситуацію щодо цих злочинних діянь.

За повідомленням очільниці Моніторингової місії Правління ООН з прав людини Матильди Богнер, станом на 21 лютого 2023 р. відомо про понад 100 випадків сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, а також сотні випадків насильницького зникнення та свавільного затримання¹⁴. Однак, зрозуміло, що це лише незначна частина всіх випадків СНПК.

Станом на 26 квітня 2022 р. на гарячу лінію Уповноваженого Верховної Ради з прав людини звернулося понад 400 людей – дорослих та дітей, які повідомляли про насильство, катування та знущання. Специфіка цієї категорії злочинів обумовлює не бажання потерпілих звертатися до правоохоронних органів для фіксації злочинів¹⁵.

Як правило, не бажання повідомляти правоохоронні органи викликано такими факторами:

1. Сором та боязнь стигми з боку оточуючих. Чоловіки досить часто стають постраждалими від СНПК, однак вони відмовляються повідомляти про ці випадки.

¹³ Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення рф. Офіс Генерального прокурора. URL : <https://www.gp.gov.ua/>

¹⁴ UN rights chief deplors Ukraine death toll one year after Russian invasion. United Nation. URL : <https://news.un.org/en/story/2023/02/1133737>

¹⁵ «Ми воюємо з армією гвалтівників та мародерів». Інтерв'ю НВ з заступницею голови МВС Катериною Павліченко. URL : <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/bezpeka-bizhenciv-u-krajinah-yevropi-ta-rf-interv-yu-nv-novini-ukrajini-50242591.html>

2. Порушення конфіденційності інформації.
3. Постраждалій особі може загрожувати небезпека, у разі повідомлення.
4. Постраждала особа знаходиться на окупованій території та їй нікуди звернутися по допомогу.
5. Відсутність доступу до правоохоронних органів та правосуддя.
6. Особа може применшувати масштаби того, що з нею сталося та вважати, що на фоні всіх звірств та жахів війни, випадок СНПК є не настільки серйозним, щоб цим займалися правоохоронні органи.

У зв'язку з тим, що потерпілі часто відмовляються повідомляти про ці злочини та через складнощі ідентифікації, СНПК є високолатентним злочином.

Причинами недостатньої ідентифікації з боку уповноважених суб'єктів можуть бути: надання переваги іншим справам; не достатньо серйозне ставлення до цієї категорії злочинів; відсутність вмінь та навичок ідентифікації ознак СНПК та інші.

Не зважаючи на всі труднощі з виявленням, документуванням, доказуванням та ідентифікацією СНПК, правоохоронні органи реєструють СНПК. Так, за офіційною інформацією, розміщеною на сайті Офісу Генерального прокурора відомо, що повідомлено про підозру військовослужбовцю 34-ї окремої мотострілецької гірської бригади 49-ї загальновійськової армії Південного військового округу ЗС РФ (в/ч № 01485) у порушенні законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України). Підозрюваний з кінця березня 2022 року контролював територію Бериславського району Херсонської області, розмістивши бойову техніку, користувався майном місцевих жителів. При цьому військові їх принижували, залякували, погрожували розправою і проводили регулярні рейди по домоволодіннях. Під час таких рейдів підозрюваний російський військовослужбовець прийшов на подвір'я місцевої жительки. Погрожуючи розправою їй та її дитині, підозрюваний здійснив акт сексуального насильства, тримаючи біля жінки ніж. В подальшому він, без згоди постраждалої, почав проживати в її будинку, погрожував розправою над дитиною і гвалтував¹⁶.

Існуючі проблеми з ідентифікацією та процесуальним супроводженням СНПК пов'язані ще й з тим, що на сьогоднішній день в українському законодавстві відсутня класифікація форм сексуального насильства відповідно до Римського статуту міжнародного

¹⁶ Повідомлено про підозру російському військовослужбовцю, який залякував мирних людей і гвалтував. Офіс Генерального прокурора України. 24.02.2023. URL : <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomleno-pro-pidozru-rosiiskomu-viiskovosluzbovcyu-yakii-zalyakuvav-mirmix-lyudei-i-gvaltuvav>

кримінального суду. Тобто в жодному чинному нормативному документі не передбачено, що сексуальне насильство може виражатися у формі зґвалтування, сексуального рабства, примусу до проституції, примусової вагітності, примусової стерилізації тощо. Це є наслідком того, що Україною не ратифікований Римський статут міжнародного кримінального суду, та неготовності законодавця прямо озвучити складну у регулюванні та запобіганні проблему сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом¹⁷.

Як вище вже наголошувалося, чинний Кримінальний кодекс України не містить окремої норми, яка б встановлювала відповідальність за СНПК, як цього вимагає п. 30 Резолюції Рада Безпеки ООН № 2467 (2019)¹⁸. Однак, слід зазначити, що законодавцями робляться позитивні кроки в цьому напрямку. Так 20.05.2021 р. було прийнято проект закону № 2689 від 27.12.2019 р., яким зґвалтування, сексуальна експлуатація, примушування до зайняття проституцією, примусової вагітності, примусової стерилізації або будь-яких інших форм сексуального насильства визнається воєнним злочином та злочином проти людяності (ст. 438 та 442¹ Кримінального кодексу України)¹⁹. Однак законної сили згаданий законопроект не набув, оскільки з 7 липня 2021 року проект закону знаходиться на підписі у Президента України.

Через те, що Кримінальний кодекс України не містить окремої статті за СНПК, відповідно не ведеться і кримінальна статистика щодо цих злочинів. Це ускладнює процес обліку, аналізу, контролю за розслідуванням та притягненням до відповідальності винних осіб.

Також, у Єдиному реєстрі досудових розслідувань немає будь-якої відмітки про насильство, пов'язане саме зі збройним конфліктом. Це призводить до того, що такі злочини губляться в загальній статистиці вчинених злочинів. Військовий конфлікт на сході України триває з 2014 р., однак жодного офіційно зареєстрованого злочину та жодної засудженої та покараної особи за вчинення цього, надзвичайно

¹⁷ Руфанова В. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: сучасні виклики. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 2. С. 127-131. URL : chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/06/VJHR_2_2022.pdf.

¹⁸ Резолюция 2467 (2019), принятая Советом Безопасности на его 8514-м заседании 23 апреля 2019 года S/RES/2467 (2019). URL : chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Funrcca.unmissions.org%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2Fresolution_2467_2019_s-res-2467_ru.pdf&clen=274853&chunk=true/

¹⁹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права. Верховна Рада України. Проект закону. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67804.

принизливого, жорстокого та надзвичайно тяжкого за впливом на постраждалу особу, злочину немає.

Новим етапом на шляху врегулювання питання кримінально-правового законодавчого забезпечення протидії СНПК вважаємо підписання Рамкової угоди щодо взаємодії між Урядом України та Спеціальним представником Генерального секретаря ООН з питань сексуального насильства під час конфлікту щодо запобігання та реагування на сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом. Основними векторами взаємодії визначено наступні: I. Підтримка розробки та/або зміцнення національної політики та програм із запобігання та реагування на сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, для посилення захисту; II. Запровадження заходів із зменшення ризиків проти торгівлі людьми, пов'язаної з конфліктом, з метою сексуальної експлуатації/проституції, а також інших форм торгівлі людьми, які можуть включати сексуальне насильство (сексуальна експлуатація в онлайн-порнографії, торгівля людьми на робочому місці, примусові шлюби, експлуатація в кримінальному діяльності), включаючи підвищення обізнаності військовослужбовців, прикордонників, поліції та посадових осіб міграційної служби; III. Посилення захисту внутрішньо переміщених осіб від сексуального насильства, в тому числі шляхом прийняття заходів для захисту цивільних осіб, особливо жінок, дітей та представників уразливих груп у центрах, де розміщені ВПО, включаючи доступ до можливостей отримання доходу та освіти; IV. Посилення захисту, в рамках існуючих міжнародних рамок, усіх цивільних осіб, які змушені тікати за кордон, надання допомоги всім таким жертвам насильства, особливо жінкам і дітям, щоб облаштуватися, адаптуватися, отримати доступ до ринку праці та освіти, а також отримати доступ до цілісних послуг, включаючи медичні послуги, психосоціальна підтримка та правова допомога; V. Посилення захисту від сексуального насильства в офіційних і неофіційних місцях утримання військовополонених чоловіків і жінок та всіх осіб, позбавлених волі, відповідно до відповідних норм міжнародного гуманітарного права, включаючи звичаєве міжнародне гуманітарне право; VI. Зміцнення національних систем охорони здоров'я та соціальних служб для забезпечення доступу постраждалих від сексуального насильства, а також їхніх дітей, членів сімей та інших свідків до безперешкодних, своєчасних та орієнтованих на постраждалих послуг, у тому числі, якщо це необхідно, сексуального та репродуктивного здоров'я, психосоціальних юридичні, соціально-економічні послуги, достатнє та швидке надання допомоги та підтримки реінтеграції; VI. Зміцнення верховенства права та відповідальності за

злочини, пов'язані з сексуальним насильством, шляхом підтримки сектору юстиції, включаючи законодавчу реформу для боротьби з усіма формами сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, відповідно до міжнародних норм і стандартів; розбудова потенціалу відповідних суб'єктів сектору юстиції, включаючи навчання слідчих, прокурорів, суддів, офіцерів поліції та іншого персоналу правоохоронних органів; розробка програм відшкодування жертвам; VII. Створення механізмів моніторингу, аналізу та звітності щодо сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, щоб забезпечити систематичний збір точної надійної та об'єктивної інформації про сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, включаючи документування конкретних злочинів, забезпечити своєчасне вжиття заходів щодо запобігання цьому злочину та реагування на нього; IX. Сприяння збору доказів і підготовці справ за скаргами потерпілих до будь-якого національного чи міжнародного суду, а також для скарг або заяв державних і неурядових організацій від імені жертв тощо²⁰.

Визначені напрямки взаємодії офіційно підкреслюють дискурс діяльності держави, оскільки чітко окреслює бажані орієнтири та стандарти, а також має важливе значення для подальшої діяльності уповноважених інституцій у сфері протидії СНПК.

ВИСНОВКИ

Після початку повномасштабного вторгнення СНПК вже не сприймається як неминучий «побічний ефект» війни. Сьогодні весь світ усвідомив, що це злочини, які потрібно не допускати та обов'язково притягувати до відповідальності винних осіб, відповідно до норм міжнародного та міжнародного кримінального права.

Хоча СНПК є поширеним у всьому світі, однак залишається безліч проблем з виявленням, документуванням, доказуванням та притягненням до відповідальності. Переважна більшість винних у СНПК залишаються без покарання, а постраждали без відшкодування заподіяної шкоди. Наразі, в Україні не створено фонд, який би здійснював відшкодування потерпілим від СНПК під час збройної агресії рф.

Важливим акцентом в аспекті усвідомлення цілісної картини передумов СНПК є розуміння того, що воно є наслідком гендерної

²⁰ Framework on cooperation between the Government of Ukraine and the UN on prevention and response to conflict-related sexual violence, May 2022. URL : https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine/document/framework-cooperation-government-un-prevention-and-response-conflict?_gl=1*1fu66oj*_ga*MTk1MDI0NDk4MS4xNjc1OTQ2OTEz*_ga_E60ZNX2F68*MTY3NTk0NjkxMy4xLjEuMTY3NTk0NzQxNC4zMi4wLjA.

нерівності, патріархату, вкорінених упереджень, стереотипів, хибних уявлень, толерування насильства в мирний час. Доволі часто, це призводить до сексуального та гендерно зумовленого насильства.

СНПК, будучи різновидом гендерно зумовленого насильства, є грубим порушенням прав людини та міжнародним злочином²¹. Саме тому, в національному законодавстві повинні бути закріплені дієві механізми загальної та спеціальної превенції СНПК. Протидія СНПК потребує внутрішньої правової та інституційної рамок, які дозволили б своєчасно, якісно, незалежно та неупереджено забезпечити розслідування та судове переслідування цих злочинів. Важливим аспектом залишається необхідність забезпечення гендерно чутливого підходу та сприяння подоланню невидимих бар'єрів на індивідуальному та структурному рівнях. Отже, цілісна правова база, функціонування системи компетентних, неупереджених органів, налагоджена правоохоронна, медична та судова система, подолання стереотипів та дискримінаційних проявів щодо гендерної нерівності, дієвий механізм компенсаційних виплат потерпілим від СНПК є базисними конструктами, на яких повинна будуватися державна стратегія протидії СНПК.

АНОТАЦІЯ

Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, є поширеним у всьому світі, однак залишається безліч проблем з виявленням, документуванням, доказуванням та притягненням до відповідальності винних осіб. Переважна більшість винних залишаються без покарання, а постраждалі без відшкодування заподіяної шкоди. Такий стан актуалізує питання приведення правової бази у відповідність до реалій сьогодення аби забезпечити адекватну реакцію та виклики воєнного стану.

Наголошується на необхідності законодавчого закріплення поняття сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом. Під ним пропонується розуміти будь-які дії сексуального характеру, вчинені без добровільної згоди постраждалої особи: зґвалтування, сексуальне рабство, примушування до зайняття проституцією, примусова вагітність, примусова стерилізація та інші форми насильства сексуального характеру такої ж тяжкості по відношенню до жінок, чоловіків, дівчат, хлопчиків, що прямо чи опосередковано пов'язані зі збройним конфліктом.

Привертається увага на доцільність доповнення чинного Кримінального кодексу України окремою нормою, яка б встановлювала відповідальність за такий міжнародний злочин як сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом.

²¹ Руфанова В. Становлення сучасної парадигми протидії гендерно зумовленому насильству в діяльності міжнародних організацій. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2021. № 2(16). С. 261-278. URL : <http://vakp.nlu.edu.ua/issue/view/14857>

Література

1. Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року. Затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1544-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>
2. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женева. 12.08.1949. Ратифіковано 03.07.1954. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text/ (дата звернення: 10.04.2022)
3. Руфанова В.М. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: сучасні виклики. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 2. С. 127-131. URL : chrome-extension://efaidnbmnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/06/VJHR_2_2022.pdf
4. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 року. Департамент громадської інформації ООН. URL : https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
5. Римський статут Міжнародного кримінального суду. 07.07.1998. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#n1003
6. Денисов В. Н. Агресія військова // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Агресія_військова . https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%8F_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0
7. Про національну безпеку України. Закон України 21 червня 2018 року № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України від 03.08.2018. № 31. С. 5.
8. Rufanova Viktoriia, Shablysty Volodymyr, Spilnyk Serhiy, Sydorenko Nataliia, Mozol Stanislav. Conflict-related sexual violence as a threat to peace and security of the world. *Amazonia Investiga*. Volume 11 – Issue 53: May, 2022. Page 220-226. URL : <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2021>.
: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.53.05.22>.
9. Денисова Людмила. URL : <https://www.facebook.com/denisovaombudsman>
10. Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті Краща практика документування сексуального насильства як злочину або порушення міжнародного права. Міністерство закордонних справ Великої Британії. 2017. URL: chrome-extension://efaidnbmnmnibpcjpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwomenua.today%2FUWC-library%2Funwomen%2F37-International_Protocol_2017_2nd_Edition_UKR.pdf&clen=7700281&chunk=true

11. Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення рф. Офіс Генерального прокурора. URL : <https://www.gp.gov.ua/>

12. UN rights chief deplores Ukraine death toll one year after Russian invasion. United Nation. URL : <https://news.un.org/en/story/2023/02/1133737>

13. «Ми воюємо з армією гвалтівників та мародерів». Інтерв'ю НВ з заступницею голови МВС Катериною Павліченко. URL : <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/bezpeka-bizhenciv-u-krajinah-yevropi-ta-rf-interv-yu-nv-novini-ukrajini-50242591.html>

14. Повідомлено про підозру російському військовослужбовцю, який залякував мирних людей і гвалтував. Офіс Генерального прокурора України. 24.02.2023. URL : <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomleno-pro-pidozru-rosiiskomu-viiskovoslužbovcyu-yakii-zalyakuvav-mirnix-lyudei-i-gvaltuvav>

15. Резолюция 2467 (2019), принятая Советом Безопасности на его 8514-м заседании 23 апреля 2019 года S/RES/2467 (2019). URL : chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Funn.org%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2Fresolution_2467_2019_s-res-2467_ru.pdf&clen=274853&chunk=true/

16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права. Верховна Рада України. Проект закону. URL http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67804.

17. Framework on cooperation between the Government of Ukraine and the UN on prevention and response to conflict-related sexual violence, May 2022. URL : https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine/document/framework-cooperation-government-un-prevention-and-response-conflict?_gl=1*1fu66oj*_ga*MTk1MDI0NDk4MS4xNjc1OTQ2OTEz*_ga_E60ZNX2F68*MTY3NTk0NjkxMy4xLjEuMTY3NTk0NzQxNC4zMi4wLjA

18. Руфанова В. Становлення сучасної парадигми протидії гендерно зумовленому насильству в діяльності міжнародних організацій. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2021. № 2(16). С. 261-278. URL : <http://vakp.nlu.edu.ua/issue/view/14857>. <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2021.16.244320>

Information about the author:

Rufanova Viktoriia Mykolaivna,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Law and Criminology
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
26, Gagarina Avenue, Dnipro, 45000, Ukraine

РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ВІДМЕЖУВАННЯ МАРОДЕРСТВА ВІД ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬСЯ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

Сиводєд І. С.

ВСТУП

Офіс Генерального прокурора є основним органом, який взяв на себе координацію розслідування воєнних злочинів з часу вторгнення Росії на територію України. Станом на грудень 2022 року прокурори зафіксували 62128 воєнний злочин, з них 60387 (97,20%) порушення законів та звичаїв війни – ст. 438 Кримінального кодексу України (далі – КК України), в яких 135 особам вручено повідомлення підозру¹. Решта це пропаганда війни, геноцид, ведення агресивної війни, диверсія, пропаганда, мародерства та інші злочини.

Своєю актуальністю та численністю нашу увагу привернули корисливо-насильницькі злочини проти власності, значна частка яких вчиняється на окупованих територіях України під час дислокації російських військовослужбовців та найманців, оскільки незважаючи на таку обстановку ніхто з українців не повинен бути свавільно позбавлений свого майна². Право власності громадян України також гарантовано ст. 41 Конституції України³.

Водночас, ряд проблемних питань, які виникають при розслідуванні цих злочинів після деокупації території Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України потребують вжиття нагальних та невідкладних заходів для їх вирішення. На нашу думку розв'язання цих задач нерозривно пов'язано зі специфікою нижченаведених кримінальних правопорушень та розмежуванням відповідних складів злочинів між собою.

¹ Офіційний веб-сайт Офісу Генерального прокурора/ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування/Єдині звіти про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2022 року. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporusshennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

² Ч. 2 ст. 17 Загальної декларації прав людини (ООН, від 10.12.1948). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

³ ст. 41 Конституції України. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii>.

У даній статті ми наводимо перелік вичерпних проблемних питань та надаємо свої пропозиції щодо шляхів їх вирішення.

1. Відмежування мародерства від крадіжок, грабежів, розбою, шахрайств та вимагань

Чималу частку з числа корисливих злочинів проти власності продовжують складати саме крадіжки, від чого потерпають як прості громадяни, так і наноситься шкода державній власності. Наведемо статичні дані. Так, у 2022 році обліковано 69496 кримінальних правопорушень щодо крадіжок, з них повідомлено про підозру у 36457, що статистично менше у порівнянні з показниками попередніх років, зокрема у 2021 обліковано 113517 таких кримінальних правопорушень, з них у 60895 повідомлено про підозру особам; у 2020 – 138562, повідомлено про підозру у 61227; 2019 – 197564, з яких про підозру повідомлено – 70763, 2018 – 238492, у яких з підозрою 83688, 2017 – 261282, з них вручено повідомлення про підозру в 84756 провадженнях, 2016 – 312172, з яких повідомлено про підозру в 68265, 2015 – 26624, з них у 4433 повідомлено про підозру, 2014 – 226833, з яких з підозрою станом на кінець 2014 року було 70519⁴. Таким чином, найбільше крадіжок за останні 9 років обліковано у 2016, найменше у 2015 роках. Зниження кількості облікованих злочинів у 2022 році в порівнянні з минулими роками можливо пояснити набуттям чинності Закону «Про кримінальні проступки» 01.07.2020, а також об'єктивною неможливістю своєчасно зареєструвати усі ці злочини, які вчинено на окупованих територіях України, оскільки у 2022 році в результаті широкомасштабної агресії Російської Федерації проти України ворогом було окуповано майже 1/5 території України, як наслідок ускладнено реагування українських національних правоохоронних органів своєчасно на факти вчинення злочинів через перебування на ній російських військ та найманців, саме якими у більшості випадків й вчиняються ці кримінальні правопорушення, примусовою депортацією громадян України окупаційними військами, змушеним виїздом українців на підконтрольну територію та залишенням свого майна та домівок без нагляду, що сприяє вчиненню таємних викрадень майна військовослужбовцями Російської Федерації, найманцями, колаборантами, а також особами, схильної до девіантної та протиправної

⁴ Офіційний веб-сайт Офісу Генерального прокурора/ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування/Єдині звіти про кримінальні правопорушення по державі за період 2014 – 2022 років. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

поведінки. За результатами звільнення та деокупації відповідної території, усі факти вчинення корисливих злочинів проти приватної власності українців та державної власності продовжують встановлюватися та відомості про відповідні кримінальні правопорушення вносяться органами Національної поліції, до підслідності яких віднесено розслідування злочинів цієї категорії, до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР). Змушені констатувати, що рівень їх розкриття залишається досить низьким, з облікованих у 69496 цих злочинів розкрито всього 36457 або 52,46%, тобто лише половина, в той час як попередніх роках їх розкривалось значно більше, наприклад у 2017 році повідомлено про підозру та розкрито 84756 таких кримінальних правопорушень, що більше, ніж у 2,3 рази. По спрямованим до суду обвинувальним актам показник розкриття ще менший – 32114, або всього 46,21%, що значно гірше, ніж у більшості минулих останніх років, зокрема спрямовано до суду обвинувальних актів щодо злочинів цієї категорії у 2021 році – 56546, у 2020 – 56627, у 2019 – 66687, у 2018 – 79151, 2017 – 79031, 2016 – 62539, 2015 – 2745, 2014 – 64624⁵. Крайшм цей показник є лише у 2015 році, що пов'язано з ліквідацією інституту міліції, започаткуванням поліції та проведенням відповідної реформи. Треба також мати на увазі, що на кінець 2022 року слідчими не прийнято кінцевих рішень у 33039 таких кримінальних правопорушень, або у 47,54%, тобто, залишок нерозкритих крадіжок квартир, складів, баз, торгівельних точок, дач, садових будинків, іншого приміщення, транспортних засобів тощо, продовжує залишатись досить суттєвим, тому вже і не дивно, що значна частина постраждалих громадян просто не звертається до поліції із заявами про ці злочини, з чим пов'язане, в першу чергу, і статистичне зменшення кількості зареєстрованих злочинів даної категорії, чого насправді давно вже не відбувається.

За правовою кваліфікацією грабіж (ст. 186 КК України) у 2022 році обліковано 2205 проти 4846 кримінальних правопорушень у 2021 році, 7492 у 2020 році, 11160 у 2019 році, 13838 у 2018 році, 18130 у 2017 році, 27199 у 2016 році, 1522 у 2015 році та 20541 у 2014 році, що теж менше, навіть і набагато, ніж у попередні 9 років, з яких у 2022 році в 1931 провадженнях особам повідомлено про підозру. В той же час, на фоні, начебто, благополучної тенденції, про зворотну сторону безпосередньо

⁵ Офіційний веб-сайт Офісу Генерального прокурора/ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування/Єдині звіти про кримінальні правопорушення по державі за період 2014 – 2022 років. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporusnennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

свідчить той факт, що у попередні роки підозрюваних осіб у таких злочинах викривалося значно більше: у 2021 році – 3928, у 2020 році – 4809, у 2019 році – 5519, у 2018 році – 5988, у 2017 році – 6827, у 2016 році – 6703, у 2015 році – 433, у 2014 році – 7638, а у 2013 році – 9 313. Більше того, з цієї статистики наглядно зрозуміло, що щорічна кількість розкритих злочинів даної категорії лише погіршується. Так як ці злочини відносяться, як правило, до категорії очевидних, нинішній рівень їх розкриття теж не може влаштовувати суспільство, так як кількість направлених в минулому році до суду обвинувальних актів по таким провадженням була ще меншою – 1672.

За фактами розбою, тобто злочину, передбаченого ст. 187 КК України, у 2022 році правоохоронцями обліковано 492 кримінальних правопорушень, що, знову ж таки, теж менше, в тому числі і набагато, ніж у минулих роках, наглядна статистика – у 2021 році – 952, у 2020 році – 1360, у 2019 році – 1883, у 2018 році – 2263, у 2017 році – 3006, у 2016 році – 3904, у 2015 році – 312, у 2014 році – 3895, з цієї кількості злочинів про підозру повідомлено у 2022 році – у 407 провадженнях, у 2021 році – у 862, у 2020 році – в 1100, у 2019 році – 1330, у 2018 році – 1424, у 2017 році – 1762, у 2016 році – 1870, у 2015 році – 123, у 2014 році – 1812⁶. Але і ці, на перший погляд, начебто благополучні статистичні дані не є переконливими, бо у попередні роки, знову ж таки, кількість виявлених підозрюваних у вчиненні таких злочинів була також більшою, причому, знову ж таки, щорічно ця результативність тільки погіршується. До суду обвинувальних актів по таким злочинам спрямовано ще менше, у 2022 році – 314, у 2021 році – 686, у 2020 році – 861, у 2019 році – 1020, у 2018 році – 1167, у 2017 році – 1414, у 2016 році – 1501, у 2015 році – 19, у 2014 році – 1410, що свідчить про те, що майже кожен третій розбій, які, в більшості своїй, також являються очевидними, правоохоронцями не розкривається, а особи, які їх вчиняють, в результаті такого «розслідування» уникають кримінальної відповідальності.

Ще гірша ситуація із розкриттям і розслідуванням фактів шахрайств, яких в 2022 році обліковано 32086, що у порівнянні з минулими роками, зокрема у 2021 році – 23847, у 2020 році – 26830, у 2019 році – 32358, у 2018 році – 33290, у 2017 році – 37014, у 2016 році – 46019, у 2015 році – 5598, у 2014 році – 41963, свідчить про збільшення цих злочинів, з яких

⁶ Офіційний веб-сайт Офісу Генерального прокурора/ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування/Єдині звіти про кримінальні правопорушення по державі за період 2014 – 2022 років. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

лише у 7490 провадженнях (23,34%), що набагато менше, ніж за попередні роки, а саме 9406 (39,44%) у 2021 році, 8713 (32,47%) у 2020 році, 8241 (25,47%) у 2019 році, 8699 (26,13%) у 2018 році, 10275 (27,76%) у 2017 році, 7941 (17,26%) у 2016 році, 800 (14,29%) у 2015 році, 10599 (25,26%) у 2014 році, повідомлено особам про підозру, та ще гіршою ситуація виглядає із розкриттям цих злочинів у 2022 році по направленим до суду обвинувальним актам – всього 5778 (18,01%), проти 8027 (33,66%) у 2021 році, 8775 (32,71%) у 2020 році, 6865 (25,59%) у 2019 році, 7019 (21,08%) у 2018 році, 8662 (23,40%) у 2017 році, 6379 (13,86%) у 2016 році, 349 (6,23%) у 2015 році та 8775 (20,91%) у 2014 році, відповідно⁷.

Для практики виявляються достатньо розробленими криміналістичні методики розслідування вказаних правопорушень. Окремі положення криміналістичної методики розслідування корисливо-насильницьких злочинів загалом досліджували у своїх працях такі вчені як В.П. Бахін, А.Ф. Волобуєв, В.К. Гавло, В.І. Галаган, І.В. Гора, О.І. Дикунів, В.А. Журавель, В.С. Зеленецький, І.І. Когутич, В.О. Коновалова, В.В. Лисенко, М.А. Погорецький, О.С. Саїнчин, Д.Б. Сергєєва, Є.Д. Скулиш, Р.Л. Степанюк, О.В. Таран, О.Ю. Татаров, В.В. Тищенко, Л.Д. Удалова, С.І. Халимон, П.В. Цимбал, С.С. Чернявський, В.Ю. Шепітько, О.О. Юхно та інші. Різні аспекти виявлення та розслідування кримінальних проваджень (справ), пов'язаних із розбоями, організованою злочинністю досліджувалися у наукових працях К.Ю. Бобрика, М.В. Бурак, Я.Л. Варшавець, В.М. Варцаби, О.П. Ващук, А.А. Вознюка, Р.М. Дударця, О.М. Завадського, В.І. Завидняка, Р.Ю. Залозного, А.М. Костири, А.Г. Солодовнікова, О.Д. Терещука, І.В. Цюприка, Р.М. Шехавцова, О.М. Ягольника, О.В. Яцюка. Крім цього, окремі питання розслідування правопорушень проти власності досліджували В.С. Бондар, М.О. Ларкін, Н.В. Павлова, І.В. Пиріг, А.В. Савченко, В.П. Сабадаш, О.А. Самойленко, А.В. Хірсін, Г.В. Щербакова, та інші.

На думку провідних науковців базовими елементами криміналістичної характеристики зазіхань на майно шляхом крадіжок, грабєжів і розбоїв є: предмет злочинного посягання, слідова картина,

⁷ Офіційний веб-сайт Офісу Генерального прокурора/ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування/Єдині звіти про кримінальні правопорушення по державі за період 2014 – 2022 років. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

місце, час, обстановка, спосіб вчинення злочину, особа злочинця та особа потерпілого⁸.

Відповідно до усталеної судової практики предметом злочинів проти власності є майно, яке має певну вартість і є чужим для винної особи: речі (рухомі й нерухомі), грошові кошти, цінні метали, цінні папери тощо⁹.

Водночас, згідно висновків Коновалової В.О. слідова картина представляє собою сукупність слідів, що відображають картину події злочину і поведінку суб'єкта на місці події, які дозволяють висунути найбільш обґрунтовані версії щодо обставин його вчинення¹⁰.

Корисливі злочини проти власності належать до групи злочинів, місце вчинення яких локалізується просторово, у більшості випадків обмежено невеликою площею (квартири, будинки, склади, магазини, дачі, садові будинки, інші приміщення)¹¹.

Час вчинення цих злочинів може бути будь-яким. Як ми вважаємо найбільш точне визначення часу надав Савченко А.В., на думку якого – це окремий період, протягом якого вчиняється злочин, зокрема пора року, місяця, тижня, доби, а також час, пов'язаний з деякими умовами¹².

Не можемо не погодитися з Бажановим М.І. про те, що обстановка вчинення злочину – це конкретні об'єктивно-предметні умови, в яких вчиняється злочин. В одних випадках обстановка вказує на ті умови, у яких відбувається діяння, наприклад, вчинення злочину в бойовій обстановці; в інших же – обстановка вказує на умови, у яких перебуває потерпілий¹³.

Щодо способу вчинення цих кримінальних правопорушень, слід зазначити, що при насильницько-корисливих злочинах, він виступає обов'язковою ознакою та прямо визначений у законі, зокрема, напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з

⁸ Сабадаш В.П., Ларкін М.О. Криміналістика, навчальний посібник/Тема № 23 «Розслідування злочинів проти власності». Запоріжжя, 2012, С. 238.

⁹ п 2. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 06.11.2009 № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09#Text>

¹⁰ Коновалова В.О. Вбивство: мистецтво розслідування: монографія. Київ, 2001. С. 311.

¹¹ Панов М.І., Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. та інші. Настільна книга слідчого. Київ, Ін Юре, 2011. С. 379.

¹² Джужа О.М., Савченко А.В., Черней В.В. та інші. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Київ, Юрінком Інтер, 2016. С. 1064.

¹³ Бажанов М.І., Сташис В.В., Тацій В.Я. Кримінальне право України. Підручник, Київ, Юрінком Інтер. 2005, С. 143.

погрозою застосування такого насильства (розбій), або поєднаний з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище та обману чи зловживання довірою в складі шахрайства¹⁴.

Підозрюваних у вищенаведених злочинах умовно можна поділити на дві категорії: до першої відносяться військовослужбовці Російської Федерації, найманці приватної військової компанії «Вагнер», більшість яких є раніше судимими особами за різні види злочинів, представники терористичних організацій «Донецька та Луганська народні республіки», колаборанти, місцеві жителі, тобто особи, які вчинили крадіжку через певні обставини, які склалися, наприклад залишені без догляду особисті речі українців на окупованій території або без належної охорони матеріальні цінності, заволодіння ними в результаті відкритого викрадення чужого майна за результатами проведення незаконних обшуків, терору тощо. Другу групу складають професійні злодії, для яких злочин основне джерело фінансування та скористалися воєнним станом, а також окупацією території російськими військами.

Потерпілими у даному випадку виступають громадяни України – українці, суспільство та держава.

Обставини, що підлягають встановленню при розслідуванні крадіжок: 1) як, де і коли вчинено крадіжку; 2) яке майно стало предметом злочинного посягання (індивідуальні ознаки, вартість, стан, кому належить майно); 3) хто вчинив крадіжку, особа злочинця (вік, рід занять, мотиви злочинної поведінки, попередня злочинна діяльність); 4) чи мала місце співучасть у вчиненні злочину, її форма, яким був розподіл ролей між співучасниками; 5) яким способом вчинено крадіжку; 6) хто є потерпілим (рід занять, спосіб життя), чи мала місце віктимна поведінка; 7) які обставини сприяли вчиненню крадіжки¹⁵.

Під час розслідування кримінальних правопорушень щодо крадіжки майна на окупованій території огляд місця події здійснюється після реєстрації кримінального правопорушення у ЄРДР та деокупації відповідної території. Доцільно провести детальний допит потерпілої особи, у ході якого встановити родові ознаки викраденого майна, долучити документи про його приналежність та вартість, вжитими заходами необхідно встановити безпосередніх очевидців події, місцезнаходження викраденого майна, з'ясувати чи перебуває воно на території України чи знаходиться вже за її межами. У разі викрадення радіообладнання з метою встановлення радіоелектронного засобу

¹⁴ Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

¹⁵ Сабадаш В.П., Ларкін М.О. Криміналістика, навчальний посібник/Тема № 23 «Розслідування злочинів проти власності». Запоріжжя, 2012, С. 238.

доцільно використовувати комплекс негласних слідчих (розшукових) заходів в порядку ст. 268 КПК України. Якщо з відповідного домоволодіння також викрадено транспортний засіб потерпілої особи, то його потрібно оголошувати в розшук, а відповідне кримінальне правопорушення слід кваліфікувати за ст. 289 КК України – незаконне заволодіння транспортним засобом. Підозрюваний як правило допитується вже після затримання, проведення за його участі обшуку, у тому числі особистого та інших невідкладних слідчих (розшукових) дій. Також у ході розслідування активно використовуються спеціальні знання шляхом проведення трасологічних, дактилоскопічних, генетико-молекулярних, хімічних, товарознавчих та економічних експертиз.

Ефективність розслідування грабежів та розбоїв, планування подальших слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій, залежить від наявності первинних відомостей про особу (осіб), підозрюваних у вчиненні цих злочинів, чи можливо її (їх) ідентифікувати, чи не затримані ці особи, а також їх фактичне можливе місцезнаходження, у тому числі захоплення в полон в результаті бойових дій. Встановлення цієї інформації пов'язано з проведенням допитів, пред'явлення для впізнання, складанням фотороботів з потерпілим (потерпілою), свідками, призначенням судових експертиз – медичної, цитологічної, імунологічної, генетико-молекулярної, біологічної, хімічної, криміналістичної тощо.

Під час розслідування шахрайства повинні бути встановлені такі обставини: 1) чи мало місце шахрайство; 2) предмет шахрайства; 3) місце, час, умови вчинення злочину; 4) спосіб шахрайства, дані про особу потерпілого та злочинця, інші обставини, що сприяли вчиненню шахрайства¹⁶.

Вказана категорія злочинів починає розслідуватися з детального допиту потерпілої особи, у ході якого встановлюються всі обставини вчиненого щодо неї шахрайства, його спосіб, відомості про особу злочинця та викрадене майно, його родові ознаки, можливе місцезнаходження. Обов'язково слід проводити огляд місця події, мобільного телефону, інших об'єктів, які зберегли сліди вчинення злочину. Як і при вищенаведених злочинах слід скористатися спеціальними знаннями шляхом призначення відповідних експертиз.

Аналогічні обставини підлягають встановленню і при вимаганнях. Вказана категорія кримінальних правопорушень розкривається та розслідується шляхом проведення комплексу негласних слідчих (розшукових) дій – аудіо, – відеоконтроль особи, накладення арешту на кореспонденцію, огляд і виймка кореспонденції, зняття інформації з

¹⁶ Сабадаш В.П., Ларкін М.О. Криміналістика, навчальний посібник/Тема № 23 «Розслідування злочинів проти власності». Запоріжжя, 2012, С. 240.

транспортних телекомунікаційних мереж, зняття інформації з електронних інформаційних систем, установлення місцезнаходження радіобладнання (радіоелектронного засобу), спостереження за особою, річчю, місцем, моніторинг банківських рахунків, аудіо, -відеоконтроль місця, контроль за вчиненням злочину, викриття спеціального завдання злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації. Поряд з цим, за допомогою показань потерпілої особи, встановлюється місце передачі вимагачам матеріальних цінностей, місце пред'явлення вимоги потерпілій особі, місцеперебування співучасників злочину та його детальні обставини. По цій категорії повинні призначатися техніко-криміналістична, фоноскопічна, семантико-текстуальна, лінгвістична та інші експертизи.

2. Відмежування мародерства від інших майнових правопорушень

На думку більшості громадян України мародерством являється відкрите або таємне викрадення чужого майна під час воєнного стану. Проте, відповідно до Кримінального кодексу України, таємне або відкрите викрадення чужого майна громадян, зокрема цивільних осіб, мародерством не являється. Вказаний злочин слід відрізнити від інших майнових правопорушень, оскільки це спеціальний склад воєнного злочину та його суб'єктом можуть виступати лише військовослужбовці. Крім того, згідно диспозиції статті 432 КК України мародерством являється викрадення речей, що знаходяться при вбитих чи поранених (мародерство) на полі бою. За таких обставин, викрадення чужих речей поза межами бойових дій утворює склад корисливого правопорушення проти власності – крадіжки.

Тобто, для того, щоб майновий злочин кваліфікувався як мародерство, потрібно, щоб його було вчинено: 1) військовослужбовцем, 2) на полі бою, 3) щодо речей вбитих чи поранених. Вороже озброєння, техніка та інше військове майно після його захоплення особами, які приймають участь у бойових та воєнних діях, являються військовим трофеєм, тому їх захоплення не вважається мародерством.

Водночас, слід пам'ятати, що такі трофеї знаходяться у власності держави, а не військовослужбовців, і після закінчення гібридної війни з Російською Федерацією усе захоплено військове майно, зброю та військову техніку, необхідно буде повернути державі Україна.

За фактів відшукання військового майна цивільними особами, вони зобов'язані повернути його військовим правоохоронним органам. Варто звернути увагу на той, що чинним КК України у статті 263 передбачене відповідальність за незаконне поводження зі зброєю та бойовими припасами, їх зберігання та збут.

В Кримінальному кодексі країни-агресора Російської Федерації відсутня відповідальність за мародерство та найманство. Це пояснюється наявністю на її території приватної військової компанії «Вагнер» (далі – ПВК «Вагнер»), більшість учасників якої неодноразово раніше притягувалися до кримінальної відповідальності за тяжкі та особливо тяжкі злочину, у тому числі корисливі, та які наразі воюють на стороні Росії проти України. Відповідно до показань захоплених військовополонених ПВК «Вагнер» та військовослужбовців Російської Федерації вбачається, що останні з корисливим спонукань та мотивів використовують війну як засіб для збагачення.

Незважаючи на це, усім воєнним злочинцям слід пам'ятати, що воєнні злочини терміну давності не мають, а за інші невоєнні злочини, які вчинені ними на території України, у тому числі корисливо-насильницькі, їх чекатиме невідворотне покарання за національним законодавством України.

ВИСНОВКИ

Які на сьогоднішній час є шанси притягнути до кримінальної відповідальності тих російських військовослужбовців, які залишили територію України? Притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності відбувається через Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС). Згідно ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, під воєнним злочином розуміється незаконне, беззмістовне і великомасштабне знищення і привласнення майна, яке не викликане військовою необхідністю¹⁷. МКС може призначати строки позбавлення волі залежно від тяжкості майнового злочину, а також визначати розмір та зобов'язувати відшкодувати шкоду потерпілим від злочинів. Однак, слід звернути увагу на те, що станом на січень 2023 року ані Росія, ані Україна не являються країнами-членами МКС. Тобто реальне притягнення російських військовослужбовців до відповідальності навіть після ухвалення рішення МКС можливе лише після затримання їх на території однієї з 123 країн-членів МКС.

Чи можна здійснити самосуд над крадіями чи мародерами? Ми радимо утримуватись від самосуду над громадянами України, які здійснюють майнові злочини, оскільки самосуд може кваліфікуватись як окремий вид злочину – самоправство (ст. 356 КК України). Покаранням за самоправство є штраф, виправні роботи або арешт. Водночас, згідно з Законом України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті

¹⁷ Ст. 8 Римського статуту Міжнародного Кримінального суду. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

Україні» №2114-IX від 03.03.2022 року¹⁸, цивільним особам дозволено брати участь у стримуванні збройної агресії Росії, використовуючи власну зброю та бойові припаси. Ст. 5 цього Закону передбачає, що цивільні особи не несуть відповідальності за застосування вогнепальної зброї проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України. Тож від самосуду варто утриматися, а виправданий самозахист законом не заборонений.

АНОТАЦІЯ

У період з березня до грудень 2022 року, після початку повномасштабних військових дій українські слідчі встановили щонайменше 18 російських військових, які грабували будинки українців у Бучанському районі Київщини, а потім відправляли викрадене до Росії з поштового відділення у білоруському місті Мозир. Ми проведемо деякі приклади масового пограбування мирного населення окупованої частини України, згідно двох судових рішень про заочний арешт чотирьох підозрюваних. Згідно з матеріалами кримінального провадження, один із росгвардійців відправив в російське місто Бірабіджан посылку вагою 60 кілограмів, до якої входили шліфувальна машина, бензопила, парочисник, ноутбук, блендер, набір каструль, шість вудок та два спінінги. Другий російський росгвардієць відправив до Москви 20-кілограмовий пакет. У ньому були: електрошліфувальна машина, шліфувальна машина, електродріль, планшет, електропила, генератор, дві бензопили, одяг, косметика, двоспальний матрац, ноутбук. Боєць 46-го кулеметно-артилерійського полку відправив посылку вагою 3,8 кілограма в місто Рубцовськ Алтайського краю. У ній були металопукач, бензопила, планшет, машинка для стрижки, автомобільний телевизор та точилка для інструментів. Військовослужбовець 56-го гвардійського десантно-штурмового козачого полку відправив до Рубцовська Алтайського краю найбільшу посылку – вона важила 150 кілограмів і містила: планшет, материнську плату комп'ютера, відеокарту комп'ютера, материнська плата, комп'ютерний блок живлення, процесор, ігрова приставка та її контролери, лампа для нігтів, вулична музична колонка, машинка для стрижки волосся, шліфувальна машина, набір інструментів, шурупверт акумуляторний, зварювальний апарат, хутро натуральної дублянки, два побутові газові циліндри, інструменти для заточування інструментів, багатофункціональний інструмент. Ці речі російські військові викрали з

¹⁸ Ст. 5 Закону України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» № 2114-IX від 03.03.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text>.

домівок жителів села Блиставиця Бучанського району Київської області. За підрахунками слідства у травні, під час війни в Україні російська кур'єрська служба доставки SDEK відправила з пунктів відправлення поблизу українського кордону щонайменше 58 тон посилок. Їх відправляли люди у військовій формі – російські військовослужбовці або бойовики на сході України. Пік перевезень припав на початок квітня, коли російські війська відступали з Київської області та півночі України. Всіх цих російських військових злочинців оголошено міжнародний розшук. Їм інкримінують порушення законів та звичаїв війни за ч. 1 ст. 438 КК України¹⁹. Поліцейські ідентифікували близько 168 тисяч загарбників. Загалом співробітники Національної поліції розпочали понад 42 тис. кримінальних проваджень щодо воєнних злочинів росіян²⁰.

Література

1. Офіційний веб-сайт Офісу Генерального прокурора/ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування/Єдині звіти про кримінальні правопорушення по державі за період 2014-2022 років. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
2. Загальна декларація прав людини (ООН, від 10.12.1948). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
3. Конституція України. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii>.
4. Сабадаш В.П., Ларкін М.О. Криміналістика, навчальний посібник. Запоріжжя, 2012, С. 238-254.
5. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 06.11.2009 № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09#Text>
6. Коновалова В.О. Вбивство: мистецтво розслідування: монографія. Київ, 2001. С. 311.
7. Панов М.І., Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. та інші, Настільна книга слідчого. Київ, Ін Юре, 2011. С. 379.

¹⁹ Інформаційний веб-сайт Українська правда. Набір каструль та спінінги: слідчі встановили, що росіяни вкрали у Бучі, 09.11.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/9/7375647/>

²⁰ Інформаційний веб-сайт Інформаційне агентство УНІАН. В Україні ідентифікували близько 168 тисяч росіян, які брали участь у війні, 09.11.2022. URL: <https://www.unian.ua/war/voyenni-zlochini-v-ukrajini-identifikuvali-blizko-168-tisyach-rosijskih-viyskovih-12039675.html>.

8. Джу́жа О.М., Савченко А.В., Черней В.В. та інші. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Київ, Юрінком Інтер, 2016. С. 1064.

9. Бажанов М.І., Сташис В.В., Тацій В.Я. Кримінальне право України. Підручник. Київ, Юрінком Інтер. 2005, С. 143.

10. Кримінальний кодекс України. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

11. Римський статут Міжнародного Кримінального суду. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

12. Закон України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» №2114-IX від 03.03.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text>.

13. Інформаційний веб-сайт Українська правда. Набір кастрюль та спінінги: слідчі встановили, що росіяни вкрали у Бучі, 09.11.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/9/7375647/>

14. Інформаційний веб-сайт Інформаційне агентство УНІАН. В Україні ідентифікували близько 168 тисяч росіян, які брали участь у війні, 09.11.2022. URL: <https://www.unian.ua/war/voyenni-zlochyni-v-ukrajini-identyfikovali-blizko-168-tisyach-rosiyskih-viyskovih-12039675.html>.

Information about the author:

Syvodied Ivan Serhiyovych,

Candidate of Legal Sciences, Doctoral Student,
Associate Professor at the Department of Law Enforcement
and Anti-Corruption Activities,

Institute of Law named after Prince Volodymyr the Great,
Interregional Academy of Personnel Management
2, Frometivska str., Kyiv, 03039, Ukraine,

Head of the Fourth Department Management of the Procedural Management
of the Pre-Trial Investigation and Maintenance of the Public Prosecution
Specialized Prosecutor's Office in the Military and Defense Sphere
Office of the Prosecutor General of Ukraine
13/15, Riznytska str., Kyiv, 01011, Ukraine

ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ КРАЇНИ-АГРЕСОРА ЗА НАЙТЯЖЧІ МІЖНАРОДНІ ЗЛОЧИНИ, СКОЄНІ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВІЙСЬКОВОГО ВТОРГНЕННЯ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ, ЮРИСДИКЦІЙНІ ТА КРИМІНАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ

Смирнов М. І.

ВСТУП

Тривалий час міжнародне співтовариство намагалося сформуванати стандарти міжнародного правосуддя та побудувати таку повноцінну, незалежну, постійно діючу міжнародну судову інституцію, яка могла б забезпечити притягнення до відповідальності осіб, яких звинувачують у вчиненні найтяжчих міжнародних злочинів. Об'єктивними передумовами створення та функціонування Міжнародного кримінального суду (*англ. International Criminal Court*, далі – МКС)¹ необхідно вважати велику кількість збройних конфліктів, військових агресій та війн, що змусило ряд країн дійти згоди щодо неприпустимості безкарності за найбільш тяжкі злочини, які викликають занепокоєння міжнародного співтовариства та необхідності сприяти запобіганню таким злочинам.

Початок повномасштабного військового вторгнення російської федерації (далі – країна-агресор) в Україну спровокував нові дискусії на тему ратифікації² Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду (*англ. Rome Statute of the International Criminal Court*, далі – Римський статут)³, особливостей співробітництва України з МКС, його юрисдикції та можливостей притягнення до відповідальності країни-

¹ МКС почав роботу з липня 2002 року після того, як 60 країн ратифікували Римський статут.

² Держави стають офіційними учасниками Римського статуту шляхом «ратифікації», «приєднання», «затвердження» чи «прийняття» Римського статуту. Ратифікація Римського статуту – механізм затвердження Верховною Радою України міжнародного договору та згода на його обов'язковість. Щоб ратифікувати Римський статут необхідно зареєструвати законопроект про ратифікацію, ініціатором якого має бути Президент України (ст. 4 Закону України «Про міжнародні договори України»). Після цього він має бути проголосований Верховною Радою України.

³ Римський статут, який заснував МКС був прийнятий на дипломатичній конференції в Римі 17 липня 1998 р., набрав чинності 1 липня 2002 р. Його підписали 155 держав (Україна – 20 січня 2000 р.), ратифікували 123 держави (Україна не ратифікувала).

агресора за допомогою МКС за злочин геноциду⁴, злочини проти людяності⁵, воєнні злочини⁶ та злочин агресії⁷ (ст.ст. 5-8 Римського статуту).

Внаслідок цього потребують розгляду та системного вирішення основні концептуальні питання, а саме: які переваги, негативні та правові наслідки матиме для України ратифікація Римського статуту; як ратифікація Римського статуту може вплинути на можливості притягнення до відповідальності країни-агресора за допомогою такої міжнародної судової інституції, як МКС; як Україна та МКС повинні розслідувати злочини, скоєні під час повномасштабного військового вторгнення країни-агресора; який порядок взаємодії МКС з національними судовими органами у питаннях судового розгляду та виконання рішень МКС. Є багато інших питань, які теж потребують дослідження але всі вони є похідними від вирішення концептуальних питань.

Питання, пов'язані із побудовою системи міжнародної кримінальної юстиції, ратифікацією Україною Римського статуту, особливостями взаємодії України з МКС постійно перебувають у центрі уваги науковців та практиків. Щодо цих питань свою фахову позицію висловлювали Ю. Алєнін, Ю. Аносова, В. Антипенко, М. Антонович, О. Базов, Н. Боднар, М. Буроменський, В. Буткевич, О. Виноградова, Р. Волинець, М. Гнатівський, Н. Дрьоміна, О. Задорожній, К. Задоя, Н. Зелінська, У. Коруц, О. Кучер, М. Пашковський, С. Перепьолкін, В. Пилипенко, В. Попович, В. Попко, А. Підгородинська, Т. Рибалко, М. Сєлівон, О. Червякова, К. Юртаєва, Я. Яворський та інші.

Метою статті є розгляд основних концептуальних питань, пов'язаних із побудовою системи міжнародної кримінальної юстиції, її взаємодією з національною системою правосуддя, ратифікацією Римського статуту, особливостями співробітництва України з МКС, спроможністю національної і міжнародної системи правосуддя з притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини скоєні в Україні, а також обґрунтування власних висновків та пропозицій, спрямованих на подальше вдосконалення законодавства України в частині розглянутих питань.

⁴ Геноцид – будь-яке з діянь, які вчинено з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку.

⁵ Злочин проти людяності – будь-яке з діянь, коли вони вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти будь-якого цивільного населення, і такий напад вчиняється усвідомлено.

⁶ Воєнні злочини – порушення законів та звичаїв ведення війни (наприклад, щодо поводження з військовополоненими або використання заборонених видів зброї).

⁷ Злочин агресії – планування або здійснення особою, яка здійснює контроль над силовими формуваннями акту агресії, який є порушенням Статуту ООН.

1. Перспективи та правові наслідки ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду в контексті військової агресії росії проти України

Створення та діяльність повноцінної, незалежної, постійно діючої міжнародної судової інституції як МКС, поклато початок новому етапу у розвитку міжнародного кримінального правосуддя та мало сприяти забезпеченню притягнення до відповідальності осіб, яких звинувачують у вчиненні найтяжчих міжнародних злочинів, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства.

МКС був створений та діє на основі багатостороннього міжнародного договору – Римського статуту, в якому кодифіковано матеріальні та процесуальні норми, встановлюється структура, функції та юрисдикція суду. Ратифікуючи Римський статут, держава бере на себе зобов'язання та визнає юрисдикцію МКС щодо злочинів, що входять у його предметну юрисдикцію. Відповідно до Римського статуту МКС має юрисдикцію стосовно злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочину агресії.

З початку повномасштабного військового вторгнення країни-агресора в Україну, правнича спільнота України розпочала інформаційну кампанію із закликом до ратифікації Римського статуту та обговорення механізму притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини скоєні в Україні. Масштаби і серйозність злочинів, скоєних країною-агресором є безпрецедентними в історії України, тому вся національна правоохоронна та судова система постала перед складним завданням збирання доказів та розслідування найтяжчих міжнародних злочинів проти українського народу.

На важливості ратифікації Римського статуту для України неодноразово наголошувалось багатьма міжнародними організаціями, в тому числі Human Rights Watch. Крім того, за підсумками 8-го засідання Ради асоціацій між Європейським Союзом (далі – ЄС) та Україною, ЄС нагадав про зобов'язання України (ст.ст. 8, 24) в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС щодо ратифікації Римського статуту.

Питання ратифікації Римського статуту стало актуальним з 20 січня 2000 р., коли Україна поставила свій підпис під цією міжнародною угодою. Тоді Україна була неготова приєднатися до системи міжнародної кримінальної юстиції, адже виникло багато питань, які пов'язані з імплементацією Римського статуту в національну правову систему України. Вже 11 липня 2001 р. з'явився спірний висновок Конституційного суду України⁸, який вирішив що лише за одним пунктом Римський статут не відповідає Конституції України. На його

⁸ Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 року № 3-в/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text>.

думку, не узгоджувалися з Конституцією України положення Римського статуту, відповідно до яких МКС «доповнює національні органи кримінальної юстиції», а Конституція України не передбачала можливості «доповнення судової системи України»⁹.

Слід нагадати, що МКС не замінює національні судові органи, не має повноважень національних судів, не виключає їх юрисдикції, а лише доповнює національні системи кримінального правосуддя. Основна функціональна спрямованість діяльності МКС – це підсилення національної спроможності України щодо розслідування та розгляду найтяжчих міжнародних злочинів. Саме тому, що юрисдикція МКС заснована на принципі комплементарності виникли питання щодо сумісності положень Римського статуту з нормами Конституції України. Отже, однією із причин нератифікації Римського статуту Україною є комплементарний характер юрисдикції МКС.

Виходом зі зазначеної правової колізії мало бути внесення змін у ст. 124 Конституцію України, ч. 6 якої передбачає, що «Україна може визнати юрисдикцію МКС на умовах, визначених Римським статутом МКС»¹⁰. Метою цих змін було, по-перше, усунення правових перешкод до ратифікації Україною Римського статуту і, по-друге, створення передумов для співробітництва з МКС. Навіть після внесення змін до Конституції України щодо визнання юрисдикції МКС, практичну реалізацію цих положень законодавцем знову було відтерміновано без пояснення причин.

3 травня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом. КПК доповнився новим розділом IX² «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», яким передбачається обсяг і процесуальний порядок такого співробітництва¹¹. Цілком логічним було б появлення таких змін в КПК після ратифікації Україною Римського статуту МКС. Але цього не сталося і тому постало питання, чи не «ратифікація» це Україною через КПК Римського статуту? Ознайомлення із відповідним розділом КПК дозволяє нам дійти висновку, що мова йде саме про порядок взаємодії МКС з національними правоохоронними та судовими органами України

⁹ Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

¹⁰ Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII / Відомості Верховної Ради України. 2016. № 28. Ст. 532. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>.

¹¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10, 11-12, 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

у питаннях здійснення розслідування, судового розгляду та виконання рішень МКС. Тому, ні про яку «ратифікацію» за допомогою КПК в цьому випадку не йдеться. Скоріш за все, поява у КПК відповідного розділу пов'язана з тим, що ст. 12 Римського статуту передбачає що держава, яка визнає юрисдикцію, співробітничает із МКС без будь-яких затримок або винятків відповідно до ч. 9 Римського статуту. Крім того, Угода про асоціацію між Україною та ЄС покладає на Україну зобов'язання не тільки ратифікувати Римський статут, а ще співпрацювати з МКС.

Слід констатувати, що позиція України з питання ратифікації Римського статуту виглядає доволі непослідовною та суперечливою, тому що з одного боку ми підписали Римський статут ще у 2000 р. та запрошуємо МКС розслідувати злочини, скоєні країною-агресором в Україні, а з іншого ми самі не ратифікуємо Римський статут та не визнаємо його юрисдикцію, окрім спеціальної юрисдикції МКС через п. 3 ст. 12 Римського статуту. Крім того, можна чути критику, що Україна пропонує створити спеціальний міжнародний трибунал щодо злочину агресії проти України зі сторони країни-агресора, а сама не виконує взяті на себе зобов'язання і не ратифікує Римський статут.

Практична відповідь на питання коли Україна ратифікує Римський статут, який є основою діяльності МКС призведе до низки правових наслідків, тому вона має бути виваженою та обгрунтованою.

Не ратифікуючи Римський статут, Україна шкодить сама собі, обмежує свої права та не використовує передбачені Римським статутом механізми притягнення винних до кримінальної відповідальності за злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії.

Ставши повноцінним учасником МКС, Україна зможе впливати на його роботу. Слід нагадати, що МКС – це окрема міжнародна організація із різними структурами та підрозділами, серед яких Президія, Апеляційний відділ, Судовий відділ, Відділ досудового провадження, Офіс Прокурора, Секретаріат, Асамблея МКС. Остання відіграє важливу роль у роботі МКС, адже саме держави-учасниці здійснюють адміністративний нагляд над роботою МКС, вирішують бюджетні питання та обирають суддів, Прокурора МКС, заступника Прокурора МКС.

Ратифікація Римського статуту дозволяє Україні бути повноправним та повноцінним учасником процесу в усіх структурах МКС, мати права, як організаційного, так і процесуального характеру, зокрема: право бути членом Асамблеї держав-учасниць МКС; право виносити питання на порядок денний Асамблеї та брати активну участь в її роботі; можливість формувати бюджет на розслідування (тому що сьогодні немає бюджету на розслідування справ в Україні); право брати участь у виборах Прокурора МКС; можливість брати участь у формуванні складу МКС,

вносити кандидатуру судді від України, який мав би процесуальний вплив на хід та швидкість розгляду певних справ; з'являться багато інших інструментів впливу на МКС.

З метою усунення правових перешкод до ратифікації Україною Римського статуту, створення належних передумов для повноцінного співробітництва з МКС на постійній основі, визнання юрисдикції МКС необхідним є гармонізація національного законодавства України до положень Римського статуту, яка повинна мати комплексний характер та супроводжуватись відповідними змінами до матеріального та процесуального права.

2. Визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду, як механізм притягнення до відповідальності росії за злочин агресії проти України

Важливо розуміти, що в основі діяльності МКС лежить принцип комплементарності (доповнюваності), як особливий порядок взаємовідносин національної та міжнародної юрисдикцій. Принцип комплементарності, як основа здійснення юрисдикції МКС передбачений ст. 1 Римського статуту де йдеться про те, що МКС «доповнює національні системи кримінального правосуддя» та пронизує всю систему статей Римського статуту, знаходячи своє відображення у преамбулі та ст.ст. 17, 18, 19¹².

Що стосується персональної юрисдикції МКС, то вона заснована на принципі індивідуальної кримінальної відповідальності. МКС має право притягнути до відповідальності лише посадових осіб країни-агресора, які віддавали злочинні накази. Службове становище та відповідні імунітети суб'єкта не обмежує персональну юрисдикцію МКС.

Необхідно зазначити, що часова юрисдикція МКС не має ретроактивного характеру, оскільки може бути розповсюджена на злочини, які були скоєні після набрання чинності Римським статутом або з моменту його ратифікації державою-учасницею.

Виникає питання, чому Україна обмежує свої права, можливості і не використовує передбачені МКС механізми притягнення винних до кримінальної відповідальності за злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії?

Деякі правники вказують на негативні наслідки, що можуть спіткати Україну в разі ратифікації. Зокрема, можна зустріти точку зору, що ратифікація Україною під час війни Римського статуту не на часі, тому що відповідно до Римського статуту, спеціальні компетентні органи іноземних

¹² Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

країн отримують велику кількість заяв країни-агресора про начебто злочини, які вчиняються військовими Збройних сил України. В такому випадку МКС зобов'язаний буде давати правову оцінку таким подіям.

Після ратифікації Римського статуту його юрисдикція буде поширюватись не тільки на державу-агресора, а й на саму Україну. Це означає, що громадяни України також можуть бути притягнені МКС до відповідальності. Але тут слід зауважити, що розширення юрисдикції МКС не буде, тому що він вже має таку юрисдикцію з 2014 року, на підставі визнання Україною юрисдикції МКС у спеціальному порядку. Те що МКС має таку юрисдикцію, не означає, що він буде її здійснювати.

Крім того, МКС не притягатиме військових Збройних сил України до кримінальної відповідальності за законне застосування сили та використання зброї захищаючи свою Батьківщину. Те, що боронити свою державу від країни-агресора законно, підтверджує Статут ООН, який підписала Україна. Перед судом постають лише ті, хто віддавав злочинні накази. Отже, притягнути до відповідальності можна лише за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини і злочин агресії і лише тих, хто віддавав злочинні накази.

Слід нагадати, що ініціювати розгляд справ у МКС може держава-учасниця Римського статуту або країна, яка його не ратифікувала, проте визнала юрисдикцію МКС в конкретній ситуації, Рада Безпеки ООН¹³ та Прокурор МКС.

Римський статут передбачає можливість, що без його ратифікації держава може визнати юрисдикцію МКС в певних справах, подавши про це відповідну заяву. Такий механізм, коли з одного боку держава не ратифікувала Римський статут, але ухвалила окрему заяву у своєму змісті може розглядатися як «обмежена ратифікація» з погляду визнання юрисдикції МКС. В 2014¹⁴-2015¹⁵ р.р. Україна, не ставши повноправною

¹³ За весь час існування МКС таке мало місце двічі (у справі щодо Лівії та у справі щодо Південного Судану).

¹⁴ Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року від 25 лютого 2014 року № 790-VII / Відомості Верховної Ради України. 2014. № 13. Ст. 230. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text>.

¹⁵ Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» від 4 лютого 2015 року № 145-VIII / Відомості Верховної Ради України. 2015. № 12. Ст. 77. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>.

учасницею Римського статуту, скористалася відповідним механізмом, звернулася до МКС в режимі *ad hoc* (для певного випадку) і подала заяви про визнання юрисдикції МКС за ст. 7 щодо злочинів проти людяності і ст. 8 щодо воєнних злочинів, вчинених на території України вищими посадовими особами країни-агресора та керівниками терористичних організацій «днр» та «лнр» починаючи з 20 лютого 2014 року і без кінцевої дати. Таким чином, Україна скористалася спеціальною процедурою визнання юрисдикції МКС для держав, які не приєднались до Римського статуту, але бажають, щоб МКС розслідував міжнародні злочини, що вчиняються на їхній території.

Відповідно до Римського статуту, якщо держава подає такі заяви, вона визнає юрисдикцію МКС та бере на себе зобов'язання щодо співпраці та виконання будь-яких рішень (ст. 12) але не користується всіма правами організаційного і процесуального характеру, як повноцінна держава-учасник Римського статуту.

Після початку повномасштабного військового вторгнення країни-агресора в Україну, у березні 2022 року Прокурор МКС Карім Хан розпочав розслідування міжнародних злочинів, серед яких воєнні злочини та злочини проти людяності, що вчиняються країною-агресором на території України. Розслідування Прокурора МКС стосується як подій, що мають місце з початку повномасштабного військового вторгнення країни-агресора в Україну, так і подій в період з 2014 до 2022 року. Оскільки Україна не ратифікувала Римський статут, Прокурор МКС повинен був отримати дозвіл щоб перейти до етапу розслідування злочинів, був ускладнює процес. Лише завдяки підтримці держав-учасниць Римського статуту та їх рішенням передати справу одразу на розслідування, Україні вдалося уникнути цієї процедури. Саме безпрецедентна кількість звернень держав-учасниць до МКС¹⁶ дозволило Україні розпочати розслідування за процедурою при відсутності ратифікації Римського статуту.

Втім, незважаючи на розпочате розслідування не варто вважати, що відсутність ратифікації з боку України Римського статуту ніяк не відобразиться на можливостях притягнення до відповідальності країни-агресора за допомогою МКС.

МКС слід розглядати як дуже потужний інструмент у кримінальному переслідуванні кривавих диктаторів, таких як путін, навіть якщо вони переховуються у своїх країнах. Відповідно до ст. 89 Римського статуту МКС має право звернутись із проханням про передачу особи, щодо якої

¹⁶ Станом на 2 березня 2022 року було відомо, що дані про злочини країни-агресора в Україні до МКС передали 39 держав, що є найбільшим за весь час існування МКС позовом.

Прокурор МКС проводить розслідування. Таке прохання може бути звернене до будь-якої держави, на території якої перебуває чи потенційно може перебувати розшукувана особа. Якщо МКС буде виданий ордер на арешт особи за звинуваченням у найтяжчих злочинах, що скоєні на території України, це зробить його, як мінімум, невідним. Він буде заарештований, як цього вимагає Римський статут (ст. 58), якщо поїде до однієї зі 123 країн-учасниць МКС. Юрисдикція МКС є обов'язковою навіть тоді, коли держава, на території якої були вчинені злочини, чи держава, громадянином якої є обвинувачуваний, не є учасницею Римського статуту.

Слід зауважити, що деякі держави свідомо намагаються не розрізняти терміни «передача» та «видача», ототожнюючи їх та посилаючись на те, що за їх національним законодавством видача власних громадян заборонена. Римський статут чітко проводить таку диференціацію. Відповідно до ст. 102 Римського статуту передача (surrender) означає доставлення особи державою до МКС відповідно до Римського статуту, а видача, екстрадиція (extradition) – доставлення особи однією державою в іншу державу відповідно до положень міжнародного договору, конвенції або національного законодавства. МКС не може прирівнюватися до іноземного суду, оскільки створюється за участю та згодою держав-учасниць на основі міжнародного, а не національного права. Доставляння особи до іншої рівносуверенної держави принципово відрізняється від доставляння особи до МКС. Критерієм для розмежування процедур видачі й передачі осіб МКС є міждержавний характер видачі й застосовувана тільки між державами-учасницями та МКС процедура передачі. Крім цього, при екстрадиції обов'язковим є дотримання принципу «подвійної кримінальності», тоді як при передачі МКС його дотримання не є обов'язковим. Держава-учасник Римського статуту не може відмовити в передачі особи на тій підставі, що прохання МКС стосується злочину, що не криміналізований в національному законодавстві.

Не слід розглядати МКС для України як універсальний механізм вирішення проблеми притягнення до кримінальної відповідальності країни-агресора. Україна має більш послідовно та наполегливо працювати над створенням спеціального механізму (спеціального *ad hoc* міжнародного трибуналу) з притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини скоєні в Україні, зокрема злочин агресії.

Справа в тому, що злочин агресії має особливий режим юрисдикції, як окремий від інших злочинів передбачених Римським статутом, таких як геноцид, злочини проти людяності та воєнні злочини. Злочин агресії

не може бути розслідуваний за допомогою МКС в силу існуючих обмежень. Якщо країна не є державою-учасницею МКС, вона виключається з його юрисдикції з розслідування та притягнення до відповідальності за злочин агресії, незалежно від того, чи є вона жертвою агресії, чи агресором. Винятком з цього є звернення з боку Ради Безпеки ООН. З урахуванням того, що країна-агресор має право вето на рішення Ради Безпеки ООН, таке звернення майже неможливо. В такому випадку МКС не матиме юрисдикції у розслідуванні злочину агресії країни-агресора проти України. Тому пропонується створення спеціального ad hoc міжнародного трибуналу щодо злочину агресії країни-агресора проти України, діяльність якого буде пов'язана із розслідуванням незаконного вторгнення з боку країни-агресора на територію України, як суверенної держави та спрямована на притягнення до відповідальності найвищого керівництва країни-агресора. За допомогою МКС можливо буде провести розслідування та притягнути до кримінальної відповідальності винних за геноцид, злочини проти людяності та воєнні злочини тих, хто віддавав злочинні накази.

Важливо розуміти, що одночасно та паралельно із розслідуванням за допомогою МКС найтяжчих міжнародних злочинів, скоєних в Україні (злочин геноциду, злочини проти людяності та воєнні злочини) необхідно створення спеціального ad hoc міжнародного трибуналу для розслідування злочину агресії.

Створення спеціального ad hoc міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України можливо за підтримки ООН. За допомогою рекомендації Генеральної Асамблеї ООН, де не існує блокуючого голосу, Уряд України має підписати міжнародну угоду з ООН.

Перші кроки в створенні спеціального ad hoc міжнародного трибуналу щодо злочину агресії країни-агресора проти України вже зроблені. Більш того, 19 січня 2023 року Європейський парламент більшістю голосів ухвалив резолюцію на підтримку створення «спеціального додаткового трибуналу» для засудження злочину агресії проти України, що був скоєний політичним та військовим керівництвом країни-агресора та її союзників¹⁷.

Спеціальний ad hoc міжнародний трибунал повинен мати юрисдикцію для проведення розслідування та покарання вищого політичного та військового керівництва країни-агресора, має розслідувати та засудити злочин агресії проти України з лютого 2014 року, відповідно до визначення злочину агресії, як це передбачено ст. 8 bis Римського статуту.

¹⁷ За цей документ проголосували 472 депутати, проти – 19, утрималися – 33.

ВИСНОВКИ

Ратифікація Римського статуту дозволяє Україні бути повноправним та повноцінним учасником процесу в усіх структурах МКС, мати права, як організаційного, так і процесуального характеру. Ратифікація та імплементація Римського статуту надає додаткові можливості для українського судочинства, призведе до укріплення верховенства права та завдяки доступу до МКС, дозволить притягнути до відповідальності країну-агресора за скоєні злочини під час повномасштабного військового вторгнення в Україну.

Україна має бути зацікавлена ратифікувати Римський статут через те, що: по-перше, із приєднанням до МКС не здобуде яких-небудь нових ризиків; по-друге, ратифікація дасть Україні не лише обов'язок співпрацювати з МКС, а додаткові організаційні та процесуальні права, яких зараз вона не має; по-третє, ратифікація важлива, як механізм притягнення до відповідальності на міжнародному рівні путіна, найвищої ланки військового командування, інших топ посадовців країни-агресора за найтяжчі злочини, скоєні в Україні. Незалежно від того, ратифікувала країна-агресор Римський статут чи ні, це не захистить від кримінального переслідування найвищу ланку військового командування країни-агресора за наявності достатньої кількості доказів, що вони віддавали злочинні накази.

Збройний конфлікт, розпочатий та підтримуваний в Україні з 2014 р. країною-агресором та її повномасштабне військово-вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. створили нові виклики для національної та міжнародної системи правосуддя, які потребували комплексного дослідження спроможності системи національного та міжнародного правосуддя з притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини скоєні в Україні.

Станом на сьогодні МКС є найбільш досконалою інституційною моделлю з нині діючих органів міжнародного кримінального правосуддя. Визнання юрисдикції МКС (не лише спеціальної юрисдикції через п. 3 ст. 12 Римського статуту) для України є пріоритетною та неодмінною складовою її європейського шляху розвитку та реальною можливістю на міжнародному рівні притягнути до відповідальності топ посадовців країни-агресора за злочини, скоєні в Україні. В той же час, не слід розглядати МКС для України, як універсальний механізм вирішення проблеми притягнення до відповідальності країни-агресора. Україна має більш послідовно та наполегливо працювати над створенням спеціального механізму (спеціального *ad hoc* міжнародного трибуналу) для розслідування та притягнення до відповідальності за злочин агресії. Такий шлях дій

дозволить усунути прогалини у чинному міжнародному кримінальному законодавстві. Створення та діяльність спеціального ad hoc міжнародного трибуналу має ґрунтуватися на принципах та стандартах, передбачених Римським статутом для МКС.

Отже, що з метою притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини скоєні в Україні під час повномасштабного військового вторгнення країни-агресора необхідним є одночасна та паралельна реалізація двох механізмів: 1) механізм МКС для розслідування та притягнення до відповідальності за злочин геноциду, злочини проти людяності та воєнні злочини; 2) механізм спеціального ad hoc міжнародного трибуналу для розслідування та притягнення до відповідальності за злочин агресії.

АНОТАЦІЯ

Збройний конфлікт, розпочатий та підтримуваний в Україні з 2014 р. країною-агресором та її повномасштабне військове вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. створили нові виклики для національної та міжнародної системи правосуддя, які потребували комплексного дослідження спроможності системи національного та міжнародного правосуддя з притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини скоєні в Україні.

За результатами дослідження зроблено висновок, що ратифікація Римського статуту дозволяє Україні бути повноправним та повноцінним учасником процесу в усіх структурах МКС, мати права, як організаційного, так і процесуального характеру. Ратифікація та імплементація Римського статуту надає додаткові можливості для українського судочинства, призведе до укріплення верховенства права та завдяки доступу до МКС, дозволить притягнути до відповідальності країну-агресора за скоєні злочини під час повномасштабного військового вторгнення в Україну.

Визнання юрисдикції МКС (не лише спеціальної юрисдикції через п. 3 ст. 12 Римського статуту) для України є пріоритетною та неодмінною складовою її європейського шляху розвитку та реальною можливістю на міжнародному рівні притягнути до відповідальності топ посадовців країни-агресора за злочини, скоєні в Україні.

Не слід розглядати МКС для України як універсальний механізм вирішення проблеми притягнення до кримінальної відповідальності країни-агресора. Україна має більш послідовно та наполегливо працювати над створенням спеціального механізму (спеціального міжнародного трибуналу) з притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини скоєні в Україні. Такий шлях

дій дозволить усунути прогалини у чинному міжнародному кримінальному законодавстві. Створення та діяльність спеціального міжнародного трибуналу має ґрунтуватися на принципах та стандартах, передбачених Римським статутом для МКС.

Необхідно констатувати, що станом на сьогодні МКС є найбільш досконалою інституційною моделлю з нині діючих органів міжнародного кримінального правосуддя. Визнання юрисдикції МКС (не лише спеціальної юрисдикції через п. 3 ст. 12 Римського статуту) для України є пріоритетною та неодмінною складовою її європейського шляху розвитку та реальною можливістю на міжнародному рівні притягнути до відповідальності топ посадовців країни-агресора за злочини, скоєні в Україні.

Література

1. Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

2. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 року № 3-в/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text>.

3. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

4. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII / Відомості Верховної Ради України. 2016. № 28. Ст. 532. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10, 11-12, 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

6. Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року від 25 лютого

2014 року № 790-VII / Відомості Верховної Ради України. 2014. № 13. Ст. 230. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text>.

7. Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» від 4 лютого 2015 року № 145-VIII / Відомості Верховної Ради України. 2015. № 12. Ст. 77. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>.

Information about the author:

Smyrnov Maksym Ivanovych,

Candidate of Law Sciences,

Associate Professor at the Department of

Criminal Procedure, Detective and Search Activities

National University «Odessa Law Academy»

23, Fontanska str., Odessa, 65009, Ukraine

**THE GENESIS OF THE CONCEPT OF ABDUCTION,
APPROPRIATION, EXTORTION AND OTHER FORMS
OF APPROPRIATION OF MILITARY PROPERTY UNDER
THE CRIMINAL LEGISLATION OF UKRAINE**

Sobko G. M., Kit R. D.

INTRODUCTION

Taking into account that the legislation of Ukraine at various stages of its history contained many norms establishing responsibility for encroachment on someone else's property, we will first of all talk about those that are constructed by the modern legislator with a qualifying feature. «By a person using an official position», i.e. about fraud, embezzlement, kidnapping and extortion, as well as about specific criminal law norms constructed by the legislator in relation to military personnel, i.e. about norms of military criminal law.

On the basis of the conducted research, it is intended to show the historically formed features of the application of the norms of criminal law to military personnel who use their official position to commit theft of military property in various ways (fraud, embezzlement, extortion, and kidnapping), as well as to justify the need (or lack thereof) of introducing special criminal – legal norms that would establish responsibility for such embezzlement.

The object is social relations, which have been protected for more than 500 centuries, regarding the storage of military property in the event of theft by military personnel.

The subject is the norms of responsibility of the past years, regarding prosecution for the theft of military property committed by military personnel.

Research methods were used: comparative legal, systematic and historical analysis.

In order to consistently solve the tasks of the section of the monography research in this section, the author considers it necessary to consider and analyze the legal norms establishing the concept of theft, appropriation, extortion by a military serviceman of weapons, ammunition, explosive or other combat substances, means of transportation, military and special equipment or other military property, as well as their acquisition through fraud or abuse of official position at various historical stages of the development of the legislation of Ukraine.

In particular, it is intended to analyze the development of this concept and its implementation in specific criminal law norms in criminal legislation of the pre-Soviet period (before 1917), in Soviet and post-Soviet criminal law (before the adoption of the Criminal Code in 2001), as well as in modern criminal law and projects of the new Criminal Code.

Taking into account that the legislation of Ukraine at various stages of its history contained many norms establishing responsibility for encroachment on someone else's property, we will first of all talk about those that are constructed by the modern legislator with a qualifying feature. «By a person using an official position», i.e. about fraud, misappropriation, Illegal possession and extortion, as well as about specific criminal law norms constructed by the legislator in relation to military personnel, i.e. about norms of military criminal law.

On the basis of the conducted research, it is intended to show the historically formed features of the application of the norms of criminal law to military personnel who use their official position to commit theft of military property in various ways (fraud, misappropriation, extortion, and Illegal possession), as well as to justify the need (or lack thereof) of introducing special criminal – legal norms that would establish responsibility for such misappropriation.

1. The first origins of the establishment of responsibility for the commission of military property criminal offenses on the territory of modern Ukraine

This judge had several editions. The early editions (Short and Big) were compiled in the XI-XII centuries. Russka Pravda in the Short Edition was the result of the activity of the ancient Russian princes to systematize law. Its composition includes the oldest part (Articles 1 – 18), which was named Yaroslav's Truth, and the Yaroslavich Truth, to which new norms were added (Articles 19-41).

The study of Russian Truth shows that, establishing the right of private individuals to movable and immovable things, it established criminal liability for a number of acts that encroach on it ¹.

Russian Pravda distinguished tatba (thefts) by the place and time of their commission, and even provided responsibility for damage and destruction of other people's property. Russka Pravda also mentioned the destruction of

¹ Сворак С. Д. Генеза та трансформація органів державної влади Київської Русі : автореферат дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 – «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. Д. Сворак. – К., 2011. – С. 8.

weapons, seizing other people's real estate was highlighted separately, but she did not know about fraud and misappropriation or theft².

It is known that Russka Pravda became the basis of the Judicial Code of 1497, and then of the Code of Criminal Procedure of 1550, which to a large extent organized and detailed the rules on criminal offenses against property.

Thus, the Court Book of 1550 contained the first references to fraud: fraudsters were mentioned as persons who commit crimes against other people's property. In Art. 58 The judge was told: «I cheat the same execution as my father.» It should be noted that initially in the criminal law literature, the meaning of the term «fraud» acquired different interpretations³. I.Ya. Foynytsky believed that the term «fraud» meant pickpocketing. He associated the term «fraudster» with the word «moshna», i.e. «wallet»⁴. His view was shared by L.S. Bilogryts-Kotlyarevskyi, who believed that fraudsters are thieves who cut the victims' wallets with money from their waists⁵.

However, in Art. 58 of the Court, the word «fraudster» stands next to the word «swindler» (swindler). From this it follows that the Judge understood by fraud not only pickpocketing, since property («moshny») can be taken both by its secret theft, but also in the form of other, in particular, fraudulent actions⁶.

M.F. Volodymyrskyi-Budanov believed that in Art. 58 of the court, it was about fraudsters precisely as criminals who fraudulently took possession of other people's property⁷.

After the signing of the Union of Lublin in 1569, which resulted in the unification of Poland and the Grand Duchy of Lithuania into a single federal state – the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Lithuanian Statute of 1566

² Сворак С. Д. Генеза та трансформація правового статусу особи за юридичними документами Київської Русі / С. Д. Сворак, Р. В. Грегулецький // Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні : матеріали Міжрегіональної наук.-практ. конф., присвяченої проголошенню Загальної декларації прав людини, м. Івано-Франківськ, 8 грудня 2009 р. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 86.

³ Історія держави і права: підручник. – У 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренко. – Том 1. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 356.

⁴ Фойницький І.Я. Курс уголовного права. Часть Особенная: Посягательства личные и имущественные / под ред. А.А. Жижиленко. 7-е изд. Санкт-Петербург, 1977. С. 178.

⁵ Історія держави і права України. У 2-х томах : підручник для студентів юридичних спеціальностей ВНЗ / наук. ред. В.Я. Тацій, А.Й. Рогожин, В.Д. Гончаренко. Київ, 2003. Т. 1. С. 543.

⁶ Захарченко П. П. Історія держави та права України: Навч. посіб. для дист. навч. К.: Університет «Україна», 2005. С. 56.

⁷ Обзор истории русского права / Владимирский-Буданов М.Ф., 7-е изд. Петроград; Киев: Н. Я. Оглоблин, 1915. С. 353.

remained in force on Ukrainian lands. In 1588, the III Lithuanian Statute was adopted, the provisions which spread to all Ukrainian lands⁸.

At the beginning of the 18th century on the territory of modern Ukraine, the birth of military and criminal legislation begins. This was primarily due to the centralization of the state and the fact that organized armed formations appeared in Russia, created by the state to solve specific military tasks: guarding and defending the state border, protecting arsenals with weapons, maintaining public order, etc.⁹.

Along with this, the state develops legal norms, which are now called military-criminal legislation.

Initially, such norms were a component of legal documents, where the main attention was paid to military-special issues: military construction and the conduct of military operations, information on the deployment of troops and their management, tactics of conducting military operations, regulation of the duties of various officials and rules of military conduct. These documents established responsibility for military offenses¹⁰.

One of such documents, which, along with military-tactical and military-technical regulations, contained regulations on punishment for committing military criminal offenses, was the «Statute of military, gunnery and other matters relating to military science» in 1621¹¹. Later, the norms of military-criminal legislation «moved» from the sources of military law to inter-branch legal norms. This was the case in the Council Constitution of 1649, which consisted of 25 chapters and 967 articles, one of the chapters (Ch. VII) was entitled «On the Service of All Military Men of the Moscow State» and was mainly devoted to the responsibility of «military men» for offenses¹².

After the conclusion of the treaty between Ukraine and Muscovy in 1654, there was a need to codify and unify the law on criminal responsibility. The sources of the criminal law norms of that time were: customary law, Hetman legislation, the Lithuanian Statute, the Saxon Mirror, Magdeburg law, Russian imperial legislation. Substantial codification took place in 1673. It was called the

⁸ Усенко І., Чехович В. Литовські статuti. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Ред. О. М. Мироненка, Київ: Либідь, 1997. С. 187.

⁹ Трофанчук Г. І. Історія держави і права України: навч. посіб. / Г. І. Трофанчук. – К.: Юрінком Ін тер, 2011. С. 67.

¹⁰ Захарченко П. П. Історія держави та права України: Навч. посіб. для дист. навч. К.: Університет «Україна», 2005. С. 78.

¹¹ Історія держави і права України [Текст]: акад. курс: підручник / проф. Б. Й. Тищик, проф. І. Й. Бойко; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Київ: Ін Юре, 2015. С. 678.

¹² Гурбик А. О. Статuti Великого князівства Литовського // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил. С. 834.

Rights by which the Little Russian people are judged, but it did not receive legislative confirmation at the level of creative norms. According to this document, criminal offenses were classified into criminal offenses: against religion, monarchy, life, personal integrity, property, bribery, misappropriation, etc. The system of punishments included: death penalty, imprisonment, church penances, exile, exile to hard labor (for life or term), etc.¹³.

In the period of the XVIII century, a special place among regulatory legal acts belonged to the Military Article of 1715 with a brief interpretation. The military article was intended primarily for military personnel and was to be used by military courts.

With regard to the tasks of the dissertation study, the study and analysis of the Article of the Military is of increased interest, since the norms contained in it establish criminal liability for crimes against property, in their essence, were originally developed as special, that is, establish the responsibility of military personnel.

A study of the decisions of the Article on criminal liability for crimes against property shows that they differed from the previous legislation by significant innovations.

So, along with the already known crimes (theft, robbery, etc.), the Article named new ones: misappropriation, misappropriation of state money, misappropriation (disposal) of property deposited for safekeeping, misappropriation of a find. The composition of appropriation, waste of state money is formulated in Art. 194. It was stated: «Whoever, having His Majesty's or State money in his hands, hides some of it, steals it and uses it for his own benefit, and in the expenditure less is recorded and calculated than he received, he will lose his stomach and must be hanged». It can be seen from the above text that the objective side of the crime was the appropriation of state money and its use for personal needs. Moreover, it was a matter of simple appropriation, not related to the concealment of criminal acts by forgery in documents¹⁴.

This is directly indicated by the words «... less will be recorded and calculated in the expense» (that is, it will be established that according to the reporting, the expenses are less than the amount actually received by the guilty party).

Thus, the Article did not establish responsibility for the appropriation and waste of state money with the commission of forgery in reporting. This

¹³ Бабаніна В. В., Шармар О. М. Виникнення та розвиток законодавства України про кримінальну відповідальність. Митна справа. 2012. № 4. С. 85.

¹⁴ Харитонов С. О. Исторично-порівняльний нарис кримінальної відповідальності за військові злочини. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 3. С. 206. URL: http://www.pap.in.ua/3_2017/62.pdf

opinion would be correct if in Art. 194 it was written: «in the parish, less is recorded and will be considered than he received.»

Note that the punishment for misappropriation of state money did not depend on the size of the stolen amount, nor on the place, time, and circumstances of the crime. This allows us to conclude that in this case, the grounds for establishing increased criminal liability for misappropriation and misappropriation are three main factors:

- 1) theft of state money (property) encroaches not only on property relations, but also on state security and the authority of state power;
- 2) state money (property) has a special «privileged» position;
- 3) the subject of the crime is empowered by the state in relation to the stolen property.

Article 193 of the Article provided for responsibility for the appropriation of someone else's property given for safekeeping. Moreover, in order to find a person guilty of concealing someone else's property, it is necessary that the property taken for safekeeping somehow tried to hide it or denied the very fact of taking the property for safekeeping.

In the Article, the legislator for the first time drew a distinction between types of appropriation based on the price of the stolen item. Also, for the first time, it referred to theft at the place of guard duty, during a military campaign, in a military camp (art. 188), which, in fact, legally established the criminal liability of a serviceman taking into account the specifics of his official position (for example, in a military camp or for place of guard duty).

According to the Article, a serviceman bore increased criminal responsibility due to the fact that he had a certain status, which gives him the right to be in a military camp, campaign, guard, etc.

In Art. 59, the tendency to consolidate a special status of military property in the form of establishing penalties for the loss of certain types of it can be traced. For example, «whoever loses his uniform, rifle, sells it or gives it as a salary for the first time and suddenly is cruelly punished with spitzruten and payment for what was lost, and the third time he is shot.»

It is noteworthy that even the acquirer of such property according to the Article («as well as the one who accepts and buys such things from a soldier») was punished not only by confiscation of the acquired property, but also by a fine in the amount of its value, as well as «at the invention of a person punished with spitzruten will be».

Fraud as a separate type of crime was not mentioned by the Article, but he was aware of measurement and fraud, which was understood as a crime against the management order.

Liability was also established for violation of the order of receipt, use, storage and distribution (expenditure) of introduced state (tax) property.

Regarding this type of crime, the Military Statute states the following: «...the root of all evil is love of money; for that, every commander ... must keep himself from usury ... and cruelly dissuade others from it, and be satisfied with certain ones, because many state interests are lost because of this evil. Because such a commander ... can easily buy death or dishonorable life with such wealth...» (ch. 9 «On the Generalissimo» of the Military Statute).

Crimes related to non-payment or incomplete payment of monetary and other gratification to soldiers were considered dangerous: «... Let no one take from his subordinates salary, wages, food, clothing and other things that they can keep, because when a soldier does not receive them this is how it is done ... all kinds of evil can easily happen from it ... if the soldiers from poverty and hunger fall into illness because of stopping in His Majesty's service ...» (Interpretation of art. 66, ch. 8 «About food and wages»).

However, considering the provisions of the Article on the theft of military property, I would like to note that the criminal law prohibitions were quite comprehensive in content and expressive in form.

The differentiation of misappropriation towards increased criminal liability for actions committed by persons in state (military) service, and even in relation to state (military) property, was clearly outlined¹⁵.

Yes, M.I. In his work, Karpenko considered the Comparative Table «Military Criminal Legislation of the Times of Peter I», in which he noted that the historical development of military criminal legislation, it can be noted that Peter I made a significant contribution to its development. Special attention should be paid in the context of war crimes « Military Statute» of 1716, an edition consisting of four parts. Part II defined the norms of military criminal law. At that time, this was the military criminal code entitled «War article with short interpretation». This part was the military criminal code, which consisted of 24 chapters and 209 articles with an interpretation, in which a separate city was occupied by «Crimes against military property: a) leaving weapons, damaging, losing, selling or pawning them; b) waste of a uniform; c) putting a horse in an unusable state for the purpose of evading service; d) money, as well as failure to report about it», which are fully responsible for the content of the current Article. 410 of the Criminal Code of Ukraine¹⁶.

As you know, in the 19th century on the territory of Ukraine, extensive work was carried out on the systematization of normative legal acts.

¹⁵ Гурбик А. О. Статути Великого князівства Литовського // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил. С. 701.

¹⁶ Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : наук.-метод. посіб. / М.І. Карпенко ; за заг. ред. В. К. Матвійчука. Х. : Право, 2016. С. 17.

The main source of criminal law in this period should be called the Regulations on Criminal and Correctional Punishments of 1845 (effective with subsequent changes and additions until the revolution of 1917).

A study of the Constitution shows that it significantly expanded the types of crimes against «property and treasury revenues», providing for theft, as well as misappropriation and appropriation (Article 383) of state property (intentionally or through negligence), forcible acquisition of state real estate, arbitrary use of property .

The statement clearly distinguished the possession of someone else's property from the composition of theft. As a sign distinguishing between appropriation and theft of someone else's property, «the presence or absence of someone else's property in the hands of the perpetrator at the time of appropriation» was accepted.

The drafters of the Constitution considered that stolen property at the time of the illegality constitutes a violation of ownership. When appropriating someone else's property, the ownership right is violated without violating the actual, valid possession of a certain thing.

Fraud was defined as «any theft of someone else's things, money, or other movable property committed by means of any deception» (Article 2252 of the Constitution as amended in 1857, Article 1665 of the Constitution as amended in 1866, 1885).

Deception as a form of fraud was treated as the reporting of any false information, but also the concealment of valid facts. It is noteworthy that, as a circumstance that increases the punishment for all types of fraud, the Provisions actually called the sign of the person's use of his official position, i.e. «a person, by his title or place» (Article 2181)¹⁷.

The last codified criminal law act of the Russian Empire, which included Ukraine at that time, was the Criminal Code of 1903.

Chapter 31 of the Criminal Code of 1903 included norms that established responsibility for misappropriation of someone else's property, disclosed the general concept of appropriation, which was classified as intentional retention for the purpose of taking ownership, and intentional waste of someone else's property (Article 572). The subject of appropriation could only be deliberately someone else's movable property. Appropriation of someone else's property was divided into two already known types: appropriation of a find and appropriation of a trustee.

Legislation on the appropriation of entrusted property, despite its comparative brevity, with the necessary completeness revealed a distinctive feature of this

¹⁷ Історія держави і права України [Текст]: акад. курс: підручник / проф. Б. Й. Тищик, проф. І. Й. Бойко; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Київ: Ін Юре, 2015. С. 564.

criminal offense – its subject included someone else’s property that came into the possession of the guilty party at the will of the owner for a specific purpose. In this, the commission of this act by a person to whom the property is entrusted by the service was especially distinguished (articles 573-576).

Evidently, the norms of the 1903 Statute on fraud differed in novelty. Thus, the legislator referred to the subject of this criminal offense as movable property, as well as various kinds of general property goods and their rights. At the same time, liability was established separately for fraud committed by a person who pretended to be an employee for this purpose or a person carrying out an assignment of an employee (Article 595).

Interesting is the position of the legislator, who provided in Art. Art. 577 and 578 of the Criminal Code, responsibility for breach of trust, which is understood as unlawful intentional harm by a person who was supposed to protect property interests and take care of them, with the help of such dispositions of other people’s property, which were within the scope of the guilty party’s duties, but by their content constitute the recovery of a debt owed to him, and such damage may be self-interested or self-interested.

Regarding this position of the legislator, it was noted in the literature that the subject of abuse of trust can be any person: the norm based on this concept has a general and a private character; it applies only to some persons who are in a special relationship with someone else’s property.

It should also be noted that Art. 582 Provisions that provided for responsibility for theft from graves, for public calamity or state military property (weapons, cartridges, etc.)¹⁸.

Summarizing the brief results of the analysis of the legislation of the pre-Soviet period, one should come to the conclusion that, despite the lack of a legal definition of misappropriation and often casuistic and imprecise norms, the concepts of fraud and misappropriation were developed and legally enshrined. As in these warehouses, and separately from them, norms were developed on the responsibility of officials for misappropriation using their official position.

¹⁸ Харитонов С. О. Исторично-порівняльний нарис кримінальної відповідальності за військові злочини. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 3. С. 206. URL: http://www.pap.in.ua/3_2017/62.pdf

2. Criminal law characteristics of military property criminal offenses during the first formation of Ukraine as an independent country and in Soviet times

One of the distinguishing features of this period can also be called the division of misappropriation by type of property with the undisputed priority protection of state (public) property, and in addition, the establishment in a number of cases of responsibility for the commission of misappropriation of military property by both military personnel and civilians within the framework of special legal norms military criminal law.

In the future, there were difficult times in the establishment of Ukraine's independence, which was acquired on January 22, 1918 by the text of the IV Universal, which proclaimed that «...from now on the Ukrainian People's Republic becomes an independent, independent, free sovereign state of the Ukrainian people»¹⁹.

What happened during the time of the Ukrainian People's Republic in 1918 was the approval of the coat of arms (trident – the coat of arms of Volodymyr the Great (without a cross)) and the anthem – P. Chubynskyi's song «Ukraine is not dead yet» to the music of M. Verbytskyi.

The blue-yellow flag became the national flag. Since December 1918, the Ukrainian People's Republic headed by the Directory has been restored in most territories. She passed a number of laws aimed at the development of the country, including on the state language, the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and the establishment of the hryvnia as a monetary unit.

On January 22, 1919, the Act of Unification of the Ukrainian People's Republic and the West Ukrainian People's Republic was promulgated. The event united Ukraine at the legislative, territorial, and mental levels and became the basis for counting the history of cathedral Ukraine. Then there were years of continuous war with the Bolsheviks and the «whites». The state existed for only 3 years.

The western lands of Ukraine were divided between neighboring countries – Poland, Romania, Czechoslovakia, where they entered as integral parts, without any special status. A communist (Bolshevik) regime was established on the remaining lands of the Ukrainian People's Republic due to the armed aggression of Bolshevik Russia. The Soviet government had little local support and relied on a powerful repressive apparatus, and its functioning was directly linked to the center of power in Moscow²⁰.

¹⁹ Універсал Української Центральної Ради (IV) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-18#Text>

²⁰ Історія становлення незалежності України URL : <https://miskrada.kherson.ua/proherson/istorija-nashogo-mista/istoriia-stanovlennia-nezalezhnosti-ukrainy/>

However, what is interesting is the legislation on criminal responsibility that was in force on the territory of Ukraine at the time of the country's independence, namely the development of criminal law from 1917-1922. Thus, hetman P. Skoropadsky had the goal of building an independent state.

According to O.A. Chuvakova, in the year of independence of Ukraine on its territory the following groups of laws: 1. Laws that created bodies, namely: courts, law enforcement agencies and determined their rights and duties; 2. Criminal laws, which provided for the types and amounts of punishment for committed acts; 3. All other decrees, laws, orders and resolutions. The process of law-making in those times was adopted by congresses of Soviets, the Council of People's Commissars, Military-Revolutionary Committees and People's Commissars. At the same time, the issue of legislative power was not regulated, so they were called decrees, laws, resolutions, appeals, instructions, orders, etc.²¹.

In those days, the Directory imposed death sentences for criminal offenses for military aggression against Ukraine, crimes against the government, espionage, armed resistance to the government, murder, robbery, armed attack on the military, destruction or damage of ammunition, food products, technical warehouses, equipment belonging to the military communications and buildings related to military means of defense and attack, violation of military discipline, failure to comply with an order, attack on a guard, mutilation with the aim of avoiding military service, desertion, switching to the side of the enemy, violation of official duties during service (guard service or during military operations)²².

However, E.M. Kisilyuk and O.A. Chuvakov come to the conclusion that the norms of criminal legislation during the period of Ukrainian state formation in 1917-1921 applied the norms of the criminal legislation of the Russian Empire, the reason for this was the very short period of independence, which was in the conditions of martial law and civil war, which made it difficult to create the latest criminal legislation for the specified time, in addition, on November 25, 2017, the Ukrainian Central Council adopted a law according to which all laws and regulations that were in force on the territory of the Ukrainian People's Republic until October 27, 1917 will continue to be valid in connection with , that they have not been canceled and changed²³.

²¹ Чуваков О.. Кримінальне право в Україні (1917-1922 рр.): дисертація канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2003. – С. 17.

²² Чуваков О.А. Некоторые виды преступлений в Украине в 1917-1921 гг. // Ринкова економіка. 2001. т. 4. С. 234.

²³ Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917-1921 рр.): дисертація канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2003. С. 10.

Along with the development of international legal norms, the norms of national legal systems were also improved, for example, the Criminal Code of the Ukrainian SSR 1922, which takes into account the provisions of the Geneva and Hague Conventions and declarations of 1899 and 1907, established that criminal liability for the manufacture, storage or sale of explosive substances or projectiles without the appropriate permission, if the criminal purpose of committing these acts is not proven, as well as for looting²⁴.

One of the significant legislative projects of independent Ukraine in 1919 was the «Military Statute on Punishments», which is the 4th edition of the 22nd edition of the «Collection of Military Decrees» of 1969, which was translated by the department of the Main Military Judicial Administration in the city of Kamianets on Podol²⁵.

The essence, roles and content of the Military Criminal Statute is interesting as the first Ukrainian criminal law in history, which was written in Ukrainian, and in addition, it was borrowed by the Russian Empire, which provided for the responsibility of military personnel and provided for war crimes at the end of the 19th and the beginning of the 20th century²⁶. This military penal statute consisted of 5 chapters, however, it was the 2nd chapter that related to our topic «On military and other crimes and offenses in military service», namely chapter 12 «on crimes and offenses regarding the management of property entrusted to the service and regarding its burial» (Articles 216-241). In section 1-3 «On crimes and misdemeanors in the case of misappropriation of treasure money and things, in relation to the treasure supplied, when extorting, collecting, surrendering. Issuance of these things and when taking care of the fulfillment of contracts» (articles 216-228); «On crimes and misdemeanors when burying property entrusted to the service» (Articles 229-239), «On crimes and offenses related to keeping income and expenditure books» (Articles 240-241)²⁷.

Solving the criminal-political task of protecting socialist property, the Soviet legislator established responsibility for specific forms of criminal encroachment on it in a number of normative legal acts. Thus, in the «Regulations on Revolutionary Military Tribunals» (Decree of the Central

²⁴ Харитонов С. О. Щодо питання способу вчинення військових злочинів за кримінальним законодавством України. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 4. С. 177.

²⁵ Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917-1921 рр.): дисертація канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2003. С. 9

²⁶ Чуваков О.А. Некоторые виды преступлений в Украине в 1917-1921 гг. // Ринкова економіка. 2001. т. 4. С. 231.

²⁷ Хавронюк М.І. Військові злочини: Навчальний посібник. – Київ: Українська академія внутрішніх справ, 1995. С. 17–18, 31–32.

Committee of the Central Committee of November 20, 1919), the following forms of criminal possession and disposal of property were specified: looting, robbery, robbery, misappropriation, misappropriation, official forgery, theft of weapons²⁸.

This Regulation was extremely important in the development of legislation on war crimes, as it provided a detailed list of various types of crimes that could be committed by military personnel.

So, in addition to the above-mentioned general criminal crimes, the Provision directly related to military crimes against property: intentional destruction or damage of special military facilities; theft, intentional damage and destruction of weapons, uniforms, equipment and other types of military property, as well as misappropriation of the same items; clearly careless storage of these items in warehouses.

According to the decree of the Central Committee of the Central Committee and the Supreme Administrative Court of the USSR «On measures to combat misappropriation from state warehouses and official crimes contributing to misappropriation» dated June 1, 1921, the position was assigned to the aggravating circumstances of the above-mentioned acts, which gave grounds for choosing a higher measure of punishment.

It must be said that in the normative legal acts of the first years of Soviet power, during the development of criminal law norms establishing responsibility for crimes against property, special attention was paid to the protection of state property, which was mainly expressed in increased criminal responsibility for these crimes.

Apparently, as early as the middle of 1918, the idea of unifying and systematizing the criminal legislation that existed in the Ukrainian SSR was put forward, in connection with which, in the second half of 1921, in the Ukrainian SSR, a project of the Criminal Code was developed²⁹.

The Resolution of the Central Committee of the Central Committee of the People's Republic of Ukraine dated May 24, 1922, with the aim of protecting the worker-peasant state and the revolutionary legal order from its violators and socially dangerous elements and establishing solid foundations of revolutionary legal consciousness, the Criminal Code of the USSR was put into effect on June 1, 1922. The special part of the Criminal Code of the Ukrainian SSR in 1922 consisted of 8 chapters. Chapter VI «Property crimes» provided for such encroachments on property as theft, robbery (open and

²⁸ Чуваков О.А. Судові реформи на Україні в 1919 році // Правова держава. 2000. № 2. С. 54-56.

²⁹ Чуваков О.А. Некоторые виды преступлений в Украине в 1917-1921 гг. // Ринкова економіка. 2001. т. 4. С. 229-236.

violent), robbery, misappropriation of entrusted property, fraud, extortion, damage to property.

Articles 184 and 186 of the Criminal Code of 1922 established responsibility for the appropriation of property. Appropriation included «arbitrary retention for a selfish purpose, as well as waste of property entrusted for a specific purpose.» Appropriation, as we can see, was understood quite broadly – in the form of retention (own appropriation) and in the form of waste (alienation) of property. At the same time, the property as the subject of appropriation had to have a special legal property – to be legally owned by the guilty party for a certain purpose. According to Art. 186 punished misappropriation committed by an official.

Fraud was defined as «obtaining property or rights to property for a selfish purpose in the form of abuse of trust or deception» (Article 187). In a note to the article, the concept of deception was revealed. It said that deception is considered to be the reporting of false information, and the clear concealment of circumstances, the reporting of which was mandatory. Property (material things) or a property declaration was included in the subject of fraud. Attracts attention and a special instruction as part of fraud for a selfish purpose, an illegal act.

The Criminal Code of the USSR of 1922 distinguished between simple and serious fraud. Simple fraud was provided for by Art. 187. It consisted in obtaining the property of a private person in the form of abuse of trust or deception. Fraud resulting in damage to state or public institutions was classified as serious.

The Criminal Code of the USSR of 1922 separated war crimes into an independent chapter (VII), consisting of 15 articles.

Article 200 of this code gave the following general definition of a military crime: «Special war crimes are recognized as criminal acts of servicemen of the Red Army and the Red Fleet, directed against the legally established order of military service and the fulfillment by the armed forces of the republic of their mission, moreover, such values cannot be committed by citizens who are not in military or naval service».

As can be seen, this legal definition limits the concept of a war crime both by the subject and by the object of encroachment and the nature of criminal actions.

After the formation of the Union of Soviet Socialist Republics, the Central Committee of the USSR, taking into account the need to ensure the unity of the criminal policy regarding military personnel, on October 31, 1924, approved the «Regulations on War Crimes», which were mentioned above.

The regulation, consisting of 19 articles, mostly reproduced the chapter on war crimes of the Criminal Code of the USSR of 1922, taking into account the following changes and additions.

Without significantly changing the general concept of a war crime, he only clarified the question about its subject. Yes, in Art. 1 The provision stated that crimes committed by servicemen of the Red Army and Red Navy, persons enrolled in service teams, and persons called up for service in territorial formations during their military service are recognized as war crimes, if at the same time these crimes by their nature and meaning do not could be committed by citizens who were not in military or naval service.

Adopted on November 22, 1926 by the 2nd session of the Central Central Committee of the XII convocation and put into effect on January 1, 1927, the new Criminal Code of the USSR provided for responsibility for crimes against property mainly in Chapter 7 of the Special Part – «Property Crimes».

Appropriation of entrusted property in the Criminal Code of 1926 was defined as keeping someone else's property, entrusted for a specific purpose, for a selfish purpose, or wasting this property (Part 1, Article 168). The composition of the assignment, as we can see, has undergone certain changes in comparison with the CC of 1922. Yes, the subject of the crime according to Art. 168 could only be someone else's property (Article 185 of the Criminal Code of 1922 generally referred to property entrusted for a specific purpose). Indication of the arbitrary nature of the actions of the person guilty of the assignment was excluded from the composition of the assignment. The subject of the crime in Art. 168 of the Criminal Code of 1926 was not specifically named (Article 185 of the Criminal Code of 1922 referred to a private person as the subject of appropriation). However, the interpretation of the Criminal Code of 1926 made it possible to come to the disappointing conclusion that the subject of assignment of entrusted property, qualified under Art. 168, could only be a private (non-official) person.

An official who appropriated the property entrusted to him from his official position was responsible for Art. 116 of the Criminal Code for official (official) crime. This article provided for punishment for misappropriation or misappropriation by an official or a person who performs any duties on behalf of a state or public institution, money, valuables or other property that is under his control by virtue of his official position or performance of duties . Moreover, misappropriation or misappropriation committed by the same persons, but in the presence of special powers, as well as misappropriation of particularly important state values, caused severe punishment.

Art. was devoted to fraud in the Criminal Code of 1926. 169, which expanded the subject of fraud. It referred to obtaining by deception both property and rights, but also «other personal benefit», i.e. benefits that were of a property nature. CC 1926 excluded a beneficial purpose from the

composition of fraud. This greatly expanded the limits of its application. According to the content of the law, fraud could also occur in those cases when the person who took possession of someone else's property by deception gave the victim a full equivalent for it (but such a decision contradicted the idea of the essence of fraud).

The Criminal Code of 1926 distinguished the following types of fraud: simple (Part 1, Article 169); grave (Part 2 of Article 169) – causing damage to a state or public institution, which had its own consequences. It should be said that Part 1 and Part 2 of Art. 169 of the Criminal Code was not agreed on when the crime ended. Simple fraud was considered complete with breach of trust or deception for the purpose of obtaining property; serious – in those cases when damage (damage) was caused to a state or public institution.

In accordance with the policy of strengthened criminal-legal protection of socialist property, on August 7, 1932, the Central Committee and the Central Committee of the USSR adopted the Resolution «On the protection of property of state-owned enterprises, collective farms and cooperatives and strengthening of public (socialist) property.»

The idea of priority protection of state property formed the basis of the Decree of the Presidium of the Supreme Council of the USSR of August 10, 1940 «On criminal liability for petty theft at work and for hooliganism.» Decree, canceling the note to Art. 162 of the Criminal Code established that any theft at work is a crime. Paragraph 1 of the Decree established that «so-called petty theft», regardless of its size, committed at an enterprise or institution, is punishable by imprisonment for one year.

The Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, which on June 4, 1947, adopted the Decrees «On criminal liability for theft of state and public property» and «On strengthening the protection of personal property of citizens» based on the need to fight encroachments on state, public, and personal property.

With the adoption of these decrees, the Decree of August 7, 1932, Art. 1 of the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR dated August 10, 1940 «On criminal liability for petty theft at work and hooliganism.» The crimes provided for by them were subject to qualification in relation to the relevant articles of the said decrees.

The decree of June 4, 1947 «On criminal responsibility for the theft of state and public property» established as an all-Union law uniform norms for the Union republics on responsibility for the theft of socialist property, a stricter punishment was provided for the theft of state property.

As we can see, the system of criminal legal norms dedicated to the protection of property was quite complex and contradictory. It was regulated by the CC of the Ukrainian SSR in 1960 (approved by the 3rd session of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR of the 5th convocation on October 27, 1960 and put into effect on January 1, 1961).

In this code, two sections of the Special Part were dedicated to crimes against property: chapter – «Crimes against socialist property»; chapter 5 – «Crimes against personal property of citizens». Chapter 2 provided for equal responsibility for theft of state and public property. The following methods of its commission were named in it: theft, robbery, robbery, misappropriation, misappropriation, abuse of official position, fraud.

Theft of state or public property committed by fraud was defined as taking possession of state or public property by deception or breach of trust (Article 93)³⁰.

In Art. 92 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1960, the legislator provided for responsibility for the appropriation or waste of state or public property entrusted to the guilty party, as well as for taking possession of state or public property for selfish purposes by an official abusing his official position.

Article 931 of the Criminal Code (introduced by the Law of the Ukrainian SSR dated July 25, 1962) provided for increased liability (imprisonment for a period of 8 to 15 years with confiscation of property, with or without the death penalty with confiscation of property) for theft of state or public property, especially large sizes, regardless of the method of theft.

3. The current state of criminal responsibility for committing military property criminal offenses committed by military personnel

After the adoption of the Act of Proclamation of Independence of Ukraine on August 24, 1991, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law «On Legal Succession of Ukraine» on September 12, 1991. According to it, the laws of the Ukrainian SSR and other acts adopted by the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR, including codes, «are valid on the territory of Ukraine, as they do not contradict the laws of Ukraine adopted after the declaration of Ukraine's independence» (Article 3). Meanwhile, in the conditions of rapid changes in the life of the country, the old legislation, developed for the needs of the Union Republic, inevitably created numerous legal conflicts. Therefore, the question arose about improving the legal system of the state as soon as possible in the context of the general modernization of society³¹.

In document 28/91, adopted on 31.12.1991 by the Decree of the President of Ukraine «On the procedure for the implementation by the troops of the Armed Forces on the territory of Ukraine of material means, equipment, weapons and real estate», the subordination of the Armed Forces of the former

³⁰ Кримінальний кодекс України: Затв. Законом Української РСР від 28 грудня 1960 р. // Кодекси України. – Кн. 3. К.: Юрінком Інтер, 1998. С 121.

³¹ Усенко І.Б. Кодифікаційні Роботи в незалежній Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2007. С. 328 Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kodyfikaciyni_roboty

USSR is established, stationed on the territory of Ukraine, causes a change in order relations between the central supply bodies of the former Ministry of Defense of the USSR, the troops and local state authorities of Ukraine. However, today there are facts of mass removal of material resources, weapons and equipment from bases, warehouses and arsenals, sale of equipment outside of Ukraine, seizure, lease and sale of real estate of the former Ministry of Defense of the USSR. In order to prevent the export of food, military-technical property, weapons, military equipment, including everything that is subject to write-off or sale for the needs of the national economy, from the territory of Ukraine, to prevent cases of seizure, transfer of movable and immovable property and other illegal agreements between representatives military units and citizens of customs organizations, as well as control over the deduction of funds to the account of the Ministry of Defense of Ukraine for their further use for the social needs of servicemen in the troops stationed on the territory of Ukraine³².

On April 5, 2001, the Criminal Code of Ukraine was adopted, which entered into force on September 1, 2001³³. This codified act established a ban on prosecution for crimes for which a person served a sentence abroad; eliminated the principle of differentiation of responsibility for crimes against property depending on its form; liability for refusing to testify against oneself, family members or close relatives, etc., is abolished. The Criminal Code of Ukraine has decriminalized a number of acts, etc. New types of punishments are foreseen, in particular: arrest, community service, restriction of freedom. The trends in the development of modern criminal legislation are determined by the international legal processes of globalization, which, in particular, requires clear observance of the principles of humanization, differentiation, and unification.

Their ideas make it possible to formulate concepts and determine the structure of military criminal legislation, based on the following principles.

Military criminal legislation primarily includes norms that formulate the composition of military offenses (according to the Ukrainian Criminal Code – Criminal offenses against the established order of military service (military criminal offenses)). These norms form the core of military and criminal legislation, since the functioning of a military organization on a personnel basis presupposes the establishment of a certain order of military service in it and the use of criminal legal measures to protect it from illegal encroachments

³² Указ Президента України «Про порядок реалізації військами Збройних Сил на території України матеріальних засобів, техніки, озброєння і нерухомості» від 31.12.1991 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28/91#Text>

³³ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20010405>

both in peacetime and in wartime. These measures are a set of special norms addressed only to military personnel, which provide for liability for military criminal offenses.

However, it cannot be assumed that military criminal legislation is limited to legal norms that provide for criminal responsibility for committing military criminal offenses and establish specific types and amounts of punishment for them, i.e. consists only of the norms of the Special Part. Such a position, in our opinion, would significantly narrow the scope of military criminal legislation.

Thus, separate norms of the General part of criminal law, intended not only for application to military personnel, should also be included in the military criminal legislation. In some countries, these norms are included in the General Part of the Military Criminal Law (FRG), in others they are contained in normative acts on military justice in both a systematized (France) and unsystematized form (USA), in others they are formulated in general criminal laws as individual articles or its parts (Russia).

However, regardless of the form of legislative consolidation, the norms of the General Part, which establish the specifics of criminal liability and punishment of military personnel, are an important component of military criminal legislation. They operate in unity with the norms of Chapter XX of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine and, together with them, form military criminal legislation.

At the same time, domestic literature emphasizes that some general criminal offenses committed by military personnel are «related to encroachment on the order of military service» and that «their consequences cause real damage to the interests of ensuring the constant combat readiness of the troops, weaken the military security of the state. Therefore, when applying general criminal norms to the specified criminal offenses, it is necessary to take into account the peculiarities caused by their orientation against the order of military service.

The question clearly arises: which of the generally criminal components of criminal offenses can be included in the system of military criminal legislation?

In principle, any crime committed by a military serviceman can be considered as a crime against the military service, since it is committed by a person called to be a guarantor of the security of the person, society and the state.

However, in our opinion, the dominant in this case should be the sign of military illegality.

There is no doubt that the theft, misappropriation, and extortion of military property, which are carried out by military personnel using their official position, already based on the definition, have this feature.

The current Criminal Code has a separate section XX, which contains 35 types of criminal offenses related to the service of military personnel. This is the specificity of the specified section, which is why some of the clauses are special in relation to the clauses provided for the general subject of the criminal offense. The subject of our study is no exception, namely the norm of Art. 410 of the Criminal Code of Ukraine

Currently, responsibility for the specified socially dangerous act is provided for in Art. 410 of the Criminal Code of Ukraine and has the following wording: «Theft, appropriation, extortion by a military serviceman of weapons, ammunition, explosives or other combat substances, means of transportation, military and special equipment or other military property, as well as taking possession of them by fraud or abuse of official position.»

Adoption of new criminal legislation was not the end of the development of Ukrainian criminal law, and the codification work during 2001–2020 has not yet transformed into reliable protection of human rights and freedoms, safe development of economic, political, legal and other positive social relations³⁴.

As of June 1, 2022, 20 codes adopted after 1991 and three codes adopted during the Soviet era are in force in Ukraine, in particular the Code on Administrative Offenses (CPA) of 1984, which contains many norms of a criminal nature. At the same time, according to information from the «Legislation of Ukraine» database, as of June 1, 2022, the Criminal Code of Ukraine of 2001 has 290 editions, and the Criminal Code of Ukraine – 750 editions.

Only 41 editions refer to «Chapter XIX Criminal offenses against the established order of military service (military criminal offences)». Thus, since the adoption of the Code in 2001, the name of the subdivision itself has changed in connection with the change in the classification of criminal offenses and the emergence of a new inherently socially dangerous act as a misdemeanor, which is included in the criminal legislation, but for which punishment in the form of deprivation of liberty is not provided. Therefore, the title of the chapter was changed from «crimes against the established order of military service (military crimes)» to «criminal offenses against the established order of military service (military criminal offenses).

³⁴ Вознюк А. А. Фундаментальне дослідження передумов походження, умов розвитку та сучасного стану українського кримінального права (рецензія на монографію М. І. Колос «Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність»). Науковий вісник Ужгородського національного університету (Серія ПРАВО), 2019. Вип. 57. Т. 1. С. 141–143.

CONCLUSIONS

In addition, the article of Art. was changed and analyzed by us. 410 of the Criminal Code of Ukraine according to Law of Ukraine Law No. 194-VIII dated 12.02.2015 «On Amendments to the Criminal Code of Ukraine on Strengthening Liability for Certain War Crimes»³⁵. As a result, Part 4 of Article 410 arose and Part 3 of Art. 410 of the Criminal Code of Ukraine. So, the table shows the change

The editors of Art. 410 of the Criminal Code of Ukraine until 2015	The current edition of Art. 410 of the Criminal Code of Ukraine
Article 410. Illegal possession, misappropriation, extortion by a military serviceman of weapons, ammunition, explosives or other combat substances, means of transportation, military and special equipment or other military property, as well as taking possession of them by fraud or abuse of official position	Article 410. Illegal possession, misappropriation, extortion by a military serviceman of weapons, ammunition, explosives or other combat substances, means of transportation, military and special equipment or other military property, as well as taking possession of them by fraud or abuse of official position
1. Illegal possession, misappropriation, extortion by a serviceman weapons, military supplies, explosives or other explosives, means of transportation, military and special equipment or other military property or acquiring them by fraud - the punishment by imprisonment for a term of three to eight years.	1. Illegal possession, misappropriation, extortion by a serviceman weapons, military supplies, explosives or other explosives, means of transportation, military and special equipment or other military property or acquiring them by fraud - the punishment by imprisonment for a term of three to eight years.
2. The same actions committed by a military official from abuse of official position, or repeatedly, or for by prior conspiracy by a group of persons, or those who caused significant damage, - the punishment by deprivation of liberty for a term of five to ten years.	2. The same actions committed by a military official with abuse of official position, or repeatedly, or with a prior conspiracy by a group of persons, or such actions that caused significant damage, - the punishment by imprisonment for a term of five to ten years.
3. Actions provided for by parts one or two of this article, if they are committed under martial law or in hostilities	3. Actions provided for by parts one or two of this article, if they are committed in the conditions of a special period, except for martial law, -

³⁵ Закон України Закону № 194-VIII від 12.02.2015 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 16, ст.113) / <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/194-19#n5>

<p>circumstances, robbery for the purpose of seizing weapons, military supplies, explosive or other combat substances, means of transportation, military and special equipment, as well as extortion of these items, combined with violence dangerous to the life and health of the victim, - the punishment by imprisonment for a term from ten to fifteen years old.</p>	<p>the punishment by imprisonment for a term of five to twelve years.</p>
	<p>4. Actions provided for by the first or second parts of this article, if they are committed in the conditions of martial law or in a combat situation, robbery with the purpose of taking possession of weapons, military supplies, explosive or other combat substances, means of transportation, military and special equipment, as well as extortion of these items , combined with violence dangerous to the life and health of the victim,</p>

It can be seen from the above table that even in the current legislation there are constant changes, which is dictated by time. Because, as we called it, the «new criminal code» has been in force for more than 20 years, which, accordingly, cannot but affect the change in legislation, which is dictated by the change in social relations in society.

Yes, the adoption of a new law of Ukraine on criminal responsibility is currently being planned, which is not happening only because Ukraine is in a state of war and, accordingly, cannot take such a step now, but it is already available on the Internet and you can familiarize yourself with it.

In this project, a separate section, which according to this project is called «Book», so the tenth book is dedicated to «Criminal offenses against the order of military service», while this book consists of 6 chapters, where in section 10.3 «Criminal offenses against the order» is provided the use of military property and the exploitation of means of warfare», however, it did not find the article that we are investigating, all criminal offenses that are provided for in this section are non-corrupt and not intentional, and if intentional, then not self-serving, for example, the destruction or damage of means conducting a battle that caused significant property damage is intentional, but not self-interested (10.3.4.) or varata, destruction or damage to the means of conducting a battle that caused serious property damage due to carelessness (10.3.5.) is a generally negligent crime and Arbitrary the use of means of combat is intentional, but not selfish (10.3.3.).

But in its essence, Art. 410 of the Criminal Code of Ukraine is a self-interested corruption criminal offense, which is reflected in book 9 «Criminal offenses against states», and chapter 9.5. «Criminal offenses against the order of honest performance of official powers in the public sphere», one article of which is a misdemeanor and the other a crime

Misdemeanor	Crime
<p>Article 9.5.10. Abuse of official authority, position or related opportunities, which caused insignificant property damage</p>	<p>Article 9.5.4. Abuse of official authority, position or related opportunities</p>
<p>A public official who, through the use of official authority, position or related opportunities, illegally:</p> <p>1) used state or communal property or provided it for use (rent, leasing) to another person, 2) received or provided assistance to another person in obtaining a loan, subsidy, subvention, subsidy, benefits, 3) exempted herself or another person from mandatory payment or reduced it, 4) established or increased an allowance, supplement, bonus, other incentive, compensation or guarantee payment for herself or another person, 5) obtained an unlawful benefit by using state or communal property or budget funds for purposes other than their intended purpose, 6) acquired an unlawful benefit by taking away someone else's thing for a fee, for which it was replaced with an equivalent equivalent, 7) provided an unlawful benefit due to overestimating the value of the work performed by another person or the services provided by him, 8) purchased goods, work or services before or without carrying out or in violation of the procurement procedure (simplified procurement) defined by law, or concluded a procurement contract that provides for the customer to pay for goods, work or services before or without the procurement procedure (simplified procurement), or in violation of such a procedure defined by law, or 9) obtained an illegal benefit by committing another action or omission, which caused insignificant property damage, – committed a misdemeanor.</p>	<p>A public official who, through the use of official authority, position or related opportunities, illegally:</p> <p>1) used state or communal property or provided it for use (rent, leasing) to another person, 2) received or provided assistance to another person in obtaining a loan, subsidy, subvention, subsidy, benefits, 3) exempted herself or another person from mandatory payment or reduced it, 4) established or increased an allowance, supplement, bonus, other incentive, compensation or guarantee payment for herself or another person, 5) obtained an unlawful benefit by using state or communal property or budget funds for a purpose other than their intended purpose, 6) obtained an unlawful benefit by taking away someone else's property for payment, for which it was replaced with an equivalent equivalent, 7) provided an unlawful benefit at the expense of overestimating the value of the performed of works or services provided by another person, 8) purchased goods, works or services before or without carrying out or in violation of the procurement procedure (simplified procurement) defined by law, or entered into a procurement contract that provides for payment by the customer of goods, works or services before or without carrying out the procurement procedure (simplified procurement), or in violation of such a procedure defined by law, or 9) acquired or provided another person with an unlawful benefit by committing another action or inaction, except for the cases provided for in Articles 4.10.9, 5.1.6, 6.1.4–6.1.6 and 9.5.6 of this Code, which caused significant property damage, committed felony of the 1st degree</p>

The table lists the same circumstances of the committed act, but the difference is precisely the amount of damage caused.

Therefore, social relations do not stand still, they are constantly changing, and accordingly, the legislation tries to be relevant, which is why there are constant changes in the legislation.

SUMMARY

Summarizing, it should be noted that:

1. in the legislation of Ukraine of the pre-Soviet and Soviet periods, the concepts of separate types of misappropriation (theft, fraud, misappropriation, misappropriation, etc.) were quite clearly developed, although at the same time there was no general (universal) concept of misappropriation;

2. the legislation of Ukraine practically during this period of time was aimed mainly at the protection of state (including military) property;

3. special legal norms were developed, establishing increased responsibility of officials for misappropriation using their official position;

4. in criminal law, there were special criminal law norms establishing the responsibility of military personnel (in particular, military officials) taking into account their special status;

5. there was a system of clear differentiation of criminal liability for misappropriation based on objective (object of encroachment – form of ownership of property) and subjective (subject of crime – status of this person) characteristics, which allowed not to leave illegal encroachments on optional objects (state military service);

6. The acquisition of independence of Ukraine affected the change in the current legislation;

7. However, the Ukrainian legislator avoids the use of the term misappropriation in the criminal legislation, trying to specify the method of committing the criminal offense in contrast to the Criminal Code of 1960, which in our opinion somewhat complicates the prosecution of embezzlers, with mandatory clarification of the method of committing the specified act, namely: Illegal possession, misappropriation, extortion, fraud, while the sanction is the same, whether it should be said exactly the way of committing remains too debatable.

8. In our opinion, the development of a new project of the Criminal Code has a positive effect on bringing the guilty to criminal responsibility for property crimes committed by military personnel using official duties.

References

1. Бабаніна В. В., Шармар О. М. Виникнення та розвиток законодавства України про кримінальну відповідальність. Митна справа. 2012. № 4. С. 82–89.
2. Вознюк А. А. Фундаментальне дослідження передумов походження, умов розвитку та сучасного стану українського кримінального права (рецензія на монографію М. І. Колос «Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність»). Науковий вісник Ужгородського національного університету (Серія ПРАВО), 2019. Вип. 57. Т. 1. С. 141–143., с. 143
3. Гурбик А. О. Статути Великого князівства Литовського // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил. С. 834
4. Закон України Закону № 194-VIII від 12.02.2015 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 16, ст.113) / <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/194-19#n5>
5. Захарченко П. П. Історія держави та права України: Навч. посіб. для дист. навч. К.: Університет «Україна», 2005. 208 с.
6. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : наук.-метод. посіб. / М.І. Карпенко ; за заг. ред. В. К. Матвійчука. Х. : Право, 2016. 316 с.
7. Історія держави і права України [Текст]: акад. курс: підручник / проф. Б. Й. Тищик, проф. І. Й. Бойко; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Київ: Ін Юре, 2015. 807 с.
8. Історія держави і права України. У 2-х томах : підручник для студентів юридичних спеціальностей ВНЗ / наук. ред. В.Я. Тацій, А.Й. Рогожин, В.Д. Гончаренко. Київ, 2003. Т. 1. 653 с.
9. Історія становлення незалежності України URL: <https://miskrada.kherson.ua/pro-kherson/istorija-nashogo-mista/istoriia-stanovlennia-nezalezhnosti-ukrainy/>
10. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917-1921 рр.): дисертація канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2003. 16 с.
11. Кримінальний кодекс України: Затв. Законом Української РСР від 28 грудня 1960 р. // Кодекси України. Кн.. 3. К.: Юрінком Інтер, 1998.
12. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20010405>

13. Обзор истории русского права / Владимирский-Буданов М.Ф., 7-е изд. Петроград; Киев: Н. Я. Оглоблин, 1915. 715 с. С. 353.

14. Сворака С. Д. Генеза та трансформація органів державної влади Київської Русі: автореферат дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. Д. Сворака. К., 2011. 19 с.

15. Сворака С. Д. Генеза та трансформація правового статусу особи за юридичними документами Київської Русі / С. Д. Сворака, Р. В. Грегулецький // Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні: матеріали Міжрегіональної наук.-практ. конф., присвяченої проголошенню Загальної декларації прав людини, м. Івано-Франківськ, 8 грудня 2009 р. Івано-Франківськ, 2010. С. 81–87.

16. Трофанчук Г. І. Історія держави і права України: навч. посіб. / Г. І. Трофанчук. К.: Юрінком Ін тер, 2011. 384 с.

17. Указ Президента України «Про порядок реалізації військами Збройних Сил на території України матеріальних засобів, техніки, озброєння і нерухомості» від 31.12.1991//<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28/91#Text>

18. Універсал Української Центральної Ради (IV) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-18#Text>

19. Усенко І., Чехович В. Литовські статuti. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Ред. О. М. Мироненка, Київ: Либідь, 1997. 559 с.

20. Усенко І.Б. Кодифікаційні Роботи в незалежній Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kodyfikaciyni_roboty (останній перегляд: 08.06.2020)

21. Фойницький И.Я. Курс уголовного права. Часть Особенная: Посягательства личные и имущественные / под ред. А.А. Жижиленко. 7-е изд. Санкт-Петербург, 1977. 446 с.

22. Хавронюк М.І. Військові злочини: Навчальний посібник. Київ: Українська академія внутрішніх справ, 1995. 156 с.

23. Харитонов С. О. Історично-порівняльний нарис кримінальної відповідальності за військові злочини. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 3. С. 204–207. URL: http://www.pap.in.ua/3_2017/62.pdf

24. Харитонов С. О. Щодо питання способу вчинення військових злочинів за кримінальним законодавством України. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 4. С. 176–179.

25. Чуваков О.. Кримінальне право в Україні (1917-1922 рр.): дисертація канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національний ун-т внутрішніх справ. Х., 2003. 20 с.

26. Чуваков О.А. Некоторые виды преступлений в Украине в 1917-1921 гг. // Ринкова економіка. 2001. Т. 4. С. 229-236.

27. Чуваков О.А. Судові реформи на Україні в 1919 році // Правова держава. 2000. № 2. С. 54-56.

Information about the authors:

Sobko Ganna Mykolayivna,

Doctor of Legal Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Criminal Law and Criminology,
Odessa State University of Internal Affairs
1, Uspenska Str., Odessa, 65000, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-5938-3400>

Kit Rostislav Dmytrovych,

Postgraduate Student of Doctoral Studies and Post-Graduate Studies
Odessa State University of Internal Affairs
1, Uspenska Str., Odessa, 65000, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8564-1450>

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ ВІЙСЬКОВИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ В ДЕРЖАВНІЙ ПРИКОРДОННІЙ СЛУЖБІ УКРАЇНИ

Степанова Ю. П.

ВСТУП

Однією із засадничих умов реалізації права українського народу на самовизначення, збереження держави та забезпечення її сталого розвитку на основі найвищих цінностей демократії, верховенства права, свободи, гідності, безпеки і процвітання громадян усіх національностей є воєнна безпека України¹. Її збереження та відновлення в умовах збройної агресії вимагає стійкості сектору безпеки і оборони, складовою якого є Державна прикордонна служба України (далі – ДПС України). Одним із заходів забезпечення такої стійкості є підтримання військового правопорядку. Адже саме він є тією основою, що дає можливість військовим формуванням та правоохоронним органам, працівники яких проходять військову службу, якісно виконувати свої завдання та функції. З огляду на це військова кримінальна протиправність особливо гостро впливає на зниження боєздатності органів та підрозділів охорони державного кордону в умовах воєнного стану, має дестабілізуючий та деморалізуючий вплив на військові колективи.

При цьому детермінантами військових кримінальних правопорушень в ДПС України є не тільки збільшення психологічної напруженості у суспільстві та негативний вплив стрес-факторів на морально-психологічний стан військовослужбовців, що знаходяться в умовах бойових дій. Деякі недоліки наявні і в правовому регулюванні відносин військової служби. Як показала судова практика, суди неоднаково застосовують норми Кримінального кодексу України (далі – КК України), що значною мірою пов'язано з їх недосконалістю в частині встановлення юридичних підстав відповідальності за військові кримінальні правопорушення.

Це зумовлює потребу в дослідженні нормативно-правових та практичних аспектів кримінальної відповідальності військовослужбовців ДПС України за порушення правових відносин військової служби.

¹ Стратегія воєнної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL : <http://surl.li/cnbgd>.

Серед досліджень особливостей юридичної відповідальності військовослужбовців за вчинення військових правопорушень помітний доробок склали наукові праці Ганьби О. Б., Гембар А. О., Вернигори В. В., Коржа І. Ф., Коваля В. П., Павловського О. С., Остапенко І. О., Снігерьова О. П., Хавронюка М. І., Чудик-Білоусової Н. І., Шопіної І. М., Шульгіна В. В. Питанням протидії військовій кримінальній протиправності в ДПС України присвячені дослідження Гриньків О. О., Гнетнева М. К., Курилюка Ю. Б., Кухаря В. В., Кушніра Я. О., Літвіна Ю. І., Логінової Н. М., Орловської Н. А., Пritули М. А., Халимона С. І.

Поряд з наявністю значних наукових здобутків у цій сфері, відзначається зростання в ДПС України рівня військових правопорушень та військових кримінальних правопорушень зокрема, що зумовлює необхідність подальшого наукового пошуку у напрямку формування цілісного розуміння відносин військової служби, суб'єктом яких є військовослужбовець ДПС України, які регламентуються відповідними нормами військового законодавства та забезпечуються встановленням кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні форми їх порушення, розуміння нормативно-правових та практичних аспектів такої відповідальності.

1. Правовідносини, що виникають у зв'язку з професійною діяльністю військовослужбовців Державної прикордонної служби України як об'єкт військових кримінальних правопорушень

ДПСУ України є правоохоронним органом спеціального призначення, що реалізовує державну політику у сфері безпеки державного кордону України та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні². Особливістю прикордонного відомства є те, що близько 90 % його особового складу є військовослужбовцями, а решта – працівниками (цивільними особами).

Надання прикордонникам правового статусу військовослужбовців здійснене з метою забезпечення виконання прикордонним відомством своїх завдань та функцій – не лише правоохоронних, а й оборонних. Зокрема, військовослужбовці ДПС України у складі органів та підрозділів охорони державного кордону здатні до виконання бойових завдань при відбитті вторгнення або збройного нападу на територію України; участі в обороні держави; вирішення завдань, пов'язаних із здійсненням заходів правового режиму воєнного стану згідно з їх призначенням та специфікою діяльності, виконанні інших обов'язків,

² Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL : <http://surl.li/cyuwe>

визначених у ст. 19 Закону України «Про Державну прикордонну службу України».

Для реалізації своїх повноважень військовослужбовці ДПС України наділені значним обсягом повноважень щодо використання заходів примусу. Такими заходами примусу є: 1) фізичний вплив; 2) спеціальні засоби; 3) вогнепальна зброя, озброєння та бойова техніка; 4) зброя кораблів, катерів та суден забезпечення; 5) озброєння повітряних суден. Умови і межі їх використання та застосування визначені у ст. 21 Закону України «Про Державну прикордонну службу України».

Наявність у особи правового статусу військовослужбовця ДПС України включає його у коло правовідносин, пов'язаних з його професійною діяльністю як працівника правоохоронного органу – ДПС України та як військовослужбовця.

У науковій літературі під правовідносинами здебільшого розуміють особливий вид суспільних відносин, учасники (суб'єкти) яких пов'язані взаємними юридичними правами та обов'язками³. До цього переліку іноді відносять повноваження суб'єктів правовідносин⁴. Однак, як зазначає Солонар А. В., кожен орган для виконання функцій наділяється правами та обов'язками, які можна окреслити поняттям «повноваження»⁵. Тобто повноваження вже охоплюють юридичні обов'язки. Отже, через правовідносини виконуються функції уповноважених суб'єктів, реалізуються завдання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб.

На підставі класифікації правових відносин, запропонованій в науковій літературі, можемо виокремити такі групи правовідносин військової служби, суб'єктом яких є військовослужбовці ДПС України:

1) за функціями права: регулятивні (до прикладу, відносини у сфері здійснення прикордонного контролю) та охоронні (відносини у сфері припинення незаконної зміни проходження лінії державного кордону України);

2) за субординацією правових норм: матеріально-правові (відносини у сфері встановлення підстав юридичної відповідальності військовослужбовців, цивільно-правові, конституційно-правові, адміністративно-правові відносини; відносини у сфері дотримання

³ Романова І. Д. Розуміння поняття правовідносин. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2017* : зб. наук. пр. / відп. ред. д-р юрид. наук, проф. О. В. Козаченка. Миколаїв : Іліон, 2017. С. 317. URL : <http://surl.li/dqymv>

⁴ Теорія держави і права : підручник / О. М. Бандурка та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук., проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 234.

⁵ Солонар А. В. Окремі аспекти розкриття змісту поняття «повноваження». *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2. С. 254. URL : <http://surl.li/fajvk>.

режиму збереження державної таємниці) і процесуально-правові (оперативно-розшукові, адміністративно-юрисдикційні, кримінально-процесуальні);

3) за розподілом прав і обов'язків: односторонні (відносини у сфері забезпечення зберігання документів демаркації державного кордону України) та двосторонні правовідносини (відносини у сфері здійснення прикордонного контролю, прийняття заяв про визнання осіб біженцями);

4) за волевиявленням сторін: публічно-правові⁶ (відносини у сфері оперативно-службової діяльності; забезпечувальної службової діяльності та відносини військової служби) та приватно-правові відносини (відносини у сфері здійснення договірної діяльності у межах децентралізованого постачання необхідних матеріальних ресурсів та послуг, а також з приводу участі органів, підрозділів, окремих військовослужбовців у судових процесах як позивачів та відповідачів⁷).

Серед вказаних видів правовідносин вагоме місце займають публічно-правові відносини. Адже військова служба є державною службою особливого характеру (ч. 1 ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»). І правовідносини, суб'єктом яких є військовослужбовці ДПС України, виникають та здійснюються на основі публічно-правових норм.

За твердженням Бевзенка В. М., саме наявність в органів державної влади, їх службових осіб, інших суб'єктів, наділених публічними повноваженнями, правового обов'язку, примушує їх вступати у публічно-правові відносини⁸. Коло обов'язків ДПС України як органу державної влади визначено, передусім, у ст. 19 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» (охоплює 30 пунктів), інших нормах безпекового та військового законодавства. Ґрунтуючись на змісті цих обов'язків, наявності особливого періоду чи воєнного стану, правовому статусі військовослужбовця, завданнях органу чи підрозділу, в якому він проходить службу, можливого перебування цього органу чи підрозділу в підпорядкуванні іншого військового формування чи правоохоронного органу – визначаються обов'язки конкретної посадової

⁶ Ганьба О. Б. Правові відносини у сфері прикордонної безпеки України : теоретико-правові засади : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 (081 Право). Івано-Франківськ, 2020. 552 с. URL : <http://surl.li/ezpkc>.

⁷ Павловський О. С. Структура правових зв'язків у сфері забезпечення матеріальними ресурсами військових частин. *Міжнародний журнал «Право і суспільство»*. 2019. С. 75. URL : <http://surl.li/fajwq>.

⁸ Бевзенко В. М. Публічно-правові відносини: сутність та ознаки. *Право і безпека*. 2009. № 1. С. 7. URL : <http://surl.li/ezdqg>.

(службової) особи, що значною мірою зумовлює зміст тих правових відносин, суб'єктом яких він є.

Кушнір Я. О., який проводив дослідження суспільних відносин у сфері організації та здійснення протидії порушенню порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї (до повномасштабного вторгнення російської федерації, в період функціонування контрольних пунктів в'їзду-виїзду), висловлює думку, що належне підтримання цих відносин здійснюється завдяки превалюванню імперативного методу правового регулювання при чіткій регламентації поведінки суб'єктів юридичними засобами⁹. Видається, що це ж твердження можемо застосувати і до інших видів публічно-правових відносин. Однак висновок науковця про те, що при цьому відсутня можливість вибору моделі своєї альтернативної поведінки на власний розсуд видається не зовсім точним. Наприклад, посадові особи ДПС України можуть своїм рішенням запроваджувати спрощення прикордонного контролю у зв'язку з непередбачуваним посиленням інтенсивності руху, коли час очікування в пункті пропуску стає надмірним (ч. 1 ст. 11 Закону України «Про прикордонний контроль»). Водночас можливості прийняття самостійних рішень знаходяться в межах їх повноважень, визначених у нормативно-правових актах, та наказів (розпоряджень) командирів (начальників). Так, відповідно до п. 48 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» військовослужбовцям та працівникам ДПС України дозволяється в межах своїх повноважень застосовувати заходи примусу в порядку і на підставах, передбачених Законом України «Про Державну прикордонну службу України», Статутами ЗС України та іншими нормативно-правовими актами. Щодо несення служби в складі прикордонного наряду – старший прикордонного наряду має право самостійно, у рамках отриманого наказу приймати рішення на охорону призначеної ділянки (пп. 2 п. 6 підрозділу 1 Розділу II Інструкції про службу прикордонних нарядів Державної прикордонної служби України, затвердженої Наказом МВС України від 19 жовтня 2015 року № 1261).

Таким чином, військовослужбовці та працівники ДПС України реалізують свої повноваження у сфері забезпечення прикордонної та воєнної безпеки шляхом включення у публічно-правові відносини та підтримують ці відносини юридичними засобами впливу, вибір виду та обсягу яких відбувається в межах, визначених у нормативно-правових

⁹ Кушнір Я. О. Державна прикордонна служба України як суб'єкт протидії порушенню порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї : дис. ... д-ра філософії : 081 / Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2021. С. 51. URL : <http://surl.li/ezdq>.

актах, наказах (розпорядженнях) командирів (начальників), інших законних вимогах вищого командування/керівництва.

Грунтуючись на класифікації публічно-правових відносин у сфері прикордонної безпеки України, запропонованій Ганьбою О. Б., можемо стверджувати про участь прикордонників у:

- оперативно-розшукових відносинах;
- військово-контролюючих міжнародних відносинах, що викликані потребою здійснення спільного контролю у пунктах пропуску та спільного патрулювання з прикордонними органами суміжних держав ЄС та Республікою Молдова, проведенням спільних прикордонних операцій;
- оперативно-безпекових службових відносинах, що пов'язані з розширенням діяльності та розвитком підрозділів відомчої внутрішньої та власної безпеки;
- оперативно-військових антитерористичних відносинах;
- контрольно-біометричних правовідносинах;
- кримінально-процесуальних відносинах;
- оперативно-службових відносинах співробітництва ДПС України з іншими правоохоронними органами на національному та міжнародному рівнях з приводу обміну оперативною інформацією та проведенням спільних оперативних заходів із протидії злочинності у національній та міжнародній прикордонних сферах;
- кримінально-аналітичних відносинах;
- інформаційно-аналітичних відносинах;
- кінологічних відносинах¹⁰.

Науковець виокремлював також військово-службові відносини підвищеної небезпеки, що пов'язані з оперативно-службовою діяльністю Краматорського, Лисичанського та Донецького прикордонних загонів Східного регіонального управління ДПС України з урахуванням екстремальних умов їх діяльності. Вважаємо, однак, що в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну, цей вид відносин перейшов до виду ретроспективних та трансформувався у службово-бойові відносини, поширення яких виходить поза територіальні межі відповідальності вказаних підрозділів та охоплює райони ведення бойових дій. Ці правовідносини виникають під час особливого періоду або воєнного стану. Підстава їх виникнення – збройна агресія проти України.

¹⁰ Ганьба О. Б. Нові види правових відносин у сфері прикордонної безпеки України та окремі критерії їх класифікації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Випуск 3 (28), Том 1. С. 20–21. URL : <http://surl.li/fajwv>.

Окрім того видається, що поза увагою залишилися адміністративно-юрисдикційні правовідносини, що виникають у зв'язку з діяльністю прикордонників щодо протидії адміністративним правопорушенням; відносини у сфері забезпечення матеріальними ресурсами органів та підрозділів ДПС України.

У публічно-правових відносинах представники ДПС України є стороною, яка наділена державно-владними повноваженнями. Як зазначає Половніков В. В., взаємовідносини у системі управління ДПС України і між її особовим складом будуються на засадах військової організації, дотримання військової дисципліни і правового порядку, інших вимог статутів ЗС України. Під час проходження служби військовослужбовці ДПС України виконують військові, правоохоронні та інші функції¹¹. Проте у цьому випадку, на нашу думку, виходячи з визначення військової служби, яке міститься у ч. 1 ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу», доцільно говорити не тільки про військову, а й – про оборонну функцію. Військова служба є лише засобом забезпечення оборони України, її незалежності та територіальної цілісності. Водночас на військовослужбовців ДПС України, які є водночас працівниками правоохоронного органу, покладені в значному обсязі і правоохоронні функції. Тому особливістю участі військовослужбовців ДПС України у публічно-правових відносинах є те, що вони можуть бути суб'єктами таких їх видів як відносини у сфері правоохоронної діяльності, а також відносини військової служби. В той час як працівники (цивільні особи) ДПС України – лише першого виду.

Корж І. Ф. пропонує позначати специфічні для військовослужбовців відносини як «військово-службові правовідносини», розуміючи під ними правові відносини, що виникають у зв'язку з організацією та функціонуванням військової служби, а саме: 1) такі, що виникають у процесі організації військової служби (добір і розстановка військових кадрів; заміщення військових посад; проведення атестації; просування по службі; звільнення з неї тощо); 2) такі, що виникають в ході реалізації (відбування) військової служби, зокрема в процесі діяльності військовослужбовців щодо реалізації службових повноважень та виконання службових обов'язків¹².

¹¹ Половніков В. В. Адміністративно-правові засади управління у сфері охорони та захисту державного кордону України. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2021. С. 320. URL : <http://surl.li/fajwz>.

¹² Корж І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2004. С. 9.

Однак у даному дослідженні пропонуємо до вжитку більш загальну назву – *правові відносини військової служби*, аби не обмежувати їх лише сферою службової діяльності і зважаючи на те, що їх суб'єктами можуть бути військовослужбовці, які не є службовими особами.

Сукупність правовідносин військової служби, що виникають під час діяльності військових формувань та правоохоронних органів, особовий склад яких є військовослужбовцями, та які закріплені у законодавчих та підзаконних нормативно-правових актах, отримала назву «військовий правопорядок». До складових військового правопорядку Карпенко М. І. відносить: 1) порядок підлеглості; 2) дотримання статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (порядок дотримання військової честі); 3) проходження військової служби; 4) порядок експлуатації озброєння і військової техніки та користування військовим майном; 5) порядок несення спеціальних служб; 6) порядок зберігання державної таємниці; 7) порядок здійснення своїх повноважень військовими службовими особами; 8) порядок виконання військового обов'язку в бою та в інших особливих умовах; 9) порядок виконання військового обов'язку в бою та в інших особливих умовах; 10) порядок дотримання звичаїв та правил ведення війни¹³. В науковій літературі наявні і інші підходи¹⁴, що важливо, оскільки класифікації військового правопорядку мають вплив на виокремлення видових об'єктів військових кримінальних правопорушень.

Означені складові правопорядку (види правових відносин військової служби) мають власну структуру. Так, порядок проходження військової служби включає в себе сукупність суспільних відносин, які пов'язані із порядком виникнення відносин військової служби, строками служби, визначеною системою військових звань, порядком їх присвоєння, правилами атестації військовослужбовців, порядком переміщення їх за посадою і просуванням по службі, переміщенням, відрадженням і відпустками військовослужбовців, умовами і порядком припинення військової служби¹⁵.

Види правових відносин військової служби набувають специфічного змісту при проектуванні їх на конкретне військове формування або правоохоронний орган, особовий склад якого є військовослужбовцями.

¹³ Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти : Монографія / за заг. ред. В. К. Матвійчука. Київ : ВНЗ «Національна академія управління», 2018. С. 57.

¹⁴ Касько Т. Ю. Кримінально-правова характеристика злочинів проти порядку проходження військової служби: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 22 с.

¹⁵ Касько Т. Ю. Об'єкти злочинів проти порядку проходження військової служби. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 4. С. 183. URL : <http://surl.li/fajxf>.

Кожен із цих видів правовідносин має правову основу і регламентується відповідними юридичними нормами, що формують спеціальні (юридичні) передумови їх виникнення та існування. Основними нормативно-правовими актами, що регламентують відносини військової служби, суб'єктами яких є військовослужбовці ДПС України, є Конституція України, Закони України «Про оборону України», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі», «Про Державну прикордонну службу України», Статuti ЗС України, Положення про проходження громадянами України військової служби в ДПС України, затверджене Указом Президента України від 29 грудня 2009 року № 1115/2009, інші нормативно-правові акти військової сфери.

Положення цих нормативно-правих актів діють системно, їх норми є взаємодоповнюючими при регулюванні усього розмаїття відносин військової служби. У відповідності до їх змісту нормативні приписи військового законодавства класифікують на загальногромадянські, загальновійськові, військово-службові, військово-спеціальні, особливо-бойові, субординаційні, військово-гуманітарні¹⁶. Науковці (Корж І. Ф.¹⁷, 2004; Шульгін В. В.¹⁸, 2017; Коваль В. П.¹⁹, 2021) неодноразово наголошували, що існуюча законодавча база у сфері оборони не повною мірою враховує процеси, що відбуваються у військових формуваннях, так як характеризується непослідовністю, відсутністю єдиної термінології, дублюванням правових норм.

Проте слід визнати, що військове законодавство останніми роками зазнало суттєвих змін. Так, було прийнято Стратегію воєнної безпеки України, затверджено на рівні національного законодавства низку вимог міжнародного гуманітарного права, в КУпАП виокремлено групу військових адміністративних правопорушень, удосконалено норми законодавства про кримінальну відповідальність за військові

¹⁶ Шульгін В. В. Реалізація військового законодавства України : теоретико-правові аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. С. 119. URL : <http://surl.li/fajxh>.

¹⁷ Корж І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2004. 19 с.

¹⁸ Шульгін В. В. Реалізація військового законодавства України : теоретико-правові аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 285 с. URL : <http://surl.li/fajxh>.

¹⁹ Коваль В. П. Адміністративно-правовий статус військовослужбовців в Україні в умовах правового режиму воєнного стану : дис. ... д-ра філософії : 081 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2021. 225 с.

кримінальні правопорушення. Поряд з цим попереду вступ України до ЄС, а отже – нагальною є потреба в реформуванні правової системи України з метою дотримання європейських вимог та стандартів якості законодавства, що передбачає, в тому числі, системні зміни кримінального законодавства²⁰.

2. Нормативно-правові та практичні аспекти кримінальної відповідальності військовослужбовців Державної прикордонної служби України за порушення відносин військової служби

Участь у правовідносинах військової служби покладає на військовослужбовців ДПС України зобов'язання дотримуватись вимог правових норм, що регулюють ці відносини під загрозою юридичної відповідальності.

Юридичні права військовослужбовців ДПС України одночасно є правообов'язками, які держава покладає на прикордонників з урахуванням специфіки поставлених завдань і функцій щодо забезпечення прикордонної безпеки²¹ та обороноздатності держави. Зокрема, невиконання прикордонником зі складу наряду з охорони державного кордону заходів щодо припинення незаконного переправлення осіб через державний кордон України, є кримінально протиправною бездіяльністю військовослужбовця – юридичним фактом, що призводить до виникнення нових правовідносин з приводу притягнення його до кримінальної відповідальності за порушення правил несення прикордонної служби (ст. 419 КК України).

Чудик-Білоусова Н. І., зазначаючи, що виконання обов'язків військової служби забезпечується певними видами юридичної відповідальності, виокремлює дві групи такої відповідальності. Першу групу складають *кримінальна та адміністративна* відповідальність, так як вони забезпечують виконання приписів правових норм усіх галузей права. Питання про притягнення військовослужбовців до цих видів відповідальності вирішується судовими або спеціально уповноваженими органами в порядку, визначеному законодавством. До другої групи науковець відносить *дисциплінарну та матеріальну відповідальність*²².

²⁰ Передумови розробки нового Кримінального кодексу України / Новий Кримінальний кодекс. EUAM Ukraine. URL : <https://newcriminalcode.org.ua/about-us>.

²¹ Ганьба О. Б. Правові відносини у сфері прикордонної безпеки України : теоретико-правові засади : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 (081 Право). Івано-Франківськ, 2020. С. 211. URL : <http://surl.li/ezpkc>.

²² Чудик-Білоусова Н. І. Поняття та функції матеріальної відповідальності військовослужбовців в сучасних умовах. *Галузь військового права у сучасних умовах державотворення* : тези доп. учасників наук.-практ. онлайн-сем. (Київ, 11 груд. 2020 р.). Київ : НДІ ППЧН, 2020. С. 48. URL : https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20201211/article/view/chudyk-bilousova/pdf.

Певний вид відповідальності встановлюється за вчинення порушень правовідносин військової служби (або ж порушень військового правопорядку), які мають загальну назву військові правопорушення. Їх видами є військові кримінальні, військові адміністративні, військові дисциплінарні та військові майнові правопорушення. Відмежування військового кримінального правопорушення від інших видів військових правопорушень здійснюється на підставі поняття військового кримінального правопорушення (ст. 401 КК України), яке є законодавчо визначеним, а також на підставі нормативно-правових актів, що визначають юридичні підстави того чи іншого виду відповідальності за вчинення військових правопорушень.

Із зазначених видів відповідальності за порушення правових відносин військової служби найбільш сувора – кримінальна відповідальність, оскільки її підставою є вчинення суспільно небезпечного діяння, яке містить склад військового кримінального правопорушення, що посягає на найбільш важливі відносини військової служби.

Кількість вчинених військових кримінальних правопорушень та стан військової кримінальної делінквентності в цілому кореляційно пов'язані з тими безпековими та воєнними загрозами, які стоять перед Україною. Так, ми бачимо суттєве зростання цієї чисельності з часу тимчасової окупації територій України та початку Антитерористичної операції у 2014 році. Якщо у 2013 році кількість військових кримінальних правопорушень становила 369. То у 2014 році – 4153, у 2015 – 6213, у 2016 – 3650, у 2017 – 4577, у 2018 – 3694, у 2019 – 3616, у 2020 – 4055, у 2021 – 3037²³. А з початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну з лютого по грудень 2022 року військовослужбовцями було вчинено 13473 військових кримінальних правопорушень²⁴ (зростання на 340 %). Очевидно, що інтенсивна службово-бойова діяльність, участь підрозділів в активних бойових діях підвищують вірогідність вчинення військових кримінальних правопорушень²⁵.

Подібні тенденції характерні для діяльності ДПС України. Грунтуючись на офіційних статистичних даних Державної судової адміністрації України та Адміністрації Держприкордонслужби, Курилюк Ю. Б. зазначає, що з 2008 року до кримінальної

²³ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування / Офіс Генерального прокурора. URL: <http://surl.li/bnzkm>.

²⁴ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування / Офіс Генерального прокурора. URL: <http://surl.li/bnzkm>.

²⁵ Орловська Н. А., Степанова Ю. П. Самовільне залишення військової частини або місця несення служби: кримінально-правові ознаки і проблеми кваліфікації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 515. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2022/122.pdf.

відповідальності за вчинення різних кримінальних правопорушень засуджувалось в середньому по 30–40 військовослужбовців ДПС України. З 2019 по 2012 відбувалось поступове зниження їх кількості удвічі до 15 осіб. З 2013 року знову відбулось зростання – 17 осіб, у 2014 їх кількість сягнула рівня 2009 року – 34 особи. Найвищий показник притягнення військовослужбовців ДПС України до кримінальної відповідальності спостерігаємо у 2015 році – 130 осіб. Подальші тенденції зниження призвели до того, що у 2019 році було 16 засуджених прикордонників. Причому щорічно близько 55 % кримінальних правопорушень, вчинених прикордонниками, становили військові кримінальні правопорушення²⁶. А вже у 2022 році ми спостерігаємо зростання кількості прикордонників, засуджених безпосередньо за вчинення військових кримінальних правопорушень до 105 військовослужбовців²⁷.

Юридичні підстави кримінальної відповідальності за вчинення військових кримінальних правопорушень визначено у Розділі XIX КК України, який охоплює 35 статей. Оскільки військовослужбовці ДПС України в повному обсязі наділені правами і обов'язками особи, яка проходить військову службу, вони можуть нести кримінальну відповідальність за вчинення будь-якого кримінального правопорушення, передбаченого цими статтями з урахуванням займаної посади та відповідного обсягу повноважень. При цьому склад військового кримінального правопорушення, передбаченого у ст. 419 КК України, передбачає в якості суб'єкта лише військовослужбовця ДПС України. А тому слід враховувати специфічну структуру ДПС України (основні органи та підрозділи охорони державного кордону – прикордонні загони та відділи прикордонної служби), суттєво відмінну від ЗС України, а також те, що правове регулювання **відносин військової служби в ДПС України** здійснюється як нормативними актами, дія яких поширюється на усіх військовослужбовців, так і нормативними актами, які стосуються лише військовослужбовців ДПС України.

До перших можемо віднести Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу», Статути ЗС України. До других – Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України, затверджене Указом Президента України від 29 грудня 2009 року № 1115/2009, Інструкцію з організації оперативно-службової діяльності відділу прикордонної

²⁶ Курилюк Ю. Б. Адміністративно-правові та кримінологічні засади забезпечення правопорядку в прикордонній сфері України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07, 12.00.08. Київ–Запоріжжя, 2020. С. 165.

²⁷ Наказ Адміністрації Держприкордонслужби «Про стан правопорядку та військової дисципліни у 2022 році та основні завдання на перше півріччя 2023 року» від 14 січня 2023 року № 27-АГ.

служби Державної прикордонної служби України, затверджену наказом Адміністрації Держприкордонслужби від 29 грудня 2009 року № 1040, інші відомчі підзаконні нормативно-правові акти. Ці норми визначають зміст відносин військової служби в ДПС України, що підлягають охороні законодавством про кримінальну відповідальність.

Основна класифікація військових кримінальних правопорушень ґрунтується на такому критерії як об'єкт кримінального правопорушення. При виокремленні видів військових кримінальних правопорушень слід враховувати триступеневу класифікацію об'єктів кримінальних правопорушень, яка включає загальний, родовий та безпосередній об'єкти. Оскільки об'єктом військових правопорушень в цілому є відносини військової служби, відповідно, в якості родового об'єкту військових кримінальних правопорушень варто розглядати ту частину правових відносин військової служби, яка підлягає охороні нормами законодавства про кримінальну відповідальність – охоронюваний кримінальним законом військовий правопорядок. Зважаючи на складові, сторони військового правопорядку, можемо визначити такі видові об'єкти військових кримінальних правопорушень як порядок підлеглості, гідності та військової честі; порядок несення спеціальних служб та ін. Відповідно, залежно від видового об'єкту, виокремлюють такі види військових кримінальних правопорушень: 1) проти порядку підлеглості, гідності та військової честі (ст. 402–405 КК України); 2) проти порядку дотримання статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносини підлеглості (ст. 406 КК України); 3) проти порядку проходження або несення військової служби, пов'язані з місцем перебування або виконання обов'язків військової служби (ст. 407–409 КК України); 4) проти порядку користування військовим майном або збереження військового майна (ст. 410–413 КК України); 5) проти порядку поведіння зі зброєю та військовою технікою та її експлуатації (ст. 414–417 КК України); 6) проти порядку несення спеціальних служб (ст. 418–421 КК України); 7) проти порядку зберігання державної таємниці у військовій сфері (ст. 422 КК України); 8) проти порядку здійснення своїх повноважень військовими службовими особами (ст. 425–426-1 КК України); 9) проти порядку виконання військового обов'язку в умовах воєнного стану, бойовій обстановці (ст. 427–432 КК України); 10) проти порядку дотримання законів та звичаїв війни (ст. 433–435-1 КК України)²⁸.

²⁸ Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти : Монографія / за заг. ред. В. К. Матвійчука. Київ : ВНЗ «Національна академія управління», 2018. С. 58–59.

Наведена класифікація повною мірою стосується і військових кримінальних правопорушень, суб'єктом яких є військовослужбовець ДПС України.

Найбільш поширеними серед військових кримінальних правопорушень є самовільні залишення військової служби, дезертирство, заволодіння військовим майном, непокора, недбале ставлення до військової служби, втрата військового майна, порушення статутних відносин, порушення поведження зі зброєю, ухилення від військової служби в інший спосіб, перевищення службових повноважень. Водночас зазначимо, що в структурі військової кримінальної протиправності прикордонників з 2014 по 2022 найбільшу питому займало самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК України)²⁹. Проте у 2022 році спостерігаємо превалювання військових кримінальних правопорушень з більш високим ступенем суспільної небезпечності. Так, на першому місці за поширеністю знаходиться дезертирство (ст. 408 КК України) – 40 % від загальної кількості кримінальних правопорушень, пов'язаних з виконанням обов'язків військової служби; на другому – непокора (ст. 402 КК України) – 20 %; на третьому – самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК України) – 12 %³⁰.

Практичний досвід діяльності військових формувань та правоохоронних органів в умовах протидії повномасштабній агресії, а також судова практика після 24 лютого 2022 року, показали, що командири (начальники) часто припускаються помилок при здійсненні правової кваліфікації діянь, вчинюваних військовослужбовцями. Так, за результатами досудових розслідувань та рішень суду, у зв'язку з відсутністю в діях військовослужбовців складу кримінального правопорушення, були закриті кримінальні провадження відносно 297 військовослужбовців ДПС України, з яких 244 військовослужбовця підозрювались у самовільному залишенні військових частин та дезертирстві. Окрім того, судова практика показала, що суди неоднаково застосовують норми КК України та КУпАП, що значною мірою було пов'язано з їх недосконалістю в частині визначення юридичних підстав відповідальності за військові правопорушення та конкуренцією окремих норм кримінального та адміністративного законодавства.

²⁹ Орловська Н. А., Степанова Ю. П. Самовільне залишення військової частини або місця несення служби : кримінально-правові ознаки і проблеми кваліфікації. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 5. С. 512. URL : http://www.lsej.org.ua/5_2022/122.pdf.

³⁰ Наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України «Про стан правопорядку та військової дисципліни у 2022 році та основні завдання на перше півріччя 2023 року» від 14 січня 2023 року № 27-АГ.

При кваліфікації військових кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями ДПС України, важливе значення має врахування їх співвідношення з іншими видами військових правопорушень.

Співвідношення військових кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями ДПС України, з військовими майновими правопорушеннями.

У випадку вчинення низки військових кримінальних правопорушень заподіюється шкода відносинам у сфері збереження військового майна. Мова йде, зокрема, про військові кримінальні правопорушення проти порядку користування або збереження військового майна (ст. 410–413 КК України). Окрім того, у низці статей XIX Розділу КК України «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» в якості кваліфікуючих або особливо кваліфікуючих ознак передбачено настання тяжких чи особливо тяжких наслідків, до яких може бути віднесена істотна матеріальна шкода, матеріальна шкода у великому чи особливо великому розмірі. Так, при вчиненні порушення правил несення прикордонної служби (ст. 429 КК України), особливо тяжкими наслідками може бути визнано знищення або пошкодження майна у великих розмірах, інженерних споруд, інших важливих об'єктів державної власності, особливо об'єктів, розташованих поблизу державного кордону, виведення з ладу системи охоронного обладнання³¹. Водночас слід погодитись з Карпенком М. І., що оцінка наслідків військового кримінального правопорушення залежить від конкретних обставин кримінального провадження. Навіть однакові наслідки в одних умовах можуть бути визнані тяжкими, а в других – не бути такими.

У разі завдання такої шкоди в діях (бездіяльності) військовослужбовця вбачаються ознаки як військового кримінального, так і військового майнового правопорушення – винного протиправного діяння військовослужбовця, яким державі, зокрема військовому майну, заподіяна пряма (дійсна) шкода³². При цьому військовослужбовець несе матеріальну відповідальність у повному розмірі завданої з його вини шкоди, а притягнення його до матеріальної відповідальності за завдану шкоду не звільняє військовослужбовця від кримінальної

³¹ Степанова Ю. П., Кметь О. О. Особливості визначення тяжких наслідків як ознаки об'єктивної сторони складу злочину «Порушення правил несення прикордонної служби». *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2019. Випуск 4. URL : <http://surl.li/fbbmq>.

³² Чудик-Білоусова Н. І. До питання визначення об'єкта військового майнового правопорушення. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 3. С. 62. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2002_3_15.

відповідальності. Відшкодування шкоди здійснюється шляхом пред'явлення військовою частиною, установою, організацією, закладом цивільного позову в кримінальному провадженні (п. 4 ч. 1 ст. 6, ч. 5 ст. 10 Закону України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі»).

Співвідношення військових кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями ДПС України, з військовими дисциплінарними правопорушеннями.

Встановлення ознак військового кримінального правопорушення не виключає можливості притягнення особи до дисциплінарної відповідальності у разі, якщо, вчиняючи військове кримінальне правопорушення, особа не виконувала або неналежно виконувала свої військові службові обов'язки, вчинила порушення військової дисципліни або громадського порядку.

Тому при визначенні підстав дисциплінарної відповідальності військовослужбовців ДПС України слід враховувати, що на них поширюється дія Статутів ЗС України (коло поширення визначено у вступних частинах цих статутів), які визначають загальні права та обов'язки військовослужбовців і їх взаємовідносини, обов'язки основних посадових осіб, правила внутрішнього порядку у військовій частині та її підрозділах (Статут внутрішньої служби ЗС України); організацію і порядок несення гарнізонної та вартової служб, права і обов'язки посадових осіб гарнізону та військовослужбовців, які залучаються для несення цих служб (Статут гарнізонної та вартової служб ЗС України); сутність військової дисципліни, обов'язки військовослужбовців щодо її додержання, види заохочень та дисциплінарних стягнень, прав командирів щодо їх застосування, порядок подання і розгляду заяв, пропозицій і скарг (Дисциплінарний статут ЗС України).

Причому в питанні правового регулювання юридичної відповідальності військовослужбовців ДПС України Дисциплінарний статут ЗС України відіграє подвійне значення.

По-перше, він передбачає загальні засади юридичної відповідальності військовослужбовців ДПС України, визначаючи, що у разі вчинення кримінального правопорушення військовослужбовець притягається до кримінальної відповідальності; за вчинення правопорушень, пов'язаних із корупцією – несе відповідальність згідно з КУпАП; за вчинення адміністративних правопорушень – несе дисциплінарну відповідальність за Дисциплінарним Статутом, окрім випадків, визначених КУпАП; за вчинення дисциплінарних

правопорушень несе відповідальність за Дисциплінарним статутом (ч. 2 ст. 45 Дисциплінарного статуту ЗС України). У разі вчинення військових адміністративних правопорушень військовослужбовці несуть відповідальність, передбачену главою 13-Б КУпАП, за умови, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальної відповідальності (ч. 5 ст. 15 КУпАП).

По-друге, Дисциплінарний статут ЗС України виконує дисциплінарно-правові та дисциплінарно-виконавчі завдання – визначає загальні ознаки дисциплінарного правопорушення, види дисциплінарних стягнень, права командирів (начальників) щодо накладення дисциплінарних стягнень на підлеглих; порядок накладення та виконання дисциплінарних стягнень (Розділ III Дисциплінарного статуту ЗС України «Стягнення за порушення військової дисципліни»). При цьому вказує загальну, спільну для усіх військових дисциплінарних правопорушень юридичну підставу дисциплінарної відповідальності – невиконання (неналежне виконання) військовослужбовцем своїх службових обов'язків, порушення військової дисципліни або громадського порядку (ч. 1 ст. 45 Дисциплінарного статуту ЗС України), не визначаючи, однак, складів конкретних дисциплінарних правопорушень.

Невизначеність переліку військових дисциплінарних правопорушень зумовлює в окремих випадках неспіврозмірність ступеня тяжкості військового дисциплінарного правопорушення та дисциплінарного стягнення, яке накладається на особу.

З огляду на це деякі дослідники пропонують сформувати кодифікований нормативний акт, який би містив перелік військових дисциплінарних правопорушень (Корж І. Ф., 2004). Такий досвід в деяких зарубіжних державах наявний.

Так, діяльність складових системи військової юстиції США регулюється нормами Єдиного кодексу воєнної юстиції (Uniform Code of Military Justice), який містить перелік правопорушень, правила судового розгляду та винесення рішення щодо притягнення особи до юридичної відповідальності³³. Кодексом визначено також можливість притягнення військовослужбовця до дисциплінарної відповідальності у тому разі, якщо він засуджений за вчинення загальнокримінального злочину та якщо поведінка особи порушувала військовий порядок і дисципліну або мала характер дискредитації збройних сил.

До прикладу, ст. 133 «Поведінка, недостойна офіцера і джентельмена» визначає військове дисциплінарне правопорушення за

³³ Military Law Overview / Military.com. URL : <https://www.military.com/benefits/military-legal-matters/military-law-overview.html>.

порушення відносин у сфері збереження військової честі та гідності. Статтею визначено, що будь-який офіцер, кадет або мічман, засуджений за поведінку, яка не гідна офіцера і джентальмена, підлягає стягненню у відповідності з постановою військового трибуналу³⁴. Спільні ознаки, які об'єднують визначені у Кодексі правопорушення – це поведінка обвинуваченого, яка порушувала військовий порядок і дисципліну або мала характер дискредитації збройних сил.

При цьому бачимо, що, як і в українській правозастосовній практиці, при притягненні військовослужбовця до кримінальної відповідальності, зберігається можливість накладення дисциплінарного стягнення за наявності певних підстав.

Також зазначимо, що притягнення військовослужбовця до дисциплінарної відповідальності не обов'язково пов'язано із вчиненням військового дисциплінарного правопорушення³⁵. Так, у КК України передбачено можливість звільнення військовослужбовця від кримінальної відповідальності за вчинення військового кримінального правопорушення із застосуванням до нього заходів, передбачених Дисциплінарним статутом ЗС України (ст. 44, ч. 4 ст. 401 КК України).

Окрім того, ч. 15 КУпАП визначає загальний підхід щодо притягнення військовослужбовців, військовозобов'язаних, резервістів під час проходження зборів та інших визначених спеціальних суб'єктів до юридичної відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень. Вони несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами (окрім виключень, визначених КУпАП).

Також зазначимо, що у випадку визнання вчиненої військовослужбовцем дії або бездіяльності малозначною на підставі ч. 2 ст. 11 КК України діяння не може вважатися ні адміністративним, ні дисциплінарним правопорушенням³⁶.

³⁴ Uniform Code of Military Justice / Military.com. URL : https://mcm.mil/#part-6_appendix-2.

³⁵ Військові адміністративні правопорушення: Науково-практичний коментар глави 13-Б КУпАП / М. С. Туркот, А. В. Столітній, О. В. Міхед, О. В. Єні та ін.; за ред. М. С. Туркота, 2020. С. 14.

³⁶ Військові адміністративні правопорушення: Науково-практичний коментар глави 13-Б КУпАП / М. С. Туркот, А. В. Столітній, О. В. Міхед, О. В. Єні та ін.; за ред. М. С. Туркота, 2020. С. 13.

Співвідношення військових кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями ДПС України, з військовими адміністративними правопорушеннями.

Особливістю юридичної відповідальності військовослужбовців ДПС України за вчинення адміністративних правопорушень полягає в тому, що вона може бути як адміністративною, так і дисциплінарною.

Притягнення військовослужбовців ДПС України до адміністративної відповідальності передбачено у таких випадках:

1) *за наявності загальних підстав* – за порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, санітарних норм, правил полювання, рибальства та охорони рибних запасів, митних правил, вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування у разі винесення термінового заборонного припису, порушення тиші в громадських місцях, неправомірне використання державного майна, незаконне зберігання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, нежиття заходів щодо окремої ухвали суду, ухилення від виконання законних вимог прокурора, порушення законодавства про державну таємницю, порушення порядку обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію, зазначені особи несуть адміністративну відповідальність на загальних підставах;

2) *за наявності спеціальних підстав*:

– за вчинення правопорушень, включених до Глави 13-А КУпАП «Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією»;

– за вчинення правопорушень, включених до Глави 13-Б КУпАП «Військові адміністративні правопорушення».

У інших випадках якщо військовослужбовець ДПС України вчиняє адміністративне правопорушення, передбачене КУпАП, він притягається до дисциплінарної відповідальності (ст. 15 КУпАП, ст. 45 Дисциплінарного статуту ЗС України).

Серед перерахованих правопорушень лише правопорушення другої групи, а саме ті, які передбачені у Главі 13-Б КУпАП, посягають на військовий правопорядок, що дає підстави визнавати їх військовими адміністративними правопорушеннями.

Статистичні дані Адміністрації Держприкордонслужби показують, що на загальному тлі збільшення кількості військових правопорушень в ДПС України відмічається зростання рівня військових адміністративних правопорушень, вчинених військовослужбовцями ДПС України. Так, їх структура у 2022 році була наступною: вживання спиртних напоїв

(ст. 172-20 КУпАП) – 51%; порушення правил несення прикордонної служби (ст. 172-18 КУпАП) – 35%; недбале ставлення до військової служби (ст. 172-15 КУпАП) – 7%; інші військові адміністративні правопорушення – 7 %³⁷.

Значимо, що КУпАП не містить поняття військового адміністративного правопорушення. Однак зустрічаємо це його в Наказі Міністерства оборони України від 29 листопада 2018 року № 604³⁸, у п. 2 Розділу I якого військово адміністративне правопорушення визначено як протиправна винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність військовослужбовця, за яку передбачено адміністративну відповідальність, визначену Главою 13-Б КУпАП. Його застосування передбачено лише для потреб Інструкції, затвердженої цим наказом. Взнявши за основу наведене визначення та уточнивши його об'єктивні та суб'єктивні ознаки, можемо розглядати **військове адміністративне правопорушення (військовий проступок)** як *передбачене Главою 13-Б КУпАП протиправне винне діяння проти встановленого порядку військової служби, вчинене військовослужбовцем, військовозобов'язаним чи резервістом під час проходження зборів.*

Під час дослідження заходів протидії військовим кримінальним правопорушенням в Державній прикордонній службі України, ми провели порівняльний аналіз адміністративного та кримінального законодавства у сфері правового регулювання юридичної відповідальності за вчинення військових правопорушень, за результатами якого змодельювали систему військових кримінальних та військових адміністративних правопорушень та визначили їх співвідношення (відображено у таблиці). В ході дослідження було встановлено, що норми Глави 13-Б КУпАП включають 11 статей, які охоплюють 25 складів військових адміністративних правопорушень, з яких 13 характеризуються як прості склади, 12 – як кваліфіковані. Усі склади військових адміністративних правопорушень формальні. За виключенням ст. 172-20 КУпАП «Розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв або вживання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів»; ст. 172-10 КУпАП «Відмова від

³⁷ Наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України «Про стан правопорядку та військової дисципліни у 2022 році та основні завдання на перше півріччя 2023 року» від 14 січня 2023 року № 27-АГ.

³⁸ Інструкція про надання доповідей і донесень про події, кримінальні правопорушення, військові адміністративні правопорушення та адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, порушення військової дисципліни та їх облік у Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та Державній спеціальній службі транспорту, затвердженій Наказом Міністерства оборони України від 29 листопада 2018 року № 604. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text>.

виконання законних вимог командира (начальника); ст. 172-13 КУпАП «Зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем», усі інші статті Глави 13-Б мають свої «прототипи» у КК України як за ознаками, так і за назвами.

Схожість назв полегшує встановлення суміжних військових адміністративних та військових кримінальних правопорушень. До прикладу, відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби передбачено у ст. 172-11 КУпАП та ст. 407 КК України; за необережне знищення або пошкодження військового майна – у ст. 172-12 КУпАП та ст. 412 КК України; за порушення правил поведіння зі зброєю, а також речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення – у ст. 172-19 КУпАП та ст. 414 КК України; за порушення правил несення бойового чергування – у ст. 172-17 КУпАП та ст. 420 КК України; за порушення правил несення прикордонної служби – у ст. 172-18 КУпАП та ст. 419 КК України; за недбале ставлення до військової служби – у ст. 172-15 КУпАП та ст. 425 КК України; бездіяльність військової влади – у ст. 172-16 КУпАП та ст. 426 КК України; перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень – у ст. 172-14 КУпАП та ст. 426-1 КК України.

Прикметно, що у суміжних складах, передбачених у статтях, що мають однакові назви, майже повністю співпадають ознаки суб'єкта та суб'єктивної сторони, форми діяння як ознаки об'єктивної сторони. Вони посягають на правові відносини військової служби одного виду. Основна різниця – у наслідках, оскільки у Главі 13-Б передбачено формальні склади військових адміністративних правопорушень, які не містять наслідків, а названі вище суміжні військові кримінальні правопорушення за своїм складом є матеріальними. У цих статтях КК України передбачено такі наслідки: шкода у великих розмірах (ст. 412 КК України); заподіяння потерпілому тілесних ушкоджень або створення небезпеки для довкілля (ст. 414 КК України); тяжкі наслідки (ст. 419, 420 КК України); істотна шкода (ст. 425, 426, 426-1 КК України). Оскільки ці наслідки не визначені законодавчо, є оціночними, при відмежуванні військових кримінальних та військових адміністративних правопорушень важливим є правильне їх визначення.

На кваліфікацію правопорушень, передбачених у ст. 172-10, 172-13 та 172-20 КУпАП, найбільшою мірою має вплив зміст визначених у цих статтях форм їх діянь. Так, КК України не містить складу кримінального правопорушення, суміжного з тим, який передбачено у ст. 172-20 КУпАП. Однак у разі вчинення військовослужбовцем ДПСУ кримінального правопорушення у стані сп'яніння, ця обставина

розглядатиметься як така, що обтяжує покарання (п. 13 ч. 1 ст. 67 КК України), а особа притягатиметься як до адміністративної відповідальності за ст. 172-20 КУпАП, так і до кримінальної відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення.

Щодо військового правопорушення, передбаченого у ст. 172-13 КУпАП «Зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем» – за об'єктивними ознаками найбільш тісно воно співвідноситься із кримінальним правопорушенням, передбаченим у ст. 364 КК України «Зловживання владою або службовим становищем». А його суб'єкт – військова службова особа, є різновидом службової особи, яка є суб'єктом у ст. 364 КК України. Однак кримінальне правопорушення, передбачене у ст. 364 КК України, за своїм змістом є корупційним кримінальним правопорушенням (прим. ст. 45 КК України). І детальний аналіз ознак адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 172-13 КУпАП, також свідчить про наявність в його складі ознак корупції, що відносить його до корупційних правопорушень. Однак, відповідно до Закону України «Про запобігання корупції», за вчинення корупційного правопорушення не передбачено адміністративної відповідальності. Тому погоджуємось із Курилюком Ю. Б.³⁹ щодо необхідності виключення ст. 172-13 із КУпАП.

Діяння, передбачене ст. 172-10 КУпАП «Відмова від виконання законних вимог командира (начальника) є суміжним із кримінальними правопорушеннями, передбаченими у ст. 402, 403, 429 КК України як різновид правопорушень, що посягають на порядок підлеглих, гідності та військової честі. При їх кваліфікації важливо встановити наявність/відсутність в законних вимогах командира (начальника) ознак наказу⁴⁰, а також законність вимог.

Відносини військової служби, що виникають лише у зв'язку з воєнним станом чи бойовою обстановкою, знаходяться виключно під охороною кримінального закону (ст. 427–435-1 КК України).

³⁹ Курилюк Ю. Б. Адміністративно-правові та кримінологічні засади забезпечення правопорядку в прикордонній сфері України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07, 12.00.08. Київ–Запоріжжя, 2020. 472 с.

⁴⁰ Степанова Ю. П. Щодо питання юридичної відповідальності військово-службовців Державної прикордонної служби України за непокору. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21 жовтня 2022 року) / упор. Л. В. Павлик, У. О. Цмоць. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 320–325.

Система військових кримінальних та військових адміністративних правопорушень та їх співвідношення

№ з/п	Об'єкт військового правопорушення	КК України	КУпАП
1	Порядок підлеглих та військової гідності, честі	ст. 402 «Непокора»	ст. 172-10 «Відмова від виконання законних вимог командира (начальника)»
		ст. 403 «Невиконання наказу»	
		ст. 404 «Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків»	
		ст. 405 «Погроза або насильство щодо начальника»	
			Стаття 172-20 «Розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв або вживання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів»
2	Порядок дотримання статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглих	ст. 406 «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглих»	
3	Порядок проходження або несення військової служби, пов'язаний з місцем перебування або виконання обов'язків військової служби	ст. 407 «Самовільне залишення військової частини або місця служби»	ст. 172-11 «Самовільне залишення військової частини або місця служби»
		ст. 408 «Дезертирство»	
		ст. 409 «Ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом»	
4	Порядок користуванням військовим майном або збереження військового майна	ст. 410 «Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем»	
		ст. 411 «Умисне знищення або пошкодження військового майна»	

		Ст. 412 «Необережне знищення або пошкодження військового майна»	ст. 172-12 «Необережне знищення або пошкодження військового майна»
		ст. 413 «Втрата військового майна»	
5	Порядок поводження і експлуатації зі зброєю, іншим озброєнням та військовою технікою	ст. 414 «Порушення правил поводження зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення»	ст. 172-19 «Порушення правил поводження зі зброєю, а також речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення»
		ст. 415 «Порушення правил водіння або експлуатації машин»	
		ст. 416 «Порушення правил польотів або підготовки до них»	
		ст. 417 «Порушення правил кораблеводіння»	
6	Порядок несення спеціальних служб	ст. 418 «Порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання»	
		ст. 419 «Порушення правил несення прикордонної служби»	ст. 172-18 «Порушення правил несення прикордонної служби»
		ст. 420 «Порушення правил несення бойового чергування»	ст. 172-17 «Порушення правил несення бойового чергування»
		ст. 421 «Порушення статутних правил внутрішньої служби»	
7	Порядок зберігання державної таємниці у військовій сфері	ст. 422 «Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості»	
8	Порядок здійснення своїх повноважень військовими службовими особами	ст. 425 «Недбале ставлення до військової служби»	ст. 172-15 «Недбале ставлення до військової служби»
		ст. 426 «Бездіяльність військової влади»	ст. 172-16 «Бездіяльність військової влади»
		ст. 426-1 «Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень»	ст. 172-14 «Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень»
			Ст. 172-13 «Зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем»

9	Порядок виконання військового обов'язку в умовах воєнного стану, бойовій обстановці	ст. 427 «Здача або залишення ворогові засобів ведення війни»	
		ст. 428 «Залишення гинучого військового корабля»	
		ст. 429 «Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю»	ст. 172-10 «Відмова від виконання законних вимог командира (начальника)»
		ст. 430 «Добровільна здача в полон»	
		ст. 431 «Злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні»	
		ст. 432 «Мародерство»	
10	Порядок дотримання законів та звичаїв війни	ст. 433 «Насильство над населенням у районі воєнних дій»	
		ст. 434 «Погане поводження з військовополоненими»	
		ст. 435 «Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею»	
		ст. 435-1 «Образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю»	

Відмітимо, що у питанні протидії військовим кримінальним правопорушенням в ДПС України правовими засобами на загальнодержавному рівні спостерігаємо певні тенденції, які полягають у посиленні відповідальності за їх вчинення в умовах війни.

Поступова адаптація законодавства, що встановлює підстави відповідальності за військові кримінальні правопорушення, до нових умов діяльності військових формувань та правоохоронних органів, пов'язаних з частковою мобілізацією, участю підрозділів в АТО (ООС), протидією повномасштабному вторгненню російської федерації, розпочалась з 2014 року – з початком введення особливого періоду в Україні.

Так, прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період» від 5 лютого 2015 року

№ 158-VIII⁴¹, КУпАП доповнено Главою 13-Б «Військові адміністративні правопорушення». Розширено коло осіб, до яких може застосовуватись покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні шляхом внесення змін до КК України та КВК України. А також внесено зміни до Статуту внутрішньої служби ЗС України в частині розширення повноважень командира щодо припинення кримінального правопорушення, яке вчиняється підлеглим військовослужбовцем в умовах особливого періоду, воєнного стану чи бойовій обстановці.

Тоді ж, 12 лютого 2015 року, прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини» № 194-VIII⁴². Основні зміни стосувались санкцій статей XIX Розділу КК України та полягали у посиленні покарання. Окрім того, майже в усі статті включено в якості кваліфікуючих ознак вчинення діяння в умовах особливого періоду, крім воєнного стану, в якості особливо кваліфікуючих ознак – «вчинення діяння в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці».

В подальшому Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців та деяких інших осіб» від 16 березня 2017 року № 1952-VIII⁴³ визначено нову редакцію Глави 13-Б КУпАП, у якій в усіх статтях в якості кваліфікуючої ознаки передбачено «вчинення діяння в умовах особливого періоду».

Важливим кроком у правовому регулюванні матеріальної відповідальності військовослужбовців за шкоду, заподіяну при вчиненні військових кримінальних правопорушень, стало прийняття Закону України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі» від 3 жовтня 2019 року № 160-IX⁴⁴, що об'єднав у собі норми, які визначають

⁴¹ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків» від 5 лютого 2015 року № 158-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/158-19#n15>.

⁴² Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини» від 12 лютого 2015 року № 194-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/194-19#n5>.

⁴³ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців та деяких інших осіб» від 16 березня 2017 року № 1952-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-19#n96>.

⁴⁴ Закон України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі» від 3 жовтня 2019 року № 160-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-20#Text>.

підстави та порядок притягнення військовослужбовців до матеріальної відповідальності.

Значний за обсягом пакет змін до кримінального законодавства було впроваджено Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці» від 13 грудня 2022 року № 2839-IX⁴⁵, яким внесено зміни до статей 69 та 75 КК України щодо виключення можливості призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом та звільнення військовослужбовців від відбування покарання, підвищено рівень санкцій за вчинення військових адміністративних правопорушень; кваліфікуючу ознаку військових адміністративних правопорушень «вчинення діяння в умовах особливого періоду» доповнено словами «крім воєнного стану», що спростило відмежування військових кримінальних та військових адміністративних правопорушень.

На сьогодні існують також інші законопроекти, що пропонують ще більшою мірою посилити кримінальну відповідальність військовослужбовців⁴⁶, однак на протигагу таким заходам або ж в їх доповнення чи не варто звернути увагу на питання забезпечення невідворотності покарання та удосконалення системи військової юстиції з огляду на те, що темпи приросту військових кримінальних правопорушень за 2022 рік сягнули більше 340 %.

ВИСНОВКИ

Військові кримінальні правопорушення прикордонників негативно впливають на виконання завдань та функцій ДПС України, забезпечення прикордонної та воєнної безпеки держави. З огляду на це важливо комплексно застосовувати заходи правового, організаційного, управлінського, виховного характеру комплексно, на усіх рівнях діяльності суб'єктів протидії військовим кримінальним правопорушенням.

⁴⁵ Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці» від 13 грудня 2022 року № 2839-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2839-20#n64>.

⁴⁶ Проект Закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо злочинів проти встановленого порядку несення військової служби» від 15 лютого 2023 року № 9017. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=75617.

Серед означених заходів на загальнодержавному рівні протидія військовим кримінальним правопорушенням найбільш активно реалізується шляхом реформування законодавства про кримінальну відповідальність; на рівні діяльності військових формувань та правоохоронних органів, судових органів – шляхом застосування заходів кримінально-правового впливу. При цьому як у правотворчій, так і в правозастосовній діяльності спостерігаються певні тенденції, які свідчать про посилення кримінальної відповідальності та адміністративної відповідальності за їх вчинення в умовах особливого періоду та воєнного стану.

Заходи протидії військовій кримінальній протиправності дають змогу підтримувати належний рівень військового правопорядку в ДПС України, забезпечуючи збереження відносин військової служби. При цьому роль військовослужбовців ДПС України у цій протидії двояка. З одного боку вони реалізують свої повноваження шляхом включення у публічно-правові відносини і, зокрема, відносини військової служби, та підтримання цих правовідносин юридичними засобами впливу. З іншого боку – у разі їх порушення військовослужбовець ДПС України стає суб'єктом нових правовідносин, що виникають з приводу притягнення його до юридичної відповідальності.

Дослідження нормативно-правових та практичних аспектів кримінальної відповідальності військовослужбовців ДПС України показало, що на них поширюється дія усіх норм КК України, що встановлюють юридичні підстави відповідальності за військові кримінальні правопорушення, а також дія спеціальної норми, передбаченої ст. 419 КК України, що встановлює кримінальну відповідальність за порушення правил несення прикордонної служби, суб'єктом якої може бути лише військовослужбовець ДПС України. Аналіз співвідношення військових кримінальних правопорушень та інших видів військових правопорушень показав, що в більшості випадків при їх відмежуванні враховується наявність наслідків та особливо кваліфікуючих ознак.

Водночас відносини військової служби, що виникають лише у зв'язку з воєнним станом чи бойовою обстановкою знаходяться виключно під охороною кримінального закону.

АНОТАЦІЯ

В монографії розкрито вплив правового статусу прикордонника як працівника правоохоронного органу та як військовослужбовця, на зміст правовідносин, що виникають у зв'язку з його професійною діяльністю. Запропоновано класифікацію цих правовідносин за низкою критеріїв,

що дозволяє визначити їх різновиди, важливі для розуміння можливих форм їх порушення. Виокремлено такий їх різновид, як відносини військової служби, які регламентуються відповідними юридичними нормами військового законодавства та забезпечуються встановленням кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні форми їх порушення. На підставі визначеного змісту відносин військової служби досліджуються юридичні підстави та практика притягнення військовослужбовців Державної прикордонної служби України за вчинення військових кримінальних правопорушень.

Література

1. Стратегія воєнної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL : <http://surl.li/cnbgd>.

2. Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL : <http://surl.li/cyuwe>.

3. Романова І. Д. Розуміння поняття правовідносин. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2017* : зб. наук. пр. / відп. ред. д-р юрид. наук, проф. О. В. Козаченка. Миколаїв : Іліон, 2017. С. 316–319. URL : <http://surl.li/dqumv>.

4. Теорія держави і права : підручник / О. М. Бандурка та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук., проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.

5. Солонар А. В. Окремі аспекти розкриття змісту поняття «повноваження». *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2. С. 253–256. URL : <http://surl.li/fajvk>.

6. Павловський О. С. Структура правових зв'язків у сфері забезпечення матеріальними ресурсами військових частин. *Міжнародний журнал «Право і суспільство»*. 2019. С. 74–83. URL : <http://surl.li/fajwq>.

7. Бевзенко В. М. Публічно-правові відносини : сутність та ознаки. *Право і безпека*. 2009. № 1. С. 6–12. URL : <http://surl.li/ezdqq>.

8. Кушнір Я. О. Державна прикордонна служба України як суб'єкт протидії порушенню порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї : дис. ... д-ра філософії : 081 / Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2021. 304 с. URL : <http://surl.li/ezdqq>.

9. Ганьба О. Б. Нові види правових відносин у сфері прикордонної безпеки України та окремі критерії їх класифікації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Випуск 3 (28), Том 1. С. 20–23. URL : <http://surl.li/fajwv>. DOI: [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i3\(28\).313](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i3(28).313).

10. Половніков В. В. Адміністративно-правові засади управління у сфері охорони та захисту державного кордону України. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2021. 562 с. URL : <http://surl.li/fajwz>.

11. Корж І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2004. 19 с.

12. Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти : Монографія / за заг. ред. В. К. Матвійчука. Київ : ВНЗ «Національна академія управління», 2018. 420 с.

13. Касько Т. Ю. Кримінально-правова характеристика злочинів проти порядку проходження військової служби : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 22 с.

14. Касько Т. Ю. Об'єкти злочинів проти порядку проходження військової служби. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 4. С. 183–186. URL : <http://surl.li/fajxf>.

15. Шульгін В. В. Реалізація військового законодавства України : теоретико-правові аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 285 с. URL : <http://surl.li/fajxh>.

16. Передумови розробки нового Кримінального кодексу України / Новий Кримінальний кодекс. EUAM Ukraine. URL : <https://newcriminalcode.org.ua/about-us>.

17. Ганьба О. Б. Правові відносини у сфері прикордонної безпеки України : теоретико-правові засади : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 (081 Право). Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького; Приватний вищий навчальний заклад Університет короля Данила. Івано-Франківськ, 2020. 552 с. URL : <http://surl.li/ezpkc>.

18. Чудик-Білоусова Н. І. Поняття та функції матеріальної відповідальності військовослужбовців в сучасних умовах. *Галузь військового права у сучасних умовах державотворення* : тези доп. учасників наук.-практ. онлайн-сем. (Київ, 11 груд. 2020 р.). Київ : НДІ ППСН, 2020. С. 48–51. URL : <http://surl.li/fajxn>.

19. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування / Офіс Генерального прокурора. URL: <http://surl.li/bnzkm>.

20. Орловська Н. А., Степанова Ю. П. Самовільне залишення військової частини або місця несення служби : кримінально-правові ознаки і проблеми кваліфікації. *Юридичний науковий електронний*

журнал. 2022. № 5. С. 511–515. URL : http://www.lsej.org.ua/5_2022/122.pdf. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/122>.

21. Курилюк Ю. Б. Адміністративно-правові та кримінологічні засади забезпечення правопорядку в прикордонній сфері України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07, 12.00.08. Київ–Запоріжжя, 2020. 472 с.

22. Наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України «Про стан правопорядку та військової дисципліни у 2022 році та основні завдання на перше півріччя 2023 року» від 14 січня 2023 року № 27-АГ.

23. Степанова Ю. П., Кметь О. О. Особливості визначення тяжких наслідків як ознаки об'єктивної сторони складу злочину «Порушення правил несення прикордонної служби». *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2019. Випуск 4. URL : <http://surl.li/fbbmq>.

24. Чудик-Білоусова Н. І. До питання визначення об'єкта військового майнового правопорушення. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 3. С. 60–66. URL : <http://surl.li/fajxu>.

25. Military Law Overview / Military.com. URL : <http://surl.li/fajxx>.

26. Uniform Code of Military Justice / Military.com. URL : https://mcm.mil/#part-6_appendix-2.

27. Військові адміністративні правопорушення: Науково-практичний коментар глави 13-Б КУпАП / М. С. Туркот, А. В. Столітній, О. В. Міхед, О. В. Єні та ін.; за ред. М. С. Туркота, 2020. 136 с.

28. Інструкція про надання доповідей і донесень про події, кримінальні правопорушення, військові адміністративні правопорушення та адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, порушення військової дисципліни та їх облік у Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та Державній спеціальній службі транспорту, затвердженій Наказом Міністерства оборони України від 29 листопада 2018 року № 604. URL : <http://surl.li/fajyl>.

29. Степанова Ю. П. Щодо питання юридичної відповідальності військовослужбовців Державної прикордонної служби України за непокору. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21 жовтня 2022 року) / упор. Л. В. Павлик, У. О. Цмоць. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 320–325.

30. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків» від 5 лютого 2015 року № 158-VIII. URL : <http://surl.li/fajyk>.

31. Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини» від 12 лютого 2015 року № 194-VIII. URL : <http://surl.li/fajyg>.

32. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців та деяких інших осіб» від 16 березня 2017 року № 1952-VII. URL : <http://surl.li/fajyr>.

33. Закон України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі» від 3 жовтня 2019 року № 160-IX. URL : <http://surl.li/fajyv>.

34. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці» від 13 грудня 2022 року № 2839-IX. URL : <http://surl.li/fajyx>.

35. Проект Закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо злочинів проти встановленого порядку несення військової служби» від 15 лютого 2023 року № 9017. URL : <http://surl.li/fajzf>.

Information about the author:

Stepanova Yuliia Petrivna,

PhD in Law, Senior Researcher,

Deputy Chief of Science Research Department,

National Academy of the State Border Guard of Ukraine

named after Bogdan Khmelnytsky

46, Shevchenko str., Khmelnytskyi, 29000, Ukraine

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ВІЙСЬКОВОГО ЗЛОЧИНЦЯ, ЯКИЙ САМОВІЛЬНО ЗАЛИШИВ ВІЙСЬКОВУ ЧАСТИНУ АБО МІСЦЕ СЛУЖБИ

Ткаченко П. І.

ВСТУП

Дослідження особи злочинця є основною складовою кримінологічної характеристики будь якого окремо взятого кримінально-караного діяння. Саме так з метою побудови досконалої та конструктивної кримінологічної характеристики військових злочинів пропонується дослідити особу військового злочинця, зокрема такого, що вчинив самовільне залишення військової частини або місця служби. Варто наголосити, що злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби становлять не аби яку суспільну небезпеку, руйнують становлений авторитет армії, знижують рівень довіри населення до військ, негативно впливають на обороноздатність та інші фактори. По передні наукові дослідження показали, що найпоширенішим військовим кримінальним правопорушенням є самовільне залишення військової частини або місця служби. Даний факт викликав нагальну необхідність в його дослідженні з метою подальшого виокремлення заходів протидії та запобігання. На основі наявних матеріалів, зокрема слідчої та судової практики планується визначити притаманні риси характеристики особи військового злочинця, який вчиняє кримінальне правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 407 Кримінального кодексу України (далі – КК України).

Статтю 17 Конституції України передбачено, що Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. А отже, військовослужбовці, представники військової сфери мають бути взірцем законслухняності, правопорядку, прикладом честі, відданості та мужності.

Актуальні кримінологічні проблеми військової злочинності, зокрема самовільного залишення військової частини або місця служби висвітлювали в своїх дослідженнях наступні видатні вчені-правники: Г.М. Анісімов, В. П. Бондаєвський, М. Б. Головка, М. І. Карпенко, М. Г. Колодяжний, М. І. Мельник, М. І. Панов, М. М. Сенько, Г. П. Серета, М. С. Туркот,

М. І. Хавронюк, С. О. Харитонов, В. В. Шаблистий, С. А. Шалгунова, В. А. Шершенькова, О. О. Шкута та ін.

Установлений порядок проходження військової служби є гарантом забезпечення правового режиму в лавах Збройних Сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної спеціальної служби транспорту України, Управління державної охорони та інших військових формувань, які утворені у відповідності до Законів України. Так, вищевказаний установлений порядок закріплено на законодавчому рівні, який являє собою перш за все Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, а також типові Положення щодо регулювання установленого порядку проходження військової служби в інших військових формуваннях, Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, Статуту гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України та інші нормативно-правові та підзаконні акти. Таким чином, установлений порядок проходження військової служби є правовою категорією, яка закріплена на законодавчому рівні з метою регулювання проходження військової служби.

Варто зауважити, що вчинення військових злочинів в умовах дії правового режиму – воєнного стану становлять загрозу національній безпеці, окрім цього становлять підвищений рівень суспільної небезпеки в державі. Отже з огляду на вищевикладене нагальним постає питання кримінологічного дослідження ознак особи військового злочинця, який самовільно залишив військову частину або місце служби.

1. Соціально-демографічні ознаки особи військового злочинця, який самовільно залишив військову частину або місце служби

Самовільне залишення військової частини або місця служби є найпоширенішим військовим кримінальним правопорушенням. Варто зауважити, що самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК України) віднесено до категорії злочинів проти порядку проходження військової служби.

Традиційно невід'ємним елементом кримінологічної характеристики військових злочинів є їх кількісно-якісні показники. Рівень злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби показує, що у 2007 р. їх було зареєстровано 508, у 2008 р. – 450, у 2009 р. – 442, у 2010 р. – 551, у 2011 р. – 493, у 2012 р. – 352. Це означає, що протягом 2007–2012 рр. загальна кількість злочинів, які вчинені

військовослужбовцями, із певним коливанням скоротилась майже на третину. Звичайно, що рівень злочинів військових не є об'єктивним, оскільки не охоплює великий пласт прихованих (латентних) злочинів, що не відбиваються у показниках кримінально-правової статистики через: замкнутість, автономність військової сфери, слабку доступність до неї з боку громадськості, високий рівень корпоративності, сталі традиції військовослужбовців. Від показників рівня військових злочинів відрізняється інший показник – рівень судимості. Так, за 2007–2012 рр. судами України було засуджено 2 124 військовослужбовці, зокрема: у 2007 р. – 382, у 2008 р. – 387, у 2009 р. – 395, у 2010 р. – 390, у 2011 р. – 283, у 2012 р. – 287. Цей показник за означений період скоротився на чверть¹.

Водночас в період з 2013 по 2022 рік спостерігається наступна динаміка військових кримінальних правопорушень. Так, у 2013 році обліковано 341 з яких 23 за ст. 407 КК України, у 2014 – 4045, з яких за ст. 407 – 1810, у 2015 – 6083, з яких 3916 за ст. 407 КК України, у 2016 – 3580, з яких за ст. 407 – 2342, у 2017 – 6043, з яких за ст. 407 – 3188, у 2018 році – 241, з яких 166 самовільних залишень військової частини або місця служби, у 2019 – 11, з яких самовільно залишили військові частини всього 9 військовослужбовців, у 2020 – 4014, з яких за ст. 407 – 2878, у 2021 – 2980, з яких за ст. 407 – 2006, так у 2022 році під час дії правового режиму воєнного стану вчинено 13766 військових кримінальних правопорушень, з яких 6183 обліковано за ст. 407 КК України².

Статистичні дані наведені вище наголошують про нагальність дослідження саме проблематики самовільного залишення військової частини або місця служби та виокремлення актуальної кримінологічної характеристики. Саме так варто приділити увагу ознакам, які притаманні особі військового злочинця, який самовільно залишив військову частину або місце служби. Перш за все визначаємо соціально-демографічні ознаки, які становлять собою окрему систему відомостей щодо особи/осіб та містять наступну інформацію, а саме стать, вік, освіта, сімейний стан, заняття, наявність постійного місця роботи, тривалість страхового стажу, частоту зміни місця роботи, інші джерела матеріального доходу, національність, громадянство, сімейний стан, тощо. Саме соціально-демографічні ознаки розпочинають конструктивну побудову кримінологічної характеристики особи військового злочинця.

¹ М. Г. Колодажний. Кримінологічна характеристика військових злочинів в Україні. Питання боротьби зі злочинністю № 26 – 2013. С. 109 – 116.

² Ткаченко П. І. Динаміка самовільного залишення військової частини або місця служби: кримінологічний аспект. – 2022.

Слід зазначити, що в межах цієї групи ознак розглядається низка специфічних особливостей, які дають змогу уявити особу військовослужбовця. Якщо розглядати їх окремо, то майже всі кримінальні правопорушення вчиняють особи чоловічої статі (99,7%), оскільки питома вага жінок військовослужбовців є мізерною порівняно з чоловіками. Ключова причина гендерної однорідності самовільного залишення військової частини або місця служби має, насамперед, об'єктивний характер та проявляється у військово-облікових спеціальностях Збройних Сил України, на які дозволяється залучати жінок. Однак цілком зрозуміло, що зі збільшенням чисельності жінок-військовослужбовців підвищиться кількість військових кримінальних правопорушень загалом і самовільного залишення військової частини або місця служби, зокрема, вчинених жінками³.

На думку більшості видатних вчених-правників, статистика щодо осіб, що самовільно залишають військову частину або місце служби, має такий вигляд: 18–24 роки – 25,1%; 25–30 років – 25,4%; 31–40 років – 29,1%; 41–50 років – 18,2%; 51–65 років – 2,2%. Таким чином, найбільша криміногенна активність військовослужбовців, що безпосередньо ухиляються від проходження військової служби, має місце у 31–40 років. Освіта в них, насамперед, повна загальна середня або середня технічна. Зокрема, статистичні дані свідчать, що початкову загальну освіту мають 0,3%, неповну середню освіту – 11,6%, загальну середню освіту – 41,3%, професійно-технічну освіту – 37,1%, неповну вищу освіту – 3,3%, вищу освіту – 6,4%. Таким чином, якщо аналізувати показники рівня освіти військовослужбовців, що самовільно залишають військові частини або місця служби, то переважають злочинці, які мають загальну середню освіту. Рівень освіти військовослужбовців, що вчиняють самовільне залишення військової частини або місця служби та інші подібні військові кримінальні правопорушення, як правило, нижчий порівняно з військовослужбовцями, які сумлінно з честю та гідністю виконують військовий обов'язок⁴.

Таким чином, зважаючи на викладене можливо дійти попереднього висновку, що військовослужбовці в середньому віці від 18 до 36 років, які не є досить освіченими, а значить і правосвідомими у разі вчинення ними правопорушень, вчиняють самовільне залишення військової частини або місця служби.

³ Артеменко О. Кримінологічна характеристика особи злочинця-військовослужбовця, який порушив порядок проходження військової служби в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 5 (27). С. 126–130.

⁴ Туркот М.С. Кримінологічна характеристика особистості суб'єкта військових злочинів. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2. С. 76–82.

На думку Висоцького П. Г., робітниками були 30,3% осіб, що вчинили самовільне залишення військової частини або місце служби; проходили військову службу за контрактом у Збройних Силах України 14,7% військовослужбовців; займалися підприємницькою діяльністю 1,3% осіб; до інших професій належали 10,6% осіб. При цьому більшість осіб, винних в ухиленні від військової служби (38,7%), до призову на військову службу взагалі не працювала; за громадянством такі особи є українцями; національність здебільшого, відповідно, також українська, однак, як свідчить статистика, 11,2% вчинених ухилень від проходження військової служби було вчинено росіянами. Щодо сімейного стану, то особи, що ухиляються від проходження військової служби, здебільшого не одружені 54,7%, одружених 34,4%, розлучених 5%, фактичні шлюбні відносини мають 5,6%; є вдівцями 0,3%⁵.

Водночас слід зауважити, що наявність родини й дітей являється у більшості антикриміногенним чинником. При цьому у випадку дослідження військових злочинів такий чинник не знаходить собі місця адже понад 34% є одруженими, звідси відповідно лівова частка має дітей, здебільшого виходячи з середнього віку злочинців – неповнолітніх, які потребують присутності батька поруч. Так, саме дослідження слідчо-судової практики показало, що вплив близьких родичів не аби як тиснув створюючи передумови до вчинення злочину проти встановленого порядку несення або проходження військової служби у близько 10%. Варто розуміти, що підозрювані не завжди виправдовують вчинення діяння саме родинним впливом, можливо стверджувати інакше, що за певних психологічних та моральних причин, військовослужбовці, які вчинили самовільне залишення військової частини або місця служби навпаки вигадують інші не пов'язані із сімейним впливом обставини, що передували вчиненню злочину.

Вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби строковиками, мобілізованими, резервістами, які є одружені та мають в подружжі одного або більше неповнолітніх дітей, обумовлене низьким грошовим забезпеченням, необхідністю вирішення соціально-побутових проблем в сім'ї, тощо.

Варто зауважити, В. А. Ломако наголошує, що особливістю заздалегідь обдуманого умислу є те що мотив і мета вчинити злочин і його безпосередня реалізація відокремлені між собою певним проміжком часу. Таким чином, зважаючи на вищевикладене зазначаємо, що військовослужбовець, який вирішив покинути місце служби, маючи

⁵ Висоцький П. Г., Аналіз ознак особи військовослужбовця, яка самовільно залишила військову частину або місце служби. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. № 52 – 2021 С. 58 – 60.

індивідуальний мотив вчинення злочину, а саме якому притаманні фактори матеріальні та побутові, наприклад, солдат планує втечу з метою надання фінансової допомоги членам родини шляхом влаштування на підробітки в межах часу перебування поза місцем служби, обумовлюється заздалегідь обдуманий умисел, оскільки в такому простежується певний проміжок часу між мотивом, метою та безпосередньою реалізацією.

З огляду на теорію кримінально-правової характеристики варто зазначити, що мотиви самовільного залишення військової частини або місця служби можуть бути різноманітними для кожного окремо взятого злочину є окремий, індивідуальний мотив. При цьому більшість вчених стверджують, що військовослужбовець вчиняючи самовільне залишення військової частини не має за мету ухилитися від військової служби.

Визначаючи мотиви вчинення злочину передбаченого ст. 407 КК України різноманітними маємо на увазі доволі широкий спектр цього трактування, а саме мотиви можуть бути як особисті так і пов'язані із проходженням служби, нестатутними відносинами, перевищення командирами повноважень та ін. Аналізом судової практики встановлено, що мотивуючими найчастіше виступають такі фактори як сімейно-побутові, соціально-психологічні, матеріальні, особистісні.

Наприклад, у кримінальній справі № 405/6088/15-к, яка розглянута у відкритому судовому засіданні щодо військовослужбовця Збройних Сил України, який є винним в рамках кримінального провадження № 42015120050000066 за ч. 4 ст. 407 та ч. 3 ст. 408 КК України, обвинувачений стверджує, що мотивом вчинення самовільного залишення військової частини відіграє бажання надати додаткової матеріальної допомоги своїй родині, яка такої допомоги потребували через поважні причини. Окрім того, суд звертає увагу на те, що відповідно до приведеної довідки про доходи за період лютий 2015 року – липень 2015 року солдату в травні-червні 2015 року заробітна плата не нараховувалась та не виплачувалась, що в свою чергу, також доводить доводи обвинуваченого щодо мотивів самовільного залишення ним військової частини 29 липня 2015 року з метою надання матеріальної допомоги своїй родині шляхом отримання будь-якого іншого доходу поза межами військової частини, влаштувавшись на періодичні підсобні роботи, оскільки у військовій частині заробітну плату в цей період він не отримував⁶.

⁶ Вирок у справі № 405/6088/15-к (провадження 1-кп/405/259/15) Ленінський районний суд міста Кіровоград Кіровоградської області. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: [<https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/5688697415>].

Таким чином, мотив вищезгаданого військовослужбовця очевидний, матеріальний на ряду із сімейно-побутовим, що окремо підкреслюється та розглядається судом беручи до уваги додаткові підтвердження, обґрунтування мотиву.

Саме так, нерідко родинний вплив обумовлений соціально-побутовими та матеріальними факторами стають вирішальними у вчиненні військовослужбовцем самовільного залишення військової частини або місця служби.

Щодо кримінологічного дослідження такого показника, як зайнятість особи до призову на військову службу, слід прийняти до уваги, що більшість винних у вчиненні самовільного залишення військової частини або місця служби не мали постійного місця роботи, а й інколи взагалі не були працевлаштовані жодного разу. Виходячи з даних фактів можливо стверджувати, що вказана категорія осіб мала доволі низький соціальний і матеріальний статуси. Деякі з цих осіб, не маючи постійного місця роботи або будучи не спроможними (не маючи бажання, цілі, мети) працювати за певних індивідуальних, в тому числі деструктивних причин прийняли рішення укласти контракт про проходження військової служби з метою отримання гідного грошового забезпечення, яке для вказаної категорії осіб вдавалось за високе та достатнє. Безумовно в більшості випадків відіграла профорієнтаційна робота військових комісаріатів, які регулярно проводили акції з метою надання авторитету військовій службі за контрактом.

Таким чином, дана категорія осіб, яка не маючи патріотичних налаштувань, національної ідеї, вступили на військову службу з метою отримання грошового забезпечення та вирішення в подальшому власних соціально-побутових проблем.

На нашу думку факт відсутності вмотивованості, патріотичного налаштування відіграє вкрай негативну роль під час підбору майбутніх кадрів на військову службу за контрактом.

Більшість військовослужбовців, які вчинили самовільне залишення військової частини або місця служби були представниками сухопутного роду військ, так і не дивно адже переважна більшість особового складу Збройних Сил України належить саме до сухопутних. Не варто виключати присутність серед злочинців, які вчинили кримінальне правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 407 КК України, представників Національної гвардії України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної прикордонної служби України. Також фіксувались випадки вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби військовослужбовцями Служби безпеки України але за причини закритості даного органу, дослідити та підтвердити дійсність не вдалось за можливе.

Знову таки варто підкреслити все ту ж ознаку латентності, яка так притаманна військовим колективам.

Більшість злочинців, які самовільно покинули розтушування військових частин або місць служби перебували у званні солдата, старшого солдата, молодшого сержанта, сержанта. Меншість мали звання старшого сержанта, прапорщика, старшого прапорщика, молодшого лейтенанта та лейтенанта. Таким чином можемо стверджувати, що більшість правопорушників, які вчинили злочин, передбачений ст. 407 КК України відносились до рядового та сержантського складу, а меншість до складу прапорщиків та молодшого офіцерського складу. При цьому слід зауважити, що станом на 2017 рік не зафіксовано жодного представника вищого офіцерського складу але враховуючи статистичні дані, можливо припустити про наявність таких. Також в цьому випадку не аби яку роль відіграє латентність, яка покриває вищий офіцерський склад тим самим зумовлює дезактивацію дискредитації військ та зниження авторитету останнього.

Щодо посад, які обіймали військові злочинці, то в такому випадку варто зазначити, що більшість з цих посад віднесені до належності рядового та сержантського складу ЗС України, а саме стрільці, водії, навідники, кулеметники, командири відділень та ін. Серед правопорушників також присутні й курсанти вищих військових навчальних закладів, які згідно чинного законодавства рахуються військовослужбовцями.

Так наприклад, вироком Жовтневого районного суду міста Дніпропетровська від 28.09.2020 року курсанта кафедри військової підготовки спеціалістів Державної спеціальної служби транспорту Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна визнано винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 407 КК України. У суді встановлено, що курсант, з метою тимчасово ухилитися від виконання обов'язків військової служби, 27 липня 2020 року не з'явився вчасно з відпустки до місця служби та був відсутній до 08 серпня 2020 року. За результатами судового розгляду курсанта, із застосуванням положень ст. 69 КК України, засуджено до покарання у виді арешту з утриманням на гауптвахті строком на два місяці. Публічне обвинувачення підтримувала Військова прокуратура Дніпропетровського гарнізону Південного регіону України⁷.

Отже варто зауважити, що не лише військовослужбовці строкової та контрактної військової служби вчиняють самовільне залишення військової частини або місця служби, а й курсанти вищих військових

⁷ Вирок у справі № 201/8694/20 (провадження 1-кп/201/1451/2020, номер кримінального провадження в ЄРДР 42020040010000252) Жовтневий районний суд міста Дніпропетровська. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: [https://reyestr.court.gov.ua/Review/91891022].

навчальних закладів, що в свою чергу є не поодинокую проблемою та потребує окремого, детального дослідження стосовно особи-курсанта, який вчиняє самовільне залишення місця служби.

Деякі вчені також приділяють увагу визначенню виду військової служби в процесі дослідження ознак особи військового злочинця, яка є складовою частиною характеристики. Так, більшість винних військовослужбовців були призвані на військову службу в період особливого періоду 2014-2015 рр. та в період воєнного стану 2022 рік. До 20% винних були військовослужбовцями за контрактом та менше 2% кадрові військовослужбовці, зокрема офіцери.

Як слушно наголошує О. М. Артеменко, злочинцями є переважно особи, які випадково стали військовослужбовцями, тобто не за власним переконанням, а за збігом політичних і економічних обставин.

Загалом варто зауважити, що вищезазначені ознаки не є криміногенними, а отже не можуть свідчити про окремо взяту особу, як про злочинну особистість.

Підводячи підсумок із приводу соціально-демографічних ознак, слід зазначити, що вони дають істотну інформацію про особу злочинця. Вона може бути використана як у науці, так і в практичній діяльності, зокрема під час розроблення та реалізації заходів профілактики кримінальних правопорушень, розроблення версій, підготовки та безпосереднього проведення слідчих (розшукових) дій. Поведінка людини багато в чому залежить від її статусу в суспільстві, тому соціальні прояви є необхідними для вивчення особистості злочинця⁸. Водночас соціально-демографічні ознаки містять інформацію, яка має обов'язкове місце в побудові кримінологічної характеристики, зокрема щодо особи-злочинця.

2. Особистісно-рольові та морально-психологічні особливості спеціального суб'єкта злочину, відповідальність за який передбачена ст. 407 КК України

Досліджуючи особистісно-рольові властивості особи військового злочинця слід надати визначення поняттю, а саме особистісно-рольові риси – індивідуальні підходи окремо взятої особи до усвідомлення та сприйняття умов, вимог, викликів, які висуває суспільство в кожній окремії ситуації.

Водночас для військовослужбовців, які самовільно лишують військову частину або місце служби характерні відмежування від позитивно орієнтованих соціальних груп, виконання соціально негативних ролей та функцій, що призводить до неповаги або ж свідомого ігнорування норм

⁸ Чаплинська Ю.А. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики злочинів. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. № 6. С. 181–184.

моралі, права тощо⁹. При цьому на нашу думку, не завжди це твердження знаходить своє місце, оскільки судова практика показує, що інколи трапляються випадки, коли більшість «позитивних» соціальних груп є зорієнтована на створення передумов особі до вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби, зокрема шляхами приниження честі та гідності, завдання тілесних ушкоджень, перевищення повноважень та ін. В більшості випадків підґрунтям до цього стають дідівщина або особиста неприязнь. Здебільшого структуру таких соціальних груп становлять військовослужбовці другого року служби але не виключенням є й офіцери.

Наприклад, в Одеській області, будучи військовослужбовцем військово-морських сил Збройних Сил України старший матрос, знаходячись в спальному приміщенні казарми, вжив спиртні напої. Відтак, старший матрос ОСОБА_1 усвідомлюючи протиправний характер своїх дій їх суспільно небезпечні наслідки та бажаючи їх настання, вчинив порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглих, прагнучи продемонструвати свою уявну перевагу, утвердити власний авторитет у військовому колективі, у проміжок часу з 01 год. 00 хв. до 04 год. 00 хв.: перебуваючи у спальному приміщенні наніс матросу ОСОБА_6 не менше 70 ударів кулаками обох рук в область грудної клітини, не менше 40 ударів в область живота, 10 ударів в область правої та лівої ключиці та не менше 3 ударів коліном правої ноги в область голови, наніс матросу ОСОБА_8 не менше 45 ударів правою рукою в область грудної клітини та живіт, 5 ударів ліктем правої руки в область лівого підбер'я, наніс матросу ОСОБА_11 4 удари кулаками обох рук в область грудної клітини, 1 удар правою рукою та 1 удар ліктем правої руки в ліву сторону грудної клітини (в область серця), 3 удари долонями обох рук по обличчю, наніс матросу ОСОБА_12 8 ударів кулаками обох рук в область центру грудної клітини, 3 удари кулаками обох рук в ліву сторону грудної клітини по ребрам, 1 удар долонею лівої руки по правій стороні обличчя, наніс матросу ОСОБА_7 не менше 10 ударів кулаками обох рук в область грудної клітини, 1 удар долонею правої руки в ліву сторону обличчя, 1 удар правою ногою в ліву сторону грудної клітини по ребрам, наніс матросу ОСОБА_9 10 ударів кулаком правої руки в область грудної клітини, 8 ударів долонею правої руки по лівій стороні обличчя, 2 удари правою ногою по голові в ділянку затилку, наніс матросу ОСОБА_10 10 ударів кулаками обох рук в область грудної клітини, 10 ударів долонями обох рук по обличчю, 1 удар правою ногою в ліву сторону грудної клітини по ребрам, що заподіяло

⁹ Ботнарєнко І. А. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють насильство в сім'ї. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 2. С. 83–96.

кожному вище зазначеному потерпілому фізичний біль, моральні страждання та тілесні ушкодження¹⁰.

Так, проаналізувавши судову практику щодо порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, доходимо попереднього висновку про становлення високого рівня небезпечності даного злочину. Дії злочинців-військовослужбовців дезорганізують нормальну роботу військових частин, підривають задовільний психологічний клімат особового складу та пригнічують такий, завдають шкоди здоров'ю солдатам. На фоновому рівні можливо зазначити, що такі неправомірні дії, залишають бажання багатьох громадян чоловічої статі проходити строкову військову службу, не кажучи вже за контрактну. Присутність таких солдат, які можуть дозволити собі знущання, побої щодо своїх товаришів по службі знижують рівень престижності військової служби¹¹.

Отже, виходячи з вищевикладеного можливо стверджувати, що не завжди для осіб, які вчиняють самовільне залишення військової частини або місця служби, характерним є відмежування від позитивно орієнтованих соціальних груп, особливо в тому випадку коли вказані групи не являються в дійсності позитивно орієнтовними.

Соціально-рольові властивості особистості в умовах проходження військової служби мають насправді своєрідну специфіку, що тісно пов'язана із самим процесом проходження військової служби, у зв'язку з чим особа перебуває в підпорядкуванні військових командирів та начальників¹².

Водночас морально-психологічні властивості включають в себе світогляд, духовність, риси характеру, фізичний і психічний стан здоров'я, інтереси, мотиви, потреби, ціннісні орієнтири, тощо. Дослідження морально-психологічних ознак особи військового злочинця, який самовільно залишив військову частину або місце служби надає можливості визначити внутрішні особливості, провідні психологічні властивості та інше.

Окрім цього, ми погоджуємось з думкою деяких вчених щодо можливості за результатами дослідження морально-психологічної

¹⁰ Вирок у справі. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: [<https://reyestr.court.gov.ua/Review/83485864>].

¹¹ Ткаченко П. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості // грааль науки. – 2021. – № 8. – С. 101-107.

¹² Курилюк Ю. Б. Морально-психологічні ознаки особи злочинця, який посягає на прикордонну безпеку держави. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 10. С. 217–219.

характеристики визначити пояснення причин злочинної поведінки певного типу злочинців, які вчиняють однорідні злочини.

Потреби є важливою складовою частиною будь якої психологічної характеристики особи, кожний має певні потреби, не виключенням є й військовослужбовці, які мають індивідуальні, інколи ідентично-схожі потреби.

Категорія осіб, яким притаманні певні обмеження через службову діяльність мають найвищий рівень різноманітних потреб. Так, військовослужбовці, проходячи військову службу, перебуваючи в розташуваннях військових частин, батальйонів, полків, обмежені в своїх діях відносно вільного пересування, оскільки за для виходу за межі військової частини потрібен спеціальний дозвіл, а для виїзду за межі гарнізону необхідна згода вищого керівництва (командира військової частини). Безумовно кожний, принаймні так мало б бути, чоловік розуміє, що зі вступом на військову службу буде обмежений в певних правах та свободах, інколи такі рядки можливо зустріти навіть в положеннях контракту щодо проходження військової служби.

Таким чином, можливо стверджувати, що військовослужбовці потребують регулярного або періодичного контакту з рідними, друзями та іншим колом осіб. У зв'язку із запровадженням особливого періоду виїзд за межі гарнізону досить ускладнився для солдатів, а в умовах дії правового режиму – воєнного стану й взагалі обмежився.

Вже в цьому випадку ми можемо простежувати деякі причинно-наслідкові явища, які можуть відіграти роль в становленні передумови до вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби.

Обмеження строковиків в користування мобільними телефонами, смартфонами та іншими гаджетами створюють не аби яку перешкоду до дистанційного контакту особи з членами родини. Також існує практика обмеження в користуванні телефонами й курсантів вищих військових навчальних закладів, особливо в умовах проходження курсу молодого бійця, перепідготовки або проходження першого курсу навчання.

Вказана практика на нашу думку являється негативною, оскільки досить значна кількість військовослужбовців є уродженцями та мешканцями інших міст, а проходять військову службу взагалі в інших регіонах країни, саме в таких випадках виникає нагальна необхідність в регулярному контакті з родиною, особливо в умовах складної суспільної обстановки.

Також серед потреб можливо визначити розваги адже військовослужбовці призвані на строкову військову службу у 18-річному віці гостро потребують розваг, дозвілля, тощо. Саме

завершення пубертатного періоду у осіб чоловічої статі не аби як спонукає їх до активного проведення часу, а саме шляхом розваг. Варто зазначити, що в умовах розташування військової частини категорично заборонено вживання алкогольних та слабоалкогольних напоїв, проте при кожній військовій частині мають бути облаштовані та діючі клуби культурного дозвілля, де кожний військовослужбовець має право на відвідування такого закладу. Організація та проведення регулярних заходів культурно-розважального спрямування – це обов'язок відповідальних офіцерів кожної військової частини в якій присутній такий профільний підрозділ. Здебільшого військові частини мають такі підрозділи при цьому далеко не кожна частина використовує такі регулярно та за напрямом.

В піраміді Абрагама Маслоу наявна позиція щодо потреби в безпеці, яка є однією із складових загальних потреб людини. Зовсім не дивно, що більшість військовослужбовців, які вчинили самовільне залишення військової частини або місця служби мали потреби в безпеці, особливо в умовах дії особливого періоду, коли загострення на сході держави вносило свої корективи в діяльність військ.

Окрім цього вказана піраміда містить потребу поваги, яку відповідно в умовах військової частини реалізувати понад складно адже військові колективи поділені зокрема на офіцерський та сержантський корпус, а також рядовий, де серед рядових та сержантів питання поваги один до одного перебуває на досить низькому рівні, безперечно у більшості випадків це обумовлено існуванням дідівщини в лавах армії. Також серед офіцерського корпусу в деяких військах можливо спостерігати доволі високий рівень поваги один до одного, при цьому відношення багатьох офіцерів до солдат залишає бажати кращого.

Серед наявних в змісті піраміді потреб присутнє на соціальному рівні спілкування, яке також займає левову частку необхідного у близько 5% військовослужбовців, які вчинили злочин, передбачений ст. 407 КК України. Саме ця потреба тісно пов'язана з раніше визначеним фактом, який свідчить про необхідність регулярного контакту військовослужбовця з близьким оточенням. Також військовослужбовці високого інтелектуального та освітнього розвитку в умовах перебування колективу різних прошарків спільноти, потребують кардинально іншого спілкування аніж такого, що отримують в повсякденній діяльності.

Доволі логічний та очевидний факт – це задоволення фізіологічних потреб, які визначені в піраміді американського психолога Маслоу та полягають зокрема у задоволенні сексуальних потреб. Саме так, військовослужбовці перебуваючи тривалий час в одностатевих колективах, мають нагальну потребу в інтимних стосунках із

протилежним полом, особливо це простежується у солдат строкової служби, які в середньому є 18-23-річними особами та курсантів вищих військових навчальних закладів, серед яких присутні 17-річні юнаки військовослужбовці. Вказана вікова особливість, фонові явища та психологічні обставини створюють передумови до вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби з метою задовольнити фізіологічні потреби. Тривала відсутність фізичної близькості є таким собі психологічним підґрунтям у військовослужбовців, яка яскраво простежується на фоні повсякденного побуту.

Окрім цього, військовослужбовці мають потреби у самовираженні, творчості, моральності, впевненості, інтимності, майбутньому, тощо.

Водночас вибіркоче вивчення 320 кримінальних проваджень, розглянутих судами України за статтями 407-409 КК України протягом 2014 – 2017 рр., узагальнення результатів експертних опитувань надають підстави виділити найбільш поширені мотиви злочинів проти порядку проходження військової служби: боягузтво – 54,7%; небажання переносити труднощі військової служби – 27,2%; причини сімейного і побутового характеру – 15%; легкодухість – 5,6%; бажання спілкування з коханою людиною, побувати вдома, відпочити – 3,4%; тяжка хвороба або смерть близьких – 1,9%; інше – 2,2%¹³.

В ході дослідження морально-психологічних особливостей спеціального суб'єкта злочину, відповідальність за який передбачена ст. 407 КК України, варто відмітити, що більшості військовослужбовцям-злочинцям притаманні антисоціальні цінності, які набули сформованості за довго до призову на військову службу, зокрема в умовах специфічної соціалізації. Досить велика аудиторія дослідників вважає, що на примітивність ціннісних орієнтацій і життєвих орієнтирів військовослужбовців, які вчиняють самовільне залишення військової частини або місця служби указує невисокий освітній рівень останніх. Так, 53,2% із загального числа військовослужбовців злочинців мали початкову загальну, неповну середню або повну загальну середню освіту. Понад 38% військових злочинців не були ніде працевлаштовані до призову на військову службу, близько 30% були працевлаштовані, проте обіймали неprestижні й малооплачувані посади.

З огляду на вищевикладене можливо стверджувати, що більшість військовослужбовців, які вчинили самовільне залишення військової частини або місця служби вступили до лав Збройних Сил України, Національної гвардії України не за патріотичним покликанням захищати

¹³ Злочини проти порядку проходження військової служби: кримінологічне дослідження : монографія / О. М. Артеменко ; [наук. ред. В. В. Голіна]. – Харків : Право, 2019. – 224 с.

державу, а за причин складної соціально-економічної ситуації в державі та інших фонових явищ, які пов'язані із відсутністю постійної зайнятості, а звідси малозабезпеченістю, тощо.

Варто наголосити думку багатьох вчених-правників, яка полягає в наступному, військові злочинці щодо яких вище надано характеризуючі дані через недосконалу кадрову політику Міністерства оборони України та Міністерства внутрішніх справ України випадково опинились в лавах Збройних Сил України та Національної гвардії України.

Щодо такої морально-психологічної особливості, як установка слід визначити, що вона є станом готовності суб'єкта до прояву певної активності, що забезпечує стійкий цілеспрямований характер діяльності, спрямований на задоволення тієї чи іншої потреби. Дана установка бере свої витoki зі специфіки анархічно-індивідуалістичної мотивації особи військового злочинця, потреб і мотивів протиправної поведінки останнього. У зв'язку із переважною відсутністю в осіб злочинців-військовослужбовців патріотизму, випадкового збігу життєвих обставин, які привели їх після мобілізації до армії, у них наявна чітка установка на припинення своїх військових обов'язків за ліпшої нагоди й настання неблагополучних обставин. Такими, за матеріалами вивчення судової практики, можуть бути: направлення військовослужбовця з навчального батальйону до військової частини; спрямування особи з військової частини безпосередньо до зони проведення бойових дій; виникнення конфлікту з військовим керівництвом; неналежне грошове та матеріально-технічне забезпечення; недостатнє бойове оснащення; погані санітарні умови несення служби; тощо¹⁴.

Водночас військовослужбовці-злочинці, які вчиняють самовільне залишення військової частини або місця служби з метою задовольнити потреби в розвагах, частіше мають установку на вживання алкогольних напоїв, а іноді й наркотичних засобів. Здебільшого така установка сформувалась ще за довго до призову на військову службу, переважно в підлітковому віці у хлопців де за умов специфічної ба більше негативної компанії з'являються шкідливі звички, серед яких зокрема алкоголізм та наркоманія. Однак вказані відомості встановлені шляхом досліджень матеріалів кримінальних проваджень адже інформація стосовно залишення військової частини або місця служби алкоголіками та наркозалежними особами здебільшого замовчується. Проте серед відкритих джерел інформації, зокрема в засобах масової інформації інколи зустрічаються поодинокі випадки висвітлення журналістами

¹⁴ Артеменко О. Кримінологічна характеристика особи злочинця-військовослужбовця, який порушив порядок проходження військової служби в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 5 (27). С. 126–130.

резонансних новин щодо вищевказаної категорії осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення.

Варто зазначити, що сукупність негативних морально-психологічних характеристик особи військовослужбовця, яка самостійно залишила військову частину або місце служби, найдоцільніше розподілити на дві категорії. Так, по-перше, це стійкі морально-психологічні якості особи, які були притаманні військовослужбовцям безпосередньо ще до призову на військову службу та, відповідно, знаходять своє вираження в поведінці суб'єкта під час проходження ним військової служби, що в майбутньому проявилось у самовільному залишенні військової частини або місця проходження військової служби. По-друге, це такі властивості людини, які були набуті особою вже безпосередньо в процесі проходження військової служби під впливом її специфіки, а також якості, які, відповідно, є наслідком негативного впливу на військовослужбовця неформальної системи позастатутних відносин між військовослужбовцем та його начальниками та командирами¹⁵.

Разом із тим необхідно в межах морально-психологічних ознак також звернути увагу на особливості психічних відхилень осіб, які вчиняють самовільне залишення військової частини або місця служби. Зокрема, такі психічні відхилення спричиняються черепно-мозковими травмами, психічними захворюваннями або ж іншим хворобливим станом, встановленим під час проведення судово-психіатричних експертиз¹⁶.

Окрім цього, щодо показника фізичного й психічного здоров'я військовослужбовців, які вчиняють самовільне залишення військової частини або місця служби, варто наголосити, що останні мають задовільний стан такого показника, це обумовлено медичним оглядом (комісією), яку призовники проходять у військових комісаріатах. При цьому з огляду на вищевказані факти наявності деяких злочинців-військовослужбовців схильних до алкогольної та наркотичної залежності можемо стверджувати, що медичний огляд, який побудований на платформі кадрової політики Міністерства оборони України перебував на не достатньому рівні. Варто відзначити, що таких медичних спеціалістів як «нарколог», «психотерапевт» та інші суміжні, не були присутні у складі призовних медичних комісій. Позитивним фактором в цьому випадку відзначається наявність у Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України відомчих

¹⁵ Дмитренко Н.А. Характеристика особи військовослужбовця строкової служби, який вчиняє злочини у Збройних силах України. Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень : матеріали Міжнар. наук. конф. Луцьк, 2020. Т. 3. С. 133–135.

¹⁶ Денисов С.Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2020. № 1 (22). С. 152–159.

медичних закладів Міністерства внутрішніх справ України. Так саме в територіальних медичних об'єднаннях Міністерства внутрішніх справ України присутні такі медичні фахівці як «психолог», «психіатр», «психотерапевт», «нарколог», а й іноді «поліграфолог», що позитивно впливає на імідж підконтрольних служб та міністерства зокрема.

Зважаючи на вищевикладене можемо стверджувати, що ігнорування військово-лікарськими комісіями, територіальними центрами комплектування та соціальної підтримки Міністерства оборони України фактів наявності у призовника ознак алкогольної та наркотичної залежності негативно впливає на якість майбутнього особового складу, а разом з тим поширення випадків самовільного залишення військової частини або місця служби.

3. Кримінально-правові та загально-соціальні ознаки, що складають кримінологічний склад особи, яка самовільно залишає військову частину або місце служби

Кримінально-правові ознаки особи злочинця, що самовільно залишила військову частину або місце служби – це відомості про склад вчиненого самовільного залишення військової частини або місця служби, спрямованість та мотивацію кримінально-протиправної поведінки, одноособовий або ж груповий характер кримінально-протиправної діяльності, форму співучасті, інтенсивність кримінально-протиправної діяльності, наявність судимостей тощо¹⁷. Водночас, кримінально-правові ознаки особи злочинця мають важливе значення при призначенні особі, яка самовільно залишила військову частину або місце служби, покарання. Зокрема, відповідно до чинного кримінального законодавства України суд під час призначення покарання має враховувати характер та ступінь суспільної небезпечності вчиненого кримінального правопорушення, особу, винну у його скоєнні, ставлення злочинця до вчиненого ним кримінально-протиправного діяння та обставин справи, які безпосередньо пом'якшують або ж обтяжують кримінальну відповідальність¹⁸.

В свою чергу ми безперечно погоджуємось з думкою А. М. Ониськіва, який визначає, що злочини проти порядку проходження військової служби, вчинені в умовах особливого періоду або в бойовій обстановці, зважаючи на спрямованість відповідних суспільно небезпечних діянь, а також особливості законодавчих

¹⁷ Чаплинська Ю.А. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики злочинів. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. № 6. С. 181–184.

¹⁸ Денисов С.Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2020. № 1 (22). С. 152–159.

конструкцій відповідних складів, можуть бути вчинені лише з прямим умислом, за якого винувата особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. Окрім того, військовослужбовець повинен усвідомлювати ту обставину, що злочин поти порядку проходження військової служби вчиняється ним за наявності однієї з таких обставин, як особливий період, воєнний стан або бойова обстановка¹⁹.

Так зважаючи на викладене можливо стверджувати, що з огляду на кримінально-правову характеристику самовільного залишення військової частини або місця служби, кримінальне правопорушення, передбачене ст. 407 КК України вчиняється лише з прямим умислом²⁰.

Водночас кримінально-правова характеристика не містить достатньої інформації щодо групового характеру вчинення злочину, передбаченого статтею 407 КК України.

В свою чергу О. М. Артеменко зазначає, що за даними Державної судової адміністрації України, протягом 2014-2016 рр., засуджено лише 14 військовослужбовців, які вчинили ці злочини в складі групи. На думку вченого це означає, що груповий характер не властивий досліджуваному військовому кримінальному правопорушенню. При цьому всі злочини вчинені в групі за попередньою змовою²¹.

В ході дослідження правових ознак та загально-соціальних, що складають кримінологічний склад особи, яка самовільно залишає військову частину або місце служби варто зазначити про таку властивість як права свідомість.

Як зазначають науковці, ознаки правової та моральної свідомості особи військовослужбовця відіграють надважливу роль у становленні особистості, адже життя в армії зумовлює необхідність додержання законів та статуту, а тому відхилення від додержання норм права є апріорі неможливим, оскільки це порушує військову дисципліну²².

¹⁹ Ониськів А.М. Кримінальна відповідальність за порушення порядку проходження військової служби, вчинені в умовах особливого періоду або в бойовій обстановці. Київський університет права НАН України. 2017. С. 268.

²⁰ Ткаченко П. Кримінально-правова характеристика заздалегідь обдуманого умислу самовільного залишення військової частини або місця служби // Collection of scientific papers «АОГОС». – 2022. – №. December 9, 2022; Cambridge, UK. – С. 56-58.

²¹ Артеменко О. Кримінологічна характеристика особи злочинця-військовослужбовця, який порушив порядок проходження військової служби в Україні. Jurnalul juridic national: teorie și practică. 2017. № 5 (27). С. 126–130.

²² Денисов С.Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2020. № 1 (22). С. 152–159.

Правова свідомість військовослужбовців відображає ставлення особи до чинних правових норм, їх знання та цілеспрямоване свідоме дотримання. Зокрема, особи, які самовільно залишають військову частину або місце служби, не виконують вищезазначених норм, а також не виконують своїх безпосередніх обов'язків як щодо проходження військової служби, так і щодо суспільства. Порушники вважають, що вони зможуть обійти закон, порушити його таким чином, щоб про це не стало відомо. При цьому особи, які самовільно залишають військову частину або місце служби, порушують ще й моральні норми суспільства. Своїми діями вони показують своє негативне ставлення до Збройних Сил України зокрема та суспільства загалом, ігнорують його вимоги, а також ставляться доволі ворожо до суспільства. Якщо особа самостійно залишає військову частину або ж місце, де проходить військову службу, то вона демонструє, що власні потреби та інтереси для неї є пріоритетними за інтереси держави та суспільства, при цьому заради досягнення власної мети вони порушують безпосередньо права та інтереси інших осіб²³.

Водночас так чи інакше правосвідомість на пряму пов'язана зі знанням права, повагою військовослужбовців до права, поведінкою в правовій сфері. Ключовий пункт правосвідомості – це усвідомлення особою цінності права, прав та свобод людини та, відповідно, оцінка чинного права з огляду на його відповідність загальнолюдським цінностям, закріпленим у міжнародних стандартах, національному законодавстві, а також у правовій діяльності, що забезпечує мирне та гармонійне співіснування суспільства²⁴.

Відповідно до теорії професора Денисова С. Ф., загальнозначущі позитивні людські якості мають не обмежувальний характер і знаходять свій вияв у прагненні до позитивної діяльності, творчості тощо, що може відвернути особу від вчинення злочину або суттєво підвищити шанси на повернення її до соціуму і в майбутньому приносити користь суспільству.

Особа злочинця як різновид особи у загальному розумінні (людини), звісно, повинна мати всі загальні ознаки останньої. Однак кримінологічне вивчення особи злочинця має певну специфіку. Тому треба вказати, що врахування тих чи інших властивостей та якостей особистості повинно залежати не лише від загальних характеристик, а й урахувати особливості вчиненого злочину або інші притаманні

²³ Висоцький П. Г., Аналіз ознак особи військовослужбовця, яка самовільно залишила військову частину або місце служби. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. № 52 – 2021 С. 58 – 60.

²⁴ Скаун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. Вид. 4-ге, допов. і перероб. Київ : Правова єдність : Алерта, 2014. 524 с.

окремій групі особливостей, наприклад у разі дослідження особи-рецидивіста²⁵.

Разом із тим ознаки, які становлять кримінологічну структуру особи, що самовільно залишає військову частину або місце служби, не завжди характерні в повному обсязі для конкретної особи, що вчиняє це кримінальне правопорушення. Вони подають, як правило, загальний портрет особистості злочинця²⁶. Тому залежно від обставин конкретно визначеної справи набір ознак особи, що вчиняє самовільне залишення військової частини або місця служби, буде видозмінюватися²⁷.

ВИСНОВКИ

Отже, виходячи з вищевикладеного можливо зазначити, що основу структури кримінологічної характеристики особи військового злочинця, який самовільно залишив військову частину або місце служби становлять соціально-демографічні, особистісно-рольові, морально-психологічні, кримінально-правові та загально-соціальні ознаки. Вказаний перелік ознак властивий до портрету особи військового злочинця, який вчинив кримінальне правопорушення передбачене ст. 407 КК України. Водночас дослідження кожної із ознак тісно взаємопов'язано з іншими науками.

Саме так соціально-демографічні ознаки свідчать, про те що найбільша криміногенна активність військовослужбовців, що безпосередньо ухиляються від проходження військової служби, має місце у 18–36 років. Щодо показників освіти, як соціально-демографічної ознаки слід вказати, що насамперед, переважає повна загальна середня або середня технічна. Зокрема, статистичні дані свідчать, що початкову загальну освіту мають 0,3%, неповну середню освіту – 11,6%, загальну середню освіту – 41,3%, професійно-технічну освіту – 37,1%, неповну вищу освіту – 3,3%, вищу освіту – 6,4%. Щодо показника трудової зайнятості суб'єктів встановлено, що робітниками були 30,3% осіб, що вчинили самовільне залишення військової частини або місце служби; проходили військову службу за контрактом у Збройних Силах України 14,7% військовослужбовців; займалися підприємницькою діяльністю 1,3% осіб; до інших професій належали 10,6% осіб. При цьому більшість осіб, винних в ухиленні від військової служби (38,7%), до призову на військову службу взагалі не

²⁵ Денисов С.Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2020. № 1 (22). С. 152–159.

²⁶ Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник; за заг. ред. В.В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків : Право, 2009. 288 с.

²⁷ Висоцький П. Г., Аналіз ознак особи військовослужбовця, яка самовільно залишила військову частину або місце служби. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. № 52 – 2021 С. 58 – 60.

працювала. Щодо сімейного стану, то особи, що ухиляються від проходження військової служби, здебільшого не одружені (54,7%), одружених 34,4%, розлучених 5%, фактичні шлюбні відносини мають 5,6%; є вдівцями 0,3%.

Разом з цим дослідження особистісно-рольових та морально-психологічних ознак показало, що для військовослужбовців, які самовільно лишають військову частину або місце служби характерні відмежування від позитивно орієнтованих соціальних груп, виконання соціально негативних ролей та функцій, що призводить до неповаги або ж свідомого ігнорування норм моралі, права, тощо. При цьому в ході дослідження встановлено, що не завжди це твердження знаходить своє місце в реальному, сучасному світі, оскільки судова практика показує, що інколи трапляються випадки, коли більшість «позитивних» соціальних груп є зорієнтована на створення передумов особі до вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби, зокрема шляхами приниження честі та гідності, завдання тілесних ушкоджень, перевищення повноважень та ін. В більшості випадків підґрунтям до цього стають дідівщина або особиста неприязнь. Здебільшого структуру таких соціальних груп становлять військовослужбовці другого року служби та офіцери.

Водночас морально-психологічні властивості, які включають в себе світогляд, духовність, риси характеру, фізичний і психічний стан здоров'я, інтереси, мотиви, потреби, ціннісні орієнтири, тощо, показали, що військовослужбовці, які вчинили самовільне залишення військової частини або місця служби мали здебільшого потреби в розвагах, дозвіллі, безпеці, спілкуванні, повазі, задоволенні фізіологічних потреб, зокрема сексуальних. Окрім цього, військовослужбовці мають потреби у самовираженні, творчості, моральності, впевненості, інтимності, майбутньому, тощо. Серед мотивів можливо виділити наступну динаміку, а саме боягузтво – 54,7%; небажання переносити труднощі військової служби – 27,2%; причини сімейного і побутового характеру – 15%; легкодухість – 5,6%; бажання спілкування з коханою людиною, побувати вдома, відпочити – 3,4%; тяжка хвороба або смерть близьких – 1,9%; інше – 2,2%.

В ході дослідження морально-психологічних особливостей спеціального суб'єкта злочину, відповідальність за який передбачена ст. 407 КК України, варто відмітити, що більшості військовослужбовцям-злочинцям притаманні антисоціальні цінності, які набули сформованості за довго до призову на військову службу, зокрема в умовах специфічної соціалізації на ряді із спецконтингентом.

Кримінально-правові ознаки особи злочинця, що самовільно залишила військову частину або місце служби – це відомості про склад вчиненого самовільного залишення військової частини або місця служби, спрямованість та мотивацію кримінально-протиправної поведінки, одноособовий або ж груповий характер кримінально-протиправної діяльності, форму співучасті, інтенсивність кримінально-протиправної діяльності, наявність судимостей, які показали, що кримінальне правопорушення, передбачене ст. 407 КК України вчиняється лише з прямим умислом. Водночас встановлено, що кримінально-правова характеристика не містить достатньої інформації щодо групового характеру вчинення даного злочину. При цьому зафіксовано, що груповий характер не властивий досліджуваному військовому кримінальному правопорушенню але поодинокі випадки дають можливість стверджувати, що всі злочини вчинені в групі за попередньою змовою.

АНОТАЦІЯ

Дослідження особи військового-злочинця, який вчинив самовільне залишення військової частини або місця служби в першу чергу обумовлене необхідністю побудови конструктивної та глобальної кримінологічної характеристики вказаного злочину. Нагальність кримінологічного дослідження також викликана несприятливою динамікою поширення злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби, зокрема самовільного залишення військової частини або місця служби, яке в свою чергу має підвищений рівень суспільної небезпечності в умовах вчинення останнього під час дії особливого режиму або воєнного стану. В рамках кримінологічного дослідження особи військового злочинця розглянуто ознаки, які властиві останньому, серед яких соціально-демографічні, особистісно-рольові, морально-психологічні, кримінально-правові та загально-соціальні. Вказані ознаки надають свої результати, зокрема у відсотковому співвідношенні, що дозволяє дослідити в подальшому більш глобально окремо взяті актуальні проблеми. Дослідження ознак надало можливість простежити, що конкретно впливає на військовослужбовця під час вчинення ним самовільного залишення військової частини або місця служби, а також проаналізувати клімат, який створює передумови до вчинення правопорушення. Визначено прогалини зокрема в кадровій політиці, які вплинули на потрапляння осіб схильних до вчинення кримінальних правопорушень, відзначено позитивні моменти кадрової організації деяких особливо важливих відомств. В загальному визначено ознаки, які властиві особі-

військовому злочинцю, який самовільно залишив військову частину або місце служби зокрема в умовах особливого періоду, бойової обстановки та воєнного стану.

Література

1. М. Г. Колодяжний. Кримінологічна характеристика військових злочинів в Україні. Питання боротьби зі злочинністю № 26 – 2013. С.109-116.

2. Ткаченко П. І. Динаміка самовільного залишення військової частини або місця служби: кримінологічний аспект. – 2022.

3. Артеменко О. Кримінологічна характеристика особи злочинця-військовослужбовця, який порушив порядок проходження військової служби в Україні. Jurnalul juridic national: teorie și practică. 2017. № 5 (27). С. 126–130.

4. Туркот М.С. Кримінологічна характеристика особистості суб'єкта військових злочинів. Вісник Національної академії прокуратури України. 2015. № 2. С. 76–82.

5. Висоцький П. Г., Аналіз ознак особи військовослужбовця, яка самовільно залишила військову частину або місце служби. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. № 52 – 2021 С. 58 – 60.

6. Вирок у справі. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: [<https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/5688697415>].

7. Вирок у справі. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: [<https://reyestr.court.gov.ua/Review/91891022>].

8. Чаплинська Ю.А. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики злочинів. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. № 6. С. 181–184.

9. Ботнарєнко І. А. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють насильство в сім'ї. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 2. С. 83–96.

10. Вирок у справі. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: [<https://reyestr.court.gov.ua/Review/83485864>].

11. Ткаченко П. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості // Грааль науки. – 2021. – №. 8. – С. 101-107.

12. Курилюк Ю. Б. Морально-психологічні ознаки особи злочинця, який посягає на прикордонну безпеку держави. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 10. С. 217–219.

13. Злочини проти порядку проходження військової служби: кримінологічне дослідження : монографія / О. М. Артеменко; [наук. ред. В. В. Голіна]. – Харків : Право, 2019. – 224 с.

14. Дмитренко Н.А. Характеристика особи військовослужбовця строкової служби, який вчиняє злочини у Збройних силах України. Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень: матеріали Міжнар. наук. конф. Луцьк, 2020. Т. 3. С. 133–135.

15. Денисов С.Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2020. № 1 (22). С. 152–159.

16. Ониськів А.М. Кримінальна відповідальність за порушення порядку проходження військової служби, вчинені в умовах особливого періоду або в бойовій обстановці. Київський університет права НАН України. 2017. С. 268.

17. Ткаченко П. Кримінально-правова характеристика заздалегідь обдуманого умислу самовільного залишення військової частини або місця служби // Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ». – 2022. – №. December 9, 2022; Cambridge, UK. – С. 56-58.

18. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. Вид. 4-те, допов. і перероб. Київ : Правова єдність : Алерта, 2014. 524 с.

Information about the author:

Tkachenko Pavlo Ihorovych,

Postgraduate Student at the Department of Criminal Law,
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs of the
Ministry of Internal Affairs of Ukraine
26, Gagarin Avenue, Dnipro, 49000, Ukraine

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗАБРУДНЕННЯ АБО ПСУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ, ЩО ВЧИНЯЮТЬ РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКОВІ

Хашев В. Г.

ВСТУП

Наявність природних ресурсів є одним із факторів забезпечення національної безпеки кожної країни. Тому актуальним є дослідження особливостей правового механізму забезпечення національної безпеки у сфері використання природних ресурсів¹. До одного з найважливіших природних ресурсів нашої держави належать землі.

Відповідно до ст. 14 Конституції України «земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави»². Земля має виключне значення для процесів життєдіяльності людини, а тому є всі підстави вважати, що цей природний ресурс посідає особливе місце серед інших об'єктів довкілля. Забруднення земель, що становлять собою простір для здійснення людської життєдіяльності, а також базовий ресурс для сільськогосподарського виробництва, спричиняє як виникнення проблем у виробничому процесі, так і погіршення умов проживання людей в цілому, зниження рекреаційної привабливості територій, погіршення здоров'я населення³.

Між тим, на тлі повномасштабного вторгнення військ російської федерації на територію України, коли на значних територіях нашої держави ведуться інтенсивні бойові дії, шкода, що завдається земельним ресурсам нашої держави, є дуже значною.

Так, за оцінками Держекоінспекції, станом на 25 січня 2023 року внаслідок збройної агресії 280 904 м² – ґрунтів забруднено небезпечними

¹ Shumilo, Oleksii; Lytvyn, Ivan; Shablustyi, Volodymyr; Kornyakova, Tetiana; Popovich, Irina. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*; Vilnius. Том 8, Изд. 3, (Mar 2021): P.456. DOI:10.9770/jesi.2021.8.3(29).

² Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 20.02.2023)

³ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: [практ. пос.] / О.О. Дудоров, Д.В. Каменський, В.М. Комарницький, М.В. Комарницький, Р.О. Мовчан / за ред. О.О. Дудорова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. С. 117.

речовинами, а 12 277 512 м² – земель засмічено залишками знищених об'єктів та боеприпасів⁴. Вищенаведені цифри не є остаточними.

Тому охорона землі від забруднення або псування має здійснюватися, у першу чергу, за допомогою необхідних засобів кримінального права, до яких відноситься, зокрема, норма закону, що передбачає кримінальну відповідальність за відповідне суспільно небезпечне діяння – ст. 239 КК «Забруднення або псування земель».

Проте постає проблема правильної кваліфікації забруднення або псування земель, що вчиняють російські війська на території України. Чи можливо відносити ці діяння до так званих «воєнних злочинів міжнародного характеру»⁵. Розглянемо деякі аспекти розв'язання цієї проблеми за допомогою аналізу об'єктивних та суб'єктивних ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст.239 КК.

1. Аналіз об'єктивних ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст.239 КК «Забруднення або псування земель»

Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239 КК виступають суспільні відносини, що забезпечують охорону довкілля в частині раціонального використання та ефективного захисту і відтворення земель, як ключової та невід'ємної складової екосистеми.

До переліку додаткових обов'язкових об'єктів основного та кваліфікованого складів забруднення або псування земель входять такі охоронювані кримінальним законом блага людей як *життя та здоров'я*. Крім того, законодавець визнає у якості відповідного об'єкту і *довкілля*.

Наприклад, у вирокі Зарічненського районного суду Рівненської області від 04.01.2023 суд кваліфікував скоєне за ч. 1 ст. 239 КК за створення небезпеки для довкілля⁶. А Калинівський районний суд Вінницької області у вирокі від 11.05.2022 кваліфікував вчинене діяння

⁴ За 11 місяців війни російська агресія завдала збитків довкіллю на суму понад 1 трильйон 743 мільярди гривень . Офіційний веб-портал Державної екологічної інспекції України. Повідомлення від 25.01.2023. URL: <https://www.dei.gov.ua/posts/2499>

⁵ Березняк В.С., Людвік В.Д. Злочини міжнародного характеру, що передбачають екстрадицію особи, яка переходить від слідства та суду. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3. С. 184.

⁶ Вирок Зарічненського районного суду Рівненської області від 04.01.2023 у справі № 561/1/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108241823> (дата звернення 20.02.2023)

за вищеназваною нормою за створення небезпеки не лише для довкілля, а й життя, здоров'я людей⁷.

Слід відзначити, що законодавче визначення терміну «довкілля» відсутнє. Тлумачний словник з екології розуміє поняття «довкілля» у наступних значеннях: «1) сукупність природних, техногенних і соціальних умов існування людського суспільства; 2) сукупність зовнішніх абіотичних та біотичних чинників середовища, що діють на живі організми. *Примітка.* Довкілля включає повітря, воду, ґрунт, природні ресурси, флору, фауну, людей, а також взаємозв'язки між ними»⁸.

Використання сполучника «чи» між вказівкою на об'єкти дає підстави зробити висновок, що небезпека заподіяння шкоди при забрудненні або псуванні земель може, поряд з основним безпосереднім об'єктом, додатково створюватись як одночасно життю, здоров'ю людей і довкіллю, так і окремо: або лише життю і здоров'ю людей, або лише довкіллю.

Додатковими факультативними об'єктами забруднення або псування земель можна визнавати, зокрема, суспільні відносини у сфері охорони *права власності та/або права на здійснення господарської діяльності*.

Відповідно до ч. 1 ст. 324 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) земля є об'єктом права власності Українського народу. У ч. 1 ст. 317 ЦКУ зазначається, що змістом права власності є те, що власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном⁹. У якій формі власності перебуває забруднена або зіпсована земельна ділянка (приватній, державній або комунальній), а також який характер володіння нею (використовує власник або орендар) значення для кваліфікації не має. Важливим є те, що внаслідок забруднення або псування порушується право власника землі на володіння, користування та розпорядження нею, або право орендаря на користування земельною ділянкою.

Наприклад, власник земельної ділянки, яку було забруднено або зіпсовано отруйними хімічними речовинами, не може її продати або передати в оренду. У такому разі додатково порушується право власника на розпорядження своїм майном, як однієї зі складових розуміння права власності.

⁷ Вирок Калинівського районного суду Вінницької області від 11.05.2022 у справі № 132/567/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104251502> (дата звернення 20.02.2023)

⁸ Тлумачний словник з екології. Основні терміни (близько 3500 термінів) / укл.: М.Д. Гінзбург, Н.І. Азімова, І.О. Требульова та ін.; за заг. ред. А.А. Рудніка. Харків, 2000. С. 483.

⁹ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 20.02.2023)

Так, у вироку Заріченського районного суду Рівненської області від 04.01.2023 встановлено, що розмір шкоди від забруднення земельної ділянки склав 10 188,95 грн¹⁰. А у вироку Старосамбірського районного суду Львівської області від 17.02.2022 встановлено, що забруднення земель спричинило шкоду на суму 102307,77 гривень¹¹.

Під господарською діяльністю у ст.3 Господарського кодексу України розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, є підприємництвом, а суб'єкти підприємництва – підприємцями¹².

Наприклад, якщо внаслідок забруднення або псування земельної ділянки фермер, який займався підприємницькою діяльністю з вирощення сільськогосподарських культур, не зможе використовувати таку ділянку за призначенням, то шкода заподіюється не лише довкіллю, але й праву такого фермера на здійснення господарської діяльності.

О.О. Дудоров допускає, що додатковими факультативними об'єктами аналізованого кримінально-протиправного діяння можуть бути *й безпека руху та експлуатації транспорту і безпека виробництва* тощо¹³.

Водночас, не може бути додатковим об'єктом розгляданого кримінального протиправного діяння *мир, безпека людства та міжнародний правопорядок*, що виступають складовими родового об'єкту кримінальних правопорушень, передбачених у Розділі XX Особливої частини КК. Забруднення або псування земель небезпечними речовинами, що вчиняють російські військові, підлягає кваліфікації за ст.438 КК, оскільки внаслідок застосування ними заборонених методів ведення воєнних дій відбувається грубе порушення норм міжнародного права. А це, у свою чергу, являє собою діяння, передбачене у диспозиції

¹⁰ Вирок Заріченського районного суду Рівненської області від 04.01.2023 у справі № 561/1/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108241823> (дата звернення 20.02.2023)

¹¹ Вирок Старосамбірського районного суду Львівської області від 17.02.2022 у справі № 455/1397/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103410163> (дата звернення 20.02.2023)

¹² Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення 20.02.2023)

¹³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 802.

вищеназваної статті, а саме: «застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України»¹⁴.

Так, відповідно до п. 1 ст. 55 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р., який Україна ратифікувала 12 грудня 1977 р., збройні сили під час ведення військових дій мають виявляти турботу про захист природного середовища від широкої, довгочасної і серйозної шкоди. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди природному середовищу й тим самим заподіють шкоду здоров'ю або виживанню населення¹⁵. Наприклад, російські війська досить часто використовують заборонені запалювальні боєприпаси з білим фосфором, що спричиняє масштабні пожежі та хімічне забруднення ґрунтів. А розливи палива, забруднення від знищеної військової техніки та озброєння, розірвані артилерійські снаряди, ракети та авіабомби – все це забруднює ґрунт і підземні води хімічними речовинами та важкими металами¹⁶. У ґрунті лишається багато сірки. Частина цього хімічного елементу у вигляді порошку залишається у вирвах і навколо, а в контакт з опадами перетворюється на сірчану кислоту. Це погано, зокрема, для ґрунтів, бо у цій кислоті згорають мільйони корисних мікроорганізмів¹⁷. Тотальне мінування території призводить до засмічення земельних ділянок, тобто їх псування, та робить їх небезпечними для будь-якої людської діяльності або проживання на них диких тварин.

Крім того, діяльність російських окупантів, що задають шкоду довкіллю, землям у тому числі, суперечить положенням IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. (м. Гаага),

¹⁴ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

¹⁵ Додатковий протокол до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 20.02.2023)

¹⁶ Держжекоінспекція: за 7 місяців війни найбільшу шкоду завдано земельним ресурсам, понад 407,3 млрд гривень. *Офіційний портал Державної екологічної інспекції України*. Повідомлення від 05.10.2022. URL: <https://www.dei.gov.ua/posts/2385>

¹⁷ Реабілітація українських ґрунтів після війни коштуватиме сотні мільйонів доларів – експерти. *Суперагроном: веб-сайт*. Повідомлення від 02.11.2022. URL: <https://superaconom.com/news/16200-reabilitatsiya-ukrayinskih-gruntiv-pislya-viyni-koshuvatime-sotni-milyoniv-dolariv--eksperti>

яку Україна ратифікувала 24 серпня 1991 р. Так, відповідно до ст. 55. «Положення про закони і звичаї війни на суходолі», що є додатком до цієї Конвенції «держава-окупант розглядається лише як управляючий і узурфруктуарій адміністративних будівель, нерухомості, лісів та сільськогосподарських угідь, які належать державі-супротивнику і знаходяться на окупованій території. Держава-окупант повинна зберігати капітальну цінність цих майнових об'єктів і управляти ними згідно з правилами узурфрукту»¹⁸. Узурфрукт – це особистий сервітут, сутність якого полягає у праві користування чужою річчю з вилученням прибутків без зміни субстанції речі. Уповноважена особа, яка має назву «узурфруктуарій», наділена вказаними повноваженнями, проте вона зобов'язана здійснювати їх таким чином, щоб не пошкодити саму річ. Узурфруктуарій зобов'язаний користуватися майном добросовісно, з належною турботою. Він не може змінювати річ за жодних обставин, навіть з метою її поліпшення¹⁹.

Отже, забруднення земель небезпечними речовинами, що вчиняють російські війська, є порушенням вимог вищезазначених міжнародних документів, тобто посяганням на *мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок* і підлягає кваліфікації не за ст.239 КК, а за ст.438 КК. А якщо такі дії можуть спричинити екологічну катастрофу, то вони підлягають кваліфікації і за ст. 441 КК.

Під *екологічною катастрофою* розуміються стійкі або незворотні негативні зміни у навколишньому середовищі, внаслідок яких стає неможливим або надзвичайно небезпечним проживання населення і ведення господарської діяльності на певній території²⁰. Найяскравішим сучасним прикладом екоциду є застосування збройними силами російської федерації «тактики випаленої землі» – сукупності заходів зі знищення чи понівечення лісів, лісосмуг, полів, лук, садів, забруднення водоймищ, повітря і культурного шару землі шляхом широкого і тривалого

¹⁸ Держекоінспекція: за 7 місяців війни найбільшу шкоду завдано земельним ресурсам, понад 407,3 млрд гривень. *Офіційний портал Державної екологічної інспекції України*. Повідомлення від 05.10.2022. URL: <https://www.dei.gov.ua/posts/2385>

¹⁹ Узурфрукт. *Юридична енциклопедія у 6 т.*] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6 : Т – Я. 768 с. URL: <https://leksika.com.ua/11281120/legal/uzufrukt>

²⁰ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 123.

застосування систем БМ-21 «Град», БМ-27 «Ураган», БМ-30 «Смерч», 9К515 «Торнадо-С», гаубиць, встановлення мінних полів тощо²¹.

Предметом забруднення або псування земель виступають *землі* – верхній шар земної поверхні у межах зони аерації, під якою слід розуміти верхню товщу земної кори між її поверхнею і дзеркалом ґрунтових вод²².

Відповідно до ч.1 ст. 18 Земельного кодексу України (далі – ЗКУ) до земель України належать усі землі в межах її території, в тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії. Такими категоріями, за основним цільовим призначенням земель, згідно зі ст.19 ЗКУ виступають: а) землі сільськогосподарського призначення; б) землі житлової та громадської забудови; в) землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; г) землі оздоровчого призначення; ґ) землі рекреаційного призначення; д) землі історико-культурного призначення; е) землі лісгосподарського призначення; є) землі водного фонду; ж) землі промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення. Земельні ділянки кожної категорії земель, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, можуть перебувати у запасі²³. При цьому слід відзначити, що предметом розгляданого кримінально протиправного діяння не можуть виступати вода та повітря. За наявності відповідних підстав їх забруднення слід кваліфікувати за ст.ст. 241 – 243 КК. А знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, що сталося внаслідок забруднення або псування земель, додатково кваліфікується за ст.245 КК, якщо воно було вчинене вогнем чи іншим загальнонебезпечним способом.

Головним компонентом земель є *ґрунт*, під яким розуміється природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори та є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості[х]²⁴ (здатності постачати рослинам необхідні

²¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 1343

²² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 799.

²³ Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>

²⁴ Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення 20.02.2023)

для їх росту поживні речовини, воду, повітря)²⁵. Саме забруднення або псування ґрунтів найчастіше зустрічається у судовій практиці.

Наприклад, згідно з вироком Зарічненського районного суду Рівненської області від 04.01.2023 встановлено, що ОСОБА_4, був власником присадибної земельної ділянки з відповідним кадастровим номером площею 0,25 га, призначеної для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд, яка знаходиться в с. Кухітська Воля, Вараського району, Рівненської області. ОСОБА_4 забруднив внаслідок свого кримінально протиправного діяння частину ґрунту на цій ділянці площею 25 м²²⁶. А згідно з вироком Старосамбірського районного суду Львівської області від 17.02.2022 відбулося забруднення умовно родючого шару ґрунту на земельній ділянці державної форми власності, розташованій за межами населеного пункту на території Слохинівської сільської ради, в урочищі «Широкі стаї», поблизу лісового масиву Добромільського лісництва Старосамбірського ДЛГП «Галсільліс» загальною площею 1951 м²²⁷.

Основу ґрунтів в Україні складає *чорнозем* (27,8 млн га) – один із найродючіших у світі типів ґрунтів, що мають акумулятивний профіль і формуються під степовою рослинністю. Верхні шари ґрунту можуть також складатися з *глини, лесу, лесоподібних суглинків, мергелю* тощо.

Крім того, до *земель* слід відносити не лише *ґрунт*, але й *пісок, щербінь, каміння* тощо. Головним для кваліфікації за ст.239 КК є те, що вони складають верхній шар земної поверхні, крім поверхні водних об'єктів (моря, річки, канали та інші водогосподарські гідроспоруди, озера, ставки, болота).

Кількість забруднених або зіпсованих земель вимірюється двома способами: 1) у кубічних метрах – їх об'єм; 2) у квадратних метрах – їх площа²⁸. Вітчизняне законодавство не визначає конкретної глибини, з якої закінчується земля та починаються надра.

Зміст об'єктивної сторони забруднення або псування земель викладено у диспозиції ч.1 ст.239 КК, а саме: «Забруднення або псування земель

²⁵ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-ге вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 799.

²⁶ Вирок Зарічненського районного суду Рівненської області від 04.01.2023 у справі № 561/1/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108241823> (дата звернення 20.02.2023)

²⁷ Вирок Старосамбірського районного суду Львівської області від 17.02.2022 у справі № 455/1397/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103410163> (дата звернення 20.02.2023)

²⁸ Крайник Г.С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 11.

речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля»²⁹.

Перша форма вчинення аналізованого кримінального правопорушення полягає у *забрудненні земель* тобто накопиченні в ґрунтах і ґрунтових водах внаслідок діяльності людини пестицидів, важких металів, радіонуклідів та інших речовин, вміст яких значно перевищує природний фон на даних землях, що призводить до їх кількісних або якісних змін (ст.1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»)³⁰.

Землі вважаються забрудненими, якщо в їх складі виявлені негативні кількісні або якісні зміни, що сталися в результаті господарської діяльності чи впливу інших чинників. При цьому зміни можуть бути зумовлені не тільки появою в зоні аерації нових шкочинних речовин, яких раніше не було, а і збільшенням вмісту речовин, що перевищує їх гранично допустиму концентрацію, які характерні для складу незабрудненого ґрунту або у порівнянні з даними агрохімічного паспорта (для земель сільськогосподарського призначення). Визначення обсягу забруднення земельних ресурсів у кожному випадку є самостійним завданням через різноманітність геоморфологічних, геологічних та гідрологічних умов. За наявності інформації про кількість (об'єм, маса) забруднюючої речовини, яка проникла у певний шар землі, визначаються площа, глибина просочування³¹.

Види забруднення земель можуть бути різними – хімічне, радіоактивне, бактеріальне тощо. Поняттям забруднення земель слід охоплювати їх отруєння, тобто насичення ґрунтів токсичними речовинами, внаслідок чого земля перетворюється на фактор небезпеки для людини, флори і фауни³². Згідно зі ст.31 Закону України «Про охорону земель» передбачено нормативи гранично допустимого

²⁹ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 20.02.2023)

³⁰ Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 963-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-15#Text> (дата звернення 20.02.2023)

³¹ Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства: затверджено наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 27.10.1997 № 171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0285-98#Text> (дата звернення 20.02.2023)

³² Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: [практ. пос.] / О.О. Дудоров, Д.В. Каменський, В.М. Комарницький, М.В. Комарницький, Р.О. Мовчан / за ред. О.О. Дудорова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. С. 124.

забруднення ґрунтів, що визначаються з метою встановлення критеріїв придатності земель для використання їх за цільовим призначенням. До таких нормативів належать: гранично допустимі концентрації у ґрунтах хімічних речовин, залишкових кількостей пестицидів і агрохімікатів, важких металів тощо; максимально допустимі рівні забруднення ґрунтів радіоактивними речовинами³³. Фактичне забруднення визначають за небезпечними хімічними речовинами, які: а) містяться у відходах, стічних водах, сировині, інших матеріалах чи продукції, викидах, б) забруднення якими можливе у ймовірних аваріях³⁴.

Наприклад, у вироку Заріченського районного суду Рівненської області від 04.01.2023 зазначається, що на місці видимого забруднення ділянки ґрунту обсяг виявленої шкідливої речовини у вигляді амонію сягає 122,5 мг/кг, що в 15 разів перевищує вміст зазначеної речовини у фонових пробах ґрунту (7,88 мг/кг). Також, обсяг вмісту фосфору сягає 339,9 мг/кг, що в 5 разів перевищує вміст зазначеної речовини у фонових пробах ґрунту (60,6 мг/кг), а сульфатів 843,2 мг/кг при визначеній гранично допустимій концентрації в 160 мг/кг³⁵.

Псування земель полягає у порушенні природного стану земель, яке здійснюється без обґрунтованих проектних рішень, погоджених та затверджених в установленому законодавством порядку, забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, в тому числі тими, що викидаються в атмосферне повітря, *засмічення* промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними водами, порушення родючого шару ґрунту, невиконання вимог встановленого режиму використання земель, а також використання земель у спосіб, що погіршує їх природну родючість (ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»)³⁶. Фактично зіпсована земельна ділянка являє собою таку земельну ділянку, яку не можливо використовувати за її цільовим призначенням, згідно зі ст. 19 ЗКУ, або потребуються спеціальні обмеження щодо її використання.

Наприклад, псування може полягати у приведенні земельної ділянки, яка використовувалась для сільськогосподарського призначення, до такого стану, коли ґрунт на ній втратив здатність забезпечувати її родючість, тобто можливість для вирощування культурних рослин

³³ Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення 20.02.2023)

³⁴ Загальні методичні рекомендації з підготовки звітів з ОВД. Частина 3: Землі і ґрунти. URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/OVD.pdf> (дата звернення 20.02.2023)

³⁵ Вирок Заріченського районного суду Рівненської області від 04.01.2023 у справі № 561/1/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108241823> (дата звернення 20.02.2023)

³⁶ Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 963-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-15#Text> (дата звернення 20.02.2023)

внаслідок зміни структури ґрунтів, знищення корисної фауни, яка є невід’ємною частиною родючих ґрунтів, істотного збільшення у ґрунті шкідливих мікроорганізмів тощо.

Під *засміченням земель*, як однією з форм їх *псування* розуміється наявність на території земельних ділянок сторонніх предметів і матеріалів. Землі вважаються засміченими, якщо на відкритому ґрунті наявні сторонні предмети і матеріали, сміття без відповідних дозволів, що призвело або може призвести до забруднення навколишнього природного середовища³⁷.

Так, відповідно до *Методики визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану* затвердженої наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 4 квітня 2022 р. № 167: «Землі вважаються засміченими, якщо на земельній ділянці наявні сторонні предмети, матеріали, відходи та/або інші речовини без відповідних дозволів, які з’явилися на цій земельній ділянці внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій»³⁸. Зважаючи на вищевикладене можна зробити висновок, що мінування територій за своєю суттю є засміченням, тобто псуванням землі. Таке псування порушує закони і звичаї війни та підлягає кваліфікації за ст.438 КК. Якщо такі дії можуть спричинити екологічну катастрофу, то діяння підлягає кваліфікації і за ст. 441 КК.

Наприклад, через мінування санітарно-захисної зони навколо Запорізької атомної електростанції, радіусом у 2,5 кілометри, розташованої на березі Каховського водосховища, тільки протягом листопада 2022 р. зафіксовано щонайменше 30 померлих тварин, що підірвалися на мінах, а також безліч тварин, які гинуть під час виникнення пожеж, через відсутність безпечного доступу рятувальних служб до замінованої території³⁹. А за даними командувача угруповання військ «Таврія» генерала Олександра Тарнавського російські загарбники замінували близько 680 тисяч га Херсонської та 200 тисяч га

³⁷ Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства: затверджено наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 27.10.1997 № 171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0285-98#Text> (дата звернення 20.02.2023)

³⁸ Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану: затверджена наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 4 квітня 2022 р. № 167. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/re37742?an=1> (дата звернення 20.02.2023)

³⁹ російські окупанти знищують екосистему навколо запорізької аес. *green post media*. веб-сайт. повідомлення від 21.11.2022. url: <https://greenpost.ua/news/rosijski-okupanty-znyshhuyut-ekosystemu-navkolo-zaporizkoyi-aes-foto-video-i49602>

Миколаївської областей⁴⁰. Спричинення загрози екологічної катастрофи на зазначених територіях більш ніж очевидне.

Крім того, за даними інфографічного довідника «Агробізнес України 2022» близько 15% сільськогосподарських угідь України є замінованими. Забруднення ґрунту та ґрунтових вод нафтопродуктами та важкими металами може призвести до того, що на територіях, де відбувалися військові дії, деякий час не можна буде нічого вирощувати[х]⁴¹.

Факти забруднення або псування, у т.ч. засмічення земель, а також їх масштаби можуть встановлюються уповноваженими особами, які здійснюють у межах повноважень, передбачених законом, державний нагляд (контроль) за додержанням вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, зокрема, але не виключно, шляхом огляду земельних ділянок, даних дистанційного зондування землі, досліджень отриманих зразків проб ґрунтів, опрацювань висновків будь-яких експертиз, пояснень, довідок, документів, матеріалів, відомостей, отриманих, зокрема, з будь-яких джерел, оперативних повідомлень фізичних та юридичних осіб тощо⁴².

Риття окопів, бліндажів, фортифікаційних споруд та інше механічне спотворення верхнього шару ґрунту, що здійснюють особи, які приймають участь у збройній агресії проти України за своєю суттю є незаконним заволодінням ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, у разі якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля (ст.239¹ КК). Якщо при вказаному ритті захисних споруд здійснюється видозміна положення корисних копалин, що перебувають на поверхні землі у їх природному заляганні, то такі дії слід розцінювати як незаконне видобування корисних копалин місцевого або загальнодержавного значення. Проте російські окупанти порушують положення вищезгаданих міжнародних конвенцій, а тому їх діяння

⁴⁰ ДАЙДЖЕСТ КЛЮЧОВИХ НАСЛІДКІВ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ДОВКІЛЛЯ ЗА 19-25 СІЧНЯ 2023 РОКУ. МІНІСТЕРСТВО ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ ТА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ: ОФІЦІЙНИЙ ВЕБ-ПОРТАЛ. ПОВІДОМЛЕННЯ ВІД 27.01.2023. [HTTPS://MEPR.GOV.UA/NEWS/41256.HTML](https://mepr.gov.ua/news/41256.html)

⁴¹ ДАЙДЖЕСТ КЛЮЧОВИХ НАСЛІДКІВ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ДОВКІЛЛЯ ЗА 9 СІЧНЯ – 15 ЛЮТОГО 2023 РОКУ. МІНІСТЕРСТВО ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ ТА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ: ОФІЦІЙНИЙ ВЕБ-ПОРТАЛ. ПОВІДОМЛЕННЯ ВІД 18.02.2023. [HTTPS://OLD.MEPR.GOV.UA/NEWS/41414.HTML](https://old.mepr.gov.ua/news/41414.html)

⁴² Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства: затверджено наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 27.10.1997 № 171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0285-98#Text> (дата звернення 20.02.2023)

підлягають кваліфікації за ст. 438 КК. Якщо ж такі дії можуть спричинити екологічну катастрофу, то діяння підлягають кваліфікації і за ст. 441 КК.

Порушення спеціальних правил – це дія або бездіяльність, що полягала у невиконанні вимог тих нормативно-правових актів із питань екологічної безпеки, що регулюють питання охорони земель від забруднення та/або псування.

Наприклад, у вирокі Полтавського районного суду Полтавської області від 14.10.2022 зазначається, що винна особа забруднила земельну ділянку шляхом зливання стічних вод від переробки пластикової тари до відкритого ґрунту без відповідних дозволів⁴³.

До нормативних актів, що містять спеціальні правила та якими регулюються правовідносини, пов'язані з використанням та охороною земель, при кваліфікації кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239 КК, належать, зокрема: 1) кодекси України: Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р., Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р.; 2) Закони України: «Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 р., «Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною» від 7 квітня 2015 р., «Про управління відходами» від 20 червня 2022 р., «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 08 лютого 1995 р., «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції» від 14 січня 2000 р., «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р., «Про меліорацію земель» від 14 січня 2000 р., «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р., «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., «Про пестициди і агрохімікати» від 02 березня 1995 р., «Про поводження з радіоактивними відходами» від 30 червня 1995 р., «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р., «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» від 08 липня 2011 р., «Про хімічні джерела струму» від 23 лютого 2006 р.; 3) постанови Кабінету Міністрів України: Порядок ведення державного обліку та паспортизації відходів від 01 серпня 1999 р. № 2034, Державний реєстр пестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні (доповнення з 01.01.2017 р. згідно вимог постанови Кабінету Міністрів України від 21.11.2007 № 1328), Перелік найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню від

⁴³ Вирок Полтавського районного суду Полтавської області від 14.10.2022 у справі № 545/4705/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106746781> (дата звернення 20.02.2023)

29 листопада 2001 р., Правила надання послуг з вивезення побутових відходів від 10 грудня 2008 р., Програма поводження з твердими побутовими відходами від 04 березня 2004 р., Порядок виявлення та обліку безхазяйних відходів від 03 серпня 1998 р. № 1217, Положення про контроль за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх утилізацією/видаленням і Жовтого та Зеленого переліків відходів від 13 липня 2000 р. тощо⁴⁴.

Речовини, відходи чи інші матеріали, шкідливі для життя, здоров'я людей або довкілля виступають засобом вчинення аналізованого кримінального правопорушення.

До речовин та матеріалів, шкідливих для життя, здоров'я людей або довкілля потрібно відносити, зокрема, неочищені і незнешкоджені стічні води, нафту і нафтопродукти, солі важких металів та інші небезпечні хімічні речовини, штампипродуценти і продукти біотехнології. Унаслідок порушення спеціальних правил землі можуть бути забруднені понад встановлені норми пестицидами (токсичні речовини, їх сполуки або суміші хімічного чи біологічного походження, призначені для знищення, регуляції та припинення розвитку шкідливих організмів, а також гризунів, бур'янів тощо) або агрохімікатами (органічні, мінеральні і бактеріальні добрива, хімічні меліоранти, регулятори росту рослин та інші речовини, що застосовуються для підвищення родючості ґрунтів та урожайності культур тощо)⁴⁵. Різноманітні хімічні речовини та сполуки, що утворюються внаслідок вибухів бомб, мін, ракет чи снарядів, перебуваючи у землі також можуть створювати загрозу життю, здоров'ю людей або довкіллю.

Під *відходами*, відповідно до ч.1 ст.1 Закону України «Про відходи» розуміються будь-які речовини, матеріали і предмети, що утворилися у процесі виробництва чи споживання, а також товари (продукція), що повністю або частково втратили свої споживчі властивості і не мають подальшого використання за місцем їх утворення чи виявлення і від яких їх власник позбувається, має намір або повинен позбутися шляхом утилізації чи видалення⁴⁶. Проте вищеназваний Закон втрачає чинність 9 липня 2023 р. та набувають чинності положення Закону України «Про

⁴⁴ Крайник Г.С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. С. 57-59.

⁴⁵ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: [практ. пос.] / О.О. Дудоров, Д.В. Каменський, В.М. Комарницький, М.В. Комарницький, Р.О. Мовчан / за ред. О.О. Дудорова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. С. 132.

⁴⁶ Про відходи: Закон України від 5 березня 1998 р. № 187/98-В. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 20.02.2023)

управління відходами» від 20 червня 2022 р., тому доцільно звернутись до нього.

Відповідно до п.7 ч.1 ст.1 Закону України «Про управління відходами» *відходами* є будь-які речовини, матеріали і предмети, яких їх власник позбувається, має намір або повинен позбутися⁴⁷.

У цьому Законі відсутнє поняття «шкідливі відходи», проте детально розкривається зміст поняття «небезпечні відходи», а саме: відходи, що мають одну чи більше властивостей, що роблять їх небезпечними, наведених у Переліку властивостей, що роблять відходи небезпечними (додаток 3 до Закону). Такий перелік не є вичерпним⁴⁸.

Згідно з вищеназваним Переліком такими властивостями є: вибухонебезпечність, окисна здатність, легкозаймистість, подразнювальна здатність, вибіркова токсичність для окремих організмів-мішеней (ВТОМ) /токсичність при аспірації, гостра токсичність, канцерогенність, корозивність, інфекційність, токсичність для репродуктивної системи, мутагенність, здатність виділяти гостротоксичний газ, сенсibiliзуюча здатність, екотоксичність. Небезпечними можуть також визнаватись відходи, здатні виявляти небезпечні властивості, зазначені вище, але не класифіковані за такими властивостями⁴⁹.

У Переліку також розкривається зміст кожної з властивостей. Наприклад, вибухонебезпечними є відходи, здатні до хімічної реакції з виділенням газу за такої температури, тиску та з такою швидкістю, що можуть завдати шкоди навколишньому природному середовищу, включаючи відходи піротехнічних виробів, вибухонебезпечні відходи органічних пероксидів та відходи вибухонебезпечних самореактивних речовин⁵⁰. Враховуючи той факт, що за змістом диспозиції ч.1 ст.239 КК шкідливі відходи мають обов'язково створювати небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля, то залишки від бомб, мін, ракет, снарядів чи військової техніки з 9 липня 2023 р. можна буде визнавати *відходами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля*, якщо вони мають хоча би одну із властивостей, зазначених у додатку 3 до Закону України «Про управління відходами» «Перелік властивостей, що роблять відходи небезпечними».

⁴⁷ Про управління відходами: Закон України від 20 червня 2022 р. № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287-19#Text> (дата звернення 20.02.2023)

⁴⁸ Про управління відходами: Закон України від 20 червня 2022 р. № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287-19#Text> (дата звернення 20.02.2023)

⁴⁹ Про управління відходами: Закон України від 20 червня 2022 р. № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287-19#Text> (дата звернення 20.02.2023)

⁵⁰ Про управління відходами: Закон України від 20 червня 2022 р. № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287-19#Text> (дата звернення 20.02.2023)

Діяння, передбачене у ч. 1 ст. 239 КК, визнається закінченим з моменту, коли забруднення або псування земель *створило небезпеку для життя, здоров'я людей або для довкілля*. Загроза заподіяння шкоди має бути реальною, очевидною, а негативні наслідки (загибель хоча б однієї людини або зараження її епідемічним чи інфекційним захворюванням, зниження тривалості життя або імунного захисту людей, відхилення у розвитку людей тощо) не настають лише завдяки своєчасно вжитим заходам або в силу інших обставин, які не залежать від волі винної особи⁵¹.

Під *небезпечкою для життя людей* слід розуміти створення реальної можливості настання смерті хоча би однієї людини внаслідок контакту із забрудненою або зіпсованою земельною ділянкою. Наприклад, замінована земельна ділянка, що являється зіпсованою внаслідок засмічення, становить реальну небезпеку настання смерті людини, яка перебуває на такій ділянці, внаслідок подриву на мінах.

Небезпека для здоров'я людей являє собою створення реальної можливості: зараження епідемічним чи інфекційним захворюванням, або спричиненням каліцтва хоча би однієї людини, народження дітей з відхиленнями у розвитку, зниження середньої тривалості життя у забрудненій місцевості тощо.

Небезпека для довкілля – загроза настання таких наслідків, як: загибель тварин (диких, домашніх), рослин; деградація земель; зменшення земельного покрыву, що впливає на забезпечення населення сільськогосподарськими продуктами; зміна клімату й настання інших змін біологічного, хімічного і фізичного складу ґрунту; забруднення водних об'єктів і загибель водних біоресурсів у результаті зливу шкідливих речовин, відходів чи інших матеріалів, привнесених у землю тощо⁵².

Для встановлення факту створення небезпеки настання наслідків забруднення або псування земель доцільно призначати комплексну судову інженерно-екологічну експертизу.

2. Аналіз суб'єктивних ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст.239 КК «Забруднення або псування земель»

Суб'єктом кримінального правопорушення передбаченого ст.239 КК може бути будь-яка фізична осудна особа яка досягла віку 16 років та

⁵¹ Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: [практ. пос.] / О.О. Дудоров, Д.В. Каменський, В.М. Комарницький, М.В. Комарницький, Р.О. Мовчан / за ред. О.О. Дудорова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. С. 135.

⁵² Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., доповнене. Х.: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Х.: Право, 2013. С. 410.

вчинила забруднення або псування земель, тобто загальний суб'єкт кримінального правопорушення.

Серед вчених існує думка, що суб'єкт аналізованого кримінально-протиправного діяння спеціальний – особа, на яку покладено обов'язок виконання спеціальних правил щодо запобігання забрудненню і псуванню земель⁵³. Тим самим звужується коло осіб, які фактично можуть забруднити або зіпсувати землі.

Так, згідно з положеннями Закону України «Про відходи», посилання на порушення норм якого найчастіше зустрічається у судових вироках, та Закону України «Про управління відходами», який скоро набуде чинності замість першого, «власник відходів – це фізична особа, юридична особа, яка утворює відходи або яка відповідно до закону володіє, користується і розпоряджається відходами»^{54,55}. Наприклад, власник земельної ділянки який є фізичною особою-підприємцем, здійснюючи господарську діяльність забруднює територію зливаючи шкідливі відходи⁵⁶. Так само власник приватного домогосподарства, який вирощує у великій кількості свійських тварин та не являючись фізичною особою-підприємцем, може вивезти відходи їх життєдіяльності або туші померлих від небезпечних інфекційних хвороб тварин та викинути на будь-яку земельну ділянку, тим самим забруднивши її шкідливими мікроорганізмами.

Тому судова практика цілком правильно визнає, що суб'єктом такого діяння може бути загальний суб'єкт кримінального правопорушення. Про це зазначається у п.3 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10.12.2004 № 17. Точніше буде сказати, що суб'єктом розгляданого діяння є *особа, яка здійснює господарську чи іншу діяльність, пов'язану з речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля*.

Наприклад, вироком Жовківського районного суду Львівської області від 09.09.2022 у справі № 444/2115/22 засуджено водія автомобіля марки

⁵³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10те вид., переробл. та допов. К.: ВД «Дакор», 2018. С. 801.

⁵⁴ Про відходи: Закон України від 5 березня 1998 р. № 187/98-В. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 20.02.2023)

⁵⁵ Про управління відходами: Закон України від 20 червня 2022 р. № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287-19#Text> (дата звернення 20.02.2023)

⁵⁶ Вирок Зарічненського районного суду Рівненської області від 04.01.2023 у справі № 561/1/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108241823> (дата звернення 20.02.2023)

«МАН», який обладнаний цистерною, використовуючи систему закачування рідин вказаного автомобіля, викачав та розмістив у цистерні увесь вміст відходів (стічних вод, нечистот) з вигрібною ями після чого вивіз та злив увесь вищезазначений вміст відходів на земельну ділянку⁵⁷. А вироком Заріченського районного суду Рівненської області від 19.09.2022 засуджено за ч.1 ст.239 КК особу – користувача земельної ділянки сільськогосподарського призначення, який допустив неконтрольоване потрапляння рідких відходів у вигляді різної за своїм хімічним складом смолистої маси, сформованої внаслідок термічної обробки переважно твердих порід деревини упродовж тривалого періоду часу на поверхню ґрунту безпосередньо під зазначеним комплексом, що призвело до забруднення частини вказаної земельної ділянки площею 1470 кв. м.⁵⁸.

Проте не виключається, що суб'єктом коментованого діяння може бути службова особа.

Водночас, не може бути суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст.239 КК особа, яка бере участь у збройній агресії проти України та умисно забруднює або псує землі, оскільки таким діянням вона порушує п. 1 ст. 55 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р. та ст. 55. «Положення про закони і звичай війни на суходолі», що є додатком до цієї Конвенції IV Конвенції про закони і звичай війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. (м. Гаага), а тому її дії підлягають кваліфікації за ст.438 КК.

Зміст суб'єктивної сторони забруднення або псування земель характеризується наявністю складної структури вини.

Так, психічне ставлення до діяння – порушення спеціальних правил – може бути як формі прямого умислу чи непрямого умислу, так і у формі кримінально протиправної самовпевненості чи кримінально протиправної недбалості. Ставлення до наслідків, передбачених у ч. 1 ст.239 КК, а саме створення небезпеки для життя, здоров'я, вина лише у формі необережності: допускається як кримінально протиправна самовпевненість, так і кримінально протиправна недбалість. Що стосується створення небезпеки для довкілля, то поряд з вищезазначеною формою вини, можливий і прямий чи непрямий умисел.

⁵⁷ Вирок Жовківського районного суду Львівської області від 09.09.2022 у справі № 444/2115/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106151546> (дата звернення 20.02.2023)

⁵⁸ Вирок Заріченського районного суду Рівненської області від 19.09.2022 у справі № 561/760/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106306728> (дата звернення 20.02.2023)

Щодо наслідків у ч. 2 ст. 239 КК – загибель людей або настання інших тяжких наслідків – вина лише необережна, а до заподіяння шкоди довіллю – може бути як умисна (наприклад, бажав заподіяти шкоду врожаю та земельній ділянці фермера – конкурента, що мешкає на значній відстані), так і необережна вина⁵⁹.

Слід враховувати, що забруднення або псування земель, вчинене з прямим умислом залежно від мети та/або мотиву може бути кваліфіковано як кримінальне правопорушення проти основ національної безпеки України, життя та здоров'я особи, власності, громадської безпеки, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку тощо.

Так, згідно з п. 1 ст. 55 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р. військам забороняється спричиняти шкоду довіллю у відплату. Наприклад якщо особа, яка бере участь у збройній агресії проти України, умисно забруднює або псує землі з метою помсти за невдалі військові дії, то такі дії підлягають кваліфікації за ст.438 КК. А якщо такі дії спрямовані на спричинення екологічної катастрофи, то діяння підлягає кваліфікації і за ст. 441 КК.

3. Аналіз кваліфікованих видів кримінального правопорушення, передбаченого ст.239 КК «Забруднення або псування земель»

Кваліфікованим видом забруднення або псування земель є «ті самі діяння, що спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки»⁶⁰.

Під *загибеллю людей* слід розуміти загибель хоча б однієї людини, що настала внаслідок забруднення або псування земель.

Масове захворювання людей – порушення нормальної життєдіяльності організму, що розвилися серед населення (трьох і більше людей) якої-небудь території під впливом шкідливих факторів середовища проживання (хімічних, бактеріологічних речовин або фізичних факторів) та проявляються характерними для дії цього причинного фактора симптомами і синдромами або іншими неспецифічними відхиленнями. Такими захворюваннями можуть, зокрема, бути: хвороби ендокринної системи та обміну речовин, ураження органів дихання і травлення, зниження імунітету, бронхіальна астма, алергійний риніт, холецистит, жовчнокам'яна хвороба, холангіт,

⁵⁹ Крайник Г.С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків: Друкарня Мадрид, 2019. С.146.

⁶⁰ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 20.02.2023)

камені в нирках і сечоводах, онкологічні захворювання, уроджені аномалії тощо⁶¹.

Під *тяжкими наслідками*, відповідно до абз.2-3 п.5 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10.12.2004 № 17, поряд із загибеллю та масовим захворюванням людей слід розуміти: істотне погіршення екологічної обстановки в тому чи іншому регіоні (місцевості); зникнення, масові загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси в певному регіоні; генетичне перетворення тих чи інших природних об'єктів; заподіяння матеріальної шкоди в особливо великих розмірах; тощо. З'ясовуючи питання про те, чи є загибель або захворювання об'єктів тваринного світу масовими, необхідно досліджувати відомості про чисельність тварин, риби, інших організмів, що загинули чи захворіли, їх поширеність на території України або конкретної адміністративно-територіальної одиниці⁶².

Тяжкими наслідками може бути заподіяння шкоди довкіллю та людині, що характеризується підвищеною небезпекою для всього живого, руйнуванням чи істотним ушкодженням значних природних територій (водойм, заповідних урочищ, ділянок лісу, орних земель тощо), втратою унікальних і рідкісних об'єктів природи, занесених до Червоної книги України, настання менш небезпечних наслідків, але на природних територіях, визнаних зоною екологічного лиха, тощо⁶³. Виснаження ґрунтів або засмічення земель на значних територіях (1000 і більше га) також можна визнавати тяжкими наслідками.

Наприклад, згідно вироку Донецького районного суду Донецької області від 07.12.2012 тяжкими наслідками визнано заподіяння

⁶¹ Локтіонова В.В. Наслідки вчинення злочинів проти довкілля (кримінально-правове дослідження): монографія. Кременчук: Видавць «ПП Щербатих О.В.», 2011. С. 146.

⁶² Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 № 17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04#Text> (дата звернення 20.02.2023)

⁶³ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : У 2 т. / За заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-ге вид., допов. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2013. 1040 с. Коментар до ст. 239 КК України, автор – С. Б. Гавриш. С. 411.

матеріальної шкоди внаслідок забруднення родючого шару землі у розмірі 6 429 758 грн⁶⁴.

Законодавче визначення вищеназваних наслідків забруднення або псування земель відсутнє, а тому їх визнання тяжкими віднесено до компетенції органів досудового слідства та суду.

При цьому, залежно від джерела забруднення або псування земель, слід використовувати положення наступних нормативних актів: *Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації* затверджено постановою Кабінету Міністрів України 20 березня 2022 р. № 326; *Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства* затверджено наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 27 жовтня 1997 р. № 171; *Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану* затверджена наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 4 квітня 2022 р. № 167.

Наприклад, відповідно до вищеназваного Порядку шкода, завдана земельним ресурсам – напрям, що включає шкоду від пошкодження і знищення родючого шару ґрунту та шкоду, зумовлену забрудненням і засміченням земельних ресурсів. Основні показники, які оцінюються при цьому: витрати на рекультивацію земель, які були порушені внаслідок бойових дій, будівництво, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків, прикордонних просік, комунікацій для облаштування державного кордону; збитки, завдані власникам (землекористувачам) земельних ділянок сільськогосподарського призначення; витрати на відновлення меліоративних систем; шкода, завдана ґрунтам та земельним ділянкам внаслідок забруднення ґрунтів речовинами, які негативно впливають на їх родючість та інші корисні властивості; шкода, завдана ґрунтам та земельним ділянкам внаслідок засмічення земельних ділянок сторонніми предметами, матеріалами, відходами та/або іншими речовинами⁶⁵.

⁶⁴ Вирок Донецького районного суду Донецької області від 07.12.2012 у справі № 1/0531/421/2012. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27924971> (дата звернення 20.02.2023)

⁶⁵ Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: затверджений постановою Кабінету Міністрів України 20 березня 2022 р. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 20.02.2023)

ВИСНОВКИ

Таким чином, за результатами проведеного дослідження складу кримінального правопорушення, передбаченого ст.239 КК «Забруднення або псування земель» можна зробити висновок, що факти забруднення або псування земель, котрі вчиняють російські військові, є порушенням вимог п. 1 ст. 55 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р. та ст. 55. «Положення про закони і звичаї війни на суходолі», що є додатком до цієї Конвенції IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. (м. Гаага), тобто посяганням на мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок, а тому підлягають кваліфікації не за ст.239 КК, а за ст.438 КК. А якщо такі дії можуть спричинити екологічну катастрофу, то вони підлягають додатковій кваліфікації за ст. 441 КК.

За такими ж правилами мають кваліфікуватись і риття окопів, бліндажів, фортифікаційних споруд та інше механічне спотворення верхнього шару ґрунту, що здійснюють особи, які приймають участь у збройній агресії проти України.

Важливими нормативними документами, що допомагають розрахувати та зафіксувати розмір шкоди, завданий землям внаслідок ведення військових дій з боку російських військових є: *Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації* затверджений постановою Кабінету Міністрів України 20 березня 2022 р. № 326 та *Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану* затверджена наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 4 квітня 2022 р. № 167.

АНОТАЦІЯ

На тлі повномасштабного вторгнення військ російської федерації на територію України, коли на значних територіях нашої держави ведуться інтенсивні бойові дії, шкода, що завдається земельним ресурсам нашої держави, є дуже значною. Охорона землі від забруднення або псування має здійснюватися, у першу чергу, за допомогою необхідних засобів кримінального права, до яких відноситься, зокрема, норма закону, що передбачає кримінальну відповідальність за відповідне суспільно небезпечне діяння – ст.239 КК «Забруднення або псування земель». Проте постає проблема правильної кваліфікації забруднення або псування земель, що вчиняють російські війська на території України.

У ході дослідження встановлено, що факти забруднення або псування земель, котрі вчиняють російські військові, є порушенням вимог п. 1 ст. 55 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р. та ст. 55. «Положення про закони і звичаї війни на суходолі», що є додатком до цієї Конвенції IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. (м. Гаага), тобто посяганням на мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок, а тому підлягають кваліфікації не за ст.239 КК, а за ст.438 КК. А якщо такі дії можуть спричинити екологічну катастрофу, то вони підлягають додатковій кваліфікації за ст. 441 КК.

Важливими нормативними документами, що допомагають розрахувати та зафіксувати розмір шкоди, завданий землям внаслідок ведення військових дій з боку російських військових є: *Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації* затверджений постановою Кабінету Міністрів України 20 березня 2022 р. № 326 та *Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану* затверджена наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 4 квітня 2022 р. № 167.

Література

1. Shumilo, Oleksii; Lytvyn, Ivan; Shablysty, Volodymyr; Kornyakova, Tetiana; Popovich, Irina. *Entrepreneurship and Sustainability Issues; Vilnius*. Том 8, Изд. 3, (Mar 2021): 455-470. DOI:10.9770/jesi.2021.8.3(29).

2. Березняк В.С., Людвік В.Д. Злочини міжнародного характеру, що передбачають екстрадицію особи, яка переховується від слідства та суду. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3. С. 180-190.

3. Вирок Донецького районного суду Донецької області від 07.12.2012 у справі № 1/0531/421/2012. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27924971> (дата звернення 20.02.2023).

4. Вирок Жовківського районного суду Львівської області від 09.09.2022 у справі № 444/2115/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106151546> (дата звернення 20.02.2023).

5. Вирок Зарічненського районного суду Рівненської області від 04.01.2023 у справі № 561/1/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108241823> (дата звернення 20.02.2023).

6. Вирок Зарічненського районного суду Рівненської області від 19.09.2022 у справі № 561/760/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106306728> (дата звернення 20.02.2023).

7. Вирок Калинівського районного суду Вінницької області від 11.05.2022 у справі № 132/567/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104251502> (дата звернення 20.02.2023).

8. Вирок Полтавського районного суду Полтавської області від 14.10.2022 у справі № 545/4705/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106746781> (дата звернення 20.02.2023).

9. Вирок Старосамбірського районного суду Львівської області від 17.02.2022 у справі № 455/1397/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103410163> (дата звернення 20.02.2023).

10. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення 20.02.2023).

11. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 9 січня – 15 лютого 2023 року. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів: офіційний веб-портал*. Повідомлення від 18.02.2023. <https://old.mepr.gov.ua/news/41414.html>

12. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 19-25 січня 2023 року. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів: офіційний веб-портал*. Повідомлення від 27.01.2023. <https://mepr.gov.ua/news/41256.html>

13. Держекоінспекція: за 7 місяців війни найбільшу шкоду завдано земельним ресурсам, понад 407,3 млрд гривень. *Офіційний портал Державної екологічної інспекції України*. Повідомлення від 05.10.2022. URL: <https://www.dei.gov.ua/posts/2385>

14. Додатковий протокол до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 20.02.2023).

15. За 11 місяців війни російська агресія завдала збитків довкіллю на суму понад 1 трильйон 743 мільярди гривень . *Офіційний веб-портал Державної екологічної інспекції України*. Повідомлення від 25.01.2023. URL: <https://www.dei.gov.ua/posts/2499>

16. Загальні методичні рекомендації з підготовки звітів з ОВД. Частина 3: Землі і ґрунти. URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/OVD.pdf>

17. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення 20.02.2023).

19. Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика: [практ. пос.] / О.О. Дудоров, Д.В. Каменський, В.М. Комарницький, М.В. Комарницький, Р.О. Мовчан / за ред. О.О. Дудорова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 518 с.

19. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 20.02.2023).

20. Крайник Г.С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. 204 с.

21. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

22. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : У 2 т. / За заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2013. 1040 с. Коментар до ст. 239 КК України, автор – С. Б. Гавриш. С. 407–411.

23. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., доповнене. Х.: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Х.: Право, 2013. 1040 с.

24. Локтіонова В.В. Наслідки вчинення злочинів проти довкілля (кримінально-правове дослідження): монографія. Кременчук: Видавець «ПП Щербатих О.В.», 2011. 256 с.

25. Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства: затверджено наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 27.10.1997 № 171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0285-98#Text> (дата звернення 20.02.2023).

26. Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану: затверджена наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 4 квітня 2022 р. № 167. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/re37742?an=1> (дата звернення 20.02.2023).

27. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1360 с.

28. Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: затверджений постановою Кабінету Міністрів України 20 березня 2022 р. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 20.02.2023).

29. Про відходи: Закон України від 5 березня 1998 р. № 187/98-В. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 20.02.2023).

30. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 963-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-15#Text> (дата звернення 20.02.2023).

31. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text>

32. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 № 17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04#Text> (дата звернення 20.02.2023).

33. Про управління відходами: Закон України від 20 червня 2022 р. № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287-19#Text> (дата звернення 20.02.2023).

34. Реабілітація українських ґрунтів після війни коштуватиме сотні мільйонів доларів – експерти. *Суперагроном: веб-сайт*. Повідомлення від 02.11.2022. URL: <https://superagronom.com/news/16200-reabilitatsiya-ukrayinskih-gruntiv-pislya-viyini-koshtuvatime-sotni-milyoniv-dolariv--eksperti>

35. Російські окупанти знищують екосистему навколо Запорізької АЕС. *Green Post media*. Веб-сайт. Повідомлення від 21.11.2022. URL: <https://greenpost.ua/news/rosijski-okupanty-znyshhuyut-ekosystemu-navkolo-zaporizkoji-aes-foto-video-i49602> (дата звернення 20.02.2023).

36. Тлумачний словник з екології. Основні терміни (близько 3500 термінів) / укл.: М.Д. Гінзбург, Н.І. Азімова, І.О. Требульова та ін.; за заг. ред. А.А. Рудніка. Харків, 2000. 736 с.

37. Узуфрукт. Юридична енциклопедія у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. Т. 6 : Т – Я. 768 с. URL: <https://leksika.com.ua/11281120/legal/uzufrukt>

38. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 20.02.2023).

Information about the author:
Khashev Vadym Heorhiiovych,

Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor at the Department of Criminal Law and Criminology,
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
26, Gagarin Avenue, Dnipro, 49005, Ukraine

КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З УХИЛЕННЯМ ВІД ПРИЗОВУ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ЯК АКТИ ПОСЯГАННЯ НА ВОЄННУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ

Шаблистий В. В., Березняк В. С., Каторкін Р. А.

ВСТУП

Відповідно до ст. 65 Конституції України, захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону¹.

Наведені положення Основного закону держави демонструють, що захист Вітчизни – це обов'язок а не право громадян. Закріплення відповідного положення пояснюється тим, що воєнна безпека як складовий елемент національної безпеки – одна з найбільш важливих соціальних цінностей, посягання на яку здатне прямо або опосередковано призвести до знищення не лише Української держави, але і всієї нації².

Враховуючи особливу важливість суспільних відносин у сфері охорони воєнної безпеки України, законодавець у чинному законі про кримінальну відповідальність передбачив ряд складів злочинів та кримінальних проступків, пов'язаних із порушенням воєнної безпеки. До числа таких кримінальних правопорушень відносяться і діяння у вигляді ухилення від призову на військову службу (ст.ст. 335-336 КК України).

У 2014 р. російська федерація розпочала гібридну війну проти України, анексувала АР Крим та м. Севастополь, окупувала окремі частини Донецької та Луганської областей, відкрила вогонь та дестабілізувала ситуацію на Сході нашої держави, розгорнувши там бойові дії³.

¹ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

² Шевченко С.І. Адміністративно-правове регулювання поліцейської діяльності щодо забезпечення публічного порядку : дис...канд. юрид. наук. Дніпро, 2018. С. 32.

³ Nestertsova-Sobakar O., Prymachenko V., Liudvik V., Bereznyak V., Sydorova E. Legal Approaches to the Regulation of Cryptocurrency and Business Ethics of ICO in the European Union. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. Vol. 22. Issue: 2S. P. 2.

Така поведінка держави-терориста призвела до активізації досліджень у сфері забезпечення національної безпеки загалом та воєнної, зокрема. Питанню кримінальних правопорушень, що прямо або опосередковано порушують воєнну безпеку України, приділяли свою увагу ряд науковців, серед яких варто відзначити роботи А.Ю. Александрової, Д.О. Балобанової, Ю.В. Бауліна, А.А. Вознюка, О.С. Володавської, О.А. Гритенко, А.О. Драгоненко, О.О. Дудорова, І.М. Копотуна, Д.Ю. Купар, І.І. Митрофанова, Є.С. Назимка, Є.О. Письменського, Є.Л. Стрельцова, В.В. Топчія, А.Є. Фоменка, П.Л. Фріса, С.О. Харитонова, М.І. Хавронюка, С.І. Шевченка, С.М. Школи, О.С. Юніна, О.Н. Ярмиша та ін.

Не дивлячись на це, відповідні наукові розробки стосувалися, як правило, аналізу кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби або окремих злочинів та кримінальних проступків проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку⁴. При цьому, комплексних досліджень питання кримінальної відповідальності за ухилення від призову на військову службу не проводилось.

З початком повномасштабної війни російської федерації проти України 24.02.2022 р. проблема забезпечення кримінальної відповідальності за ухилення від призову на військову службу набула особливої актуальності. Для перемоги над ворогом (яка, без сумніву, є лише питанням часу) важливо, щоб відповідні акти деліктної поведінки мали відповідну кримінально-правову оцінку, а законодавство, що передбачає кримінальну відповідальність за ухилення від призову на військову службу було соціально обумовленим та відповідало принципам юридичної техніки.

Отже, на сьогоднішній день питання кримінально-правового забезпечення воєнної безпеки України загалом та призову на військову службу зокрема є особливо актуальним та недостатньо розробленими, що і зумовило вибір даної теми дослідження.

1. Вплив кримінальних правопорушень у сфері забезпечення призову та мобілізації на воєнну безпеку України

З початком повномасштабної війни, яку російська федерація розв'язала проти нашої держави, у інформаційному просторі все частіше

⁴ Bershov, H., Hrytenko, O., Khashev, V., & Fialka, M. Assessing and Evaluating the General Legal Characteristics of War Crimes: A Basic Necessity or a Confused Platform. *Ius Humani. Law Journal*. 2022. № 11 (1). P. 44.

використовується поняття «воєнна безпека»⁵. Це і не дивно, адже щодня на Україні фіксується ряд злочинів та кримінальних проступків, які вчиняють російські військові та підконтрольні їм найманці і терористи з метою захоплення нашої Батьківщини та винищення українців як представників окремої нації.

Відповідно до України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII «Про національну безпеку України», воєнна безпека – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз⁶.

Аналіз ч. 1 ст. 1 згаданого вище нормативно-правового акта дозволяє дійти висновку про те, що воєнна безпека – це частина національної безпеки, характерною ознакою якої є воєнний характер загрози.

Що стосується «національних інтересів», які згадані у дефініції воєнної безпеки, то відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» під ними розуміються життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян⁷.

Таким чином, воєнна безпека – це доволі широка за своїм обсягом категорія, що передбачає захищеність цілого комплексу благ від такого специфічного роду небезпеки, як воєнна загроза.

Окремо зауважимо, що поряд з терміном «воєнна безпека» існує також поняття «обороноздатність держави»⁸. Відповідно до ст. 1 Розділу І Закону України «Про оборону України», під останньою розуміється здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Вона складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-

⁵ Шаблистий В.В. Про публічність та приватність кримінально-правового забезпечення інформаційної безпеки людини. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2013. № 1. С. 178.

⁶ Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

⁷ Там само.

⁸ Березняк В.С. Сучасні погляди на поняття екстрадиція у науці кримінально-процесуального права. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 375.

політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації⁹.

З викладеного слідує, що категорії «воєнна безпека» та «обороздатність держави» тісно пов'язані між собою. При цьому варто зазначити, що наразі на науковому рівні відсутня єдина позиція щодо співвідношення цих понять між собою.

Так, наприклад, Л.В. Перепалова, О.В. Кузьменко та Я.О. Григоренко, проаналізувавши вказану проблематику, дійшли наступних умовиводів:

1. У законодавчому полі обороздатність держави повинна бути визначена не тільки як концепт, який існує або діє лише в разі збройної агресії чи збройного конфлікту. На переконання науковців, обороздатність повинна бути забезпечена й у мирний час, коли відсутні реальні або потенційні випадки збройної агресії чи збройного конфлікту. І парламентарі повинні передбачити, що обороздатність являє собою здатність держави в будь-який час мати спроможність забезпечити стабільність національних інтересів держави¹⁰.

Думається, згадане зауваження є доволі цікавим та таким, що потребує додаткових наукових дискусій. Водночас, на нашу думку, сформована дефініція обороздатності не свідчить про те, що цей процес характеризується лише «активацією» відповідних складових елементів виключно у випадку збройної агресії або збройного конфлікту. Вважаємо, що наявність у визначенні словосполучення «здатність до захисту» апіорі свідчить про те, що обороздатність держави охоплює і мирний час, в який здійснюється постійна підготовка до відбиття можливого нападу.

2. З наведеного визначення обороздатності незрозумілим залишається об'єкт захисту. Ураховуючи, що законодавець наводить вичерпний перелік об'єктів, які захищає воєнна безпека, а саме державний суверенітет, територіальну цілісність, демократичний конституційний лад, варто також визначити на нормативно-правовому рівні, захист яких об'єктів підпадає в межі обороздатності держави¹¹.

⁹ Про оборону України: Закон України від 06.01.1991 р. № 1932-ХІІ // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

¹⁰ Перепалова Л.В., Кузьменко О.В., Григоренко Я.О. Обороздатність VS воєнна безпека держави: теоретико-правовий аспект. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2019. № 1. С. 11.

¹¹ Перепалова Л.В., Кузьменко О.В., Григоренко Я.О. Обороздатність VS воєнна безпека держави: теоретико-правовий аспект. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2019. № 1. С. 11-12.

Дійсно, у даному випадку, можливо, доречно було б спроектувати перелік об'єктів, перелічених у диспозиції воєнної безпеки у визначення, що міститься у ст. 1 Закону України «Про оборону України». Такий крок дозволив би синхронізувати відповідні законодавчі акти між собою та повністю врегулювати питання співвідношення воєнної безпеки з обороноздатністю держави.

Окремо зауважимо, що згаданий вище перелік об'єктів, все ж таки, не є вичерпним, адже законодавець прямо вказує на «інші життєво важливі національні інтереси», зміст яких було розкрито вище.

3. Зіставляючи визначення воєнної безпеки й обороноздатності держави, які визначені законодавством, вчені констатують, що практично відсутня межа між ними. Законодавець визначає воєнну безпеку як «захищеність», а обороноздатність – як «здатність держави до захисту». Тому ці категорії потребують узгодження між собою, зіставлення, визначення, що є ширшим поняттям і як саме вони співвідносяться між собою¹².

Погоджуємось із тим, що пряма відповідь на питання співвідношення понять «воєнна безпека» та «обороноздатність держави» у змісті визначених законодавчих актів відсутня. Не дивлячись на це, врегулювати даний науковий запит цілком можливо.

Як зазначає М.В. Дричик, воєнна безпека складається з багатьох механізмів, серед яких: економічні, фінансові, організаційні, інституційні, нормативно-правові та кадрові механізми¹³.

Вказане свідчить про те, що поняття «воєнна безпека» є доволі широким та охоплює ряд зовнішніх та внутрішніх елементів. З самої дефініції воєнної безпеки випливає, що вона являє собою певний стан захищеності від воєнних загроз¹⁴. Даний стан може бути забезпечений завдяки цілому комплексу факторів: наявність відповідних сил та засобів держави, участь у військових альянсах (наприклад, НАТО), особливості політико-географічного розташування тощо.

Із визначення ж обороноздатності слідує, що дана категорія передбачає виключно наявність певних сил та засобів держави, спрямованих на її захист від воєнних загроз. Відтак, обороноздатність держави – це один з головних, проте не єдиний елемент у системі воєнної

¹² Там само. С. 12.

¹³ Дричик В.М. Наукові підходи до проблеми забезпечення воєнної безпеки в Україні. *Наукові перспективи*. 2022. № 10 (28). С. 58.

¹⁴ Шаблій В.В. Безпековий вимір кримінального права України: людиноцентристське дослідження: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ: Ліра ЛТД, 2015. С. 121.

безпеки. Зниження рівня обороноздатності апіорі призводить до підвищення воєнної небезпеки.

Таким чином можемо зробити висновок про те, що обороноздатність держави співвідноситься з воєнною безпекою в якості частини та цілого. Вчиняючи суспільно небезпечне діяння, пов'язане з посяганням на обороноздатність держави, суб'єкт порушує воєнну безпеку (суспільні відносини, що забезпечують охорону воєнної безпеки України).

Шкоду воєнній безпеці держави можуть завдавати як зовнішні, так і внутрішні загрози¹⁵. До числа перших відноситься явище міжнародного тероризму, агресія з боку інших суб'єктів міжнародного права (як у випадку з підступною війною, яку розпочала сусідня країна проти нашої держави) тощо. До числа внутрішніх загроз можна віднести ряд соціально-політичних, економічних та інших чинників, які заподіюють шкоду воєнній безпеці України, у тому числі діяння, що негативно впливають на обороноздатність нашої держави.

Як вдало зазначає М.С. Туркот, мобілізаційна підготовка є важливою складовою забезпечення обороноздатності нашої держави¹⁶.

Повністю погоджуємось із даною тезою. При цьому варто зазначити, що складовою забезпечення обороноздатності нашої держави, та, в свою чергу, воєнної безпеки держави виступає не тільки мобілізаційна підготовка у розумінні ст. 1 Закону України від 21.10.1993 р. № 3543-ХІІ «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»¹⁷, але і сам процес мобілізації, порядок комплектування ЗСУ та інших військових формувань загалом.

Враховуючи важливість названої складової національної безпеки України, держава змушена звертатись до кримінально-правового забезпечення воєнної безпеки України загалом та такої її складової, як порядок комплектації ЗСУ та інших військових формувань, зокрема¹⁸. У цьому аспекті проаналізуємо детальніше особливості кваліфікації

¹⁵ Шевченко С. І. Окремі аспекти правового регулювання забезпечення публічного порядку в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 6. С. 68.

¹⁶ Туркот М.С. Мобілізаційна підготовка як засіб забезпечення воєнної безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 202.

¹⁷ Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-ХІІ // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.

¹⁸ Каторкін Р.А. Кримінально-правове забезпечення призову на строкову військову службу, військовій службі за призовом осіб офіцерського складу в Україні у ХХ столітті. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 4. С. 286.

окремих кримінальних правопорушень, що порушують встановлений порядок комплектації армії.

Відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» остання є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності. Час проходження військової служби зараховується громадянам України до їх страхового стажу, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби¹⁹.

Ч. 1 ст. 4 даного законодавчого акта вказує, що Збройні Сили України та інші військові формування комплектуються військовослужбовцями шляхом:

- 1) призову громадян України на військову службу;
- 2) прийняття громадян України на військову службу за контрактом²⁰.

З огляду на це, ухилення від призову на військову службу завдає безпосередньої шкоди порядку комплектування ЗСУ та інших військових формувань²¹.

Зауважимо, що такої ж позиції дотримується і українська Фемида, розглядаючи справи за ст.ст. 335-336 закону про кримінальну відповідальність. Так, наприклад, у вирокі Глибоцького районного суду Чернівецької області від 16.11.2016 року по справі № 723/2424/16-к зазначається, що «ОСОБА_1 не прибув у вказаний час до місця призову, не повідомивши про причини неприбуття, чим порушив порядок комплектування Збройних Сил України» (*курсиви наші – прим.*)²².

Таким чином, до числа кримінальних правопорушень, що посягають на воєнну безпеку України відноситься цілий комплекс суспільно небезпечних діянь, включених до різних розділів Особливої частини КК України. Серед них і злочини та кримінальні проступки у сфері

¹⁹ Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 року № 2232-12 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.

²⁰ Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 року № 2232-12 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.

²¹ Каторкін Р. А. Об'єкт ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. *Вісник Кримінологічної асоціації України: зб. наук. праць*. 2017. № 2 (16). С. 188.

²² Вирок Глибоцького районного суду Чернівецької області від 16.11.2016 р. по справі № 723/2424/16-к (номер провадження 1-кп/715/125/16) // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62781291>.

забезпечення призову та мобілізації (ст.ст. 335-337 закону про кримінальну відповідальність), що належать до розділу XIV КК України «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації». На особливу увагу серед них в контексті воєнної агресії з боку РФ заслуговують кримінальні правопорушення, пов'язані з ухиленням від призову на військову службу.

Враховуючи викладене, доречно проаналізувати об'єктивні та суб'єктивні ознаки кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 335-336 КК України, виявити можливі недоліки, що містяться у диспозиціях та (або) санкціях перелічених норм. Дана робота буде проведена у наступних підрозділах нашого дослідження.

2. Об'єктивні ознаки кримінальних правопорушень, пов'язаних з ухиленням від призову на військову службу

У науці кримінального права немає єдиної позиції щодо сутності категорії «об'єкт складу кримінального правопорушення». Починаючи з XIX ст. вітчизняні та зарубіжні вчені дискутують над цим питанням, наводячи при цьому власні концепції визначення даного обов'язкового елемента складу кримінального правопорушення (злочину)²³. Так, протягом двох останніх століть неодноразово висловлювались думки про те, що ним виступає: 1) конкретна правова норма; 2) людина; 3) інтереси людини або держави; 4) блага тощо. Втім, перелічені ідеї наразі не користуються популярністю, адже містять у собі ряд суттєвих недоліків.

На сучасному етапі розвитку науки кримінального права більш поширеними є наступні концепції визначення об'єкта складу кримінального правопорушення: 1) «об'єкт – поставлені під охорону КК суспільні відносини, на які посягає суб'єкт злочину або кримінального проступку»; 2) «об'єкт – поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність соціальні цінності, на які посягає суб'єкт кримінального правопорушення»²⁴. Кожна з них має право на життя, хоча і містить певні недоліки. При цьому варто зазначити, що, все ж

²³ Березняк В.С., Шаблістий В.В., Каторкін Р.А. Кримінологічні аспекти деліктної поведінки дітей в Україні / Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs) : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. P. 80. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7882/16460-1>.

²⁴ Шаблістий В.В. Законна професійна діяльність журналіста як «новий об'єкт кримінально-правової охорони». *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 2 (13). С. 79.

таки, серед науковців більшою популярністю користується перша з названих концепцій²⁵.

Як вдало зазначають автори підручника «Кримінальне право України: Особлива частина» (за ред. В.В. Сташиса та В.Я. Тація), безпосереднім об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 335-336 КК України виступають відносини з комплектування Збройних Сил, їх бойової підготовки, а отже, забезпечення обороноздатності України²⁶.

Розглядаючи дане питання з позиції «об'єкт кримінального правопорушення – соціальні цінності» отримуємо наступне визначення безпосереднього об'єкта суспільно небезпечних діянь, передбачених ст.ст. 335-336 КК України – порядок комплектування ЗСУ та інших військових формувань та, як наслідок, воєнна безпека України.

Зауважимо, що запропоновані визначення доречно розглядати в якості об'єкта кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 335-336 закону про кримінальну відповідальність у широкому розумінні. У вузькому ж розумінні об'єктом кримінального проступку, передбаченого ст. 335 КК України виступають суспільні відносини, що забезпечують призов на строкову військову службу і призов на військову службу осіб офіцерського складу²⁷, а злочину, закріпленому у ст. 336 КК України, – встановлений законами та іншими нормативно-правовими актами порядок підтримання бойової і мобілізаційної готовності ЗСУ та інших військових формувань України на рівні, що гарантує адекватне реагування на загрози національній безпеці держави²⁸.

Окремо зауважимо, що крім безпосереднього основного об'єкта перелічених складів кримінальних правопорушень, на практиці поширеними є випадки, коли заподіюється шкода додатковому факультативному об'єкту²⁹. Зокрема, нерідко трапляються випадки, коли ухилянт вчиняє свої суспільно небезпечні діяння публічно та

²⁵ Petrenko P., Stetsenko V., Fomenko A., Yunin O., Shevchenko S. Legal framework for competitive selection for positions of civil servants under the legislation of Ukraine and European countries. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. № 22 (5). P. 2.

²⁶ Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2010. С. 426.

²⁷ Каторкін Р. А. Об'єкт ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. *Вісник Кримінологічної асоціації України: зб. наук. праць*. 2017. № 2 (16). С. 188.

²⁸ Александрова А.Ю. Кримінальна відповідальність за ухилення від призову за мобілізацією: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпро, 2018. С. 110.

²⁹ Юнін О.С. Деякі особливості судового захисту прав людини при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3. С. 192.

демонстративно. Тим самим особа завдає нищівної шкоди іміджу армії, державним органам влади і самій державі. Безумовно, такі дії несуть підвищену суспільну небезпеку, тому, можливо, доцільно їх зафіксувати в диспозиції ст. 335 КК України в якості кваліфікуючих³⁰.

Отже, у такому випадку безпосереднім додатковим факультативним об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 335-336 КК України може виступати авторитет держави.

Розглянемо зміст об'єктивної сторони ухилення від призову на військову службу. Як зазначають автори навчального посібника «Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації», злочин, передбачений ст. 336 КК України може проявлятися у трьох формах: 1) «чиста бездіяльність» – особа, отримавши відповідний документ (повістка, мобілізаційне розпорядження тощо), не з'являється до військової частини або на збірний пункт центру комплектування та соціальної підтримки у строки, зазначені в отриманих ним документах; 2) змішана бездіяльність – отримавши документ особа змінює місце проживання, виїжджає за кордон тощо та в подальшому не з'являється до визначеного місця (або ж відкрито відмовляється від явки та в подальшому не з'являється до відповідного місця); 3) активні дії – самокалічення, підробка документів, симуляція хвороби тощо, спрямовані на ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період³¹.

Проаналізувавши зміст статті 335 КК України ми дійшли такого ж висновку щодо об'єктивної сторони кримінального правопорушення у вигляді ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. Розглянемо їх детальніше.

Як було сказано вище, перша форма діяння – так звана «чиста бездіяльність». Особа, отримавши повістку (або дізнавшись про призов з інших джерел), не з'являється до призовної дільниці у строки, зазначені в повістці (чи законі, в разі неотримання з будь-яких причин повістки)³².

Зауважимо, що дана форма на практиці є найбільш поширеною як у випадку діяння у вигляді ухилення від призову на строкову військову службу, так і у випадку ухилення особами з числа офіцерського складу від призову на військову службу.

³⁰ Каторкін Р. А. Об'єкт ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. *Вісник Кримінологічної асоціації України: зб. наук. праць*. 2017. № 2 (16). С. 188.

³¹ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В.В. Топчія; наук. ред. В.І. Антипова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 862.

³² Там само. С. 862.

Другою формою діяння є змішана бездіяльність, яка поєднує як дії ухилянта, спрямовані на ухилення від призову на військову службу, так і його бездіяльність³³.

Думається, виділення такої форми діяння для даного кримінального правопорушення є цікавою, доволі дискусійною, однак реальною, тобто такою, що досить часто зустрічається на практиці. Так, наприклад, подібна ситуація описана у вирокі Оріхівського районного суду Запорізької області від 24 квітня 2018 року по справі № 323/912/18, в якому зазначено, що *ОСОБА_2 ухилився від строкової військової служби шляхом від'їзду з місця постійного проживання та в призначений йому день, а саме 25.10.2017 року до Оріхівського військового комісаріату не прибув, тим самим ухилився від призову на строкову військову службу (курсив наш – прим.)*³⁴.

Отже, випадки такого ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу мають місце в повсякденному житті.

Третя форма діяння – активні дії. Особа вчиняє самокалічення, симулює хворобу, підробляє чи придбає документи, які дають право на звільнення від призову (наприклад, довідку про навчання у ЗВО) тощо³⁵.

Зауважимо, що подібні випадки також періодично фіксуються на теренах нашої держави (наприклад, прикладом такої ситуації можуть слугувати матеріали вироку Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 07 квітня 2010 року по справі № 1-135/2010, коли ухилинт підробив військовий квиток з метою ухилення від призову на військову службу³⁶), проте вони є менш поширені, ніж попередні.

Викладена вище концепція щодо диференціації форм вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 КК України на «чисту бездіяльність», «змішану» так активні дії, запропонована авторами навчального посібника «Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації», безумовно, є цікавою та заслуговує на життя.

³³ Шалгунова С.А., Березняк В.С. Проблемні питання правового визначення терміна «екстрадиція». *Науковий вісник Юридичної академії МВС України*. 2005. № 3 (22). С. 385.

³⁴ Вирок Оріхівського районного суду Запорізької області від 24.04.2018 р. по справі № 323/912/18 (номер провадження 1-кп/323/123/18) // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73583023>.

³⁵ Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В.В. Топчія; наук. ред. В.І. Антипова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 862.

³⁶ Вирок Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 07.04.2010 р. по справі № 1-135/2010 (номер провадження 1-135/2010) // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69035772>

Втім, остаточно відносити її до єдино вірної дещо некоректно, адже кримінальне правопорушення буде вважатися вчиненим з моменту останньої суспільно небезпечної дії або бездіяльності (наприклад, якщо ухилинт виїздить закордон, а потім, наприклад, не з'являється в установлений час до територіального центру комплектування та соціальної підтримки – кримінальне правопорушення буде починатися саме з моменту його нез'явлення). Саме тому, думається, подібний підхід є розумінням форми діяння у вузькому значенні³⁷.

Отже, діяння, передбачені ст.ст. 335-336 закону про кримінальну відповідальність:

- 1) у широкому розумінні – у формі дії або бездіяльності;
- 2) у вузькому – у формі дії, бездіяльності та у змішаній формі.

Склади згаданих вище кримінальних правопорушень відносяться до числа формальних, адже вони проявляються у самому факті ухилення та не передбачають конкретних суспільно небезпечних наслідків.

Таким чином, наявність суспільно небезпечних наслідків у цих кримінальних правопорушеннях не тільки не обов'язкова – їх взагалі досить складно прямо визначити³⁸.

У науковому середовищі точаться гострі дискусії щодо можливості (або не можливості) кваліфікації діяння особи за ст. 335 КК України в разі ухилення особи від проходження медичної комісії (тобто моменту, передуючого відправленню особи до військової частини). Ціла плеяда вітчизняних вчених схильні вважати, що, принаймні в разі ухилення від медичної комісії (як етапу, що передує відправленню до військової частини) шляхом бездіяльності, діяння не можна кваліфікувати за ст. 335 КК України, а слід розцінювати як адміністративне правопорушення, передбачене ст. 210 КУпАП.

Вказана думка, безумовно, заслуговує на увагу, однак ми схильні підтримати позицію вчених, які вважають, що таке діяння (в разі, якщо медична комісія здійснюється в рамках призову) слід кваліфікувати саме як ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. Далі ми аргументуємо запропонований умовивід.

Відповідно до ч. 3 ст. 16 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» на районні (міські) призовні комісії покладається

³⁷ Шаблистий В. В. Александрова А. Ю. Кримінальна відповідальність за ухилення від призову за мобілізацією: монографія / за заг. ред. В. В. Шаблистого. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2019. С. 35.

³⁸ Гритенко О.А., Ульянова Т. О. Класифікація суспільно небезпечних наслідків: деякі теоретичні та законодавчі аспекти. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 2. С. 73.

організація медичного огляду призовників та призов громадян України на строкову військову службу з призначенням їх для служби у Збройних Силах України чи іншому військовому формуванні³⁹.

З наведеного виходить, що теоретично ухилитись від призову можливо на будь-якому з названих етапів. Ухилившись від проходження призовної комісії (на якій і проводиться медичний огляд та виноситься рішення) особа ухиляється від призову в цілому.

У той же час ч. 1 ст. 15 цього нормативно-правового акта свідчить про те, що на строкову військову службу призиваються придатні для цього за станом здоров'я громадяни України чоловічої статі⁴⁰, проте, ця придатність встановлюється на першому етапі призову.

На перший погляд, між різними частинами однієї статті Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» виникає досить серйозна колізія, через яку складно зрозуміти можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за ст. 335 КК України в разі ухилення від проходження призовної комісії. Втім, якщо проаналізувати зміст даних норм, а не форму, стає зрозуміло, що в ч. 1 ст. 15 зазначеного нормативно-правового акта мова йде про кінцевий результат призову (хто має служити в Збройних силах чи інших військових формуваннях (правило, встановлене на законодавчому рівні)), то в ч. 3 – про сам процес призову (як проходить призов).

Додатковим аргументом на користь ідеї можливості визнання діяння у вигляді ухилення від призову на проходження призовної комісії кримінальним проступком, передбаченим ст. 335 КК України виступають сама назва та зміст даної статті – «Ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу». Ключовими словами є «призов на строкову військову службу». Думається, якщо законодавець встановлював би кримінальну відповідальність виключно за ухилення від відправлення до військової служби (тобто встановлював її саме за умови позитивного проходження призовної комісії) то стаття б мала відповідну назву і зміст.

Крім того, незалежно від етапу, на якому особа ухиляється від призову так чи інакше завдається шкода суспільним відносинам, пов'язаним із комплектуванням ЗСУ та інших військових формувань, утворених відповідно до чинного законодавства.

І, нарешті, в разі неможливості кваліфікації діяння у вигляді ухилення від проходження призовної комісії як ухилення від призову на

³⁹ Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 року № 2232-12 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.

⁴⁰ Там само.

строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу – особа зможе маніпулювати законом та майже безболісно злісно ухилитися від кримінальної відповідальності.

Отже, ухилення особи, яка призивається на строкову військову службу від проходження медичної комісії як етапу призову – діяння, що підпадає під ознаки кримінального правопорушення, передбаченого ст. 335 КК України.

Окремо варто зауважити, що чинна редакція КК України не передбачає кваліфікованих складів кримінальних правопорушень для ст.ст. 335-336 КК України, що, на нашу думку, доволі суперечливе рішення⁴¹.

Як відомо, через воєнну агресію з боку російської федерації Указом Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 в Україні введено воєнний стан. Зрозуміло, що в таких умовах (як і у випадку введення надзвичайного стану) порушення порядку комплектування ЗСУ та інших військових формувань несе набагато вищу суспільну небезпеку, тому вважаємо, що на сьогоднішній день є доречним передбачити у ст.ст. 335-336 закону про кримінальну відповідальність частини другі, в яких закріпити більш сувору відповідальність за вчинення відповідних діянь в умовах воєнного або надзвичайного стану⁴².

3. Суб'єктивні ознаки кримінальних правопорушень, пов'язаних з ухиленням від призову на військову службу

Склад будь-якого кримінального правопорушення являє собою синтез суб'єктивних та об'єктивних ознак. Відсутність хоча б однієї з них свідчить про відсутність самого складу кримінального правопорушення⁴³. У попередньому підрозділі нашого дослідження ми проаналізували зовнішні ознаки складів кримінальних проступків та злочинів, передбачених ст.ст. 335-336 закону про кримінальну відповідальність. Отже, для повного аналізу цих складів суспільно небезпечних діянь проаналізуємо їх внутрішні ознаки. Традиційно розпочнемо з суб'єктів.

⁴¹ Шаблістий В. В. Окремі питання кримінально-правового забезпечення воєнної безпеки людини та безпеки військової служби. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 2. С. 402.

⁴² Каторкін Р. А. Досвід правового регулювання питання ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу окремих країн пострадянського простору. *Jurnalul juridic national: teorie si practica: научно-практичний журнал Республіки Молдова*. 2017. № 6 (28). С. 104.

⁴³ Tertyshnik V., Fomenko A. Legal assistance and protection in criminal proceedings: international standards and integrative doctrine. *Philosophy, Economics and Law Review*. Volume 1, no. 2, 2021. P. 124.

Відповідно до ст. 18 закону про кримінальну відповідальність суб'єкти поділяються на загальні (фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого настає кримінальна відповідальність) та спеціальні (фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа)⁴⁴.

Враховуючи викладене суб'єкти кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 335-336 закону про кримінальну відповідальність, відносяться до числа спеціальних – на них поширюється військовий обов'язок⁴⁵.

Згідно з ч. 2 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» військовий обов'язок устанавлюється з метою підготовки громадян України до захисту Вітчизни, забезпечення особовим складом Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, посади в яких комплектуються військовослужбовцями⁴⁶.

Ч. 9 ст. 1 згаданого вище нормативно-правового акта встановлює, що відносно військового обов'язку громадяни України поділяються на наступні категорії: 1) допризовники – особи, які підлягають приписці до призовних дільниць; 2) призовники – особи, приписані до призовних дільниць; 3) військовослужбовці – особи, які проходять військову службу; 4) військовозобов'язані – особи, які перебувають у запасі для комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави; 5) резервісти – особи, які проходять службу у військовому резерві Збройних Сил України, інших військових формувань і призначені для їх комплектування у мирний час та в особливий період⁴⁷.

Логічним є той факт, що категорії осіб, які можуть бути суб'єктами кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 335-336 КК України обов'язково повинні підпадати під певні категорії, вказані вище.

⁴⁴ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

⁴⁵ Каторкін Р. А. Суб'єкт ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 192.

⁴⁶ Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 року № 2232-12 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.

⁴⁷ Там само.

З огляду на зміст ст. 335 КК України, спираючись на норми ст. 6 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», суб'єктом вказаного кримінального проступку можуть бути дві категорії осіб: 1) що призиваються на строкову військову службу; 2) з числа офіцерського складу, які призиваються на військову службу⁴⁸.

Отже, першою категорією суб'єктів кримінального правопорушення, передбаченого ст. 335 КК України, з огляду на назву і зміст статті, є ухилинтя від призову на строкову військову службу (тобто особи, зазначені другими у ч. 9 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» – призовники), а другою – ухилинтя з числа офіцерського складу, які призиваються на військову службу (тобто особи, вказані четвертими у ч. 9 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» – військовозобов'язані).

Що стосується першої категорії ухилинтя, то відповідно до ст. 15 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», ними виступають виключно призовники (приписані до призивних дільниць громадяни України чоловічої статі призовного віку, що не мають права на звільнення або відстрочку від призову на строкову військову службу), які призиваються на строкову військову службу⁴⁹.

До другої категорії ухилинтя (суб'єкти кримінального проступку у вигляді ухилення від військової служби за призовом) відповідно до чинного законодавства відносяться офіцери запасу

Відповідно до ч. 10 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» громадяни України, які перебувають у запасі зобов'язані проходити підготовку до військової служби, військову службу і виконувати військовий обов'язок у запасі⁵⁰.

Отже, обов'язок проходити військову службу за призовом для осіб офіцерського складу прямо передбачений діючим законодавством України.

Законом встановлено, що офіцерами запасу є дві категорії осіб: 1) придатні за станом здоров'я до проходження військової служби в мирний або воєнний час громадяни України, які мають освітній ступінь вищої освіти не нижче бакалавра, пройшли повний курс військової підготовки за програмою офіцерів запасу, склали встановлені іспити, атестовані до офіцерського складу та яким присвоєне відповідне

⁴⁸ Каторкін Р. А. Суб'єкт ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 194.

⁴⁹ Там само. С. 194.

⁵⁰ Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 року № 2232-12 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.

первинне військове звання офіцера запасу⁵¹; 2) звільнені з військової служби у запас військовослужбовці, які не досягли граничного віку перебування в запасі і за станом здоров'я придатні до військової служби⁵².

Відповідно до ч. 5 ст. 11 глави II Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу»⁵³, у разі потреби наказом Міністерства оборони України призиваються для проходження військової служби осіб офіцерського складу саме громадяни України з числа першої категорії.

Слід зазначити, що граничний вік перебування в запасі залежить від офіцерського звання і може коливатись від 45 (молодший офіцерський склад першої категорії) до 65 років (вищий офіцерський склад). Втім, відповідно до п. 10.1 розділу X Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністра оборони України від 10.04.2009 року № 170, громадяни України віком до 43 років, які пройшли повний курс військової підготовки за програмою підготовки офіцерів запасу, склали встановлені іспити, мають вищу освіту за освітнім ступенем не нижче бакалавра та яким присвоєно відповідне первинне військове звання офіцера запасу, відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» у разі потреби наказом Міністерства оборони України підлягають призову на військову службу за призовом осіб офіцерського складу. Строк військової служби для осіб офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом, становить до 18 місяців⁵⁴.

Таким чином, відповідно до даного підзаконного акта, на сьогоднішній день суб'єктом ухилення від призову на військову службу осіб офіцерського складу можуть бути призвані відповідно до наказу Міністерства оборони України громадяни України віком до 43 років, які пройшли повний курс військової підготовки за програмою підготовки офіцерів запасу, склали встановлені іспити, мають вищу освіту за

⁵¹ Каторкін Р. А. Суб'єкт ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 194.

⁵² Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 року № 2232-12 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Про затвердження інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: наказ Міністра оборони України від 10 квітня 2009 року № 170 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-09/page#Text>.

освітнім ступенем не нижче бакалавра та яким присвоєно відповідне первинне військове звання офіцера запасу.

З наведеного випливає, що, не дивлячись на положення Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу» (граничний вік перебування в запасі залежить від офіцерського звання і може коливатись від 45 (молодший офіцерський склад першої категорії) до 65 років (вищий офіцерський склад), підлягають призову для проходження військової служби осіб офіцерського складу не всі офіцери запасу, а лише особи віком до 43 років.

Визначення Міністром оборони України такого вікового діапазону не є порушенням чинної редакції Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу» (адже відповідно до цього законодавчого акта підставою призову є наказ саме Міністерства оборони України), проте, можливо, для уникнення плутанини у вказаному питанні, доречно перенести зміст положення п. 10.1 розділу X «Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України» до п. 5 ст. 11 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу».

Окремо зауважимо, що санкція даної статті передбачає покарання у виді обмеження волі на строк до трьох років, незалежно від того, до якої з двох категорій належить особа, яка вчинила кримінальний проступок. Більше того, як показує практика, під час розгляду судових справ за ст. 335 КК України, в яких суб'єктами даного суспільно небезпечного діяння виступають офіцери запасу, українська Фемида, як правило, виносить подібні рішення, як і для ухиливців від призову на строкову військову службу.

Думається, єдиний вид покарання для двох абсолютно різних категорій суб'єктів кримінального проступку, передбаченого ст. 335 КК України є не зовсім доречним, адже, якщо особи, що ухиляються від призову на строкову військову службу є, по суті, молодими людьми, які раніше не проходили військову службу, то офіцери, які ухиляються від призову на військову службу – підготовлена бойова одиниця в лавах Збройних Сил (або інших військових формуваннях, утворених відповідно до чинного законодавства), на яку держава витратила певні зусилля та час, щоб навчити її військовому ремеслу. Відтак, логічним є умовивід, що ухилення від призову на військову службу представниками другої категорії осіб несе підвищену суспільну небезпеку, тому має каратися більш суворо. З метою реалізації даної думки на законодавчому рівні пропонуємо розділити диспозицію ст. 335 КК України на дві частини або навіть окремі статті («ухилення від призову на строкову військову службу» та «ухилення осіб з числа офіцерського складу від

призову на військову службу»)), передбачивши за діяння у виді ухилення осіб з числа офіцерського складу від призову на військову службу більш жорстку санкцію.

Отже, суб'єктами ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу можуть бути виключно дві категорії осіб, які призиваються на військову службу: приписані до призивних дільниць призовники, які не мають права на звільнення або відстрочку та призвані відповідно до наказу Міністра оборони України громадяни України віком до 43 років, які пройшли повний курс військової підготовки за програмою підготовки офіцерів запасу, склали встановлені іспити, мають вищу освіту за освітнім ступенем не нижче бакалавра та яким присвоєно відповідне первинне військове звання офіцера запасу⁵⁵.

Як було сказано вище, суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 КК України також відноситься до числа спеціальних. Як вдало зазначають автори навчального посібника «Кримінальне право України. Особлива частина» (автори: Попович О.В., Томаш Л.В., Латковський П.П., Бабій А.Ю.), ним виступають резервісти та військовозобов'язані, які перебувають у запасі і не заброньовані в установленому порядку на період мобілізації або особливий період⁵⁶.

Що стосується суб'єктивної сторони складів кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 335-336 КК України, то у науковому середовищі панує одностайна думка про те, що вона характеризується виною у формі умислу, вид умислу – прямиий.

Остаточної впевненості у цьому додає той факт, що дані суспільно небезпечні діяння відносяться до кримінальних правопорушень з формальним складом⁵⁷. Як вдало зазначають автори підручника «Кримінальне право України: Загальна частина», структура цих складів кримінальних правопорушень є такою, що наслідки тут лежать за межами необхідних ознак об'єктивної сторони, а відтак, і складу кримінального правопорушення. Вже тому суб'єкт не може бажати їх настання. Проте ця обставина не виключає умисної вини. Інтелектуальна ознака умислу в цих випадках містить лише усвідомлення суспільно небезпечного характеру свого діяння, ставлення до наслідків тут не

⁵⁵ Каторкін Р. А. Суб'єкт ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 195.

⁵⁶ Попович О.В., Томаш Л.В., Латковський П.П., Бабій А.Ю. Кримінальне право України. Особлива частина : навчальний посібник. Чернівці, 2022. С. 219.

⁵⁷ Юнін О.С. Мотив як ознака суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Випуск 3. Том 2. С. 180.

виникає та й не може виникнути. А вольова ознака умислу обмежується бажанням вчинення конкретної дії чи бездіяльності. Таким чином, кримінальні правопорушення з формальним складом можуть бути вчинені лише з прямим умислом⁵⁸.

Отже, на підставі викладеного у цьому розділі можна зробити висновок, що діяння, пов'язані з ухиленням від призову на військову службу прямо порушують воєнну безпеку України. В контексті повномасштабної війни, яку підступно розпочала російська федерація проти України, питання кримінально-правового забезпечення порядку комплектування ЗСУ та інших військових формувань, утворених відповідно до чинного законодавства, набуває особливої актуальності.

ВИСНОВКИ

Повномасштабна війна, яку розгорнула сусідня держава-терорист проти України, щодня заподіює шкоду всій системі національної безпеки, особливо такому її складовому елементу, як воєнна безпека. У цьому аспекті особливо важливим стає питання кримінально-правового забезпечення порядку комплектування ЗСУ та інших військових формувань, утворених відповідно до чинного законодавства.

Викладені у законодавчих актах дефініції понять «обороздатність держави» та «воєнна безпека» свідчать про те, що ці категорії відносяться між собою в якості частини та цілого.

Об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 335-336 КК України виступає порядок комплектування ЗСУ та інших військових формувань.

Кримінальні проступки та злочини, передбачені ст.ст. 335-336 КК України відносяться до кримінальних правопорушень з формальним складом. Об'єктивна сторона цих суспільно небезпечних діянь характеризується вчиненням діяння у формі дії або бездіяльності.

Суб'єкти кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 335-336 КК України відносяться до числа спеціальних. У випадку кримінального проступку, передбаченого ст. 335 КК України суб'єктами виступають дві різні категорії громадян: суб'єктом ухилення від призову на строкову військову службу можуть бути виключно призовники (приписані до призивних дільниць громадяни України чоловічої статі призовного віку, що не мають права на звільнення або відстрочку від призову на строкову військову службу), які призиваються на строкову військову службу, а суб'єктом ухилення особами офіцерського складу від призову на

⁵⁸ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник. 2-е вид., перероб. і допов./ за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер, 2005. С. 167.

військову службу – призвані відповідно до наказу Міністерства оборони України громадяни України віком до 43 років, які пройшли повний курс військової підготовки за програмою підготовки офіцерів запасу, склали встановлені іспити, мають вищу освіту за освітнім ступенем не нижче бакалавра та яким присвоєно відповідне первинне військове звання офіцера запасу⁵⁹.

Суб'єктом злочину, передбаченого ст. 336 КК України виступають резервісти та військовозобов'язані, які перебувають у військовому запасі.

Суб'єктивна сторона кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 335-336 КК України характеризується виною у формі умислу, вид умислу – прямий.

АНОТАЦІЯ

Дослідження присвячено розгляду суб'єктивних та об'єктивних ознак діянь, пов'язаних з ухиленням від призову на військову службу, аналізу рівня їх впливу на воєнну безпеку України. Встановлено, що обороноздатність держави співвідноситься з воєнною безпекою України в якості частини та цілого.

Доведено, що до кола діянь, які посягають на обороноздатність держави відносяться кримінальні правопорушення у сфері забезпечення призову та мобілізації (ст.ст. 335-337 КК України). Розкриті суб'єктивні та об'єктивні ознаки діянь у вигляді ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу та ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період.

Наголошено на необхідності закріплення такого кваліфікованого складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 335 КК України, як вчинення відповідних суспільно небезпечних діянь під час дії воєнного або надзвичайного станів. Запропоновано розділити зазначену норму на дві окремі статті: 335 «Ухилення від призову на строкову військову службу» та 335-1 «Ухилення від призову на військову службу осіб офіцерського складу».

⁵⁹ Каторкін Р.А. Кримінальна відповідальність за ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу: монографія; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В.В. Шаблістого. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2022. С. 142-143.

Література

1. Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В.В. Топчія; наук. ред. В.І. Антипова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 896 с.
2. Александрова А.Ю. Кримінальна відповідальність за ухилення від призову за мобілізацією: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпро, 2018. 208 с.
3. Березняк В.С. Сучасні погляди на поняття екстрадиція у науці кримінально-процесуального права. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 374-383.
4. Березняк В.С., Шаблистий В.В., Каторкін Р.А. Кримінологічні аспекти деліктної поведінки дітей в Україні / Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs) : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. P. 79-102. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7882/16460-1>.
5. Вирок Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 07.04.2010 р. по справі № 1-135/2010 (номер провадження 1-135/2010) // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69035772>.
6. Вирок Глибочького районного суду Чернівецької області від 16.11.2016 р. по справі № 723/2424/16-к (номер провадження 1-кп/715/125/16) // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62781291>.
7. Вирок Орхівського районного суду Запорізької області від 24.04.2018 р. по справі № 323/912/18 (номер провадження 1-кп/323/123/18) // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73583023>.
8. Гритенко О.А., Ульянова Т. О. Класифікація суспільно небезпечних наслідків: деякі теоретичні та законодавчі аспекти. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 2. С. 71-75.
9. Дричик В.М. Наукові підходи до проблеми забезпечення воєнної безпеки в Україні. *Наукові перспективи*. 2022. № 10 (28). С. 50-60.
10. Каторкін Р. А. Досвід правового регулювання питання ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу окремих країн пострадянського простору. *Jurnalul juridic national: teorie si practica: nauково-практичний журнал Республіки Молдова*. 2017. № 6 (28). С. 104–107.
11. Каторкін Р.А. Кримінальна відповідальність за ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом

осіб офіцерського складу: монографія; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В.В. Шаблистого. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2022. 268 с.

12. Каторкін Р.А. Кримінально-правове забезпечення призову на строкову військову службу, військової служби за призовом осіб офіцерського складу в Україні у ХХ столітті. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 4. С. 285-292.

13. Каторкін Р. А. Об'єкт ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. *Вісник Кримінологічної асоціації України: зб. наук. праць*. 2017. № 2 (16). С. 184-192.

14. Каторкін Р. А. Суб'єкт ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 190-196.

15. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

16. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник. 2-е вид., перероб. і допов./ за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 480 с.

17. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2010. 608 с.

18. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

19. Перевалова Л.В., Кузьменко О.В., Григоренко Я.О. Обороздатність VS воєнна безпека держави: теоретико-правовий аспект. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2019. № 1. С. 7-13.

20. Попович О.В., Томаш Л.В., Латковський П.П., Бабій А.Ю. Кримінальне право України. Особлива частина : навчальний посібник. Чернівці, 2022. 319 с.

21. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 року № 2232-12 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.

22. Про затвердження інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: наказ Міністра оборони України від 10 квітня 2009 року № 170 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-09/page#Text>.

23. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII // База даних «Законодавство

України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.

24. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

25. Про оборону України: Закон України від 06.012.1991 р. № 1932-XII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

26. Туркот М.С. Мобілізаційна підготовка як засіб забезпечення воєнної безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 200-202.

27. Шаблистий В.В. Безпековий вимір кримінального права України: людиноцентристське дослідження: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ: Ліра ЛТД, 2015. 420 с.

28. Шаблистий В.В. Законна професійна діяльність журналіста як «новий об'єкт кримінально-правової охорони». *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 2 (13). С. 78-85.

29. Шаблистий В.В. Окремі питання кримінально-правового забезпечення воєнної безпеки людини та безпеки військової служби. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 400-406.

30. Шаблистий В.В. Про публічність та приватність кримінально-правового забезпечення інформаційної безпеки людини. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2013. № 1. С. 177-184.

31. Шаблистий В. В. Александрова А. Ю. Кримінальна відповідальність за ухилення від призову за мобілізацією: монографія / за заг. ред. В.В. Шаблистого. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2019. 136 с.

32. Шалгунова С.А., Березняк В.С. Проблемні питання правового визначення терміна «екстрадиція». *Науковий вісник Юридичної академії МВС України*. 2005. № 3 (22). С. 384 – 389.

33. Шевченко С.І. Адміністративно-правове регулювання поліцейської діяльності щодо забезпечення публічного порядку: дис. ...канд. юрид. наук. Дніпро, 2018. 211 с.

34. Шевченко С. І. Окремі аспекти правового регулювання забезпечення публічного порядку в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 6. С. 68-71.

35. Юнін О.С. Деякі особливості судового захисту прав людини при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3. С. 191-197.

36. Юнін О.С. Мотив як ознака суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Випуск 3. Том 2. С. 178-184.

37. Bershov, H., Hrytenko, O., Khashev, V., & Fialka, M. Assessing and Evaluating the General Legal Characteristics of War Crimes: A Basic Necessity or a Confused Platform. *Ius Humani. Law Journal*. 2022. № 11 (1). P. 43-60.

38. Nestertsova-Sobakar O., Prymachenko V., Liudvik V., Bereznyak V., Sydorova E. Legal Approaches to the Regulation of Cryptocurrency and Business Ethics of ICO in the European Union. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. Vol. 22. Issue: 2S. P. 1-6.

39. Tertyshnik V., Fomenko A. Legal assistance and protection in criminal proceedings: international standards and integrative doctrine. *Philosophy, Economics and Law Review*. Volume 1, no. 2, 2021. P. 123–133.

40. Petrenko P., Stetsenko V., Fomenko A., Yunin O., Shevchenko S. Legal framework for competitive selection for positions of civil servants under the legislation of Ukraine and European countries. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. № 22 (5). P. 1–6.

Information about the authors:

Shablysty Volodymyr Viktorovych,

Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of Criminal Law Disciplines
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
26, Gagarin Avenue, Dnipro, 49005, Ukraine

Berezniak Vasyl Serhiiiovych,

Doctor of Law, Senior Researcher,
Head of the Department of Criminal Law and Criminology
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
26, Gagarin Avenue, Dnipro, 49005, Ukraine

Katorkin Roman Anatoliiovych,

PhD in Law,
Senior Researcher of the Scientific Laboratory
of Sociological and Criminal Law Research,
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
26, Gagarin Avenue, Dnipro, 49005, Ukraine

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЇ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ

Шамсутдінов О. В.

ВСТУП

Початок третього тисячоліття не може бути охарактеризований як період міжнародної злагоди, стабільності та сталого розвитку, як можна було б очікувати з огляду на невпинний розвиток науки і технологій. На міжнародній арені продовжується як економічне, так і військово-політичне протистояння держав, чії геополітичні амбіції виходять далеко за межі їх власних територій. Як наслідок – у різних частинах світу інспіруються локальні, регіональні чи міждержавні конфлікти, які супроводжуються соціально-економічними і політичними кризами, міжетнічним і міжконфесійним протистоянням, гуманітарними катастрофами, активізацією сепаратистських і терористичних рухів, військовою агресією тощо. Україна також не залишилась осторонь цих процесів, спочатку зазнавши територіальних втрат, а потім – широкомасштабного військового вторгнення з боку РФ.

Розпочата країною-агресором жорстока загарбницька війна актуалізує питання використання засобів ведення військових дій, дотримання і реалізації міжнародно-правових норм у сферах ядерної, біологічної і хімічної безпеки. Загроза застосування РФ зброї масового знищення перетворилась із потенційної на реальну. Відповідно до взятих Україною зобов'язань за міжнародними договорами, які є частиною національного законодавства, у Кримінальному кодексі України встановлена кримінально-правова заборона на застосування такої зброї. Так, КК України передбачає відповідальність за вчинення таких дій у статті 439 розділу XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» його Особливої частини.

Чинний Кримінальний кодекс України не використовує поняття «воєнні злочини», яке передбачено Статутом Нюрнберзького трибуналу 1945 р. та розкривається в багатьох міжнародно-правових актах (Статуті Токійського трибуналу (ст. 58); Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949 р.; Гаазькій конвенції 1954 р. про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту (ст. 28); Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання

засобів впливу на природне середовище 1976 р. (ст. IV); Статуті Міжнародного трибуналу по колишній Югославії 1993 р. (ст.ст. 2, 3); Статуті Міжнародного трибуналу по Руанді 1994 р. (ст. 4); Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р. (ст. 8)¹.

Окремі воєнні злочини розміщені у розділі XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» та розділі XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» Особливої частини КК України. Однак, починаючи з 2001 року, тобто з моменту появи у національному законодавстві норм про кримінальну відповідальність за такі злочини, і до 2014 року, коли держава- правонаступниця СРСР розпочала збройну агресію проти України, ці кримінально-праві норми фактично не застосовувались. Тому донедавна воєнні злочини залишались найменш дослідженим в Україні видом кримінальних правопорушень.

Проте з очевидних причин останнім часом серед українських дослідників-криміналістів значно підвищився науковий інтерес до системи кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Зокрема, різні погляди на систематизацію, класифікацію, родовий та видові об'єкти, відповідність міжнародно-правовим договорам, міжнародному кримінальному праву та інші аспекти кримінально-правової характеристики таких злочинів розглядали в своїх роботах Н. В. Акулова, О. В. Березніков, І. С. Бібік, Д. В. Бойчук, В. О. Івашенко, С. С. Косенко, Е. Е. Кузьмін, Л. М. Кулик, В. О. Миронова, В. О. Поповичук, Ю. С. Резнік, О. В. Шамара та багато інших науковців. Однак на кримінально-правовій характеристиці складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 439 КК України, вказані автори предметно не зупинялись.

І. С. Доброход, В. М. Киричком, О. І. Плужнік, М. І. Хавронюком, С. С. Яценком та іншими вітчизняними вченими вказаний склад злочину розглядався на рівні науково-практичних коментарів Кримінального кодексу України або розділів підручників з Особливої частини Кримінального права України.

На монографічному рівні систему воєнних злочинів вивчали О. Ф. Бантишев (2018), О. М. Броневицька (2011), В. В. Гальцова (2019), С. П. Кучевська (2009), С. М. Мохончук (2014), М. В. Піддубна (2020), В. П. Попович (2010), Б. В. Романюк (2018) та деякі інші вітчизняні науковці. Напрацювання вказаних авторів, які мають велике наукове та практичне значення, піддані критичному аналізу та використані для

¹ Кримінальне право України: навч. посіб. / С. Г. Волкотруб, О. М. Омельчук, В. М. Ярін та ін.; за ред. О. М. Омельчука. Київ : Наукова думка; Прецедент, 2004. 297 с.

надання якомога повної кримінально-правової характеристики складу злочину, передбаченого статтею 439 КК України.

1. Об'єкт воєнного злочину «застосування зброї масового знищення»

В. П. Попович у складі міжнародних злочинів виділяє як окрему категорію «воєнні злочини», до яких відносить і кримінальне правопорушення, передбачене статтею 439 КК України². Аналогічний підхід висловлюють В. В. Гальцова³, С. П. Кучевська⁴, М. В. Піддубна⁵, С. М. Мохончук⁶ та інші дослідники відповідності вітчизняного кримінального законодавства нормам міжнародних договорів кримінально-правового характеру. При цьому склад злочину, передбачений ст. 438 (Порушення законів та звичаїв війни у формі застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом) КК України, визнається доктриною загальним щодо складу, передбаченого ст. 439 (Застосування зброї масового знищення) КК України, який відповідно є спеціальним⁷.

Засоби ведення війни – зброя, снаряди, речовини, вживані озброєними силами воюючих сторін для нанесення шкоди та поразки

² Попович В. П. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права у кримінальне законодавство України: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.08. Львів: Львівській держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 157, 165.

³ Гальцова В. В. Злочини проти миру і міжнародного правопорядку : лекції / за ред. проф. М. І. Панова. Харків: Юрайт, 2019. С. 23.

⁴ Кучевська С. П. Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2009. С. 158, 162.

⁵ Піддубна М. В. Імплементация норм міжнародного кримінального права про воєнні злочини у Кримінальний кодекс України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 5.

⁶ Мохончук С. М. Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08, 12.00.11. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. 39 с.

⁷ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 1339; Попович В. П. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права у кримінальне законодавство України: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.08. Львів: Львівській держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 165; Миронова В. О. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2008. С. 132.

супротивнику. Ці засоби поділяються на заборонені (або частково заборонені) та незаборонені⁸.

Відповідно до ст. 35 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв збройних конфліктів від 8 червня 1977 р., право сторін, які перебувають у конфлікті, обирати методи і засоби ведення війни не є необмеженим. Так, забороняється застосовувати зброю, снаряди, речовини і методи воєнних дій, які здатні заподіяти невинуваті пошкодження чи невинуваті страждання або такі, що роблять смерть воюючих неминучою, а також такі, що призводять до масового руйнування та невинуватого знищення матеріальних цінностей⁹.

Ця норма підтвердила існування в міжнародному праві принципу обмеження воюючих сторін у виборі засобів та методів ведення збройної боротьби, який був сформульований в Санкт-Петербурзькій декларації 1868 р. та IV Гаазькій конвенції 1907 р.

На думку В. О. Іващенко, характерним для злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку є те, що вони посягають на міждержавні інтереси, тобто мають міжнародний характер. Очевидно, що проти злочинів міжнародного характеру жодна держава світу не може самостійно вести боротьбу в силу особливостей цих протиправних діянь, що вичиняються на території різних країн. У багатьох випадках держави вже досягли згоди щодо співпраці у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру шляхом укладення відповідних міжнародно-правових договорів¹⁰.

Розпочнем кримінально-правову характеристику застосування зброї масового знищення із об'єкта цього злочину. Об'єктом кримінального правопорушення є суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом і яким заподіюється або може бути заподіяна шкода. Цей елемент складу кримінального правопорушення дозволяє розкрити його соціальну сутність, з'ясувати характер його суспільної небезпечності, сприяє правильній кваліфікації діяння та відмежування його від суміжних кримінальних та інших правопорушень.

⁸ Попович В. П. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права у кримінальне законодавство України: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.08. Львів: Львівській держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 160.

⁹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I): міжнародний документ від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199. (дата звернення: 22.02.2023).

¹⁰ Іващенко В. О. Сучасні проблеми становлення міжнародного кримінального права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 6. С. 67-73.

Воєнні злочини відносяться до категорії міжнародних, тобто мають надзвичайно високий ступінь суспільної небезпечності, оскільки посягають на мир та безпеку всього людства – основоположні, базові, найважливіші суспільні відносини для всієї міжнародної спільноти. Відповідні злочини, як зазначає М. Ш. Басуоні, порушують інтереси всієї світової спільноти як єдиного цілого, тому що загрожують миру і безпеці людства, шокують його свідомість¹¹.

Зважаючи, що чинне кримінальне законодавство України не оперує поняттям «воєнні злочини», доктриною не вироблено єдиної позиції щодо визначення родового об'єкта цих міжнародних кримінальних правопорушень.

Так, зважаючи на назву розділу XX Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку», більшість вітчизняних науковців-криміналістів родовим об'єктом воєнних злочинів, передбачених цим розділом, називають групу суспільних відносин щодо забезпечення миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку¹². Подібним є визначення родового об'єкта воєнних злочинів, сформульоване В. П. Пилипенком: інтереси забезпечення миру і безпеки людства як група однорідних юридичних благ та інтересів, взятих під охорону міжнародним кримінальним правом¹³.

В. П. Базов родовий об'єкт воєнних злочинів визначає як певну групу охоронюваних кримінальним законом тотожних та однорідних суспільних відносин, що забезпечують мир та дотримання загальновизнаних правил ведення війни й інших збройних конфліктів¹⁴. Схожими є висновки з цього питання М. В. Піддубної: «Родовим об'єктом усіх воєнних злочинів є група охоронюваних кримінальним законом тотожних та однорідних відносин, що виникають з приводу

¹¹ Cherif B.M. *International Crimes: Jus cogens and obligation Erga Omnes. Law and Contemporary problems: Accountability for International Crimes and Serious Violations of Fundamental Human Rights*. 1996. Vol. 59. № 4. P. 69.

¹² Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. М. Киричко, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. С. 641; Кучевська С. П. Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2008. С. 162.

¹³ Пилипенко В. П. *Склад воєнного злочину за міжнародним кримінальним правом. Актуальні проблеми держави і права*. 2017. Вип. 79. Одеса : Гельветика. С. 112.

¹⁴ Базов В. П. *Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни (аналіз складу злочину) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08*. Харків, 2009. С. 10.

встановленого міжнародним правом порядку ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного (внутрішнього) характеру»¹⁵. На думку В. В. Гальцової, родовим об'єктом воєнних злочинів є суспільні відносини, що забезпечують відсутність загрози війн і збройних конфліктів або їх розпалюванню в Україні та інших країнах, а також щодо дотримання законів і звичаїв війни¹⁶.

С. М. Мохончук родовим об'єктом злочинів проти миру та безпеки людства вважає суспільні відносини, що складаються в результаті дотримання норм міжнародного права і визначають базові засади існування держав і народів, а також основні принципи забезпечення міжнародного миру і безпеки (мирне вирішення спорів, незастосування сили, недоторканність кордонів, територіальна цілісність, самовизначення народів і невтручання у внутрішні справи інших країн, повага прав людини і виконання міжнародних зобов'язань), що в остаточному підсумку охороняють умови існування людства¹⁷. Схожої позиції дотримується І. С. Доброход, яка родовим об'єктом злочинів, які містяться у розділі XX КК України, визначає «суспільні відносини у сфері виконання норм міжнародного права та забезпечення основ існування держав та народів, а також основні принципи міжнародного миру та безпеки, які в цілому забезпечують мирне врегулювання спорів і конфліктів між народами та державами, охороняють безпечні умови існування людства»¹⁸.

Узагальнивши всі зазначені точки зору, автор пропонує власне визначення **родового об'єкта** воєнних злочинів: *це суспільні відносини у сфері забезпечення міжнародного миру, безпечної співіснування держав і народів, дотримання норм міжнародного права, якими встановлені правила ведення збройних конфліктів.*

Що ж стосується безпосередніх об'єктів воєнних злочинів, то більшість з них є багатооб'єктними, зокрема мають додаткові об'єкти: як обов'язкові, так і факультативні. Це означає, що вчиняючи такий злочин, особа, крім суспільних відносин, поставлених безпосередньо під охорону нормою про відповідальність за злочин, посягає на інші

¹⁵ Піддубна М. В. Об'єкт воєнних злочинів у кримінальному праві України. *Університетські наукові записки*. 2017. № 62. С. 114.

¹⁶ Гальцова В. В. Злочини проти миру і міжнародного правопорядку : лекції / за ред. проф. М. І. Панова. Харків: Юрайт, 2019. С. 25.

¹⁷ Мохончук С. М. Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08, 12.00.11. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. С. 18.

¹⁸ Уголовное право Украины. Особенная часть : учебник для студ. вузов / А. П. Бабий, И. С. Доброход, Е. С. Кармазин, А. В. Загика, Е. С. Козерацкая и др.; отв. ред. Е. Л. Стрельцов. 5-е изд., доп. и перераб. Харьков : Одиссея, 2009. С. 521.

суспільні відносини, які також охороняються цією нормою права. Основний об'єкт – частина родового об'єкта відповідного злочину. За ним відповідна норма розміщується в системі Особливої частини КК. Додатковий зазнає шкоди поряд з основним і може бути обов'язковим (страждає від даного злочину завжди) або факультативним (якому певний злочин може завдати шкоди, але може й залишити його неушкодженим)¹⁹.

Безпосередній об'єкт застосування зброї масового знищення (ст. 439 КК України) визначається науковцями по-різному. Більшість вказують його об'єктом *безпеку людства*, тобто стан, за якого відсутня загроза війни, екологічної катастрофи, дій, наслідком яких може бути масове знищення людей, знищення умов для існування населення земної кулі тощо²⁰. В цілому погоджуючись із змістовною частиною загроз, які містить у собі цей воєнний злочин, вважаємо, що при встановленні безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 439 КК України, слід враховувати, що він має бути частиною родового об'єкта. Отже, на нашу думку, **основним безпосереднім об'єктом** цього злочину є *суспільні відносини у сфері дотримання норм міжнародного права, якими встановлено заборону застосування зброї масового знищення*.

М. І. Хавронюк вказує, що додатковим факультативним безпосереднім об'єктом цього злочину можуть бути життя та здоров'я особи, власність, довкілля тощо²¹. На нашу думку, визначаючи додаткові безпосередні об'єкти цього злочину, доцільно моделювати наслідки, які може спричинити застосування такої зброї. Так, злочин, передбачений ст. 439 КК України, створює загрозу масової загибелі людей, зараження або знищення тваринного чи рослинного світу, забруднення інших складових біосфери (атмосфери, гідросфери, літосфери) в районі застосування, зруйнування матеріальних об'єктів, у тому числі об'єктів критичної інфраструктури. Застосування такої зброї може не тільки

¹⁹ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко та ін.; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 3-є вид., перероб і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2007. С. 113-114.

²⁰ Гальцова В. В. Злочини проти миру і міжнародного правопорядку : лекції / за ред. проф. М. І. Панова. Харків: Юрайт, 2019. С. 77; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 1340; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. М. Киричко, В. І. Тютюгіна та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. С. 650.

²¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 1340.

зашкодити довкіллю, життю і здоров'ю людей, але й вплинути на генетичну програму майбутніх поколінь людини та інших живих істот на Землі. Тож, **додатковими факультативними безпосередніми об'єктами** розглядуваного воєнного злочину можуть бути *життя і здоров'я людей; власність; біологічна безпека; екологічна безпека; обороноздатність* тощо.

2. Об'єктивна сторона складу застосування зброї масового знищення

Об'єктивна сторона цього злочину характеризується дією в єдиній формі – застосування зброї масового знищення, забороненої міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Цілком влучно вказують В. М. Киричко і В. В. Гальцова, що «під таким застосуванням слід розуміти використання вражаючих властивостей зброї відповідно до її цільового призначення як зброї масового знищення»²².

Конструктивною об'єктивною ознакою цього злочину виступає зброя масового знищення, заборонена міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Інакше кажучи, диспозиція досліджуваної кримінально-правової норми є бланкетною.

Чинне законодавство України не містить визначення «зброї масового знищення». Згідно з резолюцією Комісії зі звичайних озброєнь, допоміжного органу Ради Безпеки ООН, від 12.08.1948 дефініція «зброя масового знищення» повинна бути визначена таким чином, щоб включати зброю, діючу атомним вибухом і за допомогою радіоактивних матеріалів, смертоносну хімічну і біологічну зброю, як і будь-яку розроблену у майбутньому зброю, що мала би характеристики, порівнянні за руйнівною дією з атомною бомбою та іншою згаданою вище зброєю²³. Позиція Комісії була відображена Генеральною Асамблеєю ООН у резолюції 32/84 (XXXII) від 12.12.1977 у

²² Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. М. Киричко, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. С. 650; Гальцова В. В. Злочини проти миру і міжнародного правопорядку : лекції / за ред. проф. М. І. Панова. Харків: Юрайт, 2019. С. 79.

²³ Résolutions adoptées par la Commission des armements de type classique, au cours de sa troisième séance, le 12 Aout 1948 et deuxième rapport sur les travaux accomplis par la Commission. URL: <https://undocs.org/fr/S/C.3/32/Rev.1>. (дата звернення: 22.02.2023).

визначенні²⁴, що відтоді закріпилося на рівні ООН і досі не переглядалося.

В енциклопедичній літературі міститься таке визначення зброї масового знищення: це «засоби ведення війни, які за силою руйнування та ураження у багато разів переважають звичайні озброєння. Об'єктами ураження зброї масового знищення є люди, продукти їхньої праці, а також природне середовище їх проживання (кліматичні та географічні умови, рослини, тварини, ґрунти). До наявних видів зброї масового знищення належать хімічна, біологічна, ядерна зброя»²⁵.

С. М. Мохончук пропонує визначати зброю масового знищення як зброю невибіркової дії, застосування якої може заподіяти смерть невизначеному колу осіб²⁶. Водночас останні двадцять років у наукових колах активно досліджується питання протидії третьому поколінню біологічної зброї – так званої «генно-молекулярної» (Advanced Biological Warfare), уражаюча дія якої базується на особливостях генного апарату тієї чи іншої *етнічної групи*²⁷. Інакше кажучи, згадане визначення зброї масового знищення, в основу якого закладена «невибірковість» її дії, втратило свою актуальність.

На думку автора, *зброю масового знищення* можна визначити як засоби ураження, які відповідають таким обов'язковим критеріям: 1) належність до зброї, забороненої міжнародним гуманітарним правом; 2) високий рівень летальності; 3) спричинення надмірних страждань чи ушкоджень; 4) великі масштаби ураження людей та довкілля.

Визначення змісту *хімічної зброї* надає Конвенція (Паризька) про заборону розроблення, виробництва, накопичення і застосування

²⁴ Résolutions de l'Assemblée générale de l'ONU 32/84 (XXXII) du 12 décembre 1977 «Interdiction de la mise au point et de la fabrication de nouveaux types d'armes de destruction massive et de nouveaux systèmes de tels armes». URL: <https://undocs.org/fr/A/RES/32/84>. (дата звернення: 22.02.2023).

²⁵ Смолянюк В. Ф. Зброя масового знищення. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), Ф. Г. Бурчак, М. П. Зяблюк, В. Я. Тацій та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1999. Т. 2. С. 561-562.

²⁶ Мохончук С. М. Зброя масового знищення як предмет злочину, передбаченого ст.ст. 439, 440 Кримінального кодексу України. *Українські наукові записки*. 2006. № 2 (18). С. 218.

²⁷ Petro J. B., Plasse T. R., McNulty J. A. Biotechnology: Impact on biological warfare and biodefense. *Biosecurity and Bioterrorism*. 2003. Vol. 1. pp. 161-168; Андрейчин М. А., Копча В. С. Біотероризм. Медична протидія : монографія. Тернопіль : Укрмедкнига, 2005. С. 64.

хімічної зброї та про її знищення від 13 січня 1993 р. (КЗХЗ)²⁸. Зокрема, до цього виду зброї масового знищення КЗХЗ (стаття II) відносить три складові (сукупно або кожен окремо): 1) токсичні хімікати та їх прекурсори, за винятком тих випадків, коли вони призначені для цілей, які не забороняються цією Конвенцією, за умови, що їх види та кількості відповідають таким цілям; 2) боєприпаси та пристрої, спеціально призначені для смертельного ураження або заподіяння іншої шкоди за рахунок токсичних властивостей зазначених токсичних хімікатів, які вивільняються у результаті застосування таких боєприпасів та пристроїв; 3) будь-яке обладнання, спеціально призначене для використання безпосередньо у зв'язку із застосуванням зазначених боєприпасів та пристроїв.

При цьому під *токсичним хімікатом* розуміється будь-який хімікат (незалежно від походження та способу виробництва), який за рахунок свого хімічного впливу на життєві процеси може призвести до летального результату, тимчасової недієздатності або заподіяти довготривалу шкоду людині чи тваринам. А *прекурсор* означає будь-який хімічний реагент, задіяний у будь-якій стадії виробництва токсичного хімікату будь-яким способом. До цілей, не заборонених КЗХЗ, належать: промислові, сільськогосподарські, дослідні, медичні, фармацевтичні або інші мирні цілі; захисні цілі, зокрема безпосередньо пов'язані із захистом від токсичних хімікатів та хімічної зброї; воєнні цілі, не пов'язані із застосуванням хімічної зброї, і які не залежать від використання токсичних властивостей хімікатів як засобів ведення війни; правоохоронні цілі, включаючи боротьбу із заворушеннями у країні.

Бойові отруйні речовини як головні складові хімічної зброї за тактичною класифікацією (за призначенням) поділяються на дві групи: 1) летальні, призначені для знищення живої сили. До цієї групи входять головним чином отруйні речовини нервово-паралітичної (зарин, зоман, V-гази), шкірнонаривної (іприт, люїзит), загальноотруйної (синильна кислота, хлорціан) та задушливої (фосген) дії; 2) нелетальні, призначені для ослаблення боєздатності військ та їх дезорганізації. До цієї групи входять отруйні речовини подразнювальної дії, які також використовують для поліцейських цілей (лакриматори і стерніти: CS, CR, адамсит, хлорацетофенон), і психотоміметики, які спричиняють

²⁸ Convention on the prohibition of the development, production, stockpiling and use of chemical weapons and on their destruction, signed at Paris on January 13, 1993. URL: <https://www.opcw.org/chemical-weapons-convention>. (дата звернення: 22.02.2023).

розлад діяльності нервової системи з появою симптомів психічних захворювань (ВЗ, діетиламід лізергінової кислоти – ДЛК)²⁹.

Повний перелік токсичних хімікатів і прекурсорів, які можуть бути використані як хімічна зброя, міститься в Списках 1, 2, 3 Додатка з хімікатів до КЗХЗ, які продубльовані в додатку 1 до Інструкції про порядок підготовки інформації згідно з Конвенцією про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення, затвердженої наказом МЗС України у 2001 році³⁰.

Визначення *біологічної зброї* в міжнародних договорах відсутнє. Натомість аналіз положень Конвенції про заборону розробки, виробництва та нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення від 10 квітня 1972 р. (КЗБЗ)³¹ дає можливість визначити зміст бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї. Зокрема, до цього виду зброї масового знищення КЗБЗ (стаття I) відносить такі дві складові: 1) мікробіологічні або інші біологічні агенти чи токсини (незалежно від походження та методу виробництва) таких видів і в таких кількостях, які не призначені для профілактичних, захисних або інших мирних цілей; 2) зброя, обладнання або засоби доставки, призначені для використання таких агентів чи токсинів у ворожих цілях або у збройних конфліктах.

Конвенційного визначення поняття «*біологічні агенти*» немає, відсутнє воно і в законах України, а вітчизняні підзаконні нормативно-правові акти вкладають різний зміст у зазначену дефініцію. Так, в Єдиному списку товарів подвійного використання (2018), котрий є додатком до Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання³², міститься термін «біологічні агенти» [Biological agents], під яким розуміються патогени або токсини, виділені або модифіковані (такі як змінені чистота, строк придатності під час зберігання, вірулентність, характеристики поширення або стійкість до УФ-

²⁹ Загальна характеристика хімічної зброї: методичні вказівки до практичного заняття з дисципліни «Військова токсикологія та радіологія» / укладачі: Ю. В. Шкатула, Ю. О. Міщенко. Суми : Сумський державний університет, 2016. 25 с.

³⁰ Про затвердження Інструкції про порядок підготовки інформації згідно з Конвенцією про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення : наказ Міністерства закордонних справ України від 25.05.2001 № 104. *Офіційний вісник України*. 2001. № 25. Ст. 1136.

³¹ Convention on the prohibition of the development, production and stockpiling of bacteriological (biological) and toxin weapons and on their destruction, opened for signature at London, Moscow and Washington on 10 April 1972. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/450>. (дата звернення: 22.02.2023).

³² Порядок здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 28.01.2004 № 86. *Офіційний вісник України*. 2004. № 4. Т. 1. Ст. 167.

випромінювання) з метою спричинення жертв серед людей чи тварин, пошкодження обладнання або нанесення шкоди сільськогосподарським культурам або навколишньому природному середовищу. Державні санітарні норми і правила «Організація роботи лабораторій при дослідженні матеріалу, що містить біологічні патогенні агенти I-IV груп патогенності молекулярно-генетичними методами» (2008), визначають «біологічні патогенні агенти» як патогенні для людини мікроорганізми (бактерії, віруси, хламідії, рикетсії, найпростіші, гриби, мікоплазми), генно-інженерно-модифіковані мікроорганізми, отрути біологічного походження (токсини), гельмінти, а також будь-які об'єкти і матеріали (включаючи польовий, клінічний, секційний), підозрілі на вміст перерахованих агентів³³.

КЗБЗ не передбачає і переліку патогенів, які можуть бути використані як біологічна зброя. Водночас створена за ініціативою Австралії у 1985 році неформальна група держав-учасниць КЗБЗ (так звана «Австралійська група») узгодила списки збудників захворювань людини, тварин і рослин (2015) для здійснення експортного контролю³⁴. Україна як член цього міжнародного режиму впровадила зазначені списки на національному рівні: перелік патогенів (вірусів, бактерій, токсинів або їх компонентів, грибів), небезпечних для людей, тварин і рослин, міститься у розділі 1 (підрозділи 1C351 і 1C354) згаданого Єдиного списку товарів подвійного використання (2018). Наприклад, до патогенних вірусів, які можуть бути використані як біологічна зброя, цей список відносить збудники сказу, пташиного грипу, тропічної лихоманки Денге, геморагічної лихоманки Ебола, ящуру, віспи мавп, коронавірус тяжкого гострого респіраторного синдрому та інші; до патогенних бактерій – збудники сибірської виразки, бруцельозу, ботулізму, сапу, Ку-лихоманки, туляремії, лептоспірозу, чуми, холери тощо; до токсинів та їх компонентів – ботулінічні токсини, рицин, конотоксин, абрін, модецин та інші.

Визначення *ядерної зброї* наявне в міжнародних договорах про регіональні зони, вільні від ядерної зброї. Наприклад, в Договорі про зону, вільну від ядерної зброї, в Південно-Східній Азії (Бангкокському договорі 1995 року) під ядерною зброєю розуміється будь-який вибуховий пристрій, здатний вивільнювати неконтрольовану ядерну енергію, але не включає засоби транспортування чи доставки такого

³³ Державні санітарні норми і правила «Організація роботи лабораторій при дослідженні матеріалу, що містить біологічні патогенні агенти I-IV груп патогенності молекулярно-генетичними методами»: затверджено наказом МОЗ України від 24.01.2008 № 26. *Офіційний вісник України*. 2008. № 11. Ст. 274.

³⁴ Австралийская группа – Списки общего контроля АГ. URL: <https://www.dfat.gov.au/publications/minisite/theaustraliagroupnet/site/ru/controllists.htm> l. (дата звернення: 22.02.2023).

пристрою, якщо вони відділяються від нього і не є його невід'ємною частиною (ст. 1)³⁵. Вивільнення неконтрольованої ядерної енергії відбувається за допомогою радіоактивних або ядерних матеріалів.

У ст. 1 Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму від 14.09.2005³⁶ міститься визначення *радіоактивного матеріалу*: це ядерний матеріал та інші радіоактивні речовини, які містять нукліди, що самостійно розпадаються (процес, який супроводжується виділенням іонізуючого випромінювання одного або кількох видів, наприклад альфа-випромінювання, бета-випромінювання, нейтронне випромінювання та гама-випромінювання), та які можуть унаслідок своїх радіологічних властивостей або властивостей свого поділу спричинити смерть, серйозне каліцтво або суттєву шкоду власності чи навколишньому середовищу.

Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Центральній Азії (Семіпалатинській договір 2006 року) під *ядерним матеріалом* розуміє будь-який вихідний або спеціальний матеріал, що розщеплюється, як він визначений у статті XX Уставу Міжнародного агентства з атомної енергії МАГАТЕ³⁷. Положення зазначеної статті XX відтворено у згаданих Конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму (2005) та Єдиному списку товарів подвійного використання (2018). Зокрема, під *вихідним матеріалом* розуміється: 1) уран із вмістом ізотопів у тому відношенні, в якому вони знаходяться у природному урані; 2) уран, збіднений ізотопом 235; 3) торій; 4) будь-яка із зазначених вище речовин у формі металу, сплаву, хімічної сполуки або концентрату; 5) будь-який інший матеріал, що містить одну або декілька із зазначених вище речовин. *Спеціальний матеріал, що розщеплюється*, означає: 1) плутоній-239; 2) уран-233; 3) уран, збагачений ізотопами 235 або 233; 4) будь-який інший матеріал, що містить одну або декілька із зазначених вище речовин.

На сьогодні до зброї масового знищення, забороненої міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, беззастережно можна віднести лише хімічну і біологічну (у т.ч. токсинну) зброю. Зокрема, 21 лютого 1975 р. Президія Верховної Ради

³⁵ Договір о зоне, свободной от ядерного оружия, в Юго-Восточной Азии (Бангкокский договор). Бангкок, 15 декабря 1995 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bangkok.shtml. (дата звернення: 22.02.2023).

³⁶ Convention Internationale pour la Répression des Actes de Terrorisme Nucléaire. New York, le 13 avril 2005. URL: https://www.unodc.org/uploads/icsant/documents/ICSANT_Text/French.pdf. (дата звернення: 22.02.2023).

³⁷ Договір о зоне, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии. Семипалатинск, 8 сентября 2006 года. URL: <https://lex.uz/docs/1583638>. (дата звернення: 22.02.2023).

Української РСР ратифікувала КЗБЗ³⁸, а 16 жовтня 1998 р. Верховна Рада України ратифікувала КЗХЗ³⁹.

Водночас належність ядерної зброї, яка за своєю природою є класичним прикладом зброї масового знищення, до такої, що заборонена міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, заперечується фахівцями у галузі міжнародного гуманітарного права⁴⁰ та деякими криміналістами-правниками⁴¹. Адже Україна не підписала і не ратифікувала міжнародний договір про заборону ядерної зброї⁴², який забороняє розробку, випробування, виробництво, придбання, володіння, накопичення ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а так само передачу, розміщення, встановлення або розгортання такої зброї чи пристроїв на своїй території, їх застосування і погрозу застосування (ст. 1). Цей договір був схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 7 липня 2017 року за погодження 122 країн і набув чинності 22 січня 2021 року. Зазначимо, що договір не підтримала жодна з дев'яти держав, які, як вважається, мають ядерну зброю (зокрема й РФ).

Натомість Україною ратифіковано Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.⁴³, Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї

³⁸ Про ратифікацію Конвенції про заборону розробки, виробництва та нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 21.02.1975 № 3518-VIII. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/up753518?ed=1975_02_21. (дата звернення: 22.02.2023).

³⁹ Про ратифікацію Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення : Закон України від 16.10.1998 № 187-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 48. Ст. 296.

⁴⁰ Ядерна безпека: міжнародний та національний вимір: монографія / С. В. Адамович, О. А. Грицан, О. Б. Загурський, В. В. Книш та ін.; за заг. ред. В. І. Розвадовського. Київ : КНТ, 2017. С. 245; Імплементція норм міжнародного гуманітарного права на національному рівні в Україні: звіт міжнародної групи Global Rights Compliance LLP. Київ : Посольство Великої Британії в Україні, 2016. С. 217-219.

⁴¹ Гальцова В. В. Злочини проти миру і міжнародного правопорядку : лекції / за ред. проф. М. І. Панова. Харків: Юрайт, 2019. С. 77; Мохончук С. М. Зброя масового знищення як предмет злочину, передбаченого ст.ст. 439, 440 Кримінального кодексу України. *Українські наукові записки*. 2006. № 2 (18). С. 220.

⁴² Traité sur l'interdiction des armes nucléaires. New York, le 7 juillet 2017. URL: <https://daccess-ods.un.org>. (дата звернення: 22.02.2023).

⁴³ Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року : Закон України від 16.11.1994 № 248/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 47. Ст. 421.

масового знищення від 11 лютого 1971 р.⁴⁴, Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань від 24 вересня 1996 р.⁴⁵, відповідно до яких наша держава взяла на себе зобов'язання не приймати від будь-кого ядерної зброї, не виробляти та не набувати будь-яким іншим способом ядерну зброю; не здійснювати випробувального вибуху ядерної зброї та будь-якого іншого ядерного вибуху, заборонити і запобігати будь-якому такому ядерному вибуху в будь-якому місці, що знаходиться під її юрисдикцією чи контролем; утримуватися від спонукання, заохочення чи будь-якої участі у проведенні випробувального вибуху ядерної зброї чи будь-якого іншого ядерного вибуху. Тобто про всеосяжну заборону ядерної зброї, зокрема заборону її *застосування* в цих міжнародних договорах не йдеться.

За таких умов деякі науковці (наприклад, О. Ф. Бантишев, В. М. Киричко, Б. В. Романюк) пропонують кваліфікувати застосування ядерної зброї за ст. 438 КК України як порушення законів і звичаїв війни, тобто застосовувати загальну норму⁴⁶.

У цьому контексті у В. П. Попович виникає закономірне питання: чому в ст. 438 КК України, яка є загальною щодо статті 439 КК України, підхід щодо переліку засобів ведення війни є значно ширшим і не обмежується лише договірним правом? Окреслену проблему при кваліфікації досліджуваного воєнного злочину дослідниця пропонує вирішити шляхом криміналізації застосування зброї масового знищення, забороненої не тільки конкретним міжнародним договором, але й «загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права», для чого внести в диспозицію ст. 439 КК України відповідні доповнення⁴⁷.

Однак більш системним підходом автор вбачає приєднання України до міжнародного договору про заборону ядерної зброї (2017) та ратифікацію його Верховною Радою України. Лише за таких умов

⁴⁴ Про ратифікацію Договору про заборону розміщення на дні морів та океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 17.08.1971 № 70-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. № 34. Ст. 260.

⁴⁵ Про ратифікацію Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань : Закон України від 16.11.2000 № 2107-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 51-52. Ст. 453.

⁴⁶ Романюк Б. В., Бантишев О. Ф. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку : монографія. Київ : Крок, 2018. С. 137; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. М. Киричко, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. С. 651.

⁴⁷ Попович В. П. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права у кримінальне законодавство України: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.08. Львів: Львівській держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 165.

кримінально-правову охорону в Україні суспільних відносин у сфері забезпечення безпеки людства можна вважати належною.

Конкретизуючи значення зброї масового знищення як конструктивної об'єктивної ознаки складу злочину, передбаченого ст. 439 КК України, зазначимо, що більшість криміналістів-правників (В. В. Гальцова, В. М. Киричко, С. М. Мохончук, М. І. Хавронюк, С. С. Яценко та інші) визначають зброю масового знищення *предметом* зазначеного злочину. Однак окремі науковці (О. Ф. Бантишев, З. Є. Романівка, Б. В. Романюк, М. В. Тельпіс) не погоджуються з таким твердженням і вважають, що зброя масового знищення у складі злочину, передбаченого ст. 439 КК України, є *знаряддям* вчинення кримінального правопорушення.

Як бачимо, і дотепер відмежування предмета злочину від знарядь і засобів його вчинення в теорії та на практиці викликає певні складнощі. Значною мірою це зумовлено відсутністю як в чинному законодавстві, так і в кримінально-правовій доктрині єдиної позиції щодо визначення понять «предмет», «знаряддя» і «засоби» вчинення кримінального правопорушення, а також плюралізмом наукових підходів щодо критеріїв їх розмежування.

Так, принциповим критерієм для відмежування знарядь і засобів вчинення злочину від предмета злочину М. В. Тельпіс визначає характер об'єктивного впливу суб'єкта злочину на річ. Якщо суб'єкт злочину використовує річ як інструмент впливу на об'єкт злочину, тоді така річ повинна бути визнана знаряддям або засобом вчинення злочину. У разі, коли суб'єкт злочину впливає на саму річ, тобто злочин вчинюється у зв'язку або з приводу такої речі, її слід визнавати предметом злочину⁴⁸.

Схожим є підхід З. Є. Романівки, який вказує, що «предметом злочину є утворення, яке зазнає певного злочинного впливу, або щодо якого має місце незаконне поводження; натомість знаряддя і засоби вчинення злочину – це матеріальні чи інші утворення, якими безпосередньо заподіюється чи створюється загроза заподіяння істотної шкоди об'єктові кримінально-правової охорони, або які створили чи могли створити відповідні умови для вчинення злочину»⁴⁹.

Однак така розмежувальна ознака далеко не завжди є достатньою для чіткого розрізнення предмета кримінального правопорушення та

⁴⁸ Тельпіс М. В. Кримінально-правова характеристика знарядь та засобів вчинення злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2019. С. 15.

⁴⁹ Романівка З. Є. Знаряддя та засоби вчинення злочину за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 12.

збрардь і засобів його вчинення. У деяких складах кримінальних правопорушень за допомогою певних матеріальних утворень (у нашому випадку тих чи інших видів зброї масового знищення, забороненої міжнародними договорами) створюється загроза об'єкту кримінально-правової охорони шляхом незаконного поводження з такими утвореннями.

Більш виваженими, на думку автора, є висновки О. С. Бондаренко, яка вважає, що для розмежування збрардь і засобів вчинення злочину з предметом злочину за основу необхідно взяти критерій «задіяності» у процесі вчинення злочину. Так, предмет злочину виконує «пасивну» функцію, оскільки саме на нього спрямоване злочинне посягання, тоді як збрарддя і засоби вчинення злочину, навпаки, займають основну позицію, бо виконують «активну» функцію⁵⁰.

Як ми вже вказували вище, об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 439 КК України, характеризується дією в єдиній формі – застосування зброї масового знищення. У цьому випадку зусилля суб'єкта злочину спрямовані не на матеріальне утворення, яким є збраря масового знищення, а на досягнення за її допомогою очевидного результату – масштабного ураження живої сили противника. Застосування зброї масового знищення заради самого застосування не має сенсу. Умисел суб'єкта злочину, який використовує таку збрарю за призначенням, спрямований на заподіяння масового смертельного ураження людей, позбавлення їх працездатності або дієздатності внаслідок розладу здоров'я або окремих функцій організму, створення на певній території умов, непридатних для нормального функціонування внаслідок хімічного, біологічного чи радіоактивного зараження довкілля тощо. Інакше кажучи, застосування зброї масового знищення у будь-якому разі створює загрозу загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків.

Водночас не викликає заперечень теза, що збраря масового знищення у цьому складі злочину відіграє «активну» роль: її бойові властивості використовуються безпосередньо при вчиненні кримінально караного діяння. Вочевидь, ідеться не про предмет, а про засіб чи збрарддя вчинення кримінального правопорушення.

Єдиний підхід до визначення критеріїв розмежування засобів і збрардь вчинення кримінального правопорушення у кримінально-правовій доктрині відсутній. Наприклад, М. І. Панов зазначає, що засоби вчинення злочину – це предмети матеріального світу, що

⁵⁰ Бондаренко О. С. Предмет злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2016. С. 26.

застосовуються злочинцем при вчиненні суспільно небезпечного діяння. Вони поділяються на знаряддя та інші засоби вчинення злочину. Знаряддя – це предмети, використовуючи які особа справляє фізичний (як правило, руйнівний) вплив на матеріальні об'єкти. Різновидом знаряддя є зброя. Засоби вчинення злочину в одних випадках істотно полегшують учинення злочину, в інших – без них це взагалі неможливо⁵¹.

Позиція З. Є. Романівки є дуалістичною: з одного боку, науковець стверджує, що знаряддя та засоби вчинення злочину є подібними (суміжними), однак самостійними ознаками об'єктивної сторони складу злочину, а з іншого боку, робить висновок, що практична потреба в розмежуванні знарядь і засобів вчинення злочину як самостійних ознак складу злочину відсутня, оскільки вони мають однакове кримінально-правове значення, і визначає їх як «підшукане, виготовлене, пристосоване чи використане суб'єктом злочину матеріальне чи інше утворення, яким безпосередньо заподіюється або створюється загроза заподіяння істотної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони (*знаряддя вчинення злочину*), яке створило чи могло створити відповідні умови для вчинення злочину (*засоби вчинення злочину*)»⁵².

А. А. Музика і Є. В. Лащук визнають, що знаряддя і засоби вчинення злочину характеризуються низкою спільних ознак (є матеріальними цінностями, суттєво полегшують вчинення злочину, притаманні лише злочинам, які вчиняються у формі суспільно небезпечної дії), але пропонують їх розмежовувати, зокрема за такими правилами: 1) знаряддя вчинення злочину безпосередньо впливають на предмет злочину та (або) на потерпілого від злочину і при цьому мають «первинний контакт» з ними, а засоби – лише полегшують вчинення суспільно небезпечної дії, вони не завжди контактують з предметом посягання чи потерпілим від злочину; 2) засоби вчинення злочину можуть використовуватися на будь-якій стадії вчинення злочину; знаряддя не використовуються на стадії готування до злочину; 3) існування знарядь вчинення злочину залежить від наявності предмета посягання та (або) потерпілого від злочину – за відсутності останніх у

⁵¹ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-е вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. С. 137.

⁵² Романівка З. Є. Знаряддя та засоби вчинення злочину за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 4-12.

складі злочину не існує і знярядь його вчинення; засоби вчинення злочину не характеризуються такою залежністю⁵³.

Своєю чергою М. В. Тельпіс наполягає, що зняряддя та засоби вчинення злочину є самостійними кримінально-правовими поняттями, самостійними ознаками об'єктивної сторони складу злочину. Під засобами вчинення злочину він пропонує розуміти «різноманітні речовини, предмети, гази та інше, хімічні (отрута), фізичні (електричний струм, радіація), біологічні (інфекційні хвороби) та інші властивості яких використовуються в процесі вчинення злочину для створення сприятливих умов його реалізації і полегшення процесу його виконання і не знаходяться під повним контролем свідомості і волі суб'єкта», а під зняряддям вчинення злочину – «предмети матеріального світу, що використовуються для руйнівного впливу на предмет злочину та/або для спричинення фізичної шкоди, які повністю знаходяться під контролем свідомості і волі особи, що їх використовує для безпосереднього вчинення діяння, зменшуючи кількість зусиль або шляхом концентрації сили»⁵⁴.

Зважаючи на те, що висновки А. А. Музики, Є. В. Лашука, М. В. Тельпіса щодо критеріїв розмежування засобів і знярядь вчинення кримінального правопорушення виглядають небезспірними, автор схиляється до позиції З. Є. Романівки, який розмежувальною ознакою знярядь і засобів учинення кримінального правопорушення визначає їхнє *призначення*: зняряддя – для заподіяння або створення загрози заподіяння істотної шкоди об'єктові кримінально-правової охорони; засоби – створення відповідних умов для вчинення злочину⁵⁵. Керуючись вказаним критерієм, зброю масового знищення як конструктивну ознаку об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 439 КК України, яку суб'єкт застосовує за призначенням, тобто для масштабного ураження живої сили противника (створення загрози заподіяння шкоди життю і здоров'ю людей), виведення з ладу інших сил та засобів противника (створення загрози заподіяння шкоди майну, обороноздатності, економічній, екологічній або біологічній безпеці держави), слід визнавати зняряддям вчинення кримінального правопорушення.

⁵³ Музика А. А., Лашук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія. Київ : ПАЛІВОДА А.В., 2011. С. 148-149.

⁵⁴ Тельпіс М. В. Кримінально-правова характеристика знярядь та засобів вчинення злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2019. С. 6, 14.

⁵⁵ Романівка З. Є. Зняряддя та засоби вчинення злочину за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 11.

Час і обстановка застосування зброї масового знищення не мають значення для кваліфікації цього злочину. Інакше кажучи, такі дії слід кваліфікувати за ст. 439 КК України, незважаючи на те, вчинені вони під час збройного конфлікту міжнародного або неміжнародного (внутрішнього) характеру чи ні.

Застосування зброї масового знищення може бути вчинено будь-яким способом: із використанням військового озброєння і боєприпасів (керовані та некеровані реактивні снаряди, авіаційні бомби, артилерійські снаряди, фугаси, міни); спеціальних розпилювачів (генераторів) аерозолів; спеціальних авіаційних контейнерів, споряджених патогенним матеріалом; саморобних приладів для розсіювання (розпилення) бойових складових зброї масового знищення тощо.

За змістом міжнародних договорів, положення яких ми розглянули вище, не повинно визнаватися застосуванням хімічної зброї використання токсичних хімікатів: а) у промислових, сільськогосподарських, дослідних, медичних, фармацевтичних або інших мирних цілях; б) у цілях, безпосередньо пов'язаних із захистом від хімічної зброї; в) у воєнних цілях, які не пов'язані з використанням токсичних властивостей хімікатів як засобів ведення війни; г) у правоохоронних цілях, включаючи боротьбу із заворушеннями у країні; застосуванням бактеріологічної (біологічної) зброї – застосування відповідних агентів і токсинів для запобігання захворюванням та в інших мирних цілях; так само немає заборон і на здійснення ядерних вибухів у мирних цілях⁵⁶.

За своєю конструкцією простий склад злочину, передбачений ч. 1 ст. 439 КК України, належить до *формальних*, тобто злочин є закінченим з моменту фактичного застосування зброї масового знищення (скидання бомби, запуск ракети, розпилення аерозолу тощо). Диспозиція цієї кримінально-правової норми не потребує настання будь-яких суспільно небезпечних наслідків для визнання такого злочину закінченим.

Кваліфікований склад розглядуваного злочину (ч. 2 ст. 439 КК України) за своєю конструкцією є матеріальним і передбачає як обов'язкові ознаки об'єктивної сторони такі альтернативні **суспільно небезпечні наслідки**: 1) загибель людей або 2) інші тяжкі наслідки.

Розглядаючи позиції науковців щодо такого наслідку, як «загибель людей», можна виокремити три відповідні підходи: одні дослідники

⁵⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 1341.

розуміють під загибеллю людей смерть хоча б однієї людини⁵⁷, інші – смерть двох або більше людей⁵⁸, треті намагаються об'єднати обидва підходи і пропонують компромісне рішення, стверджуючи, що під загибеллю людей слід розуміти зазначені діяння, якщо була спричинена загибель як однієї, кількох осіб, так і масова їх загибель⁵⁹.

Вбачається, що прихильники другого підходу виходили з логіко-граматичної конструкції терміну «загибель людей», зокрема буквально трактуючи поняття «люди», яке не співпадає з поняттям «людина». Водночас така логіка призводить до того, що загибель однієї людини внаслідок застосування зброї масового знищення не охоплюватиметься такою кваліфікуючою ознакою, як «загибель людей», а буде складовою другої альтернативної кваліфікуючої ознаки – «інші тяжкі наслідки». Вважаємо, що смерть хоча б однієї людини, яка стала результатом вчинення досліджуваного воєнного злочину, є саме тією умовою, на підставі якої український законодавець передбачив у ч. 2 ст. 439 КК України кваліфікований склад злочину. Тому автор підтримує представників підходу, відповідно до якого під загибеллю людей слід розуміти смерть хоча б однієї людини.

Кваліфікуюча ознака «інші тяжкі наслідки» є оціночним поняттям, тому встановлення її змісту є однією з проблем кваліфікації досліджуваного складу злочину. Наприклад, З. А. Тростюк, посилаючись на науково-практичні коментарі, зауважує, що «вчені-криміналісти по-різному визначають поняття «інші тяжкі наслідки». Ця проблема має три аспекти: по-перше, чи охоплюється вказаними наслідками заподіяння лише фізичної шкоди людині чи й шкода іншого характеру; по-друге, чи охоплюється вказаними наслідками такий прояв

⁵⁷ Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. С. 651; Бантишев О. Ф. Кваліфікація злочинів, пов'язаних із спричиненням смерті іншій людині, та їх відмежування від суміжних злочинів: монографія. Київ: Нац. акад. СБУ, 2016. С. 155; Романюк Б. В., Бантишев О. Ф. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку : монографія. Київ : Крок, 2018. С. 138; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. А. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін.; за заг. ред. О. М. Джузі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2017. С. 740.

⁵⁸ Кримінальне право України. Особлива частина: навч. посібник / Т. Б. Ніколаєнко, В. О. Сич. Хмельницький: Вид-во Нац. академії ДПС України ім. Б. Хмельницького, 2012. С. 848; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 1341.

⁵⁹ Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : монографія. Київ : Національна академія управління, 2011. С. 176.

фізичної шкоди людині як смерть; по-третє, які конкретні прояви фізичної шкоди людині становлять зміст цих понять»⁶⁰.

Згадана дослідниця вважає, що у «статтях Особливої частини КК України, де поєднуються в одну логіко-граматичну конструкцію звороти «загибель людей» та «інші тяжкі наслідки», необхідно розуміти лише заподіяння певної фізичної шкоди потерпілому. Адже шкода, яка позначена термінологічним зворотом «інші тяжкі наслідки» повинна бути однопорядковою із загибеллю людей (фізичною шкодою)»⁶¹.

Ми не можемо погодитися з такими висновками, адже не можна розглядати поняття «інші тяжкі наслідки» безвідносно змісту охоронюваного законом об'єкта, мети встановлення кримінально-правової заборони. Так, В. О. Навроцький, висловлюючи міркування щодо встановлення змісту так званих відкритих переліків (коли прямо названо одну чи кілька однорідних ознак складу злочину, а далі вказано, що відповідною статтею охоплюються й інші аналогічні ознаки), вважає, що «якщо йдеться про наслідки, то інші наслідки мають полягати в заподіянні шкоди тому ж об'єкту, бути такими ж за характером»⁶². Це означає, що стосовно охоронюваних суспільних відносин у сфері забезпечення безпеки життя і здоров'я людей; власності; біологічної та екологічної безпеки поняття «інші тяжкі наслідки» включає фізичну шкоду не лише людині, але й довкіллю.

Пленум Верховного Суду України у своєму рішенні (абз. 2 п. 5) про судову практику у справах про злочини проти довкілля (2004) під тяжкими наслідками пропонує розуміти «загибель чи масове захворювання людей; істотне погіршення екологічної обстановки в тому чи іншому регіоні (місцевості); зникнення, масові загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси в певному регіоні; генетичне перетворення тих чи інших природних об'єктів; заподіяння матеріальної шкоди в особливо великих розмірах тощо»⁶³.

⁶⁰ Тростюк З. А. До проблеми негативного прояву латентності тексту Кримінального кодексу України. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Прогалини у кримінальному законодавстві: тези і реферати доповідей, тексти повідомлень міжнар. симпоз.* (Львів, 12-13 вересня 2008 р.). Львів, 2008. С. 169.

⁶¹ Тростюк З. А. Вказана робота. С. 169.

⁶² Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 646-647.

⁶³ Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 № 17.

Як бачимо, Пленум Верховного Суду України виходить із широкого розуміння цього поняття як такого, що охоплює фізичну шкоду людині та шкоду іншого характеру. Водночас загибель людей у нашому випадку не може входити до змісту поняття «інші тяжкі наслідки», адже вже є першим з двох альтернативних наслідків кваліфікованого складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 439 КК України.

Прийнятними для правозастосування видаються міркування Б. В. Романюка і О. Ф. Бантишева, які до інших тяжких наслідків відносять спричинення тяжких тілесних ушкоджень одній особі або середньої тяжкості двом або більше особам; великих руйнувань чи знищення житлових або промислових об'єктів; пошкодження великої кількості транспортних засобів; зараження довкілля на значній території; завдання великої майнової шкоди, а також радіоактивне, хімічне, бактеріологічне забруднення навколишнього середовища тощо⁶⁴.

Зважаючи на те, що застосування зброї масового знищення може призвести до екологічної шкоди (забруднення радіоактивними, токсичними чи патогенними речовинами відкритих водойм, повітря і ґрунту), тобто до наслідків, які характерні для кримінальних правопорушень проти довкілля (розділ VIII Особливої частини КК України), розглянемо законодавчі положення про надзвичайну екологічну ситуацію в контексті визначення змісту поняття «інші тяжкі наслідки».

Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» (2000) під надзвичайною екологічною ситуацією розуміє надзвичайну ситуацію, при якій на окремій місцевості сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави (ст. 1). При цьому підставами для оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації закон у ст. 5 визначає, зокрема, виникнення реальної загрози життю та здоров'ю великої кількості людей або заподіяння значної матеріальної шкоди юридичним, фізичним особам чи навколишньому природному середовищу внаслідок надмірного забруднення навколишнього природного середовища; негативні зміни, що сталися в навколишньому природному середовищі на значній території і які неможливо усунути без застосування надзвичайних заходів з боку держави; або які суттєво обмежують або виключають можливість проживання населення і провадження господарської діяльності на відповідній території; або

Постанови ПВСУ в кримінальних справах / Верховний Суд України; за заг. ред. В. Т. Малярєнка. Київ: Юрінком Інтер, 2005. С. 340-348.

⁶⁴ Романюк Б. В., Бантишев О. Ф. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку : монографія. Київ : Крок, 2018. С. 139.

внаслідок яких наявне значне збільшення рівня захворюваності населення [65].

Отже, всі ці негативні результати застосування зброї масового знищення цілком можуть охоплюватись поняттям «інші тяжкі наслідки».

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони досліджуваного воєнного злочину, передбаченого ст. 439 КК України, є *причинний зв'язок* між дією і наслідками, що настали. Причинний зв'язок – об'єктивна категорія, існуюча поза нашою свідомістю між явищами зовнішнього світу. Відсутність причинного зв'язку свідчить про відсутність підстав кримінальної відповідальності.

3. Суб'єктивні ознаки складу застосування зброї масового знищення

Кримінально-правова доктрина одностайно стверджує, що суб'єкт застосування зброї масового знищення – *загальний*, тобто фізична осудна особа, яка до вчинення цього воєнного злочину досягла шістнадцятирічного віку.

Водночас, зважаючи на те, що досліджуваний злочин належить до «воєнних», та враховуючи «бланкетність» диспозиції кримінально-правової норми, передбаченої ст. 439 КК України, аналіз ознак суб'єкта цього злочину необхідно здійснювати з огляду на норми міжнародного кримінального права, зокрема на особливості становлення інституту індивідуальної відповідальності за міжнародні злочини.

Із принципу індивідуальної відповідальності осіб за міжнародним кримінальним правом випливає, що загальним суб'єктом воєнного злочину повинна вважатися будь-яка людина, незалежно від будь-яких демографічних, соціальних, майнових чи інших характеристик, що вчинила цей злочин і підлягає відповідальності за міжнародним кримінальним правом.

Особливістю регламентації відповідальності за вчинення воєнних злочинів є та обставина, що склади багатьох із них передбачають наявність спеціального суб'єкта («командира», «особи, яка ефективно виконує функції військового командира» та ін.)⁶⁶. Особливістю досліджуваного складу воєнного злочину є саме ця обставина, адже зброя масового знищення в умовах ведення бойових дій може бути застосованою зазвичай за наказом командира (керівника), причому від

⁶⁵ Про зону надзвичайної екологічної ситуації : Закон України від 13 липня 2000 р. № 1908-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 42. Ст. 348.

⁶⁶ Пилипенко В. П. Склад воєнного злочину за міжнародним кримінальним правом. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. Вип. 79. Одеса : Гельветика. С. 114.

найвищого до найнижчого (з дотриманням принципу субординації, тобто «по ланцюгу»). При цьому саме такі посадові особи повинні підлягати більш суворій відповідальності, ніж підлеглі, які безпосередньо вчинили діяння, адже саме керівники розробляють плани і видають накази.

Віддавати наказ вчиняти певні дії може особа, в підпорядкуванні якої є інші особи. Зокрема, до категорії *військових начальників* потрібно відносити начальників за посадою (службовими повноваженнями), за військовим званням, а також всіх військовослужбовців, які мають підлеглих під час несення спеціальних служб (караульної, патрульної, внутрішньої, вахтової, бойового чергування, прикордонної) та мають право віддавати підлеглим накази і розпорядження в інтересах виконання завдань тієї чи іншої спеціальної служби⁶⁷.

Відповідно до статті 1 Положення про закони і звичаї суходільної війни IV Гаазької конвенції «Воєнні закони, права та обов'язки застосовуються не тільки до армії, але також до ополчення і добровольчих загонів, якщо вони відповідають нижченаведеним умовам: 1) мають на чолі особу, що відповідальна за своїх підлеглих; 2) мають визначений та чітко видимий здалеку розпізнавальний знак; 3) відкрито носять зброю; 4) дотримуються у своїх діях законів і звичаїв війни»⁶⁸.

Отже, відповідно до міжнародних договорів, у збройному конфлікті можуть брати участь, крім військовослужбовців, також інші особи, що мають на чолі особу, яка відповідальна за своїх підлеглих. Така особа стосовно підлеглих є керівником (начальником) і видає накази, обов'язкові для виконання.

Службова особа, що вправі віддавати наказ, може бути як військовою, так і цивільною (наприклад, цивільне керівництво країни). Так, у ст. 7 проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства (1996), розробленого Комісією ООН з міжнародного права, зазначається: «Офіційна позиція індивіда, який вчинив злочин проти миру і безпеки людства, навіть якщо він діяв як глава держави або уряду, не звільняє його від кримінальної відповідальності і не пом'якшує покарання»⁶⁹. Це

⁶⁷ Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24 березня 1999 р. № 548-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22-23. Ст. 197.

⁶⁸ Конвенція про закони і звичаї суходільної війни (IV Гаазька конвенція) від 1907 року. *Армор*. 2007. URL: <https://armor.kiev.ua/army/hist/gaaga.shtml>. (дата звернення: 22.02.2023).

⁶⁹ International Law Commission, Commentary to Art. 7 of the Draft Code of Crimes Against the Peace and Security of Mankind of 5 July 1996. URL: <https://legal.un.org/English>. (дата звернення: 22.02.2023).

положення цілком відповідає нормам статутів трибуналів по колишній Югославії та Руанді.

Принцип індивідуальної відповідальності посадових осіб за воєнні злочини також закріплений у Римському статуті Міжнародного кримінального суду, стаття 27 якого передбачає: «посадове становище... в жодному разі не звільняє особу від кримінальної відповідальності», «імунітети або спеціальні процесуальні норми, які можуть бути пов'язані з посадовим становищем особи, чи то згідно з національним або міжнародним правом, не повинні перешкоджати здійсненню судом його юрисдикції щодо такої особи»⁷⁰.

Таким чином, на сьогодні в міжнародних відносинах затвердився принцип, відповідно до якого дія імунітетів вищих посадових осіб держави не перешкоджає притягненню їх до індивідуальної відповідальності за міжнародні, зокрема воєнні злочини.

Отже, підводячи підсумок, зазначимо, що **суб'єктом** застосування зброї масового знищення може бути як *службова (військова або цивільна) особа, що вправі віддавати відповідний наказ, так і будь-яка інша фізична особа-безпосередній виконавець цього злочину.*

Суб'єктивна сторона злочину є його внутрішньою характеристикою. Злочин як конкретний акт поведінки людини є психофізичною єдністю, в якій зовнішні вияви поведінки (дії або бездіяльність) і викликані ними зовнішні зміни нерозривно пов'язані із внутрішньою стороною – тими психічними процесами, які породжують, спрямовують і регулюють людську поведінку. В науці кримінального права суб'єктивна сторона складу злочину визначається як психічне ставлення особи до вчинюваного або вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Юридичними ознаками, що характеризують зміст суб'єктивної сторони складу злочину, є вина (обов'язкова ознака), мотив, мета вчинення злочину, а в окремих випадках також емоційний стан (факультативні ознаки).

Суб'єктивна сторона простого складу застосування зброї масового знищення (ч. 1 ст. 439 КК України) характеризується *умисною формою вини*. Вітчизняна кримінально-правова доктрина та норми міжнародного кримінального права у цьому питанні розбіжностей не мають.

Так, необережна форма вини у вчиненні воєнних злочинів в міжнародному кримінальному праві – явище юридично неможливе, оскільки суб'єктивна сторона («свідоме» і «навмисне» заподіяння

⁷⁰ Kelsen H. Collective and Individual Responsibility in International Law with Particular Regard to the Punishment of War Criminals. *California Law Review*. 1942-1943. V. 31. P. 500.

шкоди) виключає необережність як у вигляді недбалості, так і у вигляді самовпевненості⁷¹.

Зокрема, відповідно до ст. 30 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, за загальним правилом лише та особа може бути покарана за його нормами, яка за ознаками, що характеризують об'єктивну сторону, вчинила злочин «з наміром» (with intent) та «свідомо» (with knowledge)⁷². Навмисність, тобто цілеспрямованість поведінки визначається як щодо діяння, коли особа збирається його вчинити, так і щодо наслідків, коли особа збирається заподіяти цей наслідок або усвідомлює, що він настане за звичайного розвитку подій. Свідомість у визначенні суб'єктивної сторони злочину в міжнародному кримінальному праві означає розуміння особою вчиненого нею акту поведінки і його можливого (або бажаного) результату⁷³.

У вітчизняній доктрині кримінального права таким психологічним характеристикам відповідає визначення прямого та непрямого умислу.

Водночас у теорії кримінального права є різні погляди на те, чи можливий непрямий умисел у злочинах із формальним складом. Деякі вчені допускають непрямий умисел у злочинах із формальним складом⁷⁴. Однак ми дотримуємося тієї позиції, що ставлення у вигляді бажання чи свідомого допущення може застосовуватися лише щодо наслідків, які є ознакою об'єктивної сторони складу злочину. Ставлення ж до наслідків, що не мають юридичного значення й тому не включені до кола ознак складу злочину, не можуть визначати зміст і форму вини. Не включаючи наслідки до кола ознак складу злочину, законодавець тим самим не вимагає встановлення характеру їх передбачення. Наслідки вчинення злочинів із формальним складом, зокрема й простого складу застосування зброї масового знищення (ч. 1 ст. 439 КК України), полягають у заподіянні шкоди об'єкту посягання – суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом. Тому форму вини злочинів із формальним складом слід визначати за ставленням суб'єкта до вчинення передбаченого статтею кримінального закону діяння. У зв'язку з цим будь-який злочин із формальним складом не може бути вчинений із непрямым умислом, оскільки ставлення у вигляді «не бажав,

⁷¹ Пилипенко В. П. Склад воєнного злочину за міжнародним кримінальним правом. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. Вип. 79. Одеса : Гельветика. С. 114.

⁷² Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_588. (дата звернення: 22.02.2023).

⁷³ Кучевська С. П. Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2009. С. 164.

⁷⁴ Воробей П. А. Загальне поняття кримінально-правового ставлення в вини. *Право України*. 1999. № 6. С. 113-115.

але свідомо припускав» можливе лише до наслідків і в жодних формах не може бути застосоване до діяння.

Аналогічно є неможливою й необережність у злочинах із формальним складом. Злочинна самовпевненість за своєю психічною суттю нерозривно пов'язана із суспільно небезпечними наслідками. Без наслідків неможливо сконструювати ні інтелектуальну, ні вольову ознаку цього виду необережності. У злочинах, склад яких не включає наслідки як ознаку об'єктивної сторони, самовпевненість, як і непрямий умисел, існувати не може, оскільки не можна говорити про передбачення суспільно небезпечних наслідків чи розрахунок на їх відвернення як результат власних діянь, що вчиняються свідомо та з власної волі⁷⁵.

Отже, воєнні злочини з формальним складом, зокрема застосування зброї масового знищення, забороненої міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 1 ст. 439 КК України), можуть бути вчинені лише з *прямим умислом*. Зміст прямого умислу в такому разі полягає в тому, що суб'єкт злочину усвідомлює суспільну небезпечність свого діяння, його зміст і зміст усіх ознак об'єктивної сторони вчинюваного злочину, і бажає вчинити таке діяння.

Стосовно кваліфікованого складу досліджуваного злочину (ч. 2 ст. 439 КК України), думки вчених-криміналістів також розходяться. Наприклад, М. І. Хавронюк вважає, що «відповідно до конструкції складу, суб'єкт злочину може як передбачати тяжкі наслідки свого діяння (ч. 2 ст. 439) і бажати або свідомо припускати їхнє настання, так і ставитися до них необережно»⁷⁶. Подібну позицію займають В. В. Гальцова⁷⁷ та автори науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України під редакцією М. О. Потебенька і В. Г. Гончаренка, які вважають, що ставлення до наслідків, передбачених ч. 2 ст. 439 КК України, може характеризуватися як прямим, так і непрямим умислом або злочинною самовпевненістю⁷⁸.

Водночас більшість вчених відстоюють думку, що необережне ставлення суб'єкта до наслідків кваліфікованого складу застосування

⁷⁵ Піддубна М. В. Суб'єктивні ознаки воєнних злочинів у кримінальному праві України. *Національний юридический журнал: теорія і практика*. 2017. № 6. Ч. 2. С. 124-128.

⁷⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 1341.

⁷⁷ Гальцова В. В. Злочини проти миру і міжнародного правопорядку : лекції / за ред. проф. М. І. Панова. Харків: Юрайт, 2019. С. 80.

⁷⁸ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2-х ч. Особлива частина / П. П. Андрушко, Т. М. Арсенюк, О. Г. Атаманюк, О. Ф. Бантишев та ін.; під заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. Київ: ФОРУМ, 2001. С. 915.

зброї масового знищення виключається. Так, Б. В. Романюк і О. Ф. Бантишев вказують, що суб'єктивна сторона цього злочину обмежується прямим або непрямим умислом відносно наслідків у вигляді загибелі людини або настання інших тяжких наслідків⁷⁹. С. П. Кучевська з цього приводу зазначає, що «важко собі уявити особу, яка застосовує зброю масового знищення, але легковажно розраховує на відвернення суспільно небезпечних наслідків її застосування (мова іде про злочину самовпевненість), а тим паче особу, яка б не передбачала можливості настання таких наслідків (злочинна недбалість). Це можна порівняти з тим, коли особа скидає потерпілого з десятиповерхового будинку»⁸⁰. Обґрунтовуючи неможливість необережної форми вини щодо кваліфікуючих ознак складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 439 КК України, М. В. Піддубна зазначає, що «зброю масового знищення сама по собі має такий руйнівний потенціал, що її застосування за функціональним призначенням (для знищення живої сили чи спричинення руйнувань) не може не спричинити загибель людей або настання інших тяжких наслідків. Саме тому особа, яка застосовує зброю масового знищення, не може не передбачати можливість настання таких наслідків, а також не може не усвідомлювати суспільної небезпеки свого діяння. Крім того, особа, яка застосовує зброю масового знищення, не може розраховувати на відвернення таких наслідків, оскільки немає таких обставин, які б сприяли уникненню тяжких наслідків від цього застосування. Тому видається, що особа, яка застосовує зброю масового знищення, обов'язково повинна бажати загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків, інакше мотиви такого застосування залишалися б незрозумілими. Тому застосування зброї масового знищення, якщо воно спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 439 КК України), може бути вчинене лише з прямим умислом»⁸¹.

На нашу думку, із суб'єктивної сторони склад застосування зброї масового знищення, яке спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки, характеризується виною у формі *умислу*: як *прямого*, так і *непрямого*. У цьому контексті слід зважати, зокрема, на особливості суб'єкта цього злочину: ним може бути як командир (начальник), який спланував цей злочин і надав наказ на його виконання, так і підлеглий,

⁷⁹ Романюк Б. В., Бантишев О. Ф. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку : монографія. Київ : Крок, 2018. С. 139.

⁸⁰ Кучевська С. П. Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2008. С. 164.

⁸¹ Піддубна М. В. Суб'єктивні ознаки воєнних злочинів у кримінальному праві України. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2017. № 6. Ч. 2. С. 127.

який може і не бажати настання зазначених суспільно небезпечних наслідків, однак у будь-якому разі свідомо допускає їх настання.

Мета і мотив застосування зброї масового знищення не згадуються в диспозиції досліджуваної кримінально-правової норми, тобто є необов'язковими ознаками суб'єктивної сторони цього воєнного злочину і на кваліфікацію не впливають. Водночас їх встановлення є необхідним для індивідуалізації кримінальної відповідальності особи.

ВИСНОВКИ

Застосування зброї масового знищення є воєнним злочином, який характеризується підвищеним ступенем суспільної небезпечності і не має строків давності, зокрема до осіб, які вчинили цей злочин, не застосовується давність притягнення до кримінальної відповідальності та виконання обвинувального вироку відповідно до ч. 5 ст. 49 та ч. 6 ст. 80 КК України.

Його родовим об'єктом є суспільні відносини у сфері забезпечення міжнародного миру, безпечного співіснування держав і народів, дотримання норм міжнародного права, якими встановлені правила ведення збройних конфліктів. Безпосереднім об'єктом застосування зброї масового знищення є суспільні відносини у сфері дотримання норм міжнародного права, якими встановлено заборону застосування зброї масового знищення, а додатковим – життя і здоров'я людей; власність; біологічна безпека; екологічна безпека; обороноздатність тощо.

Об'єктивна сторона цього злочину характеризується активною дією в єдиній формі – застосування зброї масового знищення, яка виступає знаряддям вчинення злочину. До такої зброї належить хімічна і біологічна (у т.ч. токсинна). Застосування ядерної зброї не охоплюється досліджуваним складом злочину, адже Україна не підписала і не ратифікувала міжнародний договір про заборону ядерної зброї (2017). Злочин, передбачений ч.1 ст. 439 КК України, вважається закінченим з моменту фактичного застосування зброї масового знищення (формальний склад). Час і обстановка застосування зброї масового знищення не мають значення для кваліфікації цього злочину.

Під загибеллю людей (ч. 2 ст. 439 КК України) слід розуміти смерть хоча б однієї людини, під іншими тяжкими наслідками – спричинення тяжких тілесних ушкоджень одній особі або середньої тяжкості двом або більше особам; великих руйнувань чи знищення житлових або промислових об'єктів; пошкодження великої кількості транспортних засобів; зараження довкілля на значній території; завдання великої майнової шкоди, а також радіоактивне, хімічне, бактеріологічне забруднення навколишнього середовища тощо.

Суб'єкт застосування зброї масового знищення – загальний: як службова (військова або цивільна) особа, що вправі віддавати відповідний наказ, так і будь-яка інша фізична особа-безпосередній виконавець цього злочину.

Суб'єктивна сторона простого складу застосування зброї масового знищення характеризується виною у формі прямого умислу, а кваліфікованого – виною у формі прямого або непрямого умислу. Необережне ставлення суб'єкта до вчинюваних дій та їх наслідків виключається. Мета і мотив не впливають на кваліфікацію цього злочину.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу злочину «Застосування зброї масового знищення», передбаченого ст. 439 КК України, який представники вітчизняної кримінально-правової доктрини відносять до «воєнних злочинів». Проаналізовано підходи науковців-правників щодо визначення родового об'єкта воєнних злочинів, на підставі чого сформульовано відповідне авторське визначення. Обґрунтовано авторську позицію щодо змісту основного та додаткових безпосередніх об'єктів досліджуваного воєнного злочину. Досліджено норми міжнародного та національного законодавства, які визначають поняття зброї масового знищення, зокрема хімічної, біологічної (у т.ч. токсинної) та ядерної зброї. Розглянуто доктринальні підходи до розмежування предмету, засобу та знаряддя вчинення кримінального правопорушення, на підставі чого зроблено висновок, що зброя масового знищення у складі злочину, передбаченого ст. 439 КК України, є знаряддям вчинення кримінального правопорушення. Підтримано позицію науковців, які вважають, що ядерна зброя не входить до змісту поняття «зброя масового знищення» у складі досліджуваного злочину. Висловлено авторську позицію щодо тлумачення кваліфікуючих ознак злочину «загибель людей» та «інші тяжкі наслідки». Конкретизовано ознаки загального суб'єкта цього злочину, виходячи з положень міжнародного кримінального права. Доведено, що необережне ставлення суб'єкта злочину, передбаченого ст. 439 КК України, до вчинюваних дій та їх наслідків виключається.

Ключові слова: воєнний злочин; хімічна зброя; біологічна зброя; ядерна зброя; склад злочину; знаряддя злочину; загибель людей.

Література:

1. Андрейчин М. А., Копча В. С. Біотероризм. Медична протидія : монографія. Тернопіль : Укрмедкнига, 2005. 300 с.

2. Базов В. П. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни (аналіз складу злочину) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2009. 22 с.

3. Бантишев О. Ф. Кваліфікація злочинів, пов'язаних із спричиненням смерті іншій людині, та їх відмежування від суміжних злочинів: монографія. Київ: Нац. акад. СБУ, 2016. 216 с.

4. Бондаренко О. С. Предмет злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2016. 290 с.

5. Воробей П. А. Загальне поняття кримінально-правового ставлення в вину. *Право України*. 1999. № 6. С. 113-115.

6. Гальцова В. В. Злочини проти миру і міжнародного правопорядку : лекції / за ред. проф. М. І. Панова. Харків: Юрайт, 2019. 96 с.

7. Загальна характеристика хімічної зброї: методичні вказівки до практичного заняття з дисципліни «Військова токсикологія та радіологія» / укладачі: Ю. В. Шкатула, Ю. О. Міщенко. Суми : Сумський державний університет, 2016. 25 с.

8. Іващенко В. О. Сучасні проблеми становлення міжнародного кримінального права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 6. С. 67-73.

9. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права на національному рівні в Україні: звіт міжнародної групи Global Rights Compliance LLP. Київ : Посольство Великої Британії в Україні, 2016. 390 с.

10. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-е вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с.

11. Кримінальне право України: навч. посіб. / С. Г. Волкотруб, О. М. Омельчук, В. М. Ярін та ін.; за ред. О. М. Омельчука. Київ : Наукова думка; Прецедент, 2004. 297 с.

12. Кримінальне право України. Особлива частина: навч. посібник / Т. Б. Ніколаєнко, В. О. Сич. Хмельницький: Вид-во Нац. академії ДПС України ім. Б. Хмельницького, 2012. 1232 с.

13. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. М. Киричко, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 680 с.

14. Кучевська С. П. Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2009. 327 с.

15. Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : монографія. Київ : Національна академія управління, 2011. 368 с.

16. Миронова В. О. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2008. 218 с.

17. Мохончук С. М. Зброя масового знищення як предмет злочину, передбаченого ст.ст. 439, 440 Кримінального кодексу України. *Українські наукові записки*. 2006. № 2 (18). С. 218-223.

18. Мохончук С. М. Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08, 12.00.11. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. 39 с.

19. Музика А. А., Лащук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А.В., 2011. 192 с.

20. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.

21. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2-х ч. Особлива частина / П. П. Андрушко, Т. М. Арсенюк, О. Г. Атаманюк, О. Ф. Бантишев та ін.; під заг. ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка. Київ: ФОРУМ, 2001. 944 с.

22. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. А. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернєя. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 1104 с.

23. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. 1360 с.

24. Піддубна М. В. Імплементация норм міжнародного кримінального права про воєнні злочини у Кримінальний кодекс України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. 22 с.

25. Піддубна М. В. Об'єкт воєнних злочинів у кримінальному праві України. *Університетські наукові записки*. 2017. № 62. С. 110-122.

26. Піддубна М. В. Суб'єктивні ознаки воєнних злочинів у кримінальному праві України. *Національний юридический журнал: теорія і практика*. 2017. № 6. Ч. 2. С. 124-128.

27. Пилипенко В. П. Склад воєнного злочину за міжнародним кримінальним правом. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. Вип. 79. Одеса : Гельветика. С. 110-116.

28. Попович В. П. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права у кримінальне законодавство України: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.08. Львів: Львівській держ. ун-т внутр. справ, 2010. 322 с.

29. Романівка З. Є. Знаряддя та засоби вчинення злочину за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :

12.00.08. Київ : Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. 19 с.

30. Романюк Б. В., Бантишев О. Ф. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку : монографія. Київ : Крок, 2018. 236 с.

31. Смоляннюк В. Ф. Зброя масового знищення. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), Ф. Г. Бурчак, М. П. Зяблюк, В. Я. Тацій та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1999. Т. 2. С. 561-563.

32. Тельпіс М. В. Кримінально-правова характеристика знярядь та засобів вчинення злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2019. 21 с.

33. Тростнюк З. А. До проблеми негативного прояву латентності тексту Кримінального кодексу України. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Прогалини у кримінальному законодавстві*: тези і реферати доповідей, тексти повідомлень міжнар. симпоз. (Львів, 12-13 вересня 2008 р.). Львів, 2008. 352 с.

34. Уголовное право Украины. Особенная часть : учебник для студ. вузов / А. П. Бабий, И. С. Доброход, Е. С. Кармазин, А. В. Загика, Е. С. Козерацкая и др.; отв. ред. Е. Л. Стрельцов. 5-е изд., доп. и перераб. Харьков : Одиссей, 2009. 544 с.

35. Ядерна безпека: міжнародний та національний вимір: монографія / С. В. Адамович, О. А. Грицан, О. Б. Загурський, В. В. Книш та ін.; за заг. ред. В. І. Розвадовського. Київ : КНТ, 2017. 326 с.

36. Cherif V.M. International Crimes: Jus cogens and obligation Erga Omnes. *Law and Contemporary problems: Accountability for International Crimes and Serious Violations of Fundamental Human Rights*. 1996. Vol. 59. № 4. P. 63-72.

37. Kelsen H. Collective and Individual Responsibility in International Law with Particular Regard to the Punishment of War Criminals. *California Law Review*. 1942-1943. V. 31. P. 498-504.

38. Petro J. B., Plasse T. R., McNulty J. A. Biotechnology: Impact on biological warfare and biodefense. *Biosecurity and Bioterrorism*. 2003. Vol. 1. pp. 161-168.

Information about the author:

Shamsutdinov Oleksandr Volodymyrovych,

Ph. D. in Law,

Leading Researcher at the Interagency Research Center on Problems of Combating Organized Crime at the National Security and Defense Council of Ukraine

1, Solomjanska square, Kyiv, 03035, Ukraine

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: ЦИФРОВІЗАЦІЯ, ІННОВАЦІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

Шевчук В. М.

ВСТУП

У сучасних реаліях ХХІ століття нерідко називають *ерою цифрових технологій та глобальних загроз*. Сьогодні застосування *цифрової інформації та сучасних інформаційних технологій* – це не просто новітній технологічний тренд чи модне захоплення – це фактично нова цифрова реальність, яка заснована на соціальних інноваціях та передових технологіях цифровізації¹. Очевидно, що в сучасних умовах процеси цифровізації виступають, як важливий *стратегічний напрямок* перспективного розвитку передових держав Європи, світу, у тому числі й України, яка обрала європейський вектор розвитку.

Надання Україні статусу кандидата в члени ЄС створило додатковий імпульс для гармонізування підходів та активізації перетворень у цифровій сфері. У цьому плані важливою подією стало те, що Україна долучилася до Програми «Цифрова Європа» до 2027 р., метою цієї програми є активізація відновлення економіки та цифрової трансформації України². Тому формування єдиного цифрового ринку з ЄС та наближення цифрового сектора України до європейського стало пріоритетним напрямом державної політики цифрових перетворень в умовах війни³. За таких умов *цифровізація стала не лише сучасним трендом розвитку суспільства, але й стає визначним фактором економічного, соціального, політичного та міжнародного зростання держави*.

¹ Заславська Л. В. Цифрова ера: нові можливості та нові виклики для людини і суспільства. *Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання* : матеріали Всеукр. на–ук.-практ. конф., м. Київ, 2 грудня 2021 р. Київ-Одеса : Фенікс, 2021. С.101-104.

² Україна долучилася до Програми «Цифрова Європа»: що це означає | Кабінет Міністрів України. <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-doluchylasia-do-prohramy-tsifrova-ievropa-shcho-tse-oznachaie>

³ Шевчук В.М. Європейський вектор розвитку сучасної криміналістики. *Адаптація правової системи України до права Європейського союзу: теоретичні та практичні аспекти* : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 29.09.2022 року). Полтава: Полтавський юридичний інститут, 2022. С. 325-327.

Сучасні процеси активізації цифровізації усіх сфер діяльності держави в свою чергу обумовлюють необхідність удосконалення системи органів правопорядку і прокуратури, судових органів. Відбувається перехід існуючої традиційної системи до нової реальності – цифрової, у якій цифрова інформація є невід’ємним атрибутом, як в роботі органів кримінальної юстиції, з одного боку, й сучасної злочинної діяльності, з іншого⁴. Це у свою чергу визначає сучасні тенденції та перспективи розвитку юридичної науки, у тому числі й криміналістики, яка знаходиться на передньому краю боротьби із злочинністю. В Україні криміналістика обрала європейський вектор розвитку. Європейські підходи виявляються й у застосуванні стандартів доказування під час кримінального провадження⁵.

Очевидно, що цифрова реальність сьогодення нині тісно пов’язана із появою нових форм злочинності – кіберзлочинів, інформаційного шахрайства, великою кількістю кібератак на підприємства та установи, в тому числі, й державні бази даних⁶. Безумовно, що такі загрози потребують розроблення новітніх підходів протидії злочинності, модернізації та оновлення системи органів кримінальної юстиції до сучасних умов та глобальних загроз ХХІ століття⁷. Це зумовлює активізацію застосування та поширення цифрових технологій у слідчій, судовій та експертній діяльності.

Крім цього, серед нових викликів і загроз безпрецедентним та шокуючим стала воєнна агресія РФ і повномаштабне вторгнення російських окупаційних військ на територію України 24 лютого 2022 року. Збройна агресія РФ та запровадження воєнного стану в Україні суттєво вплинуло на усі сфери нашого життя. Російські військові вчиняють на території України масові вбивства мирних людей, знищення об’єктів інфраструктури і помешкань громадян, гвалтування

⁴ Shevchuk V.M., Konovalova V.O., Sokolenko M.O. Digital criminalistics: formation and role in the fight against crime in wartime conditions in Ukraine. *Використання цифрової інформації в розслідуванні кримінальних правопорушень* : матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 12 груд. 2022 р. / електрон. наук. вид., редкол.: В. Ю. Шепітько (голова), В.М. Шевчук, Г. К. Авдєєва, М. О. Соколенко ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків : Право, 2022. С. 97-102.

⁵ Шепітько В. Ю. Формування доктрини криміналістики та судової експертизи в Україні – шлях до єдиного європейського криміналістичного простору. *Право України*. 2022. № 2. С. 83.

⁶ Тимошенко, Ю., Кисленко, Д. Правоохоронна система в епоху діджиталізації. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*, (1 (59)), 2022. С. 41.

⁷ Orlovskiy R., Us O., Shevchuk V. Committing a Criminal Offence by an Organized Criminal Group. *Pakistan Journal of Criminology*. Vol.14. № 2. April-June 2022. Pp. 33-46.

жінок і дітей, мародерство. Злочини, скоєні військовими РФ на території нашої держави, є надзвичайно масштабними і їх фіксація, документування та розслідування передбачає дослідження значного обсягу подій, ретельне збирання великого масиву доказової інформації, залучення експертів, спеціалістів та проведення величезної кількості судових експертиз і судово-експертних досліджень⁸.

За таких умов виклики та загрози сьогодення обумовлюють необхідність формування та запровадження інноваційних підходів у криміналістичному забезпеченні протидії військовим кримінальним правопорушенням та воєнним злочинам. Такі виклики сьогодні визначають сучасні тенденції розвитку юридичної науки, у тому числі й криміналістики, яка знаходиться на передньому краю боротьби із злочинністю. Тому особливій актуальності та значимості набувають проблеми дослідження криміналістичного забезпечення розслідування військовим кримінальним правопорушенням, воєнним злочинам в умовах війни та сучасних реаліях значного поширення цифрових технологій у слідчій, судовій та експертній діяльності.

1. Трансформація злочинності в умовах війни та нові завдання криміналістики крізь призму цифровізації

Військова агресія РФ та запровадження воєнного стану суттєво позначилося на динаміці злочинності в нашій країні, відбулися зміни та трансформація злочинних проявів в період війни. Збройне вторгнення російських військ та напад на Україну мали наслідком те, що на перший план вийшла нова категорія злочинів, яких раніше або взагалі не було, або вони були в невеликій кількості. Насамперед це кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (порушення законів і звичаїв війни (ст. 438 КК України); планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437 КК України); пропаганда війни (ст. 436 КК України) та ін. Другий досить великий блок кримінальних правопорушень, які сьогодні вчиняються, – злочини проти основ національної безпеки України (державна зрада (ст. 111 КК України), колабораційна діяльність (ст. 111¹ КК України), пособництво державі-агресору (ст. 111² КК України) та ін. І третій блок – військові кримінальні правопорушення і кримінальні правопорушення проти власності, які суттєво видозмілися і за які була

⁸ Konovalova V.O., Shevchuk V.M. Application of digital technologies in criminalistics in the conditions of war. *Цифрова трансформація кримінального провадження в умовах воєнного стану*: матеріали всеукраїнського круглого столу (м. Харків, 16 грудня 2022 р.); Національний юридичний ун-т ім. Ярослава Мудрого; НДІ ВПЗ імені акад. В. В. Сташиса НАПр України. Харків, 2022. С. 49-53.

посилає кримінальну відповідальність, за їх вчинення в умовах воєнного стану.

За офіційними статистичними даними Офісу Генерального прокурора серед злочинів, вчинених в період повномасштабного вторгнення РФ, найпоширенішими є такі: а) злочини агресії та воєнні злочини – зареєстровано (станом на 24.02.2023 р.) – 71321 злочинів; б) злочини проти національної безпеки – 16835 злочинів; в) злочини проти дітей – загинули 461 дітей, поранено 927 дітей; 4) магістральна справа щодо агресії РФ – 639 підозрюваних представники військово-політичного керівництва РФ (військове командування, посадовці, міністри, депутати, керівники правоохоронних органів та ін.)⁹.

Вбачається, що трансформація злочинності в Україні під час війни значно вплинули на зміну пріоритетів завдань криміналістики та особливості формування і застосування криміналістичних знань в умовах воєнного стану. Головним завданням криміналістики є розроблення та застосування засобів, прийомів та методів, що дозволяють збирати, досліджувати, використовувати доказову інформацію в умовах війни та глобальних загроз ХХІ століття. В таких умовах гостро постає питання про підвищення ролі криміналістики в умовах війни та процесів цифровізації.

На сьогодні одним із головних завдань держави України є відсіч збройної агресії РФ та поновлення порушених прав і свобод українських громадян, а також забезпечення принципу невідворотності відповідальності винних осіб у вчиненні злочинів, пов'язаних із вторгненням російських загарбників на терени нашої країни. За таких обставин постає необхідність криміналістичного забезпечення розслідування воєнних злочинів, що вчиняються військовими РФ, для того щоб задіяти всі доступні національні та міжнародні правові механізми для притягнення до кримінальної відповідальності усіх винних в цій війні, доведення невідворотності покарання усіх воєнних злочинців, а також відшкодування шкоди, відновлення верховенства права та справедливості¹⁰.

Сьогодні в Україні вже є перші завершені розслідування воєнних злочинів та навіть вироки. Як ми бачимо з відкритих судових засідань, прокуратура під час розслідування кожного окремого воєнного злочину не завжди встановлює причинно-наслідковий зв'язок із рішеннями

⁹ Сайт Офіса Генерального прокурора <https://www.gp.gov.ua/>

¹⁰ Шевчук В.М. Завдання криміналістики в умовах воєнного стану. *Правові виклики сучасності: законодавче реагування на геополітичні й історичні проблеми*: матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. онлайн конф. (Чернівці, 6 грудня 2022 року). Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 221-223.

вищого військово-політичного керівництва РФ, і обмежується, як правило, лише виконавцями, тобто російськими військовими самих нижніх ланок. Як свідчить практика, нерідко органи досудового розслідування змушені балансувати між швидкістю та повнотою розслідування, оскільки для обох показників бракує ресурсів та доказів, їх правильного та якісного документування. При цьому слід враховувати, що неякісне розслідування може призвести до виправдання воєнних злочинців, що матиме особливо негативний ефект для України під час розгляду таких справ судами міжнародних юрисдикцій.

З огляду на викладене, сьогодні важливо враховувати, що для судового розгляду воєнних злочинів та військових кримінальних правопорушень, зокрема, як для судів України, так і будь-якого міжнародного суду основоположним буде *встановлення причинно-наслідкового зв'язку* між винними діями країни-агресора й не тільки окремих військових російських окупантів, а й військово-політичного керівництва РФ та наслідками, що настали, тобто заподіяною шкодою. Для цього досить важливим є правильна робота з доказовою базою, зокрема, збирання, документування та розслідування воєнних злочинів та військових кримінальних правопорушень має здійснюватися з врахуванням міжнародного досвіду та європейських стандартів доказування.

Для визначення предмета та меж доказування вчинення воєнних злочинів важливим є врахування правильного розуміння понять «воєнного злочину» і «військового кримінального правопорушення» або «військового злочину». Аналізуючи фахову літературу з означених проблем, необхідно зауважити, що на сьогодні поняття «воєнного злочину» відсутнє в КК України, але воно є фундаментальним у міжнародному гуманітарному праві. У науковій доктрині сформувалися чотири концептуальні підходи, які відображають погляди щодо співвідношення понять «військові злочини» та «воєнні злочини»: 1) вживання поняття «військові злочини» та «воєнні злочини» як синоніми; 2) розуміння поняття «воєнного злочину» як більш загального поняття, що охоплює поняття і «військових злочинів»; 3) розуміння поняття «військових злочинів» як більш загального поняття, що охоплює поняття і «воєнних злочинів»; 4) розмежування понять «військові злочини» та «воєнні злочини» з огляду на різний об'єкт правопорушення. Основним аргументом останнього підходу є наступне: військові злочини посягають передусім на встановлений порядок несення військової служби, а воєнні злочини є порушеннями норм

гуманітарного права, завдається шкода глобальним об'єктам, якими є мир та безпека людства, міжнародний правовий порядок¹¹.

Не вступаючи в глибоку дискусію при розгляді проблемних питань «за» і «проти» академічні дебати, вважаємо за необхідне підтримати точку зору науковців, які обґрунтовують позицію, що більш переконливою видається остання точка зору. Відтак далі при вживанні поняття «воєнних злочинів» йтиметься саме про порушення норм міжнародного гуманітарного права (з урахуванням Гаазьких та Женевських конвенцій, додаткових протоколів, Римського статуту Міжнародного кримінального суду та інших міжнародних документів), тобто злочинів проти миру та безпеки людства, міжнародного правового порядку (розділ XX КК України, хоча, слід зауважити, що у Римському статуті вживається поняття злочину проти людяності), вчинені комбатантами країни-агресора¹².

Більше того, необхідно піти шляхом, який передбачає узгодження національних підходів з підходами, прийнятими міжнародною спільнотою (Римський статут МКС, Женевські конвенції і т.д.), та впровадити у вітчизняне кримінальне право універсальне міжнародно-правове поняття «воєнних злочинів». Водночас, кожен окремий вид воєнних злочинів з позиції порушення норм міжнародного гуманітарного права передбачає побудови та практичної апробації окремих криміналістичних методик розслідування з врахуванням європейських стандартів доказування та позитивного міжнародного досвіду.

В таких реаліях сьогодення однією із найважливіших тенденцій сучасної криміналістики є інтеграція знань, створення та пропонування інноваційних розробок науки, спрямованих на вирішення завдань протидії злочинності в умовах війни щодо ефективного формування доказів, які в подальшому можуть бути використанні як в національних, так і міжнародних судах. Інноваційним напрямом у розвитку криміналістики є розроблення та впровадження в практику криміналістичного забезпечення протидії сучасній злочинності, у тому числі й військовим кримінальним правопорушенням та воєнним злочинам. Це потребує активізації розроблення та впровадження прогресивних технологій, які ґрунтуються на застосуванні сучасних криміналістичних знань, дотримуючись стандартів доказування у

¹¹ Дufenюк О. М. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 48-49. DOI: 10.30525/2592-8813-2022-1-6 (дата звернення: 26.09.2022).

¹² Дufenюк О.М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. № 4/2022. С. 370.

кримінальному провадженні та широкого застосування цифрових технологій і штучного інтелекту¹³.

У даному випадку можна говорити про формування нових наукових напрямків у криміналістиці (*медичної, ядерної, аерокосмічної, генотипоскопічної, цифрової, воєнної криміналістики*), поява яких зумовлена сучасними тенденціями і завданнями розвитку науки.

2. Проблеми формування воєнної криміналістики та її роль у сучасних умовах

Сьогодні в умовах воєнного стану та сучасних євроінтеграційних процесів криміналістика потребує активізації наукових досліджень практичної спрямованості, що пов'язане передусім із появою нових викликів перед системою кримінальної юстиції та необхідністю вирішення першочергових завдань в умовах війни, формування криміналістичних знань відповідно до сучасних потреб практики. У таких умовах криміналістика покликана розроблювати інноваційні криміналістичні продукти, засоби, прийоми та методи, спрямовані на протидію злочинності, пов'язаною із військовою агресією РФ проти України й вирішення інших важливих завдань.

Крім цього, перед системою органів досудового розслідування, кримінальної юстиції постають нові виклики, пов'язані із необхідністю швидкого, всебічного та якісного документування, збирання доказів масових кримінальних порушень міжнародного гуманітарного права, що вчиняються військовими РФ. Фактично можна констатувати: саме сьогодні формується новий науковий криміналістичний напрям – *воєнна криміналістика*¹⁴.

Варто зауважити, що в історії криміналістики були спроби сформувані ідею «воєнно-польової криміналістики» (наприклад, Г. М. Григорян)¹⁵, «військово-прикладна криміналістики», «військова

¹³ Шевчук В.М. Цифрова криміналістика: воєнні виклики сьогодення та нові завдання у сучасних умовах. *Правові виклики сучасності* : матеріали всеукраїнського круглого столу (м. Харків, 20 грудня 2022 р.). Харків: Державний біотехнологічний університет, 2022. С. 35-39.

¹⁴ Shevchuk V. The role of criminalistics in improving the efficiency of the investigation of war crimes committed by the military of the RF in Ukraine. *Scientific Collection «InterConf»*. 2022. Vol. 122. Pp. 187–195. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/1208> (дата звернення: 20.02.2023).

¹⁵ Григорян Г. М. Международно-правовые и организационные основы расследования военных преступлений, совершаемых противоборствующими сторонами вооруженного конфликта : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Ереван, 2021. 41 с.

криміналістики»¹⁶ та ін. , На нашу думку, запропоновані терміни дещо звужують розуміння предмета, системи й завдань воєнної криміналістики. Так, наприклад, сам термін «польова криміналістика» є дискусійним, оскільки під ним доволі умовно розуміють техніко-криміналістичні засоби й методи роботи з доказами, які використовуються або можуть бути використані не в кабінеті слідчого або в лабораторії експерта, а безпосередньо на місці події під час його огляду, чи під час провадження на цьому місці інших слідчих дій або дослідницьких експертних операцій. Як бачимо, ці питання далеко не вичерпують проблематики воєнної криміналістики. Значний інтерес як у науковому, так і в практичному плані становлять аналізування й вирішення інших проблем, що потребують дослідження у цій специфічній галузі знань.

На наш погляд, *зміст* наукової концепції воєнної криміналістики мають скласти ідеї та теоретичні положення про об'єкт дослідження, система знань, зміст її окремих елементів, місце в системі наукового знання, значення для теорії та практики слідчої роботи, завдання подальшого наукового дослідження. *Об'єктом* вивчення воєнної криміналістики виступають закономірності збирання, дослідження та використання доказової інформації, формування криміналістичного забезпечення розслідування воєнних злочинів та військових кримінальних правопорушень, що вчиняються в умовах війни, в районах воєнних дій, проведення бойових операцій та воєнної агресії.

Вбачається, що об'єкт воєнної криміналістики певною мірою зумовлює її *систему*, що містить науково обґрунтовані й апробовані на практиці криміналістичні положення та рекомендації щодо організації виявлення, документування і розслідування воєнних злочинів та кримінальних правопорушень, вчинених у районах активних бойових дій або збройного конфлікту. Також положеннями цієї системи зумовлено розроблення і використання теоретико-методологічних основ, вибору та застосування засобів, методів та прийомів криміналістичної техніки, тактики і методики розслідування з урахуванням специфічних умов діяльності – *в умовах воєнного стану, війни* та активних бойових дій на певній території держави.

Головними *завданнями* воєнної криміналістики є розроблення, формування й застосування системи засобів, методів, прийомів і заходів криміналістичного забезпечення протидії скоєнню воєнних злочинів та

¹⁶ Шевчук В.М. Воєнна криміналістика : проблеми формування та роль у сучасних умовах. *Реалізації прав людини у діяльності правоохоронних органів в умовах окупації українських територій* : V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 30 вересня 2022 р.). Кривий Ріг : ДонДУВС, 2022. С. 136-140 .

військових кримінальних правопорушень. Оскільки воєнна криміналістика має комплексний характер, то має охоплювати теоретико-методологічний, техніко-, тактико- і методико-криміналістичний напрями досліджень¹⁷.

Теоретико-методологічні основи воєнної криміналістики містять загально-наукову проблематику, пов'язану із розробленням поняття, предмета, системи й завдань воєнної криміналістики, її місця в системі криміналістичної науки. Важливими напрямами наукових досліджень може стати розроблення таких наукознавчих проблем, як методологія воєнної криміналістики, системи курсу воєнної криміналістики, інновації у криміналістичній дидактиці під час викладання воєнної криміналістики та ін. У цьому разі можна говорити про воєнну криміналістику як новий науковий напрям у криміналістичній доктрині, який має значні перспективи та потребує подальших наукових досліджень.

У напрямі *техніко-криміналістичного забезпечення* воєнної криміналістики слід актуалізувати наукові розробки й дослідження щодо створення та впровадження інноваційних криміналістичних продуктів, спрямованих на оптимізацію боротьби зі злочинністю у військовій сфері, документування та розслідування виявлених злочинів, пов'язаних із військовою агресією РФ проти України. Серед таких інноваційних продуктів можна назвати новітні (новостворені або пристосовані до завдань і потреб протидії воєнній злочинності й іншим кримінальним виявленням в умовах війни) техніко-криміналістичні засоби, сучасні інформаційні технології, електронні бази знань, методи фіксування, аналізування, оцінювання та збирання доказової інформації. Крім цього, для потреб воєнної криміналістики можна застосувати сучасні ідентифікаційні біометричні системи за ознаками людини (за відбитками пальців рук, ознаками зовнішності, малюнком райдужної оболонки ока, ДНК, ознаками ходи або почерку та ін.). Актуальним є використання можливостей безпілотних літальних апаратів, систем спостереження й відеоконтролю, електронного контролю за пересуванням осіб у просторі та повітрі, ідентифікаційні системи розпізнавання осіб за обличчями тощо. Також необхідно активізувати роботу із застосування штучного інтелекту для забезпечення розглядуваних видів діяльності й розв'язання практичних завдань як у провразостосовній сфері, так і в боротьбі зі злочинністю в умовах війни.

¹⁷ Shevchuk V. Current Issues of Criminalistics in Context of War and Global Threats. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. Issue 3 (28). 2022. P. 11–27. DOI: 10.32353/ khife.3.2022.02.

У тактико-криміналістичному забезпеченні воєнної криміналістики перспективними напрямками досліджень має стати розроблення тактичних основ проведення процесуальних дій і криміналістичних рекомендацій щодо їх проведення в умовах війни. Вони можуть бути пов'язані зі специфікою тактики проведення окремих слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану або бойових дій. Така ситуація зумовлює потребу в розробленні нових тактичних прийомів, перегляд можливостей тактичних комбінацій і тактичних операцій, алгоритмів слідчих (розшукових) дій та ін. Важливо розробити окремі тактики проведення дій, у яких учасниками (підозрюваними, свідками, потерпілими та ін.) є особи з тимчасово окупованих територій або з районів активних бойових дій, а також військовополонені.

Методико-криміналістичне забезпечення воєнної криміналістики тісно пов'язане зі зміною кримінального та процесуального законодавства, оскільки такі зміни вимагають удосконалення наявних методик розслідування кримінальних правопорушень і розроблення нових криміналістичних методик¹⁸. Інноваційні розробки у цій галузі криміналістики мають бути спрямовані на створення методик розслідування нових видів кримінальних правопорушень, тактичних операцій, алгоритмів слідчих (розшукових) дій, перевірки типових слідчих версій, розроблення криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень та ін.¹⁹ Реалії війни в Україні потребують нагального вдосконалення, розроблення та впровадження у практику системи криміналістичних методик розслідування окремих видів злочинів, скоєних військовослужбовцями у районах збройного конфлікту (зокрема, розслідування самовільного залишення військової частини (місця служби) і дезертирства; ухилення від військової служби шляхом членушкодження; злочинів, скоєних військовослужбовцями щодо цивільного населення; розкрадань військовослужбовцями зброї та боєприпасів; перевищення командирами військових частин посадових повноважень та ін.).

Крім того, набувають актуальності наукові дослідження методик розслідування злочинів проти основ національної безпеки України; воєнних злочинів, скоєних військовими РФ в Україні; злочинів проти

¹⁸ Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів : монографія. Вінниця, 2017. 492 с.

¹⁹ Konovalova V. O., Shevchuk V. M. Prospective directions of research of innovations of separate criminalistic methodics. *Scientific practice: modern and classical research methods*: Collection of scientific papers «ЛОГОС». Boston ; Vinnitsa, 2021. Vol. 1. Pp. 81–85. DOI: 10.36074/logos-26.02.2021.v1. (дата звернення: 20.02.2023)

миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку; злочинів, пов'язаних із незаконним використанням гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги, незаконним перетинанням державного кордону України та ін. Поширення інформаційних комп'ютерних технологій сприяє подальшому розробленню алгоритмізації процесу досудового розслідування та забезпеченню ефективності й результативності судового розгляду.

Тому вважаємо перспективними напрямками інноваційних наукових досліджень у криміналістиці такі: документування та розслідування воєнних злочинів, скоєних військовими РФ в Україні; пошук зниклих українців та ідентифікація загиблих на війні в Україні; застосування цифрової криміналістики для виявлення, фіксування й розслідування воєнних злочинів, скоєних військовими РФ в Україні; активізація застосування спеціальних знань і проведення судово-експертних досліджень із визначення розміру збитків фізичних та юридичних осіб, яких вони зазнали внаслідок російської збройної агресії; розроблення й застосування інноваційних криміналістичних продуктів щодо підвищення ефективності розслідування воєнних злочинів та військових кримінальних правопорушень; криміналістичне забезпечення діяльності Міжнародного Кримінального Суду та інших міжнародних судів та трибуналів; побудова й застосування відповідної системи окремих криміналістичних методик воєнних злочинів та інших кримінальних правопорушень, пов'язаних із військовою агресією РФ проти України тощо. Зазначену проблематику варто врахувати під час формування програм, навчальних дисциплін і вдосконалення методики викладання криміналістики, формування криміналістичної дидактики в сучасних умовах.

3. Цифрова криміналістика та її роль у виявленні та розслідуванні воєнних злочинів та військових кримінальних правопорушень

Сьогодні гостро постає питання про підвищення ефективності розслідування сучасної злочинності, у тому числі й воєнних злочинів та кіберзлочинів за допомогою цифрових технологій. За таких обставин необхідно говорити про активізацію проблем формування нового наукового напрямку – *цифрової криміналістики* (Digital Forensics, Digital Forensic Science or Digital Criminalistics)²⁰. Для позначення цього напрямку використовуються й інші терміни – «комп'ютерна

²⁰ Борисова, К. Є., & Світличний, В. А. (2022). Застосування цифрової криміналістики. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф.(м. Харків, 25 листоп. 2022 р.).–Харків: ХНУВС, 2022.–С. 83-84. Колодіна А. С., Федорова Т. С. Цифрова криміналістика: проблеми теорії і практики. *Київський часопис права*, 2022, (1), 176-180.

криміналістика» (Computer Forensic)²¹, «електронна криміналістика»²², «криміналістика в комп'ютерних системах»²³.

Подальший розвиток криміналістики в умовах інформаційного суспільства, цифровізації та воєнних реаліях сьогодення неможливо без широкого використання інноваційних та фундаментальних знань у сфері цифрової криміналістики – нової галузі криміналістики, яка сьогодні динамічно розвивається і формує теоретико-методологічні засади у цій царині знань²⁴. Сьогодні сучасний розвиток цифрової криміналістики відбувається у трьох основних напрямках: 1) формування окремої наукової галузі в криміналістиці; 2) застосування спеціальних знань шд час роботи з цифровими доказами; 3) проведення судових експертиз (зокрема, комп'ютерно-технічної експертизи)²⁵.

У сучасних реаліях сьогодення криміналістика відповідає розвитку цифрових технологій, створюючи засоби та методи можливості вилучення криміналістичної значимої інформації з нового виду носіїв. Завдяки науково-технічному прогресу з'являється можливість використання цифрових технологій у правоохоронній діяльності, що прискорює процес досудового розслідування, дозволяє більш повно формувати доказову базу при розслідуванні кримінальних правопорушень²⁶, а у подальшому і забезпечує якість судового розгляду матеріалів кримінальних проваджень.

²¹ Полотай О.І. Комп'ютерна криміналістика: основні завдання та проблеми. *Інформаційне суспільство: технологічні, економічні та технічні аспекти становлення*: міжн. наук. інтернет-конф. Тернопіль. 68, 2022, 29.

²² Заєць І. С. Перспективи криміналістики в умовах інформатизації суспільства. *Актуальні питання виявлення та розкриття злочинів Національною поліцією: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали Міжнар. наук.-практ. круглого столу (Київ, 19 лют. 2020 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 77-81. С.79.

²³ Шепітько В., Шепітько М. Формування цифрової криміналістики як стратегічний напрямок розвитку науки. *XVII Medzinarodny Kongres Kriminalistika a Forenzne Vedy. Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice. Abstracts of the XVII International Congress (September 16-17, 2021)*. Bratislava, Slovak Republic, Academy of Police Forces in Bratislava. 2021. С. 187-198.

²⁴ Когутич І. І. Застосування цифрових технологій – новий напрям криміналістики. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 09 грудня 2021 р.)*. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці : Технодрук, 2021. С. 79-84.

²⁵ Шепітько В., Шепітько М. Доктрина криміналістики та судової експертизи: формування, сучасний стан і розвиток в Україні. *Право України*. 2021. № 8. С. 12–27.

²⁶ Домашенко О. М. Проблемні питання використання цифрових доказів у криміналістиці. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці: матеріали міжнар. «круглого столу»* (Харків, 12 груд. 2019 р.) / редкол.: В. Ю. Шепітько (голов. ред.), В. А. Журавель, В. М. Шевчук, Г. К. Авдєєва. Харків : Право, 2019. С. 52–55.

У спеціальній літературі²⁷ існують різні підходи до визначення поняття цифрової криміналістики та її місця у системі криміналістики та судових наук. Одні науковці вказують, що цифрова криміналістика – це окрема галузь судових наук, яка являє собою систему наукових методів дослідження цифрових доказів з метою сприяння виявленню та розслідуванню кримінальних правопорушень²⁸. Інші зазначають, що цифрова криміналістика має відношення до процесу збору, отримання, збереження, аналізу та подання цифрових доказів з метою отримання оперативного-розшукових відомостей, доказової інформації і здійснення розслідування та кримінального переслідування по відношенню до різних видів кримінальних правопорушень²⁹, включаючи кіберзлочини та воєнні злочини, що вчиняються окупаційними військами РФ на території України.

В деяких джерелах вказується, що цифрова криміналістика є «однією з галузей криміналістики, яка зосереджена на кримінальному процесуальному праві та доказах щодо комп'ютерів і пов'язаних з ними пристроями»³⁰, такими як мобільні пристрої (наприклад, телефони та смартфони), ігрові приставки та інші пристрої, що функціонують через Інтернет (наприклад, пристрої для здоров'я і фітнесу та медичні прилади)³¹. Окрім того, цифрова криміналістика має відношення до процесу збирання, отримання, збереження, аналізу та подання електронних (цифрових) доказів у досудовому та судовому провадженні. Тому цифрова криміналістика може складати стратегічний напрямок у розвитку криміналістичної науки³².

З огляду на викладене, можна стверджувати, що *предмет цифрової криміналістики* становлять закономірності виявлення, фіксації, попереднього дослідження, використання комп'ютерної інформації,

²⁷ Samodin A. V. Suchasne rozuminnia fenomenu «tsyfrova kryminalistyka». Innovatsii v kryminalistytsi ta sudovii ekspertyzi : materialy mizhvidom. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 25 lystop. 2021 r.). Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav, 275-279. [in Ukrainian].

²⁸ Степанюк, Р. Л. Перлін С. І. Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки в Україні. *Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. С. 290.

²⁹ Колодіна А. С., Федорова Т. С. Цифрова криміналістика: проблеми теорії і практики. *Київський часопис права*, 2022, (1), 176-180.

³⁰ Maras M.-H. Computer Forensic: Cybercriminals, Laws, and Evidence. Second Edition, 2014. 408 p. P. 29.

³¹ Киберпреступність. Введение в цифровую криминалистику. Модуль 4. Вена: ООН, 2019. С. 2.

³² Шепітько В., Шепітько М. Формування цифрової криміналістики як стратегічний напрямок розвитку науки. *XVII Medzinarodny Kongres Kriminalistika a Forenzne Vedy. Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice. Abstracts of the XVII International Congress (September 16-17, 2021)*. Bratislava, Slovak Republic, Academy of Police Forces in Bratislava. 2021. С. 187-198. С. 192.

цифрових слідів та засобів їх оброблення з метою вирішення завдань виявлення, розкриття, розслідування та профілактики кримінальних правопорушень, а також розроблення на цих знаннях закономірностей технічних засобів, прийомів, методичних рекомендацій, спрямованих на оптимізацію діяльності щодо протидії кримінальним правопорушенням у цифровому просторі.

Об'єктом цифрової криміналістики є, з одного боку, – кримінальні правопорушення (злочини), пов'язані з використанням комп'ютерних (цифрових) технологій та суспільні відносини, що виникають у ході виявлення, розкриття, розслідування та профілактики кримінальних правопорушень (злочинів), коли здійснюється виявлення, фіксація, дослідження, використання комп'ютерної інформації, цифрових слідів та засобів їх обробки, а з іншого боку, – діяльність органів правопорядку щодо розслідування таких кримінальних правопорушень та питання розроблення та застосування криміналістичних прийомів, методів, засобів використання комп'ютерних (цифрових) технологій у боротьбі із злочинністю у цифровому просторі.

Отже, *цифрова криміналістики* – це галузь криміналістики, яка займається вивченням закономірностей виникнення і використання цифрових слідів та розроблення на знанні цих закономірностей технічних засобів, прийомів та методів щодо виявлення, фіксації, вилучення та дослідження цифрової інформації (доказів) й засобів її оброблення з метою розкриття, розслідування та профілактики кримінальних правопорушень.

Вважаємо, що треба чітко розрізнити цифрову криміналістику як окрему галузь криміналістичних знань, спрямовану на дослідження цифрових слідів, з одного боку, та з іншого – застосування цифрових технологій у розслідуванні та судовому роз'язі, тобто процес цифровізації криміналістики як закономірний сучасний етапу її розвитку та формування, який передбачає впровадження цифрових технологій у різні галузі криміналістичної техніки та судової експертизи, до самого процесу досудового розслідування³³. Отже, сучасними завданнями цифрової криміналістики слугують пошук і аналіз цифрових слідів, аналіз даних (в т.ч. – метаданих), збирання доказової інформації у цифровому середовищі.³⁴

³³ Степанюк, Р. Л. Перлін С. І. Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки в Україні. *Вісник Луганського держ. ун-ту внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 288.

³⁴ Авдеева Г. К. Проблеми використання засобів цифрової криміналістики при розслідуванні воєнних злочинів. *Використання цифрової інформації в розслідуванні кримінальних правопорушень* : матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 12 груд. 2022 р. Харків : Право, 2022. С. 10-13.

Вбачається, що цифровізація – це перетворення інформації на цифрову форму, коли має місце заміна аналогових (фізичних) систем збору та обробки даних технологічними системами, які генерують, передають та обробляють цифровий сигнал про своє стані, що веде до зниження витрат, до появи нових інформаційних можливостей. У широкому розумінні – це процес перенесення в цифрове середовище функцій і діяльностей, раніше виконуваних людьми та організаціями. Цифровізації криміналістики може включати декілька аспектів, зокрема такі як: 1) використання цифрових технологій для підвищення ефективності пошуково-пізнавальної діяльності слідчого, ефективної організації цієї діяльності, оптимізації взаємодії різних органів при розслідуванні кримінальних правопорушень; 2) використання інформаційно-комунікативних (інформаційних комп'ютерних) технологій для розслідування кримінальних правопорушень, що сприяє алгоритмізації процесу досудового розслідування в цілому і окремих його етапів; 3) рішення дидактичних завдань в сфері підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації слідчих, слідчих-криміналістів, судових експертів, обміну досвідом³⁵.

Розслідування воєнних злочинів та військових кримінальних правопорушень в Україні має свої особливості, зумовлені стрімким розвитком цифрових технологій, що визначає певну специфіку, яка зумовлена: 1) широкими можливостями користувачів смартфонів, інших засобів з функціями фото та відеофіксації документувати воєнні злочини, транслювати події он-лайн, поширювати без кордонів інформацію через мережу Інтернет, соціальні мережі, засоби масової інформації, блоги, і т.д., охоплюючи в такий спосіб мільйонні аудиторії користувачів; (2) широкими можливостями моніторингу, стеження за різними об'єктами, встановлення їх геолокації і т.д., обробки великих даних за допомогою засобів кримінального аналізу, кіберрозвідки; (3) цифровізацією криміналістичної, судово-експертної діяльності, що значно підвищує якість, точність та швидкість збирання доказів; (4) поступовою трансформацією моделі кримінального провадження від паперової до електронної, що вже на етапі перехідної паперово-електронної моделі суттєво впливає на процес доказування³⁶.

У воєнних реаліях центральне місце для збирання доказів воєнних злочинів та військових кримінальних правопорушень у цифровій криміналістиці посіли технології штучного інтелекту. Можна можна

³⁵ Dumchikov M. O. Protsey didzhyalizatsii i kryminalistyka: retrospektyvnyi analiz. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza Forensics and forensic examination*, issue 65, 2020. С. 104-105.

³⁶ Дуфенюк О. М. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 54. DOI: 10.30525/2592-8813-2022-1-6 (дата звернення: 26.09.2022).

виокремити такі напрямки: 1) *розшук диверсантів та воєнних злочинців за допомогою алгоритмів розпізнавання обличчя*; 2) *прослуховування розмов російських військових-окупантів*; 3) *пошук окупантів в соціальних мережах*; 4) *збирання розвідувальних даних для Збройних Сил України за допомогою технологій штучного інтелекту*; 5) *ідентифікація осіб, невпізнаних трупів та проведення досліджень ДНК-аналізу та ін.*

Як бачимо, величезний масив різноманітної криміналістично-значущої інформації, у тому числі й цифрової, потребує постійного пошуку та формування новітніх підходів до виявлення та збирання доказів воєнних злочинів. Серед них особливого значення набуває застосування технологій штучного інтелекту, зокрема інструментів цифрової криміналістики. З початку 90-их років ХХ століття обсяги цифрової інформації настільки зросли, що у 2020 році ООН за участю понад 150 експертів підготувала спеціальний практичний посібник «Протокол Берклі щодо ефективного використання даних з відкритих джерел цифрової інформації при розслідуванні порушень міжнародного кримінального права, права рав людини та МПП» (Berkeley Protocol, 2020)³⁷, який містить стандарти і методологічні підходи до «збору, збереження та аналізу інформації у відкритому доступі (соціальних мереж, супутникових знімків тощо), яка може бути представлена як доказ у кримінальних процесах.

Крім цього, цифровізації процесу доказування сприяє створення спеціалізованих сайтів, де пропонується достатньо проста схема завантаження інформації та доказів про воєнні злочини (<https://dokaz.gov.ua/>; <https://warcrimes.gov.ua/>). Більше того, ми маємо приклади створення бази фіксації воєнних злочинів правозахисними організаціями, як в Україні (наприклад, Українська гельсінська спілка з прав людини), так й на міжнародному рівні (проект Соняшники) <http://projectsunflowers.org/home>. Отримана в такий спосіб інформація може допомогти плануванню розслідування воєнних злочинів, висуненню криміналістичних версій, забезпечити процесуальну економію ресурсів та засобів.

Як свідчить практика, висвітлена у відкритих джерелах, сьогодні в ситуації повномасштабної агресії інструменти цифрової криміналістики значно допомагають у виявленні, розкритті та розслідуванні воєнних злочинів. Саме завдяки іструментам цифрової

³⁷ Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations A Practical Guide on the Effective Use of Digital Open Source Information in Investigating Violations of International Criminal, Human Rights and Humanitarian Law. (2020). United Nations. Retrieved from <https://humanrights.berkeley.edu/programs-projects/tech-human-rights-program/berkeleyprotocol-digital-open-source-investigations>

криміналістики та даних з відкритих джерел було встановлено факти масових вбивств, воєнних злочинів, які було вчинено у містах Київської області у період з 27 лютого 2022 р. по 31 березня 2022 р. Збройні сили України, звільнивши місто Буча, знайшли велику кількість тіл цивільних громадян, що лежали просто на дорогах. Після оприлюднення кадрів з цими тілами російська влада почала просувати ідею, що це постанова і тіла були підкинута після звільнення міста. Проте *спутникові знімки допомогли довести, що тіла з'явилися саме під час російської окупації*. У цьому контексті не можна також забувати про масові поховання людей. Оскільки вони, здебільшого, знаходяться на тимчасово окупованих територіях і до них немає доступу – цифрова криміналістика, а саме аналіз та порівняння супутникових знімків, може суттєво допомогти у встановленні винних. Так відбулося і з масовим похованням біля церкви святого Андрія в Бучі, що було зафіксоване на супутникових знімках Махаг³⁸.

В іншому випадку штучний інтелект допоміг виявити та викрити російського окупанта, який вдавав, що не може говорити та потрапив до шпиталю у Кривому Розі. Про це повідомив міністр цифрової трансформації Михайло Федоров. До голови Мінцифри звернувся волонтер із Кривого Рогу, де у військовому шпиталі знаходився боєць, який нібито брав участь у бойових діях та нічого не пам'ятає. Після перевірки через штучний інтелект, виявилось, що він – окупант із Магнітогорська. Російський солдат переховався у криворізькому шпиталі та вдавав, що нічого не пам'ятає та не може говорити³⁹.

У процесі збирання доказів, встановлені осіб, причетних до вчинення таких злочинів, а далі при проведенні їх розслідування можна визначити чотири основні групи джерел криміналістично значущої інформації про такі воєнні злочини та військові кримінальні правопорушення, зокрема, це : *особистісні джерела* (показання свідків, потерпілих, підозрюваних (полонених) про обставини події); *речові джерела* (матеріальна обстановка, місця руйнувань, залишена техніка, речі, зброя, боєприпаси, вибухонебезпечні об'єкти, які недетонували, фрагменти боєприпасів, трупи з ознаками насильницької смерті; сліди біологічного походження у випадках катувань, зґвалтувань; матеріали та речовини (грунти, вода тощо), що засвідчують факти застосування забороненої зброї, факти

³⁸ Мамедов Г. Цифрова криміналістика. Як це допомогло зібрати докази злочинів у Бучі?: <https://nv.ua/ukr/opinion/viy-na-v-ukrajini-yak-cifrova-kriminalistika-vikrivaye-zlochini-rf-v-ukrajini-novini-ukrajini-50248411.html>

³⁹ Штучний інтелект Мінцифри викрив окупанта, який потрапив до шпиталю в Кривому Розі https://tech.liga.net/ua/ukraine/novosti/iskusstvennyy-intellekt-mintsifry-razoblachil-okkupanta-popavshego-v-gospital-v-krivom-roge?fbclid=IwAR2zlhfk9EtXCBUKqXod6n0GqjRSTHoB_njr1HBpkWp1LhfblJkvwMN_Ts

забруднення екосистеми небезпечними речовинами тощо); *цифрові джерела* (матеріали фото-, відеофіксації подій, дані електронних, комп'ютерних та телекомунікаційних мереж, дані геолокації засобів, оснащених GPS-маяками, дані з відкритих джерел цифрової інформації і т. д.); *документальні джерела* (протоколи, розпорядження, накази, розпорядження, плани проведення військових операцій, замовлення на постачання, особисті документи комбатантів, фінансові документи тощо)⁴⁰. Для нашого дослідження набувають особливого значення цифрові джерела, оскільки вони пов'язані із *цифровою інформацією* та *цифровими слідами*.

Як бачимо, у сучасному світі практично вся діяльність людини, у тому числі й воєнних злочинців, супроводжується своєрідною «слідовою картиною», серед якої особливе місце набувають *цифрові сліди*⁴¹, як важливе джерело криміналістично-значущої інформації. Саме цифрові, а не електронні сліди на сьогоднішній день становлять основу доказової бази під час розслідування та розгляду злочинів та кримінальних правопорушень розглядуваної категорії. У цифрових слідах, незважаючи на форму зберігання інформації, що постійно змінюється, залишається незмінним одне – це цифрове кодування цієї інформації, що отримало доволі широке застосування, замінивши аналоговий сигнал. Саме зважаючи на ці аргументи, на нашу думку, сьогодні необхідно говорити саме про цифрові сліди, що залишаються у віртуальному просторі.

Цифровими слідами в криміналістиці є матеріальні невидимі сліди, які містять криміналістично-значущу інформацію (відомості, дані), зафіксовану в цифровій формі на матеріальних носіях і можуть бути виявлені, зафіксовані й досліджені за допомогою певних цифрових пристроїв⁴². Сьогодні такими слідами є файли та їх уривки, накопичувачі оперативної пам'яті та трафіків, службова інформація про ці файли, що утворюються цифровими пристроями (англ. digital device) – технічними пристроями або пристосуваннями, призначеними для отримання й

⁴⁰ Дуфенюк О.М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. No 4/2022. С. 369–374. С. 372.

⁴¹ Крицька І. О. «Доріжка цифрових слідів»: доказове значення й окремі аспекти збирання та дослідження у кримінальному провадженні. *Цифрові трансформації України 2020: виклики та реалії*: зб. наук. пр. НДІ ПЗІР НАПрН України № 1 за матеріалами круглого столу, 18 вересня 2020 р. Харків, 2020. С. 92-97.

⁴² Авдеева Г. К. Сутність цифрових слідів у криміналістиці. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конфер., присвяч. 95-річчю створення Харків. НДІ суд. експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 10–11 жовт. 2018 р.). Харків, 2018. С. 91

оброблення інформації в цифровій формі з використанням цифрових технологій. Це може бути також певна категорія предметів, що належать до комп'ютерних засобів, зокрема програмні продукти, текстові та графічні документи; файли мультимедіа; бази даних; файли програм; системні звіти та журнали додатків тощо. Як правило, вони застосовуються злочинцями при вчиненні кримінальних правопорушень, залишаючи своєрідну «слідову картину» із цифрових слідів. Тому *цифровий слід* являє собою криміналістично значиму комп'ютерну інформацію про події (дії) кримінального правопорушення, відображені у цифровій інформації в матеріальному середовищі, у процесі її виникнення, обробки, зберігання та передачі.

Вбачається, що цифрові сліди є специфічними слідами, оскільки, залишаючись у результаті певних подій, відбиваються на матеріальних об'єктах, хоча в деяких випадках період їх існування досить невеликий. За походженням цифрові сліди є технологічними, оскільки формування даних слідів обумовлено специфікою реалізації інформаційних технологій, і для їх перетворення в доступну для сприйняття форму також використовуються інформаційні технології. За механізмом слідоутворення вони можуть бути віднесені до електронних чи електромагнітних залежно від носія, у якому вони відображені – твердотільному чи магнітних диска. Можуть бути й механіко-оптичні цифрові сліди, які утворюються у структурі матеріалу оптичного диска під впливом лазерних променів.

Сьогодні відсутність чіткого розуміння природи та особливостей цифрових слідів, тягне за собою або повну втрату, або знецінення доказової бази щодо розслідуваних кримінальних правопорушень. Саме тому, з погляду, необхідно вже зараз розробляти концепцію цифрових слідів способів їх отримання, дослідження та аналізу як у індивідуальному аспекті, і як частини комплексного сліду. У цьому плані, варто зауважити, що цифровий слід має певну систему ознак та властивостей, серед яких особливого значення набуває неможливість сприйняття такого сліду безпосередньо органами почуттів, а лише за допомогою спеціальних пристроїв та програм, тобто робота з ними потребує застосування спеціальних знань, вимагають нових нетрадиційних, способів, методів та процедур щодо їх виявлення, фіксації, дослідження та оцінки як доказів у майбутньому. Успіх розкриття та розслідування такої злочинної діяльності буде можливим тільки при інтегруванні криміналістичних та спеціальних знань у галузі ІТ технологій, програмування та рівня підготовки слідчого і відповідного спеціаліста, який буде залучатися до проведення розслідування та процесу збору цифрової інформації.

В свою чергу цифрові докази вимагають новітніх підходів до їх збирання, зберігання, використання та дослідження під час доказування у кримінальному провадженні. Заслужують на увагу розробки українських науковців щодо методик розслідування кримінальних правопорушень, скоєних у кіберпросторі, побудови їх криміналістичної характеристики, визначення алгоритму їх розслідування, а також специфіки використання спеціальних знань і проведення судових експертиз під час розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень⁴³. Під «цифровим доказом» у криміналістиці розуміють фактичні дані, представлені у цифровій (дискретній) формі та зафіксовані на будь-якому типі носія, що стають доступними для сприйняття людиною після обробки ЕОМ та на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню⁴⁴.

В умовах воєнної агресії РФ проти України традиційні криміналістичні засоби та форми збирання доказів воєнних злочинів та військових кримінальних правопорушень можуть працювати обмежено через небезпеку для всіх учасників слідчих (розшукових) дій, а також через неможливість безпосереднього доступу до місця події. Тому виникає потреба у застосуванні інструментів цифрової криміналістики⁴⁵. З огляду на викладене, певний науковий та практичний інтерес, на наш погляд, набувають засоби цифрової криміналістики, які допомагають у виявленні та розслідуванні воєнних злочинів, що виокремлюються у фаховій літературі. Серед них акцентується увага на таких: пошук за ключовими словами та хештегами, списки яких попередньо підготовлені, моніторинг радарів та системи офіційного моніторингу суден Marine Traffic, аналіз супутникових знімків, використання технології аналізу «великих даних» (Big Data); аналіз геолокаційних міток, дослідження фото– та відеоматеріалів у відкритому доступі та наданих слідству, використання програм для аналізу та обробки цифрових зображень, дослідження телефонних розмов, аналіз електронних пристроїв, аналіз ігрових систем, система розпізнавання облич і пошуку їх у відповідних

⁴³ Шепітько, В. Теоретико-методологічна модель криміналістики та її нові напрями. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 3 (25). 2021. С. 16.

⁴⁴ Цехан Д. М. Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2013. № 5. С.259.

⁴⁵ Latysh, K. V. Criminalistics Analysis of Cyber Tools for Committing Crimes. *Probs. Legality*, 153, 165.

базах даних (в Україні використовують додаток з розпізнавання облич Clearview Af для ідентифікації потенційних злочинців і загиблих)⁴⁶; цифровий аналіз поведінки окремих осіб, груп людей та їх взаємозв'язків; цифрова криміналістична розвідка на основі відкритих джерел тощо⁴⁷.

Вбачається, що у сучасних умовах війни особливого значення набувають такі напрями застосування цифрової криміналістики: отримання інформації з мобільних пристроїв вилучених телефонів в учасників кримінального провадження; отримання інформації з персональних комп'ютерів фізичних та юридичних осіб; отримання інформації із серверів та інших накопичувачів інформації в організаціях та установах; отримання інформації щодо радіочастотних ідентифікаторів, GPS-трекерам, датчикам, стаціонарним і мобільним вимірювальним пристроям з використанням систем геопозиціонування, відеоспостереження та позиціонування; отримання інформації з мережевих сервісів, що встановлюють голосовий та відеозв'язок між комп'ютерами через інтернет, такі як ICQ, Skype, WhatsApp, Viber, Telegram та інші; отримання інформації з банківських систем на відповідних цифрових носіях (SD-диски, флеш-картки та ін.); отримання інформації від стільникових операторів зв'язку щодо деталізації абонентського зв'язку та встановлення місцезнаходження абонента з геолокації; отримання інформації з камер відеоспостереження різних комерційних та державних структур; отримання інформації з вилучених у учасників кримінального провадження фотоапаратів та відеокамер.

Великою мірою успіх реалізації завдань документування військових злочинів залежить від стандартизації процесу розслідування, алгоритмізації проведення процесуальних дій, якісної взаємодії між підрозділами, врахування зарубіжного досвіду розслідування злочинних порушень міжнародного гуманітарного права. Важливим є розроблення видових та підвидових криміналістичних методик розслідування залежно від різних ситуацій та виду воєнного злочину і порушення норм міжнародного гуманітарного права, зокрема, від категорії осіб, щодо яких здійснено напад (удар); залежно від об'єкта, на який безпосередньо вчинено напад (удар); залежно від засобів, за допомогою яких вчинено напад (удар); залежно від способу вчинення протиправних дій щодо

⁴⁶ Латиш К. *Цифрова криміналістика у період війни в Україні: можливості використання спеціальних знань у сфері інформаційних технологій. Kriminalistika ir teismo ekspertologija: mokslas, studijos, praktika: XVIII*, 2022. Т. 18. С. 31-37.

⁴⁷ Reedy P. Interpol review of digital evidence. *Forensic Science International: Synergy*. 2020, 2, P. 489–520.

особи (осіб); залежно від територіальної ознаки; залежно від норм особливої частини КК України⁴⁸ і т.д.

Не менш важливий зв'язок використання спеціальних знань при збирання цифрових слідів, визначення можливостей судово-експертних досліджень, оцінки та використання результатів судових експертиз у доказуванні в умовах активізації застосування цифрових технологій⁴⁹. В даний час об'єкти в цифровому вигляді надходять на судову експертизу, як на окремих носіях інформації, так і на комп'ютерних системах. Тому для законного отримання цифрових слідів необхідне використання відповідних спеціальних знань, а також проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи та експертизи телекомунікаційних систем і засобів (дослідження цифрових та аналогових приладів)⁵⁰.

ВИСНОВКИ

Таким чином, в реаліях сьогодення особливої значимості та актуальності набуває проблематика формування та реалізації криміналістичного забезпечення розслідування воєнних злочинів та військових кримінальних правопорушень із врахуванням сучасних викликів та загроз. Вбачається, що побудова ефективного криміналістичного забезпечення розслідування та судового розгляду має охоплювати теоретико-методологічний, техніко-криміналістичний, методико-криміналістичний напрями, включаючи супроводження і забезпечення засобами криміналістики й судовий розгляд таких воєнних злочинів.

Значною мірою успіх реалізації завдань документування воєнних злочинів та їх доказування в суді залежить від стандартизації процесу розслідування, алгоритмізації проведення процесуальних дій, якісної взаємодії між підрозділами, врахування зарубіжного досвіду розслідування та судового розгляду. Сучасна криміналістика обрала європейський вектор розвитку. Європейські підходи виявляються й у застосуванні стандартів доказування під час кримінального провадження. Для успішного судового розгляду воєнних злочинів в міжнародних судах основоположним буде встановлення причинно-

⁴⁸ Дуфенюк О. М. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 54. DOI: 10.30525/2592-8813-2022-1-6 (дата звернення: 26.09.2022).

⁴⁹ Shepitko V. Yu., Konovalova V.O., Shevchuk V.M. et. al. Scientific and technical support of investigative activities in the context of an adversarial criminal procedure. *Issues of Crime Prevention*. Vol. 1. №. 42. 2021. Pp. 92-102.

⁵⁰ Шепітько В., Шепітько М. Доктрина криміналістики та судової експертизи: формування, сучасний стан і розвиток в Україні. *Право України*. 2021. № 8. С. 12–27.

наслідкового зв'язку між винними діями країни-агресора й не тільки окремих російських військових, але й військово-політичного керівництва РФ та наслідками, що настали, тобто заподіяною шкодою.

Крім цього, враховуючи сучасні завдання адаптації криміналістичних знань до умов війни та реформування вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів ЄС досить актуальними є проблеми пристосування і модернізації криміналістичних знань до сучасних вимог практики. Суттєвої значимості набуває посилення і активізація практичної складової під час викладання криміналістики. Важливо враховувати сучасні тенденції розвитку криміналістики, пов'язані із формуванням нових її напрямів, зокрема, воєнної та цифрової криміналістики, що дасть змогу суттєво підвищити роль та прикладне значення застосування криміналістичних знань в сучасних реаліях воєнного часу та глобальних загроз світовій цивілізації.

Вбачається, що процес цифровізації криміналістики є закономірним етапом розвитку та формування сучасних криміналістичних знань, який передбачає впровадження цифрових технологій у різні галузі криміналістичної науки, судової експертології та юридичної практики. При цьому особливу увагу треба звернути на підвищення ролі криміналістичної дидактики, зокрема, криміналістичну підготовку слідчих, прокурорів, судів, детективів, слідчих-криміналістів, судових експертів у сфері цифрових технологій. Доволі актуальним нині є започаткування нової професії та здійснення підготовки *цифрового криміналіста*. За таких обставин сучасна парадигма криміналістики повинна бути спрямована на подальший розвиток та формування цифрової криміналістики для ефективного вирішення нових завдань в умовах воєнного стану та процесів цифровізації суспільства.

АНОТАЦІЯ

Досліджено актуальні проблеми криміналістичного забезпечення розслідування військових кримінальних правопорушень та воєнних злочинів криміналістики. Визначено та проаналізовано основні тенденції формування та розвитку криміналістичної науки в реаліях сьогодення й окреслено перспективні напрями її наукових досліджень. Обґрунтовано появу та формування нових напрямів криміналістики, обумовлених науково-технічним прогресом, запровадженням новітніх технологій. Зазначено, що важливо враховувати сучасні тенденції розвитку криміналістики, пов'язані з формуванням її окремих галузей (напрямів): медичної, генотипоскопічної, аерокосмічної, ядерної, цифрової та воєнної криміналістики. В умовах війни в Україні особливої актуальності та значимості набувають проблеми дослідження

криміналістичного забезпечення розслідування військовим кримінальним правопорушенням, воєнним злочинам в умовах війни та сучасних реаліях значного поширення цифрових технологій у слідчій, судовій та експертній діяльності.

Обґрунтовано, що значною мірою успіх реалізації завдань документування воєнних злочинів та їх доказування в суді залежить від стандартизації процесу розслідування, алгоритмізації проведення процесуальних дій, якісної взаємодії між підрозділами, врахування зарубіжного досвіду розслідування та судового розгляду. Сучасна криміналістика обрала європейський вектор розвитку. Європейські підходи виявляються й у застосуванні стандартів доказування під час кримінального провадження. Для успішного судового розгляду воєнних злочинів в міжнародних судах основоположним буде встановлення причинно-наслідкового зв'язку між винними діями країни-агресора й не тільки окремих російських військових, але й військово-політичного керівництва РФ та наслідками, що настали.

Доведено, що, що процес цифровізації криміналістики є закономірним етапом розвитку та формування сучасних криміналістичних знань, який передбачає впровадження цифрових технологій у різні галузі криміналістичної науки, судової експертології та юридичної практики. При цьому особливу увагу треба звернути на підвищення ролі криміналістичної дидактики, зокрема, криміналістичну підготовку слідчих, прокурорів, судів, детективів, слідчих-криміналістів, судових експертів у сфері цифрових технологій. Виокремлено найбільш актуальні та перспективні проблеми дослідження означеної проблематики.

Література

1. Авдєєва Г. К. Проблеми використання засобів цифрової криміналістики при розслідуванні воєнних злочинів. *Використання цифрової інформації в розслідуванні кримінальних правопорушень* : матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 12 груд. 2022 р. Харків : Право, 2022. С. 10-13.

2. Авдєєва Г. К. Сутність цифрових слідів у криміналістиці. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конфер., присвяч. 95-річчю створення Харків. НДІ суд. експертизи ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 10–11 жовт. 2018р.). Харків, 2018. С. 90–93.

3. Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations A Practical Guide on the Effective Use of Digital Open Source Information in Investigating Violations of International Criminal, Human Rights and

Humanitarian Law. (2020). United Nations. Retrieved from <https://humanrights.berkeley.edu/programs-projects/tech-human-rights-program/berkeleyprotocol-digital-open-source-investigations>

4. Борисова К. Є., Світличний В. А. Застосування цифрової криміналістики. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану*: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф.(м. Харків, 25 листоп. 2022 р.). Харків: ХНУВС, 2022. С. 83-84.

5. Григорян Г. М. Международно-правовые и организационные основы расследования военных преступлений, совершаемых противоборствующими сторонами вооруженного конфликта : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Ереван, 2021. 41 с.

6. Домашенко О. М. Проблемні питання використання цифрових доказів у криміналістиці. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці*: матеріали міжнар. «круглого столу» (Харків, 12 груд. 2019 р.) / В. Ю. Шепітько (голов. ред.), В. А. Журавель, В. М. Шевчук, Г. К. Авдєєва. Харків : Право, 2019. С. 52–55.

7. Дуфенюк О. М. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 46–56. С. 48-49. DOI: 10.30525/2592-8813-2022-1-6 (дата звернення: 26.09.2022).

8. Дуфенюк О.М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. No 4/2022. С. 369–374.

9. Dumchykov M. O. Protsesy didzhytalizatsii i kryminalistyka: retrospektyvnyi analiz. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza Forensics and forensic examination*, issue 65, 2020. P. 100-108.

10. Заєць І. С. Перспективи криміналістики в умовах інформатизації суспільства. *Актуальні питання виявлення та розкриття злочинів Національною поліцією: вітчизняний та зарубіжний досвід* : Міжнар. наук.-практ. круглого столу (Київ, 19 лют. 2020 р.). К. : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 77-81.

11. Заславська Л. В. Цифрова ера: нові можливості та нові виклики для людини і суспільства. *Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання* : матеріали Всеукр. на–ук.-практ. конф., м. Київ, 2 грудня 2021 р. Київ-Одеса : Фенікс, 2021. С.101-104.

12. Когутич І. І. Застосування цифрових технологій – новий напрям криміналістики. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 09 грудня

2021 р.). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці : Технодрук, 2021. С. 79-84.

13. Konovalova V. O., Shevchuk V. M. Modern criminalistics in the conditions of war: problems of adaptation and reload. *Modern research in world science: Proceedings of the 5th International scientific and practical conference* (August 7-9, 2022). Sci-conf.com.ua. Lviv, Ukraine. 2022. Pp. 896-903.

14. Konovalova V. O., Shevchuk V. M. Prospective directions of research of innovations of separate criminalistic methodics. *Scientific practice: modern and classical research methods* : Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ». Boston ; Vinnitsa, 2021. Vol. 1. Pp. 81–85. DOI: 10.36074/logos-26.02.2021.v1.

15. Колодіна А. С., Федорова Т. С. Цифрова криміналістика: проблеми теорії і практики. *Київський часопис права*, 2022, (1), 176-180.

16. Latysh, K. V. Criminalistics Analysis of Cyber Tools for Committing Crimes. *Probs. Legality*, 153, 165.

17. Латиш К. *Цифрова криміналістика у період війни в Україні: можливості використання спеціальних знань у сфері інформаційних технологій. Kriminalistika ir teismo ekspertologija: mokslas, praktika: XVIII, 2022. С. 31-37.*

18. Kiberprestupnost. Vvedenie v cifrovuyu kriminalistiku. Modul 4. Vena: OON, 2019. 32 p. https://www.unodc.org/documents/e4j/Cybercrime/Cybercrime_Module_4_Introduction_to_Digital_Forensics_RU.pdf

19. Крицька І. О. «Доріжка цифрових слідів»: доказове значення й окремі аспекти збирання та дослідження у кримінальному провадженні. *Цифрові трансформації України 2020: виклики та реалії: зб. наук. пр. НДІ ПЗІР НАПрН України № 1 за матеріалами круглого столу, 18 вересня 2020 р. Харків, 2020. С. 92-97.*

20. Maras Marie-Helen. *Computer Forensic: Cybercriminals, Laws, and Evidence. Second Edition.* Burlington, Jones & Bartlett Learning, 2014. 408 p. P. 29.

21. Мамедов Г. Цифрова криміналістика. Як це допомогло зібрати докази злочинів у Бучі?: <https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-v-ukrajini-yak-cifrova-kriminalistika-vikrivaye-zlochini-rf-v-ukrajini-novini-ukrajini-50248411.html>

22. Метелев О. П. Окремі проблеми цифровізації у кримінальному процесі. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 3 (44). 2022. С. 90-94.

23. Orlovskiy R., Us O., Shevchuk V. Committing a Criminal Offence by an Organized Criminal Group. *Pakistan Journal of Criminology*. Vol.14. № 2. April-June 2022. Pp. 33-46.

24. Полотай О.І. Комп'ютерна криміналістика: основні завдання та проблеми. *Інформаційне суспільство: технологічні, економічні та*

технічні аспекти становлення»: міжн. наук. конф. Тернопіль. Вип. 68. 2022. С. 29-30.

25. Samodin A. V. Suchasne rozuminnia fenomenu «tsyfrova kryminalistyka». Innovatsii v kryminalistytsi ta sudovii ekspertyzi : materialy mizhvidom. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 25 lystop. 2021 r.). *Innovations in criminology and forensic examination: interdisciplinary materials. science and practice conf.* (Kyiv, November 25, 2021). Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav, 2021, 275-279.

26. Сайт Офіса Генерального прокурора <https://www.gp.gov.ua/>

27. Степанюк Р. Л., Перлін С. І. Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки в Україні. *Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 283-294. С. 288.

28. Тимошенко, Ю., Кисленко, Д. Правоохоронна система в епоху діджиталізації. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*, (1 (59), 2022, 40-45.

29. Україна долучилася до Програми «Цифрова Європа»: що це означає | Кабінет Міністрів України. <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-doluchylasia-do-prohramy-tsyfrova-ievropa-shcho-tse-oznachaie>

30. Цехан Д. М. Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2013. № 5. С. 256–260.

31. Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів : монографія. Вінниця, 2017. 492 с.

32. Shevchuk V. The role of criminalistics in improving the efficiency of the investigation of war crimes committed by the military of the RF in Ukraine. *Scientific Collection «InterConf»*. 2022. Vol. 122. Pp. 187–195.

33. Shevchuk V. Current Issues of Criminalistics in Context of War and Global Threats. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. Issue 3 (28). 2022. P. 11–27. DOI: 10.32353/ khrife.3.2022.02.

34. Shevchuk V.M., Konovalova V.O., Sokolenko M.O. Digital criminalistics: formation and role in the fight against crime in wartime conditions in Ukraine. *Використання цифрової інформації в розслідуванні кримінальних правопорушень* : матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 12 груд. 2022 р. / електрон. наук. вид. Харків : Право, 2022. С. 97-102.

35. Шевчук В.М. Завдання криміналістики в умовах воєнного стану. *Правові виклики сучасності: законодавче реагування на геополітичні й історичні проблеми* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. онлайн конф. (Чернівці, 6 грудня 2022 року). Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 221-223.

36. Шевчук В.М. Воєнна криміналістика : проблеми формування та роль у сучасних умовах. *Реалізації прав людини у діяльності*

правоохоронних органів в умовах окупації українських територій : V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 30 вересня 2022 р.). Кривий Ріг : ДонДУВС, 2022. С. 136-140 .

37. Шевчук В.М. Європейський вектор розвитку сучасної криміналістики. *Адаптація правової системи України до права Європейського союзу: теоретичні та практичні аспекти* : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 29.09.2022 року). Полтава: Полтавський юридичний інститут, 2022. С. 325-327.

38. Шепітько В. Ю. Формування доктрини криміналістики та судової експертизи в Україні – шлях до єдиного європейського криміналістичного простору. *Право України*. 2022. № 2. С. 76-90. С. 83.

39. Шепітько В., Шепітько М. Доктрина криміналістики та судової експертизи: формування, сучасний стан і розвиток в Україні. *Право України*. 2021. № 8. С. 12–27.

40. Шепітько В., Шепітько М. Формування цифрової криміналістики як стратегічний напрямок розвитку науки. *XVII Medzinardny Kongres Kriminalistika a Forenzne Vedy. Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice. Abstracts of the XVII International Congress (September 16-17, 2021)*. Bratislava, Slovak Republic, Academy of Police Forces in Bratislava. 2021. С. 187-198.

41. Shepitko V. Yu., Konovalova V.O., Shevchuk V.M. et. al. Scientific and technical support of investigative activities in the context of an adversarial criminal procedure. *Issues of Crime Prevention*. Vol. 1. № 42. 2021. Pp. 92-102.

42. Штучний інтелект Мінцифри викрив окупанта, який потрапив до шпиталю в Кривому Розі
https://tech.liga.net/ua/ukraine/novosti/iskusstvennyy-intellekt-mintsifry-razoblachil-okkupanta-popavshogo-v-gospital-v-krivom-roge?fbclid=IwAR2zlhfk9EtXCBUKqxd6n0GqjRSTHoB_njr1HBpkWpI LhfbJkvwMN_Ts

Information about the author:

Shevchuk Viktor Mykhailovych,

Doctor of Legal Sciences, Professor,

Professor at the Department of Criminalistics

Yaroslav Mudryi National Law University,

Leading Researcher

Academician Stashis Scientific Research Institute

for the Study of Crime Problems

80, Pushkinska Str., Kharkiv, 61000, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-8058-3071>

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Юнін О. С., Шевченко С. І.

ВСТУП

До 2014 р. в українському суспільстві категорія «воєнна безпека» майже не використовувалась. Лише в поодиноких випадках науковці розглядали її в якості певного нерозривного атрибуту держави поряд з поняттями «державний суверенітет», «незалежність» тощо, не вдаючись при цьому до аналізу змісту даного терміна та не розкриваючи його основні ознаки.

З анексією АР Крим та окупацією частини Донецької і Луганської областей терористичними угрупованнями та російськими військами відповідна тема почала поступово підійматися в наукових колах. При цьому, як правило, термін «воєнна безпека» виступав лише в якості певного інструмента, яким оперував той чи інший науковець в ході розкриття проблематики побудови стратегії національного опору російській агресії. Сутність же даної категорії не піддавалась глибокому аналізу.

24 лютого 2023 року російська федерація підступно розпочала повномасштабну війну проти України. Щодня мільйони українців протистоять агресії держави-терориста, кожен на власному фронті: військовому, політичному, економічному тощо. Незламність духу, сила і мужність, яку продемонстрував український народ, вразили весь цивілізований світ. Втім, для збереження даних атрибутів необхідно підтримувати на високому рівні ряд напрямків роботи, у тому числі і законодавство в частині кримінально-правового забезпечення воєнної безпеки нашої держави. Для реалізації цього завдання важливо розкрити дефініції воєнної та національної безпеки, проаналізувати їх співвідношення між собою та визначити перелік суспільно небезпечних діянь, які прямо або опосередковано посягають на суспільні відносини, що забезпечують охорону воєнної безпеки України (або ж безпосередньо на саму воєнну безпеку, якщо керуватися підходом «об'єкт складу кримінального правопорушення – соціальні цінності» – прим.).

Питанню воєнної безпеки як об'єкта окремих складів кримінальних правопорушень приділяли свою увагу ряд науковців, серед яких варто відзначити праці Ю.В. Александрова, М.І. Бажанова, В.С. Березняка, В.І. Борисова, І.А. Вартилицької, Р.В. Вереші, А.А. Вознюка,

В.К. Гіжевського, В.К. Грищука, В.П. Смельянова, І.М. Копотуна, В.О. Кузнєцова, О.М. Литвинова, Ю.В. Орлова, С.В. Петкова, В.Ф. Примаченка, В.Я. Тація, В.В. Топчія, М.І. Фіалки, А.Є. Фоменка, С.О. Харитонова, В.В. Шаблістого, О.Н. Ярмиша та ін.

Не дивлячись на це, комплексне дослідження кримінально-правового забезпечення воєнної безпеки наразі не проводилось, що і зумовило вибір даної теми.

1. Поняття національної безпеки та її співвідношення з воєнною безпекою

Категорія «безпека» широко використовується у чинному законодавстві на всіх рівнях. Так, на сьогоднішній день вона 36 разів згадується у тому чи іншому вигляді в Конституції України¹. Зокрема, у ст. 17 Основного закону задекларовано, що забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом².

Таким чином, у запропонованій нормі законодавець пропонує такий вид безпеки, як державна. При цьому зміст категорії «безпека» загалом та такого її різновиду, як «державна безпека» у чинній редакції Конституції України не розкривається³.

Доволі поширеними є випадки використання у змісті Основного закону поняття «національна безпека». Наприклад, у ст. 18 даного нормативно-правового акта зазначається, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права⁴.

Той факт, що вся зовнішньополітична діяльність повинна бути спрямована, в першу чергу, на забезпечення національної безпеки апіорі свідчить про виняткову важливість цієї соціальної цінності. Дана

¹ Шаблістий В.В. Про публічність та приватність кримінально-правового забезпечення інформаційної безпеки людини. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2013. № 1. С. 177.

² Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.

³ Шевченко С.І. Адміністративно-правове регулювання поліцейської діяльності щодо забезпечення публічного порядку : дис...канд. юрид. наук. Дніпро, 2018. С. 78.

⁴ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.

теза підкріплюється положеннями ст. 32 згаданого нормативно-правового акта, в якій вказано, що не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини⁵.

З викладеного слідує, що інтереси національної безпеки – це та соціальна цінність, яка може виступати в якості однієї з трьох обов'язкових підстав порушення згаданого вище основоположного принципу побудови правової демократичної держави⁶.

Окремо додамо, що категорія «національна безпека» також використовується законодавцем у ст.ст. 34, 36, 39 («інтереси національної безпеки»), 44 («забезпечення національної безпеки») тощо. У п. 17 ст. 92 вказується, що виключно законами України визначаються основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку⁷. Даний факт свідчить про те, що визначення основ національної безпеки відноситься до компетенції Верховної Ради України.

Таким чином, в Конституції України розповсюдженою є категорія «національна безпека», проте жодного разу не зустрічається поняття «воєнна безпека». Крім того, у змісті Основного Закону законодавець лише оперує поняттям «безпека», не розкриваючи при цьому його зміст. Ба більше, в жодному вітчизняному законодавчому документі не надається визначення поняття «безпека».

На підзаконному рівні використання категорії «безпека» є більш поширеним явищем. Втім, розкриття цього поняття, як правило, надається в контексті тієї чи іншої сфери відносин⁸. Так, наприклад, у Правилах супроводження в контрольованих зонах авіапідприємств матеріальних цінностей і пасажирів, затверджених наказом Державного департаменту авіаційного транспорту України від 11.06.1996 № 168/397 зазначається, що безпека – комплекс заходів, а також людські і

⁵ Там само.

⁶ Юнін О.С. Пріоритетність захисту прав та законних інтересів людини в діяльності поліції. *Митна справа*. 2013. № 1 (85). Ч. 2. Кн. 1. С. 402.

⁷ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.

⁸ Bryhinets, O., Shapoval, R., Bakhaieva, A., Pchelin, V., & Fomenko, A. (2021). Problems of intellectual property in the national security system of the country. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*. 2021. № 8(3). P. 473.

матеріальні ресурси, які призначені для захисту цивільної авіації від актів незаконного втручання та інших протиправних посягань⁹.

З викладеного визначення слідує, що безпека – це комплекс заходів та ресурсів, спрямованих на захист об'єкта від незаконних посягань. На нашу думку, вказане вище визначення містить певний недолік, адже комплекс заходів та ресурсів – це своєрідний інструмент, за допомогою якого забезпечується безпека, а не сама безпека як певний стан.

Відповідно до Словника української мови у 20 т. (за ред. В.М. Русанівського, Н.Г. Озерова), безпека – стан, коли кому-, чому– небудь ніхто і ніщо не загрожує. Безпека, відповідно до даного джерела, диференціюється на екологічну, інформаційну та національну¹⁰.

Таким чином науковці підтверджують тезу про те, що безпека – це певний стан, а не сукупність заходів та ресурсів, спрямованих на захист відповідного об'єкта¹¹. У даному випадку йдеться про стан відсутності загроз об'єкту.

Що ж стосується диференціації безпеки на екологічну, інформаційну та національну, зауважимо, що подібний висновок базується на положеннях Конституції, в якій згадуються відповідні види (ст.ст 16, 17, 18)¹². Водночас додамо, що у цьому законодавчому акті називаються і інші види безпеки (наприклад, державна (ст. 17, 37), громадська (п. 7 ст. 138) тощо)¹³, з чого випливає, що: або останні види відносяться до перших в якості частини та цілого, або ж запропонований В.М. Русанівським та Н.Г. Озеровим перелік не є вичерпним.

На монографічному рівні до цікавих висновків щодо сутності поняття «безпека людини» дійшов В.В. Шаблистий, який науково

⁹ Правила супроводження в контрольованих зонах авіапідприємств матеріальних цінностей і пасажирів: наказ Державного департаменту авіаційного транспорту України від 11.06.1996 № 168/397 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0334-96/ed19960628/find?text=%C1%E5%E7%EF%E5%EA%E0#Text>.

¹⁰ Словник української мови: У 20 т. Т. 1. А-Б / Голов. наук. ред. В.М. Русанівський, наук. ред. Н.Г. Озерова ; уклад.: Л.Л. Шевченко та ін. К.: Наукова думка, 2010. С. 430.

¹¹ Каторкін Р.А. Кримінально-правове забезпечення призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу в Україні у ХХ столітті. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: збірник наукових праць*. 2016. №4 (84). С. 285.

¹² Запобігання та протидія дискримінації в Україні. Множинна дискримінація : навч. посіб. / кол. авт.; ред. А. Є. Фоменко. Дніпро : Видавць Біла К. О., 2022. С. 28.

¹³ Шевченко С. І. Окремі аспекти правового регулювання забезпечення публічного порядку в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 6. С. 70.

обґрунтував, що безпека людини являє собою стан захищеності її життєво важливих інтересів (вітальних, фізичних, психологічних, генетичних, репродуктивних, інтелектуальних та духовних) від будь-яких загроз. Вказані елементи, зауважує вчений, належать до складових повноцінної життєдіяльності людини: вітальний представляє фізіологічну сторону життя людини; фізичний вказує на систематичне здоров'я і свободу фізичного пересування; психічний – відповідає за нормальне психічне здоров'я; інтелектуальний дозволяє здійснювати пізнавальну діяльність; генетичний передає здорову спадковість; репродуктивний – здатність до відтворення потомства; духовний – сукупність властивостей і якостей людини, що визначають стратегію його існування як соціального організму¹⁴.

Останнє визначення не тільки враховує основні ознаки безпеки, але і розкриває групи життєво важливих інтересів, що дозволяє науковцям всебічно розглянути окреслене питання.

У площині науки кримінального права під безпекою вбачається доречним розуміти стан захищеності відповідної групи суспільних відносин від протиправних посягань¹⁵.

Отже, розкривши зміст поняття «безпека», проаналізуємо такий її різновид, як національна безпека, який, як було вказано вище, є найбільш розповсюдженим у змісті чинної редакції Конституції України. Нагадаємо, саме в Основному законі наголошується на винятковій важливості цієї соціальної цінності.

Вперше на національному законодавчому рівні поняття «національна безпека» було розкрито у Законі України від 19 червня 2003 р. № 964-IV «Про основи національної безпеки України». Так, у цьому законодавчому акті зазначалося, що національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, охорони дитинства, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, кібербезпеки та

¹⁴ Шаблистий В.В. Безпековий вимір кримінального права України: людиноцентристське дослідження : монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ : Ліра ЛТД, 2015. С. 354.

¹⁵ Nestertsova-Sobakar O., Prymachenko V., Liudvik V., Bereznyak V., Sydorova E. Legal Approaches to the Regulation of Cryptocurrency and Business Ethics of ICO in the European Union. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. Vol. 22. Issue: Sp. P. 2.

кіберзахисту, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам¹⁶.

Запропоноване визначення підтверджує тезу про те, що національна безпека передбачає захист не тільки держави як політико-територіальної організації суспільства, але і кожної людини окремо та суспільства в цілому. Вказана захищеність передбачає нормальне функціонування різних напрямків суспільного життя, які, в першу чергу, пов'язані з розвитком правової демократичної держави: правоохоронна діяльність уповноважених державних органів, боротьба з корупцією, міграційна політика тощо¹⁷. Нормальне функціонування відповідних напрямків досягається за рахунок виявлення, запобігання та нейтралізації різноманітних загроз національним інтересам.

Варто зазначити, що викладена вище дефініція була дещо розпливчатою, через що більшість суспільно небезпечних діянь, включених до КК України, могли розглядатися в якості злочинів та кримінальних проступків, що посягають на національну безпеку. Водночас нагадаємо, що розділ I Особливої частини КК України включає у себе кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, тому для відмежування злочинів та кримінальних проступків цієї групи від інших суспільно небезпечних діянь важливо встановити їх характерні ознаки.

При проєктуванні чинного КК законодавець, як вдало зауважують автори підручника «Кримінальне право України: Особлива частина» (за ред. В.В. Сташиса та В.Я. Тація), виходив з того, що родовим об'єктом

¹⁶ Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>.

¹⁷ Petrenko P., Stetsenko V., Fomenko A., Yunin O., Shevchenko S. Legal framework for competitive selection for positions of civil servants under the legislation of Ukraine and European countries. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. № 22 (5). P. 3.

складів цих злочинів та кримінальних проступків виступають суспільні відносини з охорони основ національної безпеки України: її конституційного ладу, суверенітету, територіальної недоторканності, обороноздатності. Іншими словами, родовим об'єктом цих злочинів є суспільні відносини, що забезпечують саме існування України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави (ст. 1 Конституції України)¹⁸.

Останнє визначення родового об'єкта кримінальних правопорушень, включених до розділу I Особливої частини КК України, дозволяє краще зрозуміти зміст категорії «національна безпека», її основні складові елементи та, як наслідок, відмежувати групу суспільно небезпечних діянь, включених до згаданої структурної частини закону про кримінальну відповідальність від решти злочинів та кримінальних проступків.

Загрози, які нависли над нашою державою з 2014 р. (військова агресія з боку російської федерації, що вилилася у анексію АР Крим та окупацію окремих частин Донецької та Луганської областей; активність терористичних угруповань тощо) створили необхідність у прийнятті нового законодавчого акта, спрямованого на зміцнення національної безпеки України (нагадаємо, Закон України «Про основи національної безпеки України» було прийнято ще у 2003 р.).

Розробка нового акта тривала чотири роки. Як наслідок, 08.07.2018 р нарешті набрав чинності Закон України Закону України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII «Про національну безпеку України» (при цьому згаданий вище Закон України «Про основи національної безпеки України» втратив чинність – прим.).

У новому нормативно-правовому акті законодавець суттєво доопрацював зміст категорії «національна безпека України». Зокрема, відповідно до ч. 1 Закону України «Про національну безпеку України», національною безпекою України визнається захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз¹⁹.

Таким чином, на відміну від попереднього визначення національної безпеки, що містилося у Законі України «Про основи національної безпеки

¹⁸ Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2010. С. 23.

¹⁹ Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

України», нова дефініція передбачає, в першу чергу, захищеність таких обов'язкових атрибутів держави, як суверенітет, територіальна цілісність, демократичний конституційний лад тощо. Відтак, відтепер нове визначення національної безпеки відповідає уявленням про сутність цієї категорії в кримінально-правовому аспекті (нагадаємо, саме ці елементи науковці відносять до основ національної безпеки України під час визначення родового об'єкта кримінальних правопорушень, включених до розділу I Особливої частини КК України).

Окремо додамо, що під «іншими національними інтересами» розуміються життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян²⁰.

Таким чином, синхронізуючи наукову позицію з положеннями чинного законодавства можна дійти висновку про те, що національна безпека України як об'єкт кримінально-правової охорони – це сукупність суспільних відносин, що забезпечують охорону державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів.

Цікавою у розрізі дослідження національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони є позиція Я.О. Лантінова, який наполягає на тому, що дану категорію доречно розглядати у широкому на вузькому розумінні. Національна безпека у широкому сенсі, на думку вченого, являє собою систему «безпек» як усіх складових нації України (ієрархічне поєднання безпеки держави, безпеки недержавних об'єднань (громад) та безпеки фізичних осіб), так і поєднання усіх аспектів безпеки (безпеки військово-політичної, економічної, енергетичної, екологічної, інформаційної тощо). Є підстави вважати, що національна безпека у широкому сенсі співпадає з суспільною безпекою (не плутати з громадською безпекою)²¹.

Викладена позиція яскраво відображає підвиди національної безпеки (військово-політична, економічна, енергетична безпеки тощо), що дозволяє дійти висновку про те, що **воєнна безпека – це частина національної безпеки України.**

Також варто пам'ятати, що воєнну безпеку можна розглядати з точки зору людини, що є загальним поняттям по відношенню до безпеки військової служби, а тому є її частиною. При цьому безпека людини є всеохоплюючою категорією, яку слід досліджувати у різних сферах.

²⁰ Там само.

²¹ Лантінов Я.О. Щодо визначення національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони. *Форум права*. 2011. № 1. С. 572.

Однією з них є воєнна безпека, кримінально-правове забезпечення якої останнім часом зазнало суттєвих змін²²

Диференціація національної безпеки на згадані самостійні елементи, що тісно пов'язані між собою, дозволяє стверджувати про її системність. Під системою національної безпеки слід розуміти сукупність окремих порівняно самостійних і необхідним чином взаємопов'язаних і відокремлених елементів, що утворюють певну цілісність, яка забезпечує розвиток та захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, від внутрішніх і зовнішніх загроз²³.

Окремо додамо, що система національної безпеки – досить широке явище, що не обмежується згаданими вище видами безпеки. Далі ми розглянемо основні складові такої системи, втім, перш ніж перейти до відповідного аналізу, доречно розкрити зміст національної безпеки у вузькому розумінні.

Як вдало зазначає Я.О. Лантінов, під національною безпекою вузькому сенсі доречно розуміти вищий, найзагальніший рівень безпеки, який не може бути зведений до жодного з окремих аспектів. Змістом національної безпеки у вузькому сенсі є забезпечення «життя» нації України, її самобутньої життєдіяльності²⁴.

Таким чином, національна безпека охоплює не тільки безпеку держави, але і всього українського суспільства, всієї нації. Наведені роздуми дозволяють дійти висновку про те, що категорія «національна безпека» значно ширша за поняття «державна безпека». Вказані терміни потрібно розглядати в якості цілого та частини.

Аналіз основних положень чинної Конституції України, Закону України «Про основи національної безпеки України», результатів наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених з проблем визначення складових системи національної безпеки, найбільш реальних та потенційних загроз національній безпеці України у XXI ст., дає підстави стверджувати, що передусім необхідні своєчасне виявлення та запобігання і нейтралізація загроз, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам в економічній, зовнішньополітичній, політичній, воєнній, соціальній, екологічній, інформаційній та ін. сферах функціонування суспільства та держави. Відповідно до такого сприйняття викликів і загроз національним інтересам у зазначених

²² Шаблистий В. В. Окремі питання кримінально-правового забезпечення воєнної безпеки людини та безпеки військової служби. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 400–406.

²³ Антонов В.О. Конституційно-правові засади національної безпеки України: монографія / наук. Ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: ТАЛКОМ, 2017. С. 97.

²⁴ Лантінов Я.О. Щодо визначення національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони. *Форум права*. 2011. № 1. С. 572.

сферах доцільно окреслити такі складові системи національної безпеки Української держави: економічна безпека; політична безпека; соціальна безпека; воєнна безпека; екологічна безпека; інформаційна безпека; державна безпека²⁵.

Запропонований перелік складових елементів національної безпеки не є вичерпним. Зокрема, до числа таких елементів також можна віднести духовну, юридичну безпеку тощо²⁶. Дані види національної безпеки є особливо актуальними в умовах сьогодення. Як відомо, російська федерація використовує не тільки воєнні засоби нападу на нашу державу, а і ряд інших, намагаючись знищити українську націю. Наразі відомі численні випадки спроб вплинути на духовну безпеку українців, нав'язавши їм ряд «єдиновірних наративів».

Крім того, як відомо будь-яка війна завершується підписанням мирного договору. Після капітуляції держави-терориста, яка розв'язала варварську війну проти України (а це, переконані, лише питання часу), на порядку денному постануть важливі питання створення гарантій безпеки для нашої держави та всього цивілізованого світу, доведення вини суб'єктів кримінальних правопорушень та притягнення їх до відповідальності, виплати контрибуції, спрямованої на відновлення зруйнованих російськими військами та їх найманцями населених пунктів, об'єктів інфраструктури, підприємств, установ та організацій тощо. У ході цих процесів важливим буде забезпечення юридичної безпеки нашої держави, що передбачатиме укладення юридично довершених нормативних актів, які стануть основою для відбудови та подальшого розвитку нашої Батьківщини.

Таким чином, система національної безпеки являє собою сукупність взаємопов'язаних елементів. Посягання на будь-який з них заподіє шкоду всій системі. До числа основних елементів відносяться: воєнна безпека; державна безпека; духовна безпека; екологічна безпека; економічна безпека; інформаційна безпека; політична безпека; соціально-гуманітарна безпека; юридична безпека.

Отже, національна безпека України – одна з найбільш важливих цінностей, що поставлена під охорону закону про кримінальну відповідальність. Дана цінність утворює систему, до складу якої входить ціла низка елементів, серед яких і воєнна безпека.

²⁵ Антонов В.О. Конституційно-правові засади національної безпеки України: монографія / наук. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: ТАЛКОМ, 2017. С. 142-143.

²⁶ Шаблистий В.В. Безпековий вимір кримінального права України: людиноцентристське дослідження : монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ : Ліра ЛТД, 2015. С. 354.

Проаналізувавши зміст та складові елементи категорії «національна безпека», розглянемо детальніше сутність воєнної безпеки України.

2. Поняття та ознаки воєнної безпеки України

Воєнна безпека – важливий самостійний елемент національної безпеки. Посягання на нього – загроза для існування всього українського суспільства. Відповідно до п. 2 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України», під воєнною безпекою варто розуміти захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз²⁷.

З викладеного слідує, що воєнна безпека – це стан захищеності національних інтересів від реальних і потенційних загроз, що носять воєнний характер.

Поряд з воєнною безпекою в нормативно-правових актах широко використовується поняття «державна безпека», яка, нагадаємо, також є частиною національної безпеки.

Відповідно до п. 4 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України», державна безпека – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру²⁸.

Таким чином, поняття «воєнна безпека» за своїм змістом досить схоже на дефініцію державної безпеки, яка була розкрита вище. Водночас, як вказують автори навчального підручника «Забезпечення національної безпеки за основними напрямками життєдіяльності України» (за заг. ред. А. М. Кислого і М. П. Стрельбицького), якщо порівняти це визначення воєнної безпеки із законодавчим визначенням національної безпеки, як захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз, а також державної безпеки як захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру, то

²⁷ Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

²⁸ Там само.

стає очевидним, що саме характер воєнних загроз дає визначеність воєнної безпеки²⁹.

Відтак, положення п.п. 2, 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» дають підстави зробити висновок, що воєнна безпека відрізняється від державної характером загроз (у першому випадку вони відносяться до числа воєнних). Заразом вважаємо доволі дискусійною тезу про те, що воєнна безпека за тією ж ознакою відрізняється від національної, адже, як було неодноразово наголошено вище, воєнна безпека – це частина національної безпеки, тому посягання на першу апіорі призводить до порушення суспільних відносин, що забезпечують охорону національної безпеки України.

Отже, законодавець встановлює таку відмежувальну ознаку воєнної безпеки від державної, як воєнний характер загроз. При цьому зміст поняття «воєнні загрози» у згаданому нормативно-правовому акті не розкривається. Натомість, у п. 6 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» зазначається, що загрози національній безпеці України – явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України³⁰.

Прокстуючи дане визначення в площину питання визначення змісту категорії «воєнні загрози» отримуємо наступну дефініцію – явища, тенденції і чинники воєнного характеру, що унеможливають або ускладнюють надійний захист державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів.

Слід враховувати, що воєнна безпека має два аспекти: зовнішній та внутрішній. Внутрішній аспект воєнної безпеки, як правило, проявляється в умовах нестабільної соціально-політичної ситуації в країні і пов'язаний, перш за все, з проблемами захисту існуючого конституційного ладу, загостренням протиріч між різними соціальними групами, тероризмом та екстремізмом тощо. Зовнішній же аспект воєнної безпеки, у свою чергу, пов'язаний із станом взаємовідносин між суб'єктами міжнародного права та характеризується здатністю держави протидіяти спробам окремих держав або їх групам використовувати військову силу як інструмент вирішення суперечностей, що виникають,

²⁹ Забезпечення національної безпеки за основними напрямками життєдіяльності України: навчальний посібник: у 2-х ч.: Ч. I / В. А. Омельчук, М. П. Стрельбицький, С. Г. Гордієнко та ін.; за заг. ред. А. М. Кислого і М. П. Стрельбицького. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. С. 144-145.

³⁰ Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

у різних сферах. Це передбачає необхідність наявності сучасного озброєння, ефективних збройних сил, формування системи колективної чи загальної безпеки, входження до складу тих чи інших військово-політичних союзів. Обидва аспекти воєнної безпеки в сучасні умови тісно переплітаються, тому для гарантованого забезпечення воєнної безпеки України потрібно створення та функціонування єдиної за задумом та планом системи. Основою її повинна скласти військова організація держави³¹.

Зовнішній та внутрішній аспекти воєнної безпеки безпосередньо залежать від джерел виникнення воєнних загроз. Так, посягання на воєнну безпеку всередині держави (корупція в оборонній сфері, негативні політичні процеси тощо) відносяться до числа внутрішніх воєнних загроз, тоді як відповідні суспільно небезпечні діяння з боку інших держав та зарубіжних організацій являють собою зовнішні воєнні загрози.

Основною метою забезпечення воєнної безпеки України є усунення зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України у воєнній сфері та створення сприятливих умов для гарантованого захисту національних інтересів³².

На сьогоднішній день існує ряд загроз воєнній безпеці України, частина з яких викладена у Стратегії воєнної безпеки України³³. Зокрема, до числа глобальних воєнних загроз відносяться:

1) посилення боротьби за ресурси та міждержавної конкуренції із застосуванням політико-дипломатичних, економічних, інформаційних, воєнних і гібридних інструментів, зокрема економічних важелів впливу, приватних військових компаній, регулярних військ без знаків розрізнення;

2) загострення конфліктів, спричинених етнічними, релігійними, міграційними, економічними та іншими чинниками;

3) конкуренція держав у сфері космічних, квантових, інформаційних, кібернетичних, гіперзвукових, біологічних, нано– та інших технологій, розробленням на їх основі систем озброєнь з використанням нових фізичних принципів, робототехніки та новітніх матеріалів, мілітаризацією навколоземного космічного простору;

³¹ Дричик В.М. Наукові підходи до проблеми забезпечення воєнної безпеки в Україні. *Наукові перспективи*. 2022. № 10 (28). С. 56-57.

³² Богуцький П. Правовий режим воєнної (військової) безпеки: комплексні ознаки міжгалузевого інституту права. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 101.

³³ Юнін О.С. Деякі особливості судового захисту прав людини при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: науковий журнал*. 2016. № 3. С. 192.

4) поширення міжнародного тероризму та злочинності, загрозою розповсюдження зброї масового ураження³⁴.

Перелічені загрози поширюються на всі держави світу та відносяться до числа зовнішніх воєнних загроз. Будь-яка із зазначених загроз здатна спричинити імпульс для розгортання в подальшому широкомасштабної війни за участю значної кількості держав.

Що стосується регіональних загроз, визначених у Стратегії воєнної безпеки України (мілітаризація рф, анексія АР Крим та м. Севастополь, окупація частин Донецької та Луганської областей тощо), то 24.02.2022 вони перетворились у єдину глобальну воєнну загрозу – ведення повномасштабної війни проти України, агресія проти всього цивілізованого світу.

На основі аналізу положень Стратегії воєнної безпеки України до складових елементів даного виду національної безпеки можна віднести:

1. Забезпечення існування та надійного функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, інших органів державної влади, на які покладено функції оборони нашої Батьківщини – сили оборони – це той оплот, який щодня боронить нашу державу від зовнішніх та внутрішніх воєнних загроз.

2. Реалізація превентивних заходів, спрямованих на попередження воєнних загроз.

3. Відсіч воєнної загрози шляхом залучення воєнного, політичного, економічного, міжнародно-правового (дипломатичного), духовного, культурного та наукового потенціалу держави та суспільства: 1) розвиток оборонної промисловості; 2) використання новітніх високотехнологічних і високоефективних засобів ведення збройної боротьби³⁵; 3) ефективне управління силами та засобами; 4) підвищення рівня патріотичного виховання населення, правової та політичної культури українського суспільства; 5) подолання явища корупції; 6) взаємодія в оборонній сфері з державами-членами НАТО тощо³⁶.

Існують і інші позиції щодо кількості та сутності складових елементів воєнної безпеки. Наприклад, П.П. Богущкий наголошує на тому, що складові забезпечення воєнної безпеки є різними залежно від

³⁴ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від 25.03.2021 р. № 121/2021 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#n8>.

³⁵ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від 25.03.2021 р. № 121/2021 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#n8>.

³⁶ Там само.

мирного часу або ж періодів воєнної загрози чи війни. Серед таких складових у мирний час вчений виокремлює прогнозування й оцінку загроз воєнній безпеці України; прискорення реформування Збройних Сил України, інших військових формувань; охорону державного кордону, повітряного простору держави та підводного простору в межах територіального моря України, її суверенних прав у виключній (морській) економічній зоні й на континентальному шельфі та боротьбу з організованими злочинними угрупованнями, у тому числі міжнародними, які намагаються діяти через державний кордон України; виконання міжнародних договорів України у воєнній сфері; розвиток воєнної науки, формування науково-технічної й технологічної бази для створення високоефективних засобів збройної боротьби; технічна та логістична оснащеність Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення на рівні, що відповідає викликам та утворює необхідні умови для ліквідації воєнних загроз; впровадження системи демократичного цивільного контролю над Збройними Силами України, іншими утвореними відповідно до законодавства військовими формуваннями, правоохоронними органами спеціального призначення; забезпечення соціального й правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, військово-патріотичне виховання громадян України, підготовку молоді до військової служби в Збройних Силах України, інших військових формувань³⁷.

Думається, з огляду на зміст перелічених складників їх доречно розглядати в якості невід'ємних частин елементів воєнної безпеки, які були згадані нами вище (наприклад, підготовка молоді до служби в армії – частина першої групи елементів воєнної безпеки (забезпечення існування та надійного функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань); розвиток воєнної науки – третьої тощо).

Отже, розглянувши зміст категорії «воєнна безпека», доречно проаналізувати питання її кримінально-правового забезпечення. Дана робота буде проведена в рамках наступного підрозділу нашого наукового дослідження.

3. Кримінальні правопорушення проти воєнної безпеки України

Як вдало зауважує С.О. Харитонов, у сучасних умовах, коли Україна знаходиться, по суті, у стані збройного конфлікту, питання воєнної безпеки держави виходять на перший план. Держава створює фундаментальну нормативно-правову базу, що визначає спеціальний

³⁷ Богуцький П. Правовий режим воєнної (військової) безпеки: комплексні ознаки міжгалузевого інституту права. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 102.

правовий режим діяльності воєнної організації, права та обов'язки суб'єктів цієї організації. Основою цього режиму виступає військова дисципліна та військовий правопорядок. Цей правовий режим реалізується через систему відповідних засобів: організаційних, економічних, правових. Серед останніх засоби кримінально-правового регулювання суспільних відносин у сфері кримінальної відповідальності за військові злочини, що мають загально (спеціально) превентивний та карально-виховний характер відіграють суттєве значення. Саме кримінально-правова охорона суспільних відносин у сфері несення військової служби сприяє існуванню належної військової дисципліни та правопорядку у військових підрозділах, що виступає підґрунтям боєздатності цих підрозділів та в цілому утворюють стан обороноздатності та захищеності держави, та належний рівень воєнної безпеки України³⁸.

Повністю погоджуємось із зазначеною тезою. Дійсно, саме кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), як правило, відносять до числа злочинів та кримінальних проступків, що посягають на воєнну безпеку держави. Водночас, крім актів деліктної поведінки, що включені законодавцем до розділу XIX КК України, існує цілий комплекс кримінальних правопорушень, що також прямо або опосередковано посягають на дану соціальну цінність (групу суспільних відносин)³⁹. Розглянемо їх детальніше.

КК України побудовано таким чином, що його Особлива частина диференційована на норми, об'єднані у розділи, як правило, за спільним об'єктом кримінальних правопорушень⁴⁰. На сьогоднішній день Особлива частина закону про кримінальну відповідальність складається з XX розділів серед яких немає такої складової частини, як «Кримінальні

³⁸ Харитонов С.О. Щодо деяких питань воєнної безпеки (військові злочини та безпека держави). Кримінальні загрози в секторі безпеки: практики ефективного реагування : матеріали панельної дискусії III Харків. міжнар. юридичного форуму «Право», м. Харків, 26 верес. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій, Ю. Г. Барабаш, Б. М. Головкін, О. В. Таволжанський. Харків : Право, 2019. С. 132.

³⁹ Березняк В.С., Шаблістий В.В., Каторкін Р.А. Кримінологічні аспекти деліктної поведінки дітей в Україні / Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs) : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. P. 82. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7882/16460-1>.

⁴⁰ Шевченко С. І. Особливості взаємодії Національної поліції з громадськістю в процесі забезпечення публічного порядку. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6, т. 2. С. 162.

правопорушення проти воєнної безпеки», що свідчить про те, що законодавець не виокремлює воєнну безпеку в якості родового об'єкта. Водночас, до Особливої частини закону про кримінальну відповідальність включено розділ «Злочини проти основ національної безпеки України». Нагадаємо, воєнна безпека – складова частина більш широкої категорії – національної безпеки України, тому очевидно, що до даної структурної частини КК мають бути включені суспільно небезпечні діяння, які посягають саме на воєнну безпеку.

Окремо зауважимо, що той факт, що злочини проти національної безпеки України включені до першого розділу Особливої частини свідчить про те, що дана група суспільних відносин має виняткове значення. Тому, цілком логічним є включення до відповідних норм санкцій, що передбачають доволі суворі покарання⁴¹.

На сьогоднішній день чинна редакція розділу I Особливої частини КК України має суттєвий недолік. Нагадаємо, відповідно до ст. 12 цього законодавчого акта кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки і злочини. Диференціація кримінальних правопорушень на зазначені види здійснюється на основні ступеня тяжкості вчиненого суб'єктом кримінального правопорушення суспільно небезпечного діяння та, як наслідок, – залежно від покарання, передбаченого у санкції відповідної норми закону про кримінальну відповідальність. Так, у випадку, якщо за вчинення акту деліктної поведінки у санкції норми Особливої частини КК України передбачено покарання у виді штрафу у розмірі понад три тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян або покарання, пов'язане з позбавленням волі (на певний строк або довічне) – діяння відноситься до числа злочинів. У решті ж випадків має місце кримінальний проступок⁴².

Як було вказано вище, розділ I Особливої частини закону про кримінальну відповідальність має назву «Злочини проти основ національної безпеки України», тому, виходячи з положень ст. 12 даного нормативно-правового акта, санкції ст.ст. 109-114-2 повинні передбачати основне покарання у виді позбавлення волі (на певний строк або довічне) або штрафу у розмірі понад три тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Втім, санкції ч.ч. 1-2 ст. 111-1 КК України містять лише такий основний вид покарань, як

⁴¹ Юнін О.С. Мотив як ознака суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Випуск 3. Том 2. С. 182.

⁴² Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, що свідчить про віднесення цих суспільно небезпечних діянь до числа кримінальних проступків.

Для виправлення описаного недоліку було б доречно прийняти одне з наступних рішень:

1) викласти назву розділу I Особливої частини КК України у такій редакції: «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України»;

2) передбачити у ч.ч. 1-2 ст. 111-1 КК України основний вид покарання у виді позбавлення волі або штрафу у розмірі понад три тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян;

3) виокремити ч.ч. 1-2 111-1 КК України в окремих склад кримінального правопорушення та включити його до іншого розділу закону про кримінальну відповідальність.

З огляду на зміст категорії «воєнна безпека» та її складові ознаки, що були проаналізовані нами вище, до числа кримінальних правопорушень, передбачених розділом I Особливої частини КК України, що посягають на вказану соціальну цінність можна віднести наступні (звісно за умови, що загроза національній безпеці нестиме саме воєнний характер): посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України); державна зрада (ст.111 КК України); колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК України); пособництво державі-агресору (ст.111-2 КК України); несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114-2 КК України).

Нагадаємо, відповідно до Стратегії воєнної безпеки України, поширення міжнародного тероризму та злочинності відноситься до глобальної воєнної загрози. Відтак, до кримінальних правопорушень, що прямо або опосередковано посягають на воєнну безпеку держави можуть бути віднесені окремі злочини та кримінальні проступки проти громадської безпеки, зокрема: терористичний акт (ст. 258 КК України); створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258-3 КК України); створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (ст. 260 КК України).

У попередньому підрозділі нашого дослідження зазначалося, що забезпечення існування та надійного функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, інших органів державної влади, на які покладено

функції оборони нашої Батьківщини – важливий складовий елемент воєнної безпеки. Через це діяння, що посягають на порядок комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, апriorі порушують воєнну безпеку України⁴³. До числа таких кримінальних правопорушень відносяться: ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу (ст. 335 КК України); ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період (ст. 336 КК України); ухилення від проходження служби цивільного захисту в особливий період чи у разі проведення цільової мобілізації (ст. 336-1); ухилення від військового обліку або навчальних (спеціальних) зборів (ст. 337 КК України).

З огляду на зміст та ознаки воєнної безпеки до числа злочинів та кримінальних проступків, що посягають на дану соціальну цінність науковці також відносять окремі суспільно небезпечні діяння у сфері господарської діяльності (за умови, що загроза національній безпеці нестиме саме воєнний характер): забруднення або псування земель (ст. 239 КК України); порушення правил охорони або використання надр, незаконне видобування корисних копалин (ст. 240 КК України); забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК України); порушення правил охорони вод (ст. 242 КК України); знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу (ст. 245 КК України).

Без сумніву, до кримінальних правопорушень, що посягають на воєнну безпеку можна віднести і переважну більшість суспільно небезпечних діянь, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку: пропаганда війни (ст. 436 КК України); виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (ст. 436-1 КК України); виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників (ст. 436-2 КК України); планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437 КК України); порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України); застосування зброї масового ураження (ст. 439 КК України); розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення (ст. 440 КК України); екоцид (ст. 441 КК України); геноцид (ст. 442 КК України); посягання на життя

⁴³ Каторкін Р. А. Суб'єкт ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 191.

представника іноземної держави (ст. 443 КК України); злочини проти осіб та установ, що мають міжнародний захист (ст. 444 КК України); незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала (ст. 445 КК України); найманство (ст. 447 КК України)⁴⁴.

Отже, в чинній редакції КК України існує цілий комплекс норм, що передбачають кримінальну відповідальність за порушення воєнної безпеки держави. Окремі з них будуть більш детально проаналізовані нами в рамках наступних підрозділів даної роботи.

ВИСНОВКИ

У науці кримінального права під безпекою прийнято розуміти певний стан захищеності відповідної групи суспільних відносин від протиправних посягань.

Система національної безпеки складається з пов'язаних між собою елементів, до числа яких відносяться воєнна, державна, духовна, екологічна, економічна, інформаційна, політична, соціально-гуманітарна та юридична безпеки. Через повномасштабну війну, яку підступно розпочала російська федерація проти України, щоденно заподіюється значна шкода такому елементу національної безпеки, як воєнна безпека України.

Воєнна безпека України тісно пов'язана з державною безпекою. Водночас, дані категорії доречно розглядати в якості самостійних складових частин національної безпеки, що відрізняються одна від одної характером загроз національним інтересам.

Чинна редакція КК України не передбачає окремого розділу кримінальних правопорушень проти воєнної безпеки України. Не дивлячись на це, у змісті цього нормативно-правового акта існує чимала кількість злочинів та кримінальних проступків, які прямо або опосередковано заподіюють шкоду даному елементу національної безпеки, серед яких весь спектр кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), суспільно небезпечні діяння проти забезпечення призову та мобілізації (ст.ст. 335-337 КК України), переважна більшість злочинів та кримінальних проступків, включених до розділу XX Особливої частини КК України та окремі кримінальні правопорушення проти: основ національної безпеки (наприклад, ст.ст. 110, 111, 111-2, 114-2 КК України), громадської безпеки (наприклад, ст.ст. 258, 258-2, 260 КК України) тощо.

⁴⁴ Bershov, H., Hrytenko, O., Khashev, V., & Fialka, M. Assessing and Evaluating the General Legal Characteristics of War Crimes: A Basic Necessity or a Confused Platform. *Ius Humani. Law Journal*. 2022. № 11(1). P. 45.

Зміст розділу I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки України» не відповідає її назві, адже суспільно небезпечні діяння, передбачені ч.ч. 1-2 ст. 111-1 КК України відносяться до числа кримінальних проступків. З огляду на це доречно або замінити назву даного розділу на «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України», або внести корективи до санкцій ч.ч. 1-2 ст. 111-1 закону про кримінальну відповідальність, або ж виокремити перелічені суспільно небезпечні діяння в окремий склад кримінального правопорушення та включити його до іншого розділу Особливої частини.

АНОТАЦІЯ

Дослідження присвячено аналізу питання кримінально-правового забезпечення воєнної безпеки України. Зазначається, що у зв'язку з війною, яку підступно розв'язала російська федерація проти України, саме цьому виду національної безпеки заповіюється найбільша шкода.

Встановлено, що воєнна безпека відрізняється від державної характером загроз національним інтересам України. Складовими елементами воєнної безпеки є: забезпечення існування та надійного функціонування ЗСУ та інших військових формувань; реалізація превентивних заходів, спрямованих на попередження воєнних загроз; відсіч воєнної загрози шляхом залучення воєнного, політичного, економічного, міжнародно-правового, духовного, культурного та наукового потенціалу держави та суспільства тощо.

Наголошено, що до кримінальних правопорушень, що прямо або опосередковано посягають на воєнну безпеку України відносяться: всі злочини та кримінальні проступки проти встановленого порядку несення військової служби; переважна більшість суспільно небезпечних діянь, включених до розділу XX Особливої частини КК України; кримінальні правопорушення проти забезпечення призову та мобілізації; окремі кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки; окремі кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки тощо.

Література

1. Антонов В.О. Конституційно-правові засади національної безпеки України: монографія / наук. Ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: ТАЛКОМ, 2017. 576 с.

2. Березняк В.С., Шаблистий В.В., Каторкін Р.А. Кримінологічні аспекти деліктної поведінки дітей в Україні / *Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense (dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs)* : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. P. 79-102.

URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/287/7882/16460-1>.

3. Богуцький П. Правовий режим воєнної (військової) безпеки: комплексні ознаки міжгалузевого інституту права. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 100-107.

4. Дричик В.М. Наукові підходи до проблеми забезпечення воєнної безпеки в Україні. *Наукові перспективи*. 2022. № 10 (28). С. 50-60.

5. Забезпечення національної безпеки за основними напрямками життєдіяльності України: навчальний посібник: у 2-х ч.: Ч. I / В. А. Омельчук, М. П. Стрельбицький, С. Г. Гордієнко та ін.; за заг. ред. А. М. Кислого і М. П. Стрельбицького. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. 304 с.

6. Запобігання та протидія дискримінації в Україні. Множинна дискримінація : навч. посіб. / кол. авт.; ред. А. Є. Фоменко. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2022. 236 с.

7. Каторкін Р. А. Суб'єкт ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 190-196.

8. Каторкін Р.А. Кримінально-правове забезпечення призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу в Україні у XX столітті. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: збірник наукових праць*. 2016. №4 (84). С. 285-291.

9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

10. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2010. 608 с.

11. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

12. Лантінов Я.О. Щодо визначення національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони. *Форум права*. 2011. № 1. С. 570-574.

13. Правила супроводження в контрольованих зонах авіапідприємств матеріальних цінностей і пасажирів: наказ Державного департаменту авіаційного транспорту України від 11.06.1996 № 168/397 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0334-96/ed19960628/find?text=%C1%E5%E7%EF%E5%EA%E0#Text>.

14. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

15. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>.

16. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від 25.03.2021 р. № 121/2021 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#n8>.

17. Словник української мови: У 20 т. Т. 1. А-Б / Голов. наук. ред. В.М. Русанівський, наук. ред. Н.Г. Озерова ; уклад.: Л.Л. Шевченко та ін. К.: Наукова думка, 2010. 911 с.

18. Харитонов С.О. Щодо деяких питань воєнної безпеки (військової злочини та безпека держави). Кримінальні загрози в секторі безпеки: практики ефективного реагування : матеріали панельної дискусії III Харків. міжнар. юридичного форуму «Право», м. Харків, 26 верес. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій, Ю. Г. Барабаш, Б. М. Головкін, О. В. Таволжанський. Харків : Право, 2019. С. 129-133.

19. Шаблистий В.В. Безпековий вимір кримінального права України: людиноцентристське дослідження: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ: Ліра ЛТД, 2015. 420 с.

20. Шаблистий В.В. Про публічність та приватність кримінально-правового забезпечення інформаційної безпеки людини. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2013. № 1. С. 177–184.

21. Шаблистий В. В. Окремі питання кримінально-правового забезпечення воєнної безпеки людини та безпеки військової служби. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 400–406.

22. Шевченко С.І. Адміністративно-правове регулювання поліцейської діяльності щодо забезпечення публічного порядку : дис...канд. юрид. наук. Дніпро, 2018. 211 с.

23. Шевченко С. І. Окремі аспекти правового регулювання забезпечення публічного порядку в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 6. С. 68–71.

24. Шевченко С. І. Особливості взаємодії Національної поліції з громадськістю в процесі забезпечення публічного порядку. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6, т. 2. С. 162–166.

25. Юнін О.С. Деякі особливості судового захисту прав людини при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: науковий журнал*. 2016. № 3. С. 191–197.

26. Юнін О.С. Мотив як ознака суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Випуск 3. Том 2. С. 178–184.

27. Юнін О.С. Пріоритетність захисту прав та законних інтересів людини в діяльності поліції. *Митна справа*. 2013. № 1 (85). Ч. 2. Кн. 1. С. 401-405.

28. Bershov, H., Hrytenko, O., Khashev, V., & Fialka, M. Assessing and Evaluating the General Legal Characteristics of War Crimes: A Basic Necessity or a Confused Platform. *Ius Humani. Law Journal*. 2022. № 11 (1). P. 43-60.

29. Bryhinets, O., Shapoval, R., Bakhaieva, A., Pchelin, V., & Fomenko, A. (2021). Problems of intellectual property in the national security system of the country. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*. 2021. № 8(3). P. 471-486.

30. Nestertsova-Sobakar O., Prymachenko V., Liudvik V., Bereznyak V., Sydorova E. Legal Approaches to the Regulation of Cryptocurrency and Business Ethics of ICO in the European Union. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. Vol. 22. Issue: Sp. P. 1-6.

31. Petrenko P., Stetsenko V., Fomenko A., Yunin O., Shevchenko S. Legal framework for competitive selection for positions of civil servants under the legislation of Ukraine and European countries. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. № 22 (5). P. 1-6.

Information about the authors:

Yunin Oleksandr Serhiiovych,

Doctor of Law, Professor,

Honored Worker of Science and Technology of Ukraine

First Vice-Rector

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

26, Gagarin Avenue, Dnipro, 49005, Ukraine

Shevchenko Serhii Ivanovych,

Candidate of Law, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Criminal and Legal Disciplines,

Director of the Educational and Scientific

Institute of Distance Learning and Advanced Training

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

26, Gagarin Avenue, Dnipro, 49005, Ukraine

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА УМИСНОГО ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО МАЙНА

Юріков О. О.

ВСТУП

Збройна агресія проти України, яку розпочала росія ще в 2014 році, анексувавши АР Крим і захопивши частину Луганської та Донецької областей, обумовила необхідність посилення військового потенціалу нашої держави. Збільшення чисельності Збройних Сил України, придбання та виготовлення новітньої військової техніки, засобів ведення бою (зброї, боєприпасів до неї), а також удосконалення вже наявного військового майна вимагало ефективного правового механізму функціонування сил оборони. Однією зі складових зазначеного механізму є кримінально-правова охорона військового майна. З цією метою встановлено кримінальну відповідальність за умисне знищення або пошкодження військового майна (ст. 411 Кримінального кодексу (далі – КК) України) та вчинення такого діяння з необережності (ст. 412 КК України). Більш небезпечним із зазначених діянь є те, яке вчинено умисно.

Відповідно до статистичної інформації Офісу Генерального прокурора, у 2014 році зареєстровано 6 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 411 КК України, у 2015 році – 3; у 2016 році – 2; у 2017 році – 2; у 2018 році – 1; у 2019 році – 1; у 2020 році – 4; у 2021 році – 1¹. Наведені дані засвідчують тенденцію до зменшення кількості фактів вчинення умисного знищення або пошкодження військового майна. Це пояснюється покращенням підготовки військовослужбовців, їх відповідальним ставленням до військового майна, а також дієвістю встановленої кримінальної відповідальності.

З початком повномасштабної війни росії проти України у 2022 році² кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених

¹ Статистика / *Офіс Генерального прокурора* : [сайт]. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

² Yurikov O. Counteracting planning, preparation, resolution and management aggressive war on the territory of Ukraine. *Legal sciences and their role in the development of the legal culture of a modern man* : monograph. Riga : Baltija Publishing, 2022. С. 181.

ст. 411 КК України, зросла до 9³. Активність бойових дій, мобілізація цивільних осіб, які не мають навичок поводження з військовою технікою, зброєю, боєприпасами, певним чином сприяє знищенню або пошкодженню військового майна як умисно, так і з необережності. Водночас існує проблемне питання, пов'язане з умисним знищенням або пошкодженням військового майна з метою недопущення заволодіння ним ворогом. Відповідно до ч. 3 ст. 43-1 КК України, особа не підлягає кримінальній відповідальності за застосування зброї (озброєння), бойових припасів або вибухових речовин проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України, та за знищення або пошкодження у зв'язку з цим майна⁴. Зі змісту цієї норми можна зрозуміти, що особа не підлягає кримінальній відповідальності за знищення або пошкодження майна шляхом застосування зброї чи вибухових речовин. Однак у разі вчинення такого діяння шляхом демонування, утоплення настає відповідальність за відповідною статтею КК України.

Необхідність вирішення зазначених вище проблемних питань обумовлює актуальність і необхідність дослідження кримінально-правової характеристики умисного знищення або пошкодження військового майна.

1. Об'єктивні ознаки умисного знищення або пошкодження військового майна

Об'єктом кримінального правопорушення є суспільні відносини, які охороняються КК України і на які посягає кримінальне правопорушення. У межах кримінально-правової характеристики умисного знищення або пошкодження військового майна доцільно визначити родовий та безпосередній об'єкти кримінального правопорушення.

Умисне знищення або пошкодження військового майна є суспільно небезпечним діянням, що характеризується умисними діями і становить велику суспільну небезпеку. Ці дії спрямовані на завдання значної матеріальної шкоди і можуть послабити в цілому матеріально-технічну основу бойової готовності та могутності військ і сил. Тому Військова присяга, статuti Збройних Сил України зобов'язують усіх військовослужбовців берегти будь-яке військове майно, а не лише те, що перебуває у безпосередньому користуванні військовослужбовців.

³ Статистика / *Офіс Генерального прокурора* : [сайт]. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

⁴ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

Зазначені дії здатні завдати великої матеріальної шкоди, вивести з ладу найрізноманітнішу військову техніку, зброю, боєприпаси, засоби пересування, зв'язку і тим самим суттєво ослабити бойові можливості військових частин і підрозділів. Таким чином, суспільна небезпека цього кримінального правопорушення визначається не лише матеріальною шкодою, завданою боєздатності військових формувань, але й військовому правопорядку в цілому⁵.

Родовим об'єктом суспільно небезпечного діяння, передбаченого ст. 411 КК України, є встановлений законодавством порядок несення та проходження військової служби, тобто суспільні відносини, що виникають у процесі життя і бойової діяльності військ, які врегульовані законами України, військовими статутами, положенням про проходження служби різними категоріями військовослужбовців тощо⁶.

Основним безпосереднім об'єктом умисного знищення або пошкодження військового майна, як зазначає М. І. Карпенко, слід визнавати суспільні відносини, що є основою встановленого порядку збереження військового майна як матеріальної основи бойової могутності військ і сил, який зобов'язує кожного військовослужбовця бережно зберігати озброєння, техніку, боєприпаси та інше військове майно, правильно їх обслуговувати, використовувати й експлуатувати, запобігати їх псуванню, втраті, знищенню чи пошкодженню⁷. Інші вчені переконують, що таким об'єктом є порядок здійснення права власності щодо військового майна⁸. З огляду на те, що ч. 1 ст. 411 КК України передбачає відповідальність за умисне знищення або пошкодження зброї, бойових припасів, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна⁹, можна стверджувати, що зазначене кримінальне правопорушення посягає на фактичне право власності, відповідно до якого здійснюють володіння, користування та розпорядження майном або інакше – на право власності в його

⁵ Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти : монографія. Київ : Національна академія управління, 2018. С. 75.

⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2019. С. 1268.

⁷ Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти : монографія. Київ : Національна академія управління, 2018. С. 75–76.

⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2019. С. 1268.

⁹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

суб'єктивному сенсі¹⁰. Саме тому, вважаємо, що під основним безпосереднім об'єктом умисного знищення або пошкодження військового майна слід розуміти право власності (володіння, користування, розпорядження) на військове майно.

Предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 411 КК України, є: 1) зброя; 2) бойові припаси; 3) засоби пересування; 4) військова та спеціальна техніка; 5) інше військове майно.

Під *зброєю* слід розуміти будь-яку зброю, яка є військовою власністю (військовим майном), зокрема: 1) вогнепальна зброя – стрілецька (пістолети, автомати, карабіни, кулемети, гранатомети тощо) та артилерійська зброя (реактивні системи залпового вогню, гармати, міномети, протитанкові комплекси тощо); 2) вибухові пристрої (міни, гранати); 3) зброя масового ураження (хімічна, біологічна, ядерна, термобарична тощо); 4) холодна зброя (предмети, що справляють колючий, колючоріжучий, рубаючий, роздроблюючий або ударний ефект, конструктивно призначені для ураження живої цілі за допомогою м'язової сили людини або дії механічного пристрою)); 5) інші види озброєння.

Бойовими припасами є патрони до стрілецької та артилерійської зброї (патрони, снаряди, бомби, ракети, міни, гранати тощо), а також бойові частини крилатих і балістичних ракет з різним видом заряду (ядерний, хімічний, біологічний, термобаричний, звичайний тощо).

Засоби пересування, а також військова та спеціальна техніка – це рухомі механічні пристрої обладнані двигуном і призначені для перевезення людей, вантажу або озброєння, а також ті, на яких встановлено спеціальне обладнання або спеціальні механізми (для виконання будівельних робіт, медичного забезпечення тощо), причепи та напівпричепи до них. У військових формуваннях до них належать призначені для використання під час безпосереднього виконання бойових і спеціальних завдань, зокрема: 1) транспортні машини (легкові та вантажні автомашини, автобуси, мотоцикли); 2) спеціальні машини (автокрани, грейдери, трактори, бульдозери, санітарні машини, пересувні ремонтні майстерні); 3) бойові машини (танки, броньовики, самохідні установки, машини з пересувними командними пунктами); 4) відомчий залізничний рухомий состав; 5) відомчий повітряний транспорт (гелікоптери, літаки, планери, аеростати); 6) підводні човни,

¹⁰ Юріков О. О. Щодо питання про визначення родового та видового об'єктів злочину, передбаченого ст. 360 Кримінального кодексу України. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2019. № 4. С. 176; Юріков О. О. Кримінальна відповідальність за умисне пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі : дис. ... д-ра філософії : 08 »Право«. Київ, 2021. С. 96.

авіаносці, крейсери, міноносці, катери та інші військові кораблі, машини-амфібії, плавучі бази, буксири, баржі тощо¹¹.

Під *іншим військовим майном* слід розуміти засоби індивідуального захисту, засоби захисту від зброї масового ураження, засоби зв'язку, спеціальне обладнання інженерних військ, медичне обладнання та засоби, паливно-мастильні матеріали, постійні або тимчасові споруди (будинки, палатки, бліндажі) тощо. Загалом, до іншого військового майна належить будь-яке рухоме та нерухоме майно, яке закріплене за військовими частинами, підприємствами, установами, закладами, організаціями Збройних сил України, Національної гвардії України, Служби безпеки України тощо.

Не утворює складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 411 КК України, знищення або пошкодження військовослужбовцями предметів військового обмундирування, виданих їм в вчинення такого діяння щодо зазначених предметів, що зберігаються на складах, підпадає під ознаки цього кримінального правопорушення, оскільки до моменту видавання це майно належить військовій частині¹².

З *об'єктивної сторони*, кримінальне правопорушення, передбачене ст. 411 КК України, вчиняється у формі знищення або пошкодження. *Знищенням* військового майна, слід вважати суспільно небезпечну дію, яка полягає в протиправному впливі на хоча б один із предметів військового майна з метою припинення його фізичного існування, унаслідок якого він цілком втрачає свої споживчі властивості, економічну цінність, що унеможлиблює його використання за призначенням, при цьому його не може бути відновлено взагалі. *Пошкодженням* військового майна, слід вважати суспільно небезпечну дію, яка полягає у протиправному впливі на хоча б один із предметів військового майна з метою погіршення його якості, унаслідок якого він частково, не в повному обсязі, втрачає свої споживчі властивості, економічну цінність, істотно обмежується можливість його використання за призначенням, водночас його може бути відновлено¹³.

¹¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2019. С. 1304–1305.

¹² Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / [Г. М. Анісімов, Ю. П. Дзюба, В. І. Касинюк та ін.] ; за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2011. С. 84.

¹³ Юріков О. О. Кримінальна відповідальність за умисне пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі : дис. ... д-ра філософії : 08 «Право». Київ, 2021. С. 183.

Кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 411 КК України, вважають закінченим з моменту знищення або пошкодження військового майна (матеріальний склад).

Причиною зв'язок між діянням і наслідком умисного знищення або пошкодження військового майна полягає в тому, що: 1) неможливість використовувати військове майно настала після його знищення або пошкодження; 2) знищення або пошкодження військового майна стало тією умовою, без якої неможливість його використання не настала або настала б в інший час та за інших умов; 3) неможливість використовувати військове майно має логічно впливати з розвитку умисного знищення або пошкодження його, а не бути результатом втручання інших людей або природних факторів.

Обставинами, що обтяжують відповідальність умисного знищення або пошкодження військового майна, є: 1) вчинення дій шляхом підпалу або іншим загальнонебезпечним способом; 2) спричинення загибелі людей; 3) спричинення інших тяжких наслідків; 4) вчинення дії в умовах особливого періоду, крім воєнного стану; 5) вчинення дії в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці.

Вчинення кримінального правопорушення *загальнонебезпечним способом* вирізняється тим, що використання зазначеного способу створює реальну загрозу заподіяння шкоди або фактично її заподіює не лише об'єктові, на який посягає винний, а й іншим об'єктам (або тим самим, але в іншому обсязі)¹⁴. Загальнонебезпечним способом може бути вибух, підпал тощо, у зв'язку з чим, пропонуємо з диспозиції ч. 2 ст. 411 КК України виключити слова «шляхом підпалу або іншим». Це надасть КК України точності та лаконічності.

Під *загибеллю людей* слід розуміти смерть хоча б однієї особи внаслідок умисного знищення або пошкодження військового майна. *Іншими тяжкими наслідками* є: заподіяння тяжкого тілесного ушкодження хоча б одній особі; заподіяння матеріальної шкоди у великому розмірі; масштабна пожежа; радіоактивне, хімічне або біологічне забруднення навколишнього середовища тощо. Умисним пошкодженням або знищенням військового майна *в умовах особливого періоду* є вчинення таких дій в період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного

¹⁴ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2019. С. 193.

обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, який настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій¹⁵.

Під вчиненням зазначених дій *в умовах воєнного стану* слід розуміти умисне знищення або пошкодження військового майна в умовах особливого правового режиму, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень¹⁶.

Бойова обстановка – це обстановка наступального, оборонного чи іншого загальновійськового, танкового, протиповітряного, повітряного, морського тощо бою, тобто безпосереднього застосування військової зброї і техніки стосовно військового супротивника або військовим супротивником. Обстановка бою, в якому бере участь військово з'єднання, частина (корабель) або підрозділ, розпочинається і закінчується з наказу про вступ у бій (припинення бою) або з фактичного початку (завершення) бою¹⁷.

Інші об'єктивні ознаки кримінального правопорушення є факультативними і на кваліфікацію умисного знищення або пошкодження військового майна не впливають.

2. Суб'єктивні ознаки умисного знищення або пошкодження військового майна

Суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до

¹⁵ Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовт. 1993 р. № 3543-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.

¹⁶ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

¹⁷ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

КК України може наставати кримінальна відповідальність¹⁸. Суб'єкт кримінального правопорушення – це конкретна особа, якій притаманні певні соціальні властивості. Їх сукупність утворює індивідуальний образ людини, що охоплений поняттям «особа, яка вчинила кримінальне правопорушення» («особа правопорушника»). З поняттям «особа правопорушника» пов'язана значна кількість положень КК України. Вимога враховувати особу винного є однією із загальних засад призначення покарання (ст. 65 КК України). Окремі властивості особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, відображені в переліках обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання (ст. 66, 67 КК України відповідно). Дані про особу мають також значення для вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності тощо. Проте, на відміну від ознак суб'єкта кримінального правопорушення, інші дані про особу знаходяться за межами складу кримінального правопорушення, а тому не можуть бути покладені в обґрунтування кримінальної відповідальності¹⁹.

Про загальні ознаки суб'єкта (фізична особа, осудність, вік, з якого настає кримінальна відповідальність) кримінального правопорушення не йдеться в диспозиціях статей Особливої частини КК України, оскільки вони є обов'язковими для всіх видів кримінальних правопорушень. Однак низка статей Особливої частини КК України передбачають відповідальність осіб, наділених, крім ознак загального суб'єкта, додатковими ознаками, що характеризують відповідну особу як спеціальним суб'єктом²⁰. *Спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа*²¹.

За відповідними статтями розділу XIX КК України «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової

¹⁸ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

¹⁹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2019. С. 76; Юріков О. О. Кримінальна відповідальність за умисне пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі : дис. ... д-ра філософії : 08 »Право». Київ, 2021. С. 162–163.

²⁰ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2019. С. 75; Юріков О. О. Кримінальна відповідальність за умисне пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі : дис. ... д-ра філософії : 08 »Право». Київ, 2021. С. 163.

²¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

служби (військові кримінальні правопорушення)» несуть відповідальність військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом²². Військова служба є державною службою особливого характеру, що полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності. Час проходження військової служби зараховується громадянам України до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби²³. Отже, крім загальних ознак, суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 411 КК України, має спеціальну – повинен бути військовослужбовцем (проходити військову службу) або бути військовозобов'язаним (проходити відповідні збори). Таким чином, суб'єктом умисного знищення або пошкодження військового майна є *спеціальний суб'єкт*: 1) військовослужбовець – громадянин України, іноземець і особа без громадянства, який (яка) проходять військову службу; 2) військовозобов'язаний – особа, яка перебуває у запасі для комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави.

Юридична особа, відповідно до положень КК України, зокрема ст. 401, не може бути суб'єктом досліджуваного кримінального правопорушення.

Наступною ознакою суб'єкта є *осудність*. Осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними (ч. 1 ст. 19 КК України)²⁴. Осудність є юридичною передумовою вини та кримінальної відповідальності, обов'язковою ознакою суб'єкта кримінального правопорушення. Лише психічно здорова людина свідомо обирає варіанти поведінки, здатна розуміти те, що чинить, і тому

²² Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

²³ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n15>.

²⁴ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

може бути відповідальною за свої діяння. Здатність керувати власними діями засвідчує можливість ставити перед собою певні завдання, мету і, відповідно, виконувати їх і досягати бажаного результату, виявляти свою волю в цьому напрямі чи, навпаки, утримуватися від необдуманих вчинків і споку²⁵. Осудність має два критерії: 1) юридичний (психологічний); 2) медичний (біологічний). Юридичний (психологічний) критерій полягає в здатності особи усвідомлювати характер власних дій (бездіяльності) та керувати ними. Слід зазначити, що цей критерій охоплює інтелектуальну ознаку (здатність усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність власних дій (бездіяльності) на момент вчинення конкретного діяння) та вольову ознаку (здатність особи керувати власними діями (бездіяльністю), що передбачені законом як протиправні). Медичний (біологічний) критерій визначає здоровий стан психіки особи, відсутність певних психічних захворювань, недоліків розумового розвитку²⁶.

Таким чином, особа, яка вчиняє умисне знищення або пошкодження військового майна, має бути здатною усвідомлювати: 1) ознаки предмета посягання (ним є військове майно – зброя, бойові припаси, засоби пересування, військова та спеціальна техніка, інше військове майно); 2) зміст і характер власних дій (те, що своїми діями особа знищує або пошкоджує військове майно). У разі вчинення зазначеного діяння за обставин, що обтяжують відповідальність, особа також повинна усвідомлювати їх (загальнонебезпечний спосіб, загибель людей, тяжкі наслідки, в умовах особливого періоду, в умовах воєнного стану, в бойовій обстановці тощо). Отже, осудною є особа, яка здатна не тільки усвідомлювати зазначені вище ознаки та власні суспільно небезпечні дії, а й керувати ними.

Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК України, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства

²⁵ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2019. С. 76; Юріков О. О. Кримінальна відповідальність за умисне пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі : дис. ... д-ра філософії : 08 »Право«. Київ, 2021. С. 164–165.

²⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2019. С. 76–77; Юріков О. О. Кримінальна відповідальність за умисне пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі : дис. ... д-ра філософії : 08 »Право«. Київ, 2021. С. 165–166.

або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру. Не підлягає покаранню особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню²⁷.

Ще однією ознакою суб'єкта є *вік, з якого настає кримінальна відповідальність*. Відповідно до ст. 22 КК України, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років. Особи, що вчинили кримінальні правопорушення у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за кримінальні правопорушення, перелік яких передбачено в ч. 2 ст. 22 КК України²⁸. Водночас, відповідно до ст. 15 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», на строкову військову службу призиваються придатні для цього за станом здоров'я громадяни України чоловічої статі, яким до дня відправлення у військові частини виповнилося вісімнадцять років, та старші особи, які не досягли двадцяти семирічного віку і не мають права на звільнення або відстрочку від призову на строкову військову службу²⁹. Таким чином, кримінальна відповідальність за умисне знищення або пошкодження військового майна настає з вісімнадцятирічного віку.

Суб'єктивна сторона досліджуваного кримінального правопорушення характеризується прямим умислом. Проте тільки необережним може бути ставлення винного до наслідків у вигляді загибелі людей чи інших тяжких наслідків (ч. 2 ст. 411 КК України). У разі умисного ставлення особи до наслідків у вигляді загибелі людей (наприклад, коли знищення військового майна є способом вбивства) вчинене діяння потребує додаткової кваліфікації за статтею КК України, яка передбачає умисне вбивство, а у вигляді умисного тяжкого чи середньої тяжкості тілесного ушкодження, – відповідно за ст. 121 чи 122 КК України. Якщо військовослужбовець вважає, що він знищує або пошкоджує військове майно, а насправді воно таким не є,

²⁷ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

²⁸ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

²⁹ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n15>.

відповідальність настає за замах на знищення або пошкодження військового майна. У разі знищення або пошкодження військового майна, яке винний вважав таким, що не є військовим, дії слід кваліфікувати за відповідною частиною ст. 15 та ст. 194 КК України як замах на знищення або пошкодження чужого майна³⁰.

Інші суб'єктивні ознаки кримінального правопорушення є факультативними і на кваліфікацію умисного знищення або пошкодження військового майна не впливають.

3. Удосконалення КК України в частині відповідальності за умисне знищення або пошкодження військового майна

Постачання Україні зарубіжних зразків військового майна, зокрема амуніції, зброї, боєприпасів, військової техніки, медичного обладнання, вимагає від нашої держави його збереження та унеможливлення захоплення ворогом, і це слід робити одночасно з використанням зазначеного майна в районі бойових дій. Одним із способів недопущення захоплення зарубіжного озброєння та військової техніки є їх знищення або пошкодження. Однак, як було зазначено вище, за вчинення таких діянь настає кримінальна відповідальність за ст. 411 КК України.

Нині положення КК України ставлять перед військовослужбовцями і військовим керівництвом нашої держави складний вибір у випадку, коли ворог має реальну можливість захопити військову техніку, зброю, але цього необхідно уникнути. Так, з одного боку, за умисне знищення або пошкодження військового майна настає кримінальна відповідальність за відповідною частиною ст. 411 КК України, з іншого – за здачу або залишення ворогові засобів ведення війни настає відповідальність за ст. 427 КК України.

Суб'єктом умисного знищення або пошкодження військового майна є будь-який військовослужбовець, а здачі або залишення ворогові засобів ведення війни – лише військовий начальник. Таким чином, для уникнення кримінальної відповідальності військовослужбовець може не вчиняти заходів щодо недопущення захоплення ворогом військового майна, але такі дії призведуть до того, що окупаційні війська почнуть використовувати проти українців саме ту зброю, яку нам постачають партнери України. З огляду на те, що низка отриманого озброєння є розробками виключно держав-партнерів, то захоплення їх військами росії може в майбутньому призвести до посилення військово потенціалу держави-агресора.

³⁰ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2019. С. 1307.

Під час вирішення зазначеного питання можна посилатися на ст. 43-1 КК України «Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України», яка передбачає обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння. Так, відповідно до ч. 3 цієї статті, особа не підлягає кримінальній відповідальності за застосування зброї (озброєння), бойових припасів або вибухових речовин проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України, та за знищення або пошкодження у зв'язку з цим майна³¹. Зі змісту цієї норми можна зрозуміти, що, особа не підлягає кримінальній відповідальності за знищення або пошкодження майна шляхом застосування зброї чи вибухових речовин проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України. Водночас у разі вчинення такого діяння шляхом демонтажу, утоплення тощо, настає відповідальність за відповідною статтею КК України. Крім того, коментуючи ст. 43-1 КК України, вчені передбачають знищення або пошкодження виключно цивільних об'єктів (будинків, мостів тощо) у разі застосування зброї чи вибухових пристроїв³².

Слід акцентувати увагу, що зазначена вище стаття КК України утворює колізії з положеннями інших законів України, зокрема «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року № 1932-ХІІ, де передбачено таке поняття, як бойовий імунітет, під яким слід розуміти звільнення військового командування, військовослужбовців, добровольців Сил територіальної оборони Збройних Сил України, працівників правоохоронних органів, які відповідно до своїх повноважень беруть участь в обороні України, осіб, визначених Законом України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України», від відповідальності, у тому числі кримінальної, за втрати особового складу, бойової техніки чи іншого військового майна, наслідки застосування збройної та іншої сили під час відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту, виконання інших завдань з оборони України із застосуванням будь-яких видів зброї (озброєння), настання яких з урахуванням розумної обачності неможливо було передбачити при плануванні та виконанні таких дій (завдань) або які охоплюються виправданим ризиком, крім випадків порушення законів та звичаїв війни або застосування збройної сили, визначених

³¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

³² Хавронюк М. І. Обов'язок захищати Вітчизну і нові статті Кримінального кодексу. *Реанімаційний пакет реформ* : [сайт]. URL: <https://rpr.org.ua/news/obov-iazok-zakhyshchaty-vitchyznu-i-novi-statti-kryminalnoho-kodeksu/>.

міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України³³.

По-перше, ст. 43-1 КК України виключає кримінальну відповідальність, тоді як бойовий імунітет – лише передбачає звільнення від неї.

По-друге, підстави звільнення від кримінальної відповідальності встановлені КК України (ст. 44), а не іншим законом.

По-третє, ст. 43-1 КК України виключає кримінальну відповідальність лише за заподіяння шкоди та знищення або пошкодження майна, тоді як бойовий імунітет передбачає звільнення від відповідальності за більшу кількість діянь, які відповідно до КК України є кримінально каранними (втрата особового складу, бойової техніки чи іншого військового майна; наслідки застосування збройної та іншої сили під час відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту; виконання інших завдань з оборони України із застосуванням будь-яких видів зброї (озброєння), настання яких з урахуванням розумної обачності неможливо було передбачити при плануванні та виконанні таких дій (завдань) або які охоплюються виправданим ризиком³⁴).

По-четверте, ст. 43-1 КК України передбачає низку умов правомірності заподіяння шкоди (шкоду заподіяно життю або здоров'ю особи, яка здійснює збройну агресію; відповідає небезпечності агресії або обставинці відсічі та стримування; є необхідним для досягнення значної суспільно корисної мети у конкретній ситуації; не створило загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи настання інших надзвичайних подій більшого масштабу; відсутні ознаки катування чи застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України³⁵), тоді як бойовий імунітет передбачає лише одну умову (відсутнє порушення законів та звичаїв війни або застосування збройної сили, визначених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України³⁶).

³³ Про оборону України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

³⁴ Про оборону України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

³⁵ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

³⁶ Про оборону України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

Не претендуючи на вирішення зазначених проблемних питань, пов'язаних з утвореними колізіями, зупинимося лише на положеннях ст. 411 КК України. Зокрема, питання щодо законності знищення або пошкодження військового майна з метою недопущення захоплення його ворогом слід вирішити не використанням положень ст. 43-1 КК України, яке нині зазнає критики з боку науковців, а внесенням змін до ст. 411 КК України. На нашу думку, доцільно доповнити зазначену статтю ч. 5, яку викласти у такій редакції: «5. Не підлягає кримінальній відповідальності за вчинення дій, передбачених цією статтею, військовослужбовець, який умисно знищив або пошкодив військове майно з метою недопущення захоплення його ворогом, в обстановці, яка унеможлилювала збереження такого майна».

Крім того, з метою розуміння нових термінів, ст. 411 КК України необхідно доповнити приміткою, яку викласти у такій реакції: «Під обстановкою, яка унеможлилює збереження військового майна, слід розуміти таку обстановку, в якій наявна реальна можливість захоплення ворогом зазначеного майна (захоплення позицій, бліндажів, укритті, де розташоване військове майно, контратака ворога, тощо)».

Зазначені зміни, у разі їх прийняття, дадуть можливість військовослужбовцям без страху бути притягнутим до кримінальної відповідальності знищувати військове майно виключно у разі реальної можливості його захоплення ворогом. Це, своєю чергою, може стати поштовхом до надання Україні більшого об'єму військової допомоги з боку держав-партнерів, а також такого новітнього озброєння, яке не повинно перейти до ворога.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження кримінально-правової характеристики умисного знищення або пошкодження військового майна запропоновано ст. 411 КК України викласти у такій редакції:

«**Стаття 411.** Умисне знищення або пошкодження військового майна

1. Умисне знищення або пошкодження зброї, бойових припасів, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна –

караються службовим обмеженням на строк до двох років або триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк, або позбавленням волі на строк до трьох років.

2. Ті самі дії, вчинені загальнонебезпечним способом, або якщо вони спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки, –

караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені в умовах особливого періоду, крім воєнного стану, –

караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

4. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, – караються позбавленням волі на строк від п’яти до десяти років.

5. Не підлягає кримінальній відповідальності за вчинення дій, передбачених цією статтею, військовослужбовець, який умисно знищив або пошкодив військове майно з метою недопущення захоплення його ворогом, в обстановці, яка унеможлилювала збереження такого майна.

Примітка. Під обстановкою, яка унеможливорює збереження військового майна, слід розуміти таку обстановку, в якій наявна реальна можливість захоплення ворогом зазначеного майна (захоплення позицій, бліндажів, укритті, де розташоване військове майно, контратака ворога, тощо)».

Зазначені зміни, у разі їх прийняття, дадуть можливість військовослужбовцям без страху бути притягнутим до кримінальної відповідальності знищувати військове майно виключно у разі реальної можливості захоплення його ворогом.

АНОТАЦІЯ

Активність бойових дій, мобілізація цивільних осіб, які не мають навичок поведінки з військовою технікою, зброєю, боєприпасами, певним чином сприяє знищенню або пошкодженню військового майна як умисно, так і з необережності. Науково доведено, що існує проблемне питання, пов’язане з притягненням військовослужбовців до кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження військового майна з метою недопущення заволодіння ним ворогом. Аргументовано, що зазначене питання слід вирішити не використанням положень ст. 43-1 КК України, яке нині зазнає критики з боку науковців, а внесенням змін до ст. 411 КК України. Обґрунтовано доцільність доповнити зазначену статтю ч. 5, у якій передбачити підстави та умови виключення кримінальної відповідальності військовослужбовців за умисне знищення або пошкодження військового майна з метою недопущення заволодіння ним ворогом, в обстановці, яка унеможлилювала збереження такого майна.

Література

1. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / [Г. М. Анісімов, Ю. П. Дзюба, В. І. Касинюк та ін.] ; за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2011. 184 с.
2. Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти : монографія. Київ : Національна академія управління, 2018. 420 с.
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2019. 1384 с.

5. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2232-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n15>.

6. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовт. 1993 р. № 3543-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.

7. Про оборону України : Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

8. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

9. Статистика / *Офіс Генерального прокурора* : [сайт]. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

10. Хавронюк М. І. Обов'язок захищати Вітчизну і нові статті Кримінального кодексу. *Реанімаційний пакет реформ* : [сайт]. URL: <https://tpr.org.ua/news/obov-iazok-zakhyshchaty-vitchyznu-i-novi-statti-kryminalnoho-kodeksu/>.

11. Юріков О. О. Кримінальна відповідальність за умисне пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі : дис. ... д-ра філософії : 08 «Право». Київ, 2021. 311 с.

12. Юріков О. О. Щодо питання про визначення родового та видового об'єктів злочину, передбаченого ст. 360 Кримінального кодексу України. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2019. № 4. С. 173–177.

13. Yurikov O. Counteracting planning, preparation, resolution and management aggressive war on the territory of Ukraine. *Legal sciences and their role in the development of the legal culture of a modern man* : monograph. Riga : Baltija Publishing, 2022. С. 180–197.

Information about the author:

Yurikov Oleksandr Oleksandrovych,

PhD in Law,

Senior Lecturer at the Department of Criminal Law,

National Academy of Internal Affairs

1, Solomyanska sq., Kyiv, 03035, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-6900-6887>

NOTES

The project was implemented with the support of

The Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation is a non-governmental organization, which was established in 2010 with a view to ensuring the development of international science and education in Ukraine by organizing different scientific events for Ukrainian academic community.

The priority guidelines of the Centre for Ukrainian and European Scientific Cooperation

1. International scientific events in the EU

Assistance to Ukrainian scientists in participating in international scientific events that take place within the territory of the EU countries, in particular, participation in academic conferences and internships, elaboration of collective monographs.

2. Scientific analytical research

Implementation of scientific analytical research aimed at studying best practices of higher education establishments, research institutions, and subjects of public administration in the sphere of education and science of the EU countries towards the organization of educational process and scientific activities, as well as the state certification of academic staff.

3. International institutions study visits

The organisation of institutional visits for domestic students, postgraduates, young lecturers and scientists to international and European institutes, government authorities of the European Union countries.

4. International scientific events in Ukraine with the involvement of EU speakers

The organisation of academic conferences, trainings, workshops, and round tables in picturesque Ukrainian cities for domestic scholars with the involvement of leading scholars, coaches, government leaders of domestic and neighbouring EU countries as main speakers.

Contacts:

Head Office of the Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation:
88000, Uzhhorod, 25, Mytraka str.
+38 (099) 733 42 54
info@cuesc.org.ua

www.cuesc.org.ua

**MILITARY OFFENCES AND WAR CRIMES:
BACKGROUND, THEORY AND PRACTICE**

Collective monograph

Izdevniecība «Baltija Publishing»
Valdeķu iela 62 – 156, Rīga, LV-1058
E-mail: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA «Izdevniecība «Baltija Publishing»
Parakstīts iespiešanai: 2023. gada 27. aprīlis
Tirāža 150 eks.

